

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Historické vědy – české dějiny

Pavel Mücke

**Paměť a paměti druhé světové
války v českých zemích.
Vzpomínkové práce vojáků
druhého čs. zahraničního odboje.**

*Memory and Memories of World War II in Czech Lands.
The War Memoirs of the Czechoslovak Soldiers from
Second External Resistance.*

Disertační práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jana Čechurová, Ph.D.

Praha 2009

ČESTNÉ PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem tuto disertační vykonal samostatně a použil jsem
uvedených pramenů a literatury.

V Praze..... 29. 6. 2009 .....

PhDr. Pavel Mücke

.....
P. Mücke

PODĚKOVÁNÍ

Chtěl bych především poděkovat všem svým kolegům a učitelům, kteří mě na mé dosavadní odborné, ale i lidské dráze svým rozhledem, znalostmi, radami, nezjištnou pomocí a obecně svým přístupem a příkladem významně ovlivnili. Z nich především především náleží můj dík prof. PhDr. Milanu Myškovi, DrSc. a doc. PhDr. Vlastě Čechové, CSc. z Ostravské univerzity, dále PhDr. Karlu Podolskému, doc. Mgr. Radmile Slabákové, Ph.D. a PhDr. Pavlu Urbáškovi z Univerzity Palackého v Olomouci a také doc. PaedDr. et Mgr. Miroslavu Vaňkovi, Ph.D. z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Zvláště pak děkuji své školitelce doc. PhDr. Janě Čechurové, Ph.D. za vstřícnost, porozumění a také trpělivost, kterou se mnou měla.

Dále můj velký dík patří také mé rodině, přátelům a blízkým za dlouholetou podporu, bez níž by jen stěží bylo možné má studia a výzkumy realizovat a tuto práci dovést k cíli.

OBSAH

ČESTNÉ PROHLÁŠENÍ.....	2
PODĚKOVÁNÍ.....	3
OBSAH	4
ÚVOD	6
1. Jednotlivci, kolektivy a vzpomínání v dějinách aneb O životních příbězích a jejich formách podání a zpracování	11
Formy a podání životních příběhů na práh „krátkého století“	11
Čs. vojáci a jejich životní příběhy	24
2. Deníky	33
3. Vzpomínky a memoáry	43
Deníky při tvorbě vzpomínek a memoárů.....	43
„Velcí“ (a „malí“) svědkové a jejich vzpomínky.....	48
4. „Ti druzí“ při tvorbě vzpomínkových prací	60
5. Díla krásné literatury	67
6. Životní příběhy čs. vojáků a média masové komunikace	74
7. Živé vzpomínky: rozhovory s pamětníky a orální historie	92
8. Kolektivní paměť: veteránské organizace a iniciované vzpomínání.....	103
9. Vzpomínkové práce jako součást psaní dějin.....	109
10. O místech paměti čs. vojáků	134
„Co by mohla válka přinést nám?“	134
Místa paměti a pamětní bádání.....	135
11. Stopy velkých událostí: „Mnichov“ a 15. 3. 1939	140
12. „Slovo domov nám sládl na jazyku...“ O vlasti a domovu.....	153
Obrazy předválečných vlastí a domovů	153
Opět „velké“ události	155
Rozhodnutí, loučení a „na cestě“	157
V „nevlastních“ zemích.....	162
Návraty	166
„Druhé“ domovy, vlasti a nové návraty	171
Jaký je domov a jaká je vlast.....	175
13. Prostředí každodennosti: přátelé a spolubojovníci.....	178
V předválečné republice.....	178
Cesty do zahraničí	180
Jednotky a kolektivy velké i malé	183
V boji a mimo něj.....	192
Za dráty táborů, za mřížemi věznic	196
Kolektiv a blízcí: znak odboje.....	203
14. „Ti nahoře“ I: obrazy velitelů a nadřízených	204
Vrcholky pyramidy	204
Blízcí... ..	205
... a vzdálení.....	210
Shrnutí: zvláštní vztah směrem „nahoru“.....	219
15. „Ti nahoře“ II: obrazy „nevojenských“ elit.....	221
Demokraté a ti druzí.....	221
Shrnutí: rozporuplně vnímaná reprezentace.....	238
16. Proměnlivé obrazy I: Spojenci a „spojenci“	240

Obecné kontury sympatií a antipatií.....	240
Spojencům po boku.....	250
Civilní prostředí a jeho obyvatelé	256
17. Proměnlivé obrazy II: nepřátelé	264
Obecné rámce vzpomínek	264
Proti nepřátelům	269
... a opět civilní prostředí s jeho obyvateli	275
„Dobří spojenci“ a „špatní nepřátelé“...?!	277
ZÁVĚR.....	280
SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	292
Prameny.....	292
Literatura	299
RESUMÉ.....	316
SUMMARY	322

ÚVOD

Jak naznačuje poměrně tajuplně znějící název této práce, jejím předmětem je velmi mnohovrstevnaté téma, jeden ze segmentů paměti druhé světové války v českých zemích, potažmo v někdejší Československu. Toto téma bylo dosavadní českou historiografií, ale i společenskými a humanitními obory obecně, prozatím zpracováváno spíše výjimečně, ačkoliv již existuje mnoho zahraničních ekvivalentů, vzniklých nejen na půdě zemí někdejšího Západu, ale v i zemích bývalého východního bloku.¹ Pokud se zaměříme na specifický segment vzpomínkových prací jedné skupiny zúčastněných, o jejichž široce pojaté definici se zmíníme v zápětí (a jež patří mezi velmi charakteristické projevy metamorfóz válečné paměti), pak v této oblasti panuje situace ještě o to méně radostná, než je tomu v případě jinak zaměřených či obecněji pojatých pojednání o paměti časopiseckého, sborníkového či monografického charakteru.² Téma paměti druhé světové války a pohled na tuto problematiku z historického pohledu přináší mnohá úskalí, ale i velké výzvy a příležitosti, jak o tom také svědčí i osud této disertační práce. Již cesta k této finální podobě byla symbolicky takřka tak dlouhá, jako je její výsledné pojmenování. Proto je zcela bezpochyby třeba alespoň v základních rysech popsat její genezi.

Pokud pomineme gymnaziální touhu poznávat nejrůznější aspekty dějin druhé světové války prostřednictvím populárně naučné literatury a časopisů všeho druhu, autorův zájem o zpracování tohoto konkrétního tématu je možné datovat do přelomu tisíciletí, kdy studoval na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (dále KH FF UP). Tehdy pod dojmem přednášek z dějin středověku a raného novověku autora zaujalo téma dějin vojenské každodennosti druhé světové války. Za pomoci školitele tzv. seminární práce (tehdejší negraduované období bakalářské diplomové práce), PhDr. Karla Podolského, se dal do sledování vzpomínkových prací čs. vojáků. Ačkoliv toto dílo, které bylo první prací většího rozsahu, jež autor kdy vytvořil, v sobě neslo velké strukturní i formální nedostatky a bylo také před komisí obhájeno jen s velkými obtížemi (s hodnocením *dobře*), již tehdy se naplno ukázaly přednosti i slabiny výzkumu tohoto tématu. Jednak to byl laicky řečeno nedostatek „následováníhodných vzorů“ a podobných typů prací, na jejichž základech by bylo možné dílo stavět a jejich výsledky rozvíjet a odvozeně také velké míry absence metodologické a metodické literatury týkající se problematiky vzpomínek a paměti. Na druhé straně byla shledána velká mnohovrstevnatost a také velká míra atraktivity zkoumané problematiky, což podnítilo další zájem.

Autor se posléze snažil řídit radami členů komise – především pak Mgr. Radmily Slabákové, Ph.D. – která jej nasměrovala ke studiu literatury zahraniční provenience. Díky navštěvování přednášek a seminářů z moderní a postmoderní historiografie se pak autorovi dostalo elementární orientace v této problematice

---

¹ Viz např. kapitola 7. Z prostředí nám velice blízkého a z doby nedávno minulé, pochází např. práce slovenské etnoložky Hany Hložkové. Viz Hana HLÔŠKOVÁ, *Individuálna a kolektívna historická pamäť (vybrané folkloristické aspekty)*. Bratislava, Univerzita Komenského 2008.

² S ojedinělou analýzou vojenských kronik a deníků svého času přišla bývalá příslušnice čs. jednotek v SSSR a posléze pracovnice Vojenského historického ústavu v Praze, Věra Tichá. Viz Věra TICHÁ, *Vojenské kroniky*. HaV 1971, č. 4, s. 569–597. Možnou inspiraci u příbuzného tématu lze nalézt ve velice komplexním zpracování od české historičky Mileny Lenderové, pojednávající o specifickém prameni „dlouhého“ devatenáctého století. Viz Milena LENDEROVÁ, *A ptáš se knížko má... Ženské deníky 19. století*. Praha, Triton 2008.

naprosto nezbytné pro další bádání. To mohl uskutečňovat i díky zahraniční stáži na Universitě Paris – Sorbonne (Paris IV) ve Francii v rámci programu ERASMUS. Velmi důležitým se z retrospektivy jeví absolvování kurzu Orální historie realizovaného na KH FF UP pod vedením PaedDr. et Mgr. Miroslava Vaňka, Ph.D., PhDr. Pavla Urbáška, doc. PhDr. Josefa Bartoše, DrSc. a doc. PhDr. Ivo Bartečka, CSc. Tento kurz se stal pro autora práce významným vzhledem do problematiky zkoumání soudobých dějin v teoretické i praktické rovině a také hlubšího poznání jedné z kvalitativních metod naprosto klíčových pro práci s individuálními lidskými příběhy. Předstupněm práce diplomové, která se zabývala stejným tématem, byly jednak dva kratší příspěvky přednesené v rámci katederního kola Studentské vědecké konference HISTORIE a také drobné zamyšlení o třech vydaných denících.³ Diplomovou práci i posléze obhájil na KH FF UP s hodnocením *výborně* v roce 2004, nedošlo ovšem k realizaci v původně zamýšlené „dvoj-jediné“ koncepci s částí metodologicko-historiografickou a částí ryze historickou.

Díky vstřícnosti doc. PhDr. Jany Čechurové, Ph.D. autor posléze pokračoval v interním doktorském studiu v oboru České dějiny na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (dále ÚČD FF UK) a to s projektem navazujícím na předešlé badatelské výsledky. V průběhu studia se poměrně systematicky věnoval mapování jednotlivých témat formou konferenčních výstupů, dílčích studií a také rozsáhlejších prací – a to i po přestupu do externí podoby studia, při zaměstnání a poněkud odlišném badatelském zaměření v Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.⁴ Veškeré dosazené výsledky se posléze podařilo zúročit a myšlenkově i koncepčně propojit v tento předkládaný, možná tématicky dosti rozprostřený, nicméně ideově komplementární celek.

Co se týče vymezení tématu, to úzce souviselo a do značné míry ovlivnilo i charakter pramenné základny. Autor se při svém bádání záměrně opíral o poměrně široké definice klíčových pojmů „životní příběh“ (elementárně pojatý jako způsob podání minulých prožitků jednotlivcem) a „vzpomínkové práce“ (jedna z forem podání tohoto příběhu). Pod pojem vzpomínkové práce byly po zralé úvaze a na základě studia metodologické literatury z oblasti společenských a humanitních věd zahrnuty např. deníky, psané vzpomínky a memoáry ve vydané či rukopisné podobě, ale také díla krásné literatury (poezie i prózy), výstupy v médiích, vzpomínání pamětníků a také orálně historické rozhovory. Jejich společným jmenovatelem je fakt, že (spolu)autory těchto prací byly v drtivé většině osoby, které v období druhé světové války alespoň na nějaký čas (jako dobrovolníci či odvedenci) „oblékly

---

³ Konferenční příspěvky se týkaly obrazu Francie a také události Mnichova 1938 ve světle vzpomínkových prací. Vydaný příspěvek viz Pavel MÜCKE, *...deník je lovcem okamžiků... aneb Malá impresie nad deníky druhého zahraničního odboje*. In: Milena LENDEROVÁ – Jiří KUBEŠ (eds.), *Osobní deník – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?* Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 9 (2004), s. 63–73.

⁴ Jednalo se např. o příspěvek s názvem „*Je zde nebezpečí jednostranného pohledu...*“ aneb *Místo vzpomínkových prací vojáků druhého zahraničního odboje v české historiografii* přednesený na sympoziu *O psaní dějin. Teoretické a metodologické problémy literární historiografie* pořádaného Ústavem pro českou literaturu AV ČR (Praha, 31. 1. a 1. 2. 2006), dále pak např. o příspěvek s názvem „*Zahyneš v letadle jako hrdina a Eda ti bude za to vděčný.*“ *Hrdinství, zbabělost a paměť vojáků druhého čs. zahraničního odboje* prezentovaný na mezinárodní konferenci *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století* pořádaná Ústavem českých dějin FF UK v Praze a Archivem hl. m. Prahy (Praha, 25.–27. 10. 2006), o studii *Vlast a domov ve vzpomínkách vojáků druhého čs. zahraničního odboje*. (*Historie a vojenství* 54, 2005, č. 4, s. 36–49) nebo o rigorózní práci „*Co by mohla válka přinést nám?*“ *Místa paměti vojáků druhého čs. zahraničního odboje*. (školitelka doc. PhDr. Jana Čechurová, Ph.D.; obhájeno na ÚČD FF UK v prosinci 2005).

uniformu“ čs. armády v exilu: ať již na území Polska, Francie, Velké Británie či Sovětského svazu.⁵

Již v době psaní diplomové práce se autor zcela záměrně snažil zvolit do jejího názvu citát z díla *Cesty mužů* od Antonína Lišky, aby zcela jasně odkazoval na její cíle a výsledný charakter: „*Musel jsem podat výpověď o těch krutých dnech...*“⁶ Možná se v této souvislosti zeptáte, proč citovaný pamětník, bývalý pilot čs. 312. peruti R.A.F., musel podávat svědectví? O jaké svědectví se vlastně jedná, o jaký druh? Jakou formou bylo podáno? O jakých krutých dnech hovoří? A proč byly tyto dny vlastně kruté? Odpovědi na tyto otázky byly hledány prostřednictvím životních příběhů čs. vojáků vtělených do vzpomínkových prací nejen v práci diplomové, ale i za pomoci široké palety dalších pramenů a odborné literatury v jedné z částí předkládaného díla. Způsob hledání odpovědí v podobě pomyslného prvního výzkumného cíle byl (opět po zralé úvaze na základě metodologické literatury) do značné míry určen, neboť v první části disertace je na tyto práce v podstatě nahlíženo jako na produkt lidské paměti, ale také na potenciální pramen (a to zdaleka nejen pramen historický, ale také např. zdroj informací pro média). Druhým cílem pak bylo poukázat, jakým způsobem se s těmito pamětními produkty dá pracovat při psaní dějin – ať už se jedná o dějiny čs. zahraničního odboje, o dějiny čs. vojenství nebo o čs. novodobé a soudobé dějiny obecně.⁷

Zvoleným cílům je uzpůsobena také vlastní koncepce. Jak již bylo částečně naznačeno výše, první část práce je spíše charakteru teoreticko–metodologického a snaží se postihnout takové dílčí problémy, jako např. co jsou to vlastně životní příběhy a jaký je jejich vztah ke vzpomínkovým pracím, jaká je jejich rámcová typologie těchto děl, kdo byl jejich autorem nebo jakým způsobem vzpomínkové práce vznikaly. Velmi důležitou otázkou, která by měla být v obecných rysech i na určitých typických příkladech sledována, je problematika využití vzpomínkových prací jako zdroje pramenného, informačního a inspiračního v určitých oblastech lidské činnosti a jakým způsobem je s tímto pamětním „dědictvím minulých dob“ nakládáno např. v médiích masové komunikace nebo v soudobé historiografii. V druhé části disertace – spíše historického zaměření – by mělo být využito vzpomínkových prací spolu s dalšími prameny a literaturou jako základu pro kvalitativní interpretaci některých témat z pomezí dějin paměti a každodennosti, jež nebyla v novodobých a soudobých dějinách zabývajících se čs. zahraničním odbojem a dějinami vojenství prozatím příliš zpracovávána. V této části bude využito transformovaného konceptu tzv. míst paměti původem od francouzského historika Pierra Nory.⁸

Pokud by měly být rámcově charakterizovány využité prameny, jedná se v první řadě o vzpomínkové práce čs. vojáků vydané v knižní podobě (v počtu cca 110 titulů), kterých od druhé světové války vyšlo u nás i v zahraničí velké množství. Dále se jedná o rukopisná vzpomínková díla uchovaná v Národním archivu ČR v Praze na Chodovci, ve fondu Ústředního výboru Svazu bojovníků za svobodu (v počtu cca 40 titulů), o čtyři poměrně rozsáhlé životopisné rozhovory uskutečněné metodou orální historie (uložená částečně ve sbírce *Rozhovory na půdě Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR* a dílem v archivu autora), žurnalistické interview, záznamy z chatových rozhovorů a také besed. Dále by mělo

⁵ Ono „oblékli uniformu“ je uvedeno v uvozovkách zcela záměrně, neboť čs. vojákům se v některých zemích z časových důvodů zdaleka nepodařilo vojenský stejnokroj získat...

⁶ Viz Antonín LIŠKA, *Cesty mužů*. Plzeň, Sorgend 1992, s. 7.

⁷ To bylo svého času v podstatě cílem autorovi rigorozní práce.

⁸ Blíže o této otázce viz kapitola 10.

být dílem využito některých dalších vzpomínkových prací z pera „nevojáků“, edic a soupisu pramenů, tištěných dokumentů a prohlášení na stránkách periodik. Mezi důležité prameny patří také elektronické zdroje dostupné na síti Internet a také vybrané filmografické tituly. V neposlední řadě se důležitým pramenem stanou i vybrané tituly odborné literatury jako předmět analýzy, jakým způsobem je se vzpomínkami zacházeno např. ze strany médií nebo jak jsou využívány ke psaní dějin na poli historiografickém. Jak je zřejmé z předešlého výčtu, jedná se o korpus pramenné základny poměrně široký, nicméně zdaleka ne kompletní. Pro splnění předsevzatých cílů práce by však měl být více než dostačujícím.

Odborná literatura domácí i zahraniční provenience bude využita při výzkumu v široké paletě. Jak již bylo naznačeno výše, částečně bude využita jako vlastní pramen podrobený analýze a využitý k interpretaci, v drtivé většině s ní bude zacházeno obvyklým způsobem, tj. měla by sloužit k získání orientace v tématu, k jeho hlubšímu zakotvení a kontextualizaci. Jedná se jednak o literaturu teoreticko-metodologickou (především anglofonní a frankofonní), jejímž prostřednictvím bude zmapován a uchopen koncept paměti, bez něhož by bylo jen těžko možné posunout historické bádání dále od zažitého „deskriptivistického“ přístupu stavícího se ke vzpomínkovým pracím víceméně se značnou nedůvěrou a leckdy i s despektem.⁹ Samozřejmě bude využito široké škály článků, studií i monografické a přehledové produkce pro získání znalosti o době „jaká byla“ a tím i nezbytného kontextu, do něhož by měly být začleněny vzpomínkové práce samotné. Zároveň by to mělo vést k utvoření interpretačního rámce, v němž by mělo být v rámci určitých dílčích okruhů z pomezí dějin paměti a každodennosti pracováno s pramennými poznatky načerpaných zejména ve vzpomínkových pracích. To by měl být z autorova pohledu krok naprosto nezbytný zejména, pokud se v případě této disertace jedná o práci psanou z historického úhlu pohledu. V jistém směru by odborná literatura také měla alespoň dílem nahradit další pramenný výzkum, který se již z nejrůznějších důvodů nepodařilo realizovat. Obecně je možné říci, že s literaturou bude pracováno také s ohledem na nesmírnou objemnost dosavadní odborné produkce o problematice války a paměti a od toho odvislé nemožnost ji postihnout vlastním studiem v celé její šíři. I přes to bude ambicí této práce využít co největšího počtu relevantních titulů, především pak domácí provenience.

Vlastní struktura disertační práce se skládá ze dvou plynule navazujících částí a celkem sedmnácti kapitol. Prvních devět je spíše teoreticko-metodologického charakteru a je v nich postupně přiblížena geneze životního příběhu v obecné rovině, stejně tak i forem jeho podání a také zpracování. Na příkladu vzpomínkových prací čs. vojáků bude posléze přiblížena typologie vzpomínkových prací v podobě deníků, vzpomínek, memoárů, jejich vztahu a role, jakou v jejich vzniku hraje blízké či vzdálenější („ti druzí“). Dále bude ve zkratce pojednáno o dílech krásné literatury, životních příbězích čs. vojáků v rukou médií masové komunikace, „živému vzpomínání“ čs. vojáků (jakožto pamětníků a také čs. vojáků – narátorů v pojetí orální historie) a předposlední kapitola této části se bude zabývat kolektivní pamětí veteránských organizací v Československu a pozdější České republice. Na závěr této části budou v rámcových rysech charakterizovány způsoby využití dotyčných vzpomínkových pramenů historiografií.

Jak již bylo avizováno, druhá část disertace navazuje na předešlé pojednání a je již spíše historického zaměření (ve smyslu dějin „o době a lidech“). S využitím konceptu tzv. míst paměti se pohybuje na hranici psaní o dějinách paměti a

---

⁹ Viz např. Miroslav HROCH a kol., *Úvod do studia dějepisu*. Praha, SNP 1985. Zde zejména kapitola o práci s historickými prameny.

každodennosti, což bude také osvětleno a hlouběji rozvedeno v kapitole desáté. Pro následnou interpretaci byla vybráno sedm klíčových „míst“ či okruhů, které „z pod povrchu“ vzpomínkových prací vystupují nejzřetelněji a vzájemně se spolu (kromě dalších témat) doplňují a prolínají. V první řadě se jedná o stopy „velkých“ předválečných událostí (Mnichova 1938 a 15. března 1939), které se výrazně vepsaly do paměti vzpomínajících. Další okruh se bude zabývat dvěma klíčovými pojmy „teritoriálně-symbolického“ rázu, jež vystupovaly do mysli exulantů velmi často: vlast a domov. Exilovému okolí, přátelům a spolubojovníkům, je věnováno třetí zastavení. Okruh následující se pozastavuje nad vztahem k velitelům a k vlastnímu vedení čs. exilu. Dvě závěrečná místa paměti se pak budou věnovat zdánlivě protikladným, po úhlem hlubšího zkoumání však spíše proměnlivým tématům, tj. jednak obrazu vztahů k válečným Spojencům (a spojencům) a konečně také obrazu tehdejších nepřátel.

Dodejme jen, že tato disertační práce je sice výsledkem dlouhodobého bádání, koncepčního i formulačního promýšlení (a jistým způsobem badatelského „hledání“), rozhodně si však neklade nárok být definitivním zpracováním daného tématu a ani na to nikdy neaspirovala. Ba právě naopak se v průběhu jejího vzniku stále více ukazovalo, že při takovémto typu (kvalitativního) výzkumu otázky s přibývajícím časem spíše přibývají, než že by jich bylo méně a méně. Rozhodně by však tato disertace měla být jistým pokusem, kterak zpracovat zdánlivě známé téma z dějin čs. novodobých a soudobých dějin pod jinou optikou, než tomu bylo doposud víceméně zvykem. Zdali se jednalo o pokus zdařilý či nikoliv a zdali se podařilo posunout pomyslný obzor bádání alespoň o malý kousek dále, to necht' posoudí případný čtenář sám.

1. Jednotlivci, kolektivy a vzpomínání v dějinách aneb O životních příbězích a jejich formách podání a zpracování

Formy a podání životních příběhů na práh „krátkého století“

Minulost má magickou moc... Jedná se o téma, které člověka přitahuje už od dávné doby, kdy si začal uvědomovat svoji vlastní existenci. Vztah k minulému je nedílnou součástí lidské identity. Jak uvádí odborná literatura z oboru psychologie a pediatrie, každý člověk prý v jakési zkratce prožívá toto „procitnutí“ a „uvědomění“ si sebe sama v raném dětství, kdy sám o sobě začíná hovořit v první osobě čísla jednotného. Místo „On“ je tu najednou „Já“. Pokud budeme v negované podobě parafrázovat jeden z veršů skladatelské dvojice Suchý–Šlitr, jako tvor málo „světa znalý“ a „bez rozhledu“ si alespoň prozatím příliš neuvědomuje a ani se příliš netrápí tím, že ti „Oni“, s nimiž se dostává do každodenního kontaktu (rodiče, sourozenci, příbuzní, stejně staří vrstevníci na pískovišti...), spolu s ním budou pravděpodobně jednou tvořit celek zvaný „My“. To však ještě neví vše...¹⁰

Aniž si to sami někdy uvědomujeme, člověk je tvor „rekapitulující“. Žije v prostředí biologického a historického času. Neustále se vědomě či nevědomě zabývá svou vlastní minulostí. Pokud tedy za minulost budeme považovat to, co již „minulo“, co „bylo“, co již není. Před minutou, hodinou, ráno, včera, před rokem, „za mlada“, v minulém století... Toto pozastavování se nad tím, co bylo, není samoúčelné. Má vždy určitý vztah k přítomnosti, případně i k budoucnosti.

Například položíme-li si otázku: „*Copak budeme mít dnes k obědu?*“, je v ní obsaženo jak ono minulé, tak přítomné a zároveň i budoucí, tj. všechny tři složky „časovosti“ lidského vědomí. Operujeme zde totiž s faktem, že půjdeme na oběd jako **obvykle** do naší oblíbené restaurace. To je ona minulost. Otázku si však pokládáme **ted'** – což je poukaz na přítomnost, a jelikož už je nám z pocitu hladu poněkud těžko, přechází nám na mysl představy, jak bude vypadat ono objednané jídlo, přičemž se těšíme, že se dobře najíme. V zápětí nás napadá, kolik je vlastně hodin a co je dnes za den v týdnu, neboť od toho bývá odvozeno množství hostů přítomných v restauraci a tudíž i rychlost obsluhy a nabídka pokrmů na denním menu... Toto je tedy ono zamýšlení se nad budoucností.¹¹ Charakteristickým rysem těchto tří časových úseků je, že tvoří nedělitelný celek. Je možné bez jakékoliv nadsázky říci, že společné vědomí a pojetí času (spolu s vědomím prostoru) je dnes vštěpováno lidem každodenně. Čas je základní entitou, bez které se lidé dneška již fakticky nemohou obejít. Ale tomu, jak jsme již naznačili výše, nebylo vždy. Člověk, aby tomuto mnohvrstevnatému problému lépe **porozuměl**, si vypracoval celý komplex pomůcek a znázornění od fyzikálních a filozofických teorií přes symbolická vyobrazení až po přístroje čas zachycující a na jeho bázi pracující.

Jak již bylo řečeno, čas nebyl vnímán zdaleka jednotně a jako jednoduše veličina všemi lidmi ve všech zemích a dobách a stejně tak tomu není ani dnes. Postupně se rodilo pojetí času cyklického, dynastického, lineárního, sociálního,

¹⁰ K procesu sebeuvědomování dochází zhruba kolem třetího roku věku. Viz Josef ŠVEJCAR, *Péče o dítě*. Praha, Avicenum 1985, s. 171–172.

¹¹ Člověk podvědomě hledá příčiny a důsledky, což je přirozenou součástí tzv. antropogeneze. O tomto procesu v nejstarších dobách viz např. Vladimír PODBORSKÝ, *Dějiny pravěku*. Praha, SPN 1989, s. 31–38.

fyzikálního, astronomického, fiskálního, historického apod., přičemž v praktickém životě existovala jejich pluralita a stav vzájemné koexistence. Právě ono posledně jmenované pojetí bude hrát při našem líčení jednu z klíčových úloh. Na půdě civilizace vzniklé ze syntézy antických (především pak řeckých a římských) a „barbarských“ vlivů se zrodilo historické pojmání času v jeho lineární podobě. Hlavní podíl na této transformaci mělo křesťanské náboženství, které se svým univerzálním charakterem a aspiracemi prosadilo ve všech sférách lidského života. Právě s postupným splýváním liturgického a „civilního“ (či občanského) kalendáře, na jehož počátku stál „historický“ okamžik narození Ježíše Krista (a to bez ohledu na to, zda se onen fakt odehrál dříve, později nebo zdali se vůbec odehrál...) dostal historický čas jednoznačný směr. Právě s vnější i vnitřní christianizací, tj. zmiňovaným pronikáním nejen dále do světa a dalších regionů mimo středomořský kulturní ale také do hloubky života lidí, se čas stával také záležitostí „celospolečenskou“ a jak praví odborníci, konkrétně např. francouzský historik Antoine Prost „sociální veličinou“.¹²

Odtud byl už jen krůček (ovšem v podobě několika set let vývoje) k regulárnímu měření času a k jeho vnímání, jak ho („My“) všichni známe dnes. Časový rozměr byl vštěpován dětem předškolním i školou povinným (s důrazem na „dochvilnost“, stal se součástí právních, etických i morální kodexů (např. v podobě omezení právní či fyzické způsobilosti člověka k určitým úkonům) a také společenského života (např. v podobě připomínek a oslav výročí neb systematické a povinné výuky dějepisu na školách). Lidé zkrátka začínali stále více v časových a do značné míry i lineárních tendencích uvažovat. Faktor času nabyl nejprve v oblastech s dominancí protestantských odnoží křesťanství a později fakticky ve všech prostorách ovládaných tzv. euroamerickou civilizací takového významu, že začal být spojován s věcmi do té doby nejcennějšími: s hmotnými statky (např. drahými kovy, důležitými surovinami, všemožnými výrobky a zbožím) a v neposlední řadě také s ceněnými znalostmi... Spojení času a navázaného na zisk bohatství dalo základ jednomu z nevlivnějších paradigmat (nejen) dnešní doby zhmotněnému v hesle: „Čas jsou peníze.“ S trochou nadsázky je možné říci, že „náš“, „civilizovaný“ svět ovládly nejrůznější aparáty, přístroje a vyhlášené čas měřící a také regulující, které se tímto způsobem podílí na garanci části naší (post)moderní identity.

Jelikož každý člověk je individualitou se vším všudy, ne každý je vždy schopen se „vejít“ do daného (a někdy i vyžadovaného) časového rámce. Mj. díky vlivu domnělých či skutečných časových „opozdění“ se za předpokládanou časovou realitou vzniká pocit nejistoty a časového stresu, který se, jak každý tuší může podílet na vychýlení dotyčného jedince z psychické a následně i fyzické rovnováhy. Pod „tíhou času“ se ovšem nenachází jen jednotlivci, ale i celé skupiny lidí (od školních tříd, přes spolucestující ve veřejných dopravních prostředcích, pracovní kolektivy, vojenské jednotky, národy, až po nadnárodní koncerny...) Problém „časovosti“ nebo „časového tlaku“ může vést v kombinaci se množstvím jiných faktorů mnohé jednotlivce i kolektivy až do stavu permanentní nejistoty, neustálých obav anebo dokonce k pocitu „vykořenění“. Proto se snad v takovém stavu někdy i může zúčastněným zdát, že čas už nejen že „neplyne“, a dokonce už ani „neběží“, ale že již doslova „letí“... A to stále rychleji. Dojem, že veškeré dění se v naší současnosti zrychluje, nemusí být zdaleka jen subjektivním dojmem „bezejmenných“ osob, nýbrž obavy jsou cítit i ze slov věhlasných učenců, jako například ze strany francouzského historika Pierra Nory, mj. jednoho ze zakladatelů

¹² Přehledově o pojmání času z perspektivy především historické viz Antoine PROST, *Douze leçons sur l'histoire*. Paris, Seuil 1996, s. 101–123.

bádání o dějinách a paměti: „V jediném kole se roztočil celý svět prostřednictvím dobře známého fenoménu šířící se světovosti, demokratizace, vlivu na velké masy lidí, rostoucí důležitosti médií.“¹³ Přítomnost se stále rychleji stává minulostí, budoucnost se stává přítomností. Někteří se dokonce domnívají, že dochází k jakémusi přetržení časové kontinuity a převrácením po staletí budovaného vztahu mezi minulostí a budoucností: „Minulost, přítomnost, budoucnost ztratily něco ze své linearity.“¹⁴ Čas se prý podle některých podobných názorů začíná člověku vymykát z rukou a jeho kontinuita se mění v diskontinuitu. Dodejme však na druhou stranu, že i přes toto „znejistění“, „zrychlení“ či „přetržení“ se stále ještě nevyplnil kdysi velmi populární slogan o zemi, kde včera znamená zítra...

I v těchto chvílích, kdy se člověk cítí být „pohlceným uprostřed proudu řeky času“, se vyskytnou okamžiky, kdy se jakoby zachytává větví na břehu.“ Vylézá na půl těla z hlubokého koryta, jehož vysoké břehy mu nedovolují řeku opustit. Snaží se bilancovat. Pokouší se nevnímat rušivé šumění vody, chlad prostupující ho od nohou a jemné bahénko, které tu u břehu zůstalo poklesem hladiny v průběhu dne. Ačkoliv plave v téměř neznámé řece, přemýšlí, odkud je nesen a kde se nalézá onen kousíček mělčiny, kousíček země, na kterém teď právě stojí. I když nezná koryto řeky dál po proudu, utváří si alespoň představu, jaké to může být, až bude zase unášen proudem a jak daleko ho onen proud ještě dál ponese. V okamžiku, kdy dospěje k jakýmsi závěrům svých úvah, ještě chce odlehčit své brnící noze, na které po celou dobu stojí. Přenáší váhu na nohu druhou a v tom se pod ním trhá podemletý břeh. Dotyčný padá zpět do vln a pokračuje ve své cestě řekou... Tak by se dala charakterizovat přítomnost a současnost. Přítomnost je ono stání na kameni a současnost ono rozhlížení se vpřed a vzad.

Aniž si to leckdy uvědomujeme, do takovýchto situací, které jsem se pokusil přiblížit za pomoci „říčního příměru“, se člověk dostává poměrně často, prakticky každodenně. Zajisté mi potvrdíte, že jednou za čas nastane okamžik („Přítomnost“), kdy si něco potřebujeme „zrekapitulovat“, zhodnotit, zkrátka uzavřít určitou kratší či delší etapu. Ptáme se sami sebe či druhých, co jsme vykonali, co se nám doposud nepodařilo realizovat a co nás čeká pro příště. Snažíme se jakoby „vystoupit“ z toku času, ze všech okolností a souvislostí okolo nás. Vzpomínáme („Minulost“), vyhodnocujeme, rekapitulujeme, bereme v úvahu důležité okolnosti a závěrem naší „rekapitulace“ je určité **zhodnocení**: to a to jsme vykonali, to a to nám zbývá ještě na dnešní den, na zítřek, na pozítří atd. („Budoucnost“). Dodejme, že ono zhodnocení si neděláme bez účelu a lidově řečeno „jen tak pro nic za nic“, neboť pro nás totiž má nějaký **smysl**. Každá rekapitulace jej ve své podstatě neoddělitelně obsahuje. Problémem pak spíše zůstává, že my sami jsme často samojediní, kteří onen „pravý“ smysl znají. Jiným lidem mohou tyto smysly pozůstat ve skrytu nebo našim slovům či jednání dávají smysl svůj vlastní. Každý si na základě zdánlivě totožné „rekapitulace“ může učinit své vlastní závěry, vidět v ní různý smysl. Záležitost je navíc komplikována onou časovostí. To co se nám před určitým časem mohlo zdát jako dobře učiněná a relevantní „rekapitulace“ se nám už nemusí zdát v čase následujícím později. A proto se věci minulé snažíme opět přehodnotit

¹³ Viz Pierre NORA, *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. In: *Antologie francouzských společenských věd. Politika paměti*. Cahiers du CeFREs n°13 (1998), s. 7. Francouzský originál viz Pierre NORA, *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: Pierre NORA (dir.), *Les Lieux de mémoire*. Vol. 1 (La République). Paris, Gallimard 1981, s. 23. O fenoménu „zrychlení“ (accélération) Nora hovoří i ve svých dalších pracích. Viz např. Pierre NORA, *De l'histoire contemporaine au présent historique*. In: *Écrire l'histoire du temps présent*. En hommage à François Bédarida. Actes de la journée d'études de l'IHTP Paris, CNRS: 14 mai 1992. Paris 1993, s. 43–48.

¹⁴ Viz NORA, *De l'histoire contemporaine*, s. 45–46.

na základě současné situace a panujících podmínek. Permanentní „hledání“ či spíše „utváření“ smyslů patří mezi bezesporu jednu ze základních lidských potřeb...

Jak už bylo naznačeno výše, člověk od nepaměti oplývá touhou a potřebou vyjadřovat své minulé prožitky a **zkušenosti**. Jeho vlastní osoba se k tomu často nabízí přímo ideálně. Velké množství badatelů a teoretiků společenských a humanitních věd se domnívá,¹⁵ jedním ze základních způsobů „rekapitulace“, neustálého hledání a **konstrukce** smyslu je tzv. **životní příběh** (francouzsky *histoire de vie* či *récit de vie*, anglicky *life story*).¹⁶ Nemusí však zůstat nutně jenom u individuálního příběhu, neboť podobně jako v životě samotném se předmětem zájmu se může stát i osoba druhá, netotožná s autorem příběhu nebo dokonce širší skupina lidí. Může se přirozeně také lišit způsob a forma podání. Ti, kdo rádi píší, tvoří biografie, autobiografie, literární díla, ale i např. píší e-mailly, SMS-zprávy či „blokují“ na internetu. Milovníci obrazového vyjádření kreslí, malují, fotografují, další pak preferují spíše „audio-vyjádření“ prostřednictvím zvuku a proto např. skládají hudbu. S pokrokem audiovizuální a virtuální kultury se mnozí vyjádření řekněme v podobě kombinované, např. v podobě na kameru natočených sdělení, filmů, ale také prostřednictvím webových stránek. Jednou z elementárních forem podání životního příběhu „ve zkratce“ může být např. strukturovaný životopis nebo v dnešní době se stále více rozšířený profil na nejrůznějších webových stránkách... Jako člověku naprosto nejpřirozenější se samozřejmě stále nabízí komunikace prostřednictvím mluveného slova opět doprovázená expanzí nejnovějších médií.¹⁷ Možná, že jednou v budoucnu bude moci někdo z odborníků zabývající se touto otázkou konstatovat, že z amalgámu relativizace, demokratizace, globalizace, emancipace, interdisciplinarit a spousty jiných procesů se na konci dvacátého a na počátku jednadvacátého století zrodilo něco jako „nové komunikační způsoby“ a diskurzy, lidské vnímání reality vůbec a od toho odvislé posuny ve vědeckých postupech a paradigmatech, na jejichž základě je daná problematika zkoumána. Za čas budeme možná moudřejší... Ze současného pohledu se však (alespoň tedy autorovi) jeví, že cílem všech výše zmiňovaných forem i přes časový i technologický pokrok stále zůstává v jádru tohoto způsobu komunikace sdělení a vyprávění postojů, dojmů, názorů...¹⁸ Abychom se však podívali na problematiku zachycování životních příběhů v širším kontextu, odpoutáme se od současného dění a ponoříme hlouběji do minulosti.

Začněme naše líčení možná poněkud banálním konstatováním, že v různých dobách lidé utvářeli a zachycovali své životní příběhy různě a také se různě měnily

---

¹⁵ Viz např. Gaston PINEAU – Jean-Louis LE GRAND, *Les histoires de vie*. Paris, PUF 2002; Daniel BERTAUX, *Les récits de vie. Perspective ethnosociologique*. Paris, Nathan 1997; viz též Danièle VOLDMAN, *Le témoignage dans l'histoire française du temps présent*. (K dispozici na www.ihtp.cnrs.fr, citováno 21. 5. 2004.)

¹⁶ Tyto pojmy se ve svých významech poněkud liší a mezi autory, kteří se touto problematikou zabývají, nepanuje v tomto směru jednotné přesvědčení. Zatímco projevy akcentované spíše písemným „směrem“ odborníci nazývají *histoire de vie*, o projevech převážně mluvených hovoří jako o *récits de vie* či *life story*.

¹⁷ Svědkem svého času netušené a takřka závratné expanze (post)moderních médií a způsobů komunikace se stala i tato práce, vznikající na přelomu let 2003 a 2004. V době jejího obhájení na jaře 2004 pak byla jedním z oponentů mj. vyzdvihována jako přednost „průkopnické využití“ internetových zdrojů, což se z dnešního pohledu může možná zdát již poněkud úsměvným, v každém případě však velmi výmluvným faktem...

¹⁸ Jeden z doyenů českého archivnictví Jindřich Schwippel se mj. domnívá, že v éře „počítačového věku“ tj. v době převažující e-mailové a telefonické komunikace budou muset být klasické „papírové“ osobní pozůstalosti alespoň částečně nahrazeny např. za pomoci rozhovorů. Viz Jindřich SCHWIPPEL, *Orální historie a archiv*. Archivní časopis 56 (2006), č. 3, s. 178.

formy a názory na utváření a využití těchto „produktů konstrukce smyslu a zkušenosti“. Odborná literatura praví, že v antickém Řecku se psané životní příběhy začaly objevovat v 5. století před Kristem a to pod pojmem *bios*. Jak odborníci jedním dechem dodávají, tato forma vznikla pravděpodobně pod hrozbou perské expanze, vůči které se Řekové snažili vymezit svou „národní“ identitu. Právě v prostředí tohoto nově se formujícího pouze v prostředí „evropského civilizačního okruhu“ začalo postupně rodit něco, čemu dnes říkáme „historické povědomí“ a „smysl pro dějiny“.¹⁹ Mj. za pomoci tohoto nástroje, který se mohl stát i mocnou „symbolickou zbraní“, se obyvatelé hlásící se k hodnotám tohoto okruhu – Řeky a Římany počínaje, přes středověké a raně novověké „národy“ až po jejich moderní „dědice“ k prahu současnosti – vymezovali vůči expanzi „bezdějinných barbarů“ (např. Peršanů, Germánů či Slovanů). To bylo do té doby něčím vskutku nevídaným a v souvislosti s dalším vývojem je možné bez nadsázky hovořit o jakési „kulturní revoluci“ po řeckém způsobu.

Zároveň je nutné poznamenat, že cesta k dnešnímu pojetí životního příběhu byla ve svých počátcích a že řečtí učenci zdaleka nechápali člověka a jeho identitu, jak je chápeme dnes. Nese si to svůj obraz i v řecké filozofii, která se zabývá řeckými obecnými a **objektivními** filozofickými problémy kosmu jako Bytí či Poznání. Člověk je skrze ni vnímán pouze jako jedna z mnoha součástí neměnného kosmického řádu, sice částečně výjimečná svým logem, slovem, rozumem, ale to je pro Řeky opravdu vše. Žádný „středobod“ světa či stále se opakujícího dění, pouhý živočich disponující rozumem. Lidský osud byl navíc podle řeckého „světonázoru“ pevně vymezen a předurčen, jak to můžeme názorně vidět např. v antických tragédiích. Mnozí bájní řečtí hrdinové by mohli vyprávět o tom, že vzpouzet se určenému osudu se nevyplácí. Jejich prohra (a často smrt) ve hře proti osudu byla však Řeky vnímána nikoli jako osobní neúspěch dotyčného či snad lidstva, ale jako potvrzení onoho existujícího kosmického **řádu**. Zkrátka antika v podstatě neznala lidskou **subjektivitu**, a pokud se jí vůbec zabývala, pak pouze velmi okrajově.

Tento vztah k člověku se logicky projevuje i v zaznamenání životního příběhu zvaného *bios*. Zatímco sepsávání stále se opakujících dějin bylo Řeky vnímáno jako prostředek k vymezení se vůči ostatním „barbarům bez minulosti“, činy individuálními v dnešním smyslu slova se zabývaly pouze různé anekdoty, dopisy či apologizující projevy. Teprve postupně se člověk (ve smyslu lidského individua) začal postupně dostávat i do zorného úhlu historiků a „sepsivatelů dějin“ a proto docházelo k jakémusi „míšení žánrů.“ Osudy „velkých mužů“ (např. státníci, vojevůdci, umělci či učenci) byly sice zpracovávány, ovšem s potlačením jejich individuality. V líčeních byl důraz kladen na obecné stránky jejich životních příběhů, jako byla např. slavná vítězství v bitvách, významná státnická rozhodnutí, chvályhodné ctnosti či stvořená umělecká díla, které se daly použít jak při utváření „obecných“ dějin „národů“ a kolektivů, dále pak v občanské praxi jako vzor umu a ctností hodných nápodoby a konečně jako zdroj oslavy (a důvod „významnosti“) dotyčné osoby. K tomuto difúznímu procesu docházelo až v období helénistickém, které dalo v lůně vzdělaného prostředí vzniknout i novým formám *bios*–literatury, tj. především „autobiografií“ ve 2. století př. Kristem a „biografií“ ve století následujícím.²⁰ Je určitě důležité zmínit další z podstatných rysů a to, že u antických

¹⁹ Viz Dušan TŘEŠTÍK, *Nová aliance“ pro 21. století aneb: Od faktopisu k dějepisu*. Přednáška pronesená v říjnu 2001 na Katolické teologické fakultě UK v Praze. (K dispozici na <http://www.sendme.cz/trestik/faktopisci.htm>, staženo 10. 5. 2006.)

²⁰ Slova „autobiografie“ a „biografie“ jsou uvedena v uvozovkách proto, že ve své době nebyl tento pojem takto využíván.

děl byl velký důraz kladen na stránku uměleckou, na úroveň jejich (písemního, ale i ústního) podání, na „čitelnost“ apod. Autoři psali díla především za účelem zveřejnění, pro pobavení a poučení čtenáře a nikoliv jen pro své potěšení či pro uložení práce „do šuplíku“ budoucím generacím...

Velkým a vpravdě zásadním zlomem pro pojmání a psaní dějin se stalo zrození křesťanského náboženství a jeho následné šíření do světa. S jeho rozšířením se totiž začal měnit i náhled na člověka obecně. Předejme slovo povolanějšímu odborníkovi, který tento fenomén shrnul následujícím způsobem: „*Křesťanství přineslo k problému člověka nový rozměr: především ho chápalo jako obraz boží ... a postavilo [člověka – pozn. P. M.] do centra zájmu. ... Křesťanství učinilo náhle významnou i duchovní stránku lidství. Bůh sám je nejvyšší osoba a kontakt s ním musí se odehrávat skrze lidské nitro. ... Duše v antice nebyla takovým osobním nitrem. Byla totiž nadřazena tělu a nemohla být tedy závislá na individuální tělesné existenci. Hebrejské myšlení, z něhož křesťanství ... vzešlo, nepovažuje už tělesno za nic pokleslého. Je místem, v němž se realizuje duchovno, je místem, v němž Bůh vyjadřuje své záměry. Cesta k Bohu je cestou tělesného člověka, nikoli jen jeho duše. ... Další rozměr, kterým doplnilo křesťanství pojetí člověka. ... byl smysl pro dějiny. Stvoření je v Bibli proces, který někam směřuje, a člověk je součástí tohoto směřování. Vývoj má svůj cíl, své plody, není opakováním událostí jako v Řecku.*“²¹ Ano, křesťanství skutečně pod vlivem judaismu obohatilo dějiny o již zmiňovanou linearitu. Tři pomyslné sloupy evropské civilizace se spojily a od té doby proto většina lidí, žijící v něm ovlivňovaných končinách, začala své životy (reálně či alespoň symbolicky v určitých chvílích) ubíhat jistým směrem...

Tato nenápadná transformace se promítla i do námi sledované problematiky. Kniha *Vyznání* od jednoho z křesťanských „otců zakladatelů“, Aurelia Augustina (354–430 po Kr.), jistým přelomem v pojmání životního příběhu a psaní o něm. Augustinus se ve své „autobiografii“ sebou samotný nezabýval jen tak „zbůhdarma“. Nehledal totiž nic menšího než důkazy Boží existence. Po těchto důkazech pátral i ve vlastním nitru, ve vlastní „paměti“ a ve vlastní identitě. Na závěr svého niterního „pátrání“ dospívá biskup ze severoafrického Hippa k názoru, že dojmy a schopnosti zde uložené jsme si do vlastní mysli nemohli „dát“ my sami, musel je nám sem uložit někdo jiný. A tím mohl být podle jeho názoru jedině Bůh. Bůh tedy existuje... Tak se v Augustinově pojetí zrodil jeden z důkazů Boží existence. Jak tento moment komentují již zmiňovaní francouzští odborníci: „*Augustinova Vyznání ... mohou být nahlížena jako pramen poznání života s jeho hranicemi a dokonce v jeho hranicích, ale také jako výjimečný okamžik, který život nejen vymezuje, ale také dává možnost střetnout se s jeho nekonečností.*“²² V této souvislosti je také zajímavé zmínit Augustinovo pojetí času. To není ani retrospektivní (od „Minulosti“ k Přítomnosti“), ani projektivní (od „Přítomnosti“ k „Minulosti“), nýbrž, slovy francouzského filozofa Paula Ricoeura, tzv. ichoativní. Tento způsob „neohranicheného“ či „nadčasového“ pojmání času je otevřeno různým počátkům, odvozením, zrozením apod., ke kterým se „hledající“ Augustinus ve svých úvahách přiklání a totožná východiska nabízí svým potenciálním následovníkům.²³

²¹ Viz Ivan BLECHA, *Filosofie*. Olomouc, Nakladatelství Olomouc 1998, s. 152.

²² Viz PINEAU – LE GRAND, *Les histoires de vie*, s. 24.

²³ O Augustinově pojetí času v jeho *Vyznáních* blíže viz Paul RICOEUR, *Čas a vyprávění*. 1. díl. *Zápletka a historické vyprávění*. Praha, Oikoyomenh 2000, s. 19–55. Jedním z Augustinových následovníků se o pár století později mj. stal osvicenský filozof a všestranný ženevský myslitel Jean Jacques Rousseau. Také on stejně jako Augustinus nazval svou autobiografii *Vyznání*. Český překlad viz např. Jean Jacques ROUSSEAU, *Vyznání*. Praha, Odeon 1978.

Zaznamenávání a následná interpretace událostí v čase se ve středověkých dobách snažila držet svých antických vzorů, neboť „*funkcí středověkého historického díla bylo působit prostřednictvím umělecké formy na čtenáře...*“²⁴ Hranice mezi tehdejšími literárními a historickými žánry byly velmi pohyblivé a často těžko rozeznatelné, nicméně fakticky ve všech se operovalo s životními příběhy: v historiích, v kronikách, v análech, v legendách, v životopisech... Všechny měly totiž také dalšího společného jmenovatele, tj. snahu **vyprávět**. Proto se z pohledu historického těmto pramenům někdy také říká vyprávěcí či narativní...

S postupnou emancipací a laicizací se autory těchto děl začali stávat i lidé nespjatí s církevním prostředím, jež mělo v „evropské“ středověké společnosti zpočátku výhradní postavení v psané produkci. Gramotnými a písmem vládnoucími se proto posléze stávali i lidé z prostředí světského, především pak z řad šlechty a také nově se rodícího „třetího stavu“ v podobě měšťanstva. Paralelně s těmito procesy se objevují i jiné způsoby ztvárnění a vyjádření minulých událostí a dějů. Ve vyšších společenských vrstvách se velmi populárním útvarem reflektujícím životní příběhy např. staly tzv. *chansons de geste*, známé trubadúrské a truvérské písně. Na pomezí tradice ústní a psané, doprovázené hrou na hudební nástroje, přibližovala tato písňová ztvárnění význačné události politického, náboženského a také čistě soukromého (především milostného) rázu, ve kterých ústřední roli hrálo **vyprávění** individuálních lidských příběhů.

Přeměna náhledu na člověka a na jeho příběh přichází s obdobím renesance. S postupným odvratem od „záležitostí Božských“ k „záležitostem pozemským a se zesvětštěním začíná být upozadňována „Božská“ role v dějinách a naopak začíná stoupat vliv lidského individua. Objevuje se myšlenka, že poznání minulosti (a „ovládání“ jejího výkladu) může být velmi dobře využitelné např. v soudobé politice. V souvislosti s „humanizací“, částečnou „individualizací“ a vzrůstem gramotnosti některých částí populace se ve 14. století objevují nové literární žánry, zpracovávající minulost v časovém rozměru, jak jej známe dnes. Jednak je to **deník** psaný ve smyslu zpráv o každodenních událostech a dále pak **spis** (či memoár) ve smyslu „*sepsaných údajů, které je nutné udržet v paměti*“.²⁵ V těchto dílech, psaných namísto latiny stále více v národních jazycích, je již podíl životního příběhu více než patrný, neboť tyto výtvoři pisatelé psali buď přímo o sobě, nebo na základě vědomostí a zkušeností, kterých nabyli z doslechu o jiných. Často si také psali nikoliv „pro generace příští“ (jako byly psány např. kroniky či legendy), nýbrž jen sami pro sebe, pro svou potřebu, potěšení a „klid duše“.

Žánrům, kterým bude věnována významná část této práce, dalo vzniknout až století šestnácté. Jedněmi z nejnámějších se staly právě ty, které daly všem později sepisovaným název: **Memoáry** (*Mémoires*) Filipa de Commines, publikované v roce 1524. Rádce francouzského krále Ludvíka XI. v nich syntetizuje „velké“, kolektivně prožívané a oficializované události s událostmi „malými“, z oblastí individuálního lidského života. Commines, tělem i duší pragmatický politik a diplomat (jeden ze zakladatelů tohoto stylu služby svému vládci, na něhož úspěšně navázali jeho slavnější kardinálští následovníci Richelieu a Mazarin) se s vědomím své „historické důležitosti“ chopil pera a „ve státním zájmu“ podal obraz doby viděný očima „svědka – aktéra“.²⁶ V jeho stopách a podobném duchu se později chápali pera a

²⁴ Viz František KUTNAR – Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až ke sklonku třicátých let*. Praha, NLN 1997, s. 15.

²⁵ Viz PINEAU – LE GRAND, *Les histoires de vie*, s. 26.

²⁶ Až do dnešních dnů se vedou mezi historiky spory o způsob, jak vlastně číst Comminého dílo, zdali se jedná o „zrádce rytířské morálky“ anebo prvního moderního autora písničického vzpomínky

psali také další vyznaní muži a svědkové své doby. Jistě není náhodou, že svědectví vtělovaná do textů, se velmi často dotýkala období, které bychom dnes nazvali soudobými dějinami...

Ti ze svědků, kteří se cítili být spíše méně významnými ve vztahu k „Minulosti“ a „Přítomnosti“ a přitom vládli slovem i písmem, projevovali svůj pisatelský um ve **vzpomínkách**, které byly posléze považovány za méně oficiální formu vyjádření. S dalším, velmi specifickým literárním útvarem přišel o půl století později další z řady poddaných francouzského krále, Michel de Montaigne, autor proslulých *Esejů*, což byl z dnešního pohledu žánr ležícím na pomezí „autobiografie“, intimního deníku a úvahového filozofického traktátu.²⁷ Díky nově se utvářejícímu fenoménu knihtisku, se znalost nejen obsahu, ale především formy těchto děl stále více dostávala do obecného povědomí.²⁸ V kombinaci s velkým nárůstem počtu čtenářů tento technologický pokrok znamenal v prostředí euroamerického civilizačního okruhu doslova komunikační revoluci.

Velký vliv na soudobé psaní měly mocenské zápasy a konfesijní střety, které záhy začaly nově zrozenou „masovou zbraň“, zbraň knihtisku, zdatně využívat. Humanisté proslulí svým zájmem o antiku vzbudili velký zájem o studium antických textů a záhy si mnozí z nich (jako např. Lorenzo Valla) předsevzali „oprotit je od středověkých nánosů“. Za tímto účelem začaly být pořizovány nejen nové překlady takových klíčových knih, jako byl např. Nový zákon, ale s poznáním, že „kdo ovládá minulost, ovládá přítomnost“, byly systematickému studiu podrobovány také texty novější, především středověké, na něž se vázalo vlastnictví hmotných statků, spočívajících v raně novověké současnosti především v rukou např. papeže, některých církevních řádů nebo katolické církve obecně. (Mimochodem příklon „mužů písařů dějiny“, tj. tehdejších historiků k politice znamenal také snahu odpoutat se od do té doby dominujících vlivů teologie a filozofie, což je jev, který se bude v následujících staletích opakovat ještě mnohokrát...) Z ohně tohoto učeného boje, jejímž symbolem se stal spor francouzské koruny zastoupené benediktinskou kongregací Sv. Maura (reprezentovaných Jeanem Mabillonem) s jezuitou (s Danielem Papperbrochem), a v němž neřinčely zbraně na bitevních polích, ale skřípala pera v rukou učenců a šrouby tiskařských lisů, se v 17. století se zrodily základy elementární historické kritiky a pomocných věd historických včetně s diplomatikou.²⁹ Na ně bylo v pozdějším období dalšími následovníky velmi svědomitě navázáno...

Do pozornosti „zpochybňovatelů“ se dostaly také životní příběhy svatých, jejichž činy ze strany kritiků diskreditovány za pomoci argumentů, že dotyčný svatým být nemohl, neboť o tom neexistují žádné věrohodné důkazy. Svatí a jejich životní příběhy sice hektickou dobu reformace přežili a jejich počet začal dokonce v době baroka vzrůstat ještě více než kdy předtím, nicméně reformační tažení doznalo svých výsledků i v lůně katolické církve. Na ochranu jejich věrohodnosti byly katolickou církví po tridentském koncilu pečlivě vypracovány přísné zásady procesu kanonizace, ve kterém mj. hrál důležitou roli tzv. postulátor víry (lidově řečeno „profesionální zpochybňovač“ zvaný též advocatus diaboli či „ďáblův advokát“). Jeho úkolem bylo shromažďovat a prezentovat důkazy o tom, proč by dotyčný svatý neměl svatým být a tím tak fakticky vyvracet jeho „svatost“. Kritické

---

v pragmatickém a realistickém duchu. Podrobněji o těchto *Memoárech* a ne zcela shodných pohledech historiků na ně viz François DOSSE, *L'histoire*. Paris, Armand Colin 2000, s. 79–82.

²⁷ Viz Michel de MONTAIGNE, *Eseje*. Praha, ERM 1995.

²⁸ O tom blíže viz např. Elizabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, CUP 1993.

²⁹ Viz Guy BOURDÉ – Hervé MARTIN, *Les écoles historiques*. Paris, Seuil 1997, s. 127–135.

jádro bylo tedy zaseto i do řad strážců odkazu a do té doby „nezpochybnitelné“ tradice... Ať již mezi „reformovanými“ či katolickými příznivci křesťanského náboženství vzrůstala poptávka po zvytvárněních životních příběhů svatých mužů, žen (např. v podobě hagiografií, které se v dnešní podobě začaly objevovat zhruba kolem roku 1500), ale také promluvami či úvahami uznávaných „proroků“ a náboženských myslitelů.³⁰

Následující léta se nesla ve znamení prohlubování trendů z předchozích staletí, jak by řekl Josef Pekař, v souladu s „duchovním habitem doby“. Vyrůstal počet gramotných, a tudíž přibývalo pisatelů a čtenářů, stále více rozvíjelo se „běžné“, každodenní psaní, ať už rázu intimního či cestovního, tak především rázu „správně-obchodního“, zlepšila se také znalost i úroveň používané argumentace.

Doba osvícenského racionalismu, která s despektem a pohrdáním dívala na otázky náboženství, přichází s názorem, že je třeba v lidském životě klást velký důraz na kriticismus a na „chladné“ zásady racionálního myšlení. Stoupenci tohoto směru je vyjevován skrytý či netajený obdiv k mechanickému myšlení věd zvaných přírodní, což se projevuje i v ahistorickém uvažování nad minulostí. „Dávná“ minulost je v jejich pojetí nahrazena „důležitější“ přítomností, tradice je zastíněna důrazem na nadčasové a universálními principy a náboženská dogmata (alespoň navenek) ztrácejí svou roli.³¹ Člověk jako individuální bytost se sice teoreticky vymyká podřízenosti Boha, zato je od kolébky až do hrobu provázen spleti racionálních a laicizovaných osidel v podobě vlivu přírodních zákonů, států, panovníků, vrchnosti apod. Je nutné podotknout, že tento pohled na člověka a jeho svět determinovaný nadosobními vlivy a entitami velmi poznamenává další uvažování a také vývoj samotný ...

Definitivní přerod doby raně moderní ve věk takzvaně moderní na konci století osmnáctého a v průběhu století devatenáctého s sebou přinesl i obrovskou informační explozi včetně zrození masových médií (především v podobě denního tisku) či veřejného mínění doprovázeného geometrickým nárůstem počtu titulů z žánru literatury, kterou bychom dnes nazvali memoárová. Kolem roku 1800 se v Anglii a v tehdejších německých zemích poprvé objevuje termín autobiografie ve smyslu, jak jej chápeme dnes (tj. zvyklostí vybraných lidí vyprávět a posléze zveřejňovat vlastní minulost).³² Ve šlechtických a měšťanských vrstvách mezi dobré mravy začalo patřit mj. vést si osobní deník a udržovat korespondenční styk s konkrétními osobami bližšími či vzdálenějšími. Zrodil se fenomén tzv. kultury „každodenního psaní“, jejíž existenci můžeme v transformované podobě zaznamenat i dnes (např. v podobě již zmiňovaných e-mailů či SMS-zpráv).³³

Vypracování přísných zásad kritiky pramenů a svědectví se projevilo nejen v životě církevním při beatifikacích a kanonizacích, ale pod jejich vlivem se také začala formovat historie jako vědní obor. Jak podotýkají odborníci: „*Od počátku první poloviny 19. století přestalo být za historii považováno pouhé psaní na historické náměty [zvýraznil P. M.] a pouhé subjektivní uvažování nad historií, a začala být za ni pokládána jen metodická práce, vycházející z analýzy pramenů a*

³⁰ Viz PINEAU – LE GRAND, *Les histoires de vie*, s. 28.

³¹ Viz KUTNAR – MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, s. 135.

³² Viz PINEAU – LE GRAND, *Les histoires de vie*, s. 29.

³³ O zrodu kultury každodenního psaní viz např. Milena LENDEROVÁ, *Chvála deníků a dopisů*. In: Milena LENDEROVÁ – Jiří KUBEŠ (eds.), *Osobní deník – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto) literární vyjádření?* Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 9 (2004), s. 22–26.

řízená přesnými pravidly.³⁴ Ačkoliv takovéto vnímání a pojmání historie se neprosadilo a nezačalo působit takřkajíc „ze dne na den“, byl to vskutku klíčový okamžik pro práci se životními příběhy. Pokud se někdo rozhodl vyjádřit životní příběh svůj či někoho jiného v takové podobě, aby ta byla považována za vědecký výstup, dotyčný si musel při jeho zpracování počínat „kriticky“ a v souladu s vytvořenými metodickými postupy a pravidly. Znalec těchto postupů metody také věděl, že musí psát v „nezaujatém duchu“ a podle prokazatelných faktů na základě vytěženého pramenného materiálu a psát o minulosti o takové, „jaká ve skutečnosti byla“ („Wie es eigentlich gewesen ist.“). Teprve pak bylo možno jeho text považovat za „objektivní“ a tudíž i historický.

Tyto zásady, které se ve své době velmi dobře hodily pro práci s písemným (nejlépe pak listinným) materiálem byly ovšem při práci s životními příběhy ve značném rozporu, neboť na ně bylo možné jen velmi obtížně uplatnit „objektivizující“ kriteria. Vycházet z díla „o sobě“ začalo být v odborných historických kruzích stále více shledáváno dosti velkým problémem. Jelikož autor psal sám o sobě, nebyl a ani nemohl být nezaujatým, což ho z pohledu v tomto způsobu uvažování školeného historika automaticky diskvalifikovalo z hlediska jeho „spolehlivosti“ jako pramene. Pisatel či narátor se vymykal se pravidlům metody a tudíž nemohl napsat „kritické“ a „objektivní“ dílo a proto tedy nemohl být považován za historika.³⁵ Historie jako obor se začala uzavírat autorům „zvenčí“ a pouze odborně vyškolení znalci se mohli stát „pisateli dějin“.

Tvůrci životních příběhů přirozeně nepřestali svá díla vytvářet i nadále, jejich pamětní produkty ovšem byli „vyvolenou“ skupinou lidí, tj. historiky, nahlížení s velkou obezřetností potažmo s despektem a podle toho bylo s jejich díly zacházeno. Aby se informace z těchto potenciálních pramenů mohly stát součástí dějin, musel je nejdříve **historik** (tj. osoba školená v historickém semináři na univerzitách) kriticky posoudit a zpracovat. Historikové byli však stále více v souladu s dobovými trendy fascinování vidinou svého oboru jako „objektivní“ vědy, skládající do obrovité mozaiky co největší počet spolehlivě ověřitelných faktů, vybádaných především za pomoci systematického studia archivních pramenů, převážně diplomatické a úřední provenience. Historikové také stále více než na zabývání se „jednotlivostmi“ začali sdílet **víru** ve fungování nejrůznějších „nadčasových“ procesů, entit či kolektivů (států, národů, kolonizací apod.), které „ovládají dějiny“. V těchto dějinách se prostor pro individuální životní příběhy stále více zmenšoval a takřka úplně vymizel. Pokud byl líčen osud nějakého jedince, zpravidla se jednalo o souvislosti s výše uvedenými „velkými“ událostmi či procesy. Uvolněných pramenných zdrojů se proto chopili lidé z jiných, než historických

³⁴ Viz KUTNAR – MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, s. 198. Velkou úlohu v utváření historie jako oboru pak sehrála „německá historická škola“ reprezentovaná takovými jmény jako Leopold Ranke či Johann Gustav Droysen.

³⁵ Obavy tohoto druhu na téma „subjektivního“ psaní a vzpomínání mezi historiky přetrvávaly po dlouhou dobu. Jak praví americký historik Jeremy Popkin na adresu vzpomínkových prací psaných samotnými historiky, ti teprve hluboko ve druhé polovině dvacátého století překonávají „strach, že autobiografický projekt může otrádit jejich těžce nabytou autoritou profesionálního historika rekonstruujícího minulost.“ Viz Jeremy D. POPKIN, *Historians on the Autobiographical Frontier*. The American Historical Review, Vol. 104, No. 3 (Jun., 1999), s. 727. Teprve díky vlivu především historiků z francouzského prostředí a s jejich sepisovanými, jež jsou někdy vznošeně nazývány „ego-historiemi“, se završuje „éra vzpomínání“ přicházející od sedmdesátých let dvacátého století. Je možné jen dodat, že takovéto vnímání děl „o sobě“ mnohdy přetrvávalo i mezili českými historiky. I např. historik Jan Tesař se svého času obával psát „jako pamětník“, neboť ho to podle jeho názoru automaticky diskvalifikuje v očích jeho kolegů. Viz Jan TESAŘ, *Především bych měl napsat...* Kritická příloha Revolver revue 22, 2002, s. 129–137.

oborů (jako např. antropologové, etnografové, folkloristé, jazykovědci, muzikologové, později pak psychologové či kvalitativní sociologové) anebo lidé vyloženě se pohybující mimo vědecké a akademické prostředí. Ze strany historiků pak bylo pohlíženo na tyto badatele či „sběratele“ opět pohlíženo s větším či menším despektem právě pro jejich (údajnou či domnělou) „neznalost“ historických metod a tudíž „zaujatost“ a „neobjektivnost“ jejich výstupů.³⁶ Naštěstí však životní příběh nadále zůstal nevyčerpatelným zdrojem inspirace pro další zprostředkovatele (a „zpracovávatele“) z řad literátů, divadelníků, malířů či hudebníků čerpajících svou látku v minulosti. Samozřejmě, že i obyčejní lidé se bez životních příběhů nemohli obejít, a proto také zkušenost sdělovaná prostřednictvím lidové tradice (např. písní, pohádek, pověstí, kramářských písní, pořekadel, anekdot,...) existovala i nadále. Zkušenost totiž pocházela od lidí, pojednávala o nich a byla také sdělována pro ně samotné...

Z výše uváděného líčení možná může čtenář nabýt dojmu, že životní příběhy se stále více stávaly pomyslnou „popelkou“ mezi narůstající řadou učených pojednání zpracovávajících minulost. Jak se však vlastně stavěla k jednotlivým formám pamětních produktů (jako např. k deníkům, memoárům, autobiografiím či životopisům–biografiím) laická „nehistorická“ veřejnost a společnost obecně, především pak v českých zemích, které nás v souvislosti s naším tématem zajímají nejvíce? Alespoň letmý náhled na situaci panující uvnitř formujícího se českého národa v posledních desetiletích dlouhého devatenáctého století a prvních desetiletí století dvacátého nám mohou poskytnout dobové encyklopedie a slovníky. První z definic praví toto: „**Denník**, lat. diarium, jest zápisný sešit nebo kniha, do níž si kdo zaznamenává, co se mu za den pamětihodného nebo zajímavého přihodilo nebo naskytlo. Dle obsahu svého může býti d. buď obchodnický neb umělecký nebo cestopisný apod. Zvláště důležitý jest denník studentský, do něhož si chlapec nebo mladík studující zapisuje nejen každodenní události školní i mimoškolské, ale i myšlenky své o zjevech literárních, o knihách přečtených, jakož i výňatky z dobrých spisovatelův apod. jest to jakýsi druh autobiografie i nemálo přispívá k sebrání a soustředění mysli mladického věku, náchylného k roztržitosti; pro dospělého člověka jest takový d. takřka zrcadlem vývoje sil intelektuálních i ethických. Nezřídka bývá d. i důležitým zdrojem historickým, nebo vynikajícím dílem uměleckým, obzvláště když jako Goethovo „Aus meinem Leben, Wahrheit u. Dichtung“ spojuje zajímavé vypravování a líčení s lepým slohem.–Jakýmsi druhem d–u jsou mnohá „Vyznání“ (Confessiones) autobiografie, memoiry apod. mužů proslulých.“³⁷

O pár let později, když při vydávání tohoto monumentálního díla přišla řada na písmeno M, autoři se pokusili definovat i další potenciální „ego–dokument“: „**Memoáry** ... franc. paměti, slují v písemnictví zajímavé zápisky mužů v literatuře, státnictví, při divadle apod. zvláště činných. Mají důležitost, že současníci nebo lidé přímo účastnění zaznamenávají tu své zkušenosti a názory, skýtajíce tak autentický dokument své doby. Také obraz vlastního života mužů proslulých sem patří. M. podobají se velice dějinám, ale vynikají nad ně bohatstvím drobností. Pro mluvení namnoze subjektivní osobní nemohou však býti výhradním pramenem vědeckého dějepisu [zvýraznil P. M.]. M. byly ode dávna oblíbeným genrem literárním.“³⁸ Jak dále konstatuje encyklopedické heslo, tehdejší česká literatura (snad i vzhledem k

³⁶ Viz Michel TREBITSCH, *Du myth à l'historiographie*. In: Danièle VOLDMAN (dir.), *la Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales*. Les Cahiers de l'IHTP, n° 21 (novembre 1992), s. 15.

³⁷ Viz *Ottův slovník naučný*. 7. díl. Praha, Josef Otto 1893, s. 301.

³⁸ Viz *Ottův slovník naučný*. 14. díl. Praha, Josef Otto 1901, s. 86.

„ne-elitnímu“ či spíše „plebejskému“ původu a charakteru českého národa a také vzhledem k postupnému dotváření se jeho politických, hospodářských a kulturních elit na přelomu století) údajně není příliš bohatá na spisy podobného druhu. Z nejstarších dob jsou zmiňovány Paměti Mikuláše Dačického z Heslova a z dob současných pak pětisvazkové paměti Jakuba Malého (s názvem Naše znovuzrození), dále pak třísvazkové Paměti Josefa Václava Friče, jimž autor hesla vyčítá veskrze politický obsah. Dalšími zmiňovanými jsou v časopisu Libuše publikované vzpomínky Karolíny Světlé, jež se vztahují ke spisovatelčině životu a společenským poměrům její doby. Za vzor vzpomínek z prostředí učitelského je jmenováno dílo Jana Kosiny (Život starého kantora) a jako příklad čistě životopisného pak Druhý květ a Z cest Václava Maliny z pera Svatopluka Čecha.

Pokud do třetice zůstaneme u shrnutí, kterými se autorský kolektiv Ottova díla pokusil přiblížit jednu z forem pojetí životního příběhu v pojetí buď svým vlastním, nebo osoby další (tj. životopisce), pak definice biografie v pojetí společnosti žijící na sklonku „dlouhého“ devatenáctého století zní následovně: „**Biografie** ... česky životopis, methodou historickou provedené vypsání života, a sice jak průběhu jeho vnějšího, tak mravního a intelektuálního vývoje některé osoby, ovšem takové, která zasluhuje pozornost buď pro své osudy, své postavení nebo své působení. Žádáme na b–ii, aby byla psána s podrobnou znalostí běhu života osoby, která jest jejím předmětem, pravdivě a nestranně. Jedná-li se o osoby, které zaujímaly postavení veřejné, nutno žádati, aby životopisec dopodrobna znal dobu, v níž působily, a všechny styky a okolnosti, které měly vliv na počínání jejich. Zvláštním druhem b. jest nekrolog, který u příležitosti úmrtí osoby znamenitější vytyká hlavní události z jejího života. Je-li sám spisovatel předmětem b–ie, vzniká autobiografie, k níž ovšem třeba značně vyvinutého smyslu sebepoznání a lásky ku pravdě, jakož i přesvědčení o vlastní hodnotě mravní; k ní jako stručné vypsání života vlastního druží se tak zv. curriculum vitae a do jisté míry také paměti (memoiry). Literatura biografická jest velice hojná. Ze starověku jako příklad budiž uveden Tacitův život Agricoly; středověk obzvláště jest bohat na životy svatých, k životu panovníků světských a státníků méně přihlíženo, vzácnou výjimkou např. tvoří Život Karla IV., jím samým sepsaný. V nové době jest literatura nepřehledná a obzvláště v ní vynikli Francouzové... a Angličané...“³⁹ Dodejme jen, že nejznámější česká encyklopedie posléze ještě vyjmenovává ony hojné příklady nejznámější zahraničních i domácích biografii a biografických příruček.

V prostředí nově vzniklého samostatného československého státu vyšlo dílo, které si neslo v názvu jméno svého zakladatele a ústřední postavy, Tomáše Garrigue Masaryka a také autoři encyklopedie určeného především čtenářům „z lidu“ přichází s definicí, v nichž je možné zaznamenat jak rysy konstantní tak i jisté významové posuny: „**Deník** ... *fr.* journal, *angl.* day book, žurnál. Zápisník, sešit n. kniha, do níž jsou zapisovány významné život. události, v prvotní formě spíše objektivně a epicky (na př. u nás D. čes. poselstva ke kr. Frc. z r. 1464), později lyricky a reflexivně. Obdobou stupnicí vývojovou by bylo lze sledovati i u každého člověka, od zápisníku dětského přes d. studentský až k d–ům z vyspělých let, k odpovědným d–ům tvůrčích duchů (Goethe, K. H. Mácha, Fr. Palacký, J. Deml), v nichž nalzáme vysvětlení o vzniku uměl. děl, výklad charakterových prvků. Často jen jiné názvy pro d. jsou: konfese (z lat.=vyznání), diarium (lat.=d.), vyznání, autobiografie

³⁹ Viz Ottův slovník naučný. 4. díl. Praha, Josef Otto 1891, s. 79.

(z řec. = vlastní životopis), paměti, memoiry (z frc. = paměti), memorabilia (lat. = věci hodné paměti), efemerides (z řec. = deník).⁴⁰

Dílčí proměny je možné pozorovat také hesla následujícího, mj. např. v patrném nárůstu počtu vzpomínkových titulů domácí provenience: „**Memoáry**, z frc. *mémoires*, paměti, v lit. *vzpomínky obyč. významných lidí, státníků, vojevůdců, spis., umělců, učenců, vynikajících žen ap.*; *líčice vl. život autorův i prostředí, v němž žil a pracoval, přispívají zároveň k poznání jeho doby vůb., a třebaže jsou zabarveny více n. méně subjektivně, mívají pro dějepis a zej. lit. dějiny cenu důl. dokumentů, právě bezprostředností svých postřehů a osobitým pojetím lidí a událostí. U nás není ještě m-ová lit. tak oblíbena jako v Angl., Am. n. ve Fr., kde není téměř vynikajícího muže n. ženy, aby nechystali na sklonku života svých m-ů. Ze svět. m-ové lit. se uvádějí stv. paměti Caesarovy, Xenofontovy, z mod. M. Napoleona I. ... Z čes. lit. Paměti J. V. Friče, K. Světlé, Jiráskovy, Thomayerovy, Krásnohorské, Holečkovy, Kosinovy, Kaizlovy, Bráfovy, Mattušovy, Habrmanovy, A. Staška, z nejnovější li. T. G. Masaryka *Světová revoluce (1927)*, E. Beneše *Světová válka a revoluce (1928-29)*, F. Soukupa (1928), V. Šrobára (1929).*“⁴¹ Jelikož s výše zmiňovanou ukázkou se na časové ose dostáváme do časů, kdy tvůrci a pisatelé vzpomínkových prací, které jsou primárním předmětem našeho zájmu, již měli alespoň první krůčky svého života za sebou, na závěr této části se pokusme stručně zrekapitulovat podstatu dobového postoje k těmto pamětním produktům rekonstruovanou především na základě citovaných hesel.

Jak je zřejmé z citovaných úryvků, vzpomínkově-literární formy pracující s životními příběhy u nás v průběhu devatenáctého století poměrně dobře zakořenily a „kultura každodenního psaní“ se mezi širokými vrstvami obyvatelstva udržela a úspěšně rozvíjela i v prvních desetiletích století dvacátého. Deník si podle vžitých dobových představ mohl psát ve své podstatě každý, kdož cítil potřebu si zapisovat a rekapitulovat k jeho pohledu významné události. Bylo to obecně považováno za velmi užitečné „k sebrání a soustředění myslí“ dotyčného, od pisatelů nejmladších, přes studenty a dospělé muže (a později i ženy) na vrcholu sil až po tvůrce svěřujících se stránkám deníku ve věku pozdním. Výchovný charakter psaní deníku pak byl zdůrazňován zejména u dospívajících mužů. Výsledkem se měla stát jistá forma osobní reflexe (a částečně i „každodenní autobiografie“) sepisovaná pro vlastní potřebu. Zároveň se nevylučovalo, že pokud by si snad deník psala osoba shledávaná dříve či později za významnou a slavnou, že se její dílo jednou stane všeobecně oceňovaným pramenem např. historickým či literárním. Byl psán primárně pro současnost, ve spíše výjimečných (a „významných“) případech pak pro budoucnost.

Memoáry jsou naopak v jistém smyslu protikladem deníků. Jejich autory jsou **vždy** osoby do dění zainteresované, slavné, významné, zkrátka jedinečné. Svě paměti píší nikoliv pro potřebu a či snad potěšení své vlastní, ale takřka výhradně proto, aby v nich ze svého pohledu důležité životní osudy, postřehy a názory představili široké veřejnosti. Nikoliv nadarmo pak po takových dílech prahnou doboví nakladatelé, neboť potenciální čtenáři si takové příběhy dychtivě žádají na

⁴⁰ Viz *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. Díl II. Praha, Čs. kompas 1926, s. 163.

⁴¹ Viz *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. Díl IV. Praha, Čs. kompas 1929, s. 863. Dodejme v této souvislosti, že citovaná příručka definovala též **autobiografie** jako „vlastní životopis; souvisí úzce s Pamětmi slavných lidí, jejichž osudy a činy mohou zajímati veřejnost.“ Viz *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. Díl I. Praha, Čs. kompas 1925, s. 325.

stránkách časopisů či za pulty knihkupectví. Vzhledem k tomu, že autoři obou slovníkových hesel připomínají jistou rezervovanost a deficit české memoárové produkce, tento žánr není shledáván v českých zemích natolik frekventovaným jako v jiných, především pak západních zemích. Jako možné vysvětlení se nabízí postupné dotváření úplné struktury moderního českého národa včetně jejich elit, k jejichž poslání významné činy a veřejné vzpomínání na ně neodmyslitelně patří...

Právě „Oni–významní“, příslušníci jakýchsi vzpomínkových elit se stávají předmětem zájmu z řad životopisců. Na těchto třetích osobách na pomyslné ose „vzpomínající – čtenář“ leží tíha historické erudice, literárního umu a etické zodpovědnosti za to, že biografie bude sepsána tak, jak má podle dobového úzu také být: s podrobnou znalostí, pravdivě a přitom nestranně.

Dosažením literárního, memoárového (a snad i gnoseologického) „Olympu“ ze strany dobového aktéra a pisatele a zároveň historika (či zasvěceného komentátora) se pak stává v očích doby utvoření autobiografie. Její autor je totiž ve své nelehké troj-rolí nejenže schopen rekapitulovat a zformulovat své postřehy z dobového dění, je zároveň okolím také shledáván osobou významnou, která se navíc dokáže v maximální míře oprostít od subjektivity svého „Já“ a jedním dechem je schopna kriticky zhodnotit svůj životní příběh vzhledem k pozadí doby. Jedná se tedy o počín nejen intelektuálně skutku všestranný a zaznamenaní hodný, o to však méně častý...

Čs. vojáci a jejich životní příběhy

Autor je bezesporu klíčovou postavou pro vznik každého díla. Osudy tvůrce se nejen mohou odehrávat na stránkách samotných, mají samozřejmě i „vnější“ vliv na vznik autorovy práce. Osudy těch, kteří prožili období druhé světové války a následné poválečné peripetie, byly často velmi rozmanité. Jak ale tyto životní příběhy představit stručně, výstižně a přitom se zachováním jejich „barvitosti“? Pokusem o to bude následující kapitola...

Za každým životním příběhem stojí nějaký vzpomínající, za každým dílem stojí nějaký autor. Nejinak je tomu i u vzpomínkových prací, které se staly předmětem mého výzkumu. V následujících řádcích by proto bylo určitě dobré tyto nositele a zprostředkovatele paměti alespoň rámcově představit. Když jsem před lety přemýšlel o tom, jak podat srozumitelnou formou jejich krátké životopisy, narazil jsem na dosti zapeklitý problém. Jak tak u zhruba stovky osob učinit, aniž by charakter tohoto textu nezměnil v obsáhlý biografický korpus plný údajů stojících často ve značné disproporci? U některých osob údajů velmi častých, u jiných naopak velmi kusých a neúplných. Množství údajů je sice již dnes možné nalézt prostřednictvím internetu,⁴² avšak často jedinými údaji, kterými jsem u některých osob disponoval, byla „pouhá“ jména a příjmení. Kromě těchto „garantů sociální identity“, řečeno slovy legendy francouzské sociologie Pierra Bourdieu,⁴³ se mi pak

---

⁴² Např. medailonky velkého množství letců létajících v řadách R.A.F. (viz <http://math.fce.vutbr.cz/safarik/ACES/.html> , citováno 30. 6. 2004) nebo seznam čs. vojáků prezentovaných k 1. srpnu 1940 v Cholmondeley ve Velké Británii (viz http://www.geocities.com/czechandslovakthings/WW2_CzSkB_lst_chol1.htm, citováno 31. 12. 2008).

⁴³ Viz Pierre BOURDIEU, *L'illusion biographique*. Actes de la recherche en sciences sociales n° 62/63 (juin 1986), s. 70.

nabízela pouze možnost nahlížet do prací „mých“ autorů. Samozřejmě, že se zde pro doplnění údajů nabízí archivní výzkum např. v kmenových listech uložených ve fondech Vojenského historického archivu, ani tato cesta však není řešením zcela ideálním, jednak vzhledem ke své náročnosti a dále vzhledem k faktu, že ani kmenové listy nepokrývají svými daty život vzpomínajících v celé jejich šíři, pestrosti a reflektují pouze jejich „vojenskou stránku“. Tolik tedy o problému (zdánlivé) „nekompletnosti“ základních biografických údajů. V této souvislosti se pak nabízí možná poněkud kacířsky znějící otázka: mělo by hypotetické vypracování stovky medailonků vzhledem k charakteru a zaměření práce vlastně nějaký hlubší smysl?

Když jsem před lety uvažoval o koncepci této práce, chtěl jsem do ní původně zařadit také tabulky a grafy, které by nabízely kvantifikující srovnání důležitých životních dat, jak tomu činí studie „sociologizujících“ historiků a „historizujících“ sociologů: data narození a případně úmrtí autorů, data o místech narození, data vstupu do čs. armády, data působení na různých místech a postech.⁴⁴ Tento úmysl mě postupem času stále více opouštěl, neboť se zřetelnými ukazovala rizika takového počínání. Jednak jsem ke srovnáním nedisponoval potřebnou datovou náplní, což by do značné míry znemožňovalo podání jasného výsledku případné komparace, z ryze sociologického pohledu celek vzpomínajících nebyl totožný s pomyslným s „reprezentativním vzorkem“ vojáků čs. armády v zahraničí, což by činilo srovnání hrubě zkreslujícím a konečně bylo z mého pohledu jen velmi těžké utvořit „měřitelná“ kritéria, podle kterých by bylo možné jednotlivé životy srovnávat. Stále více jsem si totiž uvědomoval, že lidské osudy a životní příběhy lze v jejich jedinečnosti a individuálnosti jen velmi těžko srovnávat, natož pak je nějakým způsobem „měřit“ a „vměštnávat“ do tabulek a grafů. V tomto okamžiku váhání na pomyslné metodologické křižovatce se mi dostal do rukou článek pojednávající o paměti členů Konfederace politických vězňů od francouzské historičky Françoise Mayerové. Autorka tu přichází s myšlenkou, že v případě charakteristiky takovéto specifické skupiny lidí, která se svým charakterem a kolektivním prožitkem do značné míry podobala „mým“ zahraničním vojákům, je spíše třeba „nechat je vyprávět“ a naslouchat jim než jen stroze „udávat jejich počty“ a dohadovat se kolik jich bylo drženo v konkrétním táboře.⁴⁵ Mj. tato práce mě podnítila vydat se spíše cestou kvalitativní analýzy a vůbec práce se studovanými osudy a vzpomínkovým „materiálem“.⁴⁶

Proto jsem se také posléze rozhodl pro charakterizování našich vzpomínajících použít možná poněkud netradiční metodu. Mezi další zdroje inspirace totiž patřila četba děl některých postmoderních historiků jako např. Hayden White, Eva Domaňska nebo Dušan Třeštík. Ústřední myšlenka jejich

---

⁴⁴ Jako příklad „historizujícího“ sociologa“ může posloužit bývalý voják čs. armády ve Velké Británii, František Rochla, který se ve své monumentální práci porovnávající data narození a původu vojáků čs. zahraniční armády snažil zjistit, ze kterého regionu českých zemí pocházelo nejvíce „vojáků–vlastenců“. Jak uvádí komentátoři jeho díla, Rochlovou nevyřčenou hypotézou (a skrytým přáním) bylo prokázat, že nejvíce odbojářů se rekrutovalo z území jeho rodné regionu Moravy. Viz František ROCHLA, *Kořeny vlastenectví: studie o podmínkách a sociálních údajích, o příslušnicích československé zahraniční armády v letech 1939–1945 a o jejich vlasteneckých předpokladech*. Brno, Doplněk 1998.

⁴⁵ Viz Françoise MAYER, *Vězení jako minulost, odboj jako paměť. Konfederace politických vězňů*. Soudobé dějiny 9, 2002, č. 1, s. 42–64.

⁴⁶ K orientaci ke kvalitativním směrům historického bádání ve velké míře přispěla také možnost absolvovat kurz orální historie, realizovaný na Katedře historie FF UP v Olomouci v akademickém roce 2002/2003, kde postupně přenášeli Miroslav Vaněk, Pavel Urbášek, Josef Bartoš a Ivo Barteček.

uvažování nad psaním dějin se soustředovala k problematice relevance historických faktů a odrazu historické reality „jaká byla“ v následných historických líčeních. Podle jejich mínění má historie spíše blíže k „literatuře“ než k exaktní „vědě“, z čehož vyplývá, že dějiny jsou spíše „fikcí“ než nějakou „objektivní pravdou“. ⁴⁷ Ačkoliv jsem si byl s postupem let stále více vědom epistemologických úskalí tohoto přístupu (především v podobě krajního relativismu a faktickém zpochybňování relevance historikovi práce), tento směr mě inspiroval při řešení mého konkrétního badatelského problému.

Rozhodl jsem se pro dílem „postmodernistické“ propojení metod krásné literatury a historické vědy. Osudy tvůrců zkoumaných prací zde budou přiblíženy pomocí vykonstruovaných „archetypů“, smyšlených osobností. Tyto „archetypy“ či „ideální typy“ (řčeno slovy klasika sociálních věd Maxe Webera) ponese v sobě jednotlivé fragmenty ze skutečných životů. Fragmenty svým způsobem jedinečné, reprezentující jednotlivé osudy a zároveň jsou v jistých rysech charakteristické pro všechny čs. vojáky zahraniční armády dohromady. Výsledkem by měla být forma kolektivní biografie analyzované skupiny vzpomínajících. ⁴⁸ Jestliže umělec–spisovatel používá smyšlených příběhů a zápletek, aby působil na čtenáře, mým cílem bude přiblížit prostřednictvím fiktivních postav paletu rozmanitosti životních příběhů jednotlivých autorů a zároveň postihnout určité důležité okamžiky a společné rysy za pomoci historické imaginace. Postavy neponesou jména, ale budou pojmenovány náhodně vybranými písmeny abecedy. Archetypů čs. vojáků bojujících za druhé světové války by mohlo být samozřejmě větší množství, nicméně uvádím pouze níže uvedené, které jsou do jisté míry ztělesněním nejfrekventovanějších osudů a vychází z mnou prostudovaných pramenů a literatury. Zde je tedy osm smyšlených a přitom takřka skutečných příběhů...

Prvním „reprezentantem“ naší skupiny bude **pan D.** Narodil se roku 1895 v malém moravském městečku, ještě za časů stárnoucího mocnáře Františka Josefa I. Jeho otec byl učitelem, matka v domácnosti. Vystudoval reálné gymnázium a uvažoval o studiu techniky ve Vídni. Bohužel pro něj přišla válka a on musel roku 1915 narukovat. V Opavě absolvoval školu pro důstojníky v záloze a poté byl odvelen na východní frontu. Zde v roce 1916, v době Brusilovovy ofenzívy, přešel se svou četou k Rusům a dostal se do zajetí. V roce 1917 vstoupil do čs. legií a

---

⁴⁷ Za seznámení s historiografií, která je nazývána „postmoderní“ vděčím především seminářům dr. Radmily Slabákové (dnes již doc. Svaříčkové–Slabákové) a textům, které jsme v jejich průběhu rozebírali a diskutovali o nich. Byly to především tyto texty: Dušan TŘEŠTÍK, *Konec paradigmatu? Poznámky k postmoderní situaci nejenom v dějepisectví*. In: *K poctě Jaroslava Marka*. Sborník prací k 70. narozeninám prof. dr. Jaroslava Marka. Historický ústav, Praha 1996, s. 247–255. Jaroslav MAREK, *Historie a postmoderna*. ČČH, 92, 1994, s. 477–495. Ewa DOMAŇSKA, *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. B.m., University Press of Virginia, 1998, s. 13–38 (rozhovor s H. Whitem). též, *Self - Interview*. In: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*, s. 257–267. Hayden WHITE, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press 1973 (Introduction). též, *Historicismus, historie a figurativní obraznost*. Reflexe 16, 1996, s. 2 (1–23). Herta NAGL–DOCEKAL, *Lze založit filozofii dějin tropologicky?* Reflexe 16, 1996, s. 7 (1–12). I po seznámení s těmito leckdy skeptickými názory na historické bádání zůstávám i nadále optimistou. Historikové podle mého názoru o svou práci nepřijdou...

⁴⁸ Podobným způsobem se např. snaží představit zainteresované čtenářské obci autoři kolektivních monografií popisující osudy lidí žijících na Moravě v 19. a první polovině 20. století. Fakticky jediným rozdílem mezi jejich přístupem a výše uvedeným je fakt, že autoři v Brně vyšlého díla jako prostředek reprezentace určité sociální vrstvy či povolání zvolili vždy konkrétní životní příběh jediné reálné osoby. Viz Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (eds.), *Člověk na Moravě 19. století*. Brno, CDK 2004; *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*. Brno, CDK 2006.

účastnil se v řadách 1. pěšího pluku slavné zborovské bitvy. Absolvoval celou anabázi čs. legií v Rusku a domů na Moravu se vrátil v roce 1920. Své sny o studiích na technice již nenaplnil a zůstal v nově se formující čs. armádě. Postupně stoupal na hodnostním žebříčku, až v roce 1938 působil na Slovensku jako velitel pěšího praporu. Po 15. 3. 1939 absolvoval rekvalifikační kurz pro pracovníky octárenského průmyslu, zároveň začal působit v ilegální organizaci Obrana národa. V květnu 1939 se pod hrozbou zatčení rozhodl odejít spolu s celou rodinou do exilu, do Polska. Odtud odjíždí transportem do Francie, aby tu v nově se formující čs. divizi velel pěšímu praporu. Na jaře 1940 bojuje v čele své jednotky na Marně a Loire a prodělává s ní dlouhý ústup a evakuaci do Británie. Zde zpočátku působí na Ministerstvu národní obrany v Londýně, v roce 1943 po sporech na ministerstvu odchází na vlastní žádost do SSSR. Okolo Afriky, přes Blízký východ a Irán se dostává do SSSR, kde působí u 2. čs. paradesantní brigády. V důsledku zranění při seskoku nemůže v roce 1944 odletět s brigádou na Slovensko na pomoc SNP, a proto je převelen k nově se formující 3. brigádě. S tou bojuje na Dukle a ve slovenských horách. Válku skončí jako vysoký důstojník štábu 1. čs. sboru. Po válce je povýšen na generála a velí divizi v Čechách. V roce 1950 je propuštěn z armády, zatčen a vyslýchán. Po propuštění pracuje jako lesní dělník na severní Moravě. V roce 1958 je mu v rámci „tichých“ rehabilitací vrácena hodnost. Zároveň je dán do výslužby a penzionován. Umírá v ústraní roku 1980 v Brně.

Roku 1901 v Praze se narodil další z našich „reprezentantů“, **pan J.** Pocházel z poměrně dobře zajištěné rodiny. Otec byl funkcionářem v sociálně demokratické straně a po matce byl na půl židovského původu. Po absolvování povinné školní docházky a školy měšťanské vystudoval klasické gymnázium. Jazykově a především výtvarně nadaný. Dostal se do sporu s otcem o další kariéru. Povinnou vojenskou službu absolvoval ve škole pro důstojníky v záloze v Praze–Vršovicích. Roku 1924 odešel studovat do Paříže malířství. Zde žil bohémským životem a živil se různě. V roce 1936 odešel jako dobrovolník na pomoc republikánskému Španělsku, kde bojoval v řadách Masarykova batalionu. Vstupuje do KSČ. 1938 je zraněn a dostává se zpět do ČSR. Po 15. 3. 1939 odchází přes Polsko do SSSR. Zde působí v komunistickém exilu. V roce 1943 odchází k čs. jednotce do Buzuluku, stává se zde osvětovým důstojníkem. Prodělává s čs. jednotkami všechna tažení na východní frontě. Do vlasti se vrací s 1. čs. tankovou brigádou. Dozvídá se, že matka a dvě sestry se za války staly obětí Šoa. Po válce pracuje jako kulturní pracovník na MNO. V roce 1952 je v rámci čistek proti bývalým interbrigadistům propuštěn z armády, žije se jako výtvarník. V druhé polovině 50. let je částečně rehabilitován a může se vrátit do armády. V 60. letech se stává politicky činným, angažuje se především v Čs. svazu protifašistických bojovníků. V roce 1968 aktivně vystupuje proti „bratrské pomoci“. 1970 je nucen odejít v důsledku postojů v letech 1968–1969, což je zdůvodněno jeho stářím. Do poslední chvíle maluje. Umírá v roce 1975.

Východní Čechy jsou kolébkou dalšího z našich zástupců. Roku 1914, těsně před vypuknutím první světové války, se tu v rolnické rodině narodí **pan N.** Po absolvování obecné a měšťanské školy studuje na reálném gymnáziu v blízkém městě. Už jako malý byl okouzlen „létající“ technikou, proto se stal členem Masarykovy letecké ligy. Kromě své letecké vášně je také pilným cvičencem v místním Sokole. Po maturitě, když si rodina nemůže dovolit z finančních důvodů další studia, se rozhoduje pro vojenskou kariéru. Nastupuje základní vojenskou službu do školy pro důstojníky letectva v záloze v Prostějově. Absolvuje školu pro

stíhače a poté působí jako četař aspirant u leteckého pluku číslo 3 na Slovensku. Úspěšně absolvuje Vojenskou akademii v Hranicích na Moravě a v hodnosti poručíka je převelen k 1. leteckému pluku do Prahy. zde prožívá události Mnichova 1938. 15.3. 1939 ho zastihne ve službě u v 2. leteckého pluku v Olomouci. Za pomoci odbojové organizace Svazu letců odchází v dubnu 1939 s kamarády-letci přes Ostravu do Polska. Hlásí se u čs. vojenské skupiny v Krakově. S touto skupinou odchází do tábora v Malých Bronowicích a je vybrán k transportu čs. letců do Francie. Odplouvá na lodi Sobieski z Gdyně do Francie. V Paříži je nucen podepsat pětiletý závazek do Cizinecké legie, s podmínkou služby do doby, než vypukne válka. V červenci 1939 se dostává přes Marseille do severní Afriky. Zde v Sidi-bel-Abbes slouží v hodnosti seržanta. Po začátku války a propuštění z Legie se dostává k francouzskému letectvu na základně La Senia v severní Africe, poté je převelen do výcvikového střediska pro stíhače v Chartres. V prosinci 1939 se dostává k frontové stíhací jednotce. V průběhu květnové kampaně 1940 sestřeluje 3 německá letadla, je však sám sestřelen za frontovou linií. Podaří se mu uniknout zajetí a dostat se do Bordeaux, odkud se evakuují čs. jednotky. Odjíždí s transportem do Británie, kde působí v řadách několika britských stíhacích perutí RAF v době bitvy o Británii. Připisuje si další dva sestřely, tentokrát italských letadel. V roce 1941 odchází k nově formované čs. 313. peruti RAF. Po odlétání určených hodin operační „túry“ odchází do Kanady jako letecký instruktor. Zde se podílí na výcviku nových čs. pilotů. V roce 1944 je povolán na Inspektorát čs. letectva v Londýně, kde se podílí na plánování výstavby poválečných leteckých sil. V čs. klubu se seznamuje se svoji budoucí ženou, dcerou čs. diplomata a v lednu 1945 se koná svatba. V srpnu 1945 se vrací s manželkou do vlasti, slouží u leteckého pluku v Brně. V březnu 1948 je propuštěn z armády, zatčen a vyslýchán. Je odsouzen ve vykonstruovaném procesu na 10 let, následuje pobyt na Pankráci, na Borech, v Leopoldově a ve Valdicích. Roku 1958 propuštěn na svobodu ze zdravotních důvodů. Hledá zaměstnání, pracuje jako noční hlídač, později jako dělník v továrně. V roce 1975 odchází do důchodu, umírá 1988. V roce 1990 je rehabilitován, in memoriam povýšen a vyznamenán.

Osudy **pana R** jsou opět poněkud jiné. Narodil se v předposledním roce Velké války (1917) v malé vesnici na Podkarpatské Rusi. Jako syn chalupníka musel v průběhu školní docházky často vypomáhat na otcově gruntu. Až po velkém naléhání mohl vystudovat hospodářskou školu v Mukačevu. Vojenskou službu v čs. armádě absolvoval jako příslušník Stráže obrany státu. Po rozpuštění čs. armády v roce 1939 se vrací na rodný grunt. V roce 1940 přechází v obavě před Maďary karpatskou hranici do SSSR. Zde je vzápětí zatčen pohraniční hlídkou, vězněn a následně odvezen do ruské Poltavy. Je odsouzen za ilegální překročení státní hranice ke třem letům nucených prací a je odtransportován do tábora na Sibiři. Podaří se mu přežít díky tomu, že se v roce 1942 přihlásí do nově formované čs. jednotky v SSSR. Je propuštěn a odjíždí do Buzuluku. V řadách 1. čs. praporu bojuje u Sokolova, kde je zraněn. Po vyléčení působí nějaký čas u náhradního tělesa jednotky. Absolvuje důstojnickou školu a je povýšen na podporučíka. Vrací se k 1. brigádě v době karpatsko-dukelské operace na podzim 1944. Je znovu zraněn a po vyléčení opět bojuje v řadách 1. brigády na Slovensku. Válku skončí spolu s celým 1. čs. sborem na Moravě. Po připojení „Zakarpatské Ukrajiny“ k SSSR zůstává v Praze, neboť zjistí, že jeho rodina na Podkarpatské Rusi byla vyvražděna. Odmítá nadále sloužit v poválečné armádě a v roce 1946 se dává demobilizovat. Neúspěšně shání práci odpovídající jeho kvalifikaci a tak se živí jako deratizátor u Pražských komunálních

podniků. Od roku 1960 je v předčasném invalidním důchodu. Na následky válečných zranění umírá v roce 1971.

Dalším budoucím vojákem je **pan S.** Jeho otcí, zahraničnímu zástupci rakouské strojírenské firmy se v polovině roku 1918 narodí v bulharské Sofii syn. Otec i nadále zastupuje zájmy svého podniku, který se za několik měsíců stává československým. Syn vyrůstá v cizím prostředí, záhy plynne hovoří několika cizími jazyky. Je vychováván v čs. vlasteneckém duchu a je členem místního Sokola. Studuje elitní francouzské gymnázium a po maturitě je v roce 1936 poslán na Masarykovu univerzitu do Brna studovat práva. Zde studuje až do 17. 11. 1939, kdy šťastně unikne zatčení a transportu do koncentračního tábora. Živí se překladatelstvím a doučováním jazyků, přitom s kamarády organizuje ilegální odbojovou skupinu. Ohrožen zatčením v březnu 1940 utíká přes Slovensko a Maďarsko do Jugoslávie. Při přechodu maďarsko-slovenských hranic je chycen maďarskými četníky a poslán „postrkem“ zpět na Slovensko. Při druhém útěku se dostává až do Budapešti, zde je však opět chycen. V nechvalně proslulém budapešťském vězení Toloncházu čeká na zásah francouzského konzulátu. Po propuštění v dubnu 1940 se dostává do Jugoslávie, odtud pak jede s transportem čs. dobrovolníků napříč Balkánem, přes Turecko do Sýrie. Zde s dalšími Čechoslováky čeká na loď do Francie, na kterou již z důvodu francouzského pádu v červnu 1940 nenastoupí. V obavách z vydání Němcům přechází s ostatními syrsko-palestinskou hranicí a vstupuje do řad nově se formující čs. jednotky na Středním východě. S čs. 11. pěším praporem Východním se účastní tažení v Egyptě, Sýrii a v Tobruku a když je prapor přeformován na 200. lehký protiletadlový pluk působí v jeho řadách jako střelec. S plukem se přesunuje roku 1943 kolem Afriky do Británie, kde se stává příslušníkem protiletadlové baterie Čs. samostatné tankové brigády. V Británii je převelen do důstojnického kurzu, který také absolvuje, studuje též na anglické univerzitě. V roce 1944 se s. brigádou vylodí ve Francii a střeží s ní obležený přístav Dunkerque. Při jedné bojové hlídce je zraněn. Po vyléčení se vrací k jednotce. V květnu 1945 se stává jedním z členů detašované jednotky brigády, která je vyslána na pomoc Pražskému povstání. Válku končí v Plzni. Vzápětí po skončení války demobilizuje a pokračuje v přerušovaných studiích práv. Diplom získává v roce 1947, když se mezitím v roce 1946 žení. Pracuje na československém Ministerstvu zahraničí jako člen čs. reparační komise v britské zóně okupovaného Německa. Po únoru 1948 se odmítá vrátit do ČSR a žádá Brity o politický azyl. Po téměř ročním pobytu v uprchlickém táboře dostává roku 1949 vystěhovalecké vízum do USA. Zde pracuje v jedné chicagské továrně u lisu, zároveň dálkově studuje na místní univerzitě práva. Po absolutoriu a složení příslušných zkoušek se roku 1955 stává advokátem. Předtím získává v roce 1953 americké občanství. Při zaměstnání je také činný v čs. krajanském hnutí. V roce 1993 se natrvalo vrací do České republiky a žije v Praze.

Dalším „archetypem“ je příběh **pana U.** Ten se narodil v roce 1920 na Slovensku jako syn českého železničáře a slovenské matky. Po neúspěšných zkouškách na průmyslovou školu se rozhodl jít do zlínské Baťovy školy práce. Zde se osamostatnil a začal tu pracovat jako dělník v otrokovickém závodě na gumovou pryž. V dubnu 1939 odešel do ciziny. Dal se „naverbovat“ na práci do Říše a poté v červenci 1939 legálně přešel francouzsko-německé hranice. Zde pracoval ve filiálce továrny Renault v Billancourt a po vypuknutí války byl mobilizován do čs. armády ve Francii. Prodělal výcvik v Agde a poté sloužil u 1. pěšího pluku čs.

divize. V jeho řadách bojoval na severofrancouzské frontě a při následném ústupu byl se zbytkem jednotky evakuován z jihofrancouzského Sète do Británie. Znechucen poměry v čs. armádě vstoupil v roce 1941 do řad armády Svobodných Francouzů generála De Gaulla. S 1. brigádou Svobodných Francouzů prošel roku 1942 ohněm bojů v poušti u Bir Hakejmu a El Alameinu, kde byl zraněn. Po vyléčení v Egyptě byl vyznamenán, povýšen na důstojníka a odvelen zpět do Británie. Zde absolvoval parašutistický a diverzní výcvik a v létě 1944 byl vysazen v jižní Francii, aby tu organizoval a velel jednotkám francouzských partyzánů. Válku skončil jako rozvědčík při plnění zvláštního bojového úkolu v rúrské pánvi. Po válce se vrátil do vlasti a působil v čs. armádě jako instruktor parašutistických jednotek. Po únoru 1948 odmítl nabídku spolupracovat s StB a utekl přes Český les do americké okupační zóny v Německu. Zažádal o repatriaci do Francie a po jejím kladném vyřízení znovu vstupuje do francouzské armády. Zpočátku působí v Paříži v řadách francouzské zpravodajské služby, později v Cizinecké legii bojuje v Indočíně, v Koreji a v severní Africe. Zde je zraněn a trvale postižen na noze. V roce 1968 je dán do invalidního důchodu. Umírá roku 1991 v Paříži.

Hrdinkou předposledního vyprávění bude žena. **Paní V** se narodila roku 1914 v Olomouci. Jako dcera majitele továrny na cukrovinky odešla po maturitě na obchodní akademii studovat do Prahy na Vysokou školu obchodní. Tu absolvovala v roce 1937 a poté odchází pracovat do zahraničí, na čs. obchodní misi do Moskvy. Po 15. 3. 1939 změnila zaměstnání a dává se do služeb jedné švédské firmy v Leningradě. Později působí na filiálce této firmy opět v Moskvě. Po událostech 22. 6. 1941 znovu působí na nově se ustavujícím čs. vyslanectví a v roce 1942 odjíždí do Buzuluk a vstupuje do čs. armády jako spojačka. S čs. jednotkami prodělává všechna tažení a vrací se s nimi do ČSR. Zjišťuje, že otec byl popraven v době heydrichiády. Po válce pracuje na ministerstvu komunikací, vstupuje do KSČ. Je také činná v Čs. svazu žen. Seznamuje se s **panem J**, kterého si v roce 1946 bere za manžela. Záhy se jim téhož roku narodí dcera. V roce 1950 se jí narodí syn. V roce 1952 je v souvislosti s manželovým „upadnutím v nemilost“ propuštěna z ministerstva a tak nalézá práci v telefonní ústředně. Roku 1965 se s **panem J** rozvádí. Roku 1970 se k **panu J** opět vrací a stará se o něj až do jeho smrti (1975). V roce 1970 je vyškrtuta z KSČ. Roku 1974 odchází do důchodu a žije v ústraní.

Posledním hrdinou je **pan Z**, který se narodil v roce 1922 jako třetí dítě v pořadí v osmičlenné rodině chalupníků žijící na malé vesnici na Vysočině. Vychodil obecnou školu a posléze se začal učit truhlářem z tehdejšího Německém Brodě. Učení však nedokončil mj. pro spory se svým německým mistrem a od roku 1935 se „protloukal světem“ za pomoci práce v sezónních povoláních. Byl několikrát zadržen pro potulku a také obviněn z krádeže jízdního kola v Brně, přičemž byl soudem osvobozen pro nedostatek důkazů. V letech 1937–1938 byl zaměstnán střídavě na severní Moravě a ve Slezsku jako nájemný dělník na výstavbě opevnění. V roce 1939 se nechává najmout na práce do Říše, odkud utíká v roce 1943 nazpět do Protektorátu v obavě před spojeneckým bombardováním. Je na něj vydán zatykač, a proto se skrývá nejprve v okolí svého rodiště a později v létě roku 1944 přechází se dvěma svými druhy na Slovensko. Zde se stává svědkem Slovenského národního povstání a připojuje se k místním partyzánům. Po potlačení povstání ustupuje se svou jednotkou do hor, odkud se dostává v lednu 1945 do sovětských linií. Vzápětí vstupuje do řad 1. čs. armádního sboru, v jehož řadách se dostává až do Prahy. Po válce je na vlastní žádost převzat do nově budované čs.

armády, vstupuje také do KSČ a v armádě posléze působí na různých funkcích, mj. i v oblasti vojenského školství až do svého penzionování v roce 1965. Usazuje se v Brně. Poté působí jako funkcionář krajského výboru Svazu protifašistických bojovníků. Jeho syn se díky svým schopnostem, ale také díky rodinnému zázemí a více než vyhovujícímu kádrovému profilu postupně stává významným činitelem v oblasti čs. zahraničního obchodu. Po roce 1989 pan Z odchází z Brna a stěhuje se do své rodné obce na zrekonstruovanou chalupu. Zde žije dodnes, přičemž se příležitostně účastní veteránských srazů.

Pomocí těchto osmi smyšlených postav, za kterými stojí skutečné životní příběhy, se snad alespoň částečně podařilo charakterizovat rozmanité osudy lidí, kteří prošli řadami čs. zahraniční armády. Jak je do snad do značné míry patrné z výše uvedených líčení, jejich předválečné osudy takřka vůbec nenaznačují, že by se tito lidé někdy v budoucnu alespoň na krátkou chvíli měli ocitnout „na jedné lodi“ v době druhé světové války. Stejně tak peripetie poválečné do značné míry zakrývají společnou, ale leckdy také odlišnou minulost.

Dva profesionální vojáci čs. předválečné armády. Jeden z nich bývalý bojovník c. a k. armády a poté legionář, kterému Velká válka v podstatě vzala „civilní“ budoucnost. Proto zůstává v nově budované armádě mladého čs. státu, ve které nalézá své živobytí. Druhý je mladý „blázen do techniky“. Bohužel, existenční důvody mu neumožňují, aby se sebere realizoval dalším studiem na vysoké škole. Volí proto, jako stovky dalších, možnost zaměstnání v armádě, která poskytuje obojí. Životní zajištění i ukojení mladických zájmů pro stroje všeho druhu.

Třetí je umělcem a intelektuálem s levicovými sklony. Navíc i židovského původu. V jeho vidění je fašismus a nacismus největším nebezpečím pro lidstvo. Proto odchází bojovat do cizí země ve velkém předstihu před ostatními, kteří s něčím takovým zatím vůbec nepočítají. Vrací se sice do vlasti, ale do budoucna již „má jasno“.

Další je původem Rusín. Zánikem ČSR se do jeho domoviny částečně navrácí doby starého rakousko-uherského mocnářství. Také on se musí vrátit na grunt svých předků.

Mladý baťovák vzešlý z chudých poměrů se začíná pomalu osamostatňovat. Stejně jako jeho starší vrstevník–krajan, který ve vlasti studuje práva podle přání rodičů, aby mohl jít ve stopách otcovy kariéry. Mladá, emancipovaná žena, začínající úřednice, hledá své štěstí i práci v zahraničí. Má ráda cizí země, je zvědavá a navíc má velké sociální citění. Diplomatická služba v zemi „kde včera znamená zítra“ ji velmi láká. Jako poslední dobový „outsider“ pocházejících taktéž z nemajetných venkovských poměrů, do jehož života velice těžce zasahuje hospodářská krize. Musí se protloukat na vlastní pěst od útlého dětství, někdy pak doslova na hranici zákona. Všichni čtyři zmiňovaní však mají život v podstatě před sebou...

Přichází však válka, která doslova převrací jejich životy. A zároveň je v přepestré různosti všechny spojuje. Mnozí dříve nebo později hledají cestu pryč z okupované vlasti. Někteří již sice jsou fyzicky mimo vlast, ovšem také oni se musejí rozhodovat. Zda „odejít“ či zůstat. Důvody odchodů jsou různé, stejně tak jako cesty a peripetie exulantů. Ti překračují mnoho hranic: hranice států, hranice světadílů, hranice „společenských řádů“, hranice civilizací a možná i „hranice věků“. Všichni nakonec bojují, to mají společné. Každý už ovšem po svém a každý trochu za něco jiného: ten bojuje za návrat domů, další chce pomstít své drahé, ten se chce ospravedlnit před jinými nebo utíká před nelichotivou minulostí, jiný bojuje

za obnovení předválečné republiky, ten chce lepší svět, tomu je boj nezbytným dobrodružstvím nebo dokonce smyslem života.

Jako po skončení každé války, tak i po té druhé světové přicházejí rozchody a rozdělení. Demobilizace, manželství, rodina, děti, civilní zaměstnání, poválečná armádní služba. Přizpůsobení se poměrům. Rezignace. Budování „nového řádu“. Sociální vzestup a růst životní úrovně. Spokojený život a aureola válečného hrdiny. Nesouhlas. Propuštění z práce či armády, nové útoky za hranice, věznění či exil, další odboj. Existenční problémy. Podřadná zaměstnání, postupný existenční vzestup, částečná rehabilitace, důchod, zdravotní problémy, život v ústraní. Pocit hořkosti. Smrt. Dožití se „lepších zítřků“, rehabilitace, odškodnění, „dočkání se uznání“. To jsou ve zkratce poválečné osudy těch, kteří za druhé světové války nosili uniformu čs. zahraniční armády.

Oni však přeci mají jen ještě něco společného. O svých životních příbězích totiž napsali nebo se o ně podělili dalšími způsoby s ostatními. A nejen to. Tato díla se nakonec dostala na „světlo světa“, před oči veřejnosti... O tom však v následujících kapitolách

2. Deníky

O tom, jaké představy o podobě a poslání deníků opanovaly první polovinu minulého století, jsme hovořily v předešlé kapitole. V této práci byla zevrubně analýze podrobena především trojice deníků, jejichž autory byli následující vojáci čs. zahraniční armády z let druhé světové války: Václav Cukr, Stanislav Fejfar a Otto Wagner.⁴⁹ O několik let později jsem také pracoval s válečným deníkem Ludvíka Svobody, který byl podobně jako díla předešlých autorů také vydán tiskem a jehož dílo jsem včlenil do této analýzy.⁵⁰ Autoři byli již před válkou profesionálními vojáky, Cukr a Fejfar byly vojenskými letci, Wagner byl důstojníkem u „královny zbraní“, tj. pěchoty, stejně jako pozdější ministr obrany a prezident republiky Svoboda. Součástí jejich každodenního života bylo samozřejmě podávat hlášení, zapisovat si údaje z jednotlivých letů do zápisníků, zkrátka zamýšlet se nad uplynulým letem, uplynulou akcí, minulým cvičením atd. Úzké kolonky letových zápisníků, stejně jako bojová hlášení byla však příliš „těsná“ na to, aby sem mohly být vypsány všechny události a dojmy, které se autorům honily hlavou. Zejména na osobní zážitky a postřehy tu nebylo příliš místa. Od neustálé „rekapitulace“ byl už jen krok k tomu, aby si začali vést své osobní **deníky**. Ty se potom staly jejich věrnými průvodci i na cestě v exilu a hrály (nejen) v jejich dalším životě důležitou úlohu. Byly skutečně „*takřka zrcadlem vývoje sil intelektuálních i ethických*“, neboť na jejich stránkách se odehrávají pohnuté životní osudy všech čtyř autorů za druhé světové války.

Pokud srovnáme dějové počátky všech čtyř deníků, klíčovou událostí se zde jeví datum odchodu z vlastí, z Protektorátu po 15. březnu 1939. Otto Wagner sice píše o roce 1938 a událostech Mnichova, tato poznámka je ovšem psána a včleněna na začátek deníku z retrospektivy. Dějové líčení je ukončeno v závislosti na životních příbězích jednotlivých autorů: Cukr končí svůj deník evakuací z Francie v roce 1940, Svoboda si vede záznamy do ledna 1943, kdy 1. čs. samostatný prapor v SSSR pod jeho vedením odjíždí na frontu, Wagner píše až do skončení války v roce 1945, Fejfar přestává v roce 1942, kdy mu, slovy českého historika Josefa Šusty (jehož válečné dění mimochodem taktéž dosti poznamenalo) „*smrt' vyrvala péro.*“⁵¹ Určité části deníků jsou psány doslova den po dni, přičemž u každého zápisu je uvedeno datum. Naopak velké množství zápisů má však charakter odlišný, kdy si autor záznamy nevedl denně, ale svěřoval se papíru až s určitým odstupem a

⁴⁹ Viz Václav CUKR, *Strikolorou Francie na letounu. Deník československého stíhače z bitvy o Francii 1940*. Praha, Orbis 1946; Stanislav FEJFAR, *Deník stíhače*. Hradec Králové, Kruh 1970; Otto WAGNER, *S cizineckou legií proti Rommelovi. Válečný deník českého důstojníka Cizinecké legie*. Praha, Egem 1995 (2. vydání). Následující pasáže částečně vychází z mé souhrnné úvahy z článku o těchto třech denících. Viz Pavel MÚCKE, „...deník je lovcem okamžiků... aneb Malá impresie nad deníky druhého zahraničního odboje.“ In: Milena LENDEROVÁ – Jiří KUBEŠ (eds.), *Osobní deník – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto) literární vyjádření?* Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 9 (2004), s. 63–73.

⁵⁰ Viz Ludvík SVOBODA, *Deník z doby válečné (červen 1939 – leden 1943)*. Praha, Mladá fronta 2008. Jen pro srovnání se nabízí např. deníky civilních účastníků tohoto konfliktu, historiků působících v řadách čs. exilu, Jana Opočenského a Otakara Odložilíka, které byly po letech také vydány. Viz Jana ČECHUROVÁ – Jan KUKLÍK – Jaroslav ČECHURA – Jan NĚMEČEK (eds.), *Válečné deníky Jana Opočenského*. Praha, Karolinum 2001; Milada SEKYRKOVÁ (ed.), *Otakar Odložilík. Deníky z let 1924–1948*. II. díl (1939–1948). Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2003.

⁵¹ Viz Josef ŠUSTA, *Dějepisectví. Jeho vývoj v oblasti vzdělanosti západní ve středověku a době nové*. Praha, Melantrich 1946, s. 37.

retrospektivou a proto se záznamy mohou vztahovat i k více dnům zároveň.⁵² Nejobsáhlejší zápisy bývají uváděny právě k obdobím, kdy autor nejvíce prožíval okolní dění a zároveň měl i čas na to, aby si vše zaznamenával.⁵³

Pokud sledujeme míru a způsob sebezpřítání a souznění autorů se svým dílem, kterou francouzský literární historik Philippe Lejeune svého času nazval „autobiografickým paktem“ (fr. *pacte autobiographique*), pak můžeme konstatovat, že je to do velké míry odvislé od konkrétní situace.⁵⁴ Většinou o sobě autoři píšou v 1. osobě čísla jednotného: „*Kdybych měl popisovat každý let, tak nevím, snad by z toho byla kniha jako bible, ale celkem nezajímavá. Všechno je to stejné...*“⁵⁵ „*Na nemocnici v Auxerre nezapomenu do smrti. Tam jsem spatřil hrůzy války. Strašná zranění a umírání ve velkém. ... Viděl jsem již leccos, mám silné nervy, ale pohled na tu lidskou bídu a ten pach mne první chvíli přemáhá tak, že si myslím, že omdlím.*“⁵⁶

Někdy ovšem autor toto základní schéma opouští a jeho deník začíná plnit funkci jakéhosi druhého „Já“. Autor se mu pak doslova „svěřuje“ a někdy k němu i doslova hovoří: „*Kdybys chtěl zachytit všechny ty boje ... myslím, že by ti nestačil ani celý sešit.*“⁵⁷ „... před dvěma léty. Zbraně ti byly vyraženy z ruky, musel jsi trpně přihlížet tomu, jak ta naše otčina je zabírána... Tenkrát trpkost! A naděje na odplatu? Zůstalo pouze zoufalství! Před rokem. Přebíral jsi jako žebrák almužnu od francouzských poddůstojníků, abys mohl oslavit... A naděje? Dnes. Zařazen na svém místě, v naší peruti, pod naší vlajkou. Dnes, před velkými úkoly.“⁵⁸ „*To neznamena, když tě bolí hlava od několika double whisky, že nemusíš ráno vstávat a jít honem na „sweep“.*“⁵⁹

Jako velmi častý rys se objevuje vystupování v 1. osobě čísla množného, ze kterého je cítit silná sounáležitost s určitým kolektivem, ať už se jedná o blízký okruh přátel, bojovou jednotku nebo Čechoslováky v odboji obecně: „*Pokračujeme v mravech, kterým nás již naučil nedostatek v Paříži. Je to podle hesla: Co si nevezmeš, nemáš.*“⁶⁰ „*Jdeme za ideálem létání, splnění povinností vůči vlasti, pomstít ty, kteří trpí doma, odplatit Germánům jejich brutalitu.*“⁶¹ „*Rozzloben jsem jim řekl: „Tak si jej nechte, hladi, sestřelím si jiného!“ Nakonec jsme se*

⁵² To mohlo být způsobeno mnohými faktory a vlivy různého charakteru jako bylo např. nasazení v náročných bojových akcích (u Cukra a Fejfar v průběhu francouzské kampaně v květnu a červnu roku 1940, u Wagnera v průběhu severoafrického tažení a bitvy u Bir Hakejmu v roce 1942, u Svobody v období intenzivního výcviku a organizace čs. praporu v druhé polovině roku 1942 a na začátku roku 1943) či naopak malou intenzitou vyvíjené činnosti (např. u Wagnera čekajícího v roce 1943–1944 na nové přidělení), „nechutí“ psát apod.

⁵³ Např. Otto Wagner si nejvíce zapsal roku 1942, kdy včele roty francouzských cizineckých legionářů bojoval u Bir Hakejmu a El Alameinu. Tomuto roku věnoval celých 168 stran. Letům předcházejícím ani následujícím se v jeho deníku už takové pozornosti nedostává: rok 1938 – 1 strana; rok 1939 – 3 strany; rok 1940 – 18 stran; rok 1941 – 52 stran; rok 1943 – 4 strany; rok 1944 – 10 stran; rok 1945 – 9 stran.

⁵⁴ Blíže o proměnách vystupování osobnosti autora na stránkách psaného textu ztvárňujícího životní příběhy pojednávají např. úvahy francouzského literárního historika Philippa Lejeuna. Viz Philippe LEJEUNE, *Le pacte autobiographique*. Paris, Seuil 1975, s. 13–46.

⁵⁵ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 159.

⁵⁶ Viz CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 47.

⁵⁷ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 67.

⁵⁸ Tamtéž, s. 92.

⁵⁹ Tamtéž, s. 161.

⁶⁰ Viz CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 22.

⁶¹ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 7.

gentlemansky rozdělili a byl přiznán všem nám pěti dohromady.“⁶² „Na nás Čechy se polští lidé dívají s dávkou pohrdavosti a neopomenou uštědřit zlomyslně: „Dla czego ste se nebronili?“ Ani nad tím se nepozastavujeme; ani neodpovídáme. Nepochopili by.“⁶³ Někdy, ve chvílích pro autora ve zvlášť citlivých, se pak kolektivní vyprávění v 1. osobě množného čísla prolíná s „lamentováním“ a „svěřováním se“ ve 2. osobě čísla jednotného, což umocňuje očištný efekt v procesu „duševní hygieny“, kterým v tomto případě psaní deníku bezesporu je: „Bud' statečný a věř! Svou statečnost zatím nemůžeme dokázat a tak „věříme.“ Věříme v naši svatou věc, jen kdyby i zde tolik nerozhodovali osobní zájmy a tzv. „ulejvky“. Kdo může, ihned má nějakou funkci, která „ho“ nutně váže v zápolí. ... A ty, ty běž, ty se můžeš bit, ty tam můžeš zůstat, potom postavíme vám všem pomník a sami si připneme kříže a metály za hrdinství před nepřitelem. ... Věřils v ideál, ale dnes, kdy kolem sebe vidíš tu špínu, to protekcionářství, to „šplhání“, dnes jsou ty ideály hodně „pošramocené“.“⁶⁴

Na stránkách deníků vystupuje kromě autorů celá řada dalších postav, přičemž v souvislosti se zaznamenáváním jejich osudů lze vysledovat jeden zajímavý rys, týkající se uváděných údajů o jejich osobách. Pokud autor píše o někom ze svého okolí, dává si často velký pozor na to, jak ho v textu nazývá. Např. Otto Wagner ve svých denících hojně používá pouze hodností a počátečních písmen příjmení. Podobně tak činí i Ludvík Svoboda.⁶⁵ Činí tak ze „zpravodajských“ důvodů, pro případ, kdyby se jejich dílo snad dostalo do rukou nepřitele, aby popisované údaje nemohly být identifikovány a nemohlo je to nějakým způsobem ohrozit. Tohoto nepsaného pravidla se autoři drží i v případě, že píšou o někom v nějakém negativním slova smyslu: „O.H. z cizinecké legie ... si naříká, že se s nimi nakládá hůř než s vrahy. Myslím, že trochu přehání, u nás poddůstojník nebyl zvyklý těžší práci, a proto nyní ... je ihned oheň na střeše.“⁶⁶ Celá jména a příjmení či hodnosti jsou podle tohoto klíče také uváděna v různých souvislostech. Buď tehdy, když si je autor jist, že se protivník deníku nemůže zmocnit (např. u letců, když je deník ponechán v bezpečí na základně), dále v případě, že se jedná o všeobecně známou postavu zahraničního odboje (jako např. o pplk. Ludvíka Svobodu),⁶⁷ nebo když je dotyčný již mrtev: „... Jarda Gleich se zabil při nízké akrobacii ... Tedy nikoli Boš, ale ty tvoje parádičky, tě , hochu, přivedly do hrobu. Takových kamarádů, jako jsi byl ty, Jardo, je málo. Byl jsi hrubý, ale byl jsi upřímný kamarád a byl jsi chlap.“⁶⁸ Běžně jsou „druzí“ lidé z okolí na stránkách deníků také

⁶² Jedná se o komentář Václava Cukra k hádce s francouzskými piloty o sestřel německého bombardéru typu Dornier Do 17. Viz CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 38.

⁶³ Tamtéž, s. 11.

⁶⁴ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 46–47. Jen pro malé srovnání: v podobném duchu se často nese i tón některých deníků z „druhé strany fronty“, tj. slovenských vojáků, bojujících na východní frontě na straně Wehrmachtu. Viz např. *Zápisky Ludovíta Kompasa (Rýchla divízia, október 1941 – apríl 1942)*. In: Martin LACKO (ed.), *Denníky a spomienky vojakov z východného frontu 1941–1944*. Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky 1939–1945. II. diel. Trnava, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2006, s. 3–26.

⁶⁵ Jména, příjmení a názvy do jeho díla podle vlastních slov doplnila až dodatečně jeho dcera a editorka Zoe Klusáková-Svobodová. Viz SVOBODA, *Deník z doby válečné*, s. 13.

⁶⁶ Tamtéž, s. 18.

⁶⁷ Viz CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 12.

⁶⁸ Tamtéž, s. 48–49.

popisování i svou přezdívku jako v následujícím případě: „*Tuťa, ten starý vydříduch Janouch ... ten s tou pusou hubatou ... velká huba...*“⁶⁹

Uvedené deníky však mají společný ještě jeden z dalších důležitých rysů. Ani jeden z nich totiž nezmizel v nitru zásuvky psacího stolu, v prachu pozůstalosti nebo v neidentifikovatelném „nenávratnu“. Jak bylo avizováno výše, tyto čtyři analyzované deníky byly nakonec dříve či později po skončení války nakonec publikovány. Práci Václava Cukra, vydanou záhy po válce, doprovodil Hugo J. Slípka, jeden z Cukrových kolegů – válečných spolubojovníků, svoji vlastní předmluvou, osvětlujícím jednak charakter válečných deníků a zároveň poodkryty důvody, proč byl vydán: „*Možná, že některý z jeho kamarádů sestřelil o nějakého Němce více, žádný z nich však tak výrazně nedovedl vypsát svoje zážitky jako on. V tom je hlavní důvod, proč jsme tyto záznamy zvolili jako typické pro zachycení zážitků československého stíhače z bitvy o Francii ... Deník je vždy záležitostí osobní, deník je lovcem okamžiků* [zvýraznil P. M.]. *To je třeba si uvědomit a tak je nutno deníkové záznamy posuzovat ... Je osobním, je bezohledným, jako byly bezohledné okamžiky, o nichž se tam píše. Je však pravdivý a skutečný. Až se nad některým odstavcem pozastavíte a bude se vám zdát, že autor je příliš příkrým v posuzování Francie ..., věřte, že je to opravdu jen zdání. Vždyť na jiných místech opět najdete prozrazeny city, jaké jsme všichni k Francii měli, jaké jsme zdědili po svých otcích, kteří shodou okolností v první světové válce poznali Francii vítězící. My jsme to štěstí v roce 1940 neměli. Cítili jsme se jako zklamání milenci. Přesto však jsem nikdy nemohli na francouzský lid a na zemi slunce a ducha opravdu zanevřít.*“⁷⁰

Slípkova slova jen potvrzují dobovou představu o deníku jako žánru a způsobu vyjádření. Deník je „lovcem okamžiků“. Osobním, bezohledným, subjektivním. Na druhé straně ale pravdivým a skutečným. Slípka, který byl kromě bojového létání také zdatným spisovatelem a popularizátorem čs. zahraničního odboje, se jako zaměstnanec nakladatelství Orbis podílel na tom, že Cukrův deník byl krátce po válce publikován.⁷¹ Proč byl ale publikován právě tento deník? Proč ne jiný? Vždyť existovaly stovky jiných? Dovolím si zde malou hypotézu. Jak napovídá výše uvedená věta začínající slovy: „*V tom je hlavní důvod...*“, v poválečném Československu existovala potřeba zveřejnit nějaký autentický deník, „zhmotněná“ ve snažení nakladatelského domu Orbis, potažmo Huga J. Slípky. Ve výběru jeho díla hrál roli především fakt, že Cukr „výrazně vypsál své zážitky.“ Toto zdůvodnění svědčí jednak o literárních kvalitách díla, jednak může svědčit i o něčem jiném.

Cukrův deník byl vybrán jako „typický“. Jednak si své záznamy vedl v duchu čs. vlastenectví, jak se slušelo na důstojníka předmnichovské čs. armády a také se zapojil do odboje, což nakonec vyústilo v rozhodnutí odejít z vlasti do zahraničí, aby bojoval proti „Germánům“ za její osvobození. Jak sám říká: „*Jaképak „Sbohem“, však Prahu opět uvidím, ale to již bude Praha bez strašidelné černi SS-manů, hnusné hnědi SA-manů a špinavé šedi Reichswehru. To bude zase Praha*

⁶⁹ Zde je zmiňován Fejfarův spolubojovník Svatopluk Janouch. Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 47, 58 a 84. Dalším přezdívaným byl např. Josef Hranička, který byl pro svůj vyšší věk a prošedivělé vlasy mezi spolubojovníky nazýván „Děda“. Tamtéž, s. 71.

⁷⁰ Viz CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 6–7.

⁷¹ Hugo J. Slípka je také autorem např. prací *Biskajská dramata* (Praha 1945), *Ohnivá křídla* (Praha 1945) nebo *Cesta nejsladší* (Praha 1946). Všechny tyto práce vyšly v nakladatelství Orbis. Literárně činným byl již za války, neboť kromě toho, že létal u čs. 313. peruti RAF, po nějaký čas vedl i perutní kroniku. Viz Ladislav KUDRNA, *Když nelétali. Život našich letců v Polsku, Francii a Británii za 2. světové války*. Praha, Libri 2003, s. 204.

naše, zlatá, slovanská, stověžatá!“⁷² V Polsku spolu s většinou dalších čs. letců se staví skepticky k myšlence, že by Poláci mohli úspěšně vzdorovat německému tlaku. Také si myslí takříkajíc „své“ ohledně polského postoje v období Mnichova.⁷³ Ve Francii je poté nemile překvapen úrovní francouzské bojové morálky a připravenosti: „*Vidím mobilizaci a výzbroj mobilizovaných. Duch bojovnosti, ryzost důvěry v sama sebe mi tu chybí. Nezbavím se dojmu nechuti k válce, jež prolíná každého francouzského záložníka. Bojovnost zůstává zatím jen na plakátech... Nechci přehánět a mluvit o musejních puškách, ale rozhodně jsou to všechno typy hodně zastaralé... Obrazu se nedostává charakteristické vojenskosti, přesvědčující síly. Nevím, nevím... „Ligne Maginot tiendra toujours!“ Člověk má pocit, jakoby Francouzi schovávali nechuť k obětování se za její chladný beton.“ „Čas pracuje pro nás,“ říkají francouzští novináři a politikové. Jenže se mi zdá, že ten čas není využíván a pracuje také pro Němce.“⁷⁴ Když poté Francie podepisuje příměří, je z toho řádně rozčarován: „*Zatím Francie skončila, přijavši hanebné podmínky příměří s Německem, Hitler může triumfovat, francouzská reakcionářská klika zakončila jednu kapitolu francouzské historie pořádnou kaňkou. Tady již nemáme co dělat...“* „*Po poledni jsme v Port–Vendre... Čeká nás dánská loď, aby nás pobrala a odvezla ze země, kterou jsme měli rádi, kde jsme hodně zakusili, v níž jsme pro společnou věc bojovali, jejíhož zmrzačení jsme byli svědky a ze které odcházíme vlastně jako psanci. Vrátíme se tam ještě? Vždyť není přece možné, aby duch Velké revoluce byl úplně zabit, aby Francie slavných obránců Verdunu byla definitivně pohřbena hrstkou zrádců!*“⁷⁵*

Cukr si však ve svém deníku naopak udržuje diplomatický tón vůči vedení politickým a vojenským špičkám čs. domácího i zahraničního odboje, stejně jako vůči různým proudům v něm. Když už se vyjádří k některým problémům, činí tak velmi kulantně, apoliticky, bez udávání konkrétních jmen. Např. k situaci čs. odboje v Polsku v roce 1939 praví: „*Je nás tu dost. Leckomu však časem není dost jasno, proč tu vlastně všichni jsme. Dovedeme si však... dělat navzájem nepříjemnosti. Snad je to v naší povaze, že nedovedeme rozeznat pravé okamžiky pro pravé slovo a pravý čin... Uspokojuje mne alespoň poznání, že letci drží dohromady. Stane-li se něco, co ruší soulad... vyřídí se to prostě mezi námi podle starého pořekadla: „Špinavé prádlo se má vyprat v rodině.“* „*Přesvědčujeme se, jak bylo neprozřetelné, že jsme si z domova nevezli více peněz ... Neměli jsme brát tak doslova informaci v Praze: „Peníze si mnoho neberte, nebudete je potřebovat!“*⁷⁶ Pouze ve skrytých narážkách je znát, že autorovo smýšlení a postoje mohou být poněkud jiné, odlišnější od čtenářských představ „loajálního“ čs. důstojníka: „*Myslím si, jakým demokratickým zařízením je mořská nemoc. Odstraňuje všechny třídní a stavovské rozdíly. Hodnostář, nehodnostář všechno se to svorně, křečovitě drží zábradlí a přehýbá přes ně prudkými nárazy žaludeční nevolnosti.*“⁷⁷

Podle mého názoru právě tato „nevyřčenost“ a schopnost na stránkách „přejít“ jistých dobových reálií mlčením, které může být pokládáno za jistý druh „diplomacie“, byly jedním z hlavních důvodů, proč bylo dílo vybráno k publikaci. Za další důvody je možné považovat také ono vlastenecké (či spíše nacionalistické) vidění problematiky, zejména pak době konvenující protiněmecký osten a také

⁷² Viz CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 9.

⁷³ Tamtéž, s. 11.

⁷⁴ Tamtéž, s. 19 a 20.

⁷⁵ Tamtéž, s. 48 a 49.

⁷⁶ Viz CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 11 a 16.

⁷⁷ Tamtéž, s. 13.

líčení, které se ve svých názorech i dějových liniích víceméně shodovalo s oficiální interpretační linií čs. odboje.

Navíc Václav Cukr nebyl ledajakým „obyčejným“ pilotem. V průběhu francouzské kampaně 1940 sestřelil minimálně 8 německých letadel, čímž se stal se třetím nejúspěšnějším čs. stíhačem Bitvy o Francii.⁷⁸ V případě publikace jeho deníku šlo tedy o zveřejnění díla „válečného hrdiny“. Jak naznačuje v úvodu a především doslovu Hugo J. Slípka, cílem díla bylo vyzdvihnout úspěchy a úsilí všech čs. stíhačů na francouzské frontě a zdůraznit jejich roli v rámci celého francouzského stíhacího letectva. Za tímto účelem tu Slípka také pracuje s dobovou odbornou literaturou a prameny, jak československé, tak i francouzské provenience.⁷⁹ Vypočítává tu např., kolik čs. letci sestřelili nepřátelských letadel a dochází k velmi vysokému číslu 158.⁸⁰ V literatuře francouzské editor hledá mínění a názory francouzských stíhačů na snažení Čechoslováků a ty vyznívají v jeho podání veskrze pozitivně.⁸¹ Od případných čtenářů Cukrova díla se tedy pravděpodobně očekává uznání a ocenění snah čs. letců, přičemž dobová snaha prezentovat čs. letce ve víceméně dobrém světle je zde více než zřejmá...

Deník Stanislava Fejfarova měl osud poněkud jiný. Jeho autor si ho vedl až prakticky do své smrti 17. května 1942, kdy byl jakožto pilot R.A.F. sestřelen německým stíhačem na letounu Focke–Wulf Fw 190 od III. Gruppe německé stíhací eskadry JG 26 při misi nad Boulogne – St. Omer. Když se po operačním letu nevrátil na základnu, jeho deník krátkým doslovem uzavřel jeho přítel a velitel čs. 313. perutě v jedné osobě, Squadron Leader Karel Mrázek. Ten v něm vylíčil na základě bojového hlášení a vlastních prožitků okolnosti Fejfarova „missing in action“ z letu nad Francií. Mrázek v té době ovšem ještě nevěděl, že jeho přítel Fejfar je mrtev. Naopak doufal v to, že přežil a že se mu podaří navrátit se brzy nazpět mezi své spolubojovníky a kamarády do Británie.⁸² Po prohlášení Fejfarova za pohřešovaného byl deník ve třech sešitech předán jeho anglické přítelkyni Mignon, která ho po zbytek války opatrovala jako památku. Po skončení války deník z vlastní iniciativy zaslala do Československa Fejfarově rodině.⁸³ Fejfarova nevlastní sestra Helena Laňová pak v roce 1970 poskytla deník k publikaci. Vydán byl prý v autentické podobě, včetně fotografií, které si do něj sám autor vlepoval. Podle dobové normy konce 60. let minulého století byl podle slov editorů upraven pouze pravopis.⁸⁴

Důvod, proč byl deník vydán, není nikde výslovně uveden. Je možné, že se tak stalo z pietních důvodů, jako připomínka pozapomenutého bojovníka. Fejfar mohl být v době vydání svého „lovce okamžiků“ opět klasifikován jako „válečný letec – hrdina“. Sestřelil totiž 5 německých letadel jistě, plus jedno jistě ve

---

⁷⁸ Virtuální medailon Václava Cukra na <http://math.fce.vutbr.cz/safarik/ACES/aces2/cz/cz/cukr.html> (citováno 20. 1. 2004).

⁷⁹ Z literatury francouzské je to práce od Henriho Menjouda popisující válečnou činnost známé stíhací perutě Čápů (Les Cigognes), v jejichž letkách sloužili dva nejúspěšnější čs. piloti období Bitvy o Francii, Alois Vašátko a František Peřina. Dále pak Slípka pracoval s deníkem Jeana Accarta, francouzského stíhacího esa, Peřinova spolubojovníka, který byl vydán již v roce 1941.

⁸⁰ O dekonstrukci mýtu a korekci této vpravdě „astronomické“ cifry na základě zevrubného rozboru pramenů viz Jirí RAJLICH, *Na nebi sladké Francie. Válečný deník československých letců ve službách francouzského letectva 1939–1945*. 1. díl. Praha, Arés 1998, s. 6–7. Podle Rajlichových výpočtů a algebraického součtu čs. letci ve Francii sestřelili 78,691 letounů jistě a pravděpodobně pak dalších 14,102.

⁸¹ Viz CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 50–54.

⁸² Po sestřelení se podařilo po dobrodružně se vrátit do Británie dalšímu Mrázkovu příteli a třetí osobě z pověstného trojlístku 313. perutě, Františku Fajtlovi.

⁸³ Viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 182.

⁸⁴ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 166.

spolupráci, 2 sestřelil pravděpodobně a jedno poškodil. Za tyto své úspěchy byl trojnásobným nositelem Čs. válečného kříže 1939, dvojnásobným nositelem Čs. medaile Za chrabrost a nositelem Čs. medaile Za zásluhy 1. stupně. Byl mu též udělen francouzský Croix de Guerre se třemi palmami a zlatou hvězdou. Jednalo se tedy o „muže proslulého“, navíc příslušníka západního odboje, kteří se v průběhu krátkého „oteplení“ v 60. letech mohli alespoň dílem „vrátit“ zpět do dějin a oficiálních interpretací, odkud byli vypuzeni po roce 1948. A právě absence konfliktní poválečné minulosti hrála ve prospěch vydání Fejfarova díla.

Podobně jako někteří jeho současníci Fejfar ve svém díle neskrýval své občasně výlevy rozhořčení vůči velení a „vládnoucím kruhům“ čs. zahraničního odboje, případně vůči poměrům panujícím v některých složkách čs. zahraniční armády, což opět mohlo dílem konvenovat „dobovému vkusu“: „*Máš dva směry: jedni, kteří vládou a svou vládu drží všemi prostředky... a druzí, kteří sebou musí nechat vládnout, jinak by byli smeteni. A proto ozveš-li se, byl-li jsi upřímný, je to nepohodlné těm, kteří znají své činy, ale neuznávají svou vinu, a ihned tě umlčí.*“ „*Vzpoura, neurvalost, hrubost, urážky důstojníků, tj. první ukázka lidí, kteří prý přišli dobrovolně bojovat za naši republiku. Kdo je to? Němci ze Sudet, někteří židé a hlavně bojovníci ze Španěl. To je výkvět pěšího vojska! A velitelství? Neumí a nemůže tento rozvrat nijak urovnat, zahladit tento mor našich „obranců“. Mlčky přihlíží a vinu svaluje na nižší velitele! ... A tak byl největší čas, že jsme tento „spolek“ co nejdříve opustili, neboť bylo nebezpečí, že i některé živly, snad i pátá kolona zpracují naše poddůstojníky ... kteří nemají rozhled a všemu hned uvěří.*“⁸⁵

Podobně nesmlouvavá byla na stránkách i kritika vedení po bojích ve Francii: „*Ano, vy to chcete smazat, tu vaši tzv. „práci“, to vaše „jednání“. Ale nesmažeme to my! Kdo nám vrátí naše padlé kamarády, kdo nám vrátí tu krev, tam prolitou, tu energii tam ztracenou? ... Ještě není boj u konce – a pomsta nenáleží jenom Bohu.*“⁸⁶ „*A proč pan poslanec, který zde nemá absolutně žádnou práci, snad jenom tzv. reprezentační, proč ten dostává 60 liber za několik dní? ... Proč pouze vojáci nedostali nic, anebo jenom tzv. zálohu ... Smutný to úkaz! A tyto věci nezvětší morálku a důvěru poddůstojníků a snad i naši vůči naší vládě a vedoucím! Marný je hlas lidu!*“⁸⁷

Podobně jako Václav Cukr, také Fejfar píše ve vyhroceně vlasteneckém, protiněmeckém duchu, který i na počátku sedmdesátých let má v Československu své příznivce: „*... válka – kolik lidí bude zase proklínat původce, kolik životů přijde nazmar. Proč? A přece máme všichni radost, neboť víme, že jedině takto můžeme dosáhnout toho, co bylo a doposud je naším cílem od chvíle, kdy Germán zabral naši zemi – opětná svoboda.*“ „*... zůstáváme v Africe proti Itálii, ale nechtěl bych zde uváznout, vždyť bych si ani nemohl bouchnout do „Boche“. A to by mi chybělo. Vynahradit Germánům všechno.*“⁸⁸ Na Němce má jednoznačný názor: „*Kdyby nebylo Němců, nebylo by Hitlera! A proto vyhlásit neúprosný boj všemu, co je německé a nerozdělovat Němce na státotvorné a protistátní. Není a nebude rozdílu mezi Němci.*“⁸⁹ Tato i předchozí slova nemusela být na přelomu 60. a 70. let minulého století určitými „výše postavenými“ lidmi, stejně tak jako částí veřejnosti

⁸⁵ Tamtéž, s. 44 a 80.

⁸⁶ Tamtéž, s. 82.

⁸⁷ Tamtéž, s. 86.

⁸⁸ Tamtéž, s. 27. Mimochodem první část této poznámky v sobě nese „mezi řádky“ skrytý význam v podobě faktu, že Stanislav Fejfar přišel ve Velké válce 1914–1918 o svého otce, vojáka rakousko-uherské armády.

⁸⁹ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 69.

přijímána s nesouhlasem. Autor však již v té době neměl možnost vyjádřit se ke svému dílu a dát mu případně „nový smysl“...

Jiné okolnosti provázely vydání deníku Otty Wagnera. Ten se prý o jeho vydání zasloužil sám, jak na tento okamžik po letech vzpomínal odpovědný redaktor prvního vydání Wagnerova deníku, Pavel Šrut, dnes mimochodem známý básník a překladatel: „*Ještě v redakci Našeho vojska jsem se setkal se zajímavým člověkem. Do redakce přišel starší pán s ruksakem, buzolou a v kanadách a představil se jako Otto Wagner, kapitán cizinecké legie, v ruksaku měl deníky z války. Nechal mně je na týden, pak vyšly pod názvem "S cizineckou legií proti Rommelovi"...*“⁹⁰ Jak prosté. Autor sám přichází k vydavateli a doslova nese svou kůži na (knižní) trh. Již samotný název vydané práce oznamoval, kde bude ležet její těžiště. Tím se staly autorovy zážitky z bojů v saharské poušti v letech 1941–1942. Wagner svůj deník před vydáním ještě sám upravoval a doplňoval tam z časového odstupu některé údaje – např. údaje o datech a místech úmrtí svých spolubojovníků z čs. armády a později z FFL, Dufka a Grófa.⁹¹ Dával tedy do svého „lovce okamžiků“ nové smysly a dimenze...

Wagner ve svém díle neskrývá despekt v čs. exilovém vedení, zejména pak jeho vojenským kruhům, které ho jakožto jednoho z aktérů důstojnické vzpory v Británii v roce 1940 vypudili z čs. armády a donutili přejít ke Svobodným Francouzům. Když se např. Wagnerovi v Egyptě v roce 1942 ztratí některé osobní věci a De Gaulova francouzská armáda mu je chce nahradit, Wagner si nechává proplatit pouze věci zakoupené v Egyptě se slovy: „*Když jsou slušní oni, budu slušný i já a nebudu na tom „vydělávat“.* Jaký je v tomhle rozdíl mezi francouzskou a čs. armádou!“ Následně vzpomíná na rok 1940 a příchod do Británie, když ve Francii přišel o všechno a žádal po čs. armádě náhradu, ale nikdo mu ani neodpověděl: „... *páni čs. generálové tenkrát nepřišli o žádná zavazadla, naopak někteří vezli do Anglie bedny koňaku.*“⁹²

V deníku si dále zaznamenal epizodu z 20. 10. 1941, kdy jednotka černých senegalských vojáků Svobodné francouzské armády zničila v obklíčení svůj jediný těžký kulomet a poté se probila přesilou. Následně kritizuje čs. generály a plukovníky za to, že nedali rozkaz ke zničení čs. zbraní před 15. 3. 1939, aby nepadly do rukou Němcům. Glosuje to poznámkou: „... *Obyčejný černý voják věděl, co je jeho povinností. Ovšem černý voják neměl vilu v Černošicích.*“⁹³ Když se setkal s desátníkem Kovalem, který odmítl 28. 10. 1940 v Británii přísahat věrnost čs. exilové vládě a prezidentu a vstoupil do řad FFL, Wagner mu toto rozhodnutí schválil. V čs. armádě se prý neválčí, ale pořád jen organizuje.⁹⁴ Ke vzpomínce na 15. 3. 1939 se vrací, když se v listopadu 1942 dozví zprávu o „sebeopotopení“ francouzského loďstva v Toulonu: „... *bylo mužné a čestné raději loďstvo potopit, než je vydat neporušené nepříteli. Maně si vzpomínám na čs. generály a plukovníky, kteří s nahrbeným hřbetem odevzdali v březnu 1939 válečný materiál Němcům. Dali přednost bezpečnosti před čestnou smrtí. A takoví lidé si dovolili přijít dělat „odboj“, mluvili s opovržením o Francouzích a dnes vedou hrdinné řeči mikrofonem v Londýně. Člověk aby se styděl, že je Čech.*“⁹⁵ V této souvislosti na rozdíl od Cukra

⁹⁰ Viz Marta VACULÍKOVÁ, *Život na volné noze*. (rozhovor s Pavlem Šrutem). K dispozici na <http://www.horovice.cz/noviny9-2002/srut.htm> (citováno 20. 1. 2004).

⁹¹ Viz WAGNER, *S cizineckou legií proti Rommelovi*, s. 209–211.

⁹² Tamtéž, s. 185.

⁹³ Tamtéž, s. 57.

⁹⁴ Tamtéž, s. 204.

⁹⁵ Tamtéž, s. 258.

s Fejfarem naopak ctí a uznává čs. činnost vojáků německé národnosti, kteří službou plní svou občanskou povinnost jako příslušníci jiných národností (bývalého) Československa.

První vydání jeho deníků se objevilo v roce 1970 ve zkrácené podobě, se zápisy pouze do roku 1942. Dalšího vydání roku 1995 se již Otto Wagner bohužel nedočkal. Druhého, rozšířeného vydání, doplněného o zbývající tři válečná léta deníku (1943, 1944, 1945), se ujali autorův synovec MUDr. Milan Šilhan a Leonid Křížek, překladatel, nakladatel a tvůrce populárně naučných prací z oblasti vojenské historie. Jak oni sami uvádí v ediční poznámce, autorův původní text na některých místech přestylozovali a zkrátili, bohužel však není jasné, ve kterých místech ke krácení došlo a jakým způsobem byl text přestylozován.

Jako poslední z avizovaných deníků spatřil světlo knihkupeckých pultů deník Ludvíka Svobody. Jedná se do značné míry o chronologické záznamy ze života čs. emigrantů v Polsku a posléze v SSSR, popisující život vojenské skupiny až do utvoření čs. vojenské jednotky a jejího odjezdu na frontu. K tomuto datu bylo údajně zakázáno v bezpečnostních důvodech si takového záznamy vést a toto nařízení respektoval i sám velitel jednotky. Zápisy o životě vojenské skupiny jsou paralelně doprovázeny komentáři k dění doma i ve světě na základě nejrůznějších zdrojů, ze kterých autor informace získal (především se pak jednalo na základě monitoringu rozhlasových zpráv). Autor si do deníku psaného obyčejnou tužkou – mj. obyčejného sešitu velikosti 14,4 cm krát 19 cm pořízeného v Polsku (později k němu v roce 1942 přibyl ještě menší sešit 10,5 cm krát 16 cm) – také vlepoval nejrůznější materiály, včetně důležitých projevů, došlých či odeslaných telegramů.

Vydání se desítkách let nakonec ujala „strážkyně rodinné paměti“, jeho dcera Zoe Klusáková – Svobodová a došlo k němu po dlouhé ediční práci a přípravách v roce 2008. Možná se ptáte, proč s takovým odstupem po skončení druhé světové války? Okolnosti nám osvětluje sama editorka: „*Své poznámky z exilu si otec nespál proto, aby byly zveřejněny. Kromě záznamů o událostech ve vojenské skupině a později jednotce a o širších historických událostech si tatínek dělal i poznámky, které mají zcela soukromý charakter. Oslovuje v nich svou manželku, nás děti a další členy rodiny, z nichž někteří již v tu chvíli, kdy se k nim obracel, nežili nebo trpěli v koncentračních táborech. Zejména kvůli těmto osobním, intimním poznámkám bylo rozhodnutí o zveřejnění tohoto rukopisu nespádání. Tím více, že tatínek jako voják, který viděl na frontě první i druhé světové války mnohá utrpení, byl velmi citlivý k trápení druhých, ale neměl ve zvyku dávat své utrpení veřejně na odív.*“⁹⁶ Jak je vidět, ačkoliv se jedná o dobového aktéra více než významného, etická a rodinná hlediska po dlouhou dobu dostávají přednost (což je krok naprosto legitimní).

Ke zveřejnění však přeci jen nakonec dochází z důvodů, jež opět vysvětluje autorova dcera: „*S odstupem času mizí z historie konkrétní lidé, jednotlivci a začnou splývat v číselné údaje o počtech vojáků, rotmistrů a důstojníků, o počtech raněných a padlých. V tatínkových zápiscích se objevuje velké množství jmen dobrovolníků, kteří prošli postupně Polskem, Sovětským svazem, Středním východem, Francií, Anglií. Zápisky představují mnohé jednotlivce v konkrétní situaci. ... Zápisky vypovídají o tom, jak naši lidé byli v emigraci hrdí na každou zprávu o domácímu odporu proti okupantům. Intenzivní obavy a spjatost s osudem domova mu [Ludvíku Svobodovi – pozn. P. M.] nedovolovaly, aby jakkoliv vyhýbal nepohodlí, nebezpečí, nečinnosti. Nedovolovaly, aby se nechal zatlačit do role velitele „symbolického vojska“. Cílevědomě a neúnavně usiloval o to, aby plně a čestně splnil úkol, pro nějž*

⁹⁶ Viz SVOBODA, *Deník z doby válečné*, s. 10.

odešel z domova za hranice – bojovat za osvobození své vlasti. ... V deníku jsou i zápisy, které objasňují nebo uvádějí na pravou míru pozdější nesprávná tvrzení, ať již vznikla v důsledku ideologizující interpretace za minulého režimu či tendenčních spekulativních úvah a myšlenek některých autorů v poslední době. Svou podrobností a autentičností mohou přispět k posouzení, v jaké míře a v čem během následujících 65 let došlo k nesprávnému výkladu a zkreslení historie tohoto období vojenské skupiny a posléze vojenských jednotek v Polsku a v Sovětském svazu.“⁹⁷

Jak je patrné z předešlého líčení, individuální a rodinné důvody nakonec časem přece jen ustoupily „historizaci“ dané problematiky. V zájmu obohacení dějin o svědectví významného pamětníka, které by je mohlo v jistých směrech korigovat jejich dosavadní obraz a proto je deník vydán. K tomuto dílu je ještě vrátíme záhy, neboť posloužilo také jako významný zdroj při tvorbě vzpomínek a memoárů, o čemž budou pojednávat následující řádky...

---

⁹⁷ Tamtéž, .s. 12–13.

3. Vzpomínky a memoáry

Deníky při tvorbě vzpomínek a memoárů

Jak se podařilo zjistit na základě komparativního studia analyzovaných prací, deníky si psalo velké množství našich autorů. Pokud se později rozhodli „vzpomínat“ a „rekapitulovat“ formou vzpomínek či memoárů, jejich deníky jim většinou posloužily (kromě dalších pramenů) jako jedna z největších opor. Z tohoto důvodu je tomuto – z pohledu vzpomínek a memoárů jakémusi „meziprojektu“ – věnována část této kapitoly.

Velmi zajímavé je sledovat osud, který potkal deník bývalé příslušnice čs. jednotek na východní frontě Věry Tiché. Paní Tichá, za svobodna Hechtová (později provdaná Fišmanová–Tichá) při psaní válečných vzpomínek použila své „dívčí“ deníky, které si psala v Sovětském svazu v letech 1941–1943. Ty se staly pevným základem a kostrou jejího vzpomínkového díla a deník samotný je opublikován jako jeho součást. Okamžik, proč si autorka začala deník psát, popisuje sama: „*Člověk si ... představuje pobyt v armádě jako vyčerpávající práci a nasazování života, ale ve válce přichází i dlouhé čekání a dlouhá chvíle. není co číst, jen se ze dne na den čeká a čeká na místo určení. Vzniká z toho zvláštní napětí: co bude zítra? ... Ve vaku jsem měla dva čisté sešity, a tak jsem začala pilně psát.*“⁹⁸ Tento deník se nese na jedné straně v podobném duchu jako deníky předchozí. A přece je v něčem odlišný. Jelikož autorkou je žena, i životní příběh, jeho zachycení a podání je jiné než u autorů–mužů. Pokud z generového hlediska srovnáme předchozí „mužská“ díla s tímto, deník Tiché je v mnohem větší míře místem útěchy, důvěry a bezpečí, místem, kde je možné svěřit se či se vyzpovídat. „Autor–muž“ by s daleko větší mírou sebezapření dal svolení k tomu, aby si druzí mohli přečíst následující pasáže: „*Už se mi zdálo, že vůbec nepotřebuji deník, že mě už dávno omrzelo. Ale najednou jsem pocítila známou a naléhavou potřebu svěřit deníku všechno, co se ve mně nahromadilo.*“ „*Věděla jsem, že zamiluji-li se, bude to doopravdy, bude to velká láska, protože povrchní chvilkové vztahy jsem nikdy nepěstovala. Velké opravdové lásce jsem se v té době snažila vyhnout. Nechtěla jsem se dočkat zklamání a bolesti.*“⁹⁹

Jak již bylo naznačeno, deník paní Tiché se v letech stal „uhelným kamenem“ při psaní vzpomínek nazvaných *Cesty k domovu*. Autorka záznamy ze svého deníku psaného ve věku 19–21 let otiskuje v první části svých vzpomínek a tento text poté doplňuje glosami a komentáři. V závorkách uprostřed textu starého 50 let se objevují nové významy, interpunctace a „smysly“. Píše například o dojetí, jaké prožívala v okamžiku, když byla na tajné schůzi v roce 1943 přijata do „Strany“. Po letech o tom však píše: „*Zvedly se tři ruce a já se stala členkou Komunistické strany Československa, strany, jež, jak jsem věřila, nastolí na této zemi ideální společnost. Netušila jsem, do jaké smyčky strkám hlavu, a dnes si mohu nad tím jen povzdechnout.*“¹⁰⁰ Důvod, proč autorka začala psát **vzpomínky**, uvádí v závěru svého díla: „*Odcházet ze života má člověk s pocitem, že odvedl kus užitečného díla. ... Já mám dojem, že jsem příliš tápala a marnila čas. Abych se*

⁹⁸ Viz Věra TICHÁ, *Cesty k domovu 1939–1945*. Brno, Doplněk 2003, s. 14.

⁹⁹ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 49 a 88.

¹⁰⁰ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 67.

s tím vypořádala, začala jsem psát... Je těžké, ba nemožné vrátit věci zpět. Po vlastních zkušenostech vím, že kdybych si mohla vybrat, žila bych jinak. Jak? Je přece zbytečné, abych si nad tím v osmdesáti lámala hlavu. Budiž mi útěchou, že jsem svůj život neprožila planě.¹⁰¹ Autorka zde naráží na svůj životní příběh, kdy jako přesvědčená komunistka od mládí až do „pozdních“ let musela konfrontovat své iluze s předválečnou a válečnou sovětskou realitou. Její postupné prozření pokračovalo v poválečných poměrech československých až do úplné ztráty „víry“ a totální deziluze na konci 70. let minulého století. Určitě pasáže díla se proto nesou v duchu Augustinových „Vyznání“: „Neměla jsem ještě vlastní úsudek. Mnohé z toho, co se kolem mne odehrávalo, bylo pro mě španělskou vesnicí. Přijímala jsem od stranických autorit holá fakta a přijímala jsem je jako Písmo svaté.“ „Nelze ... zapomínat na atmosféru, kdy se ... všechno odehrávalo... Byla to doba stalinské nedůvěry, doba stalinských represí. Já sama jsem se svého nevině vězněného otce zřekla – ve jménu strany, pro vybudování lepší a spravedlivější společnosti. Co se nás dotýkalo, třeba i bolestně, muselo jít bokem... V oné době se cenil tvrdý bolševismus, který potlačil tak důležité věci jako cit, soucit, ale i demokracii, svobodu slova a právo na vlastní názor. Mnozí z nás se proto na mnoho let stali nemyslicími fanatiky. Já, od přírody dost naivní, jsem mezi ně patřila.“¹⁰²

Zatímco Augustinus však podle vlastního mínění víru hledal a našel, autorčina „víra“ se postupně ztrácela, až se vytratila zcela. Pocit ztráty a deziluze se jako „červená nit“ vine skrz celé autorčino dílo: „Patřila jsem k typu lidí, kteří nějakou víru potřebují. kdyby mně byla nabídnuta víra v Boha, stal bych se asi vzornou křesťankou. Byla mi však nabídnuta jiná víra. Vychovali mne v pravém opaku... Má potřeba v něco věřit, mé věčné hledání smyslu života se upjalo k té víře, která mi byla naočkována rodiči a prostředím... Musela jsem prožít válku proti fašismu a poválečné zvraty – rok 1948, léta padesátá a XX. sjezd roku 1956, kdy můj pevný svět zakolísal, a rok 1968, kdy se zhroutil. Od vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu můj pramen víry vyschl a zůstal ve mně jen strach, který mě nutil stáhnout se do ústraní. Zůstala jsem ve vzduchoprázdnu. Neměla jsem ani Boha, ani socialismus.“¹⁰³ Svůj komentář k dílu připojuje autorčin vrstevník, český historik Jan Tesař, který měl (a má) částečně podobné osudy: „Chtěl bych jen říci, že kdykoli budeme zase s někým diskutovat o tom, co bychom mohli nazvat „základní existenciální otázkou socialismu“ (o otázce vsadit' ili ne vsadit'?), vřele svému partneru doporučím tuto knížku Věry Tiché.“¹⁰⁴ „Věra Tichá jako memoárista určitě bude objektem budoucí analytické studie tohoto druhu... Cesty k domovu jsou první verzí vzpomínek, v níž může Věra Tichá svobodně (a to i vnitřně!) psát o všem, co se týká sovětského zřízení. A ukazuje se, že jde o komplex významu vskutku fundamentálního: jedná se o základní trauma autorky, které také trvalo v podstatě po celou dobu jejího života.“¹⁰⁵ „Jisté je to, že tato poslední verze memoárů Věry Tiché by měla už od prvního řádku být čtena nejen ve svém konkrétním smyslu, ale zároveň také jako metafora.“¹⁰⁶ Toto dílo je jistým „přechodem“ a názorným příkladem toho, jak se deníky vedené v mládí mohou stát „tvůrčím“ a také

¹⁰¹ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 146.

¹⁰² Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 69 a 66.

¹⁰³ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 111.

¹⁰⁴ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 7. O podobných osudech Jana Tesaře v podání jeho vrstevníka a kolegy viz Zdeněk VAŠIČEK, *Historik, který odmítl svědčit. Příběh Jana Tesaře*. In: Zdeněk VAŠIČEK – Françoise MAYER, *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno – Praha, CDK – Triáda 2008, s. 35–64.

¹⁰⁵ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 9.

¹⁰⁶ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 11.

„tvárným“ základem pro vzpomínky sepsané ve stáří. Na druhé straně je také autorčin životní příběh ukázkou, jak obtížné může být „hledání cest k domovu“. Název díla se jeví jako velmi příznačný. Právě pro otevřený popis geneze hledání bylo dílo vydáno, o čemž svědčí předcházející slova Jana Tesaře i slova nakladatelů: „*Nechceme rozlišovat, kde šlo o vnější či vnitřní cenzuru, vždy odpovídala historické situaci. Přesvědčili jsme se, že kniha je velmi zajímavá a přínosná i pro mladou generaci. (Těm později narozeným je určena celá řada poznámek pod čarou, které by pamětníci jistě nepotřebovali.) Vede k úvahám nad složitostí dvacátého století.*“¹⁰⁷

S myšlenkou, že do svých vzpomínek začlení svůj deník, koketoval také např. bývalý příslušník 1. čs. brigády ve Velké Británii Blahoslav Zavadil. Ačkoliv „*kdesi pozbyl*“ většinu svých válečných zápisků, přeci jen se mu jeden deník zachoval. Důvod, proč se však rozhodl pouze pro uvedení ukázky namísto „deníkové edice“, uvádí sám: „*Při psaní svých vzpomínek jsem dlouho uvažoval, jestli je nemám zakomponovat přímo do vyprávění. Pak jsem si ale řekl, že by mohly čtenáři připadat nudné a suchopárné... Proto si myslím, že pro poznání dobové atmosféry březnové zápisky z roku 1941 úplně postačí.*“¹⁰⁸

Když Eduard Rulf, bývalý učitel na měšťanské škole ve Velemíně, psal po druhé světové válce své vzpomínky, jistě netušil, jaký budou mít osud. Rulf, který za války sloužil v čs. armádě na Středním východě v redakci časopisu Zpravodaj a později v Čs. rozhlasě Káhira, vtělil své zkušenosti a prožitky do práce, která vyšla v roce 1946. Také on vycházel při psaní ze svých válečných deníků, které si pečlivě vedl. Na tom by nebylo nic výjimečného. V roce 2000 v olomouckém nakladatelství Votobia vychází jeho vzpomínková práce znovu, ovšem v poněkud upravené podobě.¹⁰⁹ Redakcí (pod vedením Lenky Vítkové) je sem vložen deník Čs. rozhlasové skupiny v Káhiře z období dubna 1943 až září 1944. Tento deník předala nakladatelství vdova po autorovi, paní Marie Rulfová. Deník, který střídavě vedli členové rozhlasové skupiny, je kompletně otištěn. Pasáže vzpomínek, které se chronologicky „kryjí“ s deníkem, byly redakcí vypuštěny. Deník se tak ocitl doslova v „sevření vzpomínek“. Vzniklo tak kontrastní dílo s novou dimenzí—edice „kolektivního“, oficiálního deníku uprostřed „individuálních“ poválečných vzpomínek...

Jedním z těch, kteří při psaní svých vzpomínek čerpali ze svých poctivě vedených válečných deníků, byl i František Fajtl.¹¹⁰ A nejen při psaní vzpomínek. Fajtl patří mezi autory, kteří své zkušenosti a své životní příběhy i svých spolubojovníků vtělil do prací rozličných žánrů: vzpomínek, povídek, dokonce i románu. Zůstaňme nyní u jeho vzpomínkových prací. Díky dobře vedeným deníkům, příznivým okolnostem (např. „požehnanému věku“) a postupně rozvíjenému literárnímu talentu, popisuje Fajtl své životní příběhy hned v několika dílech. Fajtl byl jedním z mála čs. letců, kteří byli sice sestřeleni, ale nikoliv zajati. Při bojovém letu 5. 5. 1942 byl Fajtl sestřelen nad Francií, podařilo se mu však nouzově přistát, uniknout německým hlídkám i všem dalším nástrahám a s pomocí francouzských a českých odbojářů se mu podařilo přejít do neokupované zóny Francie. Následně přechází španělské hranice a je internován. Jelikož se vydává za

¹⁰⁷ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 147.

¹⁰⁸ Viz Blahoslav ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí... Vzpomínky příslušníka československé zahraniční armády na válečná léta 1939–1945*. Brno, Jota 1996, s. 162.

¹⁰⁹ Viz Eduard RULF, *Volá Káhira (1939–1945). Vzpomínky na čs. Vojenské vysílání z Káhiry*. Olomouc, Votobia 2000 (2. vydání).

¹¹⁰ Své deníky si autor podle vlastních slov vedl po celou dobu druhé světové války. Viz František FAJTL, *Sestřelen*. Praha, Lidové nakladatelství 1991, s. 219.

Kanaďana, je brzy propuštěn a přes Portugalsko se dostává nazpět do Británie. Svě prožitky a útěkové „eskapády“ vtělil do díla *Sestřelen* již v době druhé světové války v Británii v zápětí poté, co se v roce 1943 vrátil z dobrodružné cesty napříč Evropou a kdy byl k tomu vyzván anglickým kolegou od peruti a kdy byly jeho dojmy ještě „velmi živé“. Tato literární prvotina zůstala po dobu války pouze v rukopisu. Avšak autor, povzbuzen ve svém literárním úsilí generálem a spisovatelem v jedné osobě Františkem Langerem, v psaní pokračuje. Jako první z řady svých děl publikuje *Letecké povídky*, které byly vydány na pokračování v časopise Čechoslovák v roce 1944. Jejich autor, aby zveřejněním svého jména neohrozil své blízké doma, si vybírá pseudonym František Donín, podle své rodné obce na Lounsku.

Fajtlůva ucelená „literární“ prvotina *Sestřelen*, vychází poprvé po válce v nakladatelství Naše vojsko v roce 1947, přičemž jeho první vydání nese mnoho „žurnalistických“ (či spíše novinově–článkových“) stop. Třistastránkové dílo má přes 50 kapitol, jeho styl je v některých pasážích spíše poněkud „suchý“ a „popisný“. I přes tyto handicapy autor v díle rozehrává strhující příběh okořeněný navíc spoustou literárních obrátů, přímých řečí a metafor. Velmi často autor jako hlavní hrdina a vypravěč v jedné osobě uprostřed líčení svého příběhu přemýšlí, vzpomíná na minulost či uvažuje o budoucnosti. Rozšiřuje tak prosté chronologické líčení o další časové dimenze.¹¹¹ Přichází rok 1968 a s ním druhé přepracované vydání v nakladatelství Naše vojsko. „Smysl“ si práce uchovává stejný, původních padesát kapitol je však sloučeno do devatenácti a upravena je také jazyková podoba. Dílo se následně setkává u čtenářů s obrovským ohlasem a v zápětí následuje vydání třetí v roce 1969. Další vydání znemožní „nepřízeň doby“. Vydání v pořadí čtvrté přichází až v roce 1991 v Lidovém nakladatelství. Páté vydání v pořadí přichází na svět již v novém tisíciletí, s kulatým výročí autorových devadesátých narozenin (2002), kdy je díky péči nakladatelství Ostrov k dílu nově přičleněn autorův životopis a také nová foto-příloha. *Sestřelen* se již dávno před tímto datem stává autorovou bezkonkurenčně nejznámější prací, nicméně František Fajtl však i v 70. letech minulého století pokračuje ve svém psaní a využívání i dalších, „mladších“ i „starších“ osobních deníků.

V roce 1974 píše svou práci *První doma*, ve které shrnuje další etapu svého života. V roce 1944 odchází spolu s dalšími čs. letci z Británie, aby utvořil čs. stíhací jednotku v SSSR. Nově zformovaný 1. čs. samostatný stíhací pluk pod Fajtlovým vedením na sklonku léta 1944 odlétá na pomoc Slovenskému národnímu povstání, a když je povstání poraženo, Fajtl s částí jednotky a zbylými letuschopnými stroji odlétá zpět přes frontové linie k Rudé armádě. Tato práce se od předchozího díla liší především úhlem pohledu, kterým autor popisuje dané události. Zatímco jako *Sestřelen* se autor pohybuje stále uprostřed dění, bojuje ve vzdušných soubojích, prchá před Němci, přechází do Španěl apod., jako *První doma* se ocitá poněkud „na okraji“, což je způsobeno dobovými okolnostmi. Na Slovensku v době SNP se totiž z pozice velitele je povinen starat o velké množství organizačních záležitostí a také o zásobování celého pluku a proto mu na samotné bojové létání fakticky nezbyval čas.¹¹² Autor se tak z pozice „hlavního hrdiny–pilota“ přesouvá do role „zaujatého pozemního pozorovatele–velitele“. Absenci vlastních bojových zážitků pak nahrazuje prací s deníkem pluku, s korespondencí, s bojovými hlášeními

¹¹¹ Fajtl např. vzpomíná na události Mnichova 1938, na události 15. března 1939, na službu u 313. peruti apod. Viz FAJTL, *Sestřelen*, s. 14 a 49.

¹¹² Fajtl tuto skutečnost konstatuje v jednom ze svých dalších děl. Viz František FAJTL, *Podruhé doma*. Praha, Naše vojsko 1984, s. 123.

podřízených pilotů, které často cituje.¹¹³ Jeho vzpomínky se tak stávají průsečíkem záznamu vlastních prožitků s poznatky načerpanými z jiných zdrojů. Dílo se proto pohybuje na hraně mezi vzpomínkovou prací a „bojovou kronikou“ 1. čs. samostatného leteckého pluku. Ne nadarmo byl František Fajtl ještě v Británii hlavním iniciátorem vzniku kroniky čs. 313. stíhací peruti RAF a po dlouhou dobu také prvním kronikářem „Třístatřináctky“... Práce *První doma* má podobně jako *Sestřelen* hodně blízko k literatuře faktu a v některých pasážích až ke krásné literatuře.¹¹⁴

V podobném duchu se nese i jeho další práce *Podruhé doma*, která je pokračováním vzpomínek a „kroniky“ 1. čs. leteckého pluku. Po stažení ze Slovenska byl pluk doplněn a zasazen v rámci 1. čs. letecké divize do bojů ve Slezsku a na severní Moravě na jaře 1945. Ač je sám velitelem, Fajtl velmi často ve svém díle mluví v první osobě množného čísla. I když třeba jako velitel neměl tolik možností zasáhnout přímo do bojových akcí, cítí sounáležitost se svým podřízeným kolektivem, létajícím i nelétajícím. Podle vlastních slov se snažil, aby v jeho jednotce vládl neviditelný týmový či sborový duch (esprit de corps). Sám se prý jako velitel snažil tento duch u jednotky vytvářet a podporovat ho. Čs. piloti se např. měli dobře seznámit se svými mechaniky.¹¹⁵ Podobný rys pocitu sounáležitosti a „ducha sboru“ je možné vysledovat jak u předchozích autorů, tak obecně ve většině textů čs. vojáků, kteří u nějaké jednotky sloužili.

Podobným průsečíkem prožitků individuálních a kolektivních, akcentovaný spíše k oněm druhým, je práce, jejímž autorem byl František Gottlieb. Tento muž v roce 1944 jakožto bývalý příslušník čs. 200. lehkého protiletadlového pluku – Východního pod pseudonymem Josef Goral vydal knihu s názvem *U děla na Středním východě. Kronika Československého 200. lehkého protiletadlového pluku – Východního*. Gottlieb s pomocí denních rozkazů, citací z „jednotkových“ i soukromých válečných deníků a zejména velké dávky vlastní imaginace v podstatě utvořil literárně zpracovanou „kroniku“ pluku. On sám o tom říká: „Byl jeden pluk a toto je kniha o jednom pluku, jak se rodil, organizoval, jak se cvičil, jak žil a sloužil v Palestině, v Sýrii a v Africe, za velké války, na cestách a necestách, poslušen svého určení.“¹¹⁶ „Polooficiální“ ráz publikace je umocněn předmluvou bývalého velitele pluku Karla Klapálka. Gottliebův samotný životní příběh lze pouze intuitivně vycítit, neboť dílo se pohybuje na samé hranici mezi vzpomínkami a „kronikou“ jednotky. Kolektiv je zde povýšen nad individualitu a to se projevuje i v jazyce. Pokud autor hovoří o čs. vojácích, pak je to opět velmi často v 1. osobě plurálu.: „Život poločety je kruh palebného postavení, uzavřený svět, jehož osou je hlaveň děla. Žije se jako na číhané, až se ukáže „vysoká“ na nebeské louce.“ „My jsme tu jako na majáku, vystřídání nebýváme nikdy, střídáme jenom stanoviště ... my jsme vždycky doma, nás vždycky zastihnete, ó přijďte, návštěvy a řekněte, co se nového šušká...“¹¹⁷ Řada přichází i na „rodinnou“ metaforu: „Hrstka chlapů, malá rodina kolem děla. Tak budou jednou o samotě žít v posicích ... Tyto rozhozené údy, tvořící přece jeden veliký celek, jsou-budou-lehkým protiletadlovým plukem.“¹¹⁸

Přesto dílo není možné zařadit mezi typické „vzpomínkové kroniky“. Standardní líčení bojových akcí se tu příliš neobjevuje, neboť je to dáno

¹¹³ Viz např. František FAJTL, *První doma*. Praha, Naše vojsko 1974, s. 7 nebo s. 233.

¹¹⁴ Viz např. FAJTL, *První doma*, s. 147.

¹¹⁵ Viz FAJTL, *První doma*, s. 71.

¹¹⁶ Viz František GOTTLIEB, *Po druhé Tobruk*. Praha, Naše vojsko 1946, s. 174.

¹¹⁷ Viz GOTTLIEB, *Po druhé Tobruk*, s. 101 a 102.

¹¹⁸ Viz GOTTLIEB, *Po druhé Tobruk*, s. 22.

specifičností činnosti protiletadlového pluku usazeného po většinu času na jednom místě a vyčkávajícího na nepřátelský nálet. Autor proto především popisuje každodenní život a chod u jednotky. Fenomenální je zejména zachycení atmosféry tíživé nečinnosti, násobené pobytem v pouštních podmínkách. Kontrastu „nehybnosti“ většiny pluku jako celku a „pohybu“ některých jeho příslušníků: „Svět, jehož osou je hlaveň děla, napjatě čeká. O přijďte návštěvy seshora i zdola! Prosíme vás, přijďte častěji! Necht' si zastřílíme! To ulevuje. Necht' se pobavíme! To utěšuje. Mlčení u děla je však perná zkouška.“ „Aj na voze se blíží zvláštní návštěva! Vodák! ... člověk–vodák s nádrží libého osvěžení, a má-li nějakou vadu, tož bývá skoupý.“¹¹⁹ „Krejčího a pradlenu si každý musí dělat sám, ale švec je člen hospodářské správy. Jako na zapadlém venkově ... obnovuje potulnost svého řemesla, chodě od roty k rotě, ozbrojen knejpem, dratví a šídlem ... roznáší při tom zprávy...“ „Muž na ústředně střeží klid a nerušený chod. Děla „visí“ na jeho šňurách. Z jeho skříňky se stal velký transformátor. Podobá se živému mozku. Dráty, jež do ní vbíhají a z ní vybíhají, jsou nervstvem, z nichž jedno vnímá a druhé uvádí v pohyb.“¹²⁰

Kolektivní pojetí je ještě umocněno druhým, poválečným vydáním práce z roku 1946, které v nakladatelství Naše vojsko vyšlo pod změněným názvem *Po druhé Tobruk*. Zatímco ve vydání prvním byly jednotlivé osoby z bezpečnostních důvodů jmenovány pouze iniciálami (podobně jako např. v osobních denících), o vydání druhém hovoří sami vydavatelé: „Odstupem doby nabyl literární význam díla převahy nad dokumentárním. Vynechali jsme proto v tomto vydání všechna jména, aby ještě jasněji vynikl nadosobní a plynulý ráz vyprávění.“¹²¹ Jelikož František Gottlieb byl nadaným básníkem a literátem, proto se po jazykové stránce dílo velmi blíží poezii a nese také stopy vysokých kvalit literárních...

Prostřednictvím deníků si svou paměť „osvěžoval“ také Oldřich Kvapil písíci své vzpomínky na dukelské boje v roce 1944. Tento bývalý poddůstojník čs. předmnichovské armády, který se později přes Polsko dostal se skupinou pplk. Ludvíka Svobody do Sovětského svazu, na stránkách svého vzpomínkového díla upozorňuje na ne vždy zřetelné meze sdělnosti dokumentů úřední provenience. Kvapil si svůj osobní deník totiž pořizoval mj. na základě výpisků z válečného deníku své jednotky. Když se však jeho jednotka v září 1944 dostala např. do bojů na nechvalně proslulé kótě 534, tvrdé střety o tento strategický bod se projeví i na stránkách deníku: „... zápis ve válečném deníku je strohý. Na psaní nebyl čas. I písaři tiskli pouště zbraní.“¹²²

„Velcí“ (a „malí“) svědkové a jejich vzpomínky

Jak je patrné z předešlých stran a také z tradičních definic vzpomínkového žánru, psaní vzpomínek a memoárů do značné míry souvisí se – skutečným či domnělým – pocitem „důležitosti“ z pohledu dějinného. Před lety jsem se při studiu teoretické a metodologické literatury v jedné ze zahraničních studií setkal se zajímavým pojednáním, které se úzce dotýká tématu „svědectví“ ve smyslu zamyšlení se nad minulostí. V této studii francouzská historička Danièle Voldmanová na základě svých kvalitativních výzkumů v oblasti orální historie dospívá k závěru, že svědectví je možné od sebe částečně odlišit podle povahy jeho

¹¹⁹ Viz GOTTLIEB, *Po druhé Tobruk*, s. 105 a 102.

¹²⁰ Viz GOTTLIEB, *Po druhé Tobruk*, s. 105 a 117.

¹²¹ Viz GOTTLIEB, *Po druhé Tobruk*, s. 175.

¹²² Viz Oldřich KVAPIL, *Bouře v Karpatech*. Praha, Naše vojsko 1984, s. 190.

původce – „svědka“.¹²³ Ačkoliv úvaha Danièle Voldmanové byla utvořena na základě výzkumu orálních pramenů (*sources orales*), může podle mého názoru být velmi cenná i pro zamyšlení se nad písemnými svědectvími o době, o čemž svědčí i následující řádky: „*Je možné ... od sebe odlišit osoby, které se domnívají, že tvoří dějiny. Běžně se nazývají „velcí svědkové“ nebo velké osobnosti. V protikladu k nim „malí svědkové“ jsou ti, kteří badatelé hned od počátku začnou tvrdit, že oni dějinami spíše trpí. Oni první jsou si vědomi role, jakou hrají nebo naplňují či o jakou se ucházejí, mají zkrátka mnoho co říci. Druzí často začnou potvrzovat ... že oni sami co říci nemají. Naproti tomuto protikladnému páru se přidává jiný binom, spojující na jedné straně svědky nabízející uzavřený, utvořený a zformulovaný diskurz, na straně druhé jsou potom ti, kteří své vzpomínky předávají méně uspořádané a ve více spontánní podobě. Mezi těmito čtyřmi případy jsou možné všechny jejich kombinace. Zatímco „vyloučený z dějin“ může podat své svědectví racionálně uspořádané a může odhadnout, jak vypovídat o svém postavení, o svém působení někde nebo o své absenci tohoto působení v určité situaci, naopak se může stát, že velcí svědkové při rozhovoru zmíní jen některé elementy ze svého osobního, individuálního života, úmyslně či neúmyslně uzavřené do diskurzu do jisté míry smíšeného.“¹²⁴ Podle Voldmanové zkrátka existuje „... široká paleta kategorií, od velkých svědků až po svědky malé: První se od druhých liší posouzením své vlastní historické role, jsou si vědomi své účasti na událostech své doby a podílu na jejich průběhu ... Velký svědek je ten, který vědomým procesem konstruuje a interpretuje svoji identitu...“¹²⁵*

Podobně jako lze rozeznávat mezi „hlavními“ aktéry tvorby orálně–historických pramenů (rozhovorů) tzv. narátory, je možné svým způsobem odlišovat i narátory–spisovatele, v našem případě bývalé čs. vojáky.¹²⁶ Někteří totiž na stránkách svých děl v podobných kategoriích „velkých“ a „malých“ sami uvažují. Někteří se téměř omlouvají za svou „malost“ a nedůležitost a také žehrají na svou paměť, díky které nebude vzpomínání „objektivní“: „*Bývalý prostý voják péchoty může ztěžka dodat něco závažného k historii války, snad je s výjimkou několika malých podrobností, aby pomohl opravit chyby, jichž se dopouštějí spisovatelé, kteří pokládají za důležitější obhajovat určitá rozhodnutí než objektivně popsat to, co se skutečně stalo. Proto také já sám, přestože jsem se nestal historikem, budu se snažit tlumočit své pocity, dojmy a představy z války, které stále zůstávají v mé mysli téměř tak jasné jako den, kdy k nim došlo. Musím ovšem doznat, že i mé vzpomínky na minulost byly pravděpodobně pozměněny nejen časem, který mezitím uplynul, ale také novými poznatky a skutečnostmi, že čas postupně vymaže bolestné pocity z prožitých utrpení.“¹²⁷*

Vědomí „nedůležitosti“ či důležitosti okrajové pak úzce souvisí s vnímáním vzpomínek a memoárů jako formy vyjádření životního příběhu. Např. jeden

¹²³ Viz Danièle VOLDMAN, *Définitions et usages*. In: Danièle Voldman (dir.), *La Bouche de la vérité ? La recherche historique et les sources orales*. Les Cahiers de l'IHTP, n°31 (1992), s. 33–41. (K dispozici též na <http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php%3Farticle230&lang=fr.html>, citováno 20. 4. 2009.)

¹²⁴ Viz VOLDMAN, *Définitions et usages*, s. 38–39.

¹²⁵ Viz VOLDMAN, *Définitions et usages*, s. 40.

¹²⁶ Přívlástek „hlavními“ je uveden v uvozovkách proto, neboť na vzniku rozhovoru se kromě narátora svou aktivní spolupřítomností podílí i tazatel. Jeho role by však filmovou terminologií řečeno měla být spíše „režisérská“ než „herecká“... Viz např. Donald A. RITCHIE, *Doing Oral History*. New York, Twaine Publishers 1995, s. 57.

¹²⁷ Viz Robert KELLNER, *Vzpomínky na Tobrúk*. In: Vojtěch N. DUBEN (ed.): *Na všech frontách. Čechoslováci ve II. světové válce*. Praha, Melantrich 1992, s. 116.

z dalších vojáků, Bohumil Moravec, říká o svém psaní: „*Tato knížka patří ... do žánru memoárového, ač psát memoáry v podstatě náleží politikům, generálům a vítězným či naopak. Budu se proto snažit nebýt ústřední postavou ani popisovat boje a bitvy, ale spíše být svědek, který u ledačehos byl a s leckým se potkal. Pokusím se podělit o svou osobní zkušenost z té doby; je o čem psát na celé svazky.*“¹²⁸ Je možné říci, že hranice mezi „velkými“ a „malými“ je velmi těžko zřetelná a proměnlivá a do značné míry záleží na tom, jak sám sebe a svůj životní příběh dotyčný vzpomínající hodnotí. Neméně důležitým faktorem při tvorbě „velikosti“ a „významnosti“ je také blízké i široké okolí, pozice, kterou ve vzpomínané době zastával a také pozici na pomyslné sociální pyramidě, na které se dotyčný nachází v době, kdy vzpomíná. Podle zaběhnutého úzu by tak „velcí“ měli psát spíše memoáry, „malí“ pak „maximálně“ vzpomínky...

František Moravec, bývalý velitel čs. vojenské zpravodajské služby ve válečných letech, se mohl díky své funkci zastávané před druhou světovou válkou a v jejím průběhu považovat za důležitého a zasvěceného. Okruh lidí, se kterým se stýkal, společenské kontakty a zejména informace, kterými disponoval, ho mohly řadit do pozice „velkého svědka“. V době, kdy psal svou vzpomínkovou práci, se však jeho situace radikálně změnila. František Moravec byl v poválečném období v Československu postupně „vytlačován na okraj“ dění a nakonec byl nucen odejít do německého a později amerického exilu. Z pozice „velkého svědka“ se během pár let stal aktérem „malým“, utlačovaným a ve své staré vlasti proskribovaným. Tento náhlý životní zvrat se nemalou mírou podílel na tom, že se František Moravec chopil pera a začal vzpomínat a psát zprávu o své činnosti pro jeden z výborů amerického Kongresu. Tento materiál mu posléze posloužil pro jeho **memoáry**. Alespoň na jejich stranách, když už ne ve skutečnosti, se opět mohl stát „velkým svědkem“ a „hybatelem dějin“... Jak sám poznamenává, **je si vědom „důležitosti vlastního svědectví“**.¹²⁹

Díky své jazykové vybavenosti psal své memoáry v anglickém jazyce. Sám autor se vydání svého díla bohužel nedomohl, a tak v roce 1975 v newyorském nakladatelství Doubleday vydává práci dcera, Hana Moravcová–Disherová, pod názvem *Master of Spies. The Memoirs of General Frantisek Moravec*. České vydání spatřilo světlo světa v roce 1977 nejen díky péči generálovy dcery, ale také díky torontskému nakladatelství Sixty–Eight Publishers manželů Škvoreckých. Hana Disherová otcovy anglicky psané rukopisy vybrala, uspořádala a přeložila. Josef Škvorecký pak vymyslel pro české vydání příznačný název: *Špion, jemuž nevěřili*. Ano, Moravcovi podle jeho líčení skutečně nebylo uvěřeno. Zatímco anglický název poukazuje spíše na generálovu činnost předválečnou a válečnou, vedenou převážně proti nacistickému Německu, symbolizovanou spoluprací s legendami opředěným agentem „A 54“, český název evokuje něco jiného: šéfa čs. vojenské zpravodajské služby, slovy Jana Masaryka „arcišpióna“,¹³⁰ který nejdříve předvídal vypuknutí druhé světové války a poté, již za války opět téměř s jistotou předpokládal, co se bude dít po jejím skončení, jak vše dopadne a že Československo se záhy dostane do sovětského područí. Ti „Oni“ v roli „nevěřících Tomášů“ měli být jednak členové

¹²⁸ Viz Bohumil MORAVEC, *Pod třemi prapory*. Plzeň, Mustang 1996, s. 8–9.

¹²⁹ Viz František MORAVEC, *Špion, jemuž nevěřili*. Praha, Rozmluvy 1990 (3. vydání), s. 4–5. S dodnes nepřekonanou kritickou recenzí přišel svého času historik Václav Kural. Viz Václav KURAL, *Poznámky na okraj paměti gen. Františka Moravce*. HaV 39, 1990, č. 2, s. 128–150. Životopisecem z pohledu Moravcova zpravodajského působení se pak stal specialista na dějiny zvláštních operací, bývalý voják z povolání a historik Jiří Šolc. Viz Jiří ŠOLC, *Po boku prezidenta. Generál František Moravec a jeho zpravodajská služba ve světle archivních dokumentů*. Praha, Naše vojsko 2007.

¹³⁰ Viz F. MORAVEC, *Špion*, s. 365–366.

druho-republikové vlády, jednak představitelé poválečných nekomunistických stran a proudů v Československu. František Moravec sám s těmito „smysly“, které dávali jeho rukopisům editoři, již nemohl mnoho učinit. Zdá se však ze samotného (kon)textu, že editoři se při svém snažení drželi generálova myšlenkového odkazu velmi svědomitě.

Uhelnými kameny autorova diskurzu, který se prolíná celým dílem, by se daly shrnout do dvou tezí: 1) čs. zpravodajská služba, reprezentantka jediného demokratického státu ve střední Evropě ve 30. letech, byla díky svým agentům, zejména díky „A 54“, jednou z nejlépe informovaných v Evropě, velkou měrou se pak svými akcemi podílela na porážce nacistického Německa v druhé světové válce; 2) čs. zpravodajská služba, potažmo její šéf, si začali uvědomovat nebezpečí komunismu, které plynulo z jednostranného sblížení čs. exilového hnutí se SSSR, přičemž toto nebezpečí autor objevil ještě předtím, než skončila druhá světová válka. Z těchto východisek potom Moravec vyvozuje své podpůrné teze a soudy, kterých Moravec ve svém díle pronáší velmi mnoho a k většině zmiňovaných nejsou právě lichotivé. Na svou obranu uvádí, že nemá důvod ve svých memoárech čtenářům cokoli zamlčovat, zkreslovat, nebo vnučovat: „*Chci psát pravdu a to celou pravdu.*“¹³¹

Na pomyslné lavici obžalovaných se za své postoje ocitají např. předmnichovské politické elity za to, že zanedbaly posilování obranyschopnosti ČSR a v době Mnichova se odmítly bránit, sudetští Němci za svoji iredentu proti ČSR, druhorepublikové politické elity proto, že byly ochotné ustupovat Německu a nedaly na signály postoupené čs. rozvědkou, Francie za své nejisté a pochybné spojení, představitelé Francie a Británie, kteří se dali zastrašit Hitlerem, Němci a Rusové z toho důvodu, že běžně používají při svém jednání násilí a konečně „fašistické Slovensko“, které se podílelo na rozdělení společného čs. státu.¹³² Dále pak se terčem kritiky stávají politické elity druhého čs. exilu, neboť prý vyzrazují informace a jsou zdrojem rozepří a intrik, navíc pak již v roce 1943 spoluprací s komunisty připravují cestu únorovému převratu v roce 1948, Ludvík Svoboda jako nedůstojná loutka v rukou politických pirátů a také zbytečná partizánská činnost v českých zemích v době války.¹³³ Z dnešního genderového pohledu se značně nekorektně staví také k úsilí žen-zpravodajek, které by se podle jeho názoru měly v praxi používat jen výjimečně, neboť *jsou „...často přecitlivělé, marnivé a povídavé...“* a mají *„...sklon rychle a bez rozmyslu se zamilovat...“*¹³⁴ Jedná se tedy o diskurz velmi uzavřený, opírající o kritický spletenec tezí, směřující svými pomyslnými ostny doslova na všechny strany.

Je třeba jedním dechem podotknout, že i k sobě samotnému jakožto k „velkému svědku“, dokáže být Moravec otevřený a alespoň částečně kritický. Mj. přiznává, že když se zpravodajstvím začínal, býval nezkušeným, ovšem „...*chybami se člověk učí...*“, dále že odvrhl dobové předsudky vůči zpravodajské činnosti, šel s duchem doby a doufal v lepší uspořádání poměrů v budoucnu.¹³⁵ Z retrospektivy také konstatuje také, že si sice za svou práci vybral zpravodajskou službu, ovšem kdyby v počátcích této kariéry věděl, jak je náročná, nekonečná a nevděčná, byl by

¹³¹ Viz F. MORAVEC, *Špion*, s. 4.

¹³² Viz F. MORAVEC, *Špion*, s. 32–33 a 181; s. 36, 38, 42 a 113; s. 215 a 217; s. 40; s. 202–203; s. 63 a 84; s. 276.

¹³³ Viz F. MORAVEC, *Špion*, např. s. 302, 305, 327 a 348; s. 339; s. 336.

¹³⁴ Pravděpodobně z toho důvodu, aby si autor „udobřil“ případné čtenářky, vzápětí konstatuje, že *„jinak má ale ženy pro jejich chyby rád.“* Viz F. MORAVEC, *Špion*, s. 91 a 96.

¹³⁵ Viz F. MORAVEC, *Špion*, s. 16–17; s. 1.

s výběrem na rozpacích a nebyl by jí tak nadšen.¹³⁶ S trpkostí v hlase přiznává, že se ve své době bez rozpaků smířoval s tím, když si z něj prezident Beneš při různých příležitostech učinil v exilu obětího beránka.¹³⁷

Generálův diskurz však není založen jen na „odstupňované negaci“, Moravec ukazuje i příjemnější tvář a dokáže ve svém spisování vyzdvihnout mj. i tyto pozitivní stránky, momenty a osobnosti. Především se jedná o vyzdvihování osobnosti TGM ve srovnání s jeho nástupcem, neboť Masaryk „...nebyl jen osvoboditelem a tvůrcem nového státu, byl to veleduch...“ a vůdce národa, který by na rozdíl od Beneše do boje v roce 1938 šel.¹³⁸ Dále pak je oceňován úspěšný přesun jádra čs. vojenské zpravodajské služby do Británie v roce 1939, „...transplantace... zpravodajské organizace...“, která „...byla nejvýznačnějším čs. příspěvkem k spojeneckému válečnému úsilí...“, obecně pak činnost čs. domácího a zahraničního odboje v dobách druhé světové války, zejména pak úspěšné provedení atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha parašutisty Josefem Gabčíkem a Janem Kubišem, které autor připodobňuje k antickým hrdinům.¹³⁹ Z kontur „nečeskoslovenských“ je pak možné jmenovat obdiv k nezlomitelné odvaze obyvatel Británie tváří v tvář nelehkému válečnému úsilí.¹⁴⁰

Jak je vidět, František Moravec má mnoho co říci a navíc ve svém vyprávění nabízí poměrně jasný a zformulovaný náhled na události, kterých byl blíže či vzdáleněji svědkem. Autor si je skutečně vědom účasti a podílu na „velkých“ událostech, jak praví Danièle Voldmanová, a snaží se posoudit a obhájit svou „historickou roli“. Ve svých memoárech vědomě konstruuje a zároveň interpretuje svoji identitu, ovšem činí tak v širokém kontextu „velkých dějin“. V důsledku toho nezbyvá v díle mnoho místa k zachycení projevů dalších podob lidské identity, jako je např. každodenní život na pracovišti, obraz mezilidských vztahů, rodinného života apod. Autor se dobrovolně dává cestou psaní „klasických“ memoárů a jak sám říká, ve svém díle se chce „věnovat a osvětlit zpravodajství.“ Zároveň chce psát: „... o skutečném životě, o svém životě, jak se promítal do událostí...“, a proto vynechává „... ze svého života všechno, co k nim nemá přímý vztah“¹⁴¹ Když memoáry navíc doplňuje prací s poválečnými dokumenty a s pamětmi druhých, ze *Špióna* vyvstává jedno z děl, která, jak praví citovaný Ottův slovník, „...podobají se velice dějinám, ale vynikají nad ně bohatstvím drobností.“

Jedním z případů vzpomínkového díla, které si hledalo cestu mezi čtenáře prostřednictvím vydání v exilu, jsou *Krvavé velikonoce* Viléma Sachera. Díky válečným osudům svého tvůrce, který se postupně vypracoval díky ze spíše „středně velkého svědka“ z let šedesátých na „velkého svědka“ (v rámci disidentské komunity) v letech sedmdesátých a osmdesátých.¹⁴² Rukopis díla vznikl na sklonku šedesátých let, ovšem vzhledem k nastávající normalizaci nebyl již nakladatelstvím

¹³⁶ Viz F. MORAVEC, *Špión*, s. 9 a 49.

¹³⁷ Viz F. MORAVEC, *Špión*, s. 136.

¹³⁸ Viz F. MORAVEC, *Špión*, s. 162–163.

¹³⁹ Viz F. MORAVEC, *Špión*, s. 238; s. 255–256; s. 301 a 317; s. 293.

¹⁴⁰ Viz F. MORAVEC, *Špión*, s. 270.

¹⁴¹ Viz F. MORAVEC, *Špión*, s. 5 a 7.

¹⁴² Vilém Sacher (1907–1987), předválečný důstojník čs. armády odešel v roce 1940 do exilu a působil v řadách čs. armády ve Francii, ve Velké Británii a později v Sovětském svazu. Po válce byl povýšen na generálmajora a posléze na generálporučíka, působil ve vysokých armádních funkcích až do svého nedobrovolného „odchodu“ v roce 1951. Poté pracoval v podřadných povoláních, v roce 1965 byl částečně rehabilitován, avšak pro své postoje v srpnové okupaci byl v roce 1970 vyloučen z KSČ, zbaven místa a dán do penze. V roce 1977 spolupodepsal Chartu 77, v důsledku čehož byl degradován na vojína a zbaven čs. vyznamenání.

Naše vojsko přijat. Proto dílo vyšlo až o takřka deset let později v exilovém nakladatelství manželů Škvoreckých Sixty-Eighth Publishers. V domácích poměrech se kniha dočkala reedice v roce 1990. Díky shodě různých okolností – jako bylo např. subjektivní, ovšem v objektivizujícím duchu podaná „východně-frontová“ tematika, nesporné literární kvality díla či generálovo sblížení s prostředím disentu – se autorovi dostalo cti, že nejen že jeho dílo lektoroval a biografickou poznámku sepsal Jiří Gruša, ale jeho práci doprovodila úvodními slovy věhlasná persóna tehdejšího literárního světa a jeden z kulturních symbolů pražského jara – spisovatel Ludvík Vaculík. *Předmluva k vojenské knižce vojína Viléma Sachera*, patří k jedněm z nejlepších a nejpůsobivějších úvodů, jakým kdy byl pamětní výtvar českého vojáka uveden.¹⁴³ Ukázkou z něj zde cituji jako nesporný důkaz vzdání holdu válečnému veteránovi, ale také toho, že i „historické metody neznalý“ literát (nebo právě proto...) je si vědom potřeby „zlidštění“ dějin: „*Je to nesmírně pravdivé, drsné a upřímné líčení onoho hrdiny – lidu: takové odpatetičtění líčení osvobozovacího boje by mnozí ani nesnesli a nepřijali ... Lidé se hrozně báli, mnozí vůbec nechťeli do boje, ale byli k němu donuceni – a Vy jimi nepohrdáte, neodsuzujete je, nelamentujete nad charakterem národa ... To co vidáme na ulicích, na cvičeniích a přehlídkách, to není svéprávný voják, to je úřední zřízení vojáka. Skutečný voják existuje v našich poměrech jen po určitá krátká období, podobně jako určité elementární částice ve fyzice existují jen zlomky sekund ... celý cyklus Vašich pamětí představuje základní vklad do zatím dost chudého materiálu o psychologii národa v boji.*“¹⁴⁴ Mj. i Vaculíkova předmluva dala knize definitivně punc „díla velkého svědka“. Vraťme se však ještě o několik let nazpět

Na sklonku života Františka Moravce, na přelomu 50. a 60. let minulého století, kdy autor sepisoval poslední část svých později vydaných rukopisů, začal promýšlet svůj životní příběh jeden z jeho vrstevníků narozený shodou okolností v témže roce (1895) a další z řady bývalých vojáků čs. zahraniční armády. Ludvík Svoboda, toho času člen předsednictva Národního shromáždění ČSR, předseda Svazu protifašistických bojovníků a náčelník Vojenského historického ústavu v Praze začíná psát své oficiální paměti. Z hlediska svědecké „velikosti“ byl Svoboda v předválečném období poměrně „malým“, „nevýznamným“ a „tuctovým“ pamětníkem. Když se však v červnu 1939 podplukovník a velitel záložního praporu rozhodl odejít do polského exilu, jeho význam a s ním i potenciální svědecká „důležitost“ začaly stoupat. Již tím, že zvolil exil, stejně jako jeho spolubojovníci „povyrostl“. Z velmi „malého“ se změnil ve „většího“, dokonce na „většího mezi většími“, tj. velitele Čs. legionu v Polsku. Internací v SSSR sice zůstával formální hlavou čs. skupiny, ovšem počet jeho podřízených díky transportům na Střední východ neustále klesal. Navíc i události, o kterých by později mohl svědčit a na které čekal, se přesunuly jinam. S tím opět klesal Svobodův význam. Naštěstí pro jeho svědeckou „velikost“ ne na dlouho.

Když vypukla válka na východní frontě, události jej „navrátily zpět“ a Svoboda se opět postupně přesunoval do centra dění, kde se za přispění různých okolností opět stával „větším“ a „větším“ svědkem, tj. velitelem čs. jednotky v SSSR. Na konci války mu jeho pozice umožnila, aby stanul ve svědecké „extratřídě“, ve které se do jisté míry po několik let také udrží. Od přelomu 40. a 50. let vlivem dalších mocenských okolností opět začíná na pomyslném žebříčku sestupovat dolů a jeho sestup se brzy mění v pád. Nikoliv však absolutní a definitivní. Stane znovu mezi „malými“ a dokonce mezi svými blízkými. Vlivem

¹⁴³ Viz Vilém SACHER, *Krvavé velikonoce*. Praha, Lidové noviny 1990 (2. vydání), s. 7–14.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 10.

dalších, spíše vnějších okolností (především díky návštěvě N. S. Chruščova v ČSR) začíná generál opět svůj nejprve pozvolný a záhy strmý vzestup. Díky tomu, že si po dobu války vede již zmiňovaný deník, má svůj osobní zdroj vzpomínek k dispozici. Jakožto šéfovi historické instituce se mu navíc nabízí možnost „vzpomínat“ nad dobovým archivním materiálem a má také k dispozici kolektiv spolupracovníků, vesměs historiků nebo bývalých spolubojovníků, což není náhodou. Vládnoucí moc se totiž usnází, že životní příběh Ludvíka Svobody bude těsně spjat s utvářením a s interpretací dějin čs. zahraničního odboje, převážně pak onoho východního. Ludvík Svoboda tak chtě nechtě ztrácí část svého autorského práva na možnost svobodného sebevyjádření...

Písemným „předskokanem“ Svobodových vlastních memoárů se stala útlá publikace nazvaná *Bojovali jsme po boku veľkej armády*.¹⁴⁵ Jedná se o stenografický záznam přednášky přednesené u příležitosti oslav 15. výročí Slovenského národního povstání, „... ktorú usporiadala československá spoločnosť pre šírenie politických a vedeckých poznatkov v Bratislave.“¹⁴⁶ Autor tu v kostce pojednává o tažení čs. jednotek na východní frontě a fakticky se jedná o ideologický i faktografický pendant k pozdějším pracím. Kostru „vyprávění“ tu tvoří příběh o zrození nové, lidově–demokratické armády, „tam daleko, na Východě“, na půdě Sovětského svazu. Pokud máme opět postihnout základní kontury užívaného diskurzu, pak příběh začíná rozhořčením nad intrikami čs. buržoazie a nad mnichovskou zradou: „Keby sme boli bývali republiku bránili, tak by sme ju boli s pomocou Sovietskeho svazu aj ubránili, nebyť však tej strašnej vlastizrady vtedajšieho prezidenta republiky dr. Eduarda Beneša a celej jeho vlády.“ „... hanebne kapitulovali pred Hitlerom a protizákonne, protiústavne, pretože bez súhlasu parlamentu zradili ľud... Bola to zrada pánov, zrada našej buržoázie na čele s dr. Benešom.“¹⁴⁷ Nešlo však jen o zradu čs. buržoazie: „Predovšetkým to bola zrada Francúzska, vtedajšej buržoáznej francúzskej vlády, ktorá – ako je známe – nedodržala zmluvu o priateľstve a vzájomnej pomoci... Bola to rovnako zrada anglickej a tiež americkej Rooseweltovej vlády...“¹⁴⁸ Chválena je čs. armáda a lid za postoje při mobilizaci v září 1938: „... za niekoľko hodín stála naša armáda na hraniciach v opevneniach, ktoré značne prevyšovali toľko vychvaľovanú Maginotovu líniu – armáda bola pripravená a odhodlaná na život a na smrť s ľudom brániť republiku...“¹⁴⁹ Nelichotivě se tu vyjadřuje o Edvardu Benešovi, kterému vyčítá kritiku Emila Háchy za to, že nedal 15. 3. 1939 rozkaz k obraně, ač to Beneš mohl učinit v září 1938 sám, když čs. a sovětská armáda měly společně nad onou německou převahu.

Poté se příběh rychle převine přes začátek války s letným poukazem na to, že bylo hanbou, když generál Ingr připravoval čs. expediční jednotku na pomoc Finsku ve válce proti SSSR v letech 1939–1940: „Od tejto strašnej hanby nás uchránilo iba to, že Sovietsky sväz v krátkom čase víťazne ukončil sovietsko–fínsku vojnu.“¹⁵⁰ Také je londýnskému vedení vyčítána snaha „čs. jednotku“ v SSSR v letech 1940–1941 zlikvidovat. Po vypuknutí sovětsko–německé války a „strategickém ústupu“ Sovětů do vnitrozemí se začalo budování čs. jednotky v SSSR, při kterém její vedení se Svobodou v čele mělo neustálé problémy s londýnským Ministerstvem národní obrany. Naštěstí se podařilo zažehnat „...

¹⁴⁵ Viz Ludvík SVOBODA, *Bojovali jsme po boku veľkej armády*. Bratislava, Osveta 1959.

¹⁴⁶ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 6.

¹⁴⁷ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 11–12.

¹⁴⁸ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 11.

¹⁴⁹ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 14.

¹⁵⁰ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 25.

záškodnické snahy predstaviteľov londýnskej kliky...“, ktorí si nepriali prijať do rad jednotky vojáky komunistického presvedčenia.¹⁵¹ Navíc jednotka a její vedení údajně měly vlivného přimluvce: „*Ten, kto vypočul v buzuluckom kine prejav súdruha Gottwalda, nikdy nezabudne na jeho slová.*“¹⁵² Velké pohoršení panuje mj. také nad tím, že polští vojáci generála Anderse odchází ze SSSR do Iránu.¹⁵³

Válka však přinesla i boje a s ním i slavná čs. vítězství. Např. u Sokolova čs. vojáci s pomocí sovětských palebných prostředků v pojetí této přednášky z velké části zničili divize „Hitler“ a „Totenkopf“.¹⁵⁴ A přišel rok 1944 a s ním oslavovaná událost: „*Vyhlásenie slávneho a historicky významného Slovenského národného povstania sme vypočuli s neopísateľným dojmom. Každého Slováka, ktorý bol medzi nami, sme objímali a nechýbali pri tom ani slzy radosti. Sláva slovenskému národu! – rozliehalo sa všade.*“¹⁵⁵ Ještě že zasáhl vyslanec Fierlinger, který požádal po vypuknutí SNP o pomoc sovětskou vládou. Neboť: „*Londýnská klika si nepriala pomoc SSSR bojujúcemu slovenskému ľudu. V Londýne mali iné plány a záujmy.*“¹⁵⁶ Čs. vojska na Dukle hrdinně bojovala po boku vojsk sovětských a probjovala se až do vlasti. Tam přichází čas bilancování: „*Boli sme doma! Zvíťazili sme! Ťažko je opísať pocity, aké sme prežívali, keď sme prišli na prvé oslobodené štvorcové metre našej zeme. Hlboko sme si uvedomovali, že bez pomoci Sovietskeho svazu a statočný sovietskych vojakov by sme neboli slobodní.*“¹⁵⁷

Ve chvíli skončení dukelských bojů tu ze stínu „velkých událostí“ vystupuje osoba autora. Na návštěvu sboru totiž přijíždí prezident a vyčítá Svobodovi velké ztráty jednotek, které utrpěly v karpatsko–dukelské operaci. Svoboda se obhazuje tím, že bere prezidenta a členy vlády na exkurzi po bojišti. Poté, když hovoří s Benešovým kancléřem Smutným, který mu znovu vyčítá výši ztrát, přechází Svoboda do protiútku a znovu se dotýká otázky mnichovské kapitulace: „*Ano, na dukelskom bojisku to bolo strašné, ale straty tam neboli strašné... V koncentračných táboroch to bolo ešte strašnejšie. Tam sme mali hroznú stratu! Naše jednotky v SSSR za necelé dva a pol roka bojov stratili do 4000 vojakov... V koncentračných táboroch zahynulo nevinne asi 300 000 našich ľudí. Kto nesie zodpovednosť za tieto obeť?*“¹⁵⁸ Tento dialog je jedním z mála míst, kde Svobodův životní příběh, do té doby totálně zatlačen do pozadí líčením politických a vojenských událostí, vystupuje do popředí. Příchodem do vlasti líčení příběhu končí a proto v poslední kapitole nazvané *Čestne sme splnili úlohu* už jen vypočítává úspěchy čs. vojsk na Východě, které završuje slovy: „*... v boji proti nepriateľovi po boku sovietskych vojsk neprehrali za dva a pol roka bojov ani jednu bitku.*“¹⁵⁹

Již za rok po této přednášce vychází Svobodovo nejznámější dílo *Z Buzuluku do Prahy*. Na více než čtyři sta stranách prvního vydání se příběh o „zrození a vítězné cestě nové armády“ může rozehrát naplno. Díky opoře autorského kolektivu, na půdě Vojenského historického ústavu s jeho archivem a knihovnou, může

¹⁵¹ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 31.

¹⁵² Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 28.

¹⁵³ O česko-polských vojenských vztazích v SSSR viz Jiří FRIEDL, *Na jedné frontě. Vztahy čs. a polské armády (Polskie síly zbrojne) za druhé světové války*. Praha, ÚSD AV ČR 2005, s. 304–309.

¹⁵⁴ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 36.

¹⁵⁵ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 43.

¹⁵⁶ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 43.

¹⁵⁷ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 47.

¹⁵⁸ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 51–52.

¹⁵⁹ Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 54.

Svoboda psát paměti „ve velkém stylu“.¹⁶⁰ Kromě studia archivních pramenů čs. proveniencí a pamětí jiných pracoval i s dalším materiálem: „*Podrobnosti čerpám z vyprávění svých příbuzných a známých, ze vzpomínek účastníků domácího odboje, kteří okupaci přežili, a konečně z archivů brněnského a ostravského gestapa a z výslechů gestapáckého úředníka Karla Wiedermertha...*“¹⁶¹ Navíc, Svoboda píše tak, jak to kdysi učinil Philippe de Commines, tj. ve státním zájmu, což doprovází následující výzvou: „*Nikdy nezapomeňte, jak lehce jsme svobodu ztratili a jak těžce a za cenu velikého úsilí a velikých obětí našeho, a zejména sovětského lidu jsme ji dobývali zpět!*“¹⁶²

Na rozdíl od relativně krátkého textu předneseného v Bratislavě se zde naskytá větší prostor pro „zaldnění“ textu jednotlivými postavami, možnost odvratu od popisu „velkých událostí“ a příležitost k vylíčení individuálních lidských osudů. Tento malý „obrat“ je pohříchu pouze částečný. Životní příběhy, pokud jsou v díle zaznamenávány, jsou podřízeny přísnému diskurzu nastavenému předchozí prací *Bojovali jsme po boku velké armády*. Aby bylo alespoň něco z jejich příběhu vylíčen, musí být tito hrdinové „vhodní“ k zobrazení, ať už jsou „dobří“ a nebo „špatní“. Na straně dobra jsou jmenováni např. Gottwald, Fierlinger, Nejedlý, Šverma, Vrbenský, Borek, Engel, Dostál, Jaroš, Klapálek, Sázavský, Sochor, Tesařík, Steiner, Sacher, Brabec, Bilej, Timko, Reiner, Sýkora, komunisté, čs. domácí odboj, partyzáni, Široninci nebo obecně sovětské vrchní velení a vláda. Jak k tomu Svobodovo dílo dodává: „*Hrdinové nežijí nadarmo. Bývají to prostí a neokázali lidé a většinou nechápou, co je na jejich díle mimořádného.*“¹⁶³ Skupina se jmény těch „špatných“ je poněkud širší a můžeme nalézt např. tyto osoby: Beneše a jeho kliku (včetně Ingra a Píky), přísluhovače Viesta a Goliana, zrádce Malára a Tálského, ministra Němce, poslance Hálu, generála Hasala, zrádce Tisa a Tuku, operetního admirála Horthyho, polofašistickou vládu beckovského Polska, Andersovy dezertéry nebo velmoci Francii, Británii a USA. Třetí kategorii by pak tvořili ti, kteří zmiňováni nejsou, na druhou stranu s nimi Ludvík Svoboda při svém zahraničním i pozdějším domácím působení nutně přišel do styku. Tyto „zatracené“ a „zmizelé v propadlišti dějin“ však čtenář může na pozadí velkých událostí jen tušit: již za války proskribované trockisty Františka Poláka a Karla Goliatha–Gorovského, „reakčního“ plukovníka Husineckého, později odstraněné proponenty komunistické strany a režimu Rudolfa Slánského, Bedřicha Reicina Karla Vaše aj.

Autorův příběh sám z díla sice vystupuje více než v práci předchozí, ovšem i vzhledem k předpokládanému charakteru memoárů se tak děje stále poněkud za očekáváními. Jeho osud je úzce spjat s líčením čs. východního odboje do té míry, že se stává ztělesněním jeho vojenské složky („Se Svobodou za svobodu...!“), jak si mezi sebou říkali někteří jeho vojáci). Vojska i autor jdou po stejné cestě, cestě na Západ, domů, do vlasti a obrazně i „k lepším zítřkům“. Teleologie cesty a návratu je vyjádřena i názvy kapitol: *Za hranice, Prapor, Brigáda, Sbor, V rodné zemi*, což není znak nepodobný legendistické tvorbě. Svobodova individualita a jeho příběh se velmi často ztrácí uprostřed „velkých dějů“ a „ve prospěch kolektivu“.

¹⁶⁰ Svoboda se ostatně o zázemí a badatelské kapacity VHÚ opíral již při psaní předchozího díla. Na začátku knihy se proto nachází také poděkování tohoto znění: „*Soudruhům Zbyňku a Vlastimilu Kožnarovým a dr. Vojtovi Erbanovi za mimořádnou pomoc při přípravě této knihy.*“ Viz Ludvík SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy*. Praha, Naše vojsko 1961 (2. vydání), s. 6.

¹⁶¹ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 25.

¹⁶² Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 7.

¹⁶³ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 167.

Na počátku díla autor zmiňuje svůj nesouhlas s Mnichovem: „*V roce 1938 jsme ... nebyli sami a nebyli jsem opuštěni! Byl s námi plně a bez výhrad Sovětský svaz... Ale Benešova klika neměla o pomoc SSSR ani nejmenší zájem... Beneš nabízenou pomoc Sovětského svazu nepřijal!*“ „*Kdybychom se byli v září 1938 postavili nacistické třetí říši na odpor, nikdy by naše ztráty nebyly tak veliké. V tom je Benešova vina, která se nedá ničím odčinit a kterou nemůže smazat ani čas... Náš lid a jeho armáda byli připraveni přinést i ty největší oběti.*“¹⁶⁴ Je možné říci, že tímto názorem se příliš neliší od vzpomínek řady svých vrstevníků, což si podrobněji rozebereme v dalších částech této práce.

Poté jeho příběh ustupuje do pozadí před historiografickým rozbořem a líčením velkých událostí souvisejících s postupným rozpadem Československa. Po 15. 3. 1939 a likvidaci čs. armády jeho příběh vyplouvá znovu na povrch. Svoboda se dává requalifikovat a zároveň vstupuje do domácího odboje. Rozhodne se v konzultaci s manželkou pro odchod do exilu: „*Vybral jsem si kurz pro zaměstnance octáren, který byl uspořádán v Praze. Mohl jsem se při své odbojové práci alespoň snadněji pohybovat ... V té době jsem se už pevně rozhodl, že odejdu do zahraničí. Nevěděl jsem jen, jak na to připravit rodinu. A tak jsem se s jistými obavami jednoho dne svěřil manželce. Její odpověď mne však velmi uklidnila: "Jistě jsi všechno dobře zvážil. Sám víš, že tu zůstat nemůžeš. V poslední době už stejně rodině nepatříš. Prchni, dokud je čas, a o nás strach neměj... Snad to nebude tak dlouho trvat..." Věřte, že mi tehdy opravdu spadl kámen ze srdce.*“¹⁶⁵ Svobodův příběh tu slouží jako jeden příklad za všechny, jeden z mnohých. Tedy nic zvláštního, žádný „velký svědek“, který učiní nějaký překvapivý či výjimečný čin. Jako tisíce dalších odchází přes hranice do Polska. Stále je mu však drahý osud rodiny, se kterou udržuje kontakty prostřednictvím spojek. Později, když už je v roce 1940 v Sovětském svazu, údajně odmítá nabídku na převedení rodiny na Slovensko a odtud do SSSR.¹⁶⁶

Svoboda se dostává do čela čs. jednotky v Polsku, která se stává „prazákladem“ nové armády. Za ústupu v září 1939 jednotka údajně přechází do Sovětského svazu s pomocí sovětského vyslance ve Varšavě a poté se Svoboda snaží v Londýně urgovat zachování čs. kontingentu v SSSR. Následně jeho příběh opět ustupuje do pozadí a je nahrazen líčením jedné z epizod domácího odboje, do které je zapojena jeho rodina. Svoboda sám na scénu opět vstupuje až po 22. 6. 1941 s vypuknutím sovětsko-německé války a to již je jeho osud opět prakticky totožný s osudem jednotky. Líčení individuálního a kolektivního příběhu se na dlouhou dobu spojují. Svoboda se stává „prvním čs. vojákem v SSSR“ a zároveň „otcem jednotky“, v jejímž čele se chce dostat do víru frontových bojů. A to i přes odpor Londýna a generála Ingra: „*Sovětská armáda totiž za nás, za Československo zrazené a zmučené, také nekrvácí symbolicky. Doopravdy krvácí, pane ministře.*“¹⁶⁷

¹⁶⁴ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 11–12.

¹⁶⁵ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 18. Jen pro srovnání různých forem vzpomínání uvedme ukázkou ze Svobodova deníku z 5. června 1939, když se loučil s rodinou před svým odchodem: „*Poslední rozhovor s mojí drahou manželkou. Projednali jsme finanční otázku, výchovu dětí a celou řadu rodinných záležitostí ve všech možných situacích, jež mohou nastat. Položil jsem ještě jednou otázku mé manželce, zda nebude považovat můj odchod za hranice za čin dobrodružný. Odpověděla jistě a rozhodně: „nebudu. Svě tanovisko k Tvému odchodu jsem zaujala a to nezměním. Budu se za Tebe a Váš všechny za hranicemi modlit, abyste byli zdraví a práce se vám dařila.“ ... Mám pocit a pevnou víru, že nikoliv – věřím, že se vrátím.*“ Viz SVOBODA, *Deník z doby válečné*, s. 20.

¹⁶⁶ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 48.

¹⁶⁷ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 142.

Díky jeho urgenci se prapor dostává na frontu a díky jeho bojovému plánu prodělává první vítězné tažení u Sokolova: „První čs. samostatný polní prapor v SSSR splnil své první bojové úkoly čestně, a tím i všechno ostatní. Lidé doma, celý svět a hlavně nepřítel věděli, že čs. vojsko nezaniklo, že je vzkříšeno v Sovětském svazu, že bojuje a bude bojovat až do konečného vítězství.“¹⁶⁸

Po skončení bojů Svoboda opět oroduje, tentokrát za zformování brigády a za její budování v přifrontovém pásmu a podle sovětského vzoru. Podotýká, že mu nešlo o funkci a o dosažení postu jejího velitele, ale o to, že „...válka nečekala, nemohl čekat ani lid doma ve vlasti.“¹⁶⁹ On sám se svým okolím si stále jasněji uvědomuje, co je třeba a to daleko lépe než čs. vojenské vedení v Londýně: „...výtek jsem dostal mnoho. Nebral jsem je prostě na vědomí. Jednali jsem v duchu spojenecké smlouvy se Sovětským svazem ... v níž stálo: učinit vše pro brzkou porážku fašismu.“¹⁷⁰ „S Londýnem jsem měl smutné zkušenosti po celou dobu budování i bojové cesty naší jednotky. Stále a ve všem nám dělali těžkosti.“¹⁷¹

Při Benešově návštěvě v Moskvě v roce 1943 ho informuje o stavu jednotky a má ze vzájemného setkání údajně dobrý pocit.¹⁷² Když je zformován sbor, pak o jmenování jeho velitele není tu slova. Nebyl jím totiž „On“ (nýbrž generál Jan Kratochvíl...). Brzy po prvotních bojích na Dukle je to ale napraveno a Svoboda opět stojí v čele „své“ jednotky. I když je v lednu 1945 velitelem sboru jmenován na Svobodův návrh Karel Klapálek, Svoboda ve svých pamětech jakoby duchem stále zůstává stále u svých vojáků. Líčí totiž místo svého ministerského působení v košické vládě boje čs. jednotek na Slovensku, v Polsku, na Moravě a ve Slezsku v roce 1945. „Velký svědek“ se jakoby z vlastní vůle stává poněkud „menším“. Dílo uzavírá slovy: „A teď jen domyslete, jak by to s námi se všemi dopadlo, kdyby Sovětská armáda neporazila hitlerovská vojska a nepřinesla nám svobodu! Byli bychom jako národ Čechů a Slováků zahynuli. Dnes je před námi veliká budoucnost: naděje na konec všech válek, na mír, na lepší a šťastný život národů celého světa; socialismus a komunismus vítězí a zvítězí. Vaši otcové a matky pomohli tuto velkou naději vybojovat. Bylo to vpravdě historické poslání.“¹⁷³ Děje se to vše úplně z jeho vlastní vůle...?

Autor ze své pozice „velkého svědka“ vytvořil spíše „memoárovou fresku“, než klasické paměti. Často tu také vystupuje spíše v roli soudce než pamětníka, což je ovšem dáno specifičností jeho postavení. „Ti druzí“, a to nikoliv jeho přímí spolupracovníci, kterým děkuje v úvodu díla, usměřňují jeho vzpomínání, dávají tvar jeho pisatelskému diskurzu. On poskytuje své jméno „velkého svědka“, své osudy a se svým kolektivem dává návrh na to, jak by mohlo být dílo zpracováno. O tom jaká bude skutečná a finální podoba, však rozhodují jiní, „Ti nahoře“. Svoboda se se svým životním příběhem v díle vždy dostává ke slovu ve chvíli, když je třeba se rozhodnout, ve chvíli, kdy stojí na pomyslné „křižovatce“... (A rozhoduje je kupodivu vždy správně...) Své osudy může případně nechat promluvit, pokud to nijak neohrozí stabilitu diskurzu a pokud má v daném okamžiku k líčeným událostem co říci.

Knih *Z Buzuluku do Prahy* se do roku 1970 postupně dočkala dalších pěti vydání a autor je do té doby také zvolen do prezidentské funkce, která z něj formálně

¹⁶⁸ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 145.

¹⁶⁹ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 160.

¹⁷⁰ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 234–235.

¹⁷¹ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 284.

¹⁷² Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 210–211.

¹⁷³ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1961), s. 402.

dělá „hlavu mezi svědky“. Rok 1970 s sebou mj. přináší šesté, přepracované vydání. O tom, že diskurz jeho díla není neměnný, hovoří sám autor v závěrečném slovu: „Pokládal jsem za vhodné provést v tomto vydání některé změny a doplňky. Neučinil jsem tak proto, že bych změnil své názory v zásadních věcech... Avšak větší časový odstup, přístup historiků k dalším dokumentům týkajícím se doby... a v neposlední řadě rehabilitační řízení, jež rozhodla nebo mají rozhodnout o vině nebo nevině některých osobností, byly důvodem, proč jsem se rozhodl některé úpravy provést. Svě vlastní vzpomínky a zážitky jsem v ničem neupravoval. **Nejde o změnu diktovanou snad okamžitou situací, ale jen a jen o přání nikomu ani v historické perspektivě neublížit** [zvýrazněno P. M.] Rád bych čtenáře ujistil, že všechno, co jsem dělal, i to, jak jsem posuzoval lidi a věci, bylo vždy ovlivňováno mým pevným přáním: co nejlépe prospět své vlasti.“¹⁷⁴

Podle líčení dvou svědků–editorů, se Ludvík Svoboda rozhodl zavzpomínat „jinak“, necenzurovaně a bez zamlčování. Proto si již začátkem roku 1969 zavolal na Pražský hrad vojenské historiky Karla Richtera, Miroslava Moulise a Oldřicha Janečka, a žádal jejich pomoc s dodáním rámce historických událostí.¹⁷⁵ Výsledkem jejich společného snažení mělo být nové memoárové dílo příznačně nazvané *Cestami života*. Jeho první díl měl pokrývat úsek Svobodova života od dětství až do sovětské internace v roce 1939. Druhý díl pak měl popisovat období pobytu v SSSR až po odjezd 1. čs. praporu na frontu v roce 1942. Díl třetí se chronologicky měl krýt s dílem *Z Buzuluku do Prahy*, čtvrtý měl pojednávat o letech 1945–1950 a stát se tak „pamětní ministra“. O dalších dílech se uvažovalo, nicméně představa o nich nebyla konkrétně zformulována. Tichá dohoda též pravila, že do díla budou zařazeny kapitoly o dějinách čs. západního odboje a odboje domácího, o kterých v té době již nemohlo nic vyjít v samostatné publikaci. Jak se autorský kolektiv dohodl, tak i začal činit. Právě roku 1970 vyšel první díl a pro svůj uvolněný diskurz se setkal s velkým ohlasem jak v ČSSR, tak v západních zemích. Dílo však vyvolalo nevoli v zemích „bratrských“, zejména pak v NDR, odkud se s protestem ozval sám generální tajemník místní Strany Walter Ulbricht. Aféra byla na světě. O dalších osudech rozpracovaného díla posléze jednalo politbyro ÚV KSČ, které nakonec „nejvyššímu muži ve státě“ zakázalo další psaní. Druhý díl *Cest* již nesměl vyjít a dotisk druhého vydání prvního dílu šel do stoupy. „Zakázané paměti“ se staly mementem probíhající normalizace v Československu...

Změn měla také doznat „memoárová freska“ *Z Buzuluku do Prahy*. „Ti druzí nahoře“ si dílo i právo na interpretaci Svobodova osudu „hlava, nehlava“ zcela nepokrytě uzurpovali a jali se vše upravovat podle svých potřeb „k obrazu svému“. Z „fresky“ se v dalším vydání v roce 1974 stává historická práce pevně sevřená do ideologického krunýře. Mizí z ní jména, fotografie, jsou přehazovány odstavce, na některých místech je pozměněn smysl. Další dvě vydání z let 1981 a 1985 nesou již textově stejnou podobu, liší se pouze fotopřílohy a grafická úprava.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1970), s. 392.

¹⁷⁵ Následující pasáže reprodukují úvod a závěr druhého dílu *Cestami života*, ve kterém Karel Richter a Oldřich Janeček po letech osvětlují okolnosti vzniku tohoto díla. Viz Ludvík SVOBODA, *Cestami života*. 2. díl. Praha, Prospektrum 1992, s. 5–16 a s. 357–365.

¹⁷⁶ Pozoruhodný faktem zůstává je, že u těchto posledních tří vydání v nich stále figuruje jméno Viléma Sachera. A to i po roce 1977, když se jakožto signatář Charty 77 otevřeně postavil proti vládnoucímu režimu. Jak je vidět, ne všude měla oči „soudružka Cenzura“... Viz např. SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy* (1985), s. 142.

4. „Ti druzí“ při tvorbě vzpomínkových prací

Jak již bylo částečně naznačeno, velký vliv na to, zdali je dotyčný vnímán jako „velký svědek“ či nikoliv, má jeho bližší či vzdálenější okolí. Leckdy může být za „velkého“ považován i díky svědkům „malým“ či „menším“, což je fenomén, u něhož se opět zastavíme podrobněji v příslušné části této práce. Pokud bychom zůstali u příkladu Ludvíka Svobody, ten byl svými bývalými podřízenými za „velkého“ považován zcela bezpochyby. Svědčí o tom sborník vydaný ku příležitosti Svobodových pětasedmdesátin, který nese vše vyjadřující název *Náš velitel*.¹⁷⁷ Narozeninový dárek ve formě krátké vzpomínky věnovalo prezidentu 39 jeho bývalých druhoválečných spolubojovníků, od armádního generála až po desátníka v záloze. Prostřednictvím svého cíleného vzpomínání vykreslují Svobodu jako oblíbeného, inteligentního, vzdělaného a chápajícího vojáka a velitele, který byl prostě jejich. Dílo je podobné „pomníku“ či památníku, kterými jsou připomínáni padlí, v tomto případě je však budován člověku doposud žijícímu.

„Velcí“ i „malí“ svědkové díky svým nevšedním životním příběhům přitahují pozornost „těch druhých“. Tato široká skupina může zahrnovat spoustu osob přes rodinné příslušníky, přátele, známé, badatele laické i odborné, nakladatele, „ty nahore“ až po širokou a anonymní veřejnost. Tito lidé za různým účelem často přichází za „svědky“, kteří ještě pravými svědky ve smyslu „vydání svědectví“ doposud nejsou, a vybízejí je k tomu, aby se o svůj životní příběh, o své zkušenosti různým prostřednictvím podělili: prostým ústním vyprávěním, vtělením sdělení do textu samostatně či za pomoci někoho jiného apod. Mnozí autoři pak tuto iniciační výzvu také reflektují v úvodech svých zamyšlení. Již dříve zmiňovaný Bohumil Moravec vypráví o jedné takové besedě s přáteli a o svém pozdějším psaní: *„Byl to příjemný večer. Seděli jsme v lovecké chatě, v krbu hořelo poleno javoru, na ledu ležel náš dnešní úlovek pstruhů a ani nevím, jak se rozhovor přenesl z obvyklé rybářské latiny na poměry v předválečném Československu. Většina přítomných mladých přátel se na tu dobu vůbec nepamatovala... Vykládal jsem tedy o životě v předválečném Československu, o té krátké době, kterou nám osud přidělil, i o tom, jak to malé Československo patřilo mezi sedm nejvyspělejších zemí na světě... Jeden z přítomných moje povídání natáčel na pásku a tvrdil, že všechno tohle, co jim vykládám, by mělo být napsáno, protože mladší generace tuto část historie vůbec nezná. Bránil jsem se. Tvrdil jsem, že válečné memoáry mohou psát jenom politici, polní maršálkové a velcí generálové a já nebyl ani jedním z nich. Že moje pozorování je čistě osobní a že s mými názory jistě nebude souhlasit mnoho čtenářů. A proč vůbec píchat do vosího hnízda. Svět jde vpřed a je lépe se dívat do budoucnosti, než ohřívát již dávno vystydlé polívčičky. Přátelé ovšem namítali, že ten, kdo nezná minulost, nemůže budovat budoucnost a tak, s pochybami, jsem začal psát.“*¹⁷⁸

Blahoslav Zavadil o těchto okamžicích píše obdobně. Říká, že své vzpomínky napsal na popud amatérského „sběratele osudů“ čs. „západních“ vojáků Tomáše Jambora: *„Začal na mě ... naléhat, abych své, byť většinou zdaleka ne zcela bezúhonné, zážitky napsal formou jakýchsi pamětí. Jeho „hecování“ jsem dlouho*

¹⁷⁷ Viz *Náš velitel*. (Ludvík Svoboda). Praha, Naše vojsko 1971.

¹⁷⁸ Viz B. MORAVEC, *Pod třemi rapory*, s. 9–10.

neodolával a výsledkem jsou následující stránky.¹⁷⁹ Podněty a inspirace „zvenčí“ nabádající tyto „malé“ svědky k tomu, aby se svěřili se svým životním příběhem, se pro vznik jejich děl jeví jako klíčové...

Mezi tyto „inspirátory“, „vyvolavače“ a zároveň „ochránce“ vzpomínek patřil také např. František Fajtl. Ten si již ve válečném období byl vědom, že doba a osudy, které jako pilot se svými spolubojovníky prožívá, je zaznamenání hodná. Kromě toho, že si pilně vedl deníky, byl také iniciátorem vzniku kroniky čs. 313. peruti. Nejenže později vzpomíná sám prostřednictvím vlastních děl, ale vyzývá své bývalé kamarády, aby tak činili také, a sám se podílí na úpravě děl několika přátel a spolubojovníků: Miroslava Vilda, Richarda Zdráhaly, Františka Peřiny či Karla Mrázka.¹⁸⁰ Např. vzpomínky Miroslava Vilda, bývalého radiotelegrafisty a radaroperátora 311. peruti, Fajtl literárně upravil, doplnil a zpracoval, neboť původní vzpomínky byly podle jeho slov prý příliš útržkovité určené úzkému okruhu čtenářů. Tomuto faktu hodně napomohla také skutečnost, že Vild byl jeho krajanem a pozdějším kolegou ze zaměstnání.¹⁸¹ Z Fajtla–„svědka“ se tímto stal „muž z druhého břehu“, spolutvůrce a editor...

Jak vyplývá z výše vylíčených osudů, kterými prošly memoáry Ludvíka Svobody, „ti druzí“ mohou mít rozhodující vliv na obsah i formu vzpomínání. Podobně a přitom trochu jinak se tomu mohlo dít i v zemích „svobodného světa“. Vzpomíná na to „editorka“ vzpomínek Alexandra Hesse, Američanka českého původu Barbara Lee Podoski, za svobodna Božena Hauserová, později vdaná Lauwersová, která pracovala za druhé světové války na československém velvyslanectví ve Washingtonu: „Na sklonku roku 1942 přijel z Londýna vojenský atašé plk. O. Španiel a brzy po něm letecký atašé plk. Alexander Hess. Občas si mne „vypůjčili“, abych jim psala raporty a za odměnu mne brali do důstojnického klubu na tenis, do bazénu, a někdy i na večeri. Španiel, bývalý učitel, uměl báječně vypravovat, měl krásný hluboký hlas a nevyčerpateľnou zásobu historek. Hess zase byl voják – letec, hrdina. Španiel chtěl mermomocí napsat „historii druhého odboje“ – pořád o tom mluvil, po olůvku ovšem nesáhl. Hess na to šel jinak. Zčista jasna prohlásil, že musí podat svědectví o účasti československých letců v bitvě o Anglii a hned dodal: „Zuzko, Vy mně to napíšete.“ Byla jsem tímto imperativem poněkud zaskočená, ale zároveň velmi polichocena. A tak jsem začala někdy v lednu 1943 psát o něčem, o čem jsem neměla ani ponětí. Hess byl náramně stručný. Z každé jeho věty jsem musela napsat paragraf, někdy i celou stránku. Věnovala jsem se tomu na vyslanectví, po úředních hodinách ... Kolikrát jsem přepisovala, kolikrát jsem nad tím brečela, když jsem se rozepsala o zabitém letci od Ostravy, kolikrát mně Hess vynadal, když moje představa o vzdušných bojích neodpovídala skutečnosti. Ale stránek přibývalo a s příchodem jara jsme už měli dost materiálu na knížku. Vymyslela jsem titul: Byli jsme v bitvě o Anglii. Antonín Pelc, žijící tehdy v New Yorku, navrhl obálku, přidal několik kreseb, a šlo to do tisku. Hessova historie 310. československé stíhací perutě RAF vyšla v New Yorku v květnu 1943 ... Knížka byla přijata víc než vlídně. Krajanský tisk ji pochválil, čtenáři ji ocenili. Při jedné z častých návštěv ve Washingtoně poklepal Jan Masaryk Hesse po plecích a řekl: „Sášo, dobře se to čte. Ale přiznejte se, která kurva Vám to psala?“ Že prý je na té

¹⁷⁹ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 6.

¹⁸⁰ Viz Miroslav VILD, *Osud byl mým přítelem*. Praha, Naše vojsko 1985; Richard ZDRÁHALA, *Válčil jsem v poušti*. Praha, Naše vojsko 1990; František FAJTL, *Generál nebe*. Praha, Naše vojsko 1992; František FAJTL, *Vešel jsem stíhačům. Podle paměti generála Karla Mrázka*. Cheb, Svět křídél 1997.

¹⁸¹ Viz VILD, *Osud byl mým přítelem*, s. 5–6.

knížce jasně vidět ženskou ruku, chlap by tak nikdy nepsal. A tak se mi – vedle čtyřřádkového poděkování na předposlední stránce knížky – dostalo nezasloužené pocty: od milovaného pana ministra, který nás všechny řadil do kategorie „K“.“¹⁸² Jak je vidět, smysl lze vzpomínkovému dílu dávat různými způsoby. Editor či editorka se mohou navíc později sami stát „svědky“...

Pokud zůstaneme ještě u osudu citované „editorky“, pro tu měla práce na vzpomínkovém díle její (faktického) nadřazeného také veliký význam v životě osobním. Podnítila ji totiž po vydání vzpomínek Alexandra Hesse k učinění zásadního životního rozhodnutí: „*Ta knížka měla ještě jeden dozvuk – přihlásila jsem se do armády. Osudy letců padlých v bitvě o Anglii se mi zažraly do podvědomí, tam vzklíčila touha po bezprostřední účasti na tom, co se dělo na druhé straně Atlantiku... „Snad to nemyslíte vážně?“ byla reakce většiny kolegů. Ale čím víc pochybností, tím pevnější bylo mé rozhodnutí. Zocelovala jsem si je celou škálou „pádých“ důvodů a k propagačním sloganům náborových letáků jsem přikládala svoje – že se chci, konečně, naučit anglicky, že můj muž je na vojně a že chci nabýt podobných zkušeností, což nás po válce určitě sblíží. Holá pravda byla, že jsem v té armádě tušila kus dobrodružství, které jsem si nechtěla nechat ujít.*“¹⁸³

Pokud svědek v zorném hledáčku „vyvolavatele paměti“ z různých důvodů nepodá svůj životní příběh sám v psané podobě, a neumožní tak zájemci o své osudy, aby se stal „klasickým“ editorem a upravovatelem textu, nabízí se jiná řešení. Dotyčný „svědek“ může např. vzpomínat prostřednictvím ústního vyprávění nahrávaného na magnetofon, diktafon, videokameru apod. Tato forma již má velmi blízko k rozhovorům s pamětníky či k orální historii, o nichž bude pojednáno později. Přepis rozhovoru se např. objevuje v práci *Příběh letce Bohumila Netopila*, kterou editoval a vydal svědkův přítel a vrstevník Zdeněk Kašička.¹⁸⁴ Do poněkud jiné roviny se vzpomínky dostávají, pokud se jedná o dialog. Vzpomínající vystupuje v roli dotazovaného a editor je tazatelem. Tuto formu použili např. Ivo Tonder (jako tázaný) a Ladislav Sitenský (jako tazatel) v knižním titulu *Na nebi i v pekle*. Vzniklá práce se pak skládá z upraveného a editovaného rozhovoru obsahujícího jednu z forem podání životního příběhu tázaného.¹⁸⁵ V případě zmiňovaného díla Ladislavu Sitenskému kladoucím otázky do značné míry napomáhal fakt, že patřil nejen mezi blízké přátele Ivo Tondera, ale i on sám také patří mezi svědky-čs. zahraniční vojáky.

Bohuslav Velvarský, bývalý voják 11. pěšího praporu–Východního a stíhač 313. peruti, ve spolupráci s Čestmírem Sládkem vytvořili dílo na pomezí vzpomínek a **biografie** pod názvem *Tobrúcká krysa stíhačem*.¹⁸⁶ Velvarský vyprávěl editorovi svůj příběh a ten si jej zaznamenával na magnetofon. Sládek pak nahrávku přepsal, ovšem s tím, že Velvarský v přepisu vystupuje ve 3. osobě čísla jednotného pod svou přezdívkou: „*Bob měl od malička tři koníčky: sport–kopanou a trochu lehké atletiky, modelářství a hvězdářství.*“¹⁸⁷ Pouze když je přesně citováno jeho vyprávění, mluví v osobě první. Sládkova role spočívá ve vysvětlování pozadí některých dějů a událostí, které by nemusely být čtenáři zřejmé a zpřesňuje tak smysl svědkových slov. Vznikají tak biografické vzpomínky.

¹⁸² Viz Barbara LEE PODOSKI, *Já taky... (Moravanka v americké armádě)*. In: DUBEN (ed.): *Na všech frontách*, s. 175–177.

¹⁸³ Viz LEE PODOSKI, *Já taky...*, s. 177.

¹⁸⁴ Viz Zdeněk KAŠIČKA, *Příběh letce Bohumila Netopila*. Olomouc, Danal 2001.

¹⁸⁵ Viz Ivo TONDER – Ladislav SITENSKÝ, *Na nebi i v pekle*. Plzeň, Mustang 1997.

¹⁸⁶ Viz Bohuslav VELVARSKÝ – Čestmír SLÁDEK, *Tobrúcká krysa stíhačem*. Praha, Naše vojsko 1996.

¹⁸⁷ Viz VELVARSKÝ – SLÁDEK, *Tobrúcká krysa stíhačem*, s. 13.

V některých případech se stane, že vzpomínání daného autora není natolik obsáhlé, aby mohlo být vydáno v samostatné práci. Autoři inspirovaní ke vzpomínání, většinou „malí“ svědkové, proto svá díla dávají dohromady a sdružují je „pod jednou střechou“, např. ve formě sborníku. Tento **sborník** vychází s určitou ideou, s jednotícím smyslem, pro který vzpomínající předávají svoji zkušenost čtenářům. Velmi často přejímá patronát nad tímto částečně spontánním, částečně cíleným vzpomínáním nějaká instituce či organizace.

Jednou z takových byla i Československá společnost pro vědy a umění, založená v roce 1960 ve Spojených státech amerických. V roce 1991 vyšel z popudu jejích členů anglicky psaný sborník *On All Fronts: Czechoslovaks in World War II* a o rok později vyšlo i jeho české vydání nazvané *Na všech frontách: Čechoslováci ve II. světové válce*. Účelem vydání tohoto vzpomínkového sborníku bylo jednak ukázat, že čs. vojáci chtěli bojovat, že to také dokázali během druhé světové války a že mnichovská kapitulace v roce 1938 jim byla vnucena. Důvodem pro vydání americké bylo seznámit málo informovanou světovou veřejnost s účastí čs. vojáků na frontách druhého světového konfliktu. Třetím důvodem a podnětem k vydání českému pak bylo, že čs. občané byli ve své vlasti informováni až do roku 1989 jen o podílu „Svobodovy armády“ na boji proti nacistickým armádám a o domácím odboji a bojích čs. jednotek na Západě se mlčelo či informovalo zkresleně.¹⁸⁸ Jedním příspěvků tohoto cíleného vzpomínání je i výše citovaný příspěvek Barbary Lee Podoski, která byla i členkou redakční rady onoho sborníku.

Sborník podobného charakteru s názvem *Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací* vyšel díky péči další organizace, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.¹⁸⁹ Jak již napovídá název, vzpomínkové práce tvoří pouze část tohoto díla, jehož záběr je mnohem širší. Tato část je však rozsahem největší. Otištěné „memoárové“ práce se podobají spíše krátkým „zastavením“ a „zavzpomínáním“, jsou tedy spíše pracemi „vzpomínkovými“. Podobně „velcí“ svědkové, jejichž případné výpovědi evokuje název, jsou spíše svědky „malými“. Symbolické je postavení „objektivních“ vědeckých studií vedle „subjektivních memoárů“...¹⁹⁰ Dodejme je, že někteří svědkové časem překročili pomyslnou hranici mezi předmětem zájmu a badatelem a začali se znalostí doby a poměrů o sobě a svých spolubojovnících psát „klasické“ historické studie.¹⁹¹

Pokud se ještě vrátíme k Františku Fajtlvi, tak ten ve svém díle *První doma* nalézá místo vyzdvižení a ocenění „individuálních výkonů“ jednotlivých letců a příslušníků pozemního personálu a to jak těch, kteří válku přežili, tak především těch, kterým se toho štěstí nedostalo. Jedná se o „předzvěst“ další práce, která si svůj pietní nádech nese již v názvu: *Vzpomínky na padlé kamarády*.¹⁹² Tato forma

¹⁸⁸ Viz DUBEN, *Na všech frontách*, s. 10.

¹⁸⁹ Vladimír DUFEK (ed.), *Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací*. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997.

¹⁹⁰ Podobně se tomu tak děje i na stránkách sborníku *Na všech frontách*.

¹⁹¹ Např. Josef Reiner, bývalý osvětový důstojník I. čs. samostatné tankové brigády v SSSR napsal studii o osvětové činnosti ve své jednotce. Viz Josef REINER, *V tankové brigádě*. Praha, Naše vojsko 1964. Věra Tichá se stala autorkou průkopnické práce o účasti čs. žen v bojích na východní frontě. Viz Věra TICHÁ, *Po boku mužů*. Praha, Naše vojsko 1966. František Fajtl pak na začátku devadesátých let sepsal stručný přehled bitvy o Británii. Viz František FAJTL, *Bitva o Británii*. Cheb, Svět křídél 1991. O několik let později pak Fajtl sepsal biografii Douglase Badera, legendárního stíhače RAF. Viz František FAJTL, *Hrdina století. Příběh beznohého válečného stíhače RAF Douglase Badera*. Praha, Naše vojsko 1994.

¹⁹² Viz František FAJTL, *Vzpomínky na padlé kamarády*. Praha, Horizont 1991 (2. vydání).

vzpomínání by se též dala nazvat jako „pomník“ či **památník** válečným obětem. Autor sám o tom píše: „Mezi padlými jsem měl mnoho svých osobních kamarádů. Vzpomínkou na některé z nich bych chtěl vzdát poctu všem obětem našeho zahraničního i domácího odboje. Jsme jim zavázáni velkými díky.“¹⁹³

Dílo je složeno z dvaceti zastavení, věnovaných dvaceti osobám z Fajtlova okolí, kamarádů jak z předválečného období, tak i doby válečné, na závěr díla jsou připojeny jejich krátké životopisy.¹⁹⁴ Vedle jiných je zde jedna kapitola věnována Stanislavu Fejfarovi. Vzpomínky se neváží jen na přímé prožitky vedle kamarádů, ale Fajtl tu také stručně zmiňuje okolnosti jejich úmrtí a také chvíle, kdy se po válce setkával s příbuznými padlých. Opět jako u předchozích děl vycházel ze svého deníku, ale měl také k dispozici svoji korespondenci, kterou si s některými později padlými kamarády vedl. U některých kamarádů měl také možnost nahlédnout do jejich deníků, ze kterých také cituje, jako např. z Fejfarova deníku.¹⁹⁵ Tato práce, která stojí pro změnu na pokraji „kolektivní biografie“ a vzpomínek, velmi jakoby doplňuje ostatní, více „tradiční“ zpracování Fajtlova životního příběhu.¹⁹⁶

Památník podobný Fajtlovým *Vzpomínkám* vzešel z pera dalšího bývalého čs. válečného letce. František Loucký, bývalý Fajtlův podřízený z 1. čs. samostatného leteckého pluku, si v zápětí po skončení války předsevzal, že bude pátrat po osudech těch, kteří „nedoletěli“, čemuž posléze zasvětil několik desetiletí usilovné činnosti: „Podkladem k sestavení tohoto památníku mi byl cyklostylovaný seznam padlých a nezvěstných letců z tažení v Polsku, Francii a Velké Británii, který jsem si ... vyžádal na Inspektorátě čs. letectva v Londýně hned v roce 1945. V pozdějších letech byl celý přepsán a jména letců seřazena alespoň do abecedního pořádku ... Během dalších let jsem ve volných chvílích přepisoval jednotlivá jména letců se základními údaji na kartičky.“¹⁹⁷ Loucký ověřoval jména a místa posledního odpočinku čs. letců z archivních materiálů domácí provenience, z různých periodik a také od zahraničních institucí. Pracoval také s různými deníky včetně svého, se vzpomínkami druhých (jako např. Františka Fajtla), s korespondencí, s odbornou literaturou apod. Také on do díla včlenil krátkou osobní vzpomínku na některé padlé, jako tomu předtím učinil Fajtl.

Louckého dílo, velmi se podobající biografickému slovníku, bylo ve finále oceněno „stavovskou organizací“ čs. odbojářů, když získalo „druhé místo v kategorii dokumentárních prací 33. ročníku soutěže Československého svazu protifašistických bojovníků“. Autor sám se již bohužel vydání své práce nedožil. Sám však o účelu jejího vzniku ještě stačil napsat: „My pamětníci si o válce psát nepotřebujeme – dodnes žije v našich myslích a dodnes nás provází. Ale mladí lidé o ní vědí velmi málo a samozřejmě pouze zprostředkovaně ... Našich chlapců padlo hodně, byli to skvělí chlapci a umírali mladí ... Bylo by proto kruté, či dokonce: bylo by zneuctěním jejich památky, kdyby dnešní mladí lidé o nich nevěděli, kdyby neznali jejich jména a nebo dokonce kdyby se na ně zapomnělo.“ „Na stránkách tohoto památníku bych chtěl dokázat ... že to byli právě čeští a slovenští zahraniční letci,

¹⁹³ Viz FAJTL, *Vzpomínky*, s. 5.

¹⁹⁴ Viz FAJTL, *Vzpomínky*, s. 205–209.

¹⁹⁵ Viz FAJTL, *Vzpomínky*, s. 123–125.

¹⁹⁶ Kromě výše zmiňovaných děl František Fajtl napsal ještě další vzpomínkové práce. V knize *Létal jsem s Třistatřináctkou* (Praha 1991) popisuje své působení u RAF v letech 1941–1943, v práci *Dva údery pod pás* (Praha 1993) pak staví vedle sebe své prožitky z období počátku okupace po 15. 3. 1939 a z období po 10. 1. 1950, kdy byl zatčen a 17 měsíců strávil v mirovském trestně-nápravném táboře. Vzpomínky na dětství a mládí strávené v rodném kraji pak shrnul ve svém nejnovějším díle *Z Donína do oblak* (Louny 2002).

¹⁹⁷ Viz František LOUCKÝ, *Mnozí nedoletěli*. Praha, Naše vojsko 1989, s. 12.

kteří bojovali a umírali téměř na všech bojištích druhé světové války a to od jejího samého počátku až do posledního válečného dne ... Nezapomínejme na ně, zaslouží si naši vzpomínku!“¹⁹⁸ Zároveň v nich poodhalil jeden z podstatných důvodů, proč váleční veteráni měli a mají potřebu o svých životních příbězích psát. Nezapomenout...

Také Josef Balejka se rozhodl ve své práci *Stíhači od 303.* vyzdvihnout úsilí svých padlých spolubojovníků. Rodák z Valašských Klobouk a bývalý poddůstojník předmnichovské armády vzpomíná především na období, kdy s Čechy Josefem Františkem a Matějem Pavlovičem a s Polákem z těšínského Slezska Vilémem Košařem působil v řadách polského letectva. Jak konstatuje v úvodu editor Petr Kubánek, autorovým cílem bylo napsat knihu, která by popsala příběhy dosud opomíjených čs. letců, kteří od samého počátku války létali u „nečeskoslovenských“ jednotek. Především pak autor chce zveřejnit a oslavit válečné úspěchy a hrdinství legendárního čs. stíhače Josefa Františka: „*Také proto vznikla tato kniha, aby konečně pokryla dosud bílá místa Františkova životopisu, odhalila nepřesnosti, polopravdy, ba dokonce i lži, které se kolem tohoto výjimečného člověka objevily.*“¹⁹⁹ Chce se řídit slovy jednoho polského letce, který na adresu padlých pronesl: „*Paměť na živé a jejich sláva zůstává s nimi, uchovávat památky padlých je povinnost těch, kteří žijí.*“²⁰⁰

Pro Josefa Balejku byl František přítelem i velkou autoritou a jakýmsi „tvůrcem“ jejich malého kolektivu. Především díky jemu byly osudy výše jmenovaného „čtyřlístku“ takové, jaké byly: „*Nejraději jsme naslouchali Františkovi ... jeho silně kritické názory na čs. vojenské velení a některé naše důstojníky se často stávaly předmětem několikahodinových diskusí.*“ „... pro nás tři ostatní bylo velkým štěstím, že zůstal s námi. Bez něho by z nás byli jen bezradní trosečníci. S ním jsme získávali důvěru a rostlo naše sebevědomí.“²⁰¹ Proto, když se František po sporu s čs. velením ve Francii raději přihlásil k polské peruti, Balejka s Pavlovičem tam ze solidarity vstoupili s ním. Košař tam přirozeně jako polský občan vstoupil také. Františkova a Košařova smrt v roce 1940 byla pro Balejku velkým traumatem. V důsledku toho s Pavlovičem odešli od polské peruti nazpět mezi své, k Čechoslovákům. S Pavlovičovou smrtí v roce 1941 se definitivně rozpadl jejich „minikolektiv“ a ze „čtyřlístku“ zůstal pouze on sám. Jedním z „léků“ na bolest ze ztráty kamarádů se později stala i tato kniha. Zároveň jejím prostřednictvím autor vyjadřuje svůj povzdech nad tím, že ne vždy se k čs. letcům, kteří bojovali v polské armádě, čs. oficiální místa stavěla kladně: „*Velmi mě mrzí, že dodnes vedou někteří čs. historikové spor o tom, zda vůbec František sestřelil ve Francii nějaká německá letadla a kolik. Připomíná mi to nepřátelský vztah některých našich důstojníků k Františkovi i nám ostatním za války.*“²⁰²

Samotný životní příběh autora tvoří sice hlavní dějovou linii, v určitých fázích však ustupuje do pozadí před líčením příběhů jiných, především tedy Josefa Františka. Také Balejka se „rozvzpomínával“ díky svému válečnému deníku, navíc pracoval s kronikou 303. polské peruti RAF a dobovými hlášeními. K ruce měl i Fajtlovy *Vzpomínky*, Louckého *Mnozí nedoletěli* a také ústní svědectví dalšího čs. letce, který létal v roce 1939 v Polsku, Zdeňka Škarvady. Též pracoval s britskou a polskou odbornou literaturou.

¹⁹⁸ Viz LOUCKÝ, *Mnozí nedoletěli*, s. 11 a 39.

¹⁹⁹ Viz Petr KUBÁNEK, *Stíhači od 303.* Vyškov, Hanácké nakladatelství 1993, s. 6.

²⁰⁰ Viz KUBÁNEK, *Stíhači*, s. 7.

²⁰¹ Viz KUBÁNEK, *Stíhači*, s. 31 a 32.

²⁰² Viz KUBÁNEK, *Stíhači*, s. 62.

Kromě snahy obhájit Josefa Františka (a tudíž i sebe) existoval ještě druhý, neméně důležitý hnací motor, který autora dovedl k napsání díla. Jak praví editor: „Vedle toho je však také svědectvím o upřímné křesťanské lásce a hluboké křesťanské víře Josefa Balejky...“²⁰³ Ten se snaží čtenářům popsat a ukázat, že jeho život je provázen několika zázraky spojené s Pannou Marií Svatohostýnskou. Poprvé byl vyléčen vodou ze Svatého Hostýna v dětství. Podruhé ho medailónek s Pannou Marií zachránil v roce 1939 v Polsku, když ho polští vesničané chtěli oběsit, neboť ho považovali za německého špeha. Potřetí byl podle svého líčení zachráněn v době Bitvy o Británii, když zázračně „vybral“ nebezpečný pád svého letounu. Počtvrté mu voda ze Svatého Hostýna zachránila v roce 1946 manželku onemocnělou tyfem. Tyto čtyři příběhy, velmi podobné **legendárním vyprávěním**, Balejka o několik let později vydal v samostatné publikaci *Pod ochranou Panny Marie Svatohostýnské*.²⁰⁴

---

²⁰³ Viz KUBÁNEK, *Stíhači*, s. 6.

²⁰⁴ Viz Josef BALEJKA, *Pod ochranou Panny Marie Svatohostýnské. Čtyři příběhy čisté víry*. Vizovice, Lípa 1995.

5. Díla krásné literatury

Kromě již zmiňovaných forem vzpomínání někteří autoři hledali a našli prostor k vyjádření ve formě prózy. Antonín Liška, bývalý pilot čs. 312. peruti RAF krátce po skončení války sepsal své vzpomínky pod názvem *Stíny na obloze*, ovšem nespokojil se jen s tímto počinem. Rozhodl se životní příběh svůj i spolubojovníků zvěčnit v podobě krásné literatury. V roce 1983 poprvé knižně vyšel jeho **román** z prostředí čs. stíhačů v Británii s titulem *Jak se plaší smrt*. Liška sice dílo napsal na přelomu 40. a 50. let, ovšem na jeho zveřejnění musel pro nepřízeň poměrů čekat až do let šedesátých. Ono „plašení“ je metaforou pro způsob života letců za války. Obávaje se náhlé smrti, títo mladí lidé žijí stylem „ze dne na den“ a „plaší smrt“ prostřednictvím družné zábavy ve společnosti, za přispění hudby a hlavně alkoholu: „*Smějí se, pak půjdou do baru, aby se mohli smát ještě víc... takhle se přece plaší smrt, tak se pohřbívá mládí. Až to jednou skončí, už se s ním ti chlapci nikdy neshledají.*“ „*Jsou brunátní ve tvářích, oči omželé od smíchu i alkoholu. Veselí se stupňuje a oni aspoň pro tuto chvíli žijí normální život, protože necítí napětí ani únavu, ani strach a úzkost, ani blízkost smrti.*“ „*A hlavně smát se! Hodně se smát! Smíchem zahánějí všechno nepříjemné. Smíchem plaší i smrt.*“²⁰⁵ Jak praví autor, jednou z dalších metod „plašení“ může být „*pohlazení ženskou rukou po hlavě.*“²⁰⁶

Autor využívá prostoru románového děje k vyjádření názorů, zkušeností a vůbec mentality prostředí, v němž se pohyboval. Některé postavy románu jsou skutečné a snadno identifikovatelné se svými vzory. Autor pouze změnil jejich jména: přísnému a „suchému“ majoru Drhovi, který zahyne při srážce s německým stíhačem, je vzorem Alois Vašátko; oblíbený britský major Brighton–„Beznohý“, který je sestřelen a zajat Němci, jakoby z oka vypadl legendárnímu Douglassi Baderovi; němečtí letci Hans Jurgel a poručík Jenecke, kteří se dostávají do britského zajetí, mají své reálné obrazy v Arminu Faberovi a Wilhelmu Reuschlingovi.²⁰⁷ Některí skuteční letci zde vystupují i pod svými vlastními jmény či přezdívkami: Vilda Got, „*Karlík zvaný Sráda*“ Pošta, Příhoda, Štefan, Janeba, Pavlů, Čermák. Většinou se jedná o letce padlé za války. Některé postavy si nesou znaky více svých skutečných vzorů: kapitán Marek má v sobě něco ze tří bývalých velitelů v čs. perutích RAF, Alexandra Hesse, Josefa Jaškeho a Karla Mrázka. Kromě „tradičních“ motivů jako je působení čs. letců v Británii, „stýkání se a potýkání“ s místními zvyklostmi, způsobem života, vzpomínkami na domov apod. se tu objevuje ještě jeden důležitý moment. Krásná literatura dovoluje autorovi „přejít“ na druhou stranu fronty a nechat promlouvat i „ty druhé“.

Autobiografické rysy nese postava čs. letce Martina Bora a to včetně data narození. Bor se v ději románu na své cestě do exilu v Istanbulu setkává s bývalým kolegou ze zaměstnání Kramerem. Ten je v Turecku zcela legálně, neboť sem byl vyslán svým podnikem na montáž. Bor s Kramerem vedou spolu dialog, ve kterém se střetávají dva myšlenkové světy: vlastenecký a „opatrnický“ – protektorátní. Bor začíná v průběhu rozhovoru pociťovat ke známému stále větší odpor a antipatii: „*Pojednou pocítil, že mají k sobě hrozně daleko, ačkoli je dělil jenom krok.*“ „*Jako by se mezi ně navalil celý ten kus světa, který od svého odchodu z domova*

²⁰⁵ Viz Antonín LIŠKA, *Jak se plaší smrt*. Praha, Naše vojsko 1987 (2. vydání), s. 25, 66 a 201.

²⁰⁶ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, s. 190.

²⁰⁷ Srovnání skutečných postav viz např. Jiří RAJLICH – Jiří SEHNAL, *Stíhači nad Kanálem. Československý stíhací wing RAF 1942–1945*. Praha, Naše vojsko 1993.

prošel.²⁰⁸ A když Kramer pronáší věty typu: „Co naplat, člověk se musí přizpůsobit, když chce žít ... já přece tohle všechno nespískal, tak co bych si zbytečně páčil prsty?“ „Odešli jste, abyste bojovali za vlast, jak říkáte. Za ideály... Ale vidíte všechno moc růžově, kamaráde. Skutečnost je drobet jiná. Pro většinu lidí je ideál jen ten žvanec, to si pamatuj! ... Málo platný – žít se chce, a když člověk pořádně maká, má to dobrý všude! I u Němců ...“, Bor má chuť se s ním pustit do křížku.²⁰⁹ Podobně jako u Kramera nechává autor nahlédnout do myšlení zajatého německého pilota.²¹⁰

Volným pokračováním *Jak se plaší smrt* se stal román *Cesty mužů*. Toto dílo vzniklo v 60. letech, ovšem stejně jako v případě románu prvního vyšlo až po více než dvaceti letech, v roce 1992.²¹¹ Zatímco děj Liškovi románové prvotiny se odehrával v prostředí válečné Británie rozmezí let 1940–1945, *Cesty mužů* mají rámeček poněkud širší. Také zde jsou hlavními hrdiny čs. letci, ovšem jejich příběhy jsou zde líčeny na pozadí útěků z vlasti a cest před Polsko a Francii do Británie. Chronologicky tak líčení těchto příběhů předchází „*Plašení smrti*“.

Také zde nechává Liška promlouvat postavy, které mají reálný základ: postava Jana Hrubce má mnoho společného se Svatoplukem Janouchem, smyšleného Hugo Babáčka je možné částečně identifikovat s osudy skutečného Hugo Hrbáčka, ve Francii sestřelený „táta“ Kareš je velmi podobný Josefu Hraničkovi, francouzský kapitán Trideaux je literárním obrazem kapitána Tricauda. Objevují se tu také skutečné postavy se svými skutečnými jmény: četař Pěšička, omylem zastřelený polským četníkem, který ho považoval za špióna; poručík Ota Jaroš, budoucí hrdina od Sokolova; štábní kapitán Fanta, později zraněný na Dukle; kapitán Novák, proslulý „Král vzduchu“; podplukovník Svoboda. Také zde autor dává slovo „druhým“, lidem, kteří nejsou čs. letci: čs. usedlíkům na Těšínsku, francouzskému policistovi v Paříži, seržantovi Cizinecké legie v Marseille, francouzským leteckým mechanikům, manželce britského námořního kapitána. Touto metodou nenápadně a přitom velmi výstižně charakterizuje rozdíly, jakými se „Oni“ – čs. letci liší od myšlenkového světa ostatních.

Na rozdíl od Liškova prvního románu zde přímo nevystupuje autor, alias Martin Bor, je zde pouze zmiňován jako přítel jednoho z hlavních hrdinů, Libora Zlesáka.²¹² Dá se však předpokládat, že jednání postav čs. letců je Liškovi více než blízké. Ačkoliv to autor nikde neuvádí, některé epizody se nápadně podobají líčením z dříve vydaných vzpomínek jeho spolubojovníků, kterými se autor pravděpodobně inspiroval.²¹³ Vzpomínky spolubojovníků mu mohly sloužit za podnět také proto, že Liška pobyt ve Francii 1939–1940 nezažil. V té době totiž dlel s bývalým Čs. legionem v sovětské internaci, odkud poté přišel rovnou do Británie.

V *Cestách mužů* Liška také uvádí důvody, proč se rozhodl dílo nejen napsat, ale také vydat: Sám o tom v úvodu píše: „*Musel jsem podat výpověď o těch krutých dnech. Blázne! posmívali se. Válka už dnes nikoho nezajímá! Lidé chtějí žít, ne vzpomínat. Ostatně, ta naše byla válka poslední, všichni přesvědčeně tvrdili ... I já jsem uvěřil, ale přesto, a navzdory posměškům, psal jsem dále svou výpověď.*“

²⁰⁸ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, s. 119 a 120.

²⁰⁹ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, s. 122 a 124.

²¹⁰ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, s. 322.

²¹¹ Tak to uvádí životopis Antonína Lišky z pera Vladimíra Bernáška. Viz Antonín LIŠKA, *Cesty mužů*. Plzeň, Sorgend 1992, s. 253–254.

²¹² Viz LIŠKA, *Cesty mužů*, s. 251–252.

²¹³ Např. rozhovor mezi Hrubcem a seržantem Legie v Marseille nad lahví vína je velice podobný rozhovoru, který spolu vedli Svatopluk Janouch a seržant Paul Carr. Viz LIŠKA, *Cesty mužů*, s. 111–112 a Svatopluk JANOUCH, *Světla a stíny*. Praha, Naše vojsko 1994 (2. vydání), s. 7–13.

Bláhovci! volal jsem na jejich adresu. Nevíte, že lidé nemyslí vždycky jen na vlastní prospěch, či na pochybnou slávu. Někdy je bez ohledu na všechno pozemské zachváti třeba i taková bláznivá touha napomoci k lepší budoucnosti světa, nebo dokonce i k jeho záchraně. Kde se třeba bere neodbytný pocit jakéhosi dluhu vůči padlým kamarádům, když na jejich smrti nenesu vinu? Snad výpověď o jejich oběti bude alespoň částečnou splátkou oné domnělé povinnosti. Takhle jsem se utěšoval a psal dál. Musel jsem psát! Hrůza těch dnů neskončila dnem vítězství. Žila dál, někde hluboko v nás ... často, přechasto se vrací. I ti mrtví se vracejí...“²¹⁴ Aby autora „přestali strašit mrtví“ a aby ulehčil svému trápení, rozhodl se své dílo vydat. Byl však, jak píše, nakladatelstvím odmítnut. Pak ovšem přišel onen okamžik „prohlédnutí“: „Než jsem se svým útěžkem došel domů, byl jsem rozhodnut. Zkusím to znovu! Musím...! A třeba i vícekrát... Ne asi už kvůli těm mrtvým, spíše pro živé...“²¹⁵ Vydání díla mělo patřit současníkům...

Podobně jako Antonín Liška zbeletrizoval životní příběhy čs. letců v románovém pásmu František Fajtl.²¹⁶ Také on vykresluje prostřednictvím prostředků krásné literatury velmi plasticky každodenní život a mentalitu čs. letců v Polsku, ve Francii a především v Británii. Zejména pro líčení intimního života letců a vztahu k ženám se román jeví jako velmi vhodný. To např. umožňuje autorovi vložit do úst jednoho z hlavních hrdinů větu, že: „... každou abnormalitu chlapa vyléčí nejlépe pěkná holka...“²¹⁷ Také zde se objevují epizody inspirované skutečnými událostmi: např. když se jeden z hrdinů vrací s poškozeným letounem z bojového letu a při řízení letounu si pomáhá kovovou tyčí, kterou zapřel řídicí páku.²¹⁸ Podobně i mnohé postavy mají reálný základ: za všechny jmenujme čs. vojenského lékaře u čs. peruti, který pronáší slova o tom, že: „...plukovníkem může být každý, šéflékařem jen někdo.“²¹⁹ Na rozdíl od Liškova díla je velmi těžké identifikovat autora s některou z postav. Asi nejvíce autobiografických rysů nese postava částečně introvertního poručíka Skácela, pišícího si deník. Poručík stojící poněkud v pozadí hlavního děje vzpomíná na svou dívku Marii, kterou zanechal doma v Protektorátu, a snaží se jí zůstat věrný. Ačkoliv je Skácel kolektivem letců uznáván, jeho nezájem o jiné ženy se setkává u spolubojovníků s nesouhlasným údivem.²²⁰

Ne všichni měli tu vzpomínat prostřednictvím velké a rozmáchlé románové formy. Na druhou stranu jim nebyly lhostejné přednosti, kterou próza skýtá. Zvolili si tedy formu v českém prostředí velmi populární již od dob národního obrození – **povídky**. Jedním z těch, kteří se „vrhli“ do víru psaní tohoto žánru byl i Zdeněk Hanuš Knapp. Bývalý radiotelegrafista čs. 311. bombardovací peruti již v době války zaznamenával osudy své i kamarádů.²²¹ Jeho dílo pak mohlo vyjít již krátce po

²¹⁴ Viz LIŠKA, *Cesty mužů*, s. 7–9.

²¹⁵ Viz LIŠKA, *Cesty mužů*, s. 9.

²¹⁶ Viz František FAJTL, *Pouta nebes (Boje a návraty)*. Praha, Ostrov 2000 (2. vydání).

²¹⁷ Viz FAJTL, *Pouta nebes*, s. 198.

²¹⁸ Viz FAJTL, *Pouta nebes*, s. 293. Stejnou epizodu líčí ve svých vzpomínkách Miroslav Liškutín. Viz Miroslav A. LIŠKUTÍN, *Bouřlivá oblaka*. Praha, Naše vojsko 1992, s. 73.

²¹⁹ Viz FAJTL, *Pouta nebes*, s. 201. Uvedenou průpovídkou měl být v době předválečné pověstný šéflékař Vojenské akademie v Hranicích na Moravě, plk. MUDr. Šmercl. O něm viz např. Richard ZDRÁHALA, *Válčil jsem v poušti*. Praha 1990, s. 13.

²²⁰ Vše viz FAJTL, *Pouta nebes*, s. 238, 256 a 338.

²²¹ Zdeněk Hanuš KNAPP, *Mezi nebem a mořem. Zápisky radiotelegrafisty, který létal s 311.čs. bombardovací perutí RAF u Velitelství pobřežního letectva*. Praha, Naše vojsko 1994 (2. vydání).

válce, v roce 1946. (Jedna z kapitol dokonce vznikla v době bojového letu, což je podle mého názoru velkým unikátem.)²²²

Předmětem Knappovy pozornosti se stává vše, co sebou služba přinášela: píše o létání za nepřízně počasí, v noci, o bojích proti ponorkám a lodím, o soubojích s německými stíhači, o únavně dlouhých patrolách nad mořem, o smrti kamarádů, o čekání a přípravách letounů, odpočinku, smolařích peruti, cestách na dovolenou, strachu či nevolnosti. Řazení povídek nemá přesnější chronologický řád, naopak děj se odehrává v „druhoválečné“ nadčasovosti a identifikovat události popisované autorem a najít jejich reálný obraz je velmi obtížné.²²³ Autorův pisatelský styl je charakterizován velkým smyslem pro humor, což není u těchto prací příliš obvyklé. Vede to k odlehčení, deheroizaci a demytizaci daného tématu. Že se jedná o poněkud netradiční povídky, na pomezí vzpomínek, deníků a prózy, dosvědčuje fakt, že autor v nich „netypicky“ vystupuje v 1. osobě čísla jednotného. Přesto Knapp hovoří o svém díle jako o povídkách.²²⁴

Dalším z řady povídkářů se stal Václav Robert Bozděch. Bývalý střelec 311. peruti vydal v roce 1947 pět příběhů ze života bombardovacích letců pod názvem *Gentleman soumraku*. Po 46 letech, v roce 1993, vyšla práce posmrtně znovu pod novým názvem *Mezi nebem a mořem* a jejím editorem se stal František Kaucký. Ten knihu doplnil o shrnující úvod a některá další svědectví: „*Původních pět příběhů jsem doplnil o svědectví našich letců při tak obávaném cíli, jakým byl francouzský přístav Brest. Následující část, již jsem knihu doplnil o údobí od léta 1942, je věnována operacím perutě u Pobřežního velitelství...*“²²⁵

Bozděch sám, pokud v povídce vystupuje, o sobě píše ve 3. osobě čísla jednotného. Jako by se za každou cenu chtěl držet v anonymitě: „*Střelec je poněkud překvapen klidným chováním zachránce, který mu pomáhá zavěsit padák ... V posledním okamžiku druhý pilot zadržuje střelce a vyčkává ... Přední střelec s rukou na padákovém uvolňovači se už chystá vyskočit, když se přes otevřený otvor natáhne noha prvního pilota: „Co blázníte, neskákejte, bude to dobré!“ ... „No a proč jsi nevyskočil?“ ptá se navigátor. „Ale když mi byla taková zima, že jsem raději zůstal uvnitř. Už mi bylo všecko jedno, ať to dopadne jakkoliv,“ vysvětluje zadní střelec.*“²²⁶ Být anonymním se mu příliš nedaří, neboť vzápětí mění vyprávěcí osobu i číslo a částečně tak odhaluje svoji identitu: „*Po dvouhodinovém letu ležel pod námi rozlehlý rovný kraj a v něm zasněné neurčité obrysy vesniček a měst. Obraz tak dobře známý, ale přece poutavý. Anglie: náš válečný domov.*“ „*Naše vybičované nervy ... dlouho odolávají spánku. Znovu a znovu se nám v mysli rojí obrazy strašných okamžiků, které jsme prožili dnešní noci...*“²²⁷ Tato autorská „dvojakost“ naznačuje, že se opět jedná o jakýsi přechod mezi vzpomínkami a povídkami v literárním smyslu slova.

²²² Viz KNAPP, *Mezi nebem a mořem*, s. 22–24.

²²³ Identifikovat s dobovou realitou se podařilo např. bojový let jednoho Liberatoru 311. peruti, který se podílel na potopení německé nákladní lodi Alsterufer v prosinci 1943. Viz KNAPP, *Mezi nebem a mořem*, s. 86–89.

²²⁴ Viz KNAPP, *Mezi nebem a mořem*, s. 95.

²²⁵ Viz Václav Robert BOZDĚCH, *Bombardéry útočí*. Praha, Magnet-Press 1993 (2. vydání), s. 100.

²²⁶ Viz BOZDĚCH, *Bombardéry útočí*, s. 26–27.

²²⁷ Viz BOZDĚCH, *Bombardéry útočí*, s. 26–27. Autorovo dílo se kromě dalších položek dostalo i do horizontu literárních historiků. Mezi nemnohá díla čs. zahraničních vojáků reflektovaná literární historii patří dále *Oheň proti ohni* Jiřího Muchy, *Po druhé Tobruk* Františka Gottlieba, *Probijte se!* Františka Mastného-Štefana, *Pokračujte v horách* Vladimíra Přikryla, *Útěk do druhého odboje* Josefa Hodka, *Byli jsme v bitvě o Anglii* Alexandera Hesse, *Gentleman soumraku* Václava Roberta Bozděcha, *Sestřelen* Františka Fajfka a také *Sokolovo tandem* Jan Mareš – Bedřich Reicina. Viz *Dějiny české literatury 1945–1989*. I. díl (1945–1948). Praha. Academia 2008, s. 293–295.

Povídky jiného ražení vytvořil další bývalý čs. letec Václav Kubec. Autor, vycházející ze znalosti leteckého prostředí se ve svém díle *Hrdinové válečného nebe* snaží osmnácti zastaveními „pokrýt“ všechny fronty, na kterých létali čs. letci.²²⁸ Kromě nich zde v hlavních rolích vystupují další spojenečtí letci: Francouzi, Britové, Sověti, Američané. Kromě nich tu autor ale dává slovo i italským letcům v bitvě o Británii nebo německým pěšákům bojujícím v roce 1945 u Ostravy. Velmi zajímavým se jeví fakt, že kladní hrdinové – spojenečtí letci – vesměs ve všech povídkách vítězí, případně vycházejí z bojů pouze se zraněními. Kubec sám v díle přímo nevystupuje a drží se role „klasického“ autora prózy...

František Polák svůj neradostný životní příběh vtělil do **poezie**. Bývalý příslušník ruských legií z první světové války odešel v srpnu 1939 do Polska. Zde se jakožto osvětový důstojník (a sympatizant trockistického hnutí) postavil proti aktivitám čs. komunistického exilu orientovaného na Moskvu a po internaci Čs. legionu v okupované části Polska byl předán NKVD. Byl odsouzen za „nepřátelství k SSSR“ k osmi letům nucených prací. V roce 1942 byl propuštěn a mohl narukovat k čs. jednotce. Po dalším sporu s promoskevskými sympatizanty byl opět vydán NKVD a znovu odsouzen na pět let. Propuštěn byl v roce 1947 a z ČSR se odebral do exilu v USA. Proč se v roce 1955 odhodlal vydat své básně ve sbírce *Zrcadlo sovětského žaláře* a jak tato díla vznikala, o tom hovoří sám autor: „*Odhodlal jsem se k vydání této sbírky, představující jen torso mých veršů napsaných v sovětských táborech, právě v té době, kdy v svobodném světě horuje se pro koexistenci dvou systémů. Avšak smíření se se sovětským systémem znamenalo by obětování milionů sovětských otroků, kteří až dosud doufali, že svobodný svět při nejmenším morálním tlakem přiměje sověty, aby rozpustily své otrokářny ... Dnes bych chtěl svými verši ozřejmiti veřejnosti myšlení a cítění těchto otroků, jejich naděje střídající se se zoufalstvím, a probuditi ve svobodném lidstvu pocit zodpovědnosti a solidarity s těmito lidskými parii. Mé verše byly psány přímo krví. Úkradkem jsem je psával po práci, většinou na pohozených obalech z cementových váčků. Nikdo nesměl ani tušiti, že se odvažuji své myšlenky svěřiti papíru. Psal jsem jimi svoji obžalobu pro případ nalezení. Proto jsem musil nositi s sebou do práce a schovávat je na svém nahém těle nebo ve své obuvi. Mnohé z nich jsem memoroval, některé z nich jsem přivezl s sebou ze Sovětského svazu. Byly těžko čitelné, když jsem je přepisoval ... mají být dokumentem doby i připomínkou svobodnému světu, aby se tento za okamžité politické výhody nezpronevřoval boji za odstranění otroctví sovětských koncentračních táborů.*“²²⁹ Autor, který své verše psal jako útěchu, svědectví i obžalobu zároveň sám v básních vystupuje:

*Do kraje toho poutník zavlečený
po léta marně hlavou bil o mříž...
pokálen lidí předsudky a hledy
osudu odevzdán svůj nese kříž.*²³⁰

Z nejvýznačnějších kontur paměti je možné jmenovat periodicky se opakující motiv hladu a nedostatku jídla. Živoření na kraji existence dovádí autora dokonce k úvahám o smrti a jak sám podotýká, kdyby měl zemřít, chce zemřít svobodně a na půdě svobodné vlasti:

²²⁸ Viz Václav KUBEC, *Hrdinové válečného nebe*. Ostrava, Profil 1970.

²²⁹ Viz František POLÁK, *Zrcadlo sovětského žaláře*. New York, Zeidler Press 1955, s. 6.

²³⁰ Viz POLÁK, *Zrcadlo sovětského žaláře*, s. 15.

*Chtěl bych jen skrovný koutek mít, jen skrovnou skývu chleba,
vždyť po prožitém ku štěstí tak málo, málo třeba.
Však bude-li mým osudem, psát poslední stať v žití mém,
zahořet chtěl bych do výše vyšlehlým plamenem
v své vlasti, na svobodě, bez pouta,
a pak již klidně pohasnout svůj plamen života.²³¹*

Velmi patrnou součástí všech devatenáct básní sbírky a vůbec autorova diskurzu je tvrdá kritika a obžaloba totalitních režimů, jak nacistického, tak i komunistického. Polák mezi nimi v básních nečiní žádný rozdíl: např. Hitler je zde nazván „vrahem“ a „pruským korporálem“, Stalin potom „z Východu příšlým potentátem“.²³² Několikrát se ve sbírce objevuje motiv ohrožení českého národa Sovětským svazem, který se prezentuje jinak, než jaký ve skutečnosti je. Autor se pak snaží národ varovat:

*Strhávám masku z dvojí tváře,
ne spasitele—otrokáře.*

*Vám písek sype do očí,
Vám bude lhát
A zapírat,
Že vlastní národ otročí.*

*Však co vám říká, lež a klam,
Hlas našich pout to volá k vám!²³³*

V této souvislosti je možné se objevuje také motiv slepé orientace ČSR po skončené válce směrem na „Východ“:

*Čím kdys byl Tobě Řím, Moskva ti dnes,
církve v níž středověká.
Krev v ní kdys proléval proletář,
Rabství by nemělo místa,
s krví dnes kšeftaří otrokář,
imperialista...*

*Národe, vzpomeň svých prožitých hrůz,
Vyrvi se z dravcových spárů!
Kdys Tě Řím zapřahal v imperský vůz,
Dnes Tě chce Moskva v svou káru.²³⁴*

Záhy po vydání básní přichází na svět Polákův další příspěvek v boji proti „komunismu, smrtelné hrozbě všem národům.“ O zážitcích z Gulagu píše vzpomínky ve standardní podobě, které posléze vydává vlastním nákladem...²³⁵

²³¹ Viz POLÁK, *Zrcadlo sovětského žaláře*, s. 24.

²³² Viz POLÁK, *Zrcadlo sovětského žaláře*, s. 7 a 26.

²³³ Viz POLÁK, *Zrcadlo sovětského žaláře*, s. 27.

²³⁴ Viz POLÁK, *Zrcadlo sovětského žaláře*, s. 25.

Dodejme jen, že podobně jako jiné druhy vzpomínkových prací se i díla krásné literatury z per čs. zahraničních vojáků stala námětem dalšího uměleckého či dokumentárního zpracování, např. ve formě filmů.²³⁶

---

²³⁵ Jedná se o práce *Cestou ze sovětského koncentráku* (New York 1959) a *Jak žili a umírali sovětsí otroci* (New York 1960).

²³⁶ Zářným příkladem v tomto směru může být román Filipa Jánského z prostředí čs. zahraničních bombardovacích letců, podle něhož bylo utvořeno stejnojmenné filmové dílo *Nebeští jezdci*, o němž bude pojednáno níže.

6. Životní příběhy čs. vojáků a média masové komunikace

Jak se shodují odborníci na mediální studia, masová média, mezi než je zpravidla zahrnován periodický tisk (deníky a časopisy), rozhlasové a televizní vysílání (a někdy také film a související produkty zábavního průmyslu) a v době nejnovější i jejich ekvivalenty v oblasti internetu, sehrávají v životě moderních a postmoderních společností významnou roli.²³⁷ Nejenže se postupně podílí na utváření veřejného života, ale jsou i platformou pro vyjádření politických postojů, v éře tzv. masové kultury se podílejí na formování představ o náplni volného času a stávají se konečně (spolu)nositeli veřejného života, významným organizátorem veřejného prostoru, výrazem životního stylu a kultury a spojovacím článkem globalizujících se společností.²³⁸ Jejich postavení, formy, publikum, produkty i míru vlivu lze zkoumat z mnoha směrů a pohledů a velký význam sehrávali samozřejmě i v procesu tvorby a zprostředkování pamětního odkazu druhé světové války a potažmo i na formování kolektivního vědomí a paměti jednotlivých společností. My se v této části práce soustředíme na především otázku, jakým způsobem se vzpomínkové práce čs. vojáků a téma vojenského zahraničního odboje stávají předmětem zájmu médií a jakými způsoby s nimi bylo zacházeno v minulosti a je s nimi pracováno až na práh dnešních dnů. Jedná se možná o poněkud nesoustavný přehled, co se týče výčtu všech vzniklých děl, ovšem nikoliv však ohledně mapování využitých přístupů a pohledů...

Již od prvních měsíců existence čs. zahraniční akce, které byla stále více ztělesňována Edvardem Benešem a jeho stoupenci, se i v návaznosti na mnohé zkušenosti z let 1914–1918 a prvního odboje se propagace (a propaganda) stala jednou z nejvýznamnějších aktivit, kterou se toto hnutí profilovalo jak ve vztahu k domácímu prostředí, tak především navenek.²³⁹ Československo bylo líčeno jako jedna z prvních obětí agresivního útoku proti Evropě a světu, oběti, která byla navíc v zájmu zachování míru a demokracie obětována v roce 1938 na mnichovské konferenci a „s těžkým srdcem“ se tomuto rozhodnutí velmocí nakonec poddala. Březen 1939 a definitivní zánik Česko-Slovenska pak byl interpretován jako logický důsledek předešlých událostí.²⁴⁰ Vojáci čs. jednotek na všech frontách byli chtěli nechtě angažováni i do boje na tomto poli, ačkoliv jejich primární úlohou samozřejmě zůstávalo bojovat se zbraní v ruce. Jejich příběhy byly prezentovány na stránkách čs. i zahraničního periodického tisku, v nejrůznějších brožurách či rozsáhlejších publikacích, jejich hlasy začaly promlouvat také na vlnách rozhlasových pořadů a jejich tváře bylo možno zahlédnout i na plátnech filmových týdeníků. Líčení jejich osudů mělo co nejlépe posloužit nejrůznějším formám politické, válečné, diplomatické či ideologické propagandy v souboji o veřejné mínění obou válčících táborů.²⁴¹

²³⁷ Viz Jan JIRÁK – Barbara KÖPPOVÁ, *Média a společnost. Stručný úvod do studia médií a mediální komunikace*. Praha, Portál 2003, s. 58.

²³⁸ Viz Jan JIRÁK, *Úvod do problematiky studia médií*. K dispozici na <http://www.rvp.cz/clanek/282/543> (citováno 13. 5. 2009).

²³⁹ Blíže k tomu viz např. Dagmara HÁJKOVÁ, *Role propagandy ve válečných aktivitách T.G. Masaryka do ledna 1917*. HaV 49, 2000, č. 1, s. 14–37; viz též Jitka ZABLOUDILOVÁ, *Příspěvek k tematice propagandy v čs. vojsku v Rusku v letech 1914–1920*. HaV 49, 2000, č. 1, s. 56–66.

²⁴⁰ O využití této interpretační linie bude ještě řeč později v dalších částech práce.

²⁴¹ Životní příběhy vojáků, kteří vstoupili do řad čs. Armády, byly využívány nejen spojeneckou stranou, ale také orgány nacistického aparátu. Např. po bitvě u Sokolova byly vzpomínky vybraných

Pokud zůstaneme o ve své době neúčinnějšího média šíření informací ve směru exil–domov, rozhlasu, pak ten vysílal pochopitelně především z půdy hlavních středisek čs. zahraniční akce, tj. ze zemí Britského společenství, ze Spojených států amerických a také ze Sovětského svazu. Londýn, New York a Moskva se staly díky svým vlnám symboly čs. odporu a také vyhledávaným cílem na přijímačích ve světě i ve vzdálené středoevropské vlasti. Kromě politických představitelů čs. exilu do éteru pravidelně promlouvajících jako byli např. Edvard Beneš, Jan Masaryk, Prokop Drtina (alias Pavel Svatý), Hubert Ripka, Vladimír Clementis, Anežka Hodinová-Spurná, Václav Nosek, Klement Gottwald nebo Václav Kopecký dostávali příležitost promluvit také „obyčejní“ vojáci účastní bojů: např. čs. letci bojující v rámci R.A.F. na Britských ostrovech, příslušníci jednotky na Středním východě nebo v Sovětském svazu. Jen pro dokreslení uveďme, že podle ex-post učiněných výzkumů veřejného mínění z roku 1946 poslouchalo doma ve válečných letech české vysílání z Londýna pravidelně 38 % posluchačů, příležitostně 49,2 % a nikdy 12,8 %, vysílání z Moskvy poslouchalo pravidelně 16,5 %, příležitostně 54,3 % a nikdy 29,2 % posluchačů. Tyto údaje mj. znamenají, že 9 z 10 tehdejších posluchačů nerespektovalo zákaz poslechu zahraničního rozhlasu vydaný na začátku války.²⁴²

Předešlé souvětí poukazuje na jeden z charakteristických rysů, kterým se vyznačuje existence médií v prostředí autoritativních či totalitních režimů. Ta jsou zde chápána jako nástroj prosazování politiky vládnoucí moci a jako prostředek prorežimní propagandy.²⁴³ Výjimkou nebyla média masové komunikace ani v letech 1939–1945 v tehdejší Protektorátu Čechy a Morava a posléze ani v letech 1948–1989 v lidově-demokratickém a socialistickém Československu. Systém tištěných, rozhlasových, filmových a od roku 1953 také televizních médií byl podřízen jednotnému a víceméně centralizovanému řízení založeném na principu osobní (a dílem i kolektivní) zodpovědnosti pracovníků fakticky na všech žebříčcích pomyslné hierarchie. Jejich spolehlivost byla ze strany moci prověřována a dotyční byli na dodržení „služebné role“ médií existenčně zainteresováni. Kromě existujících aktivních opatření cenzurních vzrostl také vliv autocenzury v řadách autorů-vzpomínajících tak i autorů-mediálních pracovníků. Některé rysy pro chod médií však nebyly typické pouze pro autoritativní a totalitní režimy, ale v době vypjatých krizí (jako např. za druhé světové války či v některých fázích války studené) se projevovaly i v podmínkách režimů demokratických.

Jen pro ukázkou, jak byla v době války propagandou interpretováno později mnohokrát zmiňované první vystoupení čs. jednotek na sovětsko-německé frontě u Sokolova v březnu 1943. Kromě řady komentářů čs. představitelů na toto téma přispěla svým dílem i sovětská propaganda, když dne 8. dubna 1943 byl v deníku Pravda otištěn článek spisovatele A. A. Fadějeva s názvem „Bratrství utužené krví“ vzniklý mj. na základě vzpomínek očitých svědků a účastníků. Zde popsal kromě

čs. zajatců z východní fronty prezentovány tiskem za účelem diskreditace čs. odboje. Blíže o tom viz <http://www.fronta.cz/dotaz/sokolovo-1943-ceskoslovensti-zajatci> (citováno 15. 5. 2009). O formách propagandy přehledově viz JIRÁK – KÖPPLOVÁ, *Média a společnost*, s. 156–157.

²⁴² Viz *Dějiny českých médií v datech*. Praha, Karolinum 2003, s. 54. Množství výstupů vojáků z pole na rozhlasových vlnách dokládají mj. záznamy v deníku Čs. rozhlasové skupiny v Káhiře. Viz RULF, *Volá Káhira*, s. 213–538. O čs. vysílání na půdě Velké Británie viz Hana VELECKÁ, *Československé vysílání v BBC*. In: *Encyklopedický slovník českých dějin 1938–1945*. K dispozici na http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Slovník38_45.pdf (citováno 13. 5. 2009).

²⁴³ Viz Barbara KÖPPLOVÁ, *Média a jejich role v totalitním systému*. In: Jiří KOCIAN (ed.), *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*. Elektronická verze na http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Prirucka48_89.pdf (citováno 6. 8. 2008), s. 9.

vystoupení čs. jednotky také poslední okamžiky npor. Otakara Jaroše, posmrtně poctěného titulem Hrdiny SSSR, což velmi trefně:

„Hlavní nápor fašisté zaměřili na vesnici, kde byla 1. rota nadporučíka Jaroše. Byl to velmi náročný a spravedlivý velitel, jehož si vojáci oblíbili. Plukovník Svoboda věděl, že situace mu nedovoluje, aby poslal na pomoc nadporučíkovi Jarošovi byť i jediný oddíl, bez ohledu na nastupující nepřátelskou přesilu.

„Bratře Jaroši, ustoupit nesmíš!“ volal plukovník Svoboda telefonem. „Rozumím, neustoupíme, bratře plukovníku,“ odpověděl Jaroš.

Tou dobou českoslovenští tankisté a samopalníci, kteří se zakopali na okraji vesnice, uviděli před sebou velké pole a za ním les, z jehož kraje pálily po vesnici nepřátelské minomety a z něhož se měly každou chvíli ukázat tanky. A již se vyřítily z lesa za příšerného řevu motorů a hřmění děl a hnaly se polem. ... Několik hodin odrážela rota nadporučíka Jaroše zuřivé útoky tanků a vyřazovala je z boje. Avšak místo nich přijížděly stále nové a nové. Jednotlivé tanky se probily až do těsné blízkosti přední obranné linie a chrlily plameny. Asi dvacet tanků se prodralo do týlu obrany nadporučíka Jaroše.

Nehledě na tíhu tankového útoku, vojáci z kulometné obsluhy, kteří ještě zůstali na živu, jakož i samopalníci, neopustili své pozice, odřízli nepřátelskou pěchotu od tanků a přinutili ji zalehnout ve vzdálenosti asi 50 metrů od vesnice. Současně se v týlu obrany rozpoutal boj mezi nepřátelskými tanky a československými vojáky, kteří bojovali granáty a lahvemi se zápalnou směsí. Nerovný a strašný boj trval celý den a noc. V tomto boji padl smrtí chrabrých nadporučík Jaroš, jehož rozdrtily pásy tanku.“²⁴⁴

Německá propaganda se snažila kontrovat mj. také za využití vzpomínek očitých svědků a to z řad u Sokolova zajatých čs. vojáků, přivezených za tím účelem ze zajateckých táborů před protektorátní novináře na podzim 1943 a posléze také „besedovali s pracujícími“. Jeden z nich, desátník Jiří Šmolík, který u Sokolova bojoval jako radiotelegrafista přidělený k první rotě čs. praporu. Jeho zážitky o průběhu boje dne 8. března 1943 byly vtěleny pro brožurky vydané nakladatelstvím Orbis pod názvem „Zajatci vypovídají“:

„Naše rota zaujala postavení před vesnicí Sokolovem. Až do 8. března 1943 byl klid. V noci ze 7. na 8. března jely sovětské tanky z nejpřednější linie zpět do Mirgorodu. Jeden z těchto tanků najel přitom na vlastní minu a stal se neschopným boje. Důstojník tankového oddílu přišel k nadporučíku Jarošovi, veliteli naší roty, na bojové stanoviště roty. Poněvadž Jaroš nerozuměl dost rusky, musil jsem při rozhovoru dělat tlumočnicka. Sovětský důstojník slíbil, že příštího dne nebo pozítří přijde s novými tanky do přední linie.

8. března 1943 ke 14. hodině byl jsem se svým zpravodajským přístrojem na kostelní věži v Sokolovu. Nadporučík Jaroš, několik rotních spojek a židovský voják Rettisch, přidělený jako pozorovatel, byli rovněž na věži. V té době asi začal boj. Pokusil jsem se ihned dosáhnouti svým přístrojem radiotelegrafického spojení, což se mi však nepodařilo. Nadporučík Jaroš vystřelil potom několik světelných koulí, aby tak požádal o dělostřeleckou a pancéřovou podporu proti útočícím Němcům. Ta však nepřišla. Německé pancěře se stále blížily. Když jeden z nich začal páliť do věže, byl Žid Rettisch smrtelně zraněn. Nadporučík Jaroš se potom pokusil dostat

²⁴⁴ Viz <http://www.fronta.cz/dotaz/sokolovo-1943-ceskoslovensti-zajatci> (citováno 15. 5. 2009).

z věže ven, byl však přitom zasažen kulometem německého pancéře a smrtelně raněn se zhroutil. Když bojový poplach ochabl, opustil jsem také já kostelní věž a skryl jsem se v selské chalupě blízko kostela. Tam jsem se krátce potom vzdal německým vojákům, kteří tam vnikli.

Německý útok byl proveden výhradně pancéři. Útočící pěchotu jsem neviděl. Šlo o brannou moc a nikoli o svazy SS. Napočítal jsem asi 10 až 15 německých tanků. O nějakém odporu naší jednotky nemůže být vůbec řeči. Z věže jsem mohl boj dobře přehlédnouti a zjistil jsem jen tolik, že naši lidé horempádem prchali zpět nebo se hroutili v ohni kulometů německých pancéřů. Po boji jsem jen ve svém okolí napočítal asi 20 mrtvých z naší jednotky. Německé ztráty na lidech nebo pancéřích jsem nepozoroval.²⁴⁵

Komentář k jeho vzpomínkám posléze doprovodila protektorátní propaganda: „Je to jistě jedinečný kousek židovsko-bolševické propagační techniky, udělá-li se z důstojníka „hrdina Sovětské unie“ jen proto, že vystřelil několik světelných koulí, potom utíkal a přitom se dostal do nepřátelského ohně a přišel tak o život.“²⁴⁶

Prosadit svobodu slova a projevu však nebylo lehké ani v poměrech na první pohled svobodných. Na problémy s anglickými orgány a cenzurou vzpomíná na stránkách deníku jeden z příslušníků čs. rozhlasové skupiny vysílající z Káhiry. Ukázka je také velmi výstižnou sondou do života čs. propagačních pracovníků za války: „7. – Telefonoval z Luxoru por. Rohlena, abychom mu zajistili místo ve vlaku do Palestiny. – Mr. Carter [pracovník britské propagační správy – pozn. P. M.] telefonoval, že musíme od zítřka překládat i zprávy slovo od slova. I když již mají jejich texty v telegramech. Od Výcvikového střediska – Východního přijeli npor. Jenč, n por. Comrhakl. Celé dopoledne i odpoledne se hlásili dovolenci. Každý má ještě desítky dotazů, je nás méně o npor. O. na dovolené a por. E. ... u pluku, takže máme plné ruce práce. A ještě propagační oddělení britské nám za odpoledne třikrát vyměnilo zprávy, zákazy, příkazy, do toho včera nové komuniké, cenzura musí být v 19.30 hod. Dodají nám pozdě telegramy, ale nepostarají se, aby mohly být vysílány bez předchozí cenzury, když nám je přece sami dodávají. Inu – propagační bláznec. Čím více je tam personálu, tím více pravá ruka neví, co dělá levá.“²⁴⁷

Pokud se vrátíme do čs. reálií, pak je možné říci, že deklarovaná role médií se v návaznosti na vnitropolitickou, celospolečenskou a mezinárodní atmosféru samozřejmě lišila a její účinnost kolísala: od „budovatelských“ čtyřicátých a padesátých let, kdy měla média aktivně prosazovat „žádoucí“ změny ve společnosti, přes šedesátá léta s jejich postupující liberalizací a rozkolem v pojetí „služebnosti“ médií, k sedmdesátým letům s opětovnou snahou o kompletní ovládnutí veřejného diskurzu až po osmdesátá léta, kdy se prokázal definitivní neúspěch této představy.²⁴⁸

Jako jistý příklad nám může posloužit situace u fenoménu, který své publikum oslovuje prostřednictvím uměleckého ztvárnění zvuku i obrazu, tj. filmu. Také film s využitím vzpomínkových prací sehrává v moderních společnostech roli masového média, i když jeho dopad a vyznění je samozřejmě vzhledem k poněkud odlišným mechanismům vzniku a estetickému schématu poněkud odlišné. Obraz období let

²⁴⁵ Tamtéž.

²⁴⁶ Tamtéž.

²⁴⁷ Viz RULF, *Volá Káhira*, s. 214.

²⁴⁸ Viz KÖPPOVÁ, *Média a jejich role v totalitním systému*, s. 10–11.

1939–1945 ztvárněný na filmových plátnech před pádem komunismu v Československu analyzoval poměrně podrobně český historik Petr Koura, který se ve svých úvahách samozřejmě nemohl vyhnout také problematice zahraničního odboje.²⁴⁹ Jak podotýká na úvod svých úvah válečné období, patří mezi tematiku od současných dnů zpracovávaných v bezmála stovce filmů a jak pokud parafrázujeme ve studii citovaná slova legendárního českého režiséra Jiřího Weisse, filmy o okupaci jsou v zemích (bývalé) východní Evropě tím, čím jsou ve Spojených státech westerny. Jedná se o žánr, v němž vznikají situace, o něž je nouze při natáčení současných témat a zároveň je jimi možno vyjádřit zkušenost a pocity dnešních diváků.²⁵⁰ Jedná se o téma bezpochyby velmi atraktivní, a to i díky možnosti zpracování široké škály nejrozmanitějších dobových osudů.

První poválečný celovečerní film s válečnou tematikou nesl název *V horách duní* (1946), byl natočen režisérem Václavem Kubáskem podle námětu dramatika Františka Götze. Ačkoliv se popisovaný příběh krejčího z malé vesnice odehrává v realitách v Protektorátu, ústřední zápletka se točí také okolo zahraničního odboje. Krejčí, považovaný svým okolím všeobecně za zrádce ukrývá sestřeleného českého pilota. Ačkoliv film nebyl kritikou přijat navýsost příznivě, stal se divácky nejnavštěvovanějším filmem popisujícím období druhé světové války.²⁵¹ Ve filmu *Muži bez křídel* (1946) režiséra Františka Čápa, který se opět zabývá problematikou domácího odboje, pak jako pendant a historický úvod do děje objevují scény popisující atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Hendricha. Jako odborní poradci tohoto díla pak působili dva účastníci zahraničního odboje a bývalý parašutisté vycvičení ve Velké Británii, štábní kapitán Jaromír Nechanský, významná osobnost Pražského povstání posléze v roce 1950 odsouzený a popravený za vlastizradu a špionáž, a major Pavel Hromek, bývalý instruktor paravýcviku a účastník výsadku do Protektorátu pod kódovým názvem Bauxite, který si navíc ve filmu zahrál epizodní, leč unikátní, roli odbojového radiotelegrafisty udržujícího spojení s Londýnem.²⁵² Jedním z posledních filmů, jehož „ideové stránky“ se ještě příliš nedotkly události spojené s „vítězstvím pracujícího lidu“ v únoru 1948 byl film režiséra Martina Fryče *Návrat domů* (1948). Jeho charakteristika by se dala shrnout do následujícího resumé: „*Film zobrazuje příběh vojáka čs. zahraniční armády, který se v květnu 1945 vrací do osvobozené vlasti a zjišťuje, že jeho příbuzní a známí za války zahynuli a jeho snoubenka se provdala. Návrat domů tak byl prvním pokusem české kinematografie o postižení válečného traumatu. Syrově realistický a dnes poměrně uznávaný film však nenašel u tehdy nastupujícího režimu příliš pochopení. To ještě zesílilo poté, co scénárista filmu Leopold Lahola, příslušník čs. armády v SSSR, odešel do exilu za západní hranice Československa.*“²⁵³

Padesátá léta se podobně jako v jiných oblastech kulturní a společenské sféry nesla ve znamení silného ideového a ideologického pnutí a snah (či tlaků) o filmové zobrazení „hrdinů z lidu“, postav s bezproblémovým třídním původem stojících na „správné straně“. Zároveň bývá kolektiv upřednostněn na úkor individuálních osudů, jejichž popis a charakteristika často slouží jen jako dokreslení „velkých dějů“

²⁴⁹ Viz Petr KOURA, *Obraz nacistické okupace v hraném českém filmu 1945–1989*. In: Petr KOPAL, *Film a dějiny*. Praha, NLN 2004, s. 219–242.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 219.

²⁵¹ Tamtéž, s. 220.

²⁵² Tamtéž, s. 221–222. O výcviku a přípravě čs. parašutistů viz Jiří ŠOLC, *A zpívali jsme Tipperary. Výcvik čs. parašutistů ve Velké Británii*. Praha, Merkur 1993.

²⁵³ Viz KOURA, *Obraz nacistické okupace v hraném českém filmu*, s. 224.

odehrávajících se na plátně. Díla oplývající nezřídka desítkami postav a stovkami a tisíci statů pak mají charakter jakési (schématické) dobové fresky. Ztělesněním tohoto druhu filmu může být např. dílo režiséra Ivo Tomana *Tanková brigáda* (1954), kde je ztvárněn nejen příběh čs. frontové jednotky bojující na východní frontě, ale vůbec i celého zahraničního odboje. V negativních barvách jsou zde líčeni především protagonisté „západního“, probenešovského odboje včetně čs. důstojníků přišlých do SSSR z Velké Británie, naopak v pozitivním duchu jsou zobrazováni „pokrokově“ (tj. komunisticky) smýšlející vojáci a političtí představitelé. Film, na jehož natáčení se kromě tří tisíc vojáků Československé lidové armády mj. umělecky podílel i režisér František Vlácil, disponuje velmi nákladnými bojovými scénami včetně velkého množství bojové techniky, neboť měl čs. divákům alespoň částečně vynahradit klasické dobrodružné válečné filmy západního střihu označované po „vítězném únoru“ odpovědnými představiteli za „buržoazní“.²⁵⁴ Mezi další filmy zabývající se problematikou čs. zahraničního oboje patří filmy režiséra Karla Kachyni *Tenkrát o vánocích* (1958) a *Práce* (1960), které se také věnují mapování osudů čs. vojáků na východní frontě, ovšem daleko méně schématicky než dílo předešlé. *Práce*, zobrazující osudy devítiletého válečného sirotka Františka Bureše v opatrování čs. frontových prádelníků, se navíc stalo pravděpodobně nejpopulárnějším dětským filmem s tematikou druhé světové války v dějinách české kinematografie vůbec.

Šedesátá léta znamenají nejen zlatá léta pro filmové tvůrce i diváky, ale jsou v jisté směru i svědky postupující demytifikace tematiky odboje a snad i také návratu individuality (ve smyslu detailnějšího prokreslení a psychologizace postav) na stříbrná plátna. Jedním z filmů tzv. nové vlny bylo i dílo již zmiňovaného Františka Vlácil s názvem *Adelheid* (1969) natočené podle literární předlohy Vladimíra Křerera. Děj se odehrává na podzim 1945 v pohraničí a ústředním tématem je zde poválečný vztah bývalého čs. vojáka Viktora (Petr Čepek) k Adelheid (Emma Černá), dceři bývalého místního nacistického funkcionáře. Příběh končí tragicky, když Adelheid spáchá sebevraždu poté, co odmítne Viktorovu nabídku na společné soužití. Viktor posléze kráčí minovým polem, čímž film končí. Dílo nejenže velmi plasticky popisuje vyostřenou atmosféru poválečného Československa a rozporuplné konání některých dobových aktérů (např. Revolučních gard, policie atd.), ale velmi výstižně je postavě hlavního hrdiny – válečného veterána demonstrován jeho traumatický syndrom. Snad proto, jak uvádí Petr Koura, film: „... zůstává patrně nejlepším českým filmem, který zachycuje válečné trauma lidského jedince.“²⁵⁵

Snad jedním z nejpopulárnějších filmů, pojednávajících částečně i o problematice zahraničního odboje, se stal počín Jiřího Sequence staršího z roku 1964 pod názvem *Atentát*. Film sice nepatří mezi díla nové vlny, nicméně plejáda silné herecké generace (reprezentovaná Radoslavem Brzobohatým, Rudolfem Jelínkem, Ladislavem Mrkvičkou, Ludkem Munzarem, Josefem Vinklářem nebo Jiřím Kodetem) zde v dokumentárně laděném, historicky velmi věrném, nicméně poněkud špionážně laděném snímku přibližuje divákům události spojené opět s jednou z nejvýznamnějších a také nejkontroverznějších událostí spojenou s existencí čs. odboje. Aktéři atentátu na R. Heydricha – ač příslušníci západního odboje – jsou zde

²⁵⁴ Tamtéž, s. 225–226. Viz též <http://www.csfd.cz/film/8985-tankova-brigada/?text=93149> (citováno 1. 6. 2009).

²⁵⁵ Viz KOURA, *Obraz nacistické okupace v hraném českém filmu*, s. 237.

zobrazení poměrně věrně a také pozitivně, i když vyznění příběhu přivádí k myšlence, že se jedná o pouhá kolečka v obrovském soukolí dějin.²⁵⁶

Prvním filmem, který se zaměřil na problematiku výhradně západního odboje, pak bylo dílo režiséra Jindřicha Poláka *Nebeští jezdci* z roku 1968. Snímek vzniklý na základě literární předlohy Filipa Jánského (bývalého střelce u čs. 311. peruti) a scénáře Zdeňka Mahlera pojednával o životě čs. bombardovacích letců sloužících v řadách britské R.A.F. Jako odborní poradci se na tvorbě filmu dále podílela řada bývalých příslušníků čs. zahraniční armády jako byli Jaroslav Hlad'o, Jiří Sehnal, Jiří Doležal, Jaroslav Doktor nebo Joy Turner – Kadečková. Za pomoci mapování každodenního života čs. letců v Británii (včetně milostných vztahů nebo trávení volného času) je tak téma nejen do značné míry demytizováno a „zcivilněno“, čímž film nabývá na hodnotě a to i z retrospektivního pohledu. Velmi výstižně je také před divákem do značné míry rekonstruován myšlenkový svět obyčejných vojáků jakožto lidí, jejichž život je formován válkou se všemi jejími strastmi (i slastmi). Je možné jen souhlasit s odborníky, že závěrečná scéna, při níž je letoun s českou posádkou sestřelen nad mořem německým stíhačem a hlavní hrdinové zápasí o život na gumovém člunu, je opravdovým pomníkem zahraničním letcům.²⁵⁷ (Pomníkem v mnoha ohledech působivějším než leckteré kamenné monumenty...)

Za třicet sedm natáčecích dní v Československu, čtyři dny na Rujáně a jeden den v Británii vznikl film, jehož natáčení bylo podle slov režiséra Poláka takřka symbolicky dotočeno přesně 21. srpna 1968 a premiéru mělo 28. října téhož roku. Po celkem čtyřech letech od prvního kontaktu tvůrce s předlohou (tři roky trvalo, než bylo stranickým vedením povoleno natáčení) vznikl snímek, který se udržel v kinech až do února 1969 a posléze na dlouhá léta zmizel v archivu. Sám tvůrce podotýká, že se jednalo o jeho první historický film, který se díky svému ústřednímu motivu v podobě líčení života v emigraci stal i zdrojem tázání se sebe samého: existuje důvod zůstat v Československu? Při svých pozdějších natáčeních na Západě (především dětských filmů jako byl *Pan Tau*, *Lucie, postrach ulice* a nebo *Chobotnice z 2. patra*) se k této otázce pak často vracel. Jak také Jindřich Polák podotýká, snaha o dokončení práce a o uvedení filmu do domácí distribuce byla jedním z hlavních důvodů, proč neodešel v zápětí po srpnové invazi do zahraničí. I když jeho první válečný film byl i jeho posledním, přesto se podle mého soudu zrodila jedna z filmových legend...²⁵⁸

Ačkoliv ještě *Oáza* (1972) režiséra Zbyňka Brynychy – film odehrávající se v horkých píscích severoafrické pouště a alespoň dílem poukazujícího na podíl čs. vojáků v bojových akcích na tomto válčišti – na sobě nese stopy doznívání tzv. nové vlny (jeho tématickým pokračovatelem se nedávno stal *Tobrúk* Václava Marhoul), s příchodem normalizace je většina progresivní tvorby předešlého pro svůj obsah či formu prohlášena za dekadentní, bez ohledu na ohlasy u domácích či zahraničních diváků a umělecké kritiky. Na pořad dne se opět dostává tvůrčí angažovanost, jejímž symbolem se stává gigantická trilogie Otakara Vávry s tematikou let 1938–1945, natočená podle námětu a scénáře tehdejšího ředitele barrandovských ateliérů Miloslava Fábery. První z řady nese název *Dny zrady* (1973) a jak již částečně

²⁵⁶ Tamtéž, s. 238. Viz též <http://www.csfd.cz/film/8301-atenat/> (citováno 31. 5. 2009).

²⁵⁷ Viz KOURA, *Obraz nacistické okupace v hraném českém filmu*, s. 238. Viz též <http://www.modelmag.info/view.php?cislocclanku=2004072301> (citováno 2. 6. 2009); <http://jezdci.valka.cz/tvurci-index.htm> (citováno 2. 6. 2009).

²⁵⁸ Přepis redigovaného rozhovoru s Jindřichem Polákem viz Tomáš BALDÍNSKÝ, 1968. *Nebeští jezdci*. K dispozici na <http://www.reflex.cz/Clanek13594.html> (citováno 2. 6. 2009).

napovídá název, týká se prezentace událostí spojených s podzimem 1938 v širokém mezinárodním kontextu a měl být natočen u příležitosti 30. výročí uzavření mnichovské dohody, což se ovšem vlivem politických i technických faktorů nezdařilo. Čtyřhodinový velkofilm, do něhož bylo angažováno na 100 profesionálních herců a údajně 60.000 členů komparsu, se při svém reportážním a dokumentárním charakteru snaží v co největší míře držet historických reálií a to i do nejmenších detailů (včetně fyziognomie herců sehrávajících historické postavy) ovšem s celkovým vyzněním v intencích, na něž odkazuje název: Československo bylo zrazeno (spojenci, sudetskými Němci, politickou reprezentací a buržoazií) a naopak „pokrokovým silám“ (jako např. „lidu“, KSČ, Sovětskému svazu) se (protentokrát...) nedostalo dostatečného prostoru k reálnému činu. Jejich čas měl však teprve přijít a naopak „zrádcům“ se mělo dostat zasloužené odměny v podobě odplaty... jako odborný poradce působil ve štábu Václav Král, historik doslova ztělesňující oficiální normalizační historiografii.

Volné pokračování s názvem *Sokolovo* z roku 1974 se zaměřilo na téma poněkud užší, tj. existenci a posléze účast čs. praporu v bojích na přístupu k Charkovu v březnu 1943. Mezi řadou očitých svědků sokolovských událostí byl členem štábu poradců také historik z Vojenského historického ústavu Karel Richter. I v tomto filmu, jež se opět nezdařilo dokončit k výročnímu datu, bylo také ve zkratce vyličeeno pozadí celé čs. exilové akce, přičemž jsou opět velmi schématicky pojímání představitelé jednotlivých proudů a složek zahraničního odboje. Londýnská reprezentace (včele s Edvardem Benešem) je líčena jako intrikářská klika plánující nastolení vojenské diktatury v osvobozeném Československu a to opět na úkor levicových a „pokrokových“ sil vedených čs. komunisty (s oporou Sovětského svazu v zádech).²⁵⁹ Dodejme jen, že i poslední dílo z Vávrovy série, *Osvobození Prahy* (1976), se drží podobného interpretačního rámce.

Poslední předlistopadovým čs. snímkem s tematikou zahraničního odboje a potažmo zabývajícím se obdobím druhé světové války obecně byl film režiséra Otakara Fuky *Piloti* (1988), který se opět po letech (a v duchu perestrojkové glasnosti) vracel k problematice čs. letců, tentokrát v Sovětském svazu. Zdaleka však co do kvality ani popularity nedosáhl úrovně zmiňovaných *Nebeských jezdců*.²⁶⁰ Tolik tedy jen malý exkurz do problematiky předrevoluční filmografie, jejího využití vzpomínkových prací a uchopení této tematiky.

Se změnou poměrů ve střední a východní Evropě po roce 1989 a se vzestupem vlivu médií a zájmu o ně jakožto rysu charakteristického pro moderní společnosti obecně lze vysledovat v transformujících se postkomunistických společnostech ještě jeden rys. Jedná se o podle slov odborníků o jakýsi „šok z médií“, který otevřel (nejen) české prostředí trendům, o nichž měli do té doby místní lidé jen velmi mlhavou představu. Jak říká jeden z odborníků: „*Optimistické představy o pozitivní, konstruktivní roli médií v občanské společnosti se rázem střetly s prudce se rozpínající komercializací tištěných i netištěných obsahů, proměnou občana ve spotřebitele, ... tlakem na deregulaci médií a oslabení role médií veřejné služby ... Schizofrenie očekávání (ideálu) a skutečnosti se promítá do všech rovin mediální komunikace, včetně žurnalistiky.*“²⁶¹ Snad proto jsme v poslední době svědky

²⁵⁹ Viz KOURA, *Obraz nacistické okupace v hraném českém filmu*, s. 239. Jak vzpomíná jeden z účinkujících herců, několikaměsíční pobyt při natáčení v Sovětském svazu byl pro zúčastněné výbornou možností pro poznání skutečné tváře života v kolébce socialismu. Viz vzpomínka Jiřího Krampola v bonusových materiálech k filmu *Sokolovo* na DVD.

²⁶⁰ Viz KOURA, *Obraz nacistické okupace v hraném českém filmu*, s. 242.

²⁶¹ Viz JIRÁK, *Úvod do problematiky studia médií*.

mediální komunikace naplňované „bulvárními modely“ s důrazem na negativní zprávy, povrchního výkladu skutečnosti s důrazem na „předhánění se“, na zábavu a také na generalizující zjednodušení.

Jak připomínají odborníci, při studiu a vůbec vnímání působnosti médií je nutno brát na vědomí skutečnost, že dnešní média jsou výrobními organizacemi s výraznou orientací na ekonomickou úspěšnost, vnitřní hierarchii a se zavedenými rutinními postupy práce. Tyto faktory posléze výrazně ovlivňují charakter výsledných produktů a také celkovou mediální nabídku. Důraz na hospodárnost vlastní činnosti a permanentní tlak na úsporu vstupní nákladů vede ke snaze těchto organizací: „... ekonomizovat vlastní přípravu produktů zajištěním co největšího objemu opakujících se úkonů a neustálým rozšiřováním možností „recyklace“ archivovaných podkladů ... jednou z podstatných charakteristik médií je to, že si vytvářejí mechanismy, jak tuto svou podstatu zakrývat. Médium působí dojem, že sdělení, která produkuje, jsou výsledkem individuálního tvůrčího počínu jednotlivce ... či malého týmu, a zakrývá svou podstavu pevně strukturovaného celku s vysokým podílem rutinních a řízených úkonů.“²⁶²

V praxi však takovéto postupy při práci se vzpomínkovými pracemi všeho druhu přinášejí jisté přednosti, na druhou stranu i významná omezení specifika, na než ve svém pojednání zaměřeném na „stýkání a potýkání“ orální historie a rozhlasového vysílání upozornil jeden z významných amerických orálních historiků David K. Dunaway. Jeho závěry, založené na analýze zkušeností dlouholetého působení jednak v roli orálního historika, ale také spolutvůrce úspěšných rozhlasových pořadů, je podle mého názoru možné do značné míry zevšeobecnit i na další druhy médií.²⁶³

Pro pamětníky (i badatele), snažící se prezentovat a popularizovat výsledky svého vzpomínání (či bádání) jsou média atraktivní díky jejich čtenosti, poslechovosti či sledovanosti, díky níž se sdělení touto cestou šířená dostávají mezi široký okruh odborné či laické veřejnosti. Každému typu vzpomínání (a bádání) je bližší jiný druh zprostředkovatelského média: psané práce jsou lépe využitelné na stránkách novin či časopisů, rozhovory ve zvukové podobě nejlépe vyzní v rozhlasových relacích, vzpomínky zaznamenané na kameru pak bývají ideální materiálem pro tvorbu televizních pořadů. Samozřejmě vyžaduje každý způsob prezentace jistá specifika (např. rozhlas kvalitní zvukový záznam, televize navíc i obraz) a také jinou výši a intenzitu imaginace za strany vnímajících. Daleko větší nároky na představitost klade psaný text či rozhlasový pořad na rozdíl od televizního dokumentu, který vzhledem k možnosti využití obrazového rozměru v tomto ohledu vychází divákům mnohem více vstříc. V porovnání se svými tištěnými a rozhlasovými „předchůdci“ je příprava televizních pořadů mnohem více náročná na produkční činnost (po stránce časové, technické a také finanční).²⁶⁴

Často bývá poukazováno na rozdíly mezi žurnalistickým (a potažmo i dokumentaristickým) a badatelským způsobem zacházení a prezentace výsledků (interpretace) vzpomínání. Jak připomíná David Dunaway na příkladu žurnalistiky a orální historie, jedná se o zcela odlišné disciplíny v mnoha směrech, přes vzdělání

²⁶² Viz JIRÁK, *Úvod do problematiky studia médií*.

²⁶³ Viz David K. DUNAWAY, *Radio and the Public Use of Oral History*. In: David K. DUNAWAY – Willa K. BAUM (eds.), *Oral History. An Interdisciplinary Anthology*. Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford, Altamira Press 1996, s. 306–320.

²⁶⁴ Takřka symbolicky se v případě úpravy získaného materiálu do tištěných výstupů se jedná o čas v horizontu zhruba hodin, v případě rozhlasu spíše dní a v případě televizních pořadů až týdnů a měsíců.

svých protagonistů (v americkém prostředí se novináři rekrutují zpravidla z řad absolventů kateder žurnalistiky, komunikace či řečnictví; profesionální orální historikové pak většinou prochází vzděláním na poli historie, literárních studií nebo lékařství či fyziky) až po jejich zaměření.²⁶⁵ Zatímco žurnalisté se zaměřují spíše na „technické“ zpracování získaného materiálu (ve smyslu do jaké formy a konceptu pořadu bude začleněno), na vyhledávání emocionálních reakcí za účelem zaujetí publika vnímajícího sestavený pořad, orální historikové se svým smyslem pro detail a souvislosti zaměřují spíše na obsah a strukturu vzpomínek a výhledem, že výsledky jejich práce mohou být zúročeny v horizontu až několika let či dokonce desetiletí.

Samotný charakter práce médií do značné míry také určuje i způsob zacházení se získaným vzpomínkovým materiálem. Velký tlak v médiích např. na uzávěrky a nutnost „produkovat za každou cenu“ (tisknout, vysílat) nedává svým tvůrcům-novinářům často možnost dostatečné přípravy odborné literatury, srovnání např. s jinými druhy pramenů apod., nutí je využívat zkratkovité a zjednodušující podání, formáty a formulace. Zatímco badatelé podrobují svůj materiál v průběhu svého výzkumného projektu zevrubné analýze trvající někdy i několik let, producent (či dokumentarista) se v časovém zaneprázdnění vrátí za tuto dobu spíše ve velmi ojedinělých případech.

Podobně také mezi novináři (dokumentaristy) a badateli panuje také odlišné právní vědomí ve vztahu k získanému materiálu a zacházení s ním. První se v daleko menší míře zabývají otázkami vlastnických práv, kopírování a uchovávání materiálu, neboť to není při jejich práci hlavní starostí (což ovšem neznamená, že by o tyto otázky mnozí z nich neměli zájem a také se jim nevěnovali). V jejich pojetí (jakožto představitelů „sedmé velmoci“) bývá např. rozhovor brán jako „jejich“ vlastnictví (či jejich mateřského média jakožto společnosti) a produkt využitý při přípravě jejich vlastního výstupu. Např. orální historie ovšem vnímá rozhovor jako produkt sdílený, vzniklý ze součinnosti mezi tazatelem a narátorem (často vnímaný jako jistá forma „daru“ narátora tazateli...), k němuž je pořizován písemný (či ústě vyřčený) právní souhlas a jehož další využití je podmíněno souhlasem obou zúčastněných stran.²⁶⁶ Žurnalistika při vzniku rozhovoru často upřednostňuje protikladnou či investigativní roli tazatele vůči dotazovanému, zatímco orální historikové se (mj. za účelem získání co nejkvalitnějšího a nejsdělnějšího rozhovoru) snaží zastávat roli spíše spolupracující. Pro mediální tvůrce je alfou a omegou zájem veřejnosti o jejich výsledný produkt v podobě čtenosti, poslechovosti či sledovanosti, čemuž je v některých případech podřízen i fakt, že část rozhovoru může být za tuto cenu i ztracena (např. položením vyhocené konfrontační otázky v méně vhodné dobu), než jaký by se dal získat za využití méně „radikálních“ přístupů.

Od odlišného stylu a smyslu tvorby se také odvíjejí formy koncových produktů. Např. pro orálního historika je tomu narátorem schválený rozhovor deponovaný za standardizovaných podmínek v archivu a využitelný k dalšímu bádání v současnosti, ale i jako zdroj poznání pro další generace. Pro novináře je tomu upravený článek či rozhovor (zpravidla zkrácený) otištěný v novinách nebo

²⁶⁵ Viz DUNAWAY, *Radio and the Public Use of Oral History*, s. 310. V českém případě se pak orální historikové, jimž by mohla být orální historie přisouzena jako profese, rekrutují především z řad vystudovaných historiků, antropologů, politologů.

²⁶⁶ Blíže o legislativních a etických problémech souvisejících s výzkumem viz např. Miroslav VANĚK a kolektiv, *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*. Olomouc, Nakladatelství UP 2004, s. 72–78; viz též Miroslav VANĚK – Pavel MÜCKE – Hana PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 151–155.

časopisu, pro rozhlasového či televizního tvůrce nahrávka pořadu, složená z různých sestříhaných rozhovorů, protkaná ukázkami dalších materiálů a efektů, často na pozadí doprovázená hudbou apod. Jak tyto dva přístupy zastávané mediálními pracovníky a badateli charakterizuje již zmiňovaný David Dunaway: „*Radiovní tvůrci pracují s akcí, senzací, emocemi a zvukem ve všech jeho odstínech; orální historikové pracují s objektivitou a pravděpodobností. Všichni se zabývají skutečností, ovšem jinými cestami a způsoby.*“²⁶⁷

Dunaway se dále vyjadřuje k možnostem vzájemné spolupráce, která může být podle jeho názoru velmi plodná, ovšem při vědomí a respektování určitých limitů. Předně ne každý rozhovor (či vzpomínková práce) může být z etických či právních důvodů zveřejněna v podobě otištění či odvysílání. Kupříkladu orální historie není a ani nemůže být investigativní žurnalistikou už z toho důvodu, že její práce ve vztahu k dotazovaným se odehrává v mnohem více kolaborativní rovině. Ne všechny vzpomínkové a badatelské projekty jsou využitelné pro vysílání či publikaci také z důvodu omezené délky programů (což vede k proslulé „mediální zkratce“), ale také z důvodu své malé atraktivity a potřeby producentů zaujmout a bavit svými výstupy publikum. V protikladu k této dnes v médiích velmi protěžovanému sklonu zjednodušovat dobové skutečnosti a upřednostňovat „zajímavosti“ stojí často minuciózní a precizní práce badatelů s detailem a se snahou o dějinnou objektivitu (která samozřejmě může přijít mnoha čtenářům, posluchačům i divákům nezajímavá).²⁶⁸ Jako jedna z příčin a potenciálních nevýhod z pohledu mediálních pracovníků může být naopak často zažitá neochota profesionálních badatelů spolupracovat s médii všeho druhu, nepochopení či nedoceníení fenoménu medializace (a popularizace výsledků bádání), v oblasti orální historie např. někdy podceňování důležitosti technických parametrů při nahrávání rozhovorů, pořizování materiálů nižší technické kvality (např. rozhovorů, fotografií, video záznamů) a tudíž jejich výsledná „devalvace“ či nevyužitelnost z pohledu médií. V neposlední řadě pak někdy svou roli sehrává také menší míra přizpůsobivosti týmovému pojetí práce ze strany badatelů, neschopnost podřídit se zmiňovanému „výrobnímu“ a ekonomizujícímu duchu práce (např. striktním uzávěrkám) a také odlišnému estetickému cítění médií. I přes tyto limity zůstávají podle názoru zainteresovaných odborníků média pro badatele (i vzpomínající) všeho druhu velkou výzvou a to především k pohledu postupujících změn ve fungování kanálů a způsobů komunikace mezi lidmi obecně. Stále méně lidí totiž vstřebává pamětní a odborné produkty prostřednictvím klasických publikačních výstupů, o nichž jsme se zmiňovali v předešlých částech práce. Média mohou posloužit jako prostředek, kterým je možné oslovit širokou veřejnost a předat lidem všestranné vědomosti o době minulé.

Jako jeden z příkladů mediálně úspěšného pořadu, který vychází ze vzpomínkových prací v podobě rozhovorů, může posloužit cyklus českého rozhlasu s názvem *Příběhy 20. století* tvůrců, novinářů a publicistů, Adama Drdy a Mikuláše Kroupy. Z pořadu vznikajícího ve spolupráci Českého rozhlasu – Rádía Česko a občanského sdružení Post Bellum byla na výzvy pravidelných posluchačů vydána také kniha s názvem *Kruté století*, jež obsahuje výběr z odvysílání příběhů. Ke knize je také připojeno audio CD s osmi dalšími pořady v knize nepopsanými, což

²⁶⁷ Viz DUNAWAY, *Radio and the Public Use of Oral History*, s. 312.

²⁶⁸ Odborný badatel by podle mého názoru jen stěží charakterizoval životní příběh Čechoameričanky Barbary Lee Podoski do titulku *Bajonet, hadr a lžice*, jak to bylo učiněno svého času v jejím rozhovoru pro časopis Reflex. Viz Veronika BEDNÁŘOVÁ, *Bajonet, hadr a lžice*. Reflex 2003, č. 48, s. 20–22.

má čtenáři podle slov autorů poskytnout možnost ke konfrontaci odlišných forem sdělení a také jako prostředek seznámení s tím, co v rozhlase dosud nenaladili.

Pořad a následně i kniha se opírají o natočené vzpomínky válečných veteránů z let druhé světové války, také domácích odbojářů, vězňů koncentračních táborů i pracovních táborů a věznic nacistických a komunistických, dále s příslušníky národnostních menšin, s pracovníky a spolupracovníky komunistické tajné policie, rozhovory s bývalými členy KSČ, s dozorcí z táborů a vězení, přičemž společným rysem jim je, že se všichni narodili v Českých zemích nebo zde dlouhodobě žijí. Důvodem iniciování rozhovorů s těmito lidmi se stal podle autorů fakt, že byli aktéry dějů, o nichž se do roku 1989 v Československu nesmělo otevřeně hovořit buď vůbec a nebo byly tyto děje prezentovány zcela zkráceně. Autoři své pohnutky i pocity z následné práce popisují následovně: „*Chtěli jsme ... dodnes přežívající stereotypy narušit, chtěli jsme, aby lidé dostali příležitost vyprávět své příběhy a vysvětlovat motivy svého jednání, s tím, že teprve pak je lze skládat do obrazu, do mozaiky. Kde se to podaří, je to krásná, i když nikoliv radostná práce.*“²⁶⁹ Jak dále podotýkají, dalším z důvodů bylo pro ně překvapivé zjištění, kolik zajímavých lidí žije v jejich (či našem) okolí a v současných dnech se nabízí takřka poslední příležitost je oslovit (a případně i nahrát): „*Ne každý si vede deník nebo napíše memoáry, a přitom ta svědectví skládají národní paměť, jsou nepominutelnou součástí národní tradice.*“²⁷⁰ I z důvodu této víry v existenci všeobjímající „národní paměti“ se podle vlastních slov rozhodli příběhy zaznamenávat systematicky, propojovat iniciativy, instituce a jednotlivce a rozhovory shromažďovat na zvlášť vytvořeném webovém portálu Paměť národa (www.pametnaroda.cz).²⁷¹

Pokud bychom měli popsat způsob zacházení s nahranými vzpomínkami, dalšími materiály a vůbec strukturu díla, pak Adam Drda a Mikuláš Kroupa jej charakterizují následovně: „*Za prvé musíme zdůraznit, že nejsme historici, ale novináři ... Neměl jsem ani na chvíli ambici psát odbornou práci o českém dvacátém století ani přicházet s nějakými skandálními odhaleními – napsali jsme jen reportáže o lidech, jejichž osobní historii považujeme za důležitou pro dané období. Postupovali jsme stejně jako v rozhlasovém cyklu: některé kapitoly jsou o jednom nebo dvou dobrodružných osudech, jiné postihují na základě většího počtu svědectví tematické celky.*“²⁷²

Knih samotná se kromě úvodu a závěrečného doplnění skládá z deseti kapitol, z nichž celkem polovina čerpá svou látku z osudů bývalých zahraničních vojáků. První kapitola popisuje osudy veterána, který sloužil v čs. armádě ve Francii, Velké Británii a později i v Sovětském svazu u 2. paradesantní brigády Tomáše Sedláčka, dále Jaroslava Grosmana – veterána z východní fronty a vychází také z rozhovoru s Antonínem Špačkem, který sdílel válečné i poválečné osudy (návrat

²⁶⁹ Viz Adam DRDA – Mikuláš KROUPA, *Kruté století. Kapitoly z rozhlasového pořadu Příběhy 20. století*. Radioservis – Český rozhlas 2008, s. 10.

²⁷⁰ Viz DRDA – KROUPA, *Kruté století*, s. 10.

²⁷¹ Dodejme jen, že z pohledu historického je toto velmi široké pojetí mapování vzpomínek a pojetí sbírky značně problematické (např. díky dosti vágně definované cílové skupině narátorů, nejasné metodologii, tazatelské síti, ...) a nachází se svou ambicí „posloužit ke zkoumání moderních dějin“ (a poznání podstaty dvou totalit – nacistické a komunistické) spíše na poli dokumentaristickém. Pro mnohé badatele jsou tak mnohé přednosti tohoto doslova gigantického počínu (např. počet rozhovorů přesahující s současností tisícovou položku, zpřístupnění rozhovorů prostřednictvím elektronické badatelný, způsob přepisu, ...) zároveň jeho slabinami. Na vzniku a činnosti portálu se v současnosti podílí občanské sdružení Post Bellum, dále pak Český rozhlas a také Ústav pro studium totalitních režimů. Viz <http://www.pametnaroda.cz/page/index/title/what-is-memory-of-nation> (citováno 20. 5. 2009).

²⁷² Viz DRDA – KROUPA, *Kruté století*, s. 10.

do ČSR, po únoru 1948 persekuce,...) velmi podobné. V kapitole následující se setkáme s osudy Josefa Kulicha vojáka 1. armádního čs. sboru pocházejícího z Volyně, Mikuláše Hulína, který taktéž sloužil v čs. jednotkách v SSSR, ovšem pocházel z Podkarpatské Rusi, dále Jiřiny Tvrdíkové, zdravotnice čs. jednotek. Všechny tři spojují neradostné vzpomínky na tábory sovětského „souostroví Gulag“. V jedné z dalších kapitol jsou pak ve zkratce zmíněny osudy usedlíků z Volyňské oblasti, kteří se ve válečných letech posléze přihlásili do řad čs. armády na východní frontě. Kapitola, jež nese název *Kat zachráněný svou obětí* je pojednáno o osudu (a okolnostech vzpomínání) bývalého vojáka čs. sboru, představitele Obranného zpravodajství a pozdějšího vojenského prokurátora Karla Vaše, který se taktéž za „ilegální překročení hranic“ dostal za války do lůna sovětských táborů a byl propuštěn až na zásah čs. orgánů v SSSR ztělesňovaných tehdejším plukovníkem Heliodorem Píkou. Kapitola poslední pak pojednává mj. i o návratech čs. vojáků z války či později z věznic a táborů do civilního života. Přechody mezi jednotlivými kapitolami tvoří vždy v obecnější duchu formulované eseje, pozastavující se u určitých klíčových témat, které se podle soudu autorů prolínají jak životními příběhy dobových protagonistů, tak i „krutým“ dvacátým stoletím obecně (např. menšinový odpor proti totalitě, transporty do táborů, nepotrestané politické zločiny, strach či beznaděj většiny společnosti v období totality,...) a nesou v sobě velký díl „světonázorového“ a ideologického smýšlení a zaměření svých tvůrců, u jehož charakteristiky se ještě zastavíme později.

Autoři podle vlastních slov pracují se vzpomínkami a pamětí, nicméně se snaží pole svých možností ověřovat fakta, data a údaje, i když, jak v zápětí trefně dodávají, v případě zážitků, pocitů a interpretací nic takového činit nelze. Vzpomínky obětí i trýzněných podléhají s časovým odstupem nutně zkreslení, určité dojmy jsou vytěšňovány, jiné bagatelizovány, jiným je přikládán naopak větší význam, rozdíl mezi obětmi a trýzniteli spočívá ve faktu, pokud bychom parafrázovali autory využitý citát italského literáta Primo Leviho, že oběti nemají potřebu vymýšlet si lži, aby se zprostilí viny, kterou nemají na svědomí.²⁷³ Avizovaná dualita persekovaných a persekvujících, individuálních „malých“ obětí a „velkých“ režimů (i jejich „malými“ vykonavateli), „Dobra“ a „Zla“ se jako pomyslná červená nit snoubí celým dílem autorské dvojice.

Kromě využívání doslovných ukázek a práce s dalšími dokumenty (jako jsou např. materiály z provenience Národního archivu, Archivu bezpečnostních složek Ústavu pro studium totalitních režimů, Židovského muzea apod.) se text víceméně skládá z převyprávěného obsahu rozhovorů doprovázeného popisem dalších příbuzných okolností a reálií (např. na základě volných citací odborné literatury) a vlastních komentářů. V některých pasážích je také „předáváno slovo expertům“ v podobě historiků či publicistů, kteří mají k dotyčnému tématu čtenáři takřkajíc „co říci“ (namátkou jmenujme Petra Blažka, Petra Kouru, Pavla Žáčka, Eduarda Stehlíka, Jiřího Plachého, Vladimíra Bystrova, Otu Rambouska a další). Sled textu tak svým stylem a skladbou velmi nápadně připomíná rozhlasový pořad, což na jedné straně zvyšuje výslednou čitelnost, na druhé straně místy text značně znepráhledňuje a ztěžuje čtenáři orientaci. Skrytá ambice pracovat na dějinném tématu nicméně „jinak“ než historikové je v neposlední řadě vyjádřena střídou prací s poznámkovým aparátem a odkazováním na vybranou odbornou literaturu a prameny, nicméně standardní seznam využitých zdrojů zde chybí. Naopak dílo (kromě již zmiňovaného CD s osmi vybranými pořady) disponuje poměrně

²⁷³ Tamtéž, s. 11.

množstvím černobílých reprodukcí fotografického materiálu, který má oslovit čtenáře i vizuálně.

Z díla samotného je patná velká snaha a zaujetí autorů o prezentovanou problematiku mapování života lidí 20. století prizmatem existence dvou „totalitních režimů“, stejně tak i značná erudice a schopnost v mnoha ohledech pátrat s velkou energií i po nejmenších detailech, které s sebou mapované téma přináší. Dále je nutné zmínit také investigativní styl práce (naprosto zřetelný např. při nahrávání rozhovoru s Karlem Vašem ze strany Mikuláše Kroupy) a frekventované využívání dosti vyhraněných a zkratkových formulací a soudů, někdy až hraničící s „klišé stylem“.²⁷⁴ Ačkoliv by se autoři podle vlastních slov do „krutého“ 20. století nechťeli narodit, mezi řádky jejich práce se neustále objevuje jistá fascinace protektorátní, druhoválečnou a posléze lidově-demokratickou a socialistickou minulostí našich zeměpisných končin. Cíle, s nimiž byl a je budován portál Paměť národa je podle mého názoru možné ztotožnit i se zaměřením pojednávané knihy a se smyslem práce se vzpomínkovými svědectvími ze strany tvůrců obecně: „*Chceme skrze svědectví pamětníků a všemi historickými prameny poznávat podstatu totalit 20. století. Nacismus a komunismus. Zkoumáme fenomény, které totality minulého století provázely. Skládáme mozaiku vzpomínek tisíců jednotlivců, kteří se ocitli v mezní situaci, mají svědectví a jsou ochotni vyprávět. Zajímají nás důvody, proč se lidé chovali tak či onak, jak se vyvíjely jejich názory a postoje, jak se měnily jejich charaktery podle životních zkušeností. Chceme tyto vzpomínky vzájemně porovnávat, srovnávat podle dějinných epoch, výročí, roků, událostí tak, aby bylo možné jednoduše se v nich orientovat a tak jim maximálně porozumět.*“²⁷⁵

Ponecháme-li stranou odborné debaty a spory o možnostech komparativního studia a srovnávání fašismu, nacismu a komunismu, je možné na závěr pojednání o *Krutém století* říci, že výše uvedený diskurz našel množství příznivců i v prostředí české postmoderní „médiásféry“, řečeno slovy Václava Bělohradského. Tento filozof českého původu žijící již po dlouhá léta v severní Itálii ve své nedávno publikované úvaze „Nečitelná země“ zformuloval myšlenku, že převažujícím ideovým trendem v českých médiích se stává „antiruský a antikomunistický fundamentalismus“, který velmi často proměňuje politiku z umění možného kompromisu v morální kýč: „... který z ní dělá boj dobra proti zlu.“²⁷⁶ Důvod podle něj spočívá v projevech důsledků tří velkých českých komplexů nové doby: (v Mnichově 1938) zrazeného národa, hledání velkého protektora a konečně komplexu opožděného antikomunismu, jejichž je médiásféra hlásnou troubou. Zdrojem pro onen komplex třetí v pořadí jmenovaný je podle Bělohradského snaha o: „... *kompensaci fanatismus kulturních „elit národa“ v padesátých letech a pasivity většiny v období normalizace, která nakonec vyústila ve „velkou sametovou“, v koalici dohodu s dědici těch českých komunistů, které chce naše pravice postavit na roveň nacistům.*“²⁷⁷ Ať už si můžeme o názorech zaalpského glosátora (nejen) českého dění myslet cokoliv, svět médií si uzpůsoboval a pravděpodobně i nadále bude uzpůsobovat (nejen) vzpomínková svědectví (leckdy letitých pamětníků

²⁷⁴ Mikuláš Kroupa v případě jednání s Karlem Vašem naprosto otevřeně tvrdí, že jej obelhal v jistých skutečnostech a to za účelem nahrání rozhovoru. Viz DRDA – KROUPA, *Kruté století*, s. 107. Jako příklad kliše může posloužit spojení, že „... *poválečná česká společnost (Slovensko nechme stranou) byla morálně zdevastovaná.*“ Tamtéž, s. 116.

²⁷⁵ Viz <http://www.pametnaroda.cz/page/index/title/what-is-memory-of-nation> (citováno 20. 5. 2009).

²⁷⁶ Viz Václav BĚLOHRADSKÝ, *Nečitelná země*. Viz <http://www.ceskamedia.cz/article.html?id=291952> (citováno 25. 5. 2009).

²⁷⁷ Viz BĚLOHRADSKÝ, *Nečitelná země*.

náležících dnes už spíše „světu včerejška“) takřkajíc „obrazu svému“ (včetně „vtěsnání“ do vlastních „ideových rámců“) a dávají jim svůj vlastní smysl. Tento důležitý faktor je třeba brát ve zřetel nejen při studiu dění minulého, ale vnímat jej i jako součást procesu formování veřejného prostoru a mít vždy na paměti, že se jedná o místo intenzivního střetu zájmu mnoha skupin a jednotlivců, zájmu leckdy o co méně zřetelných, o to silnějších...

Na závěr této kapitoly se opět zastavme u fenoménu filmového. Jako poněkud banální opět možná vyzní konstatování, že inspirovat se vzpomínkami a zpracovat ve svém díle něčí životní příběh, je v uměleckém světě naprosto běžným jevem. Tyto zdroje jsou totiž nevyčerpatelnou studnicí, všeho, nač si umělec vzpomene a výjimkou nejsou ani filmový tvůrci. Vodou z této studny se také opájela autorská dvojice Svěrákových, tvůrců prozatím nejdražšího českého filmu *Tmavomodrý svět*.²⁷⁸ Syn Jan Svěrák, jakožto režisér, a jeho otec Zdeněk Svěrák jako scénárista prostřednictvím filmu vzdali hold čs. letcům létajícím v řadách R.A.F. Jako krátké shrnutí děje nám může posloužit resumé pocházející z oficiálních internetových stránek věnovaných tomuto filmu: „*Rok 1950. František Sláma, bývalý západní letec a válečný hrdina, je nyní nepřitelem lidu. Kdysi elitní stíhač R.A.F. je uvězněn na Mírově, kde místo s palbou německých letounů bojuje se zápalem plic. Na vězeňské marodce se Sláma setkává se dvěma muži, kteří byli také zavřeni kvůli své minulosti: bývalý esesácký doktor Blaschke a písmomalíř Vilda Houf tady vyslechnou Slámův příběh odvahy, přátelství, lásky a zrady. Všechno začalo okupací Československa v roce 1939, kdy se František Sláma rozhodl opustit dívku Haničku i svou zemi, aby mohl svoji vlast bránit jako vojenský stíhač. Do Británie se s ním tehdy vydal i jeho žák, horkokrevný mladík a talentovaný pilot Karel Vojtíšek. V cizí zemi s jiným jazykem i zvyky se Franta a Karel stali nejlepšími přáteli. Sloužit v Britském královském letectvu znamenalo každý den nasazovat život, přesto se českoslovenští piloti nemohli dočkat, až budou moci vystartovat proti nepříteli. Když k tomu konečně došlo, začala si smrt vybírat i mezi nimi. Tehdy také Sláma ve sluchátkách slyšel, jak jde Vojtíšek se svým Spitfirem v plamenech k zemi. Přesto nevěřil, že by se jeho kamarád z mise nevrátil. A Karel ho nezklamal. Seskočil padákem a na letišti dorazil druhý den ráno celý šťastný. „Já jsem spad na jednu ženskou a přišerně jsem se do ní zamiloval,“ sděloval nadšeně Slámovi. František mu jeho první opravdickou lásku ze srdce přál: netušil, že po osudovém setkání s Angličankou Susan nebude už nic jako dřív...“²⁷⁹*

Filmový tvůrci na všech úrovních se často shodují, že pro realizaci kvalitního díla je nutným základem především scénář odpovídající úrovně. Skutečnost, v níž vznikalo celkem deset verzí scénáře *Tmavomodrého světa*, se snaží přiblížit Zdeněk Svěrák v monologu na webových stránkách. Zároveň poskytuje jedinečnou sondu do zákulisí nelehkého zrodu uměleckého díla, o kterou bývají často ochuzeni např. čtenáři vědeckých prací. Předejme proto slovo tvůrci: „*Doposud jsem psal komedie... Kdybych se přirovnal třeba ke kamnáři, řekl bych, že jsem byl specialistou na menší kamna. A najednou jsem měl přečíst hromadu memoárové i odborné literatury, vyzpovídat válečné veterány a na tomhle základě sepsat fiktivní*

²⁷⁸ Film měl údajně stát v přepočtu 240 milionů Kč. Viz přepis chatového rozhovoru s Janem Svěrákem na http://www.worldonline.cz/interview/arch_index.phtml?Channel=&Inter_id=33&R=1&H=1. (citováno 20. 2. 2004).

²⁷⁹ Viz www.tmavomodrysvet.cz. (20. 2. 2004). Tyto webové stránky vychází vstříc zájemcům o dějiny čs. zahraničního odboje vstříc svým zpracováním. Kromě klasických rubrik obvyklých v tištěných v časopisech věnovaných filmům zde zájemci naleznou i životopisy některých čs. stíhačů, kteří sloužili v RAF a také je zde k dispozici virtuální válečná chronologie.

dobové drama s leteckými souboji a milostnou zápletkou, odehrávající se částečně v Čechách i v Anglii – prostě jsem dostal za úkol udělat drahá stáložárna kamna. Což je sice taky topidlo, ale úplně jiného druhu: dává se tam jiné palivo a kromě tepla má z těch kamen sálat do pokoje i jistá majestátnost. Celých těch pět let jsem stavěl kamna, která netáhla: měla zdánlivě všechno – dolní dvířka, horní dvířka, rošt, popelník i komín – ale když se v nich zatopilo, tak nám kouř vletěl do obličeje. A veškerá práce na těch deseti verzích scénáře byla hledáním, kde to vázne. A jak to udělat, aby naše stáložárna kamna měla tah.“ „Když přemýšlím o tom, proč jsem se musel prokousat se až k poslední, desáté verzi, docházím k závěru, že to tak asi být muselo. Jako scenárista humorně laděných filmů jsem se najednou ocitl v neznámém terénu a místo pevného kroku jsem nejdřív klopýtal a padal. Základní osnova příběhu přitom zůstávala stále stejná. Bylo to pořád o dvou kamarádech – starším a mladším stíhači – kteří odejdou bojovat do Anglie a potkají tam osudovou ženu. Celý vtip byl v tom, JAK tenhle příběh vyprávět. Pořád se vracím k metafoře, že jsem celých těch pět let stavěl kamna, která netáhla. Zdánlivě měla všechno: dolní dvířka, horní dvířka, rošt, popelník i komín, ale když jsem v nich zatopil, ten kouř vletěl do obličeje. A veškerá práce na těch devíti verzích byla hledáním, kde to vázne. A jak to udělat, aby stáložárna kamna měla tah.“²⁸⁰

Jak naznačují následující řádky, čeští tvůrci se velmi potýkali s problémem, kterak sdělit válečný a poválečný pamětní prožitek čs. vojáků zahraničním divákům a jak jej také odpovídajícím způsobem umělecky ztvárnit: „Práce na scénáři *Tmavomodrého světa* zaznamenala několik důležitých momentů: jedním z nich bylo rozhodnutí točit film v češtině a posílit scény s doktorem Blaschkem v mírovském vězení, které většině zahraničních partnerů připadaly zbytečné a zdržující. „Bože“, říkali jsme si s Honzou, „copak necítí, jak je nespravedlivé, že ty statečné vojáky zavřeli?“ Brzy nám ale došlo, že právě tohle naši bývalí spojenci pochopit nemůžou, protože mají o komunistickém režimu velmi černobílou představu. Jeden z oslovených koproducentů nám třeba řekl: „A co je na tom paradoxního, že se západní letci ocitli po válce ve vězení? Vždyť všichni hodní lidé byli za komunismu zavřeni...“ „Rozklenout ve filmu oblouk jedenácti let – od okupace Československa v březnu 1939 až do roku 1950 – se ale ukázalo obtížné i z hlediska výstavby a tempa příběhu. Když jsme se totiž z napínavých válečných let vrátili zpět na Mírov, najednou tomu vyprávění padal řemen. Honza tomu říkal „přestávka hokejového utkání“: vždycky mezi třetinami se přepne do studia, kde někdo moudře vykládá, že tuhle branku náš gólmán mohl chytit a že se mužstvo mělo lépe bránit... Prostě taková vycpávka, než si hoši v kabinách odpočinou a zase skočí na led. Obrazy z Mírova bylo třeba přepsat tak, aby se na vězeňské marodce nejen povídalo, ale aby se tam rozhořel ohníček vztahů, podezření, dějů a konfliktů. Ve filmu je proto uvidíme a myslím, že je to dobře: kdybychom totiž tyhle scény vyškrtili, ošidili bychom životy letců o důležitou kapitolu. Bez obrazů z března 1939, kdy museli zatnout zuby a bez boje se vzdát, bychom zase nepochopili, proč pak šli do války s takovou obdivuhodnou mravní rozhodností.“²⁸¹

²⁸⁰ Viz slova Zdeňka Svěráka na www.tmavomodrysvet.cz (citováno 20.2. 2004).

²⁸¹ Viz taktéž slova Zdeňka Svěráka na www.tmavomodrysvet.cz (citováno 20.2. 2004). Z uměleckého a estetického hlediska a to i na základě mezinárodního srovnání zmiňované dílo podrobila analýze česká estetička a filmová kritička Brigita Ptáčková. Vytýká tomuto průměrnému válečnému filmu především fakt, že hrdinství čs. letců je oslaveno za pomoci dosti banálního příběhu a velkého množství využívaných klišé. Blíže viz Brigita PTÁČKOVÁ, *Tmavomodrý svět: Oslava hrdinství, nebo banality?* In: Petr KOPAL, *Film a dějiny*. Praha, NLN 2004, s. 243–252.

Toto filmové dílo v našem zastavení nad médii masové komunikace zmiňujeme především z toho důvodu, že při jeho tvorbě autoři učinili více než třicet rozhovorů s čs. letci – pamětníky žijícími ve Velké Británii a v České republice. O tom, jak je o s onou inspirací v realitu, říká režisér a producent filmu Jan Svěrák. Zároveň i prozradil, co jim jako tvůrcům filmu ve vydaných vzpomínkových pracích nejvíce chybělo a co proč se následně ještě rozhodli hovořit s pamětníky: „*Hrdinové Tmavomodrého světa jsou vymyšlení. Náš film je fikce, která je ovšem inspirovaná vyprávěním opravdických válečných pilotů – generála Františka Fajtla a generála Antonína Lišky. Jeli jsme také s tátou do Anglie za stíhači, kteří tam po válce zůstali, a vyzpovídali i vdovy po těch, co už zemřeli. Zajímaly nás hlavně obyčejné věci, které v knížkách o pilotech R.A.F. obvykle nejsou – třeba jak naši letci balili holky a jestli na ně Angličanky jako na cizince braly. A dozvěděli jsme se, že ano, protože Čechoslováci byli zábavní a většinou dobře tančili, což dívkám imponovalo. Pomoci takových historek, všelijak upravených a nově poskládaných, jsme pak náš příběh dotvořili – asi jako když z různých přísad pomaličku vyrábíte šém a doufáte, že vás pečlivě uplácený homunkulus zázračně ožije.*“²⁸²

Jak je to tedy s onou autorskou inspirací na základě děl Antonína Lišky a Františka Fajtla a s jejím následným odrazem a zprostředkováním vzpomínek v samotném filmu? Na základě analýzy se podařilo vysledovat několik okamžiků, které jsou společné jak filmu, tak jejich vzpomínkové literární předloze. Kupříkladu kaple mírovské pevnosti, ve které vězni šijí svou denní normu výrobků, má svůj textový „předobraz“ v díle Františka Fajtla *Dva údery pod pás*, ve kterém mj. srovnává své zážitky z německé okupace 15. 3. 1939 a také ze svého věznění v TNP Mírov v letech 1950–1952.²⁸³

S největší pravděpodobností z tohoto díla pochází také další filmová epizoda a to právě líčení průběhu onoho osudového dne patnáctého březnového dne roku 1939. Po příchodu německých sil byl Fajtl podle svých vzpomínek spolu s kolegy-letci svědky předávání čs. vojenských letišť v českých zemích do německých rukou. Právě Fajtl byl prý díky své znalosti němčiny nucen v Přerově zastupovat velícího důstojníka trpícího silným revmatismem. Fajtlovu roli pak ve filmové verzi přebírá postava Františka Slámy.²⁸⁴

Stopy rukopisu Liškova pak nese filmová scéna, ve které zahyne jeden z hlavních hrdinů. Mladší z kamarádů pilotů Karel Vojtíšek v ní vyhazuje z letícího letounu svůj záchranný člun zvaný Dinghy Františku Slámovi, jež byl nucen přistát ve vodách lamanšského průlivu a hrozí mu podchlazení po ztrátě jeho vlastního člunu. Vojtíškovi se sice podaří člun příteli shodit, ovšem následně jeho letoun končí v moři a s ním i jeho pilot. Podobnou epizodu nalezneme v Liškově románu *Jak se plaší smrt*, kdy jeden hrdinů přistane s letounem v moři vedle kamaráda, aby ho zachránil ve svém člunu. Zatímco ve filmové verzi jeden z hrdinů přežívá, obě postavy literární předlohy vydává moře mrtvé až po dvou měsících, neboť pro bouři jim v inkriminovaný okamžik nebylo možné z britské pevniny vyslat pomoc.²⁸⁵ Na závěr této části o práci jen dodejme, že také *Tmavomodrý svět* může být další názornou ukázkou toho, jakým způsobem filmoví tvůrci čerpají inspiraci ze

²⁸² Viz rubrika *Film* na www.tmavomodrysvet.cz (citováno 20. 2. 2004).

²⁸³ Viz František FAJTL, *Dva údery pod pás*. Praha 1993.

²⁸⁴ Viz FAJTL, *Dva údery pod pás*, s. 12–14.

²⁸⁵ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, kapitola VI.

vzpomínkových prací a zkušeností pamětníků, jak s nimi po svém pracují a poté jim ve svém díle vdechují svůj vlastní „smysl“...²⁸⁶

---

²⁸⁶ Snad vůbec nejnovějším případem takového přístupu může být film Václava Marhoulů *Tobruk* (2008). Ten se podle slov svého tvůrce snaží být nejen produkcí určeným pro pamětníky a fanoušky vojenské historie, ale filmem, který by měl být: „... sdělný pro většinové obecnstvo, měl by nabízet základní otázky ve smyslu hledání lidských hodnot...“ Viz Autorský záměr filmu. K dispozici na <http://www.ceskatelevize.cz/specialy/tobruk/zamer.php> (citováno 15. 7. 2009).

7. Živé vzpomínky: rozhovory s pamětníky a orální historie

Živé vzpomínání snad patří mezi nejpřirozenější formy předávání prožitků, názorů a zkušeností už od nejstarších dob. U válečných veteránů nebo obecně lidí, kteří prožili válečné konflikty, má tento způsob navíc mnohá specifika. Podmínky nelehkých dob válečných totiž často nepřejí pořizování jakýchkoliv písemných, fotografických či „audiovizuálních“ záznamů a pokud již v některém z okamžiků vzniknou, často jsou torzovité a nebo se je nepodaří do mírových časů uchovat. Lidská paměť pak zůstává (se všemi svými klady i zápory) jediným médiem, jehož prostřednictvím se současníci či příslušníci následujících generací mohou dozvědět nejen „co se vlastně událo“, ale především, jak to či ono dotyčný vnímal, jaké měl pocity, dojmy atd.

Jako příklad nám opět mohou posloužit příběhy našich vojáků, kteří se snaží po skončení války ve vlasti předat své prožitky dále. Kromě již zmiňovaného sepisování vzpomínkových prací nejrůznějších forem, které na řadu přichází spíše později, vypráví své osudy osobám blízkým (rodinným příslušníkům, známým apod.) a také přednáší na veřejnosti. Na sdělování prožitků a na příjemné pocity z nabytí společenské prestiže vzpomíná jeden vojáků, který sloužil v řadách armády Svobodných Francouzů generála de Gaulla. Jeho kamarád, kolega a generační vrstevník, který v ukázce vystupuje po jeho boku, pak za války působil jako bombardovací pilot britské R. A. F.: „*Jako kluci jsme s Kordou byli v Poděbradech v klatbě, ale teď nás všichni obdivovali. Když jsem pořádal na žádost mnoha známých přednášky, bylo třeba umístit tlampače i na ulici, protože v Poděbradech nebyl sál, který by mohl pojmout všechny posluchače. Bylo to pro nás zadostiučinění.*

„*Kdybychom v mládí nedělali tolik klukovin,*“ poznamenával Korda a já dodával: „*Kdyby mě býval pan probošt nehonil ze své zahrady a nenaučil mě skákat přes zdi a ploty, nikdy bych se asi nestal parašutistou.*“

*Společně se starostou a dalšími místními potentáty jsem vítali prezidenta republiky dr. Beneše při jeho návštěvě v Poděbradech. Stali jsem se uznávanými hrdiny. Ale sláva nám nestoupla do hlavy, zůstali jsem pro své přátele a spolužáky těmi kluky, které vždy znali.*²⁸⁷ Tato vžitá tradice veřejných přednášek, vystoupení a besed s pamětníky pak nalezne své pokračovatele i v desetiletích následujících a těší se kolísavé pozornosti posluchačů – od nekritických naslouchatelů lačných každého slova až po odmítavé kritiky „zmateného vyprávění starců“ – pozornosti až do dnešních dnů. Vraťme se však zpět do roviny obecnější.

Tyto „ústní“ (či orální) prameny se posléze často stávají pramenným zdrojem pro dějepisce, historiky, literáty a vůbec ty „muže (a ženy) slova“, kteří se snaží na jejich základě „proniknout“ k podstatě věcí minulých a pojednat o nich na stránkách svých vlastních prací rozličných žánrů. My v tomto případě zůstaneme u historiků, kterým při jejich bádání o nejrůznějších otázkách a aspektech minulosti byly partnery (a vydatnými pomocníky) účastníci druhé světové války.

Snad v každé zemi, které se nějakým způsobem dotkly události druhé světové války, v závislosti na politických a celospolečenských zájmech proběhla poptávka po zachycení vzpomínek účastníků tohoto světového konfliktu. V návaznosti na výzkumy probíhající již za války byla na půdě nejrůznějších institucí, v rámci

²⁸⁷ Viz Karel HORA, *Moje matka Cizinecká legie*. (Praha: Egem) 1993, s. 188.

badatelsky široce pojatých (i finančně garantovaných) projektů a často za pomoci nejmodernějších technických prostředků shromažďovaná nejrůznější svědectví, mezi nimiž ta „vojenská“ hrála nezanedbatelnou úlohu (kromě např. přeživších vězňů koncentračních táborů nebo obětí Šoa). Vznikla tak celá řada dodnes užívaných prací v rovině interpretace sebraného materiálu: za všechny jmenujme např. práce mapující za pomoci kvantitativních metod „myšlenkový svět“ amerických vojáků z pera amerického sociologa Samuela Stuffera (především kniha *American Soldier*), nebo díla americko-francouzského tandemu sociologů Edwarda Shilse a Maurice Janowitze hloubkově analyzující naopak armádu z opačné strany fronty, tj. nacistický Wehrmacht.²⁸⁸ Především pak byl dán materiálový a institucionální základ snažení ve „sběru“ a analýze pamětních svědectví pro další léta. Např. pod záštitou britského Imperial War Museum (IWM) se postupně začala tvořit rozsáhlá sbírka rozhovorů, která dnes patří, jak co se týče absolutního množství, tak i záběrem k největším na světě.²⁸⁹

V souvislosti se změnami na poli společenských a humanitních věd a s postupnou změnou paradigmatu ve směru ke „zkvalitativnění“ a „mikrohistorizaci“ se měnila i „osobnostní skladba“ těch, jež usedali za mikrofony i nahrávací zařízení. Na jedné straně zhruba od poloviny 70. let minulého století nastupovala do sféry historického bádání nová generace, jež se již necítila být vázána tradičním respektem k tzv. „velkým dějinám“, k dějinám politiky, diplomacie a vojenských dějin psaných v událostním, případně pak vojensko-strategickém duchu. Naopak inspirována takovými fenomény jako „návrat vyprávění“, narativita a narativní formy, problematika paměti, dějiny všedního dne a každodennosti, individuální prožívání a dojmy, zkoumání viny a odpovědnosti, chování v bojových podmínkách, psychohistorie apod. si začala historická věda postupně klást poněkud jiné otázky, než v předešlých desetiletích.²⁹⁰ Ke slovu se postupně, kromě tradičně zachycovaných svědectví generálů a vysokých štábních důstojníků, dostávali i velitelé jednotek a ve finále i prostí vojáci, jejichž pohled a „válečná paměť“ byla poněkud odlišná od jejich bývalých nadřízených.²⁹¹ Dějiny se začaly psát mnohem více „zdola“ („from below“, dalo by se říci...), s mnohem větším respektem k individuálním osudům, než bylo do té doby obvyklé, i když se jednalo o dlouhodobý proces a tabuizovaných témat či „vypravěčských skupin“ zůstávalo velké množství, stejně tak jako „vojenské dějiny“ (*military history*) se v komplexnější a mnohvrstevnatější „dějiny válek“ (*history of war*) se „obyčejnými“ vojáky (i lidmi) zaplňovaly postupně.

---

²⁸⁸ Viz Edward A. SHILS – Morris JANOWITZ, *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II*. Public Opinion Quarterly, Vol. 12, No 2 (Summer 1948), s. 280–315.

²⁸⁹ IWM tak patří mezi průkopníky v budování propojených fulltextových databází usnadňujících profesionálním badatelům i laickým zájemcům orientaci ve sbírkách. Katalog zvukových nahrávek viz <http://www.iwmcollections.org.uk/qrySound.asp> (stav ke dni 20. 3. 2008).

²⁹⁰ O vývoji historiografie a jejích trendech od 70. let minulého století viz např. Georg. G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivnosti k postmoderní výzvě*. Praha, NLN 2002, s. 91–130. O trendech ve vojenské historiografii tohoto období stručně viz např. Richard HOLMES, *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle*. London, Cassel 2004, s. 7–18. Viz též Jiří HUTEČKA, [Jeremy BLACK, *Rethinking Military History*. London, Routledge 2004] Dějiny – teorie – kritika 3, 2006, č. 1, s. 168–172.

²⁹¹ Kupříkladu velmi podnětným způsobem a s velkým respektem k individuálním svědectvím zpracoval doposud tabuizované téma prostřednictvím analýzy vzpomínkových prací bývalých vojáků Wehrmachtu alsaského původu francouzský historik Alfred Wahl. Viz Alfred WAHL, *L'incorporé de force d'Alsace–Moselle. Analyse de récits de guerre*. In: Alfred WAHL (ed.), *Mémoire de la Seconde Guerre Mondiale*. Actes du Colloque de Metz 6–8 octobre 1983. Metz, DIHP 1984, s. 227–242.

Podmínky v poválečném Československu široce zaměřenému a především svobodnému a otevřenému zachycování vzpomínek válečných veteránů příliš nepřály. Doba „třetí republiky“ následující po skončení války byla velmi krátká na rozvinutí ucelenějších vzpomínkových projektů, mnozí své vzpomínky záměrně odkládali s tím, že je třeba se nejdříve zaměřit na budování současnosti a budoucnosti a pak až se možná vrátit k minulosti. Navíc zde již počaly fungovat zpočátku spíše skryté, později, po etablování komunistické moci po roce 1948 pak otevřené mechanismy ideologické a politické „kontroly“ vzpomínání na válku. Ty samozřejmě nepřály především presentaci životních příběhů bývalých veteránů příšlých ze „špatné“ (tj. západní) strany a stejně tak nestály o otevřené a „od srdce“ sdělované postřehy z Východu, zejména pak o poměrech v Sovětském svazu, její armádě, tvrdých a „odideologizovaně“ líčených podmínkách boje apod. V neposlední řadě zde svou roli sehrál také hospodářský a technologický rozvrat a materiální nouze (patrný až hluboko do padesátých let), v jejichž důsledku se nedostávalo technických prostředků i médií schopných zaznamenávat a uchovat sdělované vzpomínky, od výkřiků nejmodernější techniky přenosných kotoučových magnetofonů až po obyčejný papír.

Velmi důležitým faktorem byly také přístupy, s jakými historikové přistupovali k jedné z hlavních náplní svého „řemesla“, tj. psaní dějin. Česká historická škola – pod vlivem německé a rakouské tradice, ze které vzešla – už od dob svých počátků, až na světlé výjimky (např. Josefa Šustu, Bedřicha Mendla nebo Jaroslava Werstadta), neoplývala přílišným respektem k nedávné minulosti a jejím specifickým pramenům. V tomto ohledu se příliš nezměnilo ani únor 1948, kdy vyjma ideových postulátů a zpracovávaných témat byla takřka kompletně převzata „instrumentální výbava“, metody a postupy psaní o dějinách.²⁹²

Postupné změny v tomto ohledu zaznamenala 60. léta, kdy se nejenže na pořad dnes opět dostávalo téma zahraničního odboje a seriózní bádání o něm, ale také obecně využívání vzpomínek žijících svědků a účastníků různých událostí a to nejen z řad vojáků. „Rozhovory“ se vedli s vybranými (a ideologicky „nezávadnými“) skupinami jako byli předváleční komunisté, účastníci protifašistického odboje, partyzáni apod. Pro celou řadu těchto výzkumných programů se vžil příznačný a dodnes velmi populární název „práce s pamětníky“. Po kořenech a konturách tohoto přístupu k bádání o minulosti se svého času při psaní své teoreticko-metodologické práce o orální historii pátral Miroslav Vaněk, který při té příležitosti o této problematice nahrál rozhovor s jedním z dobových aktérů a svědků nástupu tohoto trendu, historikem Josefem Bartošem. Miroslav Vaněk pro lepší rekonstrukci tohoto dnes velmi obtížně postižitelného fenoménu pak pořídil i nahrávky s dalšími pracovníky z regionálních archivů a muzeí.²⁹³

---

²⁹² Marxistická historiografie po roce 1948 kritizovala „buržoazní“ historiografii („pekařovce“) mj. za to, že se odchýlili od metodiky Gogolovy školy a místo rozboru pramenů uplatňovali „vcitování“. Navíc byla také vyjadřována, často spíše jen v proklamativní rovině, potřeba práce práci s novými druhy pramenů. Vzhledem k tomu že profilující osobnosti marxistické historiografie se chronologicky i tématicky spíše orientovaly na starší dějinná období, zůstalo spíše u požadavků na práci s prameny např. s hmotné povahy. Viz Vratislav VANÍČEK, *Gesta „dei“ per Bohemos. Příspěvek k typologickému zařazení a politické roli iracionální koncepce výkladu českých dějin v kontextu sociálních a duchovních proměn roku oku 1953*. In: Blanka ZILINSKÁ – Petr SVOBODNÝ (eds.), *Věda v Československu 1945–1953*. Sborník z konference 18.–19. 11. 1998, Praha Karolinum 1998, s. 392 a 396.

²⁹³ Viz Miroslav VANĚK, *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha, ÚSD AV ČR 2004, s. 37–52.

Jeden z prvotních impulzů důležitých pro zahájení práce s pamětníky vyšel zhruba ze tří zdrojů: jednak z Ústavu dějin KSČ, dále pak z tzv. krajských a okresních komisí regionálních dějin, jež se zaměřovaly na zpracování regionálních dějin KSČ a konečně od Výboru pro dějiny národněosvobozeneckého boje (úzce koordinujícího své úsilí s vedením Svazu protifašistických bojovníků). Od poloviny 60. let se zachycováním vzpomínek účastníků odboje začalo také zabývat jedno z oddělení Vojenského historického ústavu. Právě v souvislosti s těmito aktivitami se postupně začala profilovat silná badatelská generace zaměřená na dějiny odboje (prvního i druhého, domácího i zahraničního) a takoví badatelé jako např. Jan Křen, Václav Kural, Jan Tesař, Karel Pichlík, Bohumír Klípa, Tomáš Pasák. Velmi atraktivním se tento trend stal i pro historiky a pracovníky regionálních institucí, stojících poněkud stranou a ve stínu tradičních center bádání jako Praha či Brno, kteří cítili šanci, jak přispět s psaní „velkých dějin“ svými regionálními sondami a pohledy a to často bez ohledu na ideologickou objednávku „shora“. Jinak výsledky jejich bádání pak publikovali na stránkách regionálních periodik a někdy také (v závislosti na uznání od pracovníků „mainstreamovým“ center) na stránkách periodik celostátních. S trochou nadsázky je možné říci, že právě ve specializaci na práci s pamětníky se regionální badatelé často odlišovali od historiků z „centra“, kteří se vzhledem k přístupu k velkému množství „tradičního“ archivního materiálu nemuseli cítit potřebu se „pamětní otázkou“ natolik zabývat.

Z hlediska tématického se rozhovory údajně zaměřovaly (materiály se totiž mnohdy nepodařilo dopátrat) zpočátku na zachycení vzpomínek na „velké události“ a jejich „rekonstrukce zevnitř“ slovy tzv. „velkých svědků“, později byl stále více akcentován i (ve světovém měřítku též preferovanější) rozměr každodennosti, mentalit, prožívané zkušenosti atd. a ke slovu se dostávali, podobně jako v zahraničí i „obyčejní“ lidé.

Z metodického a technického hlediska byli záznamy pořizovány poněkud „intuitivní“ formou, buď za pomoci stenografických či písemných záznamů, v lepších případech záznamem na magnetofon. Velmi často nebyl „rozhovor“ vůbec realizován, ale dotyčný pamětník bylo požádán, zdali by nezpracoval vlastnoruční „životopis“ či pojednání zaměřené svým obsahem k inkriminovanému tématu. Zvláštní kapitolu pak představovala příprava před rozhovorem a školení tazatele, kteří nejenže neprošli žádným speciálním kurzem, ale často se jednalo o „ne-historiky“ (např. nespecifikované pracovníky aparátu KV KSČ), kteří o tématu z odborného hlediska neměli příliš potuchy. Díky informačnímu embargu uplatňovanému na zdroje a literaturu z „imperialistického“ Západu „udávajícího tón“ bylo jen velmi obtížné získat přehled o nejnovějších badatelských trendech a také o nejnovějších teoretických a metodologických debatách.

I přes tyto limity i v čs. podmínkách vznikali na toto téma teoretické a metodologické práce jako např. Milana Myšky, Stanislava Zámečnicka a Věry Holé.²⁹⁴ Právě na tomto díle je možné velice dobře poukázat na dobový přístup k práci s pamětníky. Vyprávěním pamětníků byla autory přisuzována poměrně velká váha jakožto nezbytnému prameni pro poznávání minulosti (tzv. tradici) a získání jejího ucelenějšího obrazu. Pokud pomineme „dobově-ideologicky“ podmíněná stanoviska typu, že úhel pohledu dotyčného vzpomínajícího je ovlivněn mj. „třídní příslušností“, pak přístup ke vzpomínajícím se z dnešního pohledu jeví jako poněkud „objektivistický“. Pamětník je totiž veskrze pojímán jako osoba disponující určitým

---

²⁹⁴ Viz Milan MYŠKA – Stanislav ZÁMEČNÍK – Věra HOLÁ, *Práce s pamětníky a vzpomínkami: Metodická příručka*. Ostrava, Socialistická akademie 1967.

dochovaným, leč subjektivním, prožitkem, který je dobré za pomoci „usměrnění“ historika „vytěžit“ a posléze, po „odstranění pozdějších nánosů“ odraz „dobové skutečnosti“ začlenit do „výsledné“ dějinné mozaiky sepsované historikem. Oproti jiným přístupům autoři akcentují „skupinovou práci“ s pamětníky (např. ve formě „řízených“ besed), při nichž (většinou dva) přítomní historikové kladou své otázky a pořizují (písemný či zvukový) záznam rozhovoru. Jak již bylo řečeno výše, autoři nevidí příliš velký epistemologický rozdíl mezi vzpomínkami psanými a mluvenými, které pro ně představují jeden druh pramene, přičemž je při „usměrňování“ a vzpomínání kladen důraz na působení pamětníků ve vztahu k „věcem veřejným“ (a tudíž i k pomyslným „velkým dějinám“). Koncepce práce s pamětníky vzbudila u části badatelů již ve své době (a stejně i později) určité pochybnosti (mj. z důvodů ideologických, ale také „tradičně-historických“), na druhé straně se byly mnohými historiky některé pozdější historiografické trendy (jako např. orální historie) poměřovány těmito měřítky a vnímány i přes značné odlišnosti jako metody již „dávno známé“ a využívané. Tato fakta pak posléze do značné míry ztěžovala etablování a rozvoj nových trendů v českém prostředí.²⁹⁵

Jedním z prostředků a „nástrojů“ z pomyslné „historikovy brašny“, který se utvářel v průběhu „krátkého“ 20. století, byla i orální historie. Tato metoda, vnímaná dnes již spíše jako interdisciplinární obor, se postupně rozvíjela především na půdě Spojených států amerických (s hlubšími kořeny) od konce 40. let a v souladu s postupující demokratizací a inovacemi historického bádání, s expanzí amerického „vědecko-kulturního“ vlivu a také spolu s nezbytnými technickými předpoklady šířila i do jiných zemí. V těchto dnech pak slaví svých pomyslných šedesát let intenzivního i extenzivního rozvoje, neboť za neoficiální datum vzniku orální historie v dnešním pojetí je považováno založení *Columbia Oral History Center* v New Yorku „Otcí – zakladateli“ Allanem Nevinsem a Louisem Starrem.²⁹⁶ Pokud zůstaneme u problematiky zpracování dějin válek a vojenství, pak zde je souvislost více než očividná. Jak se svého času vyjádřil jeden z významných amerických vojenských historiků Edward M. Hoffman profilující se v této oblasti: „*Orální historie jde přirozeně ruku v ruce s dějinami vojenství. Ať chceme či nikoliv, váleční veteráni vyprávěli své příběhy od nepaměti.*“²⁹⁷ V průběhu let se orální historie stala také běžně využívanou metodou mezi vojenskými historiky, jak o tom také svědčí množství sbírek a projektů provozovaných v rámci specializovaných vojensko-historických institucí, především pak na půdě Spojených států amerických.

V českém prostředí se orální historie začala utvářet zhruba od poloviny 90. let, nejprve v podobě dílčích projektů (mapujících např. osudy žen, lidí přeživších holocaust, osob narozených v roce 1924 nebo studentských vůdců z listopadu 1989), posléze v podobě vzniku specializovaných badatelských pracovišť (např. Centra orální historie jakožto jednoho z oddělení Ústavu pro soudobě dějiny AV ČR v Praze v roce 2000), „stavovských“ zájmových sdružení (především České asociace

²⁹⁵ Rozbor této práce viz VANĚK, *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, s. 43–47.

²⁹⁶ Kromě tohoto směru, zaměřeného spíše na výzkum společenských elit se rozvíjely i další orálně-historické proudy zaměřené např. na sledování „bezdějinných vrstev“ (etnických, náboženských či národnostních menšin, žen, homosexuálů, nejníže postavených sociálních skupin apod.) a také na dějiny místních společenství (tzv. *community history*).

²⁹⁷ Viz Edward M. COFFMAN, *Talking about War: Reflections on Doing Oral History an Military History*. *Journal of American History*. Vol. 87, No. 2 (September 2000), s. 582. Jak podotýká jeden z dalších historiků, Roger Horowitz, právě např. pro zkoumání nejrůznějších dimenzí období druhé světové války se orální historie jeví jako nepostradatelná. Viz Roger HOROWITZ, *Oral History and the Story of America and World War II*. *Journal of American History*. Vol. 82, No. 2 (September 1995), s. 617.

orální historie v roce 2007) a konečně i ve formě „průniku“ do univerzitní sféry za pomoci specializovaných studijních oborů (jako např. ustavením magisterského navazujícího oboru a jeho kmenového Pracoviště „Orální historie – soudobé dějiny“ na Fakultě humanitních studií UK v Praze).²⁹⁸

Jak praví elementární definice, orální historie se za pomoci propracovaných způsobů a postupů – vzhledem k charakteru její práce často „vypůjčených“ od jiných věd (např. antropologie, psychologie nebo jazykovědy) – dobírá nových informací a poznatků na základě ústního sdělení osob. Tyto osoby badatele zajímají buď proto, že byly účastníky či svědky určité zkoumané události nebo procesu, nebo také z toho důvodu, že se jedná o osoby, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit naše poznání jak o těchto osobách samotných, tak i o situacích a obecných skutečnostech, k nimž se dotýká vyjadřují.²⁹⁹

Neuralgickým bodem orální historie z pohledu konzervativněji uvažujících činitelů často zůstává její zdánlivě problematický vztah k „objektivním“ faktům, bez nichž se „opravdový“ vědecký výzkum nemůže obejít. Ano, údaje získané touto metodou jsou bytostně subjektivní, což ovšem badatel nepocítuje jako nedostatek zastírající „objektivní fakta“, ale jako novou kvalitu pojmání minulosti. Díky rozhovorům se totiž „... historik dostává k novým informacím, poznatkům a faktům, obohacujícím, rozšiřujícím nebo korigujícím dosavadní znalosti dějin, ale především získává obraz subjektivního prožitku těchto dějin a reakcí na ně u řady individuálních mluvčích.“³⁰⁰ A jak také připomíná Alistair Thomson, australský historik s britskými kořeny a současný prezident International Oral History Association, což je organizace od roku 1996 zastřešující celosvětové orálně-historické hnutí, právě slabiny lidské paměti se často staly předností výzkumu a někdy dokonce i jeho samotným předmětem.³⁰¹

Z předešlého líčení je více než patrné, že orální historie se svým charakterem a zaměřením pohybuje na pomezí hned několika společensko-vědních a humanitních oborů. Každý z nich operuje se specifickými otázkami, výzkumnými cíli a klade důraz na konkrétní postupy, jak při přípravě, vedení vlastních rozhovorů, tak i při následné interpretaci získaných poznatků. Na druhou stranu poskytuje zájem o kvalitativní výzkum – při respektu k výsledkům bádání kvantitativním – široký prostor pro mezioborovou spolupráci a výměnu poznatků. Možná, že právě zde tkví příčina, proč je orální historie (alespoň ve světovém měřítku) v posledních letech natolik rozšířenou a dynamicky se rozvíjející. Při korektně a tolerantně vedeném dialogu jsou (např. v prostředí výzkumného týmu) korigovány starší poznatky a teorie a dílem se tak daří do jisté bránit jakékoliv formě „strnulosti“ a „zakonzervovanosti“ nebo jen úzce „oborovému“ zacházení. Jen těžko by se např. historikové totiž mohli obejít bez elementární znalosti psychologie vedení rozhovorů, stejně tak jako sociologové jen těžko mohou zcela opomíjet dobový kontext vyprávěných příběhů nebo antropologové nemohou pomíjet historický vývoj společenských a sociálních struktur.³⁰² Jak kdysi napsal britský historik a politolog

²⁹⁸ Více o vývoji orální historie ve světě i v českém prostředí nejnoveji viz např. Miroslav VANĚK – Pavel MÜCKE – Hana PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 25–61.

²⁹⁹ Viz VANĚK a kol., *Orální historie: metodické a „technické“ postupy*, s. 5; též VANĚK, *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, s. 53–54.

³⁰⁰ Viz VANĚK, *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, s. 7–8.

³⁰¹ Viz Alistair THOMSON, *Fifty Years On. An International Perspective on Oral History*. Journal of American History, Vol. 85, No. 2, s. 585.

³⁰² Viz Edward E. EVANS-PRITCHARD, *Social Anthropology and Other Essays*. New York, Free Press 1966, s. 181.

Gareth Stedman Jones: „*Společná práce se naprosto nezbytná; ne však v nějaké okázalé či povrchní formě, ale naopak práce v kritickém duchu.*“³⁰³

Mezi přednosti orální historie, jež bytostně upřednostňuje kvalitativní přístupy, bezesporu patří respekt k člověku – jedinci se vším, co to s sebou přináší. „Revolucionářské“ a demokratizační počátky daly tomuto oboru do vínku odpor před rozdělováním dějin na „velké“ a „malé“ a proto jsou v prvé řadě mnohem více zohledňovány „dějiny viděné zdola“ (*history from below*), stejně tak jako rozměr „každodennosti“ a „mentalit“. Sdělení jednotlivce jsou pojímána jako médium se svébytnou poznávací hodnotou. Orální historik zdůrazňuje individuální odlišnosti, výpovědní a poznávací hodnotu individuálních činů, prožitků a postojů, které dávají dějinám „barvy“ a „tvary“, přičemž tato svědectví nejsou jen pouhou ilustrací teoreticky vyvozených obecných trendů a procesů nebo anonymní statistickou jednotkou. Rozhovory a životní příběhy takto sdělené stojí na roveň kvantitativnímu výzkumu – např. s pomocí statistik, výzkumů veřejného mínění apod. U zdůrazňování „role individuality v dějinách“ však respekt k narátorům zdaleka nekončí. Orálně-historický výzkum s sebou kromě odborné stránky nese i praktické důsledky a kroky v oblasti etické a právní. Pokud mají být výsledky kvalitní, mělo by být k projektům přístupováno profesionálně, zejména pak ze strany badatelů (narátor může, tazatel musí...!).

Čím je tedy orální historie tak přitažlivá nebo naopak odtazítá? Na jedné straně je to pro orálního historika jedinečný pocit, když je přímo účasten vzniku historického pramene, když se může setkat se svědky a leckdy i aktéry událostí, o kterých on sám třeba jen četl či slyšel. Na straně druhé badatel příležitost být přítomen a aktivně se podílet na vzniku pramene, přes jeho zpracování a analýzu, až po finální interpretaci, nesmí nikdy podlehnout „přes příliš“.³⁰⁴ Kde ovšem leží ona (spíše tušená) hranice, není a asi nikdy nebude přesně známo... Pro množství badatelů bude bezprostřední a živý kontakt s narátory stále velkou výzvou, stejně tak jako pro jiné bude v důsledku mnoha „proměnných“ (např. otázka náročnosti odborné, časové, materiálně-technické nebo psychické), které jsou k uskutečnění úspěšného orálně-historického výzkumu potřebné, schůdnější a lepší volit k „tvorbě dějin“ raději cestu použití jiných druhů pramenů. Je to pochopitelné a záleží jen na každém badateli, jaký postup si zvolí.

S odstupem již takřka dvaceti let od obnovení svobody a plurality vědeckého bádání na poli soudobých dějin je možné říci, že v oblasti psaní dějin např. druhého odboje a dějin druhé světové války stále vítězí spíše „tradiční“ přístupy. Standardní orálně-historické projekty, které by mapovaly osudy druhoválečných veteránů tak, jako je tomu i v jiných zemích, se u nás bohužel nezrodily a zůstává otázkou, zdali v pomyslném čase „pět minut po dvanácté“ ještě vůbec budou moci vzniknout.³⁰⁵

³⁰³ Viz Gareth STEDMAN JONES, *From Historical Sociology to Theoretical History*. The British Journal of Sociology, Vol. 27, No. 3 (1976). Special Issue. History and Sociology, s. 304.

³⁰⁴ Viz Zuzana FIALOVÁ, *Orální história – história s tvárou a menom*. In: *Malé dějiny česko-slovenských vztahov VI*. Bratislava, Nadace Milana Šimečku 1996, s. 36.

³⁰⁵ Pokud zůstaneme u situace zemí bývalého východního bloku, pak jako velice podnětné se v tomto směru jeví např. projekt slovinské historičky Moniky Kokalj Kočevar, zaznamenávající, analyzující a interpretující za pomoci orální historie vzpomínky veteránů druhé světové války (a také výtky za slovinskou nezávislosti v roce 1991). Viz Monika KOKALJ KOČEVAR, *A Dialogue with veterans from WW2 and veterans from the war for independence of Slovenia in 1991*. Příspěvek prezentovaný na 15. IOHA konferenci v Guadalajare 2008; text příspěvku publikovala IOHA na CD, uloženo v Centru orální historie ÚSD AV ČR. V prostředí polském se z pohledu orální historie vzpomínkami vojáků polského odboje zabývala např. historička Marta Kurkowska-Budzan. Viz Marta KURKOWSKA-BUDZAN, „*Cursed Soldiers*“: *Anticommunist Armád Resistance Veterans' Life Stories and Policy of Memory in Poland*. Příspěvek prezentovaný na 15. IOHA konferenci

Biologické hodiny v případě narátorů odbíjejí s neúprosností jim vlastní a množící se nekrology na stránkách specializovaných periodik jsou toho smutným důkazem. Tento dluh (nejen) orálních historiků vůči budoucím generacím zde již pravděpodobně zůstane navždy...

Při bádání nad vzpomínkovými pracemi autor vycházel z orálně-historických pramenů spíše okrajově a to především díky dlouhodobému kontinuálnímu projektu Centra orální historie ÚSD AV ČR (dále COH) a Českého centra – Londýn s pracovním názvem *České zahraniční audiovizuální memoáry*.³⁰⁶ V jeho rámci byly realizovány rozhovory se třemi narátory, bývalými vojáky čs. armády z let druhé světové války, kteří se po válce usadili anebo emigrovali do Velké Británie. Jednalo se o pány Miloslava Kašpara, sloužícího v letech druhé světové války u pozemního vojska a o dva bývalé letce, Miroslava Liškutína a Ivana Schwarze.

Rozhovory byly po konzultaci s pracovníky COH realizovány ve dvou fázích a sezeních: v té první (ve dnech 28. 6., 5. 7. a 6. 7. 2006) narátoři za přispění tazatelky (a za přítomnosti kameramanky zaznamenávající rozhovor na dvě kamery) volně vyprávěli svůj životní příběh od dětství a rodinných kořenů až po současnost. Po přepisu těchto rozhovorů a následné analýze se vzhledem k okolnostem uskutečnila se zhruba půlročním odstupem druhá fáze a druhá sezení. V průběhu těchto rozhovorů byly zmiňovány připravené okruhy otázek, které jednak vyplynuly z rozhovorů předešlých a dále pak také otázky týkající se vnímání života v předválečné ČSR, v exilu za války, po roce 1945 po návratu do Československa a konečně i života v druhé vlasti (tj. většinou Velké Británii) po druhém odchodu do zahraničí.

V průběhu projektu se naplno ukázala všechna specifika orálně-historického výzkumu, s nimiž jsou badatelé nuceni se vypořádávat. V první řadě je nutné jmenovat finanční i organizační náročnost výzkumu realizovaného na půdě Velké Británie, kterou se podařilo zvládnout společnými silami zainteresovaných institucí: COH zajistilo metodologické a historické zázemí projektu, přepis a analýzu rozhovoru a dílem také vyslání vyškoleného tazatele pro druhá sezení a také výslednou archivaci nahraného materiálu; České centrum v Londýně pak posloužilo jako manažerský prvek v rámci projektu koordinujícího narátory, tazatele a kameramanku, činitele zajišťujícího zázemí pro externí tazatele z kontinentální Evropy a konečně podílejícího se na produkci audiovizuálních nahrávek. Velmi flexibilní a plodná spolupráce se rozhodně stala příslibem do budoucna a případně i příkladem pro možnou nápodobu i v jiných zemích.³⁰⁷ Dlouhodobější a systematičtější výzkum by však bylo možné realizovat pouze za předpokladu získání dostatečného množství účelově zaměřených hmotných prostředků, např. ve formě grantů.

---

v Guadalajaře 2008; text příspěvku publikovala IOHA na CD, uloženo v Centru orální historie ÚSD AV ČR.

³⁰⁶ Za realizaci projektu patří velké poděkování paní Renatě Clark z Českého centra v Londýně (a vůbec jeho pracovníkům) zajišťující organizační část výzkumu, spoluiniciátorce celého projektu, dále pak paní Lucii Wenigerové, která v roli tazatelky nahrávala pomyslné „první kolo“ životopisných interview, dále pak kameramance Lucii Helence, jež zajišťovala natáčení rozhovorů na kameru a z jejíž dílny vzešly výsledné audiovizuální výstupy a konečně pak vedoucímu COH Miroslavu Vaňkovi, díky jehož (nejen) spolutvůrčí činnosti projekt vznikl. Všechny nahrané rozhovory (v podobě audio, video i přepisů) včetně doprovodných materiálů se nachází ve sbírce Rozhovory Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v.v.i. v Praze.

³⁰⁷ Správa českých center v zahraničí, která je příspěvkovou organizací Ministerstva zahraničí ČR, provozuje v současné době po světě celkem 23 českých center, skýtajících v tomto ohledu velký potenciál. Viz <http://www.czechcentres.cz/scc/ceska.centra.asp?menu=5370> (citováno 6. 5. 2009).

Jako mírný handicap se ukázalo nahrávání druhých rozhovorů v delším časovém odstupu od rozhovorů prvních a to z toho důvodu, že narátoři ztratili povědomí o tom, o čem hovořili v předešlém rozhovoru a v některých pasážích rozhovorů se proto opakovali. Tomuto spíše zdánlivému handicapu se podařilo čelit kladením vhodných okruhů doplňujících a rozšiřujících otázek ze strany tazatele, které měly rozhovor posunout do dalších rovin. Je pro dokreslení tohoto posunu citujme dvě ukázky z rozhovorů, který se týká závěrečné fáze války a osvobození Československa, při němž se dotyčný setkával se svými příbuznými ve vlasti:

Lucie Wenigerová: *A jaký byl příchod do Prahy?*

Miloslav Kašpar.: *Když jsem byl mezi Čáslaví a Prahou, tak jsme šli ještě na Kutnou Horu a od Kutné Hory potom směrem přímo na Prahu. Když jsme byli kousek, asi tři kilometry východně Prahy, tak tam za mnou ... přišel jeden náš voják z domova a povídá: „Slyšel jsem, že se jmenujete Kašpar... Já se vám obávám říct tu zprávu, že váš bratr byl právě zastřelen při obraně Janečkovy továrny na Pankráci.“ To byla továrna na motocykly, Jawa. Tak při obraně Jawy byl zastřelen. A dokonce byl zastřelen před svojí manželkou a před svojí dcerou. ... Když jsem pak přijel do Prahy, tak první cesta byla k němu. Druhý bratr se vrátil z koncentračního tábora u Jihlavy, kde byl zajatej jakožto bratr účastníka zahraničního odboje. Tak to byly dvě takové ztráty. Ten druhý bratr se z toho potom vzpamatoval, ale byl ve velmi, velmi špatném stavu nervově, ten přežil až do roku devětapadesát a pak zemřel. Tak jsem zůstal sám.³⁰⁸*

V rámci druhého rozhovoru přišla na totéž téma řeč opět, ovšem podařilo se zmíněné téma prohloubit položenou otázkou:

Pavel Mücke (dále PM): *Vy jste se vlastně dostal ke konci války domů se svojí jednotkou, tak bych se chtěl zeptat na ty pocity, jak jste vnímal návrat?*

Miloslav Kašpar (dále MK): *No ten pocit nebyl zvláštní, poněvadž já sem od Malé Fatry, tam jsem dostal totiž velení praporu a dostal jsem tam koně. Poněvadž my jsme tenkrát byli pěší jednotka, tak když jsem měl prapor, tak jsem dostal koně a potom jsem musel objíždět celý ten úsek praporu, to byla nutnost naprostá, protože to člověk pěšky dělat nemohl. Tak jsem s tím praporem, který jsem dostal, pak táhnul z Tater až do Prahy. Přes úsek severně od Brna, přes Přibyslav, přes Kutnou Horu přímo na Prahu. A bohužel, když jsme přišli někde východně od Prahy do nějaké malé vesnice, tak tam někdo mě volal: „Vy jste pan Kašpar? Právě vám musím oznámit smutnou zprávu, že vám v Praze zastřelili bratra...“ Tady ho mám... [ukazuje na fotografii] ... Dutinky si tenkrát plnil. Tenkrát nebyly k dostání normální cigarety, tak si každé plnil dutinky svým vlastním způsobem.*

PM: *To je fotka z války?*

MK: *Tohle mně poslala jeho dcera. ...*

PM: *Ještě když jsme teď u těch příbuzných a známých, sledoval jste nějakým způsobem za války dění doma a měl jste třeba zprávy o příbuzných, o rodině...?*

MK: *Já sem měl dobrý styky s druhým oddělením zpravodajským. Já jsem měl vždycky sklon k zpravodajství. Čistě taková bych řekl... taková druhá přirozenost, zvědavost. ...*

PM: *Takže vy jste vlastně díky svým kontaktům se zpravodajci byl informován za války o tom, jak žijí příbuzní a rodiče?*

---

³⁰⁸ Viz Ústav pro soudobé dějiny (dále ÚSD), Centrum orální historie (dále COH), sbírka Rozhovory. Rozhovor s Miloslavem Kašparem vedla Lucie Wenigerová, 6. 7. 2006.

MK: *O všem jsem byl informován. To se dostalo jednak přes Rakousko, přes Itálii jsme dostávali zprávy. A dokonce i přes jižní Afriku taky. Podle toho, kde měl kdo příbuzný.*³⁰⁹

U narátorů, kteří v průběhu svého pestrého života svěřili své vzpomínky do písemné podoby vzpomínkové práce – jako např. Miroslav Liškutín nebo Miloslav Kašpar – se z počátku jako velice obtížná jevila snaha „vykolejit“ je z jejich již zformovaného „vzpomínkového diskurzu“. To se podařilo zpravidla až v druhé části druhých rozhovorů, kdy byl mezi tazatelem a narátorem navázán veskrze velmi konstruktivní, až přátelský kontakt, zvláště když narátoři poznali, že je tazatel se vzpomínanou problematikou dostatečně obeznámen a je navíc povoláním historik. S úspěchem se tomu podařilo u takových témat jako např. mezilidské vztahy uvnitř kolektivu čs. vojáků, každodenní život za války, reflexe života lidí a vůbec celé společnosti v poválečné Velké Británii (či v zemích jejího bývalého impéria), dojmy ze života místní krajanské komunity apod. Ve srovnání s psanými formami vzpomínkových prací jsou rozhovory více spontánnější a bezprostřednější, a leckdy i konkrétnější už vzhledem k tomu že vnikají „živě“ v krátkém časovém horizontu. Naopak vzpomínky psané bývají precizně formulované, leckdy formulované vzletným tónem a události a dobové děje jsou hodnoceny v obecnějším duchu.

Např. svůj (pozdní) návrat do Československa v roce 1945 vzpomíná na stránkách svých vzpomínek Miroslav Liškutín následovně: „*Bohužel, nebylo nám dopřáno zakončit naši bojovou činnost v oblacích naší vlasti. V Manstonu jsme marně čekali ... Bylo to velké zklamání, ale ještě větší zklamání spočívalo v tom, že sovětské velení nám zakázalo návrat domů.*“³¹⁰

Stejněho tématu se dotkla i tazatelka s Miroslavem Liškutínem v prvním rozhovoru:

Lucie Wenigerová: *Pane Liškutíne, mohl byste se ve vašem vyprávění vrátit do roku 1945, kdy jste se vrátil do Československa s rodinou?*

Miroslav Liškutín: *Po konci války, kdy jsme uvažovali, že jsme nemohli přiletět do Československa, když Praha volala o pomoc, protože bylo nebezpečí, že bysme se mohli střetnout se sovětskejma stíhačema, aniž by se vědělo, kdo je kdo. Jistě by to piloti poznali, ale ta možnost, že by někdo na někoho vystřelil a byla by mezinárodní zápletka. A proto asi zastavili náš přilet do Prahy, když Praha volala. To bylo v květnu. My jsme potom čekali, až nám přiletí nový Spitfiry, který československá vláda koupila. To byly Spitfiry typ IXE. Ty přišly asi koncem července, 3. srpna jsme odlítli z letiště Manstonu a po zdržení v Německu v důsledku velmi špatného počasí a taky nějakýho problému obdržet povolení přistát v Praze, to se muselo znova obnovit, protože jsme nepřiletěli ten den, kdy jsme tam měli být. Tak jsme přiletěli až 13. srpna. Velká sláva, všechno to bylo krásný, ale také jsme viděli, že Československo mělo silnou sovětskou armádu, přesto mně to nijak nevadilo a většina lidí to brala, jako že jsme ještě spojenci a že se nic neděje.*³¹¹

Přítomnost druhých osob u rozhovorů (rodinných příslušníků, kameramanky, zástupkyně Českého centra) neměla na atmosféru a výslednou kvalitu rozhovorů

³⁰⁹ Viz ÚSD, COH, sbírka rozhovory. Rozhovor s Miloslavem Kašparem vedl Pavel Mücke, 10. 1. 2007.

³¹⁰ Viz Miroslav A. LIŠKUTÍN, *Letecká služba* Cheb, Svět křídel 1991, s. 118.

³¹¹ Viz ÚSD, COH, sbírka rozhovory. Rozhovor s Miloslavem Kašparem vedla Lucie Wenigerová, 5. 7. 2006.

výraznější vliv, problematičtější se ukázala pouze u genderově citlivých témat (jako např. vztah narátorů k něžnému pohlaví, problematika rodinného života apod.), kde by mohlo dodržení schématu narátor-muž – tazatel-muž vést k větší otevřenosti rozhovoru. Nicméně i tak se ukázaly dosažené výsledky být více než dobrými, které navíc videozáznamem získali zcela jiných dimenzí, využitelných např. při tvorbě konferenčních či výukových prezentací potažmo při utváření širě koncipovaného filmového dokumentu.

Jako velmi prospěšnou se ukázala být volba míst, kde byly rozhovory realizovány (dvakrát se rozhovory uskutečnili u narátorů doma, v posledním případě pak v jedné z kanceláří narátorovi vlastní firmy), neboť jednak prostory splňovaly veškeré standardy na zachování vysoké kvality pořizovaných nahrávek a zároveň se na těchto místech velmi dobře dařilo navodit atmosféru příznivou pro obě strany na vzniku rozhovoru participující. Narátoři nejenže při svém vyprávění poukazovali na vystavené materiály, fotografie či dobové artefakty, ale sami je i ochotně přinášeli ukázat tazateli (a kameramance), čímž rozhovor dostával daleko hlubší rozměr a záběr. Kromě dojmů z nabídnutého pohoštění (čaje, cukroví, zákusků, sendvičů, ovoce...) si ve všech tří případech členové dvoučlenného badatelského týmu odnášeli sebou hmotné dary v podobě dobových tiskovin, fotografií a dokonce průmyslových výrobků (z produkce narátorovi firmy).

Celkově je možné říci, že rozhovory se ukázali být z badatelského pohledu velmi přínosnou formou vzpomínkových prací, jejíž hlavní předností je zaznamenání postojů, dojmů a názorů dotyčných narátorů, ale také možnost spolupodílení badatele na vzniku tohoto jedinečného pramene, vhodného pro zkoumání široké škály otázek vznášejících se nad děním minulým (i současným). Díky osobnímu kontaktu s žijícími svědky dobových událostí se tak badateli skýtá jedinečná příležitost vcítit se do smýšlení a jednání dobových aktérů, což v případě jiných druhů vzpomínkových prací nemusí nutně dosáhnout takové intenzity a hloubky, ovšem i se vědomím všech rizik, která s sebou orálně-historické projekty přináší (např. neochota potenciálních narátorů vzpomínat, organizační či technické problémy, větší míra psychické zátěže při realizaci rozhovorů atd.)

8. Kolektivní paměť: veteránské organizace a iniciované vzpomínání

Společný skupinový prožitek z let vojenské služby a kolegiální či dokonce přátelská pouta jsou živnou půdou pro vznik sdružení válečných veteránů po celém světě. A československé prostředí v tomto ohledu opět nebylo výjimkou. Veteránské organizace zde měly svou tradici již z dob rakousko-uherských a na pořadí dne přišlo jejich zakládání i po skončení Velké války 1914–1918, kdy dominantního postavení mezi veteránskými spolky a sdruženími nabyly organizace legionářské. Za jejich vzestupem stály především jejich zásluhy o vznik samostatného státu a také jejich elitářský charakter, neboť, jak již bylo několikrát zmíněno, v poměru k celkovému počtu ostatních válečných veteránů tvořili jejich příslušníci výraznou menšinu. Naopak „většinu“ či větší sílu vůči ostatním představovaly díky svému „symbolickému kapitálu“ vybojovanému na válečných polích („na správné straně“), což posléze mohli, alespoň dílem a alespoň někteří, zúročit i na půdě republiky. Výrazem vděčnosti státu a hlavní oporou se jim mělo stát tzv. legionářské zákonodárství, jehož základem se stal zákon č. 462/1919 Sb. Podle něho byli za legionáře považováni veskrze ti, kteří dobrovolně vstoupili do řad jakékoliv pravidelné armády bojující proti Centrálním mocnostem na straně Dohody do 28.10. 1918. Dodatečně byl také přiznán status legionářů dobrovolníkům čs. jednotek v Rusku, kteří přestoupili ze zajateckých táborů do legií po 1.1. 1919.³¹²

V praktickém životě to mohlo přinést a přinášelo sociální výhody, penze, zaměstnání či koncese garantované státní správou či místní samosprávou, v armádě pak důležité funkce apod. Samozřejmě že se tato zvýhodnění sekávala se skrytou závistí a nebo otevřenou nevolí „nelegionářů“ a to z nejrůznějších stran (z řad bývalých příslušníků c. k. armády, kteří se k legiím nepřipojili, dále z řad příslušníků menšin, proti nimž legie za Velké války nebo po jejím skončení vystupovaly jako např. Němců, Maďarů anebo také někdy i od nově nastupující generace dorůstající až po válce) a proto situace uklidnit rozjitzené vášně leckdy (a leckde) nebylo jednoduché. V neposlední řadě legionáři mohli těžit ze „symbolické převahy“ na poli nově ustavovaných tradic (vztahy a služební pozdravy v armádě; vzpomínkové oslavy atd.) a také „vzpomínání na válku“. Legionářská paměť, až do počtu menšinová, začala výrazně ovlivňovat paměť většinové společnosti a to často až do stádia budování jistého legionářského „kultu“.³¹³

³¹² Zvláštní postavení pak měli příslušníci čs. dobrovolnického vojska v ČSR z let 1918-1919 a příslušníci 55 praporů čs. domobrany v Itálii. Také jim byl v polovině 30. let přiznán jistý status „neplnoprávných legionářů“, mohli vstupovat do jejich organizací se všemi právy a povinnostmi. Výjimečné postavení, alespoň z hlediska prestiže, pak měli tzv. starodružiníci, což byli dobrovolníci české či slovenské národnosti, kteří vstoupili do řad jedné z dohodových armád před 1.1. 1915. Jednalo se především o cca 800 příslušníků České družiny v Rusku a 300 vojáků roty Nazdar vzniklé v rámci francouzské Cizinecké legie. Viz Martin KUČERA, *Významní legionáři v roce 1938. (Příspěvek k výzkumu společenských elit meziválečného Československa)*. In: Ivana KOUTSKÁ – František SVÁTEK (eds.): *Politické elity v Československu 1918–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994, s. 81–82.

³¹³ Viz Jan GALANDAUER, *O struktuře české historické paměti. zamyšlení nad vzpomínkou českého vojáka a zajatce*. HaV 45, 1996, č. 1, s. 132–136. O vývoji legionářského „kultu“ viz např. týž, *Čs. legie a jejich komemorace*. In: Jan GEBHART – Ivan ŠEDIVÝ (eds.): *Česká společnost za velkých válek 20. století. (Pokus o komparaci)*. Praha, Karolinum 2003, s. 293–312.

Největšího významu nabyla mezi veteránskými organizacemi Československá obec legionářská (dále ČsOL; založena 1921), hlásící se svým zaměřením k pro-masarykovskému (a později pro-benešovskému) pojetí a interpretaci zahraničního odboje. ČsLO dosahuje vrcholu v roce 1924, kdy její členstvo čítá více jak 40.000 členů a jedná se již o mohutný konglomerát disponující značnou ekonomickou i mediální silou a také politickým vlivem. Jak již bylo řečeno, jedná se spíše o nevojenskou organizaci s politickými cíly hlásící se „k socialismu v duchu Masarykově“, která ač není politickou stranou, dá se umístit na levý střed politického spektra (ke „stranám Hradu“, tj. straně sociálnědemokratické a národněsocialistické). Čestnými předsedy jsou zvoleni T. G. Masaryk a Edvard Beneš. Obec disponovala svým vlastním „mediálním koncernem“ s celou řadou periodik (Legionářský směr, Přerod, Legionářský týden), sborníků (Naše revoluce, Československá samostatnost – od roku 1924 Národní osvobození) a také nakladatelstvími Čin a Pokrok, což v éře vrcholu „kultury psaného slova“ znamenalo značnou sílu. Financování tohoto kolosu s ročním rozpočtem více jak 10.000.000 Kč bylo zajišťováno z různých zdrojů, které se nepodařilo dodnes přesně identifikovat, tichým tajemstvím však bylo, že na její činnost přispívaly jak oba její čestní předsedové, tak takové instituce jako Legiobanka, Poštovní spořitelna a další. Mezi sesterské organizace Obce sdružující její přívržence mezi „nelegionáři“ patřil také Svaz národního osvobození (od r. 1924) v jehož čele stála „šedá eminence legionářského konglomerátu“ novinář a bývalý odbojový pracovník JUDr. Lev Sychrava a Obec přátel legionářů (od r. 1936) v čele s historikem PhDr. Jaroslavem Werstadtem. Ve vztahu podřízeném pak vůči obci byl Svaz čs. legionářských invalidů a Sdružení internovaných. Ačkoliv se od ní postupně oddělili některé části členstva, které si založily své vlastní organizace, udržela si vedoucí postavení až do svého rozpuštění okupační mocí v roce 1939.³¹⁴ Zcela určitě je důležité na tomto místě připomenout, že z řad bývalých legionářů se záhy rekrutovaly řady příslušníků domácího, ale i zahraničního odboje.

Předešlé připomenutí událostí z meziválečného období není vůbec na škodu pro srovnání s událostmi, které se odehrály o dvacet a více let později. Po skončení druhé světové války se totiž začal odehrávat obdobný souboj paměti jako po roce 1918. Podobně jako po skončení Velké války byli zvýhodněni legislativně legionáři, tak i po druhé světové válce se tzv. účastníkům národního odboje dostalo opory ve zvláštním zákoně č. 255/1946. Definice „odbojáře“, který se zasloužil o novou republiku, byla oproti legionářskému zákonu velice široká a za účastníky odboje byly kromě příslušníků čs. zahraničních nebo spojeneckých armád považováni partyzáni, domácí či zahraniční odbojáři, kteří v odboji působili minimálně 3 měsíce, političtí vězňové, příslušníci 1. čs. armády na Slovensku a také účastníci květnového povstání roku 1945, kteří padli nebo utrpěli těžkou újmu na zdraví. Kromě těchto „válečných“ kategorií byly za účastníky odboje počítány i ti, kteří na podzim 1938 v řadách Stráže obrany státu utrpěli újmu na životě, osobní svobodě či zdraví a konečně také čs. dobrovolníci ve Španělsku z let 1936–1939. Kromě již výše zmiňovaných kategorií, jež už samy o osobě do značné míry odráží atmosféru poválečné doby ochotné ke „konečnému zúčtování“, byly z nabývání odbojářských výhod – jako např. získání správcovství národních podniků či míst ve státní správě, upřednostněného přijetí na studia apod. – automaticky vyloučeny osoby německé či

---

³¹⁴ O legionářských organizacích v meziválečném období přehledově viz Jan MICHL, *Legionářské organizace v Československu (1920–1938)*. HaV 57, 2007, č. 4, s. 4–23.

maďarské národnosti.³¹⁵ Stejně jako po roce 1918 se přijetí těchto norem a zejména jejich realizace v praktickém životě stala předmětem nevole, závidosti a někdy i více či méně otevřeného odporu mnoha „nepreferovaných“ obyvatel Československa.³¹⁶

Děni se po válce podehrávalo odehrávalo i na poli sdružovacím. Kromě znovu obnovených sdružení jako byla ČsOL, která, jak praví její stanovy, na „[...] svém 4. sjezdu dne 2. července 1947 přijala do svých řad příslušníky československé zahraniční armády ze všech front druhé světové války, kteří se o vstupu do ČsOL usnesli na svém Slučovacím sjezdu v březnu 1946 [...]“ začaly vznikat i další organizace.³¹⁷

Jedněmi z těchto organizací pak byly (český) Svaz bojovníků za svobodu (dále SBS) a (slovenský) Zváz ľudových bojovníkov, které v roce 1951 na slučovací konferenci sjednotily v (československý) Svaz protifašistických bojovníků (dále SPB). Tato „jednotná“ organizace, která byla jednou ze složek tzv. Národní fronty – odkud byla také „metodicky a ideově řízena a také finančně podporována – sdružovala účastníky národního odboje z první a druhé světové války, dále pak oběti nacistické persekuce a jejich pozůstalé. Tato sdružení navázala na činnost po válce ustaveného Svazu národní revoluce, Svazu osvobozených polických vězňů a také Svazu partyzánů, který byly po únoru 1948 „sjednoceny“ pod jednotnou hlavičku SBS a do řad této „vše-odbojářské“ organizace byla také včleněna již zmiňovaná (spíše promasarykovsky orientovaná) ČsOL. Při začlenění byl levicovými a zejména komunistickými silami využit scénář odzkoušený i při převzetí dalších nekomunistických stran, nutí a sdružení: nejprve bylo „vyakčněno“ řádně zvolené staré vedení, posléze pak byly vyloučeni (a v mnoha případech i uvězněni) skuteční či domnělí odpůrci a konečně pak nové vedení požádalo v červenci 1949 o výmaz z registračního rejstříku Ministerstva vnitra, čímž Obec byla bez řádného souhlasu členstva zrušena a včetně svých majetků a aktiv inkorporována Svazem. V souvislosti s (formální) federalizací republiky na sklonku 60. let byl svaz opět transformován do dvou republikových odnoží – Českého svazu protifašistických bojovníků a Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov – přičemž společné vedení sídlící v Praze mělo spíše koordinační funkci. Na mezinárodním poli byl Svaz čs. reprezentantem a členem Mezinárodní federace účastníků odboje (Fédération Internationale des Résistants) sídlící ve Vídni.³¹⁸

Podobně jako v případě legionářských organizací tak i u SPB patřil kromě funkcí sociálních a podpůrných hlavní úkol střežit „odbojový odkaz“ a dodávat s jeho pomocí legitimitu a „symbolický kapitál“ KSČ a vládnoucímu režimu. Ne náhodou se čestným předsedou stal samotný Klement Gottwald. Mezi vedením pak napříč lidově-demokratickou a socialistickou epochou existence Svazu stáli takový lidé jako bývalý legionář a rudoarmějce Jan Vodička ve funkci prvního

---

³¹⁵ Viz zákon č. 255 z 19. prosince 1946 o příslušnicích čs. armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národního boje za osvobození. K dispozici na http://www.army.cz/images/id_6001_7000/6675/09.htm (citováno 15. 11. 2008).

³¹⁶ Některé z těchto sporů mezi „domácními“ a „navrátilci“ se dostaly i na stránky dobového tisku jako např. případ zahraničního vojáka z Moravy, kterému odmítl domácí usedlík uvolnit zkonfiskovaný byt. Viz *Stráž lidu* 3, č. 233 (7. 10. 1947), s. 3.

³¹⁷ Výňatek viz *Stanovy Československé obce legionářské*. K dispozici na <http://csol-hk.wz.cz/> (citováno 28. 1. 2005).

³¹⁸ Viz Václav BRABEC, *Československý svaz protifašistických bojovníků*. In: Jiří KOCIAN (ed.), *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*. Elektronická verze na http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Prirucka48_89.pdf (citováno 6. 8. 2008), s. 39. Viz též *Analýza a perspektiva organizace osvobozených vězňů z doby nacismu. 1945–2007* (K dispozici na <http://www.sopvp.cz/?chapter=3>, citováno 22. 7. 2009.)

výkonného předsedy, dále pak Josef Hušek (předsedou 1962–1969), Samuel Fal'tan (1969–1970), Miloš Hrušovský (1970–1973) a po něm František Mišeje (1973–1990), kterému byl nápomocen ještě výkonný předseda František Šádek. Podobně jako prvorepublikánský „legionářský koncert“ disponoval(y) Svaz(y) tiskovými orgány (jako např. Hlas revoluce, Oboj a revoluce, slovenský Bojovník, ediční řadou SPB v nakladatelství Naše vojsko apod.), s jejichž pomocí byl mezi členy i ve společnosti obhospodařován „odbojový odkaz“ a budována ona „symbolická moc“. V počátcích tzv. pražského jara v roce 1968 disponoval zhruba šedesáti tisíci členů, o dvacet let později pak disponoval 42.758 členy.³¹⁹ Podobně jako prvorepubliková sdružení disponoval Svaz hierarchizovanou strukturou od nejvyššího vedení – nikoliv nepodobného činností sekretariátu politického hnutí – až po základní organizace pečující na místní úrovni např. o pomníky či památníky válečných obětí a vůbec odkaz odboje „ve správném duchu“ účastí na vzpomínkových oslavách nebo propagandistických akcích.

I přes persekuce mnohých válečných veteránů, jež byli leckdy dokonce i členy, držel Svaz po většinu let 1951–1989 konformní linii s „politikou strany a vlády“, čímž nevybočoval z řady mnoha dalších organizací Národní fronty. Světlou výjimkou, kdy různé složky a části Svazu projevíly velmi činorodou a do značné míry nezávislou aktivitu, bylo období tzv. pražského jara. Tyto aktivity se nesly v několika rovinách souvisejících s obecnými rysy doby: jednak to byl požadavek na federalizaci hnutí, dále pak rehabilitaci „chybami minulosti“ postižených účastníků odboje, jejich odpovídající zastoupení v nově vznikajících zákonodárných orgánech (např. České národní radě) a v neposlední řadě také v rehabilitaci dosud upozadovaných skupin či tradic odbojového hnutí (např. zahraničního odboje z let druhé světové války). Právě pro období roku 1968 je patrná také diferenciacce a „štěpení“ se jednotného Svazu na jednotlivé národní i „zájmové“ platformy např. v podobě utváření Sdružení zahraničních vojáků I. a II. odboje, Sdružení osvobozených politických vězňů a pozůstalých po obětech nacismu, Sdružení českých partyzánů, Sdružení českého národního povstání nebo Sdružení účastníků domácího a zahraničního odboje politického nebo ještě menších sdružení v podobě tzv. historických skupin. Další aktivity zájmových veteránských organizací byly do značné míry poznamenány srpnových zásahem „spřátelených vojsk“ a následnou stále hlouběji postupující „normalizací“. Některé výbory sice protestovaly proti intervenci např. u svých partnerských organizací v zahraničí (jako např. Ústřední výbor slovenského Svazu svým dopisem adresovaným sovětskému Sdružení veteránů Velké vlastenecké války), ovšem stále více se ukazovalo, že na to, „nač jara nezbyl čas“, pokud máme parafrázovat název jedné ze vzpomínkových prací charakterizující ono období, už bude možné jen těžko navazovat.³²⁰ Proreformní vedení bylo postupně nahrazeno loajální garniturou funkcionářů (k čemuž bylo mj. využito i federalizace hnutí), radikální deklarace byly postupně dementovány, činnost „pravicově-oportunistických“ sdružení zastavena rehabilitační procesy utlumeny (a posléze taktéž zastaveny) a interpretační linie odbojové minulosti se do značné míry navrátily k „před-lednovým“ schémátům. Na své pocity z posrpnového vývoj vzpomíná jeden z členů výboru Sdružení zahraničních vojáků: „*Ve výboru sdružení*

³¹⁹ Tamtéž, s. 39.

³²⁰ Sám autor publikace, Václav Šikl, jinak bývalý čs. letec v letech 1939–1945 působící ve Francii a Velké Británii, posléze po únoru 1948 persekvaný a v 60. letech funkcionář SPB, v roce 1969 emigroval do Velké Británie. Zde pak také sepsal své válečné i poválečné vzpomínky. Blíže o dění v rámci SPB z pohledu bývalého zahraničního vojáka viz Václav ŠIKL, *Předčasná vzpoura*. Praha, Naše vojsko 1992 (původní název *Nač jara nezbyl čas*. Toronto, Sixty Eighth Publishers 1979).

jsme se snažili předstírat sami sobě, že okupace nezměnila naši činnost. Tento sklon k utěšování měl však celonárodní ráz. Otřes okupace přiblížil lidi k sobě. Všichni jsme se na čas změnili, naklonili se jeden druhému, všímali si starostí a problémů druhých. Přes nesmírné neštěstí, které dolehlo na celou zem, bylo radostné v ní žít. Po několik měsíců. Až do hokeje. A vlastně až do prvního výročí okupace.

Dnem invaze jsme však ve sdružení ztratili to nejpodstatnější – kontakty s MNO i dalšími úřady. Kupodivu i nadále přicházela pozvání k návštěvám u jednotek. Až do zimy. Mnohdy jsme spíše naslouchali vyprávění vojáků, jak zabránili okupačním jednotkám ve vstupu do kasáren nebo jak jim na letištích znemožnili doplňovat pohonné hmoty. Pozvolna se však vkrádala autocenzura a pocity marnosti.³²¹

Opětovné splynutí s oficiální politikou strany a vlády v rámci Národní fronty bylo završeno.³²² Na sklonku osmdesátých let v souvislosti s pádem komunistického režimu v Československu je možné uvnitř Svazu opět spatřovat jisté pnutí, když se někteří členové – zejména z řad bývalých vězňů koncentračních táborů – postavily na stranu demonstrujících studentů a posléze podobně jako u dalších organizací a hnutí tzv. Národní fronty následovala pozvolná transformace a demokratizace. Do této doby se vztahuje další obnova dříve zrušených organizací (např. Svazu letců) včetně legionářského hnutí. V říjnu 1991 tak bylo na přípravném sjezdu odhlasováno obnovení ČsLO jako občanského sdružení potvrzené registrací MV ČR z února 1992. Postupně se také hledaly a od té doby stále hledají – nikoliv bezbolestně – cesty ke sblížení a spolupráci odbojových organizací s cílem „uznání jednoty zahraničního a domácího odboje“.³²³ Je možné říci, že poprvé od skončení druhé světové války se toto sblížení (či souboj) kolektivních pamětí děje v prostředí volné, rovné a demokratické soutěže...

V souvislosti se sledováním osudů vzpomínkových prací je třeba se zastavit u jedné z důležitých činností, kterou Svaz rozvíjel: uchovávání „paměti“ odboje prostřednictvím vyhlašování soutěží vzpomínkových (a posléze i historických) děl. Od dob svého založení pořádá SPB: „[...] soutěž, která podněcuje účastníky odboje našeho lidu proti okupantům za národní i sociální osvobození, aby zaznamenali své vzpomínky, zachytili na papír, čeho byli svědky a účastníky.“³²⁴ Soutěž každoročně vyhlašovaná Ústředním výborem Svazu a vyhodnocovaná jeho Historicko-dokumentační komisí za pomoci svazových pracovníků, ale posléze také odborných historiků, začala být postupně obesílána i příspěvky ryze historickými, které se zabývaly nejrůznějšími tématy z dějin první i druhého odboje. Utvořily se tak dvě paralelní řady, do nichž přispívala i řada historiků či pamětníků z regionů. Vyhlášení soutěže zpravidla probíhalo v květnových dnech v souvislosti s výročními oslavami osvobození a konce druhé světové války a práce umístěné na předních místech pak byly i finančně honorovány. Vedle prací oficiálně přihlášených do soutěže se na krajské a místní úrovni se také hromadila další řada prací dotýkající se regionální odbojové problematiky, která se nejrůznějšími cestami dostávala do pražského ústředí (mj. dodnes sídlícího v Legerově ulici v domě, který původně patřil ČsOL).

³²¹ Viz ŠIKL, *Předčasná vzpoura*, s. 97.

³²² O vývoji SPB v období pražského jara a v počátcích normalizace poskytuje rámcový přehled sbírka editovaných dobových dokumentů. Viz Jindřich PECKA – Josef BELDA – Jiří HOPPE (eds.), *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*. Díl 2, svazek 1. *Občanská společnost (1967–1970). Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*. Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1995, s. 221–257.

³²³ Viz *Stanovy Československé obce legionářské*.

³²⁴ Viz *Paměti bojovníků. Tématický soupis archivních materiálů ze vzpomínkových soutěží Svazu protifašistických bojovníků*. Praha, SPB 1967, s. 3.

Zde se z došlých prací utvářel do značné míry jedinečný „pamětně-historický“ fond, v určitých letech díky široké popularizaci často obohacovaný o sto a více prací.³²⁵

Jak konstatovali svého času správce tohoto fondu v úvodu k vydanému inventárnímu seznamu těchto prací, kritéria soutěže se postupem času měnila, z čehož je mezi řádky možné vyčíst především vliv „politicko-propagandistického“ zadání a také míry dohledu „shora“ na interpretaci vzpomínání i na psaní dějin. Odvíjely se od toho také cíle, které měla soutěž, fond a vůbec „řízená“ vzpomínková činnost svazu plnit: prosté zachycení svědectví (ovšem s velkou mírou proměnné, jaká svědectví to vlastně mají být...); poskytnutí (vhodného či nového) materiálu osvětovým pracovníkům či novinářům pro „masově-politickou práci“ v rámci Svazu a to zejména s mládeží (které měl být zprostředkován „odbojový odkaz“); nabídka pramenného materiálu v podobě vzpomínkových fondů a evokování zájmu u historiků o odbojová témata, tak aby jednou mohla vzniknout hodnotná syntéza dějin odboje.³²⁶ Po sametové revoluci bylo i přes „transformaci“ a „dekomunizaci“ Svazu v této tradici pokračováno i za změněných společenských podmínek, cíle však zůstaly v podstatě stejné: archivní, popularizační a historické. Fondy, jejichž drtivá většina je nyní uložena v 6. oddělení Národního archivu v Praze se až do dnešních dnů stále rozrůstají a současnosti dosahují 10.000 položky. Vzhledem k tomu, že se u velkého množství prací zachovaly i přihláškové listy a také hodnotící posudky, je tento fond (i přes svou neúplnost) takřka ideálním polem pro studium vztahu dějin a paměti odboje a potažmo i dějin první i druhé světové války. (Tato témata však ve své komplexnosti doposud čekají na své alespoň rámcové zpracování...)

---

³²⁵ Ne všechny došlé práce se však ve fondech zachovaly. Mnoho z nich bylo vráceno zpět na vyžádání autorům, další byly poskytnuty do gesce jiných archivních institucí, mnoho z nich bylo zapůjčeno spisovatelům nebo novinářům a již se nikdy nevrátilo nazpět. Tamtéž, s. 4.

³²⁶ Za účelem získání přehledu o tom, jaké práce jsou ve fondu ÚV SPB (a nástupnických institucí) obsaženy, bylo v letech 1967, 1973, 1977, 1981 a 1989 vydány tématiké soupisy mapující léta 1951–1988.

9. Vzpomínkové práce jako součást psaní dějin

Jedněmi z těch, kteří ve svém snažení sahají po vzpomínkových pracích jsou také profesionální historikové a badatelé zabývající se děním minulým obecně. Ti tyto potenciální prameny vnímali (a doposud vnímají) samozřejmě nejrůznějšími způsoby. Jakým způsobem bylo smýšleno o denících, vzpomínkách a memoárech jako pramenech v době před druhou světovou válkou, hodně naznačují výše zmíněná hesla z naučných encyklopedií. Jak tomu však bylo po skončení války a vzpomínkovými pracemi čs. zahraničních vojáků? Změnil se snad vlivem nejrůznějších okolností postoj k nim? Nebo nikoliv? Nad těmito otázkami by se měla pozastavit následující kapitola, která je opět spíše než soustavným výčtem myšlenkovým výbojem nejvýznamnějších tendencí a přístupů...

V předešlé kapitole jsme se při zastavení u udržování skupinové kolektivní paměti čs. vojáků zastavily také u periodického „organizovaného“ vzpomínání, které bylo následně hodnoceno ze strany kruhu pracovníků a spolupracovníků Svazu protifašistických bojovníků a jeho nástupců. Alespoň dílčí sonda do hodnotících materiálů, které se zachovaly spolu s jednotlivými vzpomínkovými díly, může být vhodným pohledem na to, kterak jsou produkty individuální paměti (a dílem také dějin) poměřovány ve vztahu k „velké“ (celonárodní) Paměti a Dějinám obecně. Pokusme se na následujících řádcích o takovouto malou analýzu.³²⁷

V prvé řadě je nutné zmínit osoby oponentů, neboť jejich role hodnotitelů doporučujících či naopak nedoporučujících práce k dalšímu výběru komise je zde klíčová. Mnohá jména pochází z řad profesních historiků zabývajících se dějinami druhé světové války, dějinami čs. odboje a potažmo dějinami dvacátého století. Někteří tito lidé působili (či působí) v prostředí univerzitním (např. Robert Kvaček), dále pak v prostředí Akademie věd (např. Jan Gebhart, Jaroslav Hrbek, Oldřich Sládek nebo Jiří Doležal) nebo ve Vojenském historickém ústavu (taktéž např. Jan Gebhart či Jaroslav Hrbek, Eduard Čejka, Miroslav Broft, Bohumír Klípa, Stanislav Zámečník nebo Zbyněk Kožnar), ale také z regionálních institucí (např. Zdeněk Jelínek) či archivů (např. opět Alena Hájková). Nikoliv nevýznamná část z těchto historiků patřila k lidem, kteří byli např. postiženi v souvislosti s nástupem tzv. normalizace po roce 1968. Významné místo mezi hodnotiteli zaujímal také historizující publicisté (např. Miloslav Moulis) a také kmenoví pracovníci a lektori pořádající organizace (např. Miroslav Görtler, Vojtěch Holeček, Karel Lagus, Milena Rendlová, František Burian nebo Stanislav Zámečník).

Samotná hodnocení se samozřejmě liší od osoby autora i od druhu posuzované práce svým rozsahem i charakterem. Některé z nich jsou velmi rozsáhlé, několika stránkové, jiné obsahují pouze několik souvětí. Pro lepší představu jako příklad kratších jmenovaných citujme např. posudek Jaroslava Žižky (Praha, 4. dubna 1977) na dílo Eduarda Doubka, který v něm zachytil osud bývalého příslušníka R.A.F. Bohumila (Fürsta) Fiřta: „*Vzpomínky jsou velmi čtivé a jsou psány tak, že je čtenář čte s napjatým dechem až do konce. Jde o vzpomínky jednoho z mnoha, neobsahují žádné zvláštní události, které by změnily druhou světovou válku, avšak*

---

³²⁷ Tato část kapitoly je analýzou a interpretací zhruba jedné stovky posudků, které byly uchovány spolu se více jak třemi desítkami zkoumaných vzpomínkových prací ve fondu Svazu bojovníků za svobodu (Národní archiv, Praha) a které měl autor této práce možnost prostudovat při jejich celkové analýze.

*zaznamenávají události tak, jak je prožívali řadoví vojáci. Doporučuji udělit větší finanční odměnu.*³²⁸

Citované hodnocení ve zkratce částečně naznačuje, jakou mají analyzované posudky strukturu. Autoři zpravidla nejprve ve stručnosti charakterizují obsah posuzovaného díla z hlediska faktického i formálního (mj. i literárního), pozastavují se nad úrovní zpracování, závažností tématu, pohledem autora, objektivitou a přínosem jeho svědectví (či historického zpracování) v rámci kontextu bádání o dotyčné problematice a konečně doporučují formu a výši případné odměny, jí má být autor ze strany organizátorů za svou vzpomínkovou snahu poctěn. Kromě objektivizujících hledisek jsou hodnocení samozřejmě protkána dobově podmíněnými soudy a tvrzeními, což je znakem všech hodnotících děl v jakékoliv době.³²⁹ Jedním dechem je nutné říci, že i z dnešního pohledu valná většina hodnotitelů vzhledem k zadání poměrně přesně vystihuje charakteristiku prací. U některých posudků nás pak na první pohled upoutá také jejich poměrně vysoká literární úroveň zpracování.³³⁰

Posuzovatelé vzhledem ke své profesi a orientaci v problematice poměrně často poukazují na koncepční a také na historické nesrovnalosti faktografického rázu, které se ve vzpomínkových pracích přirozeně objevují. Jako příklad je možné citovat vyjádření Roberta Kvačka na adresu vzpomínky bývalého příslušníka 1. čs. samostatné brigády v SSSR Františka Crháka: „... *Dvě tématické oblasti má tato práce. Jednou je pokus o vylíčení života Volyně před druhou světovou válkou a hlavně za ní, a jejich příspěvku k osvobození staré vlasti. Druhou tvoří rozvzpomínání na autorovu účast v začínajícím odboji, útěk do Polska a pak na bojovou cestu s čs. jednotkou v SSSR. ... Aby dosáhl spojení těchto dvou témat v jeden celek, zasadil je do rozhovoru ve volyňské rodině Mlejnků. Tato forma je poněkud násilná, zvláště při monologické způsobu vyprávění. Autor mohl volit tvar prostší – osou jeho udělat své memoáry a „volyňskou“ historii do nich začlenit třeba jako exkurz. Zbytečnou umělost textu zvyšují ještě nepravděpodobnosti a omyly. Uvádím jen příklady: v r. 1939 nemohl odboj ještě pracovat s heslem Churchill-Stalin-Roosevelt; za války nemohl autor vědět o citátu z Rauschnigovy knihy (Vyhnání Čechů), která vyšla v r. 1939 v Curychu, také podrobnosti o nacistické politice v protektorátu v textu uváděné nebyly na východě známy. Za cenné pokládám to, co je přímým memoárovým svědectvím.*“³³¹

Předešlé hodnocení naznačuje, že posuzovatelé se snaží postihnout klady a výjimečnost konkrétních děl, a to nejen z pohledu ryze pamětních svědectví, ale

³²⁸ Viz Národní archiv v Praze (dále jen NA), Svaz protifašistických bojovníků – Ústřední výbor – vzpomínkové práce (dále jen ČSPB – ÚV), inv. č. 2339. Eduard DOUBEK, *Vzpomínky letce*. Ledeč nad Sázavou 1976. Posudek Jaroslava Žižky, Praha, 4. dubna 1977. Kromě citovaného posudku pak bylo na dílo, odeslané s přihláškou 28. 12. 1976, došlé na sekretariát ÚV SPB 30. 12. 1976 a přihlášené pod pořadovým číslem 88 do 25. ročníku soutěže, vypracováno (pravděpodobně vzhledem k jeho vysoké kvalitě) dalších pět posudků (od M. Görtlera, K. Laguse, R. Kvačka, A. Hájkové a M. Brofta) což bylo rysem u většiny došlých prací spíše výjimečné. V roce 1991 pak bylo dílo vydáno pod názvem *Z deníku stíhače* v chebském nakladatelství Svět křídel.

³²⁹ V takovém mírně zaujatém duchu se např. nese hodnocení L. Klimešové (b.m., b.d.) na práci bývalého španělského interbrigadisty a čs. zahraničního vojáka z Francie 1939–1940 Zdeňka Příbyla. Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 588. Zdeněk PŘIBYL, *Alfons enfants... Zápas pokračuje...* B.m. 1961. Naopak v jiném hodnocení Vojtěch Holeček (b. m., leden 1967) poukazuje na údajnou „trpkost“ pisatele Jaroslava Dostála, z faktu: „... že svého času nebyl jako „západák“ přijat do strany.“ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. Jaroslav DOSTÁL, b. n. Gottwaldov 1966.

³³⁰ Tímto rysem se vyznačují především hodnocení Roberta Kvačka.

³³¹ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2688. František CRHÁK, *To bylo na Volyni*. Olomouc 1980. Posudek Roberta Kvačka (b. m., b. d.).

dokonce i pohledu z jakési „nadstavby“, tj. z práce dotyčných vzpomínajících s dalšími dobovými dokumenty, vzájemné srovnávání a výslednou konfrontací.³³² Absence takového přístupu a naopak upřednostnění ryze „pamětního“ přístupu je naopak někdy vzpomínám dokonce vytýkána.³³³ Významným aspektem celkového hodnocení je také poukaz, do jaké míry je zaslané dílo – i přes svou subjektivitu, formální či koncepční nedostatky – hodnotným pramenem pro historiky a badatele současné i budoucí. Jako příklad takového hodnocení můžeme uvést stanovisko „soudruha lektora“ SPB Františka Buriana (b. m., b. d.), který se vyjadřuje k deníku letce Bohuslava Příhody: „... Pokud se týká vlastních autorových záznamů, jsou psány prostě, tak jak myslel a jak se mezi vojáky hovořilo. Autor má smysl brát věci z humoristické stránky a to se také v zápiscích projevuje. Je zřejmé, že měl dobrý postřeh a dovedl situaci správně vystihnout. Nelze ovšem přehlédnout, že často jsou záznamy poplatny subjektivnímu názoru autora a nevystihují vždy pravou skutečnost. Přesto svou bezprostředností poskytují dost zajímavých údajů pro studium historie našich letců na Západě, neboť navozují do tehdejší situace a přibližují pravou atmosféru. Bezprostřední dojmy z prožitého, podporované láskou k vlasti mladistvým elánem a vírou v konečné vítězství, činí zápisky zajímavými a čtivými. Doporučuji k odměně.“³³⁴

Někdy může být dílo shledáno významným nejen přímo díky vlastním osudům vzpomínajícího, ale také díky významu pro potenciální zpracování komplexnější biografie další, z hlediska Dějin, významnější osoby („velkého svědka“ – jako např. již jmenovaného Ludvíka Svobody), nebo širšího celku (jako např. kolektivu čs. zahraničních letců).³³⁵ V souvislosti s konstatováním potenciálního přínosu pro dosavadní poznání jsou také často vyjadřovány názory a doporučení hodnotitelů ohledně literárních úprav, doplnění a také případného vydání, ať už v časopisecké (např. na stránkách Hlasu revoluce) či knižní podobě.

V některých případech však před pomyslným „mini-soudem Dějin“ naopak konkrétní svědectví válečných veteránů neobstojí a je konstatována jeho „nevýznamnost“ a malý přínos. Je tomu tak např. s nedlouhou vzpomínkou (16 stran) bývalého západního vojáka, Jana Osičky. Tu posuzovatel Vacek (b. m., b. d.) popisuje přesně v tomto duchu, ovšem dává autorovi jistou naději v podobě možnosti přepracování a rozšíření vzpomínky, čímž by fakticky získala na významu: „Drobná vzpomínka poddůstojníka zdrav.služby ze západ. bojisté, hlavně od Dünkirchen. Úzký zorný úhle autorovi nedovolil zřejmě hlubší pohled, jak do příprav invase, tak do jejího provedení i do průběhu bojů po vylodění. Sám byl zařazen u jednotek druhého sledu a i když prožil zajímavé momenty (např. přestřelka

³³² Např. Eduard Čejka (b. m., leden 1989) oceňuje na stránkách svého posudku „oživování“ a konfrontaci „osobní“ paměti čs.vojenského lékaře MUDr. Vladimíra Janči s dobovými dokumenty. Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3324. Vladimír JANČA, ... *přes Francii do Anglie a zpátky přes Dunkerque. Hrst vzpomínek*. Karlovy Vary 1989.

³³³ Přílišnou subjektivitu vytýká Bohumíru Krézkoví jeden z jeho posuzovatelů, Zdeněk Jelínek (b. m., b. d.). Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3430. Bohumír KRÉZEK, *Cesty za svobodou*. Praha 1991. I přes tyto nedostatky bylo dílo vydáno o dva roky později pod názvem *Canso. Osudy čs. letce u kanadského letectva*. Cheb, Svět křídla 1993.

³³⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 1133. Vojtěch HOLEČEK, *Deník letce Bohuslava Příhody*. 3 díly. Praha 1967.

³³⁵ Význam z pohledu osobnosti Ludvíka Svobody byl připsán posuzovateli svědectví bývalého východního vojáka Dmitrije Ternuščaka, z pohledu zpracování dějin čs. letců pak díla Františka Louckého. Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 1780. Dmitrij TERNUŠČAK, b. n. Hertvíkovice u Trutnova 1973; viz též NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2681. František LOUCKÝ, *Památce mrtvých prvního pluku. 1944-1979*. Praha 1979; viz též NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3059. František (Franta) LOUCKÝ, *Mnozí nedoletěli*. B. m. 1984.

s pracovníkem Gestapa, zběhnutí jeho přítele z nacist. armády apod.), nedokáže je rozpracovat a vybrat si nový, zajímavý, dílčí moment, který by důsledně dokumentoval nebo volně, vzpomínkově zpracoval. Takto zůstává Osičkův příspěvek drobnou, velmi všeobecnou vzpomínkou, která nemůže ani nově obohatit dokumentaci SPB, ani si činit nárok na literární využití. Doporučuji proto soutěž. porotě poděkovat autorovi a odd. propagace ÚV-SPB požádat, aby vyzvalo autora ve smyslu předchozího rozboru k zpracování některého zajímavého úseku.³³⁶

Na úplný závěr tohoto malého zastavení u posuzování vzpomínkových prací můžeme dodat, že některé práce si opakovaně půjčovali i osvětoví pracovníci mateřské organizace, kde byla díla uchováována a že poměrně velké procento prací bylo posléze vydáno (např. díla Věry Tiché, Zdeňka Příbyla, Vladimíra Paličky, Františka Louckého, Bohumíra Krézka, Vincence Kocmana, Eduarda Doubka či Josefa Beneše). Jak naznačují některé vzpomínkové práce dochované ve fondech Národního archivu v Praze, i zde se s největší pravděpodobností projeví běžné vlivy související s uchováváním dobových pramenů: ačkoliv se nám do dnešních dnů dochovala díla, již nikoliv tomu tak bylo v případě některých posudků, někdy pak byly (pravděpodobně nenávratně) části či celé korpusy do soutěže původně přihlášených děl. Selektivita Dějin (i Paměti) si vybrala svou daň...

Vzpomínkové práce bývají nejen předmětem hodnocení, ale především se stávají zdrojem poznání o minulosti při psaní děl monografického a syntetického rázu. Jakým způsobem se tak děje od dob druhé světové války až na práh současnosti, to bychom si letmo na některých konkrétních příkladech ukázali v následujících odstavcích.

Ačkoliv se cíle různých proudů (a osobností) čs. zahraničního odboje lišily již od svých počátků, společnou jim byla snaha své myšlenky prezentovat, propagovat, komunikovat „směrem dovnitř“ i „ven“, vůči zahraniční veřejnosti i k lidem vlastním.³³⁷ (S trochou nadsázky je možné říci, že snaha propagovat se a přesvědčovat jiné patří k jedním ze znaků českých a československých zahraničních odbojů obecně.) V důsledku vývoje událostí se již od prvních měsíců projevovala snaha podat svědectví, zaujmout postoj a vytvořit oficiální interpretaci minulého dění v exilu ve vztahu k současnosti a s výhledem k budoucnosti. Proto začínají vznikat nejen první vzpomínková díla, ale také první pokusy o sepsání shrnujících „propagačně-dokumentačních“ děl.³³⁸

Již za války se čs. zahraniční vojáci začínají stávat „dějnotvornou“ skupinou – „legionáři druhého odboje“. Na poli interpretace minulosti došlo k částečnému opakování situace z let první světové války a z doby první republiky, kdy „oficiální

³³⁶ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 507. Jan OSIČKA, *Z paměti desátníka 1. obrněné brigády čs. vojska v Anglii*. Lednice 1962.

³³⁷ Kromě odbojového proudu soustředěného kolem dr. Edvarda Beneše, který se záhy ujal vedoucí úlohy, se jednalo o opoziční skupiny kolem generála Lva Prchaly, dále o osobnost bývalého čs. premiéra Milana Hodži nebo o čs. diplomata Štefana Osuského. Zvláštní postavení zaujímala po celou dobu války skupina komunistická. Alespoň dílčí soupis veškeré vydané produkce podal ve své době historik Karel Nigrín. Viz Karel NIGRÍN, *Soupis publikací vydaných péčí čs. odboje na Západě za druhé světové války*. HaV 17, 1968, č. 2, s. 270–303.

³³⁸ Z dokumentačních a shrnujících prací je možné jmenovat např. dílo Václava Vuka (vlastním jménem Václav Vlček) *Proti přesile*, pojednávající o první fázi čs. odboje od Mnichova 1938 po příjezd čs. jednotek do Velké Británie v létě 1940, spis Oldřicha Španiela *Československá armáda druhého odboje*, jež v deseti kapitolách popisuje snažení čs. exilu v letech 1939–1941 na poli vojenském, dílo prezidentova synovce Bohuše Beneše o činnosti čs. letců (*Křídla ve vyhnanství. Život a dílo československých letců ve Francii a ve Velké Británii*. Londýn. Českoslovak 1941) nebo knihu reportáží a dokumentů *Sokolovo* od autorské dvojice Bedřich Reicin a Jan Mareš.

*historická paměť neměla být budována na většinovém historickém zážitku ... ale na menšinovém zážitku legionářů.*³³⁹ Z lidí, kteří dříve stáli spíše v pozadí nebo na úplném okraji zájmu veřejnosti a také historiků, se, pokud opět použijeme termín francouzské historičky Danièle Voldman, „ze dne na den“ stávají „významní svědkové“, nebo přesněji „velcí–malí svědkové“. O jejich osudy budou sice jevit zájem historikové a jejich vzpomínky se stanou relevantním pramenem při psaní dějin, leč jenom do určité míry.

Z analýzy dobových historizujících děl vyplývá, že práce s pamětními svědectvími odpovídá dobovému úzu historického psaní – shrnující díla jsou utvářena na základě oficiálních propagačních materiálů, projevů, telegramů, vojenských a diplomatických hlášení, článků z tisku nebo deníků celých jednotek. Citace ze vzpomínek mají pouze dokumentární a výběrový charakter a slouží v podstatě pouze k lepšímu přiblížení dvou témat: popisům bojového nasazení čs. jednotek a při charakteristice každodenního života vojáků na frontě i v zázemí.

U shrnujících prací z let válečných je možné také vytušit úpornou snahu o idealizaci popisovaného dění v odboji, zamlčování rozporů a tabuizaci některých témat, z čehož samozřejmě vyplývá opomíjení velkého množství svědectví: o polském ústupu čs. jednotky v roce 1939, internaci Čechoslováků v Sovětském svazu a o poměrech panujících v zemi, „kde zítra již znamená včera“, o ústupu čs. oboje z Francie v roce 1940, o vzpouře části čs. vojáků ve Velké Británii apod. Proto např. jeden z vojáků – amatérských historiků ve značně „státotvorném“ a vlasteneckém duchu popisuje nasazení 2. čs. pěšího pluku při francouzském ústupu s červnu 1940: *„Pluk však neměl střeliva a chýlilo se již k poledni a francouzská muniční kolona, která měla střelivo dodat, dosud se neobjevila a nebylo o ní té nejmenší zprávy. Velitel pluku dostal však rozkaz držet postavení za každou cenu a bránit se palbou těžkých kulometů. V tomto kritickém okamžiku přiběhla spojka ze zákopů v prvním sledu k velitelství pluku s hlášením jednoho z vojáků: „Vyřídíte panu plukovníkovi, že všichni na svých místech zůstaneme, že se rádi dáme zabít, ale at nám hned pošle náboje a granáty.“*

*V tomto vzkazu neznámého čs. vojína spojily se velikost a síla se smyslem pro povinnost a oddanost myšlenke až za cenu života. A zvláště krásná i dojemná je ona prostota slova, nechť k pathosu a efektnímu gestu, jakož i mužný stud, aby druhý nepostřehl co se děje ve vzrušeném nitru. Maně si ti vzpomeneme na spisovatele Čapka, když líčil, jak prezident-Osvoboditel nemíval rád okázalých citových projevů a když chtěl potěšit přítele při rodinné tragedii, nenalezl slov, ale je položil ruku na jeho rameno, jako by chtěl zmírnit palčivou bolest. Hle, velký Masaryk a neznámý náš voják! Hlava státu na stolci českých králů a prostý občan snad nezapadlejší dědiny! Ale jak ta česká duše ve svém projevu je stejná v obou těch pólech národního společenství. Snad v tomto jevu můžeme vytušit něco z podstaty našeho demokratismu. Jsme všichni z jednoho kořene a naše duše jsou si příliš blízké.*³⁴⁰ Po skončení války některé z těchto ideových a propagandistických zábran padnou, ne však zdaleka všechny. A naopak záhy začnou (nejen v psaní dějin) povstávat další a zcela nové...

Po návratu exulantů do Československa vzrůstá míra intenzity komunikace směrem dovnitř a to především z důvodu snahy informovat obyvatelstvo mateřské

³³⁹ Viz Jan GALANDAUER, *Československé legie a jejich komemorace*. In: Jan GEBHART – Ivan ŠEDIVÝ (eds.): *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Praha, Karolinum 2003, s. 296.

³⁴⁰ Viz Oldřich ŠPANIEL, *Československá armáda druhého odboje*. Chicago, Československá Národní Rada v Americe 1941, s. 51–52.

země, „jaké to v tom odboji vlastně bylo.“ Předejme teď opět slovo jednomu z „Angličanů“, jež nám zčásti osvětlí, proč navrátilci do této propagace vkládali takové úsilí: „*Po návratu domů jsme pak nejednou shledali, že tak, jako byli cizinci neinformováni o Československu, není naše veřejnost informována o všech složkách čs. zahraniční armády. Slyšeli jsme buď hrdinské zkazky, jejichž hlavními představiteli jsme měli býti, nebo uštěpačné poznámky o anglickém ráji s věčně prostřeným stolečkem. V novinách vyšly články o zahraniční armádě ze západu, ale těch bylo poměrně málo a nepodaly širší veřejnosti ucelený obraz toho, co se kolem nás v zahraničí dělo.*“³⁴¹

Na tomto úsilí se měly podílet také práce dokumentárně-vzpomínkového charakteru, které z jistého pohledu můžeme považovat za zárodky prací historických. Ty byly založeny dílem na vzpomínkách z vlastní autopsie, dílem na vzpomínkách spolubojovníků a dílem také na studium dalších pramenů jako např. denní rozkazy, dobový tisk či vybrané dokumenty úřední povahy z provenience zahraničního odboje. Za příklad takového díla nám může posloužit opus dvojice bývalých zahraničních vojáků Zdeněk Václavík – Josef Schrich. Jejich kniha *Z protektorátu do republiky* s podtitulem *Příběhy příslušníků čs. zahraniční armády ze západu* vyšla záhy po skončení války v „resortním“ nakladatelství Naše vojsko v desetitisícovém nákladu jako 3. díl trilogie „Tři fronty odboje“.³⁴² Tato „minisérie“ byla pomyslně zasazena do kontextu nejen odboje za druhé světové války, ale dána do souvislosti s odbojem prvním, o čemž napovídají také slova nakladatele na zadní straně obálky: „*Trilogie Tři fronty odboje podává ucelený přehled naší druhé legionářské anabase. V třech, živě napsaných a bohatým fotografickým materiálem doplněných knihách je tu shrnuta přehledná historie zahraniční armády druhého odboje.*“³⁴³

Pokud bychom měli danou práci alespoň rámcově popsat a typologizovat, pak se jedná o dílo „vysvětlující“ a „osvětové“ určené veřejnosti, pohybující se na pomezí vzpomínek a syntetizující historické literatury, kde na rozdíl od jiných děl podobného charakteru (např. od později vzniklých historizujících memoárů *Cestami života* od Ludvíka Svobody) životní příběhy autorů uprostřed textu vystupují poměrně zřetelně a je možné je identifikovat. Autoři mají své tvůrčí role jakoby rozděleny: zatímco jeden z nich (pravděpodobně Z. Václavík) píše svůj text spíše v duchu „velkých dějin a idejí“, druhý (asi J. Schrich) tvoří svůj díl spíše reflexivně a dodává textu pohled „zdola“ očima „obyčejného vojáka“. I pře tuto zdánlivě rozporuplnou kombinaci působí text velmi vyváženým dojmem. Z retrospektivy se pak jako jeden z největších přínosů díla jeví datum vzniku, kdy byly vzpomínky autorů doslova v „živé paměti“ a dále pak především fakt, že se jednalo o dobu, v níž se tvořil dobový diskurz o nedávné minulosti. Jednalo s totiž o jednu vůbec z prvních poválečných prací pokoušejících se zhodnotit čs. (západní) zahraniční odboj vůbec. Již od doby válečné bylo stále více zřejmé, že z vojenských akcí čs. jednotek na frontách se podobně jako za první světové války stane velmi významné

³⁴¹ Viz Zdeněk VÁCLAVÍK, *Jediná hvězda – domov. Cesty a osudy našich vojáků ze západu*. Praha, Naše vojsko 1946, s. 155.

³⁴² Viz Zdeněk VÁCLAVÍK – Josef SCHRICH, *Z protektorátu do republiky. Příběhy příslušníků čs. zahraniční armády ze západu*. Praha, Naše vojsko 1946.

³⁴³ Prvním dílem trilogie bylo dílo Jaroslava Andrejse a Julia Šifa *Směr: Praha! : Bojová cesta československé jednotky ze sovětského svazu do vlasti* (Praha 1946), dílem druhým pak reedice „vzpomínkové kroniky“ Františka Gottlieba (válečný pseudonym Josef Goral), která byla vydána pod názvem *U děla na Středním východě. Kronika Československého 200. lehkého protiletadlového pluku- Východního* v Londýně v roce 1944. V Československu v rámci zmiňované trilogie pak vyšla pod změněným názvem *Po druhé Tobruk* (Praha 1946).

„politikum“ využitelné v poválečném soupeření na domácí scéně. A že jako důležitá zbraň byla a budou v těchto „bojích po boji“ užívána také vzpomínková, „historizující“ a posléze i historická díla. Toto pnutí (doprovázené již známými spory o míru důležitosti a odbojové zásluhy jednotlivých částí vojenského a potažmo i politického odboje) je možné vycítit již ze zaměření všech tří děl zmiňované trilogie. Jaký ze směrů nabude vrchu, se mělo ukázat záhy...

Jak známo, „vítězství pracujícího lidu“ v únoru 1948 definitivně znemožní otevřené demokratické soutěžení na poli politickém, ale omezí také souboje paměti a dějin na čs. půdě převládnutím jednoho směru interpretace minulosti a to té komunistické.³⁴⁴ Ideologický filtr samozřejmě nese svůj odraz i ve vzpomínkových pracích a také ve zpracování dějin, což do značné míry smývá rozdíl mezi nimi. Pamětní svědectví bývají zneužívána ve „vyšším zájmu“: citace ze vzpomínkových děl kromě výběrových popisů nasazení jednotek (a už méně každodennosti) jsou používány především ty, které dobře poslouží k očerňování nepřátel (především Němců), ale také bývalých spolubojovníků, jež se postupem času dostali „na druhou stranu barikády“ („buržoazní“ exilové vedení, „reakční“ velitelé, „fašizující“ důstojníci apod.). Oblíbeným tématem k verbálním útokům na některé činitele čs. předválečné a později exilové reprezentace jsou např. události kolem osudného „zrazení“ státu a „lidu“ v roce 1938. Je třeba říci, že prací vydaných v Československu zhruba mezi lety 1948–1960 značně ubylo z důvodu persekuce velkého množství válečných veteránů. Obavy bývalých vojáků (především ze Západu, ale i z Východu) vzpomínat byly jistě naprosto legitimní, neboť v oné pohnuté době byla paměť zahraničního odboje shledávána za přitěžující okolnost nejen ve společenském styku, ale i při případném vyšetřování ze strany bezpečnostního aparátu...³⁴⁵

Stejně jako ochoty vzpomínat ubylo i počtu prací historických. V „chilističtých“ letech bezprostředně následujících po Únoru se oficiální, marxisticky zaměřená historiografie obrací se svou pozorností „hlouběji do minulosti“ za účelem hledání oněch „správných“ (nejlépe „revolučních“ a „lidových“) kořenů, ze kterých povstalo dění v lidově-demokratické a později socialistické přítomnosti.³⁴⁶ Později se k této tendenci přidává „přepisování“ dějin v duchu vyvracení starších legend (např. obrozenecké, masarykovské, pekařovské...) Snad nejlépe je možné tento trend dokumentovat na badatelském zaměření dvou vůdčích osobností nově se formující marxistické historiografie Josefa Macka a Františka Grause, jejichž doménou se stává období středověku. Druhá světová válka (a na ni navazující Únor 1948) je vnímána jako epocha předělu, po jehož skončení se formuje nový, řečeno slovy českého literárního historika Vladimíra Macury, „šťastný věk“. Na ono přechodové období si podle oficiálně sdíleného názoru si každý nese vlastní vzpomínky, tudíž ji (alespoň po jistou dobu)

³⁴⁴ Přehledově o obecně viz např. Josef HANZAL, *Cesty české historiografie 1945–1989*. Praha, Karolinum 1999.

³⁴⁵ Dokladem tohoto trendu může být i malé procento vzpomínkových prací bývalých vojáků, ve srovnání s jinými skupinami vzpomínajících (z řad partyzánů, příslušníků domácího odboje a vězňů koncentračních táborů), kteří se zúčastnili soutěže SPB. Na tento fakt upozornil ve zhodnocení jednoho z ročníků soutěže ještě v roce 1962 Bohumír Klípa. Viz Bohumír KLÍPA, *K výsledkům soutěže Svazu protifašistických bojovníků*. HaV 1962, č. 6, s. 935.

³⁴⁶ Mladý český historik Vít Sommer ve své analýze tzv. stranické historiografie identifikoval rozpětí tohoto „propagandistického období“ zhruba mezi lety 1950–1956. Viz Vít SOMMER, *Tři fáze stranického dějepisectví v padesátých a šedesátých letech*. In: Bohumil JIROUŠEK a kol., *Proměny diskurzu české marxistické historiografie. Kapitoly z historiografie 20. století*. České Budějovice, FF JČU 2008, s. 274–276.

netřeba zpracovávat klasickými historickými metodami (proto také výstupy dosti často připomínají propagandistické texty), když navíc tyto vzpomínky musí být veřejně formulovány jednoznačně v „pokrokovém duchu“, aby byly všeobecně akceptovány.³⁴⁷ Kdo by tento úzus nerespektoval, riskuje označení za reakcionáře, revizionistu a „nepřítele“ nových pořádků.³⁴⁸

V exilovém prostředí, kde se mnozí pamětníci i dějepisci ocitli, slouží vzpomínky i dějinná zpracování jako prostředek obrany proti režimu panujícímu v „lidově-demokratické“ republice a vyzdvihování „dějinných zásluh“ jeho reprezentantů. „Kontrapaměť“ ve formě vzpomínkových prací je často jedinou oporou historiků při tvorbě dějin, neboť většina „klasického“ pramenného materiálu zůstala doma v archivech, v horším případě byla znehodnocena nebo dokonce zničena. Ze strany „třetí-exilových“ prací je pak často možné vycítit (nikoli nepochopitelnou) snahu demonizace nového establishmentu v podobě komunistických elit, jejich kremelských „mocipánů“ a vůbec všeho pocházejícího z Východu.³⁴⁹

Závan změn celospolečenských poměrů ve druhé polovině padesátých let a zejména ve „zlatých“ letech šedesátých s sebou přináší také částečné rehabilitace a znovu obnovený zájem o čs. odboj, což nese svůj odraz i na poli vzpomínkovém a historickém. Na knihkupecké pulty (a „podpulty“) a na stránky časopisů přicházejí pamětní díla, která dříve nemohla být ani sepsána, natož pak být vydána.³⁵⁰ Někteří pamětníci při psaní hledají oporu nejen v odborné literatuře a vybraných pramenech, ale dokonce se jim dostává pomoci od profesionálních historiků – za všechny jmenujme již zmiňovaného generála a pozdější hlavu státu, Ludvíka Svobodu, jehož díla se nachází na pomezí vzpomínkové práce a historické syntézy.

Tyto snahy jdou ruku v ruce s úsilím historiků o postupné sepisování dějin prvního i druhého odboje (např. v rámci Výboru pro dějiny národněosvobozenického boje) na základě nejen standardního archivního výzkumu, ale i za pomoci systematicky pořizovaných rozhovorů s pamětníky (např. pod záštitou Svazu protifašistických bojovníků a Vojenského historického ústavu).³⁵¹

---

³⁴⁷ Viz Vladimír MACURA, *Šťastný věk a jiné studie o socialistické kultuře*. Praha, Academia 2008, s. 171–173.

³⁴⁸ Jakési „dočasné vakuum“, odvrát od nedávné minulosti a zpracování témat týkajících se druhé světové války se objevuje i v jiných zemích. Např. vůdčí představitel tzv. druhé generace francouzské školy Annales Fernand Braudel vlivem svých negativních vzpomínek na léta pobytu v německém zajateckém táboře svou nechuť k současnosti a soudobým dějinám nijak zvlášť netajil. Ta se jistým způsobem podílela i na jeho zájmu o ranný novověk a na vzniku jeho proslulého konceptu tří historických časů. Viz Pierre NORA, *De l'histoire contemporaine au présent historique*. In: *Écrire l'histoire du temps présent*. En hommage à François Bédarida. Actes de la journée d'études de l'IHTP Paris, CNRS: 14 mai 1992. Paris, CNRS Éditions, 1993, s. 43–44. Viz též J. H. HEXTER, *Fernand Braudel and the World Braudélien*. *Journal of Modern History* 44, No. 4. (Dec., 1972), s. 508–510.

³⁴⁹ V antikomunistickém a antivýchodním duchu tvořil svá vzpomínková díla např. bývalý dvojnásobný vězeň sovětského Gulagu František Polák.

³⁵⁰ Jako doklad tohoto trendu jmenujme např. zřízení zvláštního oddílu *Vzpomínky*, kde byly posléze, v době pražského jara uveřejněny na pokračování vzpomínky bývalého „prozápadiho“ čs. zpravodajského důstojníka Františka Hieke-Stoje. Viz František HIEKE – STOJ, *Mé vzpomínky z druhé světové války*. HaV 1968, č. 4, s. 581–619; týž, *Za války na Středním východě*. HaV 1968, č. 6–7, s. 1107–1133 a dále HaV 1969, č. 3, s. 560–581.

³⁵¹ Provádění rozsáhlejších archivních výzkumů mj. napomohla také větší míra ochoty ke zpřístupnění archiválií vojenské provenience ze strany armádních kruhů – především díky iniciativě náčelníka Vojenského historického archivu Vojtěchu Fejlkovi (ve funkci 1958–1971) – což se projevilo např. zřízením badatelny pro veřejnost v budově archivu v Praze na Invalidovně roku 1961. Viz Pavel MINAŘÍK, *90. výročí vzniku čs. vojenského archivnictví*. K dispozici na

Poznatky z těchto výzkumů realizovaných at' už v centrech historického bádání (jako Praha či Brno) nebo v regionech se spolu s postupným odkládáním „rudých ideologických brýlí“ samozřejmě projevují i ve tvorbě monografií a také prvních historických syntéz.³⁵² Jedná se o dodnes přínosná díla např. Jana Křena, Eduarda Čejky nebo Tomana Broda.

Díla prvního jmenovaného historika, ve své době předního badatele zabývajícího se soudobými dějinami, na dlouhá léta ovlivnila bádání o dějinách tzv. buržoazního zahraničního odboje a to především díky systematické práci s archivními materiály, především pak z provenience tehdejšího Archivu Ústavu dějin KSČ a Státního ústředního archivu, kde se nacházela velká část fondů z působnosti Edvarda Beneše a také exilové vlády a Státní rady. Ačkoliv zůstala plánovaná série monografií mapující dějiny „buržoazního“, probenešovského proudu zahraničního odboje nedokončena a zůstalo pouze u dvou prvních svazků *Do emigrace* a *V emigraci*, jednalo se vůbec o první komplexní a široce pojaté podchycení této problematiky na základě systematického historického výzkumu, byť dobově (především ideologicky) podmíněného.³⁵³

Stejně tak jako dříve i později, i v těchto dílech zúročil Jan Křen svou schopnost klást si při líčení leckdy ožehavé a z pohledu světonázorového či osobního možná i nepříjemné otázky a hledat na ně odpovědi. Zaměřením a stylem psaní spíše historik „velkých“ událostí, procesů a politických dějin – v tomto případě čs. západního, probenešovského odboje – se ke svým záběrům dobírá spíše na základě archivních výzkumů. Vydané vzpomínkové práce čs. vojáků jsou zde využívány spíše okrajově, pouze pro osvětlení a dokreslení autorova celkového líčení jako např. o postavení čs. uprchlíků v Polsku v na jaře roku 1939, o vnímání postojů generála Prchaly příslušníky vojenské skupiny tamtéž nebo o postojích novopečených čs. legionářů k poměrům ve francouzské Cizinecké legii.³⁵⁴ Kromě již vydaných vzpomínkových prací v monografii druhé v pořadí využil Křen také poznatků získaných na základě rozhovorů s dobovými aktéry, konkrétně pak z příslušníky levicově smýšlejícího exilu. I na základě jejich svědectví se snaží např. popsat a „rozklíčovat“ okolnosti kolem evakuace čs. jednotek z Francie v červnu 1940 a následného odepření poslušnosti čs. exilovému probenešovskému vedení

<http://armada.vojenstvi.cz/povalecna/studie/20.htm> (citováno 20. 6. 2009). Případně badatele ke zpracovávání nových témat pak měl mj. také vyzvat otištění některých dokumentů zpracovaných Ivanem Šťovíčkem spojených s charakteristikou fondů, to vše pak otištěné na stránkách časopisu *Historie a vojenství*. Viz Ivan ŠŤOVÍČEK, *Československé letectvo ve Velké Británii*. HaV 1965, č. 4, s. 629–674; viz též, *Ke vzniku čs. jednotek na Středním východě*. HaV 1965, č. 6, s. 951–970.

³⁵² O plánech a zkušenostech vojenských historiků v 50. a 60. letech viz např. *These referátu ke konferenci Vojenského historického ústavu k 15. výročí osvobození Československa*. HaV 1960, s. 40–50; viz též *K předmětu a současným úkolům vojensko-historické vědy*. HaV 1962, č. 3, s. 321–330. K realizovaným výsledkům viz např. *Výtah ze zprávy náčelníka VHÚ o činnosti ústavu za rok 1968*. HaV 1969, č. 2, s. 390–409.

³⁵³ Viz Jan KŘEN, *Do emigrace. Buržoazní zahraniční odboj 1938–1939*. Praha, Naše vojsko 1963; též, *V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939–1940*. Praha, Naše vojsko 1969. Již jen v podobě podtitulů je vidět názorový posun a myšlenkové „tání“ od marxistické ortodoxie k liberalizujícímu pojetí.

³⁵⁴ K podpoření argumentace, že čs. uprchlíci v Polsku trpěli hladem a materiálním nedostatkem je využito vzpomínky Zdeňka Václavíka z jeho díla *Jediná hvězda – domov* (s. 28 a násl.). Viz KŘEN, *Do emigrace*, s. 343. O upevnění autority generála Prchaly v Polsku po jeho upřednostnění polskými orgány svědčí podle Křena např. Václav Cukr a jeho deník (s. 12). Viz KŘEN, *Do emigrace*, s. 525. Pro poukaz na problémy čs. legionářů s poddůstojníky a důstojníky německého původu po vstupu do Cizinecké legie je využito citace z díla již zmiňované dvojice Václavík – Schrich (s. 18 a 20). Viz KŘEN, *Do emigrace*, s. 410.

v Cholmondeley na půdě Velké Británie.³⁵⁵ Mnozí autoři pozdějších let posléze šli v Křenových stopách nejen tématicky, ale také způsobem práce s prameny a stylem psaní.

Jedněmi z řady dalších historiků bádajících nad problematikou čs. zahraničního odboje byli také Toman Brod a Eduard Čejka. Tito pracovníci Vojenského historického ústavu na základě svých dílčích studií publikovaných v ústavním periodiku *Historie a vojenství* sepsali v roce 1957 monografii zabývající se vojenským zahraničním odbojem na tzv. západní frontě. Rukopisné dílo sice získalo 1. cenu ve zmiňované soutěži vědeckých a vzpomínkových prací SPB, ovšem ještě šest následujících let trvalo, než se v říjnu 1963 podařilo práci vydat.³⁵⁶ Vydaný titul na sebe upoutal obrovský a do této doby u historických prací podobného zaměření nevídaný zájem čtenářské veřejnosti, což se projevilo na faktu, že doslova během několika hodin bylo dílo rozebráno. Mnoho ohlasů – více či méně kritických – vyvolala kniha také mezi dobovými aktéry, bývalými čs. „západními“ zahraničními vojáky, pro které její vydání symbolicky znamenalo příchod nových, alespoň částečně rehabilitačních časů.³⁵⁷

V druhém vydání autoři podle vlastních slov provedli řadu změn a úprav, mj. i díky zaznamenaným ohlasům a to především v pasážích o čs. jednotkách a letcích v Polsku a Francii v letech 1939–1940, dále pak o čs. jednotkách na Blízkém východě v letech 1940–1943 a konečně v západní Evropě v letech 1944–1945. Cílem práce stále zůstávala snaha popsat „... *válečné události a bojové činy čs. vojáků a letců na Západě*.“³⁵⁸ Zároveň si autoři – v souladu s dobovým trendem – předsevzali sledovat „... *politický zápas, jež Komunistická strana Československa vedla v zahraničním odboji o čs. západní jednotky*.“³⁵⁹ Je možné s velkou pravděpodobností předpokládat, že bez tohoto axiomu by bylo těžko možné dané téma v dané době vůbec zpracovávat, natož pak práci vydat tiskem...

Práce má opět spíše sumarizující charakter, ovšem v daleko větší míře se zabývá osudy a životem čs. vojáků, minimálně v jakémsi kolektivním pojetí, na úrovni jednotek. Zahraniční armáda tu nestojí stranou zájmu ani se nemění v anonymní, jednolitou a dílem idealizovanou masu, ale je v ní znát pohyb, dynamika (mj. i díky skupinovému sledování osudů „rebelů“, tj. příslušníků a sympatizantů z řad levice a komunistů, ale i poukazem na „apolitické“ nespokojence, kteří posléze např. odešli do armády Svobodných Francouzů). Pod povrchem zdánlivě jednoznačně zaměřené „odbojové metanarace“ – charakterizované především do válečného chronologie uvádějícími obecnými kapitolami – je tak místy možné rozeznat důraz na sledování nejen událostí a dějů „jaké byly“, ale také vhledy do každodennosti a vnitřního světa čs. vojáků, do problematiky vztahů mezi vrchním velením a vojáky u jednotek, jednotlivými národnostmi apod. Do značné míry tomu také přispívá výběr pramenů, neboť na rozdíl od Křenových monografií autoři kromě práce s archivními materiály, vydanými edicemi a tiskem v daleko větší míře využívají vydané i rukopisné vzpomínkové práce. Nezůstává však jen u nich a autoři v hojně míře také využívají

---

³⁵⁵ V tomto případě je citováno např. svědectví Ladislava Holdoše s bývalými členy levicově zaměřeného exilového hnutí Mladé Československo (7. 12. 1965). Viz KŘEN, *V emigraci*, s. 582–586.

³⁵⁶ Viz Toman BROD – Eduard ČEJKA, *Na západní frontě. Historie československých vojenských jednotek na Západě v letech druhé světové války*. Praha, Naše vojsko 1965, s. 9.

³⁵⁷ O dobové veřejné debatě nad knihou blíže viz ŠIKL, *Nač jaru nezbyl čas*, s. 18–21.

³⁵⁸ Viz BROD – ČEJKA, *Na západní frontě*, s. 22.

³⁵⁹ Tamtéž, s. 22.

vlastní korespondence a rozhovorů s dobovými aktéry, kterých kontaktovali přes tři desítky.

Přímé citace ze vzpomínek jsou využívány například při osvětlování důvodů a motivace čs. občanů odcházejících z Protektorátu do zahraničí, dále pak při popisu atmosféry francouzských leteckých základnách v severní Africe, kam byli vysláni někteří letci na zacvičení v roce 1939, dále při líčení procedur, které museli absolvovat bombardovací letci před bojovým letem nad kontinent nebo také negativních dojmů a rozčarování čs. interbrigadistů vstupujících do řad čs. armády ve Francii, kde se setkávají s „reakčními“ čs. důstojníky.³⁶⁰

Jak již naznačuje poslední odkaz, velmi často je se vzpomínkami operováno v souvislosti s poukazy na některé události a děje, jejichž obraz je v archivních dokumentech – jakožto „produktech oficiální“ linie – z pohledu smýšlení marxistické historiografie poněkud „tendenční“ a zavádějící. Proto je, místy dosti účelově – ovšem v kontextu doby nijak překvapivě – „předáváno slovo“ i druhé straně, tj. nespokojencům z řad čs. vojáků, kritizujícím nejrůznější nešvary v čs. západním odboji a potažmo ve spojeneckém táboře, jejich oficiální ideově-politickou linií počínaje (např. vztahu k válce v létě 1940), po požadavky na aktivnější nasazení čs. jednotek v poli (např. v roce 1944) až po kritiku materiálních nedostatků a snahy o demokratičtější způsoby povyšování nižších šarží (např. v rámci čs. perutí u R.A.F.).³⁶¹

Tento přístup posléze vede k jevu do té doby v bádání o čs. odboji spíše málo frekventovanému, často pak stojící v protikladu k oficiální linii interpretace – tj. k demytizaci a deheroizaci tématu. Jen pro ukázkou můžeme jmenovat citát z následujícího díla Tomana Broda, které se zabývalo účastí čs. jednotek ve válečné kampani na Středním východě a kde je velmi výstižně charakterizován jeden z „malých hrdinů“, problémový voják čs. 11. praporu. Za zdroj informací tu v tomto konkrétním případě neslouží vzpomínky, nýbrž další velmi oblíbený pramen vhodný k (re)konstrukci dějin mentalit a každodennosti, soudní spisy: „*V každé jednotce také existují vojáci hodní Haškova, Poláčkova či Haussmannova pera – nebylo tomu jinak ani na Středním východě...*

K jedním z nich patřil nesporně voják Antonín Hořčíčka, tehdy statný třicátník, v civilu obchodník se železem, pocházející „ne-li ze Žižkova, tedy určit z Nuslí“, svobodný, bez vyznání.

Antonín Hořčíčka proslul tím, že často překračoval stanovenou normu alkoholických nápojů, pod jejichž vlivem nabýval odvahy a zmužilosti. Jeho dosti bohatý trestní rejstřík obsahoval několik „zločinů zprotivení a neuctivého chování k vojenské strážce“, „samovolných vzdálení mimo rajón roty“, „překročení propustek“, „ztrát výstroje“ a jiných přehmatů.

Zvláště barvitými obraty vojenského slovníku vylíčil Hořčíčkův temperament obžalovací spis – když totiž zmíněný voják měl opět jednou podstoupit vyměřenou

³⁶⁰ Je využito anonymní vzpomínky ze sborníku *Směr Praha* (Praha, Naše vojsko 1955, s. 15) dále pak citace z vydaných vzpomínek Svatopluka Janoucha *Světla a stíny* (Praha, naše vojsko 1947, s. 31), slov Richarda Husmanna z jeho rukopisu o 311. peruti (s. 5–6) nebo vzpomínek Zdeňka Přibyla *Allons enfants...* (s. 60). Viz BROD – ČEJKA, *Na západní frontě*, s. 33, 106–107 a 60.

³⁶¹ Pro líčení vzpory v Cholmondeley 1940, stejně jako demonstrací za nasazení jednotky ve Francii v roce 1944 je využito záznamu rozhovorů s bývalými „rebely“ z řad čs. jednotek J. Dostálem, J. Prosem a O. Valešem (a pozdějších členů stranické organizace u čs. brigády), v druhém případě pak i připsu s E. Rosákem. K vylíčení snah o zlepšení materiálních nedostatků a požadavků na „spravedlivější“ zařazování a povyšování jsou citováni zmiňovaný Zdeněk Václavík (*Jediná hvězda – domov*, s. 94–95) nebo Václav Korda (*Nad zemí a mořem*, Praha, Naše vojsko 1946, s. 78). Viz BROD – ČEJKA, *Na západní frontě*, s. 172, 474, 120 a 189.

*třínedělní samovazbu, „nástup trestu odepřel, policii se protivil hlasitým odmlouváním a vyhrožováním, rozhazováním rukou a šklubáním těla hleděl zabránit svému dopravení do věznice, takže členové policie museli jej do věznice mocí donést, přičemž obžalovaný se opět bránil šťoucháním lokty a odporem těla, tedy nebezpečně vyhrožoval a násilím se protivil strážní služební příkaz provádějící.“*³⁶² Na historické mapování některých z těchto velmi závažných a pro sledování dobového koloritu klíčových témat posléze navážou Čejkova a Brodova následovníci.³⁶³

Nejen tyto snahy na poli vojenské historiografie a dějin odboje radikálně přibrzdila srpnová okupace a následně je do značné míry utlumila a na dlouhou dobu do značné přerušila následnou „normalizací poměrů“ v Československu. Drtivá většina vojenských historiků, kteří se podíleli na výtvarných tzv. pražského jara, byla ze svých pozic nucena odejít a čeští (méně už slovenští) historikové působící v oficiálních strukturách byli nuceni se držet *Poučení z krizového vývoje...*³⁶⁴ Nejenom z políc knihoven, ale také z bibliografických seznamů a poznámek pod čarou mizí také dříve sepsané práce proskribovaných historiků. Změnila se také atmosféra ve výzkumných institucích, které se doposud danými tématy systematicky zabývali. Kupříkladu vlivem čistek se Vojenský historický ústav, parafrází slov oficiální normalizační historiografie „semeniště revizionistických, objektivistických a formalistických sil“, se fakticky změnil ze specializovaného a velice výkonného vědeckého pracoviště s historickým zaměřením na „armádní ústav marxismu-leninismu“.³⁶⁵

Pokus oficiální moci o návrat do starých kolejí padesátých let realizovaný o dvacet let později se ukázal jako ne zcela uskutečnitelný, a to nejen na poli dějin a paměti. Ideál monopolu interpretace minulosti již nebylo možné beze zbytku naplnit. Vládnoucímu režimu se sice podařilo mnohé pamětníky a historiky umlčet, avšak jiní publikovali plody svého úsilí oficiálně, samizdatem nebo v zahraničí. Pro charakteristiku vznikajících děl uvedme otřepanou frázi, že vždy „záleželo na člověku“, jak se dokázal s „nástrahami doby“ vypořádat: jedni vzpomínali, psali a pracovali se svědectvími podle „oficiálních not“, jiní méně.³⁶⁶ Pokusy o objektivní psaní byly jak známo stíhány zásahy „soudružky cenzury“ nebo otevřenými zákazy publikace...³⁶⁷

³⁶² Viz Toman BROD, *Tobrúcké krysy*. Praha: Naše vojsko 1967, s. 194–195.

³⁶³ O kontinuitě vojenského dějepisceví 60. let a posléze let porevolučních viz Tibor HOCHSTEIGER, *S vědomím historické kontinuity. Minulost a současnost v přestavbě Historického ústavu ČSA*. HaV 39, 1990, č. 5, s. 3–15.

³⁶⁴ Viz např. *Prohlášení pracovníků Vojenského historického ústavu k volbám*. HaV 1971, č. 5, s. 710.

³⁶⁵ Viz HOCHSTEIGER, *S vědomím historické kontinuity*, s. 11. K soudobé normalizační kritice historického zaměření VHÚ před rokem 1969 viz např. Ján LIPTÁK – Alois MICHŇÁK, *Podněty XIV: sjezdu KSČ pro práci vojenských historiků*. HaV 1971, č. 5, s. 711–720.

³⁶⁶ Svým pojetím se od oficiálního diskurzu příliš neodchyluje práce Josefa Reibera, která se ovšem pro změnu zabývá na svou dobu „nonkonformním“ tématem, po roce 1969 opět spíše v nemilosti, tj. západní větví vojenského zahraničního odboje. Reiber se mj. opírá některá psaná pamětní svědectví (jako např. o Zdeňka Václavíka) nebo o rozhovory (které ovšem necituje). Jeho práci je možné považovat za dodnes hodnotnou zejména pro vylíčení života komunistického a levicově smýšlejícího exilového ve Velké Británii. Viz Josef REIBER, *Komunisté v československém pozemním vojsku na západě*. Praha, Naše vojsko 1979.

³⁶⁷ Asi nejznámějším případem znemožnění vzniku vzpomínkového díla je případ druhého dílu paměti prezidenta republiky Ludvíka Svobody, jemuž bylo další psaní *Cestami života* zakázáno na příkaz politbyra ÚV KSČ. František Fajtl mohl v této době podat pouze autocenzurovaná svědectví *První doma* (Praha, Naše vojsko 1974) a *Podruhé doma* (Praha, Naše vojsko 1984) o svém působení

Při analýze oficiálních dobových historických textů je patrná ideologizace a schematizace, tak charakteristická již pro padesátá léta.³⁶⁸ Jak ukazuje analýza produkce otištěná na stránkách časopisu *Historie a vojenství*, velmi často se jedná o články, nebo spíše traktáty zabývající se aktuálním odkazem vybraných dějinných událostí jako jsou např. boj čs. jednotek v Sovětském svazu, dukelská operace nebo úloha SSSR při osvobození Československa.³⁶⁹ Zpod zájmu o dějinná témata mezi řádky jakoby tu více, tu méně vyvstávala snaha o legitimizaci normalizační politiky, zvýraznění a upevnění role „spřátelených“ států Varšavské smlouvy (především pak Sovětského svazu) po nástupu Gustáva Husáka do čela ÚV KSČ v dubnu 1969. Další pojednání týkající se dějin druhé světové války jsou spíše z oblasti „velkých“ politických a vojenských dějin se spíše vojensko-strategickým zaměřením.³⁷⁰ Není asi náhodou, že takové studie píše historikové alespoň dílem „omilostnění z hříčů“ předešlého „revizionistického“ období, kteří ovšem jsou nuceni alespoň částečně změnit své pole působnosti...

I v tomto období historikové samozřejmě využívají vzpomínkových prací čs. vojáků, ovšem zdá se, jako by daleko menší míře, než v letech předešlých a spíše jako poukaz na některá (údajná) negativa dobových reálií a tendencí v čs. zahraničním odboji nebo naopak kladné působení některých jednotlivců proti těmto jevům. Jako příklad prvního přístupu můžeme jmenovat studii Karla Richtera o počátcích čs. odboje v Polsku, kdy je opět slovy pamětníků připomínána materiální nouze, v níž údajně žili čs. uprchlíci v Krakově nebo např. nechuť k podepisování přihlášek do francouzské Cizinecké legie pod dojmem mnichovských událostí, přičemž je v této souvislosti čs. konzulát označen na „náborové středisko Cizinecké legie“.³⁷¹ Příkladem druhého přístupu může být dílko Jiřího Tůmy, který se rozhodl zpracovat životopisnou skicu levicově zaměřeného politika a novináře Bohuslava Vrbenského inkorporovaného do řad čs. armády v SSSR (v hodnosti majora). Ten využívá citace z rukopisu vzpomínek „šedé eminence“ čs. jednotky v oblasti politické výchovy Jaroslava Procházky, aby doložil fakt, že Vrbenský ve své době fungoval jako prostředník mezi komunistickou emigrací a velením čs. jednotky. Tímto velením je myšlena především osoba Ludvíka Svobody, kterého Vrbenský v letech 1942–1944 svými systematickými „rozhovory“ na politická a světonázorová témata do značné míry „(z)formoval“ do té míry, že velitel posléze „prozřel“...³⁷² Celkově je možné tento přístup charakterizovat jako jakési doplnění spíše dílčích faktů do správně ideově a ideologicky vyznívající dějinné mozaiky.

V druhé polovině let osmdesátých je možné spatřit i na ostře střeženém „minulostně-interpretacním“ poli jistou míru uvolnění a na půdě některých „ostrůvků pozitivní deviace“ se dostává prostoru opomíjeným otázkám vojenských

---

na východní frontě. Např. Antonín Liška čekal na vydání svého autobiografického románu *Cesty mužů* dvacet let (Plzeň, Sorgend 1992).

³⁶⁸ Viz např. teze *Dějiny Československé lidové armády*. HaV 1975, č. 5, s. 3–26.

³⁶⁹ Viz např. Karel RICHTER, *Tradice čs. jednotek v SSSR – základ tradice bojových tradic ČSLA*. HaV 1985, č. 2, s. 38–54; Miroslav NEJEDLÝ, *Tradice karpatsko-dukelské operace v ideové politické výchově vojáků*. HaV 1985, č. 5, s. 3–14; František NESVADBA, *Osvobozené poslání Sovětského svazu a Československo*. HaV 1987, č. 2, s. 22–63.

³⁷⁰ Viz Eduard ČEJKA, *Otázka otevření druhé fronty v Evropě ve vztazích mezi spojenci v protihitlerovské koalici 1942*. HaV 1985, č. 3, s. 72–98; týž, *Strategické plány válčících stran na rok 1942*. HaV 1985, č. 4, s. 3–26; týž, *Před velkým přelomem*. HaV 36, 1987, č. 4, s. 31–53.

³⁷¹ Viz Karel RICHTER, *Počátky čs. odboje v Polsku*. 1. část. HaV 1978, č. 6, s. 34 a 35. Opět je zde využito „populární“ svědectví z deníku Václava Cukra (s. 12, 15–17), kterého již v předešlém díle využívají Toman Brod a Eduardem Čejkou. Viz BROD – ČEJKA, *Na západní frontě*, s. 40 a 43.

³⁷² Viz Jiří TŮMA, *Úloha Bohuslava Vrbenského při formování čs. vojenské jednotky v SSSR*. HaV 1978, č. 2, s. 146.

dějin druhé světové války a tudíž i možnosti psát otevřeněji: o vybraných kapitolách čs. letectví, o zpravodajských operacích nebo o paravýsadcích do ČSR apod.³⁷³ Mnozí autoři – historikové i pamětníci – píšou tzv. „do šuplíku“, publikují v samizdatu, nebo sbírají a třídí materiál ve víře, že vše jednou zúročí po skončení „spojenectví na věčné časy“...³⁷⁴

Historikové v exilu a emigraci mají oproti svým kolegům za železnou oponou výhodu svobody slova, avšak stále chybí jim přístup k pramenné základně domácích archivů a také ke všem dostupným zdrojům pamětních svědectví. I tak za podpory zahraničních institucí a v souladu s novými historiografickými trendy vznikají pozoruhodná díla primárně založená na rozhovorech s dobovými aktéry druhého odboje. Za všechny jmenujme dodnes velice přínosné práce Ericha Kulky o čs. vojenském odboji v Sovětském svazu a také na Západě a to z pohledu vojáku židovské národnosti. Ta vznikla převážně na základě rozhovorů s vojáky čs. armády židovského původu žijícími v zahraničí, které se posléze staly součástí sbírkového fondu vzpomínek v izraelském pamětníku Yad Vashem.³⁷⁵ Dvě z klíčových otázek, které se z dnešního pohledu mohou jevit problematické – tj. dosti široké vymezení kategorie „příslušník čs. armády židovského původu“ a dále antikomunistické zaměření celé práce, jsou zároveň z retrospektivy tří desetiletí od jejího vzniku také její předností. Poukazují na velmi složité osudy jednotlivých aktérů, které lze jen velmi těžko „zaškatulkovat“ dle národnostního či ideového klíče: mnozí se totiž ve své době k židovské národnosti nehlásili, stejně tak jim naopak nebyly cizí ani sympatie (či dokonce členství) v Komunistické straně Československa.

Revoluční zlom s sebou přinesl nejen obnovení svobody slova a projevu, ale také návrat mnohých historiků z exilu či prostředí „šedé zóny“ či „disidentského ghetta“. Se zpožděním byla vydávána řada nejen vzpomínkových, ale také historických děl, které v předešlých letech nebylo možné z ideologických důvodů zveřejnit. Bádání (nejen na základě vzpomínkových prací) dosalo nový impulz.³⁷⁶ V oblasti vojenské historie a zpracování dějin čs. odboje je patrný i posun institucionální, když byl na jaře 1990 po obsáhlé diskuzi zrušen rozkazem federálního ministra národní obrany Vojenský historický ústav a znovu etablován

³⁷³ Jedná se např. o stránky časopisů *Letectví a kosmonautika*, *ABC mladých techniků a přírodovědců*, nebo o různé publikace a sborníky vydávané v regionech. Zde také začínala svou odbornou dráhu řada pozdějších historiků jako např. Jiří Rajlich.

³⁷⁴ Příkladem publikace v samizdatu může být např. dodnes nepřekonaná kritická recenze paměti Františka Moravce, kterou sepsal jeden z postižených historiků, Václav Kural, v čerpačské maringotce (a tudíž bez přístupu k pramenům a odborné literatuře) a následně byla uveřejněna v samizdatovém sborníku *Historické studie*. Ta byla po roce 1989 zveřejněna na stránkách časopisu *Historie a vojenství*. Viz Václav KURAL, *Poznámky na okraj paměti gen. Františka Moravce*. HaV 39, 1990, č. 2, s. 128–150. Za příklad historika píšícího „do šuplíku“ může být jmenován Petr Radosta. Ten svou fresku o dějinách čs. 311. bombardovací peruti RAF, hojně čerpající i z vydaných vzpomínkových prací a také z rozhovorů s pamětníky, dokončenou v roce 1981, mohl taktéž vydat až po pádu komunistického režimu. Viz Petr RADOSTA, *Noci nad Německem*. Praha, Nakladatelství dopravy a spojů 1990, citace na zadní straně obálky.

³⁷⁵ Viz Ericha KULKA, *Židé v československé Svobodově armádě*. Praha, Naše vojsko 1990; též, *Židé v československém vojsku na Západě*. Praha, Naše vojsko 1992.

³⁷⁶ Dokladem oživeného zájmu o vzpomínky a problematiku paměti může posloužit např. překlad statí francouzských historiků na toto téma vydaný v roce 1993 a posléze konference českých a slovenských historiků na toto téma v březnu 1993 na půdě pražského CeFReSu. Viz *Dějiny a paměť – odboj a kolaborace za druhé světové války*. Cahiers du CEFRES n° 6 (1995). Podobné setkání na širším fóru a poněkud širším zaměřením bylo uspořádáno s časovým odstupem také na půdě Národního technického muzea v říjnu 2004. Viz Milada SEKYRKOVÁ (ed.): *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*. Sborník příspěvků z konference Paměti a vzpomínky jako historický pramen (Praha, 20. 10. – 21. 10. 2004). Praha, Národní technické muzeum 2006.

Historický ústav Československé armády, který měl svým ideovým i faktickým zaměřením jít ve stopách svého předchůdce z let první republiky i šedesátých let. Právě dějiny druhé světové války a zkoumání „... širokého proudu národní rezistence i uvědomělého a vědomého odboje směřujícího k obnově a přestavbě čs. státu“ se měly stát klíčovým tématem, kterým si ústav předsevzal se zabývat.³⁷⁷

Na stránkách již zmiňovaného specializovaného časopisu se porevoluční změny, ideové i tématické posuny záhy projevíly návratem k tématům o dějinách západního odboje, líčeného často ve stylu „velkých dějin“ Jana Křena a bez „třídních“ marxistických měřítek a soudů.³⁷⁸ Dále se začínají objevovat biografické skici o „zapomenutých“ (či spíše zamlčovaných) osobnostech čs. odboje zpracovaných jak na základě archivních dokumentů (především z provenience Vojenského historického archivu), tak i s využitím některých vzpomínkových prací. Např. Zdeněk Vališ v životopisné studii o Janu Kratochvílovi v okamžicích, kdy se pokouší zhodnotit jeho úlohu v dukelské operaci, operuje se vzpomínkami Viléma Sachera *Pod rozstříleným praporem* (Praha, Naše vojsko 1969, s. 225 a následující).³⁷⁹ Stejný badatel využil ve skice Ludvíka Svobody jednak Svobodova osobního deníku zapůjčeného z rodinné pozůstalosti (záznam ze 27. 11. 1940), ale také vzpomínek Františka Hieke-Stoje (*Za války na Středním východě*, s. 1115) či Jaroslava Procházky (rukopis vzpomínek uložený ve VHÚ, s. 438).³⁸⁰ Při tvorbě těchto životopisných medailonů je využíváno spíše archivního materiálu a korespondence především z důvodů „oproštění“ biografických črtů od propagandistických a „legendistických nánosů“ (zakládajících se mj. na velkém množství účelově zaměřených a interpretovaných vzpomínek) a dobrání se ke „střízlivým“ faktům. Týká se to takových okamžiků Svobodova života jako např. jeho role při sepsání memoranda adresovaného sovětské vládě v Turecku 1940, při nominaci na velitele čs. jednotky v SSSR v roce 1941 či na ministra obrany v roce 1945.³⁸¹ Pokud ještě zůstaneme u osoby pozdějšího čs. prezidenta, pak část jeho vzpomínek, která se týká jedné z do té doby tabuizovaných otázek, byla taktéž otištěna na stránkách analyzovaného časopisu.³⁸²

Revoluce řečená sametová s sebou přináší nejen návrat historiků postižených normalizačním režimem, ale také nástup generace nové, jejíž prvotiny spadají již do období osmdesátých let. Za všechny jmenujme především vojenského historika a specialistu na dějiny vojenského letectví (především pak v letech druhé světové války), Jiřího Rajlichu. Ač věkem mlád čtyřiceti pěti let, je dnes jedním z nejuznávanějších tuzemských vojenských a leteckých historiků. Pro mnohé čtenáře se stal díky čtyř desítkám knižních publikací a stovkám odborných i populárněji laděných článků téměř legendou. Působil také jako kurátor úspěšných muzejních výstav a expozic, stal se držitelem a nositelem řady vyznamenání a ocenění (např. Záslužného kříže Ministra obrany, Ceny Miroslava Ivanova či Gloria musacalis nebo ocenění Vojenský manažer roku). Od roku 1990 působí ve Vojenském historickém ústavu, když při zaměstnání absolvoval obor historie na FF UK v Praze. Jak uvádí na oficiálních webových stránkách: „... k historii jej přivedl intenzivní

³⁷⁷ Viz *Na novou cestu*. HaV 39, 1990, č. 2, s. 4.

³⁷⁸ Viz např. Eduard ČEJKA, *Čs. zahraniční odboj na Západě (březen-červenec 1939)*. HaV 39, 1990, č. 1, s. 17–33.

³⁷⁹ Viz Zdeněk VALIŠ, *Jan Kratochvíl, první velitel 1. čs. armádního sboru v SSSR*. HaV 39, 1990, č. 2, s. 99.

³⁸⁰ Viz Zdeněk VALIŠ, *Ludvík Svoboda. Druhá světová válka*. HaV 39, 1990, č. 6, s. 139 a 148.

³⁸¹ Tamtéž, s. 136, 139 a 148.

³⁸² Jedná se o 4. kapitolu z díla *Cestami života* věnující se internaci čs. vojenské skupiny v Sovětském svazu. Viz Ludvík SVOBODA, *Oranky*. HaV 39, 1990, č. 3, s. 108–131.

*zájem o modelářství, svůj první časopis o letectví získal podle vlastních slov výměnou za jakýsi erotický plátek.*³⁸³ Respektu požívá nejen mezi odbornou a laickou veřejností, ale i mezi obdivuhodným množstvím bývalých čs. letců – svědků i pamětníků, s nimiž byl (a doposud je) v úzkém kontaktu. Tato vzpomínková svědectví mnoha forem využil také při psaní svých nejvýznamnějších děl mapujících dějiny čs. letectva v letech druhé světové války. Na analýzu některých z nich se zaměříme v následujících řádcích.

Na sklonku minulého století z jeho autorské dílny vzešla práce nazvaná *Na nebi sladké Francie*, která si vzala za cíl zmapovat činnost čs. letců v službách francouzského letectva v letech 1939–1940 (respektive 1945), a to především z důvodů dosavadního nedocení tohoto tématu.³⁸⁴ Na rozdíl od účasti čs. letců v Bitvě o Británii byla úloha čs. letců ve Francii v bojích daleko větší, i když z retrospektivního pohledu (především pak čs. odboje a zahraniční akce) možná daleko méně důležitější. Dvousvazkové dílo sepsané formou „válečného deníku“ popisuje den po dni osudy této kolektivní skupiny s velkou znalostí, dá se až říci doslova minuciózní znalostí situace jednotek i osudů jednotlivých letců. Práce je průkopnická především tím, že se snaží nejen využívat různých typů pramenů, od archivních, přes dobový tisk až po vzpomínkové práce rozhovory, ale také konfrontovat údaje nejen československé, ale i francouzské a německé provenience. Jak autor přiznává úvodem, jeho ambicí bylo přispět k bližšímu a podrobnějšímu poznání zmiňovaného tématu.

Hlavní část práce tvoří chronologicky řazený přehled událostí spojených se sledovaným tématem a to od 15. března 1939 až do 13. srpna 1940, kdy na palubě britské lodi odpluli ze severoafrické Casablanky poslední čtyři čs. letci. Dále bychom zde v textu i přílohách mj. také nalezneme kompletní seznam čs. letců a francouzských perutí, u nichž tito muži sloužili, přehled bojové sestavy francouzského letectva a jeho protivníků z řad Luftwaffe, seznam a medailonky neúspěšnějších čs. stíhačů, jejich francouzských kolegů i německých soupeřů apod. Dílo nedisponuje klasickým poznámkovým aparátem odkazujícím na prameny a literaturu, některé pasáže textu pouze doprovázejí prohlubující vysvětlivky. Proto se také kniha pohybuje na hranici odborné literatury a literatury faktu, což jí však v žádném případě neubírá na fundovanosti a přínosu. Její charakter je spíše faktografický a tomuto zaměření je také přizpůsobena stavba práce.

Autor se díky své praxi v populárně naučných periodících nespokojil se suchopárným popisem a naopak se jej díky velkému množství sebraného materiálu snaží práci oživit. Dílo je doprovázeno desítkami dobových fotografií a také množstvím barevných vyobrazení, přičemž zejména dobové fotografie (často zapůjčené od samotných letců) valnou měrou „zaldňují“ oba dva svazky. Monografie tak dostává poněkud nový, čtenářsky atraktivnější rozměr. Dalším způsobem oživení jsou citace a promluvy ze vzpomínek a rozhovorů. Slova dobových aktérů mají za úkol zlidštit množství údajů o leteckých bitvách a soubojích, v nichž letci figurují.³⁸⁵ Obraz bojových i nebojových akcí se tak stává nejplastičtějším a nabývá také mnohem objektivnějších rysů.

---

³⁸³ Viz http://www.rajlich.net/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=1 (citováno 20. 7. 2009).

³⁸⁴ Viz Jiří RAJLICH, *Na nebi sladké Francie. Válečný deník československých letců ve službách francouzského letectva 1939–1945*. 1. a 2. část. Praha, Ares 1998.

³⁸⁵ Jenom z vydaných vzpomínkových prací autor mj. uvádí díla Václava Cukra, Františka Fajtla, Stanislava Fejfara, Svatopluka Janoucha, Václava Kordy, Miroslava Liškutína, Františka Louckého, Rudolfa Nedomy, Václava Šikla, Aloise Šišky, Miroslava Vilda a Ladislava Zadrobílka. Seznam

Citací je využíváno většinou mimo hlavní text a to při charakteristice okamžiků s nádechem mimořádnosti. Jedná se např. o okolnosti z leteckých soubojů a dojmy z nich – při této příležitosti je využito deníku Stanislava Fejfara (Deník stíhače, s. 65–66) či např. rozhovorů s Františkem Peřinou (1991) nebo s Josefem Jaškem (1992) – dále pak dojmy z nouzových přistání – zde autor operuje mj. se vzpomínkami Svatopluka Janoucha (Světla a stíny, s. 61–63) nebo deníkem Václava Cukra (S trikolórou Francie na letounu, s. 32–33) – nebo náletů čs. stíhačů v roli stíhacích bombardérů útočících na pozemní cíle – zde je opět využito svědectví Svatopluka Janoucha (Světla a stíny, s. 79–82).³⁸⁶ Dále se jedná o vzpomínky, v nichž je popisováno tragické úmrtí některého z čs. pilotů – např. citace z deníku francouzského leteckého esa Jeana Accarta o smrti Václava Vaška poté, co mu za letu zamrzl kyslíkový přístroj nebo část vzpomínky Karla Šedy (1981) o havárii a úmrtí Miroslava Rajtra na cvičném letu.³⁸⁷ Vyjímáním okamžikem se pak stává také příměří v červnu 1940 a reakce na něj vypodobněné prostřednictvím např. vzpomínek Viléma Bufky, který se se spolubojovníky rozhodl přeletět z jižní Francie na severoafrickou půdu na palubě bombardéru.³⁸⁸ Pro dokreslení popisu dobové atmosféry je využíváno pamětních svědectví také např. u charakteristiky jednotlivých rysů francouzského prostředí, střetu Francie ideálů („hrdinná“, „pohostinná“, „velkorysá“...) a skutečnosti („defetistická“, „zbabelá“, „dezorganizovaná“, „nepřátelská“,...), z nichž vystává spíše její rozporuplný až negativní obraz.³⁸⁹ Dodejme jen, že v podobném duchu Rajlich záhy píše další monumentální přehled, ve kterém zúročuje své dlouholeté bádání, tentokrát o operační činnosti čs. letectva ve Velké Británii v letech 1940–1945. V návaznosti na předešlou práci (a při parafrázi „mnichovské“ poezie Františka Halase) mu dává název *Na nebi hrdého Albionu*.³⁹⁰

Na základě analýzy této práce je možné se jistým způsobem zamyslet nad tím, na jakém základě vznikly prameny, na kterých je dílo založeno. Nutně dojdeme k závěru, že pro vylíčení leteckých (ale i obecně vojenských) dějin tohoto zaměření jsou lidské příběhy a jejich zaznamenání naprosto nezbytné. Hlavními hrdiny jsou vždy individuality, případně malé kolektivy, které se střetávají navzájem. Ti šťastnější se vrací zpět na své základny, kde první povinností letce je předstoupit před zpravodajského důstojníka a sdělit mu, **zrekapitulovat** veškeré dojmy, které letec má z předešlé akce. Později navíc musí dotyčný sepsat své postřehy písemně ve formě hlášení, která v okamžiku předání a schválení na velitelství stávají úředními

---

rukopisů, nepublikovaných prací a také osob z řad přímých účastníků i jejich rodinných příslušníků viz RAJLICH, *Na nebi sladké Francie*, 2. část, s. 235–236.

³⁸⁶ Viz RAJLICH, *Na nebi sladké Francie*, 1. část, s. 164–167, 206–207, 235; s. 114–116, 126 nebo týž, *Na nebi sladké Francie*, 2. část, s. 33–35.

³⁸⁷ Viz RAJLICH, *Na nebi sladké Francie*, 1. část, s. 91 a 96–97.

³⁸⁸ Viz RAJLICH, *Na nebi sladké Francie*, 2. část, s. 116–117.

³⁸⁹ Citace z deníku Václava Cukra (s. 29) je využito, když vzpomínající popisuje své negativní dojmy při pohledu na směšně a ošuntěle působícího prostého francouzského vojáka – záložníka ve srovnání s „hrdiny od Verdunu“ z předešlé války. Viz RAJLICH, *Na nebi sladké Francie*, 1. část, s. 17. Podobně je citována vzpomínka Svatopluka Janoucha (Světla a stíny, s. 79–82) na jeho velitele, kpt. Tricauda, který pro vzpomínajícího představoval ztělesnění vzorného velitele a „hrdinné a sladké Francie“, jakou jí čs. vojáci chtěli mít. Viz RAJLICH, *Na nebi sladké Francie*, 2. část, s. 33–35.

³⁹⁰ Jiří RAJLICH, *Na nebi hrdého Albionu. Válečný deník československých letců ve službách britského letectva 1940–1945*. 1. část (1940). Praha, Naše vojsko – Ares 1999; 2. část (1941). Cheb, Svět křídel 2000; 3. část (1942) Cheb, Svět křídel 2001; 4. část (1943). Cheb, Svět křídel 2002; 5. část (1944). Cheb, Svět křídel 2003; 6. část (1945–1946). Cheb, Svět křídel 2004; 7. část. *Černá kronika čs. letectva v RAF 1940–1945*. Cheb, Svět křídel 2004.

dokumenty. Většina si pak své dojmy ještě zaznamená do svých deníků. Na jejich základě pak někteří s větším odstupem napíší vzpomínky.

Když po letech přichází na scénu historik, který chce rekonstruovat průběh leteckých bojů a jeho primárním a často jediným zdrojem se stávají právě tyto dobové „rekapitulace“. Ty se snaží v heuristické fázi své práce v co největším množství shromáždit a poté navzájem srovnávat. Pokud má to štěstí, může se ještě setkat i s dobovými aktéry, o jejichž životních epizodách hodlá psát a případně si své znalosti doplnit prostřednictvím rozhovorů. Následně všechny získané prameny kriticky posoudí a na tomto základě si utvoří vlastní interpretační rámec, chronologickou osu, tématický koncept apod.

Výše zmiňované skutečnosti nejsou žádnou novinkou, je však možné v této souvislosti jen poukázat na to, že tento specifický druh historického vyprávění, jakým je líčení leteckých akcí, je z velké části závislý na pramenech vzniklých „rekapitulací“ jistého úseku životního příběhu, v tomto případě bojových letů. Bez nich se historik zkrátka nemůže obejít. Může hledat jiné informace i v jiných archivech, muzeích, knihovnách, opravovat chybně uvedené počty sestřelených letadel, názvy jednotek, jména, atd. Může též výzkumem v terénu objevit letoun sestřelený v boji, o němž hodlá psát. Jeho zbytky samy o sobě mu ovšem neprozradí vše. Opět musí pátrat jinde. Pídit se po něčím svědectví, po vyprávění pramenů. Základem líčení vzdušného boje proto s největší pravděpodobností bude i nadále něčí subjektivní shrnutí a vylíčení, dobová reflexe. Právě proto se jeví podtitul názvu zmiňovaných prací Jiřího Rajlichy *Válečný deník československých letců* více než výstižný. Nejen že se jedná o deník ve smyslu chronologického řazení zápisů, ale údaje v něm uváděné pramení převážně ze subjektivních zdrojů popisujících lidské příběhy: z hlášení, z deníků, ze vzpomínek....

Pokud se vrátíme líčení porevolučního využívání vzpomínkových prací, pak kromě příslušníků nastupující mladé generace samozřejmě začali úročit výsledky svého dosavadního bádání ve svobodných podmínkách také autoři více či méně působící za éry socialistického Československa. Zhodnocení jejich celoživotní tvorby z nejrůznějších pohledů bude bezesporu patřit k úkolům následujících let, nicméně již nyní je možné říci, že se jedná o díla velmi obsáhlá a často i fundovaně sepsaná, v nichž se snoubí nejen bádání nad samotným tématem, ale i vlastní osud autorův. Leckdy přítomný a autory často pocíťovaný (méně však již vyjadřovaný) rozpor mezi ideály a reálnou situací, mezi touhou psát pravdivě a ideologickým tlakem, mezi „správným“ a „skutečným“ jednáním vystihuje do značné míry následující ukázka z předmluvy, kterou doprovodil Karel Richter jedno ze svých porevolučních děl s názvem *Přes krvavé řeky*, zabývajících se čs. východním odbojem příznačně „bez cenzury a legend“.³⁹¹ Této předmluva je také jistým druhem (augustinovského) vyznání:

„Leckdo už nechce o válce slyšet ani slovo. Tím spíš, že toto prokletí lidstva je ve světě přítomno neustále a v nejrůznějších podobách, se všemi svými ukrutnostmi. ... Jestliže k ní vracíme, činíme tak proto, abychom se pokusili vypovědět o ní pravdu – v minulých desetiletích zčásti zamlčovanou, zčásti účelově měněnou a zčásti nezjištěnou – a vzdali zaslouženou poctu hrdinům, kteří na sebe dobrovolně vzali to nadlidsky těžké válečné břemeno s rizikem smrti či újmy na zdraví. A to proto, aby své vlasti zajistili rovnoprávné místo mezi svobodnými národy Evropy.

---

³⁹¹ Viz Karel RICHTER, *Přes krvavé řeky. Československý východní odboj bez cenzury a legend*. Praha, Ostrov 2003.

Není vinou významné části bojovníků za svobodu naší republiky, kterým bylo okolnostmi přisouzeno bojovat na východní frontě, že mnohé, čemu věřili, se ukázalo palnou iluzí. Nejsou vinni tím, že poválečný vývoj dospěl opět k nesvobodě, i když jiného druhu. Stejně jako nelze klást za vinu rudoarmějcům, že osvobození Československa, které stálo tolik životů, nebylo nezištné.

Rád bych přitom dodatečně ulevil svému svědomí a napravil vlastní podíl viny na tom, že pravda o našem východním odboji byla za vlády komunismu účelově zkreslována podle politických potřeb ÚV KSČ. Jako vědecký pracovník Vojenského historického ústavu jsem se ve svých statích a knihách, byť nerad, podržoval směrnícím a požadavkům nadřízených vojenskopolitických a ideologických instancí. Přes bolestnou ztrátu ideálů, které se po vpádu vojsk Varšavské smlouvy ukázaly být zklamanými iluzemi a životním omylem, jsem neměl odvahu vyslovit mimo okruh spolehlivých přátel nahlas svůj zásadní nesouhlas s normalizační politikou a dobrovolně tak podstoupit riziko existenční likvidace. Snad bych si mohl jako polehčující okolnost připsat účast na donkichotském pokusu o pravdivý, politickými tendencemi nezdeformovaný výklad novodobých čs. dějin v duchu idejí Pražského jara, podniknutý spolu s kolegy a přáteli dr. O. Janečkem a M. Moulisem při spolupráci s tehdejším prezidentem Ludvíkem Svobodou na jeho pamětech Cestami života. Vysloužili jsme si všichni, včetně prezidenta, popuzený zákrok politbyra ÚV KSČ, které nás tři, jak uvedl G. Husák v osobním dopise L. Svobodovi z 5. 4. 1972, obvinilo z interpretace jeho vzpomínkového materiálu „v rozporu s marxistickou historiografií i významnými stranickými dokumenty posledního období“ a zneužití Svobodovy osoby k „propagování historických koncepcí a názorů, které narůstaly mezi našimi historiky v letech 1965-1969 a byly v rozporu s marxistickou historiografií jak u nás, tak i v socialistickém táboře“. Pouze obavy ze skandálu využitelného západní propagandou nás tehdy uchránily od nejtěžších postihů, i když charakteristiky v našich osobních spisech z nás učinily osoby vyžadující zesílený politický dohled. Tato kniha – i její druhý svazek Apokalypsa v Karpatech – je tedy dílčí splátkou celoživotního dluhu v mé osobní vojenskohistorické bilanci.

V tomto díle jsem se snažil s plným využitím názorové svobody, již jsem se naštěstí dožil, zobrazit trnitou cestu českých a slovenských vojáků úskalími východní fronty k hranicím vlasti. Chtěl jsem s využitím možností hlubšího poznání, které nám umožňuje časový odstup a zpřístupnění archivů, s neskonalou úctou a obdivem připomenout zásluhy vojáků v boji za svobodu naší vlasti na východní frontě.³⁹²

Pokud bychom vlastní práci měli charakterizovat, pak se jedná o synteticko–popularizační dílo (bez využití standardního poznámkového aparátu), kde je popsána bojová cesta čs. samostatného praporu a brigády od Sokolova až po Kyjev a Bílou Cerkev. Jedná se o poměrně standardní líčení bojových akcí, při němž se autor opírá o velké množství odborné literatury a široké škály pramenů, včetně vzpomínek. Právě jejich role je vyzdvihována např. při líčení střetu u Sokolova, neboť v důsledku ústupu čs. vojáků z fronty v důsledku německého postupu došlo ke zničení mnoha potenciálních pramenů a důležitých svědectví. „Všechno muselo být zničeno nebo alespoň poškozeno tak, aby nic z toho nepřítel nemohl použít. Prapor přišel i o zásoby munice, zbrojní a spojovací materiál i s radiostanicí. Už dříve byly zničeny písemnosti a osvětový materiál uložený v bedně velitelství. Pouze osobní seznamy některé zvlášť cenné dokumenty byly zachráněny.“³⁹³

Využití široké palety vzpomínkových prací je jednou z hlavních předností Richterova díla, neboť se jedná často o vzpomínky vůbec využitě při zpracování

³⁹² Tamtéž, s. 5–6.

³⁹³ Tamtéž, s. 55.

daného tématu poprvé. Kromě svědectví čs. vojáků, o nichž se zmíníme záhy, jsou např. citování sovětští vojáci a prostí obyvatelé, současníci a pamětníci pobytu a formování čs. jednotky v Buzuluku. Slově čs. vojáků dává autor prostor při rekonstrukci takových témat, jako jsou popis atmosféry bojů u Sokolova a následný ústupu čs. praporu před německou ofenzívou, který provázeli značné útrapy a také ztráty. Na nelehké chvíle u Sokolova vzpomínají např. MUDr. Scheer, Bernard Menachovský, Oldřich Kvapil, Pavel Fiala nebo Vojtěch Erban ústupu pak např. Rudolf Peška, Marie Pišlová – Kvapilová, Bohumil Lomský, Rudolf Šimáček nebo opět Oldřich Kvapil.³⁹⁴ Kromě těchto řekněme tradičních témat vojenských dějin se zde citáty ze vzpomínek objevují u takových kontur jako je třeba dezerce a zbabělost, problematika (vzrůstajícího) vlivu komunistů v čs. exilu a na vojenskou jednotku, dále pak u popisu života na sovětském venkově a u charakteristiky vztahů k sovětským obyvatelům.³⁹⁵ Tato neschématická zastavení u do té doby málo zmiňovaných nebo dokonce tabuizovaných témat můžeme v případě Karla Richtera do jisté míry považovat za jeden z hlavních znaků avizovaného „přerodu“ a „psaní bez cenzury“...³⁹⁶

Jako příklad nejmladší generace badatelů zabývajících se tematikou druhého zahraničního odboje, kteří ukončili svá vysokoškolská studia již ve třetím tisíciletí, můžeme jmenovat absolventa oboru historie na FF UK v Praze Ladislava Kudrnu. Tento historik, který v současnosti působí v Ústavu pro studium totalitních režimů, se dlouhodobě mj. zabývá problematikou dějin čs. zahraničních letců z let druhé světové války a také jejich osudy poválečnými.³⁹⁷ Kudrna si již v době zpracování své diplomové práce, která posléze jako upravená rigorózní práce pod názvem *Když nelétali* vyšla knižně, vybral doposud málo zpracovávané téma v podobě každodenního života čs. letců v Polsku, Francii a Velké Británii.³⁹⁸ Pro charakteristiku svých metodologických a tematických východisek v předmluvě uvádí: „*Již samotný název ... knížky, Když nelétali... napovídá, že přinejmenším část problematiky působení československých letců za 2. světové války dosud zůstávala skryta. Naši letci odešli za hranice, aby bojovali ve svých letounech proti nepříteli, a to také byl jejich nejpodstatnější příspěvek v boji proti Němcům, respektive nacismu – ale jak tito muži žili, když neseděli ve svém stroji, jak prožívali svůj volný čas, co je nejvíce trápilo a zajímalo? Na tyto otázky se pokusím odpovědět právě v této publikaci.*“³⁹⁹

Předmětem práce je podle autorových slov popis „nebojové“ části osudů čs. letců, anabází z Protektorátu přes Polsko do Francie a odtud do Velké Británie:

---

³⁹⁴ Viz RICHTER, *Přes krvavé řeky*, s. 18, 22, 29, 28, 36–38; s. 42–43, 45–46, 53, 57–60.

³⁹⁵ Vzpomínky Jiřího Větičky jsou využity při evokaci poměrů na sovětském venkově, postiženém bídou a kolektivizací, stejně tak i o udržování úzkých tyků s místními obyvateli, Oldřich Kvapil vzpomíná na dezerci proviantního důstojníka praporu, František Bedřich hovoří o postupující komunistické jednotce, stejně jako Ludvík Svoboda a Karel Goliath hodnotí úlohu Bohuslava Vrbenského a Zdeňka Fierlingera. Viz RICHTER, *Přes krvavé řeky*, s. 9–10, 70; 41–42; 86; 89; 108–109.

³⁹⁶ I přesto Karel Richter podlehl některým „legendám“. Při popisu ohlasů na bitvu u Sokolova mj. zdůrazňuje fakt, že po bojích nebylo žádných zajatých čs. vojáků a že někteří z nich nebyly posléze využiti nacistickou a protektorátní propagandou. Viz RICHTER, *Přes krvavé řeky*, s. 63–69. Nejnověji o této epizodě a o pravém opaku viz <http://www.fronta.cz/dotaz/sokolovo-1943-ceskoslovensti-zajateci> (citováno 15. 5. 2009).

³⁹⁷ Blíže o dalších badatelských zájmech Ladislava Kudrny viz <http://www.ustrcr.cz/cs/odbor-zkoumani-totalitnich-rezimu#kudrna> (citováno 27. 7. 2009).

³⁹⁸ Viz Ladislav KUDRNA, *Když nelétali. Život našich letců v Polsku, Francii a Británii za 2. světové války*. Praha, Libri 2003.

³⁹⁹ Viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 7.

„Kniha ... je pojata chronologicky a zároveň po jednotlivých úsecích života československých letců ve druhé světové válce. ... Jednotlivé kapitoly jsou ... rozděleny do podkapitol, které sledují danou problematiku – např. postřehy z jednotlivých zemí, problémy ohledně ubytování, úroveň stravování, finanční otázku letců, problém, který se utvořil ohledně hodnotí, pestrý život na leteckých základnách. ... Na základě archivních materiálů, deníků a odborné literatury rekonstruuje tato kniha pohled na leteckou válku, jak ji prožívali oni osobně. Zachycuje život obyčejných mužů ve velké válce, pokouší se „vžít“ do života československých letců, pochopit jej v celé šíři.“⁴⁰⁰

Na základě analýzy díla je patrné, že autor se tedy snaží sepsat dějiny každodennosti, viděné zdola očima „malých svědků“, ačkoliv tento pokus není vyjádřen explicitně a z historiografického pohledu se tak děje spíše „intuitivně“, než na základě hlubšího studia literatury a nějakého přesněji vymezeného metodologického konceptu. Zároveň se pokouší (po vzoru Wilhelma Diltheye a Zdeňka Kalisty) vžít se do svých postav.

Pro prezentaci volí netradiční metodu: volí si za průvodce životní příběh jednoho z čs. letců, již zmiňovaného Stanislava Fejfaru, vylíčený na stránkách jeho osobního deníku. Fejfar zde vystupuje jako typický reprezentant celé skupiny vojáků–letců, jako „jeden z mnoha“. Kudrna nejprve ve zkratce uvádí Fejfarův předválečný životopis a líčení jeho válečných peripetií posléze začíná datem 15. 3. 1939. V *Když nelétali* je „lovec okamžiků“ – Fejfarův deník pasován do role ústředního historikova pramene. O svém pohledu na deníky a o tom, jak s nimi pracoval, hovoří badatel sám: „Tyto deníky jsou cenné právě tím, že zaznamenávají život letců den pro dni a kromě bojové činnosti je zde zachycena problematika každodenních problémů, radostí i strastí obyčejného vojáka ve válce. Bez postranních úmyslů zachycují události tak, jak je dotyčný prožíval. Je zde ovšem i nebezpečí jednostranného pohledu, to platí především o denících poddůstojníků, kteří často kritizovali jednotlivé události, aniž by viděli celé pozadí... Proto bylo důležité události, které byly pojaty až příliš jednostranně, porovnat s archivními prameny a odbornou literaturou jinými slovy konfrontovat pohledy „zdola“ s obrazem viděným „shora“.“⁴⁰¹

Fejfarova deníku je autorem práce využíváno při sledování takových témat jako je přechod čs. exulantů z protektorátu do Polska na jaře a v létě 1939, dále pak sledování poměrů v Polsku a ve Francii v letech 1939 a 1940, dojmů z výcviku v Cizinecké legii nebo ve francouzském koloniálním letectvu, o přicházení do kontaktu s místním obyvatelstvem zemí, kde se čs. vojáci nacházeli nebo atmosféře prvních válečných Vánoc mimo domov.⁴⁰² Podobně jako v jiných pracích je deníkových záznamů využito pro vykreslení situace po zahájení německé ofenzivy v květnu 1940, k přiblížení okamžiků vyrovnávání se se smrtí blízkých přátel, nebo dojmů z evakuace na palubách lodí do Británie.⁴⁰³

Stěžejním je pak vzhledem k zaměření práce také využití Fejfarových deníků při rekonstrukci každodenního života čs. letců ve Velké Británii, kde je jich využíváno např. k popisu prvních dojmů po příjezdu z Velké Británie anebo k prokreslení „nešvarů“ v čs. odbojovém prostředí a nevoli vůči velitelům, kteří se

---

⁴⁰⁰ Viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 10.

⁴⁰¹ Viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 203–204.

⁴⁰² Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 5–6, 19–20 a 39–40; citováno viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 18, 31, 39.

⁴⁰³ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 68 a 78; citováno viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 53 a 56.

v očích prostých letců svým dílem přičinili o neúspěch ve francouzské kampani.⁴⁰⁴ Kolotoč bojů nad Kanálem a nad okupovanou Evropou přibližují např. citace z Fejfarova deníku, které Kudrna srovnává s poněkud „střídmější“ mluvou poletového hlášení. Pocity únavy a vyčerpání z operačního létání nám pak přibližují citace z Fejfarova deníku z roku 1942. Symbolickým završením pojednání o tomto tématu je pak citace slov Karla Mrázka, Fejfarova velitele a osobního přítele, která do deníku zanesl vzápětí po posledním operačním letu, když se původce deníku nevrátil domů na základnu.⁴⁰⁵ K popisu „nebojových“ situací je pak Fejfarova díla využito např. při vykreslení atmosféry pobytu v britské nemocnici, popisem Londýna bombardovaného německými bombardovacími svazy nebo při popise úrovně ubytování a stravování na britských leteckých základnách ve srovnání se zkušenostmi čs. letců z Francie.⁴⁰⁶ Deníkové záznamy přichází na pořad také u problematiky svátečních dnů trávených v exilu (jako byly např. Vánoce) a potažmo také u zamyšlení nad charakterem anglického prostředí a místních obyvatel, jejichž mentalita je shledávána – ve Fejfarových očích – daleko „tvrdší“ a méně citlivá než „kontinentální“.⁴⁰⁷

Fejfarovo svěřování se deníku slouží Kudrnovi jako kostra, o kterou opírá svůj vlastní výklad. Citace z deníku jsou zařazeny přímo do textu práce. Bohužel nejsou Fejfarova slova odlišena od autorského výkladu, což způsobuje v některých místech splývání a nepřehlednost. Na některých místech je pak od ústřední „deníkové“ linie odbočeno a výklad je rozšířen o údaje z jiných pramenů či z odborné literatury.⁴⁰⁸ Kudrnovo líčení války „zdola“ je přerušováno na místech, kdy si srozumitelnost výkladu žádá osvětlení pohledem „shora“: např. při líčení organizace letectva, systému leteckých hodností, činnosti čs. leteckého Inspektorátu, sporů mezi čs. důstojníky a poddůstojníky a z toho odvozené finanční otázky apod.⁴⁰⁹ Od Fejfarova deníkového textu se Kudrna také vzdaluje, když popisuje vztah čs. letců v tisku a rozhlasu a také v případech, kdy je deník příliš „skoupý na slovo“. Jedná se o témata jako je např. vztah čs. vojáků k příslušníkům německé národnosti a vztah čs. vojáků k čs. občanům židovského původu apod. Přes tyto okliky a odbočky se autor opět vrací k Fejfarovi na konci díla, aby vylíčil okolnosti jeho smrti a zrekapituloval jeho válečnou činnost.

Pro zachování nezbytného nadhledu tedy autor využívá „malé a „velké“ prameny, tj. prameny osobní povahy a prameny úřední provenience. Kromě osobních deníků, kterých měl k dispozici devět, totiž Kudrna pracuje také s dobovými archivními materiály jako je např. úřední korespondence, hlášení, zprávy, memoranda, válečné deníky a kroniky jednotek apod. Vzhledem k osobě Stanislava Fejfara používá i jeho kvalifikačních listin. Podobně jako Rajlich vychází i z dobového tisku, z rozhovoru s Janem Wienerem, bývalým příslušníkem čs. 311. peruti, a také z vydaných vzpomínkových prací.⁴¹⁰ Pokud se podíváme do

⁴⁰⁴ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 79, 82–83; citováno viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 59 a 64.

⁴⁰⁵ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 113–114; 159–160, 164; citováno viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 120, 176 a 181.

⁴⁰⁶ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 94–95, 100–103 a 80–84. citováno viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 83, 90–91, 143.

⁴⁰⁷ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 125–126, 120; citováno viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 156–157 a 163.

⁴⁰⁸ Ladislav Kudrna se často při svém výzkumu vrací k dílům Jiřího Rajlicha.

⁴⁰⁹ Viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 64–74, 86–89, 93–107, 108–118, 118–122.

⁴¹⁰ Jedná se mj. o práce Viléma Bufky, Eduarda Doubka, Vojtěcha N. Dubna, Františka Fajtla, Alexandra Hesse, Filipa Jánského, Svatopluka Janoucha, Václava Kordy, Antonína Lišky, Miroslava

poznámek, deníky patří mezi nejčastěji citované prameny. Autor v práci s nimi i přes jejich avizovanou subjektivitu a „jednostranný pohled“ našel zálibení...

Nabízí se zde možné srovnání, jakou roli v dílech autorů pracujících na tématu čs. vojáků-letců v zahraničí hrají životní příběhy. Každý samozřejmě pracuje na poněkud odlišném tématu. Rajlich líčí každodenní operační nasazení, Kudrna pak každodenní život. Pro jednoho jsou předmětem počty letounů, jejich typy, příslušnost k jednotkám, průběh bojových akcí, jejich výsledky a ztráty. Pro druhého vše co nastává poté, kdy pilot přistane až do okamžiku dalšího vzletu. Rajlich používá citací z deníků a vzpomínek, spíše k dokreslení svého líčení, jako náznak toho, že život letců nejsou jen bojové střety. Jinak ale jakoby stál na velitelském stanovišti či ve štábu a psal ony pověstné „velké dějiny“. Pouze občas nechá promluvit podřízené. Jeho hrdinové jsou oněmi „malými kolečky v obrovské válečné mašinérii.“⁴¹¹ Kudrnova práce leží na pomezí biografie, „mikrohistorie“ a studie o kolektivních mentalitách a každodenním životě, je jakýmsi „suplementem“ a zároveň protipólem Rajlichových studií. Kudrna stojí při svém psaní spíše mezi prostými vojáky a pouze v určitých momentech „nahoru“ na štáb „dochází“ pro některé údaje...

Svůj metodologický koncept tento autor rozšířil v jednom ze svých následujících děl zaměřeného opět na mapování života čs. letců ve Velké Británii.⁴¹² Při tomto zpracování vyšel z inspirace historickou antropologií a mikrohistorií, pokusil se „... aplikovat podobné postupy s jinými fenomény na svět 20. století ...“ a posléze je za účelem sestavení komplexnějšího dějinného obrazu sblížit s přístupy makrohistorickými.⁴¹³ Jak sám posléze dodává, ponechává na čtenáři, jak si s přiblížením těchto fenoménů poradil. Podobně jako v předešlých dílech v tomto snažení jako pramenné zdroje sehrály vzpomínkové práce.

V první kapitole s názvem *Prostředí* se ve zkratce charakterizován „životní prostor“, ve kterém za dobu svého exilového působení žili čs. letci, a to včetně jeho specifik jako byla např. zábava u perutí i mimo ní, předletové rituály a symboly, trávení dovolených nebo vztah k Velké Británii a k Britům.⁴¹⁴ Kapitola následující, jež nese název *Společenské struktury*, se snaží podat přehled o statutu a organizaci čs. letectva a také britské R.A.F. ve Velké Británii. Zvláštností oproti jiným částem práce může být, že vznikla výhradně na základě „nevzpomínkových“ pramenů.

Další kapitola v pořadí byla nazvána *Válečný čas* a určitě si zaslouží pozornost nejen díky své o poznání větší obsažnosti, ale především díky strukturnímu sledování pojmu čas, který připomíná průkopnickou analýzu tří středomořských

---

Liškutína, Františka Louckého, Františka Moravce, Jiřího Osolsobě, Stanislava Rejthara, Ladislava Sitenkého, Aloise Šišky, Miroslava Vilda nebo Jaroslava Vyhnise.

⁴¹¹ Viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 203.

⁴¹² Viz Ladislav KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény. Prostředí společenských struktur, válečného času, morálky, věkové hranice a zabíjení*. Praha, Naše vojsko 2006.

⁴¹³ Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*, s. 7. Této Kudrnově inspiraci je možné vytknout především práci se značně miniaturním počtem titulů metodologické literatury. Tuto základnu by bylo bezesporu možné ještě rozšířit.

⁴¹⁴ Při zpracování této kapitoly je opět hojně využíváno citací z takových děl jako je deník Stanislava Fejfara (*Deník stíhače*, s. 129, 90, 99 a 38), vzpomínky Miroslava Liškutína (*Letecká služba*, s. 42 a 32), Svatopluka Janoucha (*Světla a stíny*, s. 120, 112 a 113) nebo Jiřího Osolsobě (*Jiří OSOLSOBĚ, Zbylo nás devět*. Praha, Naše vojsko 1989, s. 38). Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*, s. 10–15, 17, 19. Podobně jako úvod by i zde bylo možné rozšířit rozsah a hloubku zkoumaných témat, např. o informace o čs. propagandě (tisku, rozhlasovém vysílání,...), o možnostech vzdělávání či o provázanosti se životem čs. civilní či vojenské exilové komunity (včetně pobytu v čs. domech, rodinách, kontaktů a návštěv u pozemních jednotek,...).

dějinných časů v epoše Filipa II.⁴¹⁵ Tou, jak známo doslova ohromil svět soudobé historiografie francouzský historik a vůdčí osobnost tzv. druhé generace školy Annales Fernand Braudel.⁴¹⁶ Pro Kudrnu první sledovanou rovinu představuje čas určený pro operační létání ztělesněný tzv. turnusem, který byl každému operačnímu letci v rámci R.A.F. v závislosti na příslušnosti k druhu letectva a válečné době předepsán. Vedle práce s literaturou a archivními materiály je toto téma přiblíženo také za pomoci vzpomínek, přičemž slovo je přenecháno např. Miroslavu Liškutínovi, Jiřímu Osolsobě nebo Josefu Čapkovi.⁴¹⁷ Pojednání o času volna a dovolených je odbyto odkazem na první kapitolu a tak poslední sledovanou časovou rovinou je „válečný čas „rychlých“ politických událostí.“⁴¹⁸ Pozornosti se tak dostává sledování např. událostí spojených s vývojem v Polsku a Francii na počátku války, dále pak vzpomínám na domov a sledováním událostí probíhajících zde, reflexe začátku sovětsko-německé války a vůbec postoje k SSSR, komentáře k atentátu na Reinharda Heydricha a lidické tragédii nebo okolnostem spojenecké invaze do Francie či ukončení války v Evropě a návratu do vlasti v létě 1945. Auror své shrnující závěry hojně doprovází obsáhlými citáty z děl čs. letců jako např. Františka Fajtla, Stanislava Rejthara, Miroslava Vilda nebo Josefa Hanuše.⁴¹⁹

Jak napovídá název *Morálka*, další část práce se zaměřila na „psychohistorické“ otázky spojené s tím, která „... vítězství a ztráty působily na morálku stíhacích a bombardovacích letců.“⁴²⁰ Ani v tomto případě se souhrnně pojeté dějinné psaní nemůže obejít bez využití svědectví pamětníků, zejména pak u popisu fenoménů jako byly např. z pohledu letců nepřiměřené ztráty zapříčiněné (údajně) méně kvalitní výzbrojí (citována vzpomínka Josefa Skopala), dále charakteristika nočních bombardovacích operací u 311. peruti (uváděn citát z Václava Kiliána) a pocity z jejího nuceného vyřazení v důsledku bojových ztrát z řad jednotek Bombardovacího velitelství R.A.F. (vzpomínán Josef Osolsobě). Osobní hodnocení z retrospektivy lze jen těžko opominout také v případě shrnutí činnosti jednotlivých osobností jako např. v případě padlého velitele zmiňované peruti Josefa Ocelky, což se děje v podobě citátu výmluvného životopisného medailonu podaného Jiřím

---

⁴¹⁵ Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*, s. 29–57.

⁴¹⁶ Blíže o Braudelově konceptu viz např. PROST, *Douze leçons sur l'histoire*, s. 118–123. Viz též Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales 1929–1989*. Praha, NLN 2004.

⁴¹⁷ Miroslav Liškutín (Letecká služba, s. 49–50) se zde obecně zamyslel nad vztahem délky operačního turnusu a lidské psychiky, Jiří Osolsobě (Zbylo nás devět, s. 155) srovnával náročnost činnosti 311. peruti u Bombardovacího a posléze Pobřežního velitelství, Josef Čapka (Kendal McDONALD, *Oblaka v ohni*. Praha, Erika 1992, s. 120–121) je pak citován v souvislosti s pocity, které měl letec po skončení svého posledního letu. Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*, s. 30–34.

⁴¹⁸ Tamtéž, s. 30.

⁴¹⁹ František Fajtl (František FAJTL, *Létal jsem s Třistatřináctkou*. Praha, Naše vojsko 1991, s. 38–39) je citován pro vyjádření svých pozitivních dojmů ze vstupu SSSR do války na spojenecké straně, Stanislav Rejthar (Stanislav REJTHAR, *Dobří vojáci padli*. Praha, Ostrov 1999, s. 113–117) je citován u svého popisu setkání s polskými vojáky a debatách o rozdílných čs.-sovětských a polsko-sovětských vztazích. Miroslav Vild (Miroslav VILD, *Osud byl mým přítelem*. Praha, Naše vojsko 1988, s. 63–64) pak zaznamenává své vzpomínky na vyhlazení Lidic a slib pomsty i své spolubojovníky z řad 311. peruti, lidické rodáky, Josefa Horáka a Josefa Stříbrného. Osobní deník Josefa Hanuše (záznam z 19. května 1945) byl využit mj. k charakteristice pocitů čs. letců po skončení války a návratu do Československa. Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*, s. 41, 43–44, 47 a 56–57.

⁴²⁰ Tamtéž, s. 59.

Osolobě v jeho vzpomínkách a také Josefem Hanušem na stránkách jeho osobního deníku.⁴²¹

Předpolední kapitola *Věková hranice* se ve zkratce a ze spíše z kvantitativního pohledu zabývá problematikou doplňování stavu čs. perutí, permanentního nedostatku členů létajícího personálu, která ústí v konstatování, že čs. operační letci byli v průměru mnohem vyššího věku než jejich spojenečtí kolegové pocházející z Britských ostrovů.⁴²²

Rozsahově nejobjemnější je pak kapitola poslední pojednávající o fenoménu *Zabíjení*. Ten bezesporu patří ke každému válečnému konfliktu a lze si jen stěžít představit, že by bylo možné o něm soustavněji pojednat bez využití dobových i retrospektivních svědectví. Autor pojednává o bojích a zabíjení, o tomto značně kontroverzním tématu, v širokém kontextu a za využití nejen poznatků z odborné literatury a archivních materiálů, ale také vzpomínkových prací britské, německé a také sovětské provenience. Kromě takových témat jako je vnímání nepřítelů a úvahy o smrti se nevyhýbá takovým tabuizovaným okamžikům vyplývajícím z bitevní věry jako je sestřelování letců visících na popruzích padáků ve vzduchu nebo již po přistání.⁴²³ V případě bombardovacích letců se pak jednalo o tzv. plošné nálety, při nichž se cílem stávala německá města (včetně civilních obyvatel).⁴²⁴ Mj. prostřednictvím několika vzpomínkových zastavení jsou také vykresleny okamžiky dopadu letců na zem a ne vždy zcela přátelské či korektní přijetí ze strany rychle přispěchavších „pozemšťanů“. Ani v případě, že letec přistál „u vlastních“, to ještě nemuselo znamenat záchranu, neboť čs. letci se zejména v počáteční fázi války díky problémům s komunikací v cizích řečech a také díky „parašutistické psychóze“ ocitali v podezření, že jsou spolčeni s armádami mocností Osy.⁴²⁵

Ačkoliv souhrnný výsledek tohoto Kudrnova snažení v podobě díla o válečných fenoménech sice může pod analytickým drobnohledem působit poněkud diskutabilně, pokus je třeba rozhodně ocenit. Vůbec poprvé bylo v kontextu české vojenské historiografie a na stránkách jedné monografické práce cíleně pojednáno o výše zmiňovaných a to nejen na základě vzpomínkových pramenů. Je zřejmé, že výzkum by mohl být v mnoha ohledech ještě rozšířen a prohlouben, cesta k poznání (nejen) „vnitřního světa“ této specifické sociální skupiny z období druhé světové války však již byla zřetelně naznačena...⁴²⁶

---

⁴²¹ Viz Josef SKOPAL, *Trojúhelník naděje*. Praha, Naše vojsko s. 93; viz též Národní archiv v Praze (dále jen NA), Svaz protifašistických bojovníků – Ústřední výbor – vzpomínkové práce (dále jen ČSPB – ÚV), inv. č. 865. Václav KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka 311. bombardovací perutě*. 1. svazek. Brno 1966, s. 80–81; viz OSOLSOBĚ, *Zbylo nás devět*, s. 152–153; tamtéž, s. 108; záznam z deníku Josefa Hanuše z 8. srpna 1942. Citováno viz KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*, s. 65, 68–69, 71, 76–77.

⁴²² Tamtéž, s. 84.

⁴²³ K přiblížení obrazu Němců jako nepřátel v očích spojeneckých stíhačů je např. využito opět citace z Fejfarova deníku (s. 68–69). Citováno viz KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*, s. 86. Také tuto kapitolu by bylo možné prohloubit o širší kontext především zahraniční odborné literatury zabývající se otázkou obrazu nepřítelů a zabíjení a to v návaznosti na studium ideové indoktrinace vojáků.

⁴²⁴ Pro vykreslení dilematu spojeneckého pilota je citována vzpomínka Josefa Čapky. Tamtéž, s. 104–105.

⁴²⁵ V tomto duchu je citována např. vzpomínka Alexandera Hesle (Byli jsme v bitvě o Anglii, s. 58–61). Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*, s. 106–107.

⁴²⁶ V této souvislosti připomeňme také průkopnické dílo českého lingvistky Igora Němce, který se z pohledu svého oboru velice podnětně zabýval v širokém kontextu tzv. jazykem odboje a to mj. i na základě vzpomínkových prací. Viz Igor NĚMEC, *Česká slova odboje*. Slovo a slovesnost 61, 2000, č. 4, s. 257–275.

10. O místech paměti čs. vojáků

„Co by mohla válka přinést nám?“⁴²⁷

Tak se ptal jeden z budoucích vojáků čs. zahraniční armády poté, když se dozvěděl, že 22. června 1941 vypukla sovětsko-německá válka. Válečný konflikt, který se v té době stále více rozléval světem, vstoupil do života mnoha lidem. A právě o některých aspektech onoho „vstupu“ budou pojednávat následující řádky.

Citát byl do názvu podkapitoly zvolen zcela záměrně, neboť v sobě skrývá několikýrý smysl a jistou dávkou metaforičnosti. Na straně jedné vyjadřuje pocity mnoha pamětníků, kteří si před začátkem druhé světové války, ani v jejím průběhu si nebyli jisti tím, co přinese den následující. Ani se skončením válečného vření však nepřestávala tato pohnutá kapitola lidské minulosti ovlivňovat jak celospolečenské dění, tak i individuální osudy. Žila svým „druhým životem“ a její důsledky v dobrém i špatném ovlivňovaly jednotlivce i širší celky nejrůznější velikosti: menšiny i většiny, třídy i školy, bývalé vojáky i obyvatele civilní, příslušníky tříd i sociálních skupin, národy i etnika, vítěze i poražené. Válka se také vepsala do paměti mnoha lidí – stojících blíže či dále od epicenter dění – a začalo se na ni, ať už v lepším či horším, vzpomínat.⁴²⁸

Mezi takovou skupinu „spolutvůrců paměti“, jež byla dána dohromady společným válečným prožitkem, patřili i vojáci čs. zahraniční armády, a také oni se snažili uchovat své životní příběhy prostřednictvím nejrůznějších forem vzpomínkových prací. Jak již bylo analyzováno výše, již v průběhu války a hlavně po jejím skončení byly dotazováni svými blízkými i širší „veřejností“, co vlastně dělali, kde a zač bojovali, jak se měli, zkrátka co se jim za ta exilová léta „honilo hlavou“. Vzpomínání sloužilo jako informace a zároveň obhajoba před lidmi doma, v poválečném Československu. Jejich vzpomínky se prostřednictvím nejrůznějších cest a prostředků a včleňováním do rozličných kontextů stávaly součástí kolektivní paměti. Hledání „nových smyslů“ minulých dějů a událostí, reinterpetace a aktualizace vzpomínek, nutně doprovázené nerozlučným protipólem fenoménu paměti v podobě zapomnění (lidsky přirozeného, politicky motivovaného či dokonce násilně vyžadovaného...), všechny tyto faktory do mnohvrstevnatého procesu „paměti-tvorby“ vstupovaly...⁴²⁹ Proto si mnozí z válečných aktérů opět mohli (a mohou) položit výše zmiňovanou otázku v poněkud jiném, retrospektivním kontextu např. v této podobě: „*Co by mohla válka přinést nám...? Vždyť válka už je dávno pryč. Co bylo, to bylo... A navíc to už dnes nikoho nezajímá...*“ Odtud tedy další význam výše zmiňované metafory. Ovšem existují i takoví, kteří se touto otázkou ptají opět v jiném smyslu jakožto zájemci o minulost čs. zahraničního odboje, ať už jde o zájemce laické či odborné: „*Co by mohla válka přinést a přinášet nám...? Jak se s jejími pozůstatky a dědictvím vyrovnáme...?*“

⁴²⁷ Viz Jan DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*. Praha, Česká expedice 1995, s. 31.

⁴²⁸ V moderní válce zasahující do všech sfér života „pozemského“, jak na frontu, tak i do zázemí, lze jen těžko soudit, kdo je blíže a kdo dále. A co teprve v dnešní ve válce „postmoderní“... O pojetí válek v různých epochách minulosti viz Michael HOWARD, *Válka v evropské historii*. Brno, Barrister and Principal 1997, zejména s. 79–145.

⁴²⁹ O různých druzích zapomnění viz Paul RICOEUR, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris, Seuil 2000, s. 536–589.

A právě tyto tři roviny – rovina dobová (či minulostí), v níž se doboví aktéři obražejí se od minulé přítomnosti do budoucnosti; rovina „retrospektivně-pamětnická“, kde se naopak tíží lidé ze současného pohledu pozastavují nad minulým děním; rovina „kolektivní“, ve které se „lidé zvenčí“ aktivně vyrovnávají s pamětními svědectvími – tvoří jeden ze základů v procesu fungování paměti v její individuální i kolektivní podobě a bude na ně brán významný zřetel i v následujících řádcích.

Větou „*Co by mohla válka přinést nám...?*“ se bude ptát i autor této práce a to z pohledu badatele nad epochou soudobých dějin. Jelikož první část práce se pokoušela postihnout povahu, jednotlivé druhy a klíčové otázky vzniku vzpomínkových děl, v této části bychom se vydali blíže směrem k „bádání o době, jaká tenkrát byla“, přičemž těžištěm by mělo zůstat období druhé světové války s nezbytnými přesahy do časů předešlých i následujících. Různé cesty zpracování vzpomínkových prací a zdroje inspirace byly naznačeny v předešlé kapitole a proto se pokusíme nalézt takové východisko, které by se pokusilo vytěžit z předností analyzovaných prací a alespoň dílem aspirovalo na posun daného stavu bádání směrem „kupředu“, jakkoliv se to třeba může zdát v éře postmoderního relativismu iluzorním... Vzhledem k mému současnému badatelskému zaměření a zaměstnání v Centru orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v.v.i. se jako velmi inspirativní a zároveň osvědčená nabízí kvalitativní analýza a pokus o interpretaci v podobě studie na pomezí dějin paměti, mentalit a každodennosti.⁴³⁰ Cílem této části práce proto bude postihnout některé části, „obrysy“ či „kontury“ paměti vojáků čs. zahraniční armády jakožto „míst paměti.“ Odkud se vzal tento termín, jak je s tímto konceptem zacházeno v oboru pamětního bádání a jak s ním bude nakládáno zde, o tom si povíme něco málo dále.

Místa paměti a pamětní bádání

Termín „místa paměti“ pochází z dnes již legendární práce „*Les Lieux de mémoire*“,⁴³¹ jejímž duchovním otcem a editorem je francouzský historik Pierre Nora (*1931). Dnes již emeritní profesor na École pratique des hautes études, „Mekce“ francouzského společenskovědního bádání, jinak také svého času editor v nakladatelství Gallimard a v magazínu *Le Débat*, v roce 1979 zorganizoval na půdě této slavné instituce seminář o kolektivní paměti, na jehož základě vznikl výše zmiňovaný několika svazkový sborník.⁴³² Tento „opus magnum“, do kterého přispělo přes 45 předních historiků země Galského kohouta a jež byl později částečně přeložen i do dalších jazyků, je přelomovým dílem především tím, že se snaží postihnout místa hmotného či symbolického rázu, která jsou úzce spojená s francouzskou národní identitou: např. opatství St. Denis, archivy, trikolóra, Pantheon, oblast Vendée, Bastilla, Marianne, Eiffelova věž, Zed' komunardů, Jana z Arku, pro „lid“ určená syntéza dějin „Malý Lavisse“, Verdun, Tour de France, vztah komunistů a gaulistů, Paříže a provincií, Francouzů a cizinců apod. Tato místa nejsou zde popisována ve stylu „jaká vlastně byla a jsou“, ale spíše jak byla vnímána

⁴³⁰ Blíže o metodologických základech kvalitativního výzkumu a interpretace viz např. VANĚK, *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, s. 95–159; viz též VANĚK – MÜCKE – PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti*, s. 122–150.

⁴³¹ Viz Pierre NORA (dir.), *Les Lieux de mémoire*. 3 svazky. Paris, Gallimard 1981–1992.

⁴³² Viz Patrick H. HUTTON, *History as an Art of Memory*. Hannover – London, University Press of New England, s. 147–148.

v průběhu staletí směrem k současnosti a jakou roli hrála v utváření kolektivní identity (především francouzského národa). Nora, jakožto badatel náležející ke 3. generaci proslulé školy Annales (např. spolu s Jacquesem Le Goffem, Jeanem Delumeau nebo Georgesem Dubym), vycházejí z díla britské historičky Frances Yatesové (1899–1981) a především z díla francouzského sociologa Maurice Halbwachse (1877–1945), v úvodech a závěrech k jednotlivým svazkům postupně představil a shrnul své teoretické úvahy o tom, co jsou to dějiny a paměť, jaké procesy a mechanismy vůbec ovlivňují utváření kolektivní identity a vědomí.⁴³³ Mezi snad vůbec nejznámější výroky patří jeho vymezení vztahu panujícího mezi dějinami a pamětí: „Paměť je život, který vždy nesou skupiny živých, a právě proto je v neustálém vývoji, otevřena dialektice vzpomínky a zapomnění, nevědomá ohledně svých postupných deformací, vydána každému užítí a zneužití, schopna dlouhých období skrytosti a náhlých znovuoživení. Historie je vždy problematickou a neúplnou rekonstrukcí toho, co už není. Paměť je fenoménem vždy aktuálním, poutem prožívaným ve věčné přítomnosti; historie je zobrazením minulosti.“⁴³⁴

Někteří recenzenti sice této svým způsobem netradiční a ojedinělé syntéze francouzských dějin vytýkají jednak jistou dávku nostalgie nad pozvolným rozpadem „tradičních“ struktur a hodnot „starého“ moderního světa (např. mizení venkova, exodus lidí do měst, závratně rychlý technologický pokrok...) a dále příliš „eurocentrický“ a ne zcela „politicky korektní“ pohled na dějiny a paměť (opomíjení žen, mlčení na téma do Francie příšlých „neevropských“ menšin), se jedná se však o velmi inspirativní dílo, které se svým širokým pojetím významu slova PAMĚŤ a posunem do zorného pole historiků a s nimi spřízněných badatelů významnou měrou ovlivnilo výzkum na tomto poli do následujících let.⁴³⁵

Provést charakteristiku pamětního bádání by bylo nad rámec celé této studie, proto se spokojme s konstatováním, že se jedná o jeden z nejdynamičtějších se rozvíjejících směrů společenskovedního a humanitního bádání, které každoročně zásobuje police knihoven stovkami titulů.⁴³⁶ Zastavme se však v českých končinách, neboť i zde s posunem letitých paradigmat rok od roku stále více zdomácňují nové metodologické směry a inovace vlivem politických poměrů před rokem 1989 po dlouhá léta známé pouze ze zahraničí, ať už je to např. historická a sociální antropologie, metoda orální historie nebo zmiňovaná pamětní studia. Co se týče českého zkoumání paměti na poli historie za posledních 15 let, po letmém pohledu dojdeme k závěru, že původně neradostná situace se začíná vyvíjet k lepšímu. Po počátečních rozpacích zapříčiněných mj. i horečným zaplňováním „bílých míst“

⁴³³ Nejznámější Norovu statí je úvod k 1. svazku „Míst“ nazvaný *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: Pierre NORA (dir.), *Les Lieux de mémoire*. 1. sv. *La République*. s. 23–43. Vlivnou se pak stala zejména díky přeložení do angličtiny. Viz Pierre NORA, *Between History and Memory: Les Lieux de Mémoire*. Representations 1989, č. 26, s. 7–25. V češtině tato stať vyšla díky péči francouzského CeFRÉS-u sídlícího v Praze. Viz Pierre NORA, *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. Cahiers du CeFRÉS č. 13 (1998), s. 7–31.

⁴³⁴ Viz NORA, *Mezi pamětí a historií*, s. 9.

⁴³⁵ Kritiky se mu dostalo především od historiků a historiček působících ve Spojených státech. Viz např. Hue-Tam HO TAI, *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory*. American Historical Review (dále AHR) 106, 2001, č. 3. s. 906–922.

⁴³⁶ Stručné shrnutí pamětního bádání a základní bibliografické údaje poskytuje studie amerických sociologů Jeffrey Olicka a Joyce Robbinsové. Viz Jeffrey K. OLICK – Joyce ROBBINS, *Social Memory Studies: From „Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*. Annual Review of Sociology Vol. 24 (1998), s. 105–140. Z provenience francouzské přehled pamětní literatury uvádím např. Laurent DOUZOU, *Éléments de bibliographie. La recherche historique et les sources orales*. In: Danièle Voldman (dir.), *la Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales*, Les Cahiers de l'IHTP, n° 21 (Novembre 1992), s. 123–161.

„standardně“ vypracovanými historickými díly následuje vydávání průkopnických domácích monografií,⁴³⁷ sledování zahraniční produkce a informování prostřednictvím recenzí a zpráv, překlady klíčových zahraničních prací⁴³⁸ a posléze také zajímavé dílčí studie a teoretizující úvahy.⁴³⁹ Pamětní diskurz se stává v našich končinách stále oblíbenějším... (Nicméně čas pro sepsání české obdoby Míst paměti v „celonárodním“ duchu, zdá se, ještě nenastal a možná ani nenastane. Přitom témata, která by tato syntéza obsahovala, by mohla být více než zajímavá: Pražský hrad, Karlštejn, hora Říp, pivo, Češi a „Nečeši“, *Babička*, sport, Karel IV., Lipany, Bílá hora, spolky, Velká pardubická, Mnichov, Velehrad, Rukopisy, humor, komunisté versus „nekomunisté“, Keltové vs. Slované, Praha a „venkov“, chaty a chalupy, osudové osmičky, Češi a svět, *Kde domov můj* apod.)

V předešlé podkapitole jsem již označil svůj záměr sepsat práci na pomezí dějin paměti, mentalit a každodennosti vojáků čs. zahraniční armády z doby druhé světové války za pomoci konceptu „míst“. Pokud si tento pojem od francouzského tvůrce vypůjčíme a v poněkud transformované podobě ho využijeme, můžeme podle mého názoru dospět do zajímavých, dosud nepříliš nedotčených a probádaných končin studia válečných reprezentací a potažmo také každodennosti.⁴⁴⁰ Shromážděný pramenný materiál (v podobě deníků, pamětí a memoárů, vzpomínkových sborníků, románů, povídek, poezie, životopisných rozhovorů apod.) se totiž jeví jako ideální podklad pro takové studium ubírající se směrem kvalitativní analýzy a interpretace. Norův koncept v této práci uplatníme v transformované podobě jakéhosi „historiografického konstruktů“, kdy se místa paměti nebudou primárně týkat konkrétních témat z oblasti tzv. politiky paměti (ve stylu témat výše uvedených), ale bude naopak spíše míst, struktur a dějů typických pro životní příběhy našich hlavních hrdinů, tj. zahraničních vojáků.⁴⁴¹ Jako inspirativní vzor

---

⁴³⁷ Jedná se např. o práce Jiřího Raka, Zdeňka Hojdy a Jiřího Pokorného. Viz Jiří RAK, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*. Jinočany, H & H 1994; Zdeněk HOJDA – Jiří POKORNÝ, *Pomníky a zapomínky*. Praha – Litomyšl, Paseka 1996.

⁴³⁸ Na prvním místě jmenujme překladovou produkce vybraných statí z frankofonní proveniencie pražského CeFRReSu, dále pak takové práce jako Jan ASSMANN, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha, BB art 2001 nebo Jacques LE GOFF, *Paměť a dějiny*. Praha, Argo 2008.

⁴³⁹ Za všechny jmenujme studie a zamyšlení Jana Křena, Dušana Třeštika, Miloše Havelky Jiřího Štaifá, Doubravky Olšákové a Françoise Mayerové a Zdeňka Vašíčka. Viz Jan KŘEN, *Česká a německá historická paměť – včerejšek a dnešek*. ČČH 97, 1999, č. 2, s. 321–331; Dušan TŘEŠTÍK, *O dějinách a paměti*. Dějiny, teorie, kritika 1, 2004, č. 1, s. 107–113; Miloš HAVELKA: *Paměť a dějiny, soužití a vyhnání*. Dějiny, teorie, kritika 1, 2004, č. 1, s. 85–93; Jiří ŠTAIF, *Smrt a druhý život Františka Palackého: Sondy do marginálních skutečností let 1876–1926*. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 9.–11. března 2000*. Praha, Koniasch Latin Press 2001, s. 267–288; Doubravka OLŠÁKOVÁ, *K diskuzi o paměti v českém kontextu „druhého života“*. Dějiny, teorie, kritika 1, 2004, č. 2, s. 269–280; Françoise MAYEROVÁ – Zdeněk VAŠÍČEK, *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. SD 11, 2004, č. 4, s. 9–32.

⁴⁴⁰ Studium každodennosti druhého vojenského zahraničního odboje se systematicky nap stránkách svých prací věnoval prozatím Ladislav Kudrna. Viz Ladislav KUDRNA, *Když nelétali. Život našich letců v Polsku, Francii a Británii za 2. světové války*. Praha, Libri 2003; též, *Českoslovenští letci v německém zajetí 1940–1945*. Praha, Naše vojsko 2005; též, *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény. Prostředí společenských struktur, válečného času, morálky, věkové hranice a zabíjení*. Praha, Naše vojsko 2006.

⁴⁴¹ Za všechny jmenujme zkoumání oficiálního „celonárodního“ obrazu války zkoumané shora z pera francouzského historika Henri Rousso. Viz Henry ROUSSO, *Le syndrome de Vichy. De 1944 à nos jours*. Paris, Seuil 1990. V českém prostředí se specifickým tématem obrazu války v učebních

nám v tomto ohledu může posloužit kniha britského historika Richarda Holmese s názvem *Acts of War: Behaviour of Men in Battle* pojednávající na širokém dějinném úseku od nejstarších dob po současnost právě o fenoménech typických pro vojenskou každodennost.⁴⁴²

Jedním z dalších inspirátorů tohoto díla v rovině teoreticko-metodologické se stal již zmiňovaný francouzský sociolog Maurice Halbwachs, jeden zakladatelů moderního uvažování o paměti a pamětním bádání vůbec, který se zabíral problematikou tzv. **sociálních rámců** individuální a kolektivní paměti. Tento zdánlivě triviální pojem pochází původně z dějin literatury, které se jeho pomocí snažily popsat historické pozadí zkoumaného literárního díla. Dá se hovořit o dvou základních významech: za první rámec může znamenat soubor „záchytných bodů“ či historických reálií, ve kterých se odehrává děj daného díla; za druhé však rámce mohou znamenat také soubor faktorů, charakterizujících prostředí, ve kterém dílo vznikalo a v jakém bylo také čteno.⁴⁴³ Pokud budeme mít tento koncept „na paměti“ a dílem jej transformujeme ve vztahu ke zkoumanému tématu, pak se zjednodušeně řečeno jedná jednak o „objektivní“ dobový stav, v jakém prostředí daný pamětní obraz vzniká a posléze samozřejmě ale také o to, jaká je jeho konkrétní („subjektivní“) podoba z(re)konstruovaná na základě interpretací vzpomínkových prací. V první části práce již byla věnována pozornost „obrazovým rámcům“, tj. limitům a mechanismům utváření obrazu v podobě charakteristik našich primárních pramenů a proto se v té druhé zaměříme na nejzřetelnější kontury a detaily zkoumaného obrazu, tj. na určitá místa paměti. Jako další přirozená opora pro konstrukce „rámců“ i „kontur míst“ (a vůbec znalosti o době „jaká byla“) nám po celou dobu bude sloužit široká paleta odborné literatury. Je třeba podotknout, že se jedná o linie spíše uměle vytvořené za účelem pracovním, které se v praxi vzájemně prostupují a kdy podobně jako ve výtvarné umění může být v měnící se perspektivě rámec ztotožněný s vlastní konturou a naopak. Rozhodujícím by pak měl být výsledný dojem, který divákovi – v případě výtvarného díla – nebo na čtenáře – v podobě tohoto textu – takříkajíc „vystane na myslí“. Za interpretační vzor pak nám posloužily kolektivní monografie z pera pracovníků a spolupracovníků Centra orální historie ÚSD AV ČR, kteří podobným, kvalitativním způsobem, interpretovali sbírky rozhovorů pořizených v rámci svých předešlých badatelských projektů.⁴⁴⁴

Jak jsem však již naznačil, nabízí se zde možnost experimentálního sblížení studia pamětních reprezentací s možnými vstupy do dějin mentalit a každodennosti, ale také některých oblastí dalších (např. psychohistorie, genderových studií apod.). Ideální formou schopnou pojmut oba přístupy jsou právě ona Norova „místa“, vypracovaná ve své době na podobné bázi. Cílem tedy bude „zmístnění“ vzpomínek čs. vojáků s tím, že získáme rámcový přehled o reprezentacích, konturách a částečně také o mentalitách a každodenním životě a tím i celkově o kolektivní identitě čs. vojáků.

---

textech zabýval Zdeněk Beneš. Viz Zdeněk BENEŠ, *Obraz druhé světové války v čs. a českých učebnicích dějepisu*. HO 8, 1997, č. 1–2, s. 41–45.

⁴⁴² Viz Richard HOLMES, *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle*. London, Cassell 2004.

⁴⁴³ S Halbwachsovým myšlenkovým odkazem je zde zacházeno jen velmi volně a především v ohledu na „funkčnost“ a využitelnost jeho výsledků vzhledem k interpretovanému tématu. O pamětních rámcích podrobněji viz Maurice HALBWACHS, *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Albin Michel 1994, zejména s. 103–113 a s. 241–265.

⁴⁴⁴ Viz Miroslav VANĚK – Pavel URBÁŠEK (eds.), *Mocní? a bezmocní? Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Interpretační studie životopisných interview*. Praha, Prostor 2006; Miroslav VANĚK (ed.), *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence* (v tisku).

Nejvýraznější a nejcharakterističtější pamětní místa se týkají zhruba osmi vzájemně se doplňujících a prolínajících se okruhů. V první řadě se jedná o stopy „velkých“ předválečných událostí (Mnichov 1938 a 15. 3. 1939), které se výrazně vypsaly do paměti vzpomínajících. Další okruh se bude zabývat dvěma klíčovými pojmy „teritoriálně-symbolického“ rázu, jež vystupovaly do mysli exulantů velmi často: vlast a domov. Exilovému okolí, přátelům a spolubojovníkům, je věnováno třetí zastavení. Okruhy čtvrtý a pátý se pozastavují nad vztahem k velitelům a k vlastnímu vedení čs. exilu. Dvě závěrečná místa paměti se pak budou věnovat zdánlivě protikladným tématům: jednak vztahu k válečným Spojencům a konečně obrazu nepřátel. Po zralé úvaze a konzultaci s další teoreticko-metodologickou literaturou soudím, že tento přístup může být podle mého názoru přínosným.⁴⁴⁵ Zda-li je tomu tak, ukáží až dojmy čtenářů z následujících stran...

---

⁴⁴⁵ O historiografických debatách a vztahu dějin mentalit a paměti viz např. Alon CONFINO, *Collective Memory and Cultural History: Problem of Method*. AHR 102, 1997, č. 5, s. 1386–1403.

11. Stopy velkých událostí: „Mnichov“ a 15. 3. 1939

Začněme naši interpretační část u mnohokrát okomentovaných a přesto stále popisovaných témat, dvou neuralgických bodů novodobých českých dějin: události let 1938 a 1939, které jsou v české paměti a historickém vědomí vtěleny pod pojmem „Mnichov“ a „vznik Protektorátu.“ Proč byly zvoleny za místa zrovna tyto dvě události i přes to, že do života našich vojáků samozřejmě vstoupila i jiná data a „velké události“ let předešlých i následujících, z nichž můžeme jmenovat namátkou rok 1918 a vznik republiky, rok 1945 a ukončení války, rok 1948 spolu s „vítězným Únorem“ rok 1968 příchodem tzv. pražského jara a s „internacionální pomocí bratrských armád“ nebo rok 1989 a pád komunistického režimu v Československu...? Tyto události samozřejmě sehrávaly větší či menší úlohu „malých dějinách“ v podobě životů našich sledovaných hrdinů, ovšem námi vybrané události vzhledem k pozdějšímu dění a zejména ve vztahu ke tvorbě kolektivní paměti čs. vojáků bojujících v zahraničí tvoří významný bod a zároveň i jistý (pod)rámec vzpomínek. „Boj za odzunnání Mnichova“ se totiž mj. stal jednou z hlavních ideových opor „hlavní větve“ pozdějšího čs. odboje pod vedením dr. Edvarda Beneše a stejně tak bylo rozvíjeno celoválečné tažení odboje proti negativním důsledkům vyvolaných vznikem Protektorátu, Slovenské republiky a ustavením jejich vlád (např. boj za uznání exilové reprezentace jakožto jediné představitelky čs. národa, problémy s přílišnou loajalností a kolaborací reprezentace protektorátní a slovenské apod.).⁴⁴⁶ Historik Jan Tesař dokonce svého času přišel s velmi radikální, ale o to více inspirativní tezí, že líčení události spojené s Mnichovem 1938 se staly jakýmsi „stmelujícím mýtem“ (či „mýtem počátků“), kterým Češi nahradili svá starší velká vyprávění“ (např. mýtus o Lipanech a Bílé hoře) a s jehož pomocí se začali identifikovat a vymezovat jako moderní národ. Od tohoto bodu jakožto „konce jedné éry“ se pak také často odvíjí líčení dějin českého národa od přelomu 30. a 40. let dvacátého století až do nedávné současnosti.⁴⁴⁷ Jak se důsledky Mnichova a 15. března promítaly do vzpomínek vojáků čs. zahraniční armády a jak ti je začleňují do líčení svých příběhů a vůbec způsobu vidění celého sledu událostí nejen válečných, ale také poválečných, na to bychom se zaměřili v následujícím líčení. Nejdříve se zastavme u vzpomínek na události 30. let a zejména pak na rok 1938.

⁴⁴⁶ Viz např. Edvard BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, Orbis 1947, s. 86–90 a s. 113–114; nejnovější a kompletní edici Benešových vzpomínek pak vydal český historik a politolog Milan Hauner, viz Edvard BENEŠ, *Paměti 1938–1945*. 3. díly. Praha. Academia 2008; o vývoji tzv. druhé republiky přehledově viz např. Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Druhá republika (1938–1939). Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004; o prosazení tzv. teorie kontinuity Edvardem Benešem v čs. exilu viz Jan KUKLÍK, *Londýnský exil a obnova čs. státu 1938–1945. Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha, Karolinum 1998, s. 71–108; přehledově o vývoji v Protektorátu viz např. Detlef BRANDES, *Češi pod německých protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 1999; o „protibenešovských“ směrech a tendencích v zahraničních aktivitách po dobu druhé světové války viz Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Praha, Karolinum 2004.

⁴⁴⁷ Viz Jan TESAŘ, *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000, s. 93–98 a 105–112. O historickém pozadí celého pojednání hovoří také Tesařova odpověď na nepublikovaný úvod Ivana Müllera k *Mnichovskému komplexu*. Viz Jan TESAŘ, *Především bych měl napsat...* Kritická příloha Revolver revue 22, 2002, s. 129–137.

Jako jen příklad za mnohé může posloužit tato malá ukázka toho, jak jeden z pamětníků do líčení svého „malého“ životního příběhu zakomponovává komentář k událostem „velkých dějin“: „*Tragickým předznamenáním hořkých let 1938–1945 byl den 14. září 1937. Celým národem milovaný Prezident – Osvoboditel T. G. Masaryk zemřel. ... Všichni jsme prožívali hloubku smutku nad smrtí tohoto moudrého, laskavého starce, myslitele a filozofa. ... Jako kdyby Masarykovým odchodem padl opěrný sloup demokracie v Evropě. Do pohybu se daly temné síly, zhoubná hlíza nacismu zachvátila celé Německo. Hitler se chystal vykročit. První obětí hned po násilném obsazení Rakouska bylo Československo. Hitler použil páté kolony Němců usídlených v pohraničí, kteří byli zpracováni Henleinem. V našich srdcích rostly obavy. Naše hluboké masarykovské demokratické státní zřízení dávalo Němcům v pohraničí stejná práva s ostatními. A oni zneužili této velkomyslnosti k rozbití Československa. Německý rozhlas chrlil do celého světa lživé zprávy o utiskování Němců. Cítili jsme se bezmocni. Trochu jsme pozvedli hlavy při vyhlášení částečné mobilizace v květnu 1938.*“⁴⁴⁸

„Velké události“ bezprostředně do života prostých obyvatel vstoupily především v okamžiku, kdy jich byli přímo účastni, tj. např. v září 1938, kdy je vyhlášena všeobecná mobilizace. Pocity a názory na ni se velmi různily v závislosti na věku, pohlaví, národnosti či politické orientaci: „*Dne 23. září večer vyhlásil president republiky všeobecnou mobilizaci. Jeho rozhodná slova jsme přivítali s jásotem. Bylo to náhlé, prudké uvolnění po dlouhých měsících bezmoci a úzkosti. ... Konec pasivity, pevné, klidné odhodlání. Je málo okamžiků v životě národa, kdy pojem „národ“ je tak konkrétní, hmatatelný, kdy všichni lidé myslí, cítí a dělají totéž. Tu noc po vyhlášení mobilizace jsme nespali. Ke svému útvaru do Jičína jsem odjížděl prvním ranním vlakem. V ulicích, na rožďalovickém náměstí, na nádraží ozdobeném prapory, všude živo jako v pravé poledne. I mnoho mých dětí ze školy mě přišlo vyprovodit až k vlaku.*“⁴⁴⁹

Jak je z líčení patrné, v paměti je možné vysledovat motivy země v nebezpečí a obyvatel rychle a zodpovědně, nastupujících na svá místa v napjatém očekávání dění následujících: „*Přes veškeré nedostatky jsme však měli výbornou morálku a byli rozhodnuti bojovat proti každému, kdo by nás ohrožoval. ... Mobilizace probíhala velmi rychle, spořádaně a ještě s větším nadšením, než mobilizace květnová. Celá zem stála pevně za čs. vládou. Ukázněně a velmi rychle čs. armáda obsazovala pohraniční pevnosti. Vojáci přísahali, že je neopustí bez výstřelu.*“⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Viz Standa KRAUS, *Za svobodu třemi světadily. Vzpomínky z let 1939–1945*. Litomyšl, Augusta 1996, s. 7. Přehledově o vývoji první republiky viz např. Věra OLIVOVÁ, *Dějiny první republiky*. Praha, Karolinum 2000; viz též Zdeněk KÁRNÍK, *Dějiny první republiky*. III. díl. *O přežití a o život*. (1936–1938). Praha, Libri 2003; úvahově viz též Robert KVÁČEK, *Podoba a vývoj prvního československého státu 1918–1938*. HO 4, 1993, č. 9, s. 204–209; o vývoji česko-německých vztahů viz např. Václav KURAL, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v čs. státě (1918–1938)*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1993; o tzv. květnové mobilizaci viz např. Igor LUKEŠ, *Mimořádná vojenská opatření v květnu 1938: nová interpretace*. HaV 44, 1995, č. 5, s. 79–97; viz též Stanislav KOKOŠKA, *Několik poznámek k čs. částečné mobilizaci v květnu 1938*. In: *Pocita Janu Kuklíkovi*. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 1/1998. Studia Historica 48 (2000), s. 99–114.

⁴⁴⁹ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 8.

⁴⁵⁰ Viz František FAJTL, *Velet jsem stíhačem. Podle paměti generála Karla Mrázka*. Cheb, Svět křídel 1997, s. 27. Ke dni 23. 5. 1938 se celkový počet zvýšil v rámci mimořádných opatření z cca 207.000 mírové čs. armády na cca 370.000 mužů. Na sklonku září 1938 činil stav mobilizované armády cca 1.100.000 mužů. Armáda se potýkala zejména s nedostatkem branců německého původu (jichž nastoupilo mezi 30–70%) a dále pak s nedostatkem a špatnou kvalitou odvedených povozů a také potřebných nákladních automobilů. Přehledově o mobilizaci čs. branné moci v roce 1938 viz Pavel ŠRÁMEK, *Ve stínu Mnichova. Z historie čs. armády 1932–1939*. Praha, Mladá fronta 2008, s.

Poté však přichází konference čtyř mocností v Mnichově a dvě rozhodnutí, jejichž recepce zachovává v paměti hlubokou stopu: dohoda o odstoupení čs. pohraničí Německu a její přijetí čs. vládou. „*Nastal krátký zoufalý politický zápas naší vlády s mocnými a bezohlednými o naši samostatnost. Podle předem naplánovaného scénáře jsme jej museli prohrát. ... Všichni jsme byli bolestivě zasaženi v našich srdcích a zdrceni, že jsme museli vzdát boj, který jsme nesměli začít. Skleslou náladu v našich letkách pozvedla určitá naděje na okleštěnou svrchovanost a svobodu, kde stále budeme dýchat jako samostatný stát. Ještě jsme mohli létat.*“⁴⁵¹ Jelikož vnímání komentáře k tomuto rozhodnutí spojenců, tak i čs. politické reprezentace bude předmětem dalších částí práce, ponechme je prozatím stranou a zůstaňme ještě v rovině individuálního a „úzce kolektivního“ prožívání. Zejména někteří profesionální vojáci, tehdejší mluvou řečení „vojenští gážísté“ nesli tento okamžik velmi těžce: „*Mobilizace skončila, tehdejší situace zanechala v nás divné pocity. Pro co jsme byli vychováni ve škole a ve vojenské službě, přišlo na zmar. Důvěra ve velení poklesla. Tehdejší výchova nedávala nám možnost politicky si zdůvodnit tehdejší situaci. Byli jsme vychováni k apolitičnosti. Po stránce politické byli jsme všichni politická embrya. Zmítali jsme se v duševní rozpolcenosti. Hledali jsme důvody a možnosti řešení situace pro sebe i národ u svých představených, bohužel nenalezli jsme je. Jen strohé nařízení, poslouchajte rozkazy, plňte je a řiďte se řádem A-I-1. To ovšem pro nás mladé lidi, se smyslem pro plnění úkolů a být užitečný pro svůj lid, bylo málo. ... Bez politické znalosti situace dali jsme se oklamat.*“⁴⁵²

Předešlé řádky zcela jasně naznačují, že pamětníci se ke vzpomínkám na události roku 1938 (především pak dnů zářijových a říjnových) ještě mnohokrát vrátili, často nad nimi uvažovali, debatovali o nich s lidmi z blízkého i vzdálenějšího okolí a snažili se tehdejší realitu nějak odůvodnit. Samozřejmě, že názory se opět velmi různily jako v těchto dvou ukázkách: „*... neboť kdyby došlo k válce, několikrát silnější a lépe vyzbrojený nepřítel by nás porazil. Nejen to. Při bezohlednosti a pohrdání naším národem by nemilosrdně zmasakroval i civilní obyvatelstvo a změnil naše města v sutiny. Stálo by nás to statisíce mrtvých.*“⁴⁵³ „*Vláda buržoazního ČSR v rozporu s požadavky lidových mas, nedokázala zajistit obranu republiky a zájmy pracujícího lidu spojenectvím se spolehlivým partnerem, především Sovětským svazem. Naopak buržoazní vláda hledala oporu u západních*

80–88. Ke starším debatám nad mobilizovanou čs. armádou z pohledu organizačního viz Rudolf SANDER, *Válečná čs. armáda v září 1938*. HaV 44, 1995, č. 6, s. 23–80 a 45, 1996, č. 1, s. 38–64; kritika viz Jiří FIDLER – Vladimír FRANCEV – Eduard STEHLÍK, *Mobilizovaná čs. armáda – iluze a realita*. HaV 45, 1996, č. 2, s. 167–172 a viz též Pavel MINAŘÍK – Pavel ŠRÁMEK, *Několik poznámek k mobilizované čs. armádě v září 1938*. HaV 45, 1996, č. 3, s. 139–146; odpověď viz Rudolf SANDER, *Slovo autorovo ke kritice článku o čs. válečné čs. armádě v roce 1938*. HaV 45, 1996, č. 3, s. 147–153; odpověď kritiků viz Pavel MINAŘÍK – Pavel ŠRÁMEK, *Skutečně za všechno může nepochopení?* HaV 45, 1996, č. 4, s. 185–187.

⁴⁵¹ Viz FAJTL, *Vešel jsem stíhačům*, s. 27 a 30.

⁴⁵² Viz Národní archiv v Praze (dále jen NA), Svaz protifašistických bojovníků – Ústřední výbor – vzpomínkové práce (dále jen ČSPB – ÚV), inv. č. 865. Václav KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka 311. bombardovací perutě*. 1. svazek. Brno 1966, s. 2. Mj. vlivem tzv. Gajdovi aféry byla v roce 1927 (za tzv. panské koalice) do čs. prvního prostředí uzákoněna norma prosazující omezení občanských práv příslušníků čs. uniformovaných sborů (tj. armády a četnictva), fakticky nastolující v těchto složkách „apolitické“ prostředí. Už na sklonku druhé světové války se v rámci „odklonu od minulosti“ podařilo levicovým silám včele s představiteli KSČ prosadit do Košického vládnoucího programu faktické odmítnutí principu apolitičnosti armády, kdy bylo vojákům navraceno aktivní i pasivní volební právo a také povoleno členství vojáků v politických stranách a hnutích.

⁴⁵³ Viz FAJTL, *Vešel jsem stíhačům*, s. 32.

velmocí, které spojenecké svazky v kritické chvíli zradily. Události kolem Mnichova a další vývoj mezinárodní situace v letech 1939 až 1945 ukazují i dnes živý mechanismus, s jehož pomocí mezinárodní imperialismus manipuluje s osudy celých národů a vydává je na milost a nemilost fašismu a neofašismu v jeho nejhrubší agresivitě.⁴⁵⁴

Na tomto místě učiníme malou odbočku od rekonstrukce komtur a vzpomínkových obrazů, abychom se znovu zastavili u interpretačních schémat a rámců, s jejichž pomocí zařazují pamětníci své prožitky do sledu svých vyprávění. Mnichov představuje velmi mnohvrstevnaté téma, které bylo později vzpomínáno nejrozličnějšími státními, politickými, národními, národnostními, sociálními a také věkovými celky či skupinami různě a to často v závislosti na aktuálním „klimatu doby“.⁴⁵⁵ Vraťme se teď detailněji k Tesařově tezi o mnichovském mýtu, který v případě českého národa hrál (a do jisté míry snad ještě hraje) roli jednoho z integrativních a stmelujících prvků, o který mohli jednotliví doboví aktéři opírat svá pozdější vyprávění životních osudů, ať už se nacházeli na kterémkoliv místě „válečné šachovnice“ událostí a na jakékoliv straně politického spektra. Mnichov byl otevřený všem, kteří byli ochotni se do jeho interpretační linie zařadit a jeho popularitu a podle Tesařova mínění mu trvanlivost zajistilo hluboké zakořenění v povaze české kultury. Ptáte se jakým způsobem?

Proměny paměti totiž údajně natolik překryly události „jak se tenkrát staly“ a natolik pozměnily jejich význam, že se tak radikálně změnila výsledná interpretace, veskrze braná za pravdivou a platnou v českém (a československém) veřejném diskurzu. Hlavní dějová linie této by se velmi zjednodušeně dala shrnout do tvrzení o tom, že ČSR byla v konfliktu se svými protivníky v roce 1938, především pak s nacistickým Německem, opuštěna a zrazena Západem (ztělesňovaných Francií a Velkou Británií). Naopak SSSR se čs. republice snažil být nápomocen, ovšem jeho nabídka nebyla přijata a ve finále pak mnichovskou kapitulaci, učiněnou proti vůli „lidu“, který chtěl bojovat, přijalo čs. politická reprezentace v čele s vládou a prezidentem. Tesař ve svém rozsáhlém (a taktéž dobově podmíněném) eseji tento koncept zcela převrací a naopak považuje tento způsob interpretace za základní duchovní nástroj k satelizaci Československa po druhé světové válce. Jedním dechem dodává, že považuje většinu debat nad tím, zdali „jsme se měli bránit“ či nikoliv za „pseudoproblémy“, neboť ve své době podle něj stály historické realie zcela jinak. Jak je tedy na základě interpretace, jak říká, všeobecně známých dokumentů, vidí „enfant terrible“ české historiografie, to by se ve stručnosti dalo shrnout do následujícího resumé.⁴⁵⁶

Mladý čs. stát po roce 1918 ve své víře ve věčný mír a spoléhaje na všemocnost svých spojenců v průběhu své dvacetileté existence zanedbal svou obranyschopnost. V rozhodujících chvílích i přes horečné úsilí pak scházel jak čas, tak i potřebná zařízení. Zejména však scházela mentální připravenost většiny politické reprezentace, vojenských špiček a také značného množství prostých

⁴⁵⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2837. Josef BENEŠ, *Cesty, které zavál čas*. Jablonec nad Nisou 1981, s. 5. Ohledně fašismu má vzhledem k době vzniku svého zamyšlení má vzpomínající pravděpodobně na myslí frankistický režim ve Španělsku (1939–1975) a ohledně neofašismu např. diktaturu generála Augusto Pinocheta (1915–2006) v Chile mezi lety 1973–1990.

⁴⁵⁵ O interpretacích mnichovských událostí a jeho reinterpretovaném dědictví ze zahraničních pohledů viz např. Fritz TAUBERT (ed.), *Mythos München. Le Mythe de Munich. The Myth of Munich*. München, R. Oldenburg 2002; o tomtéž tématu spíše ze středoevropských pohledů viz Jan NĚMEČEK (ed.), *Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě. Munich Agreement. The Way to Destruction of Democracy in Europe*. Praha, Karolinum 2004.

⁴⁵⁶ Viz TESAŘ, *Mnichovský komplex*, s. 18–98.

obyvatel na opravdový válečný konflikt. Ve druhé polovině 30. let byla pozice příznivců dohody s Německem velmi silná a proto byl prezident Beneš nucen proti nim jednat nedemokraticky, např. za pomoci zákulisních intrik, autoritativních rozhodnutí a blufování silou spojenců, zejména pak Francie.

Když se v roce 1938 mezinárodní situace vyhrotila, byl to Edvard Beneš, kdo se stal „ve státním a národním zájmu“ tvůrcem „Velkého plánu“ a od něho odvozeného mnichovského mýtu. Jeho hlavním cílem bylo zařadit ČSR do koaliční „dvoufrontové“ války proti Německu na straně Spojenců – Francie, Velké Británie a případně i SSSR – a to i za cenu maximálních ústupků. Hlavním cílem tohoto „čs. appeasementu“ mělo být zachování státu a také zamezení vysokým materiálním a lidským ztrátám, aniž by morálka jeho obyvatel byla poznamenána totálním vojenským debaklem (ve stylu např. pozdějšího Polska 1939 nebo Francie 1940). Zařazením ČSR do spojenecké koalice se také mělo předejít nebezpečí tzv. vestfálského míru, tj. mírových jednání bez účasti Československa a bez respektování jeho požadavků. Co se týče pomoci SSSR, ta představovala pouze jednu z mnoha karet v rovině mezinárodně-politické hry a z Benešova pohledu se nejednalo (mj. např. z důvodu neexistence společné hranice či vojenských plánů) o pomoc ve skutečné válce. Válka ČSR po boku SSSR by totiž čs. kruhy kompromitovala v očích valné části veřejného mínění na Západě (jako napomahatele „šíření bolševismu“) a znamenala by variantu války „na jednu frontu“, kterou si ovšem Beneš nepřál.

Vláda vedená Milanem Hodžou 21. 9. 1938 (protiústavně, bez souhlasu Národního shromáždění) nejprve přijala anglo-francouzský plán-ultimatum o odstoupení čs. pohraničních území s více než 50% obyvatel německé národnosti, aby posléze odstoupila, ovšem nikoliv z vůle lidu po uskutečněné generální stávce, ale z vůle vlastní. Následně byla nahrazena úřednickou vládou generála Jana Syrového, jež „jako symbol vůle k boji“ vyhlásila mobilizaci. (Bývalí ministři se jako „politické pozadí“ i nadále účastnili jednání úřednické vlády.) Rozhodnutí Hodžovy vlády však již odvoláno nebylo a až do 30. 9. 1938 se již jen jednalo jen o „technických“ záležitostech odstoupení pohraničí. Podle Tesaře o tom lid nebyl informován především proto, že byl na zásah vlády „usměrněn“ tisk vyvolávající falešný dojem, „že se bude bojovat“ za předpokládaných podmínek (bez odstoupení pohraničí, za pomoci spojenců atd.).

I přes všechna příkoří, jež mnichovská dohoda způsobila, se díky ní v podstatě naplnila první část Benešova plánu („čs. appeasementu“), tj. zachování sil i státního zřízení, aniž by se konal „všeobecný debakl“. Beneš totiž i přes proklamace světového tisku o „věčném míru“ věřil, že do pár měsíců po Mnichovu se pozornost Německa obrátí proti Polsku, načež vypukne všeobecná válka na kýžené „dvě fronty“, ve které bude Německo poraženo a v níž se tehdejší Č-SR postaví na spojeneckou stranu. To se s menšími či většími komplikacemi nakonec podařilo naplnit v letech druhé světové války.

Mýtus o tom, že ČSR se chtěla bránit, ale v zájmu zachování všeobecného míru se obětovala a ustoupila agresorovi, byl podle Tesařových slov v době druhé světové války (kromě čs. vojenských jednotek, atentátu na Heydricha a Lidic) největší zbraní v arsenálu čs. zahraniční akce, s jejichž pomocí bylo dosaženo většiny čs. válečných cílů. Zároveň mýtus zajišťoval jednotu národa proti vnitřnímu rozkolu, neboť dával ospravedlnění jednak těm, kteří byli v roce 1938 ochotni se bránit, a zároveň poskytoval alibi těm, kteří si oddechli, když byla hrozba otevřeného konfliktu zažehnána. Na tomto místě bychom myšlenky českého

historika žijícího po dlouhý čas v Paříži na čas opustili a navrátíme se ke konturám vzpomínek čs. vojáků týkajících se tohoto tématu.

Jak vyplývá z výše uvedených ukázek, které ovšem reprezentují celkovou analýzu zkoumaných vzpomínkových prací, interpretační schémata využívaná k popisu dotyčných událostí jsou do značné míry shodná se zažitou interpretační linií a nesou v sobě i mnohé „mýtické“ znaky, na něž poukazuje Jan Tesař. Především je to kolektivní identifikace s českým národem (vyjádřená ve tvaru plurálu – např. „*Všichni jsme prožívali hloubku smutku...*“, „*Jeho rozhodná slova jsme přivítali sjásotem.*“, „*Bez politické znalosti situace dali jsme se oklamat.*“) často formulovaná ve velmi expresivním duchu a víra v jeho jednotné vystupování tváří v tvář protivníkovi, který na sebe bere často podobu „dědičného nepřitele“, tj. Němců. V některých vzpomínkových pracích je pak takto nacionálně vyhocené hodnocení situace oslabováno poukazy, že se dotyčný setkal s případy „státotvorného chování“ čs. Němců v pohnutých měsících roku 1938.⁴⁵⁷ Dále se mezi konturami objevuje poukaz na existenci republiky budované v duchu Masarykově jako státu demokratického (myšleno ve srovnání s tehdejšími čs. sousedy a také s domácím stavem let následujících). Velmi patrným je pak motiv „nepochopení zahraničím“ a následného opuštění spojenci, u čehož se ještě zastavíme ve zvláštní kapitole. U mnoha retrospektivních zamyšlení je zřetelný fatalistický náhled na inkriminované události s poukazem na fakt, že se klíčové dění odehrávalo „o nás, bez nás“ podle předem určených scénářů... Přirozeně jsou pak kladeny otázky, kdo takovýto vývoj zapříčinil a dochází na „hledání viníků“ (takřka přesně v intencích mnichovského mýtu). Naopak možná překvapivě ve vzpomínkách postrádáme – v souladu s Tesařovým přesvědčením o „usměrnění tisku“ a tudíž informování čs. veřejnosti – alespoň elementární reflexi faktu, že nově nastoupivší Syrového vláda mlčky souhlasila s odstoupením čs. pohraničí Německu a že následná jednání již budou vedena pouze „o procenta, lhůty a formy předání“. Tolik tedy jen několik poznámek k obecným rozměrům líčení mnichovských událostí a nyní se opět obrátíme k dalším konturám.

Pokud se v paměti vojáků uchovaly konkrétnější stopy na události z přelomu léta a podzimu 1938, obsahují především napjaté očekávání v řadách jednotek a následným zklamáním z „kapitulace“, zrušení pohotovosti a návrat do kasáren.⁴⁵⁸ Výjimku pak tvoří vzpomínky těch, jež prošli opravdovým ohněm bojů, zejména při střetech s henleinovskými bojůvkami.⁴⁵⁹ Líčení „osobního“ vnímání těchto okamžiků se však ve vzpomínkových pracích překvapivě objevuje spíše zřídka. Jako jedno z možných vysvětlení se kromě takových aspektů jako jen např. selektivita paměti a zapomnění „nedůležitých chvil, kdy se nic podstatného nedělo“ nabízí i reálná existence „mnichovského traumatu“, o němž píše Jan Tesař: pro ty, jež chtěli bojovat, mohl být okamžik čs. ústupu opravdovým traumatem, o němž se velmi těžko mluví; pro ty, jež se střetu spíše obávali, se jednalo o záležitost, při jejímž

⁴⁵⁷ Viz např. Ludvík SVOBODA, *Cestami života*. 1. díl. Praha, Orego 1996, s. 102–103.

⁴⁵⁸ Na návrat útvarů do kasáren vzpomíná např. Ludvík Svoboda. Viz SVOBODA, *Cestami života*. 1. díl, s. 125, s. 134–135.

⁴⁵⁹ O svém zranění při střetu s nacistickými bojůvkami u Varnsdorfu píše např. Bohumil Moravec. Viz Bohumil MORAVEC, *Pod třemi prapory*. Plzeň, Mustang 1996, s. 17. Jinak pokud jde o vžité tvrzení, že se čs. branná moc v roce 1938 nebránila, nebojovala a neměla zřít, pak do boje za „dekonstrukci“ tohoto mýtu vytáhli např. historikové Pavel Minařík a Pavel Šrámek. Podle údajů odborné literatury padlo v pohraničních střetech s nejrůznějšími bojůvkami od září do prosince 1938 celkem 121 příslušníků čs. ozbrojených složek, několik stovek jich bylo zraněno a několik tisíc pak upadlo do zajetí. Viz Pavel ŠRÁMEK, „*Boje o československé hranice v roce 1938*“. Armády, technika, militaria 1, 2003, č. 11. s. 37.

popisu bylo nutné se spíše vyhnout a pokud už se k ní vyjádřit, tak pouze v rovině obecné v souladu s nabízejícím se mýtem a nikoliv v rovině individuální.⁴⁶⁰

Kontury paměti Mnichova mají velmi zřetelný ráz u těch budoucích vojáků čs. zahraniční armády, kteří kromě psychické újmy utrpěli i ztráty jiného druhu: ztratili svá zaměstnání, byli nuceni se přestěhovat z postoupených oblastí a někteří dokonce změnili svou státní příslušnost, zkrátka v důsledku „velkých“ událostí museli učinit své „malé“ (leč o nic méně důležité) životní rozhodnutí: „*Byl jsem propuštěn z armády a nevěděl jsem, kam jít. Rozjel jsem se do Prahy. ... Všude vládla stísněná nálada a beznaděj. Bloudil jsem Prahou a snažil se najít nějaké zaměstnání. Ale nikdo neměl zájem. Poslední peníze, které mi zbyly, jsem utratil za oběd a noviny. Museli jsme se rozhodnout. Navíc jsem se cítil velmi opuštěný. Rozhodl jsem se jet za rodiči do Třince.*“⁴⁶¹ Proto se objevují i výčitky vůči některým obyvatelům česko-slovenského „vnitrozemí“, kteří taková rozhodnutí činit nemuseli a ve vztahu k těmto lidem se nechovali s příliš velkým pochopením a „krajanskou sounáležitostí“: „*Podzim 1938 ze mne udělal příslušníka Velkoněmecké Říše. Také jsem dlouho nemohl odpustit „druhé republice“, že nás, ryze české vesnice, ba i celé okresy „na okraji“, vyměnila v Mnichově za svou jakousi samostatnost. ... Koneckonců nemohl jsem dost dobře zapomenout, jak po dvouleté dobrovolné prezenční vojenské službě a po závazku k další dobrovolné činné službě v armádě mne jistý velitel od hraničářského pluku propustil se slovy: „Jen jděte tam, kam patříte!“, čímž dotyčný ... myslel německou Říši. Nezůstal však jen u tohoto doporučení. Jeho poslední věta pálila snad ještě víc. „My jsme rádi, že se vás zbavíme!“*“⁴⁶²

Po hektických podzimních dnech však napětí opadá a čas uvolnění se promítá i do paměti. Život běží dál i za tzv. druhé republiky, i když už v poněkud změněných podmínkách: „*Vrátil jsem se ke svému útvaru do Hradce Králové, kam přišel zanedlouho přípis, abych se dostavil do autoučiliště v Josefově ... Jezdili jsme hodně ven, ale do hor jsme už nemohli, byly zabrané. Rovněž atmosféra se změnila. Všechno bylo jako zakřiknuté. Instruktoři nenadávali, ani nevymýšleli na frekventanty boudy. Vojenský říz se zcela vytratil.*“⁴⁶³ Mnozí příslušníci pomnichovské armády vzpomínají na omezování stavů a také operační a výcvikové činnosti, jako např. letci: „*Nejvíce času jsme tehdy strávili hraním karet. Nikdo však z toho utloukání času radost neměl, i když plat šel normálně.*“⁴⁶⁴ Ve vzduchu viselo

⁴⁶⁰ Pro muže ve stejnokrojích ochotných bojovat navíc okamžiky „kapitulace“ mohli znamenat trauma z pohledu nedodržení vojenské přísahy a faktickému zpronevěření se étosu vojáka a „stavovskému kodexu“, který byl vojákům vštěpován výchovou a výcvikem. Na stran druhé byla, jak již avizoval jeden z pamětníků, vojákům také vštěpována úcta a poslušnost k rozkazům nadřízených. Viz HOLMES, *Acts of War*, s. 36–56.

⁴⁶¹ Viz Arnošt STEINER – Jindřich DREBOTA, *Za cenu života*. Praha, Naše vojsko – ČSPB 1981, s. 14–15. O uprchlících z odstoupeného pohraničí viz např. Zdeněk RADVANOVSKÝ, *K otázce uprchlíků z pohraničí českých zemí po Mnichovu 1938*. In: Zdeněk RADVANOVSKÝ (ed.), *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. 2. díl. Ústí nad Labem, UJEP 1998, s. 5–52; Francis D. RAŠKA, *Uprchlícké tábory v Čechách a na Moravě po mnichovském diktátu*. SD 8, 2001, č. 4, s. 732–745.

⁴⁶² Viz Vojtěch LEHAR, *Měl jsem být zastřelen. Na frontách druhé světové války*. Cheb, Svět křídel 1994, s. 8. Podle odhadů odborné literatury zůstalo na odstoupených územích po Mnichovu zhruba 300.000 obyvatel české národnosti. O české menšině v Sudetech viz např. Josef BARTOŠ, *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938–1945*. Praha, ČSPB 1986; viz též Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSKÝ a kol., *Sudety pod hákovým křížem*. Ústí nad Labem, Alois International 2002, s. 168–190; viz též Volker ZIMMERMANN, *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Argo – Prostor 2001, s. 241–285

⁴⁶³ Viz Richard ZDRÁHALA, *Válčil jsem v poušti*. Praha, Naše vojsko 1990, s. 34.

⁴⁶⁴ Takto vzpomíná Bohumil Fiřt. Viz Eduard DOUBEK, *Z deníku stíhače*. Cheb, Svět křídel 1991, s. 8. Mobilizace byla ukončena ke dni 5. 10. 1938 a naopak byla naplánována demobilizace ve

očekávání věcí příštích, přičemž mnozí ve skrytu duše chovají naději v lepší vývoj situace než v na přelomu září a října 1938. Další měsíce měly ukázat, zdali se jejich přání vyplní, či nikoliv...

15. březen 1939 se stal oním okamžikem, který se do paměti našich budoucích exilových vojáků zapsal také poměrně výrazně, neboť poukaz na tento den se v různých podobách objevuje ve velkém množství vzpomínkových prací. Mnozí pamětníci právě od tohoto data začínají vyprávět své životní příběhy z období válečného.⁴⁶⁵ Pro toto místo paměti jsou typickými konturami např. víra vzpomínajících, že k německé okupaci přeci jen nedojde, dále pak chvíle vyhlášení nezávislosti Slovenské republiky 14. 3. 1939, poslech rozhlasu, příjezd německé armády do českých zemí, její pozorování v ulicích a respekt před ní, nenávist při pohledu na chování českých Němců, zachování klidu, pořádku a disciplíny čs. ozbrojenými složkami a také obyvatelstvem, směs pocitů vzteku, zármutku, studu a bezmoci, vznik Protektorátu Čechy a Morava, opětovná erupce výčitek vůči Spojencům, čs. vládě a velení, úvahy a debaty o budoucnosti, pocit „bdění uprostřed zlého snu“. Za všechny citujme ukázkou ze vzpomínky pamětníka, jež první dny okupace prožil v civilním zaměstnání: *„Když jsem se probudil do krásného jarního dne 15. 3. 1939, zapnul jsem rádio a to, co jsem uslyšel, změnilo osud mého života. Pražský rozhlas vysílal národu a všem ozbrojeným složkám následující zprávu: „Nestavte se na odpor německé armádě, nestavte barikády a nechte ulice volné pro průjezd německých jednotek, abychom se vyhnuli krveprolití...“ Užasle jsem si říkal, zda se mi to jen zdá, či je-li to pravda ... Po malé snídani v lahůdkářství jsem šel do kanceláře. Každý byl naprosto konsternován a nikdo nevěděl, co se děje ... Disciplína veřejnosti byla ohromná, Každý pociťoval nenávist k Němcům, pěsti každého byly sevřeny a připraveny bránit naši vlast. Nicméně všichni věděli, že jakýkoliv pokus by byl sebevraždou. Ta bezmocnost byla strašná a k nevydržení. Situace byla napjatá, lidé byli zamklí a zasmušilí, každý vypadal, jako by čekal na zázrak. Včera jsme byli svobodný národ, dnes jsme se stali otroky našeho starého nepřítel, Němců. Naši přátelé, Francie a Velká Británie, nás obětovali v naději, že získají čas k tomu, aby se vyrovnali německé připravenosti k válce ...“⁴⁶⁶*

Osudný březnový den však prožívali někteří vzpomínající jako vojáci zmenšené, ale přesto stále fungující čs. armády. Kromě podobných kontur jako v případě „civilistů“ se ve vzpomínkách objevují momenty jako pálení důležitých spisů, příjezd německých jednotek do čs. posádek, předávání zbraní a materiálu, spíše drobné zcizování materiálu a zbraní před okupanty, zrada a kolaborace některých příslušníků čs. armády (zejména pak německé národnosti) spolupracujících s okupací. Za všechny citujme jednu z ukázek, kterak na tento vojensko-politický akt vzpomínal jeden z příslušníků čs. letectva: *„Na letku, na celé letišti padla pohřební nálada. „Mrchy hnusný,“ zněl téměř každý konec komentáře*

čtyřech etapách realizovaných v průběhu října 1938, přičemž vzhledem k nevyjasněným vztahům k Maďarsku se vojsk umístěných na Slovensku a na Podkarpatské Rusi týkaly pouze první dvě etapy. Po vídeňské arbitráži v listopadu 1938 byla následně demobilizována armáda i zde, která byla dokončena ještě před vánoci 1938. kdy se čs. armáda vrátila na své mírové stavy. Viz ŠRÁMEK, *Ve stínu Mnichova*, s. 87–88. Jinak mírový plán na organizaci armády stanovil mírovou sílu armády na 150.000 mužů. Tamtéž, s. 104.

⁴⁶⁵ Viz např. LEHAR, *Měl jsem být zastřelen*, s. 8; Josef SOMMR, *Od Tobruku do Plzně*. Praha, Naše vojsko 1992, s. 7 nebo Miroslav VILD, *Osud byl mým přítelem*. Praha, Naše vojsko 1985, s. 7.

⁴⁶⁶ Viz Josef DOUBEK, „Joe“. *Navigátor od Třistajedenáctky. Autentické svědectví o osudech čs. letců za druhé světové války*. Votobia, Olomouc 1998, s. 8. O průběhu březnových událostí 1939 viz např. Tomáš PASÁK, *Pod ochranou říše*. Praha, Práh 1998, s. 9–83 nebo viz BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 22–31.

bezvýchodné situace. „Tak a co teď?“ ptali se mnozí i mezi sebou v hloučcích v hangáru, neboť venku nebylo možné se zdržovat pro sněhovou vánici, déšť a ledový vítr. „Zdrhnem, Němčourům sloužit nebudem!“ „Ale jak?“ „S mašinami.“ „V tomhle počasí? To by se člověk nedostal ani na Slovensko.“ „A co tam? Slováci už s námi nepečou. Asi by nás nenechali ani sednout.“ ... Předáno, potvrzeno, podepsáno – vlastně uloupeno a požehnáno darebáckou filozofií „Kdo má moc, má i právo“! Po zabavení letounů a všeho letištního majetku letky její velitel znovu nařídil nástup k rozloučení. Bylo krátké a smutné. Následoval rozchod a loučení mezi sebou. Přáli si lepší budoucnost, než slibovala ponurá nynější situace...⁴⁶⁷

Na druhou stranu se v paměti tehdejších příslušníků armády uchovaly i některé další kontury: „Do [Vysokého] Mýta přijel německý voják na motocyklu, s dopisem pro velitele posádky, ve kterém velící důstojník německé kolony postupující Orlickými horami směrem na Vysoké mýto prosí o pomoc. Celá jednotka uvízla totiž v hlubokých závějích, které učinily cesty zcela nesjízdnými. Věděli, že v Mýtě je těžký dělostřelecký pluk vybavený moderními traktory a tak prosil, aby mu je velitel posádky poslal. Odmítnout by bylo zbytečné gesto a tak velitel dělostřeleckého pluku vyhověl. ... I s pomocí našich traktorů to trvalo dva dny, než jsme byli obsazeni. V poledne a večer se v ulicích objevily německé polní kuchyně, které rozdávaly českému strádajícímu obyvatelstvu „eintopf“ guláš. To vše bylo ovšem pečlivě filmováno a fotografováno nejen tiskem německým, ale i tiskem mezinárodním. Jako Čech jsem se styděl do hloubi duše, když jsem viděl zástupy našich lidí ponížene čekat na příděl a špatnou němčinou děkovat za mizerný guláš.“⁴⁶⁸

Na tomto místě se opět vraťme k myšlence mnichovského mýtu, který podle mínění Jana Tesaře v návaznosti na německou okupaci Čech a Moravy skrývá vážný problém. Došlo totiž k předání čs. zbraní a materiálu, jež byly v následujících měsících a letech použity německou armádou při výbojných taženích v Polsku, v západní Evropě, na Balkáně, v severní Africe a také v SSSR.⁴⁶⁹ Tesař soudí, že Mnichov, přese všechno negativní, co s sebou přinesl, umožnil čs. armádě ústup z pohraniční oblasti bez lidských ztrát a s téměř veškerou výzbrojí (kromě opevnění) a proto nelze vůbec hovořit o tom, že by události podzimu 1938 měly mít nějaký přímý vliv na předání zbraní v březnu 1939. V důsledku německé okupace se sice nevyplnil plán ex-prezidenta Beneše o zachování Č-SR až do začátku příští války, tj. do napadení Polska a možnosti postavit se v boji na spojeneckou stranu, ovšem to příliš neměnilo situaci ohledně (ne)splnění povinností ohledně zacházení se zbraněmi a materiálem, které měli být v rámci zachování cti armády podle Tesaře zničeny. I po zevrubné analýze velkého množství vzpomínkových prací zůstává otázkou, do jaké míry hrála v předávání výzbroje demoralizace vojáků (třeba i v důsledku Mnichova), tvrdá logika „vojenského realismu“ tváří v tvář německé převaze (a uposlechnutí rozkazům), víra v naplnění se výše zmiňovaného plánu a myšlenky na odboj nebo prostý nezájem o věci budoucí (zejména pak o věci politického rázu). Každopádně odevzdání zbraní bez boje se (spolu s dalšími jevy tehdejšího dění jako byla např. likvidace čs. armády) pro mnohé tehdejší vojáky

⁴⁶⁷ Viz František FAJTL, *Generál nebe. Podle vzpomínek Františka Peřiny*. Praha, Naše vojsko 1992, s. 63–64. Výnos Vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava ze 16. 3. 1939 mj. také upravoval likvidaci čs. branné moci. Do 31. 7. 1939 byla až na výjimky údajně ukončena likvidace čs. armády a prosinci téhož roku pak i likvidace MNO. Viz Václav SLUKA, *Československá armáda v letech III (1935–1939)*. HaV 45, 1996, č. 1, s. 121 a 123.

⁴⁶⁸ Viz B. MORAVEC, *Pod třemi prapory*, s. 20.

⁴⁶⁹ Úvaha o 15. 3. 1939 ve spojitosti s Mnichovem viz TESAŘ, *Mnichovský komplex*, s. 99–105.

především stalo velmi citlivým místem vzpomínek (a snad i traumatem), jehož více či méně skryté stopy je možné sledovat i ve vzpomínkách na léta následující.

Nositelé traumatu hledajíc viníky této tragédie se svýlevy svých emocionálních reakcí obrací všemi směry. Jak již bylo výše uvedeno, zloba se často obrací proti opětovné nečinnosti spojenců, proti postojům čs. vlády a také armádnímu velení: „*At' byl tento rozkaz nápadem Syrového nebo ne – jsem přesvědčen, že představoval rozhodnutí celé vlády – byla to bezpáteřní kapitulace, poráženecké a zbabělé rozhodnutí, jež zbavovalo československý lid jeho poslední příležitosti projevit odpor.*“⁴⁷⁰ Jak připomíná Jan Tesař, proti zhanobení vojenské cti čs. velením mj. v důsledku nezničení zbraní v březnu 1939 byla za války dokonce podána žaloba u čs. vojenské prokuratury v Británii. Leč zůstala nevyřešena a neslavně dopadli i její původci, kteří byli po tzv. aféře „27 českých pánů“ propuštěni z řad čs. armády a později mnozí z nich sloužili v řadách Svobodných Francouzů. Některé iniciátory tato kausa natrvalo postavila proti londýnskému exilovému vedení, přičemž opakující se stopy hořkosti se objevují i na stránkách vzpomínkových prací. Jeden z pamětníků si např. v deníku zaznamenává epizodu z 20. 10. 1941, kdy jednotka černých senegalských vojáků Svobodné francouzské armády za bojů v severní Africe zničila v obklíčení svůj jediný těžký kulomet a poté se probila přesilou. Následně poté kritizuje čs. generály a plukovníky za to, že nedali rozkaz ke zničení čs. zbraní před 15. 3. 1939, což glosuje poznámkou: „... *Obyčejný černý voják věděl, co je jeho povinností. Ovšem černý voják neměl vilu v Černošicích.*“⁴⁷¹ Ke vzpomínce na 15. 3. 1939 se opět vrací v listopadu 1942, když se dozví zprávu o „sebepotopení“ francouzského vichistického loďstva v Toulonu: „... *bylo mužné a čestné raději loďstvo potopit, než je vydat neporušené nepříteli. Maně si vzpomínám na čs. generály a plukovníky, kteří s nahrbeným hřbetem odevzdali v březnu 1939 válečný materiál Němcům. Dali přednost bezpečnosti před čestnou smrtí. A takoví lidé si dovolili přijít dělat „odboj“, mluvili s opovržením o Francouzích a dnes vedou hrdinné řeči mikrofonem v Londýně. Člověk aby se styděl, že je Čech.*“⁴⁷²

Pokud připustíme alespoň dílčí existenci mnichovského mýtu, pak ten skutečně vzpomínkám skýtá vhodný interpretační rámec, poměrně bezpečné útočiště před výčitkami svědomí vlastního i jiných, před pocity osobního či kolektivního selhání nebo jen prostého hledání „alibi“... Mezi události podzimu 1938 a března 1939 se rozprostřel symbolický most z kauzálních řetězců, které je opět možné zjednodušit do souvětí: chtěli jsme bojovat na podzim 1938 a nebylo nám to umožněno, proto vydáváme zbraně v březnu 1939. I proto je možné ve vzpomínkách sledovat zajímavý rys, tj. plynulé napojení obou míst paměti, Mnichova i 15. března: „*Čtyři muži se sešli v Mnichově, ale jenom jeden z nich bezpečně věděl, co se skrývá za hradbou našich pohraničních hor. Jen jeden muž to věděl, Hitler.*“ „*A potom, povzdychl jsem si, „ta zmrzačená země beztak nemohla dlouho žít. Nikdy v životě nezapomenu na ten prokletý patnáctý březen. Vyšel jsem z bytu do mlhavého rána. Padal vlhký sníh a pršelo. V jedenáct hodin vstoupil do mé kanceláře německý kapitán a požádal mě o klíče! Dokonce se mi omlouval! Žádal o prominutí, že prý ví,*

⁴⁷⁰ Viz František MORAVEC, *Špion, jemuž nevěřili*. Praha, Rozmluvy 1990, s. 219.

⁴⁷¹ Viz Otto WAGNER, *S cizineckou legií proti Rommelovi. Válečný deník českého důstojníka Cizinecké legie*. Praha, Egem 1995 (2. vyd.), s. 57. Podrobněji o protestu skupiny čs. důstojníků v srpnu 1940 na půdě Velké Británie viz Jaroslav NĚMEC, *Krize v čs. zahraniční armádě v Anglii r. 1940*. In: Vojtěch N. DUBEN, *Na všech frontách. Čechoslováci ve 2. světové válce*. Praha, Melantrich 1992, s. 82–111.

⁴⁷² Viz WAGNER, *S cizineckou legií proti Rommelovi*, s. 258.

*jak mi asi je, ale že je jenom voják, vykonávající rozkazy vůdce. Můj mozek nevnímal dosah toho všeho. Hrdlo se mi stahovalo pláčem, když jsem dával sbohem svým pilotům, které jsem učil létat.*⁴⁷³

Jak již bylo naznačeno výše, zánik Č-SR a německá okupace postavilo velké množství pamětníků, především z řad postupně zanikající armády, před otázku, na níž se ptali již někteří dříve, po mnichovských událostech: Co bude dál...? Dříve nebo později dospěli v názoru, že pro ně bude nejlepší opustit vlast a jít bojovat do zahraničí, neboť věřili v brzký začátek válečného konfliktu. Jedním z důležitých faktorů, který hovořil pro odchod do exilu, byly i jakési „terapeutické důvody“, tj. potřeba odčinit trauma kapitulace prostřednictvím boje se zbraní v ruce: „*S těžkým srdcem jsme odevzdávali svoje zbraně. Učili jsme se přece s nimi zacházet proto, abychom bránili v nejtěžší době vlast. A nyní je dáváme bez boje. Poslechli jsme. Museli jsme poslechnout, ale v našem srdci klíčilo pevné odhodlání, že ty zbraně zase dostaneme a že k boji přece dojde!*“⁴⁷⁴ O oněch „probouzeních ze sna“, útěcích a všem, co je provázelo, se zmíníme podrobněji v následujících kapitolách, a proto si nyní zrekapitulujeme problematiku míst „velkých událostí“.

Shrneme-li kontury obou „událostních“ míst, dojdeme k závěru, že se ve vzpomínkových pracích objevují poměrně často a v mnoha podobách. Mezi společné rysy je možné jmenovat zhruba tyto: stát v nepřátelském ohrožení, z čs. pohledu „nespojenecky se chovající“ spojenci, podmínky formulované zvenčí přijímané čs. vládní reprezentací, kapitulace, emocionální reakce (smutek, hněv, pocit bezmocnosti, ztráta iluzí,...), snaha odůvodnit si daný stav, případně hledání východiska. Pokud přijmeme tesařovský diskurz o existenci mnichovského mýtu, dospějeme k závěru, že drtivá většina vzpomínajících s (alespoň některými) jeho prvky ve svých vzpomínkách operuje, ať už je to na válku připravená ČSR a lidem odhodlaným bojovat, zrazující Spojenci (Francie a Velká Británie), „bratrský“ SSSR nebo kapitulující čs. prezident a vláda. Možná se zde z pohledu zkoumání „doby, jaká byla“ nabízí otázka, zdali se dotyční ve své době skutečně řadili mezi „bojechtivé“ či zdali jim mýtus se svou skvěle stmelující schopností umožnil zaštitit se jím a opatřit jim alibi a útočiště před „světem“ a blízkým okolím včetně jich samotných. Jednoznačnou odpověď nelze nalézt zcela jednoznačně a „pravda“, jak už to bývá, leží pravděpodobně někde uprostřed, i když v případě většiny našich vzpomínajících podle mého názoru spíše blíže k první alternativě. Vysvětlení se pokusím podat záhy. Na druhé straně, jak podotýká Jan Tesař, stmelující schopnost mýtu směrem dovnitř („my jsme se chtěli bránit“) byla vyvážena negativním vymezením se vůči okolí („oni nám nedovolili se bránit“ případně „oni byli příčinou, že jsme se bránit nemohli“). Toto často dosti úzké (a veskrze dosti nacionalistické) vidění minulých událostí a dění ve světě v letech budoucích poznamenalo vzájemné vztahy s dalšími etniky, státy a národy mnoha komplexy, což bude také podrobněji rozebráno v následujících částech práce. 15. 3. 1939 a události s tím spojené bývají v kontextu mnichovského mýtu často pojímány již jen jako pouhý důsledek a završení mnichovské tragédie.

⁴⁷³ Viz Svatopluk JANOUC, *Světa a stíny*. Praha, Naše vojsko 1994, s. 10. K podobnému navázání dochází např. ve vzpomínkách Ludvíka Svobody. Ten brání Emila Háchu před Benešovou kritikou za „březnovou kapitulaci“, neboť původcem všeho špatného prý bylo již přijetí „mnichovské kapitulace“ právě Benešem a čs. vládou. Viz Ludvík SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy*. Praha, 1961, s. 16.

⁴⁷⁴ Viz Rudolf NEDOMA, *Bombardovali jsme Německo. Zázitky čs. letce – legionáře v anglických bombardovacích svazcích*. Olomouc, Vavřinec Kullil, národní správa 1946, s. 8.

Jinak jak již bylo avizováno výše, v závislosti na konkrétních osudech pamětníka se tato místa také často stávají počátečním bodem při pozdější rekapitulaci a líčení životního příběhu vzpomínajícího pamětníka. V rovině „dobově–historické“ měl na osobní život většiny pamětníků daleko větší vliv než Mnichov teprve 15. března (vyjma pamětníků z odstoupeného pohraničí). Zejména se jedná o tehdejší vojenské gážísty, jež byli odevzdáním zbraní, postupným omezováním a likvidací čs. armády vedle psychických a společenských důsledků z těchto událostí (např. v podobě výčitek svědomí či ztráty prestiže a „symbolického kapitálu“ v očích společnosti, neboť většina gážístů se měla proměnit v přeškolené úředníky...) postavení před existenciální otázkou, jak budou přispívat k realizaci svých životních osudů nadále. Právě trauma z vydání zbraní protivníkům, byť třeba nařízené politickými a vojenskými elitami, se mohlo stát jedním z motivů pozdějšího odchodu z vlasti. Nad budoucností se však zamýšlelo i nemenší množství lidí z kruhů „nevojenských“ a proto podrobnější rozbor tohoto „místa“ bude předmětem zájmu následující kapitoly.

Vrátím se ještě k jednomu zajímavému a podle mého názoru dosti podstatnému momentu, který ojediněle vystupuje se vzpomínkových prací v souvislosti s Mnichovem. Jedná se o fenomén generačních rozdílů ve vnímání mobilizace a ve vztahu k potenciálnímu vypuknutí všeobecné války. Jak jeden z dokladů uvádím již jednou zmiňovanou ukázkou o zářijové mobilizaci, protentokrát ovšem citovanou včetně její retrospektivní části: *„Dne 23. září večer vyhlásil prezident republiky všeobecnou mobilizaci. Jeho rozhodná slova jsme přivítali s jásotem. Bylo to náhlé, prudké uvolnění po dlouhých měsících bezmoci a úzkosti. Slovo „mobilizace“ mělo v mých vzpomínkách strašidelný význam. Maminka před námi dětmi vzpomínala na mobilizaci v červenci 1914. A i po té dlouhé době ze vzpomínek čísela hrůza, bezmocnost, úzkost, loučení, slzy. Tatínek tehdy odešel do války a nevrátil se. Maminka zůstala s námi čtyřmi dětmi v bídě, bez prostředků. [zvýrazněno P. M.] Ale tato mobilizace, ta byla úplně jiná. Konec pasivity, pevně, klidné odhodlání.“*⁴⁷⁵

Zvýrazněná část vzpomínky se ve své podstatě příkře staví do protikladu k mnichovskému mýtu, ačkoliv je následně za pomoci uvedení kontextu („jiná mobilizace“) stavěna do souladu s ním. Prostřednictvím této pamětní kontury se dostáváme ke kardinálnímu, českou historiografií velmi často opomíjenému problému. Od skončení první světové války totiž v celé Evropě, potažmo i ve světě, žila v paměti především starší a střední generace stále velmi živá vzpomínka na Velkou (či první světovou) válku let 1914–1918.⁴⁷⁶ Tyto vzpomínky na masovou mobilizaci, dlouhý, krvavý a totálně vedený konflikt, válečné hrůzy a lidské ztráty postihující prakticky každou rodinu, na bídu a velkou materiální nouzi trvající ještě dlouho po skončení války, se zachovaly v myslích mnoha lidí všech zemí Československa. Protěžované interpretace o zahraničním a domácím osvobozeneckém boji za vznik samostatného státu (ve vulgarizované podobě ztělesněné v tzv. legionářských legendách) totiž ani za 20 let existence republiky nedokázaly z kolektivní paměti vytlačit OPRAVDOVÝ válečný prožitek.⁴⁷⁷ Od

⁴⁷⁵ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 8.

⁴⁷⁶ O vzpomínkách na Velkou válku a následných pacifistických tendencích u bývalých bojovníků francouzské armády viz Antoine PROST, *Les anciens combattants. 1914–1940*. Paris, Gallimard 1977, s. 11–48 a s. 83–126.

⁴⁷⁷ Jak připomíná nestor české (nejen) vojenské historiografie Jan Galandauer, legionářský prožitek byl prožitkem menšinovým, neboť většina mužů pocházející z rakousko-uherského mocnářství loajálně bojovala v řadách vlastní armády, v závislosti na daném geografickém prostoru víceméně velmi zdatně. K podobným závěrům dochází při studiu dílčí problematiky také další z historiků,

těchto bolestivých vzpomínek, o nichž se často hovoří také jako o tzv. syndromu Velké války, se také odvíjela pozdější obava a často také nechuť mnoha pamětníků před hrozbou vypuknutí války další. Kromě jiného také z tohoto praneme pochází snaha politické reprezentace a touha veřejného mínění např. ve Velké Británii nebo ve Francii zajistit mír, tj. zabránit válce, téměř za každou cenu. Jak připomíná Jan Tesař, v intencích českého mnichovského diskurzu je toto jednání jednoznačně interpretováno jako „zrada.“⁴⁷⁸

Příslušníci mladší generace, tvořící největší podíl vojáků čs. zahraniční armády, kteří válku let 1914–1918 zažili již jen jako děti nebo se narodili až po jejím skončení, již tento problém zdaleka nemuseli nevnímat s takovou intenzitou a pesimismem. Vychovaní již za éry samostatného státu a do značné míry indoktrinovaní prostřednictvím výchovy, se často naopak dívali na budoucí válku s optimismem nezkušeného mládí, jak o tom napovídají i následující věty: „*Jako kluci jsme chtěli vědět o válce všechno ... Všechny epizody, zážitky, boje, příhody nás zajímaly, strýc nám vypravoval a vypravoval, a často končil slovy: „Tohle, kluci, byla první a poslední světová válka!“ Večer, nežli jsme usnuli, jsme si pak povídali v posteli, vzpomínali na ten nebo onen detail a říkali jsme si: My nemáme štěstí, legionáři válčili naposled, my se do války nikdy nedostaneme.*“⁴⁷⁹ Proto také později v exilu válku (možná paradoxně) mnozí dokonce radostně přivítali. Dělo se tak sice ve specifickém kontextu (např. v řadách Francouzské cizinecké legie, cestou do zahraniční armády nebo v lágrech GULAGU), od války si však slibovali jak zlepšení své momentální situace, ale i budoucí naplnění tužeb a cílů jako např. vítězný návrat do osvobozené vlasti. Jejich válečné nadšení se opět často střetávalo s negativními reakcemi okolí (doma i v cizích zemích), o čemž však ještě bude řeč později. Poněkud diferencovanější přístup k válce zastávali příslušníci generace střední a také starší, z nichž se ovšem početná skupina pod vlivem nejrůznějších okolností také nakonec také rozhodla pro exil (a tudíž se stala součástí naší pamětní skupiny...)

Uzavřel bych tuto část možná poněkud banálním tvrzením, že místům paměti Mnichova a 15. března patří ve vzpomínkách důležité místo, neboť dávají mnoha dalším, na ně navazujícím, místům „vyšší“ smysl v podobě „mýtu počátků“ a tím jim poskytují jakýsi (často neznatelný) „ideologický“ základ, ať už je pamětníkovo politické či světonázorové přesvědčení jakékoliv.

David Pazdera. Viz Jan GALANDAUER, *O struktuře české historické paměti. Zamyšlení nad vzpomínkou českého vojáka a zajatce*. HaV 46, 1996, č. 1, s. 132–136; týž, *Hrob Neznámého vojína v proměnách času*. HaV 47, 1998, č. 5, s. 61–82; týž, *Čs. legie a jejich komemorace*. In: Jan GEBHART–Ivan ŠEDIVÝ: *Česká společnost za velkých válek 20. století*. Praha, Karolinum 2003, s. 293–312; viz též David PAZDERA, *Mobilizace v roce 1914 jako první krok na cestě ke zformování vojáka Velké války. Pokus o vymezení válečného prožitku českých příslušníků rakousko-uherské armády*. HaV 47, 1998, č. 3, s. 38–63.

⁴⁷⁸ Viz TESAŘ, *Mnichovský komplex*, především s. 64–71. O mnichovských událostech z pohledu francouzské historiografie viz např. Jean-Pierre AZÉMA, *Nouvelle histoire de la France contemporaine*. Tome 14. *De Munich à la Libération. 1938–1944*. Paris, Seuil 1979, s. 9–22. O britském pohledu viz např. R. A. C. PARKER, *Chamberlain and Appeasement. British Policy and the Coming of the Second World War*. London, Palgrave–Macmillan 1993; viz též *Nejen o appeasementu – Alastair Parker*. (Rozhovor vedl Vít Smetana). DaS 21, 1999, č. 1, s. 44–47. O sovětských postojích k Mnichovu viz např. Igor LUKEŠ, *Přál si Stalin válku v roce 1938? Nový pohled na sovětské chování během květnové a zářijové krize*. HaV 43, 1994, č. 2, s. 45–69; o německé dobové realitě viz např. Ian KERSHAW, *Hitlerův mýtus. Imaginace a skutečnost v Třetí říši*. Praha, Iris 1992, s. 119–124; týž, *Hitler. 1936–1945: Nemesis*. Praha, Argo 2004, s. 131–134.

⁴⁷⁹ Viz Karel HORA, *Moje matka cizinecká legie*. Praha, Egem – Elka Press 1993, s. 18–19.

12. „Slovo domov nám sládló na jazyku...“ O vlasti a domovu

Kromě toho, že k člověku neodmyslitelně patří sounáležitost s určitým lidským okolím na pozadí času, stejně tak má blízko k určitému **prostoru**. Tento prostor samozřejmě tvoří důležitý rámec pamětní tvorby, na druhé straně je i sám o sobě určitým místem disponujícím vlastními konturami. Jak již bylo avizováno názvem kapitoly, předmětem zájmu se stanou pojmy mnohokrát skloňované, zbožňované i zatracované, těžko definovatelné, avšak přesto v myslích čs. vojáků existující: vlast a domov. Ty v sobě nesou jak jistý aspekt místně-geografický (většinou by se v konkrétním případě daly najít na mapě), tak i vysoký náboj symbolický. Cílem této části bude pokus nastínit v co nejširším kontextu nastínit proměny kontur příslušnosti k těmto dvěma teritoriím.⁴⁸⁰

Obrazy předválečných vlastí a domovů

Záleží sice hodně na charakteru sdělení a také na mentalitě autora, leč v souhrnu je možné konstatovat, že při líčení svých životních příběhů pamětníci poměrně často popisují jak svá rodinná zázemí, tak i rodná místa a v nich panující atmosféru. K těmto vzpomínkám na dětství, mládí, dospívání a vůbec místa blízka se později často vrací při nejrůznějších příležitostech. V předešlé kapitole zmiňovaní příslušníci mladé generace, narození zhruba mezi lety 1900–1920, jež zaujímali největší podíl mezi vojáky čs. zahraniční armády, měli již zcela jasno v otázce své vlasti: tou jim byl po roce 1918 nově vzniklý stát, čs. republika.⁴⁸¹ Jak přímo či nepřímo vyplývá ze vzpomínek, tento vztah se v myslích pamětníků formoval už od raných dětských let: „*Naše četba nebyla klasická – hltali jsme Karla Maye, Tarzana, Tři mušketýry, bufalobilky, a tak jsme přišli jednoho dne na nápad, že bychom měli na pergamentu vlastní krví napsat slib ... Když pak přijel do Poděbrad prezident Masaryk a my též podlehli vášni davu a patriotismu, připsali jsme oba na pergament: Navíc slibujeme, že budeme všemi prostředky a až do poslední kapky krve obhajovat demokratickou Československou republiku. Ať žije svoboda!*“⁴⁸² Na jedny z těch, kteří se podíleli na výchově, učitele a pedagogické pracovníky, někteří pamětníci později vzpomínají v exilu: „*Mám dojem, že ve válce každý z nás vzpomínal kromě svých rodičů a blízkých v rodině také hodně na své kantory. Byl v tom vděk za jejich práci a výchovu, ale také určitá touha pochlubit se jim trochu na dálku tím, co tu*

---

⁴⁸⁰ Citát v názvu kapitoly pochází ze vzpomínek Standy Krause. Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 27. Tato kapitola je rozšířenou verzí studie Pavel MŮCKE, *Vlast a domov ve vzpomínkách vojáků druhého čs. zahraničního odboje*, HaV 54, 2005, č. 4, s. 36–49.

⁴⁸¹ Podle statistických údajů se na území dnešní České republiky narodilo mezi lety 1900–1919 celkem 1.079.403 živých dětí, z nichž do 1 roku jich zemřelo 223.503. Jinak věková skupina 5–14 letých činila podle sčítání v roce 1930 15,3% z celkového počtu obyvatel českých zemí, skupina 15–24 letých pak 19,2%. Viz *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha, Mladá fronta 1998, s. 391 a 392. Pokud učiníme generační exkurz např. do složení čs. jednotek na Stř. východě, pak zde registraturou v období mezi 1. 7. 1940 a 31. 12. 1944 prošlo na 2.486 vojenských osob, přičemž muži od 21 do 30 let (věk počítán ke dni nástupu vojenské služby zde) tvořili celkem 50,48% (1.257 mužů) a muži mezi 31 a 40 rokem pak celkem 31,44% (782 mužů). Viz BROD, *Tobrúcké krysy*, s. 224.

⁴⁸² Viz HORA, *Moje matka cizinecká legie*, s. 18.

děláme.⁴⁸³ Pocit vlastenectví byl u příslušníků této generace utužován také členstvím v nejrůznějších „národních“ organizacích, které v období první republiky fungovaly, ať už se jednalo namátkou o Sokol, Orel, „skauta“ nebo Masarykovu leteckou ligu. Morální apel se mnohým vstípl do paměti natolik hluboko, že jim v určitých chvílích neustále vstupoval do mysli: : „*Kolikrát jsem si za války vzpomněl na náš skautský slib – milovat vlast svou republiku Československou a sloužit jí v každé době...*“⁴⁸⁴ U mladých Čechoslováků se vlastenectví často snoubilo se zaníceným zájmem o nejnovější techniku, jako např. u následujícího pamětníka, člena Masarykovy letecké ligy v malém moravském městečku: „*Naším největším podnikem byl letecký den uspořádaný dne 3. srpna 1930 na polích u nivnického dvora. Na 1. máje jsme hrdě kráčeli jako samostatná skupina v průvodu městem a budili pozornost „letadlem“, které jsme si sami zhotovili a přimontovali na jízdní kolo.*“⁴⁸⁵

Nástupem na vojnu a absolvováním základní vojenské presenční služby podle dobového úzu vykonali svou vlasteneckou povinnost. Pro mnohé se již v předválečném období stala armádní služba zaměstnáním a to z nejrůznějších důvodů: velela tak rodinná tradice, znamenalo to zmenšení nebo vyřešení existenční nouze civilního života, bylo to způsobeno láskou k technice či ke zvířatům, jednalo se o záležitost prestiže nebo šlo o prostou touhu po dobrodružství. Ve vztahu vojáka k vlasti zde velmi důležitý moment tvoří vojenská přísaha, kterou si mnozí podle svých vzpomínek berou k srdci a na kterou se později odvolávají při ospravedlnění svých dalších životních kroků. Objevuje se zde ještě jeden zajímavý fakt, na než poukazuje jeden z pamětníků později, někdy v 80. letech 20. století. Tehdy vzpomíná na svou vojenskou kariéru a upozorňuje na generační rozdíly ve vnímání „služby vlasti“: „*Nikdy mě nenapadlo, že budu vojákem z povolání a za šestnáct let velitelem letecké divize. Víte, tehdy, ta první republiky, bylo cosi neobvyklého být nevoják, lidově řečeno, jít na vojnu jsme považovali za samozřejmost, a kluk, který nebyl na vojně, neměl ani u děvčat mnoho šancí ... Vaše generace považuje „modrou knížku“ za průkaz inteligence, že se kdosi dokázal vyhnout vojenské službě. Je však velký rozdíl mezi generací mou, která prožila první válku jako děti a druhou na frontě a vaší generací, která se narodila po druhé válce a má zcela odlišné názory. Vy už službu v armádě považujete za přežitek minulosti. Osobně vám závidím a přeji, aby to byla skutečně pravda.*“⁴⁸⁶

⁴⁸³ Viz František FAJTL, *Létal jsem s Tristatřináctkou*. Praha, Naše vojsko 1991, s. 225. Školství patřilo k jedné ze znaků a opor českého národního hnutí už od jeho obrozeneckých počátků v 19. století. O určitém segmentu pohledu na osobnosti vyučujících v éře rakousko-uherské viz Kateřina ŘEZNÍČKOVÁ, *Študáci a kantoři za starého Rakouska*. České střední školy v letech 1867–1918. Praha, Libri 2007, s. 145–171.

⁴⁸⁴ Viz Filip JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*. Praha, Sdružení MAC 1999, s. 97. Podle údajů odborné literatury disponoval např. Sokol v roce 1937 celkem 697.827 registrovanými členy všech generací, katolický Orel pak 120.385 členy a Čs. svaz junáků – skautů pak 38.793 členy. Viz Josef BARTOŠ – Miloš TRAPL, *Československo 1918–1938. Fakta, materiály, realie*. Olomouc, FF UP 1994, s. 60.

⁴⁸⁵ Viz František LOUCKÝ, *Mnozí nedoletěli*. Praha, Naše vojsko 1989, s. 245.

⁴⁸⁶ Tak hovoří pozdější generál Karel Mrázek. Viz Petr RADOSTA, *V uniformě RAF*. Praha, Naše vojsko 1991, s. 131. Po vzniku ČSR se vedli velké debaty nad tím, zdali bude mít čs. branná moc podobu miličnickou nebo stálé armády. Nakonec byla prosazena varianta druhá a tím byla zachována i povinná vojenská služba. Viz Marie KOLDINSKÁ – Ivan ŠEDIVÝ, *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*. Praha, NLN 2008, s. 146–151. O změně postoje občanů k vojenské službě a také o posunu koncepcí budování armád od kádrových k profesionálním viz tamtéž, s. 185–191. O vztahu občanů k vojenské službě a jejich „odpíračích“ ve zkratce viz tamtéž, s. 288–291.

Opět „velké“ události

Při naší rekognoskaci míst paměti se opět dostáváme k událostem let 1938 a 1939, jimž byla věnována pozornost v předešlé kapitole. Tentokrát na ně budeme ovšem hledět z poněkud jiného úhlu pohledu. V kontextu vývoje mezinárodní situace je atmosféra zejména od poloviny 30. let 20. století mnohými pamětníky vzpomínána jako doba ohrožení státu a vlasti: „*Všichni jsme byli členy národního spolku Sokol a škola nás vychovala jako patrioty, nelibě nesoucí německou touhu po ovládnutí naší země. Byli jsme rozhořčeni lhaním světu o našem utiskování německé menšiny na takzvaném území Sudet. ... Těžko vydobytá vlast v první světové válce byla ohrožena, a tudíž bylo povinností národa svobodu si udržet.*“⁴⁸⁷

Že při eskalaci mezinárodních i vnitrostátních konfliktů pojmy vlast a domov hrají klíčovou roli, netřeba snad ani připomínat. Vždyť především o ně se v nadcházejícím střetu jedná. Československá republika se jakožto potomek první světové války zrodila v hranicích dílem historických a dílem etnických, přičemž po zaniklé monarchii zdědila její největší slabiny mj. více než pestré národnostní složení svého obyvatelstva.⁴⁸⁸ A právě v těchto pohnutých letech byli tito lidé chtěli nechtě nuceni vyjádřit svůj poměr ke státu a potažmo i k vlasti. Ani domovy ovšem nezůstávají stranou, neboť se ocitají v nebezpečí hrozící války. Je třeba připomenout, že osudy vlasti podněcují k aktivitě nejen ty, kteří se nacházejí v jejím středu, ale také krajany v zahraničí, i když někdy v jejich rozhodování hrály roli i osobní důvody: „*Ihned po příjezdu do Guayaquilu jsem založil obchod Praga, který prodával jen zboží čs. původu a exportoval do Československa různé ekvádorské tropické plody. Časem mne ale mé obchodní úspěchy začínaly spíše nudit. Toužil jsem po jiné osudu, po jiných dobrodružstvích, než byl prodej či výprodej zboží. Až do září 1938 jsem vedl nejbanálnější život, jaký si může člověk představit – mezi hádkami s tchýní, prodejem broušeného skla a nákupem kávy. Při mnichovských událostech jsem byl přesvědčen, že mou povinností je dát se k dispozici čs. konzulátu a hlásil jsem se dobrovolně k odjezdu domů. „Dáváte přednost smrti před životem s námi,“ křičela na mne tchýně a jistě netušila, jak blízko byla pravdě.*“⁴⁸⁹

Díky mnichovskému mýtu se v paměti uchovaly vzpomínky na lid odhodlaný bránit svou vlast, která je následně „zrazena“ a zmenšena ve své rozloze i počtu obyvatel.⁴⁹⁰ Pocity jednoho z těch, kteří měli možnost zůstat, pracovat a „existovat“

⁴⁸⁷ Viz DOUBEK, „Joe“. *Navigátor od Třistajedenáctky*, s. 9 a 10.

⁴⁸⁸ Např. podle oficiálního sčítání v roce 1921 se v Československu z celkového počtu 13.612.424 čs. občanů hlásilo k „české větvi“ čs. národa cca 6.800.000 lidí a ke „slovenské větvi“ pak cca 1.967.000 lidí. Viz BARTOŠ – TRAPL, *Československo 1918–1938*, s. 10. Takřka třetina obyvatel se počítala k jiným národnostem, než ke „státotvorné“ československé. Mezi nejpočetnější menšiny ČSR patřili, jak známo, především čeští Němci, dále pak Maďari a Poláci. Viz *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha, Mladá fronta 1998, s. 316.

⁴⁸⁹ Viz HORA, *Moje matka cizinecká legie*, s. 58–59. Citovaný narátor jednal z pohledu právního přesně v duchu § 26 III. oddílu branného zákona: „*Příslušníci československé branné moci, kteří dlí v době vyhlášení všeobecné mobilisace mimo oblast Československé republiky, jsou povinni bez zvláštního svolání dostaviti se neprodleně k činné službě, jakmile jest veřejně známo, že všeobecná mobilisace byla nařízena.*“ Viz *Zpráva branného výboru z 16. března 1920 o vládním návrhu zákona, jímž se zavádí branný zákon republiky Československé*. (K dispozici na http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t2596_01.htm a následující, citováno 30. 6. 2007.)

⁴⁹⁰ Např. ze své původní rozlohy 140.508 km² ztratila republika 41.596 km² (ve prospěch Třetí říše 28.680 km². ve prospěch Maďarska 11.830 km² a ve prospěch Polska 1.086 km²). O pomnichovských ztrátách z nejrůznějších úhlů pohledu viz Jan B. UHLÍŘ, *O co jsme přišli po Mnichovu*. HO 10, 1999, č. 9–10, s. 221–225. O procesu okupace čs. pohraničí viz GEBHART – KUKLÍK, *Druhá republika*, s. 15–26.

ve zmenšeném jádru (nyní) česko-slovenské vlasti, dobře vystihuje již jednou citovaná ukázka: „*Všichni jsme byli bolestivě zasaženi v našich srdcích a zdrceni, že jsme museli vzdát boj, který jsme nesměli začít. Skleslou náladu v našich letkách pozvedla určitá naděje na okleštěnou svrchovanost a svobodu, kde stále budeme dýchat jako samostatný stát. Ještě jsme mohli létat.*“⁴⁹¹ Lidé naplnění deziluzí léčili svůj splín různě, ať už prací nebo také v rodinném kruhu domova: „*František tlumil svůj velký vztek v divokých přemetech i na zádech milované Avie 122. Úplný klid a oddech nalézal však teprve doma u svých Klimešů.*“⁴⁹²

Poněkud jinak soudí o Mnichovu a následných postojích ti, kteří zůstali často bez práce se svými, leckdy již bývalými, domovy vně hranic bývalé vlasti: „*Bolestně na nás doléhaly spekulace a ústupky vlád západních mocností vůči nastupujícímu nacismu a fašismu, nerozhodnost naší vlády a tak v souhrnu byl upravována i cesta ke zrádnému MNICHOVU. Zvláště kruté bylo období kolem Mnichova pro prchající hraničáře před nebezpečím a o to tíživěji na ně doléhala slova některých lidí ve vnitrozemí o okleštěné republice, když se utěšovali, že je „MALÁ, ALE NYNÍ NAŠE.*“⁴⁹³ Jak bylo již naznačeno, tito lidé z odstoupeného pohraničí byli již záhy po Mnichovu postaveni před otázku své další existence. Tímto se posuneme dál v líčení dál, k dalšímu osudnému datu. V okamžiku okupace pomnichovské republiky se obyvatelé z bývalého pohraničí ve vzpomínkách vrací k událostem Mnichova: „*Na datum 15. března 1939 se zapomenout nedá. Tehdy se rozpadla naše, Československá republika. Den před tím vyhlásili na Slovensku „samostatný štát“ a ještě navečer ... německá armáda zahájila z Těšínska obsazování už Mnichovem osekávaného území Čech a Moravy. Olomoučtí Němci při velkém pochodňovém průvodu natahovali do výšky své ohákové paže, aby oslavili vítězné řešení jejich otázky. ... Na tyto okamžiky opravdu nelze zapomenout, vždyť jsem na předměstí Olomouce bydlel i pracoval. Avšak pro obojí jsem už tenkrát musel mít – jako cizinec ve své vlasti – úřední povolení! Podzim 1938 ze mne udělal příslušníka Velkoněmecké Říše.*“⁴⁹⁴ Kromě poukazu na skupinu obyvatel, která změny radostně přivítala a přihlásila se k pravé vlasti, dotyčný upozorňuje na nepříliš zmiňovaný jev a velký dobový problém: proudy uprchlíků, jež přišly za svou vlastní „dovnitř“. A že takových útěků do druhé republiky a dokonce i do protektorátu nebylo málo. Teď sice poněkud odbočíme a předběhneme výklad, je ovšem podle mého názoru dobré upozornit na paradoxní situaci roku 1939, kdy přes (především polsko-protektorátní) hranice ilegálně přecházely dva proudy uprchlíků a to v opačných směrech: na jedné straně lidé odcházející do zahraničí (potažmo do odboje), na straně druhé uprchlíci z pohraničních záborů, běženci „proti proudu“ a „navzdory“ oficiální interpretaci dějin...⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Viz FAJTL, *Velet jsem stíhačům*, s. 27.

⁴⁹² Viz FAJTL, *Generál nebe*, s. 63.

⁴⁹³ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2837. BENEŠ, *Cesty, které zavál čas*, s. 3. Jeden ze specialistů na problematiku vývoje tzv. říšské župy Sudety se domnívá, že počet Čechů, kteří zůstali na odstoupených územích, činil cca 290.000. O problematice české menšiny v Sudetech viz ZIMMERMANN, *Sudetští Němci v nacistickém státě*, s. 241–285.

⁴⁹⁴ Viz Vojtěch LEHAR, *Měl jsem být zastřelen. Na frontách druhé světové války*. Cheb, Svět křídel 1994, s. 8.

⁴⁹⁵ Tato svá tvrzení, jež podle mého názoru usvědčují z neexistence jednoznačnou „logiku dějin“ opírám o studii o uprchlících z pera Aleše Homana, historika z pomezí Moravy a Slezska. Viz Aleš HOMAN, *Moravská Ostrava jako útočiště uprchlíků z německého a polského záboru na podzim roku 1938*. In: *Sborník Ostrava 21. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*. Šenov u Ostravy 2003, s. 221–239. Zmínky o tom, že by se uprchlíci z opačných směrů setkali přímo na hranicích, jsme sice ve vzpomínkových pracích nenalezli, ovšem náznak takové eventuality lze v některých dílech tušit. Viz např. Antonín LIŠKA, *Cesty mužů*. Plzeň, Sorgend 1992, s. 27.

15. březen se stal oním okamžikem, který paměť většiny budoucích vojáků zahraniční armády poznamenal velmi výrazně. Vlast a mnoho věcí s ní spojených (stát, vláda, armáda,...) se vojensko-politickým aktem změnilo k nepoznání.⁴⁹⁶ Vlast se rozpadla do vzpomínek. A také domov už není takový, jaký býval. Nechme sdělit dojmy dva pisatele, kteří na onu dobu vzpomínají jako příslušníci tehdejší armády „pomnichovské“, jež byla postupně omezována v početních stavech a likvidována: „*Oba jsme spěchali nejdříve domů. Domov, rodina, to bylo tehdy jediné, co nám zůstalo. Jediný pevný bod, jediná jistota. Tak jsme se alespoň domnívali. Avšak i tato jistota domova se nám rozplynula pod rukama. Domov, který jsme našli, nebyl naším domovem. Na každého z nás působily jinak prapory s hákovým křížem, parádešřitem pochodující úderníci a německé stejnokroje v kavárnách, restauracích i tančírnách. A ještě snad horší byla bezradná servilní poddanost a otrocké chování tehdejší hlavy státu a jeho protektorátní vlády. Naše myšlenky a naše city jako by náhle ztratily tvar. Život byl obalen odpornou pavučinou, ve které se ztrácel denní pořádek. Život se nezastavil, pravda. Opět jsme ráno vstávali a snídali, chodili do práce, na oběd, četli noviny a večer uléhali. Vše to jsme však prožívali jako horečné blouznění těžké nemoci, kdy smysly jsou napolo zastřeny a kdy víte, že vše, co se vám zdá, není a nemůže být pravda, že je to sen, ze kterého se nakonec probudíte.*“⁴⁹⁷ Podobně jako po Mnichovu tedy mnozí hledají útěchu v rodinném kruhu a také mezi přáteli. Jelikož v rámci existující armády již není příliš možné odreagovat se prací, někteří před „nesnesitelnou tíhou událostí“ také hledají klid v ústraní přírody: „*Život v okupované vlasti se však pro mne den ze dne stával nesnesitelnějším. Klid a zapomnění na krutou skutečnost jsem nacházel jen na známých tichých lesních místech a na svatém Hostýně. Nemohl jsem se klidně dívat na zpupné pochodující německé vojáky, na jejich vlajku, kterou každé ráno vztyčovali před městskou soudní budovou, poslouchat a číst zprávy o zatýkání českých lidí.*“⁴⁹⁸

Rozhodnutí, loučení a „na cestě“

Jak naznačuje předchozí komentář a jak již bylo také zmíněno v předešlé kapitole o Mnichovu a 15. březnu také, každý se s nastalou situací snažil vypořádat po svém. Tisícům lidí se při složitém rozhodovacím procesu honila hlavou spousta otázek a odpovědí, uprostřed oněch „snových stavů“ se hledala východiska a cíle dalšího životního směřování: „*Podněty k našemu procitnutí byly různé. Mnozí ze starých vojáků si dvojnásob uvědomili okamžik, kdy přísahali čs. republice. ... U některých náhle, u jiných pozvolna se probudily a vzrostly vzdor a nenávisť. Pavučina se roztrhla. Sen se proměnil v neméně odpornou skutečnost. Uvědomili jsme si nutnost činu, nutnost boje. Proti vetřelcům přirozeně. Ale především proti své lidské pohodlnosti, která se schovávala za smysl loyálního občana pro zachování klidu a pořádku – za smysl pro poslušnost.*“⁴⁹⁹

Přehledově o problematice dějin tohoto regionu viz Rudolf ŽÁČEK, *Dějiny Slezska v datech*. Praha, Libri 2004.

⁴⁹⁶ O průběhu březnových událostí 1939 viz např. PASÁK, *Pod ochranou říše*, s. 9–83 nebo viz BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 22–31.

⁴⁹⁷ Viz Zdeněk VÁCLAVÍK – Josef SCHRICH, *Z protektorátu do republiky. Příběhy příslušníků čs. zahraniční armády ze západu*. Praha, Naše vojsko 1946, s. 5–6.

⁴⁹⁸ Takto vzpomíná nedávno zesnulý Josefa Balejka. Viz Petr KUBÁNEK, *Stíhači od 303*. Vyškov, Hanácké nakladatelství 1993, s. 15.

⁴⁹⁹ Viz VÁCLAVÍK – SCHRICH, *Z protektorátu do republiky*, s. 5–6. Jak říká Jan Tesař ve svém zamyšlení nad vývojem české společnosti po 15. 3. 1939, odpor a vyhrocený odboj nebyl zdaleka na

Možností, jak se aktivně postavit nově ustaveným poměrům, se nabízelo několik, od činnosti na domácí frontě až po odchod do zahraničí a vstupu do nových legií, které se podle „zaručeně spolehlivých“ informací formovaly v Polsku a také ve Francii.⁵⁰⁰ Jak je zřejmé, velké procento lidí budoucích zahraničních vojáků se rozhodlo pro odchod do exilu a začalo shánět po vhodných informacích, kontaktech a případných partnerech, což mnohdy nebylo vůbec snadné. Jiní, jež se např. rozhodli pro ilegální práci ve vlasti, nebo se měli stát obětmi rasové persekuce, byli vyhnáni do exilu pocitem přímého ohrožení jejich osobní svobody a života ze strany orgánů okupační moci.

Myšlenka na odchod ze země však drtivě většině budoucích exulantů s sebou přinášela nelehké dilema, jak vyřešit střet zájmů ryze osobních (zájmů domova – rodiny a blízkého okolí) a nadosobních vlasteneckých zájmů. Realizace rozhodnutí odejít – znamenající preferenci zájmů dílem osobních a dílem vlasteneckých – však vyžadovala radikální krok a opuštění i těch posledních zbylých jistot v „nejisté době“ (rodiny, přátel, někdy i zaměstnání). Na druhou stranu mohlo toto rozhodnutí mít (z pohledu březnové frustrace) i jisté terapeutické účinky: „*Jakmile se Bor rozhodl, podivné napětí v nitru rázem zmizelo. ... Je to úplně jednoduché, říkal si, protože to musí udělat. ... Ale bylo to snadné, jen pokud o tom přemýšlel. Povědět to Haně už tak snadné nebylo. Neřekl jí ovšem plnou pravdu, jen že musí na čas z domova, aby našel kloudnou práci.*“⁵⁰¹

Jak naznačují předchozí slova, ono sdělení blízkým o tom, že dotyčný opouští domov, a odchází „do neznáma“, bylo pro mnohé nelehkým psychickým a psychologickým problémem a v paměti na sebe bere mnohé rozmanité kontury. Významnou část mezi budoucími vojáky zahraniční armády tvořili již zmiňovaní příslušníci mladé prvorepublikánské generace a ti byli z různých důvodů převážně svobodní a nesezdaní. Jelikož neměli vlastní rodiny, prostředí domova pro ně představovali především jejich rodiče, sourozenci a příbuzní. Ti mohli po vyslechnutí zprávy o tom, že jeden z členů rodiny odchází bojovat, reagovat negativně ve stylu klasického „mezigeneračního střetu“. Proti se stavěly především matky, jak o tom hovoří i následující ukázka: „*Co tě to jenom, chlapče, napadlo? K čemu to bude, když odejdeš a nás tady necháš? Podívej se na ostatní! Každý už si našel nějaký místo, i ty si můžeš něco vyhledat, a když dáš Němcům pokoj, jistě tu válku nějak přežijeme*“ „*Nehněvejte se, maminko, a neplačte, ale já musím jít.*“ „*Myslela jsem, chlapče, že se konečně oženíš a že se dočkám vnoučat. A ty nás chceš opustit a už se nevrátíš...*“ „*Maminko!*“⁵⁰² Oporou v rozhodnutí byli leckdy pamětníkům jejich otcové, kteří měli oproti matkám pro konání svých synů více pochopení: „*Byla zde ještě jedna věc, kterou jsem musel udělat, a to rozloučit se se svými rodiči. Od jednoho přítele jsem si vypůjčil motocykl a na konci týdne odjel domů. V srdci jsem cítil obavu z toho, co řeknou na mé záměry. Nebylo to*

---

pořadu dne. A naopak česká společnost byla vyzývána ke klidu a k „práci pro národ“. Minimálně do podzimu 1939 je proto možné pro charakteristiku postojů většinové české společnosti operovat s pojmem „protiněmecká opoziční jednota“. Naopak mezi opoziční „husity“, kteří se nechtěli smířit s daným stavem je možné řadit čs. občany odcházející do zahraničí, ačkoliv v té době ještě v podstatě nestálo exilové úsilí v žádném ostrém protikladu s postoji domácí protektorátní reprezentace. Viz Jan TESAŘ, *Protiněmecká opoziční jednota na počátku okupace*. In: *Z počátků odboje. 1938–1941*. Naše vojsko, Praha 1969, s. 464–465.

⁵⁰⁰ Zejména o polských legiích v síle desítek tisíc mužů, které měl vést generál Lev Prchala, kolovaly mezi březnem a zářím 1939 v Protektorátu doslova legendy. Viz Jan NĚMEČEK, *Armádní generál Lev Prchala a čs. odboj v Polsku*. HaV 43, 1994, č. 3, s. 123 a 124.

⁵⁰¹ Viz Antonín LIŠKA, *Jak se plaší smrt*. Praha, Naše vojsko 1987, s. 111.

⁵⁰² Viz Vilém BUFKA – Karel DOSTÁL, *...a dole čeká kat*. Praha, Svoboda 1967, s. 21.

jednoduché vychovat mě, dopřát mi vzdělání a podporovat v něm, a já nyní vše odhazuji a chci jít bojovat... Mluvil jsem s rodiči na zahradě a velmi se mi ulevilo, když mně otec řekl: „Kdybych byl mladší, šel bych taky, tato situace je krutá a urážlivá.“ ... Moje matka nejdřív neřekla ani slovo. Cítil jsem, že ji moje rozhodnutí zasáhlo jako blesk. Nakonec ho přijala – leč nechtěla mě ztratit. Bylo to pro ně velmi těžké, ale oba byli vlasteneckého cítění. Těžko vydobytá vlast v první světové válce byla ohrožena, a tudíž bylo povinností národa svobodu si udržet. Než jsem odjel, políbil jsem se s oběma na rozloučenou. Potom jsem nastartoval motorku, a když jsem se rozjížděl, uviděl jsem matku plakat. Neuvědomil jsem si, jak jsem v tom okamžiku citově rozrušil jejich srdce. Moje mysl byla plně zaměstnána plánováním útěku a přípravou na boj s arogantními Němci.“⁵⁰³

V jiných případech pamětníci vzpomínají na to, jak samotný „domov“ někdy bral odchod dotyčných s jistou samozřejmostí: *„Uvědomoval jsem si, že rodiče se ani nepokoušeli radit mi, co mám dělat. Když jsem se za několik dní loučil s tím, že odcházím na nějaký čas k příteli do Ostravy, můj otec neřekl vůbec nic. Maminka mě jen napomenula, abych dal na sebe pozor a abych o sobě dal vědět. Pro mne bylo toto rozloučení naprosto realistické. Věděl jsem, že se už nikdy nesetkáme, a oni to věděli také.“⁵⁰⁴* Někdy docházelo i k takové situaci, že se rodinní příslušníci a lidé z blízkého okolí otevřeně ptali, jak je to možné, že je dotyčný ještě „doma“, když ten a ten už dávno odešel za hranice, což budoucí vojáky přivádělo do trapné situace...⁵⁰⁵ Pokud měla rodina více potomků, jež chtěli jít do exilu, mohlo dojít k racionální dohodě mezi sourozenci o tom, kdo odejde, a kdo zůstane doma s rodiči: *„O půlnoci na Nový rok jsem se loučil s bratrem na Wilsonově nádraží. Eda chtěl také odejít, ale dohodli jsme se, že jako lékař bude doma bezpečnější a postará se o rodiče lépe, než já.“⁵⁰⁶* Za určitých okolností, tj. pokud se např. rodina loučila s dotyčným na nádraží a ten odjížděl vlakem ke své jednotce, pak v paměti mnohých rodinných příslušníků i budoucích běženců znovu ožívala vzpomínka na předešlou válku, obrázek plačících matek v náručích otců, kteří odcházeli za nejistou frontovou budoucností.⁵⁰⁷

Paměť uchovala také nepřilíš radostné vzpomínky na různá loučení s přítelkyněmi, při kterém padala slova věrnosti a návratech: *„... zoufalá Irena. Vid, že neodjedeš? Musím, Ireno. Jsem pilot. Nenechávej mě tady, prosila. Nemůžeš se mnou, nevím, co bude. Budu na tebe čekat. Vrať se. Slyšíš? Vrať se! Vrátím se, řekl tenkrát a připadalo mu to docela samozřejmé. Po prvních startech ... už to tak samozřejmě nevypadalo.“⁵⁰⁸* Někteří odcházející do neznáma dokonce volili eventualitu rozchodu s ženami jim blízkými: *„Nejhorší duševní muka mi ... působilo rozhodnutí říci své milé Mařence, aby už se mnou nepočítala, že se naše cesty musí rozejít.“⁵⁰⁹* Jak je zřejmé z následující ukázky, i přes snahu se ne vždy takové rozloučení podařilo provést: *„Před mým zamýšleným odjezdem do ciziny jsem také*

⁵⁰³ Viz DOUBEK, „Joe“. *Navigátor od Třistajedenáctky*, s. 9–10.

⁵⁰⁴ Viz Miroslav A. LIŠKUTÍN, *Bouřlivá oblaka*. Praha, Naše vojsko 1992, s. 16.

⁵⁰⁵ Na nepříjemné otázky a pobízení z odchodu vzpomínají např. Václav Korda, Vilém Bufka nebo Václav Kilián. Viz Václav KORDA, *Pilotem R.A.F.* Praha, Mladá fronta 1992, s. 17; BUFKA – DOSTÁL, *... a dole čeká kat*, s. 19; NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 865. KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka*, 1. sv., s. 6.

⁵⁰⁶ Dodejme jen, že vzpomínající exulant byl vystudovaným právníkem. Viz Leopold ROZBOŘIL, *Z války do exilu*. Praha, Road 1994, s. 13.

⁵⁰⁷ Viz např. Vladimír PALIČKA, *Nezaváté časem. Volynští Češi v tankových bojích*. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel – Magistrát hl. m. Prahy 1995, s. 16.

⁵⁰⁸ Viz BUFKA – DOSTÁL, *... a dole čeká kat*, s. 44.

⁵⁰⁹ Viz LIŠKUTÍN, *Bouřlivá oblaka*, s. 16.

potřeboval upravit můj soukromý život. Napsal jsem dívence, které jsem si velice vážil a měl ji rád, aby přijela nejpozději 18. dubna 1939 a mohli jsme se dohodnout o našem dalším, případně společném životě. Dny ubíhaly, zpráva ani dívka nepřicházela, čekat jsem déle nemohl a teprve po dvou letech jsem se dozvěděl v dopise mé sestry, že ten den mne dívka hledala omylem v Ivanovicích na Hané namísto v Ivanovicích u Brna.⁵¹⁰ Pokud na loučení pamětníci vzpomínají na stránkách memoárových prací s velkou opatrností, pak o tomto tématu to platí dvojnásob. Muži zkrátka o takových citlivých věcech hovoří spíše neradi...

Před rozhodnutí ještě těžší byli postaveni ti, kteří již měli své vlastní rodiny a děti, přičemž se jednalo převážně o příslušníky generace střední. Někdy se budoucí běželec mohl dočkat od své vlastní rodiny podpory a povzbuzení: „V té době jsem se už pevně rozhodl, že odejdu do zahraničí. Nevěděl jsem jen, jak na to připravit rodinu. A tak jsem se s jistými obavami jednoho dne svěřil manželce. Její odpověď mne však velmi uklidnila: „Jistě jsi všechno dobře zvážil. Sám víš, že tu zůstat nemůžeš. V poslední době už stejně rodnině nepatříš. Prchni, dokud je čas, a o nás strach neměj... Snad to nebude tak dlouho trvat...“ Věřte, že mi tehdy opravdu spadl kámen ze srdce.“⁵¹¹ Jindy musel dotyčný bojovat s nesouhlasem rodiny, která si pouze výjimečně vymohla svolení ke společné cestě do zahraničí: „Tu jsem se rozhodl, že nevyčkám, až spadne klec. Františka ani nehlesla, když jsem jí řekl, že půjdu, že musím. ... Mé děti, to byl světlý bod mého života a ty jsem měl pustit na takovou cestu? Nebylo nic na světě, co bych nebyl chtěl pro ně udělat. Mrazilo mne, když jsem pomyslel na to, co očekává naše děti, vezmu-li je s sebou. ... A pak jednoho dne byl dlouhý, úporný boj dobojován. Cestu mi ukázala Františka neústupností své mysli.“⁵¹²

V paměti se uchovaly velmi frekventované zdůvodnění či výmluvy, proč se dotyčný na čas vzdalí z domova: hledání práce. Cílem této zástěrky a „milosrdné lži“, k níž byli mnozí nabádáni i příkazy od ilegálních organizací zajišťujících přechody, bylo v rámci konspirace před bližními i vzdálenějším okolím skrýt, že dotyčný odchází do exilu. (I když pokud je vezmeme do důsledků, vlastně se jedná o sdělení pravdivé...): „Doma nic neříkal, jenom se zmínil, že asi příští týden se pojede podívat na jeho nové zaměstnání. Rodiče a sourozenci nic netušili, jen maminka mu kladla na srdce, aby byl na sebe opatrný. Souhlasila se synovým odchodem za hranice, aniž by tušila, že za svého syna bude trpět v internačním táboře. ... Tak osudného rána se ustrojil, vzal na sebe dvoje prádlo a rozloučil se s rodinou. Všichni se domnívali, že jede nastoupit do místa. Slíbil jim, že hned napíše. ... takové bylo jeho rozloučení s rodiči, sourozenci a rodným městečkem. Nevěděl, kdy se vrátí, nebo zdali se vůbec vrátí. Větším otazníkem byla pro něho jeho cesta a útěk za hranice, nejistota, zdali se vše podaří.“⁵¹³

Velmi často však vojáci odešli pryč z domova beze slova rozloučení a to nejen z důvodů konspiračních. Často v tom hrály roli také obavy psychického rázu: „Až na jednoho nebo dva se nikdo z nás rodičům nezmínil o úmyslu utéct. ... měli

⁵¹⁰ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3577. Josef BENEŠ, *Dlouhé cesty posvěcené láskou k rodné zemi*. Praha 1995, s. 14.

⁵¹¹ Viz Ludvík SVOBODA, *Z Buzuluky do Prahy*. Praha, Naše vojsko 1961, s. 18.

⁵¹² Viz Alfréd RESSEL, *Mé cesty válkou*. Praha, Mladá fronta 1975, s. 17–18.

⁵¹³ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 865. KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka*, sv. 1, s. 8. Podle údajů odborné literatury činil např. v případě důstojníků z povolání ve stavu čs. armády ke dni 15. 3. 1939 celkem 12.454 a z tohoto počtu bylo posléze celkem 11.239 demobilizováno a převedeno do civilních zaměstnání. Viz HANZLÍK, *Soumrak demokracie*, s. 59.

jsme obavy, že nám budou bránit v našem plánu.“⁵¹⁴ Později v průběhu exilového pobytu nad tímto jednáním mnozí znovu přemýšlejí a někdy si ho i trochu vyčítají: „A zatím ho dělí nepředstavitelná vzdálenost od všeho, co měl rád. Od lidí, mezi nimiž vyrostl, od domova, který opustil, aniž se s kým doopravdy rozloučil. ... Dnes si není tak zcela jist, zda utajení svého vážného kroku před rodiči bylo výhradně z důvodu bezpečnosti celého podniku. Dost možná, že svou roli sehrály i obavy, aby citový vír loučení neoslabil, či dokonce nezvrátil jeho rozhodnutí.“⁵¹⁵ Chvilé posledního (ne)shledání s blízkými se stávají „konturou“ velmi zřetelnou, pečlivě opatrovanou a také často vyhledávanou. Můžeme již předem prozradit, že právě osoby blízké budou nejzřetelnějšími konturami obrazu domova a částečně také vlasti po celou dobu exilové etapy jejich života.

Zajímavou „rozlučkovou“ konturou jsou vzpomínky na závěrečné posezení s přáteli, zpravidla v nějakém pohostinském zařízení, nebo na nějaké venkovské zábavě. Opatrnost, ostych a konspirační zásady šly v těchto chvílích často stranou: „S Bernarticemi jsme se oficiálně rozloučili při taneční zábavě v Sokolovně a to velmi pěkně a se vši důstojností. ... [porvali se tam – pozn. P. M.] ... v povznesené náladě vraceli jsme se po 6. hod. k ránu do svých domovů, za pustého a bojovného řvaní. Bohužel domů jsme se hned tak nedostali, následovala menší větší intermezza na náměstí, jako vyvracení kůlu s tabulkou: „RECHTS FAHREN“, omývání si nohou jako o Velkém pátku v obecní kašně, bouchání na hospody, co jich na náměstí bylo, zastávka „Na kopečku“ a teprve za světla dostali jsme se do svých postelí.“⁵¹⁶ Mezi budoucími exulanty bylo velmi oblíbenými místy k rozloučení (pro některé s domovem a pro jiné již také s vlastí) vyhlášené pražské hospody U Fleků nebo U Kalicha, kde k návštěvě lákaly tradičními české produkty: pivo a buřty s cibulí (utopencí). Jakožto pilní čtenáři Haškova Švejka si tam běženci dávali sraz „v šest večer“ nebo „v prvou sobotu po válce.“⁵¹⁷

Nezbývá než vyrazit „za pohraniční kameny“, na cestu velmi rozmanitou na nenadálé události a dobrodružství, zaštitěnou ilegální organizací nebo realizovanou „na vlastní pěst“, jednotlivě či v kolektivu. Ti „přespolní“, kteří projíždějí přes hlavní město a dostává se jim času, se zde opět symbolicky loučí, tentokrát s vlastí, každý podle svého a na místech, která jsou mu nejvíce blízká a odpovídají vážnosti okamžiku: na Pražském hradě, pohledem na panorama z Petřína, z Václavského náměstí nebo třeba u zmiňovaných Fleků. Jednomu vše běží „jako na drátku“, bez zvláštních příhod, podle předem připraveného plánu, druhý je nucen zdárně improvizovat, další se dostává do problémů a nucen pokus o přechod opakovat.

Okamžik překročení hranice vystupuje z paměti v mnoha podobách. Jednou v dramatické zkratce, ne nepodobné protnutí cílové pásky zpoceným běžcem, jindy sebou nese nádech nostalgického obrazu, známého z hodin dějepisu: „I na Komenského vzpomněl, jak se loučil na Růžovém paloučku, když opouštěl vlast. Viděl ten Liebscherův obraz na stěnách tříd po celou dobu školní docházky.“⁵¹⁸

⁵¹⁴ Viz Blahoslav (Cyril) ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí... Vzpomínky příslušníka československé zahraniční armády na válečná léta 1939–1945*. Brno, Jota 1996, s. 8.

⁵¹⁵ Viz Antonín LIŠKA, *Cesty mužů*. Plzeň, Sorgend 1992, s. 33.

⁵¹⁶ Viz Dagmar BLÜMLOVÁ (ed.), *Válečný zápisník Rudolfa Hrubce 15. III. 1939 – 21. III. 1941*. Bernartice, Obec Bernartice 2001, s. 31.

⁵¹⁷ Viz tamtéž, s. 31. Možno srovnat literární předlohu, kde se Švejk loučí se sapérem Vodičkou. Viz Jaroslav HAŠEK, *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Díl I-II. Praha, Odeon 1968, s. 355–356.

⁵¹⁸ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, s. 95. O uměleckém aspektu této pobělohorské paměti viz Zdeněk HOJDA, *Za vlast a víru. Náboženský exil po Bílé hoře v tradici 19. století*. K dispozici na http://www.unhcr.cz/vystava/6_text.htm (citováno 15. 2. 2005).

Pokud dotyčný přecházel hranici pěšky, za příhodných okolností to umocnilo sílu prožitku. Následující pisatel se na cestě do Polska loučí s vlastní a s domovem z vrcholků beskydských hor: „*Nebylo to sbohem jenom jemu, ale všem a všemu, co jsem měl doma rád a co nyní musím opustit. Setkám se s nimi ještě někdy? Srdce se mi lehce zachvělo a hrdlo stáhlo velkým steskem. Bylo mi nesmírně líto věrných očí, které budou zítra marně bloudit, aby mně našly na domluvené schůzce...*“⁵¹⁹ O pár kroků dále začíná cizina...

V „nevlastních“ zemích

„*Objímáme se, povykujeme radostí. Zpíváme. Všem strážním je konec. Dokázali jsme to. Začíná pro nás nový život!*“⁵²⁰ I takovéto nadšené mohly být první reakce po přechodu hranic. Spíše však dotyční přeběhlíci dočkali pocitů méně vyhraněných a jednoznačných: „*Vida – jsme exulanti, říkal si Bor v duchu, ale žádný vznešený pocit ho při tom nezaplavoval.*“⁵²¹

Vzpomínky na známá místa z paměti vystupují s periodickou pravidelností a stále zůstávají velkou oporou a záchytným bodem, což je pobytem a konfrontací s děním v cizích zemích ještě umocněno. Vůči tomuto prostředí se snaží pamětníci vymezit a zaujmout postoj a právě „prožitek exilu“ tvoří specifické místo a rámec jejich paměti. Jelikož pocity a dojmy z cizích zemí uchované paměti předmětem zájmu kapitol následujících (zejména o spojencích a o nepřátelích), zaměříme se zde pouze jednu pomyslnou stranu mince, na výsek věnovaný místům paměti domova a vlasti, jež přicházely dotyčným na mysl v zahraničí. V zájmu udržení celistvosti výkladu se budeme držet obrazů, které vyvstávaly v paměti čs. vojáků nejčastěji.

Na reminiscence obrazů domova a vlasti přichází řada při slavnostních a výjimečných příležitostech, které symbolicky vytrhují člověka ze spárů každodenního života, přičemž se takových okamžiků se nabízí celá řada. Děje se ve dnech spojených s určitým „pamětním rituálem“, při oslavách různých státních svátků a výročí z kalendáře „domácího“ nebo z kalendáře hostitelské země (např. 28. 10., narozeniny TGM, výročí upálení Jana Husa, pád Bastilly apod.). Na počest těchto událostí se pořádaly slavnosti nástupy, vojenské přehlídky nebo defilé nutící ke vzpomínkám i úvahám o budoucnosti: „*Stál jsem a úzkost mi svírala hrdlo, slzy se tlačily do očí. Budeme i my jednou takto pochodovat po Václavském náměstí? Zase doma, zase v osvobozené vlasti? Nebylo by to s takovou slávou ... jenom prostě, účelně, tak jaká naše armáda byla – ale bylo by to doma!*“⁵²² Jiným významným okamžikem podobně „oficiálního“ charakteru mohl být např. den příjezdu do cizí spojenecké země, den odjezdu jednotky na frontu anebo povýšení či vyznamenání dotyčného pamětníka, nebo setkání s významným státníkem. Na setkání s dr. Edvardem Benešem v roce 1943 v Moskvě vzpomíná jeden z pamětníků následovně: „*Slova pana prezidenta mě přivedla do rozpaků. Byl jsem nesmírně šťastný. Poprvé v životě jsem měl možnost hovořit s prezidentem a naším vrchním velitelem. Vzpomínal jsem s pohnutím na rodný kraj a oba rodiče. Už čtvrtý rok jsem o nich*

⁵¹⁹ Viz FAJTL, *Vešel jsem stíhačům*, s. 31. O útěcích čs. občanů např. do Polska viz např. Erich KULKA, *Židé v čs. Svobodově armádě*. Praha, Naše vojsko 1990, s. 18–31.

⁵²⁰ Viz DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*, s. 9.

⁵²¹ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, s. 98.

⁵²² Viz Stanislav FEJFAR, *Deník stíhače*. Hradec Králové, Kruh 1970, s. 15.

neměl žádnou zprávu. Hlavou mi znovu zněla otcova slova na rozloučenou, abych bojoval statečně, nikdy neudělal ostudu našemu rodu a nelitoval žádné oběti...⁵²³

Obdobím s největší koncentrací paměti, kdy na blízké a přitom vzdálené vzpomínal prakticky každý exulant, bylo období ke konci kalendářního roku, čas vánoční a silvestrovský. Rodinnou a domovskou atmosféru, která je s těmito svátky spojena, si čs. vojáci snažili společně opatřit se vši vervou, ať už to bylo kdekoliv. Malou slavnost v myslích si však každý prožíval po svém: „*Lehli jsme si do postelí, až po bradu se zakryli dekami a každý v duchu vzpomínal na svůj domov, rodinu, blízké. Vyměnili jsme si adresy a slíbili si, že v případě smrti některého z nás ti ostatní napíší jeho rodině.*“⁵²⁴ „*Dny se vlekly, protože jsme se letos na Ježíška nějak nechtěli těšit. Vzpomínali jsme potichu každý pro sebe na světla stromečků u nás doma, na rybí jikrovou polévku, na svoje rodiny ... s hořkostí jsme si představovali své prostřené, ale prázdné talíře při vánoční večeři u stolu doma.*“⁵²⁵ Absenci pravých rodinných příslušníků vynahrazoval buď kruh rodiny „náhradní“, ať už exulantské, krajanské, nebo úplně cizí. Domovskou atmosféru vánoc měly přiblížit alespoň improvizované vánoční rekvizity, pokrmy a také dárky. Ty byly díky solidaritě čs. krajanů z celého světa zasilány poštou k exilovým jednotkám každé vánoce, neboť nebylo dost dobře možné, aby každý voják slavil v „náhradním“ rodinném kruhu. Tím, jak bude ještě zmíněno později, zůstávalo prostředí vojenské, ztělesněné okruhem blízkých přátel z řad spolubojovníků: „*První vánoce v cizině. Byly smutné. Cítili jsme dosud živě sounáležitost s domovem. Diferenciace osudů teprve počínala, zatím jsme ještě od rána do noci žili v houfu. Nechyběl po česku okrášlený stromek v přetopené světnici. Chyběly oči dětí. Nechybělo zpívání koled, chyběli ti nejbližší. Nechybělo jídlo, i když bylo všelijak zpráskané, chyběla, ba hluboce jsme postrádali vůni pečení vánočního cukroví a od praskavky se pálicí větvičky smrkového jehličí. Již dopoledne na Štědrý den jsme si po pečlivém úklidu místnosti žehlili košile i puky na kalhotách. Rozbalili jsme dárkové balíčky od amerických Čechů. Každý jsme dostali pár rukavic, krabičku blue žilettek a poprvé nám přišel do rukou i artikl ohromné invazní potence – americká cigareta. Kartón camelek se na nás smál v zlatistém balení.*“⁵²⁶ I přes všechna opatření však tíha okamžiku mnohé „nevojensky“ přemohla, což se však pouze někteří nezdráhají přiznat: „*... mnozí z nás si docela upřímně pobřečeli, i když předtím vystupovali jako tvrdí chlapi, které nemůže nic vyvést z míry.*“⁵²⁷

Specifický prožitek se uchoval v myslích těch, kteří oslavili poslední prosincové dny na frontové linii. Následující ukázka naznačuje, že i např. v bojových podmínkách slovenských hor roku 1944 bylo třeba kousku vánoční atmosféry: „*Vyzdobili jsme symbolicky malý stromeček a večer vzpomněli našich drahých doma, kteří sice ještě ohýbají záda pod nepřátelskou knutou, ale v naději, že příští svátek míru a pokoje oslavíme s nimi. Nebylo lze nevzpomenout zároveň na*

⁵²³ Viz Josef BURŠÍK, *Nelituj oběti*. Praha, Naše vojsko 1992, s. 56. Na své povýšení do důstojnické hodnosti v R.A.F. vzpomíná Václav Korda, jež zároveň poznamenává, že jeho otec by z toho měl radost, neboť chtěl mít ze syna vždy důstojníka. Viz KORDA, *Pilotem R.A.F.*, s. 80.

⁵²⁴ Viz KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, s. 60.

⁵²⁵ Viz Alexander HESS, *Byli jsme v Bitvě o Anglii. Českoslovenští stíhači v RAF*. Praha, Naše vojsko 1993, s. 94.

⁵²⁶ Viz Václav ŠIKL, *Nebe nad Seinou*. Praha, Rozmluvy 1991, s. 76. Spojené státy americké kromě Francie a Belgie patřily mezi nejčastější cílovou zemi vystěhovalců z Československa. Přesná čísla nejsou známa, nicméně např. v prvních patnácti letech 20. století se z území budoucí ČSR údajně vystěhovalo až 750.000 lidí. Mezi lety 1918–1938 se z ČSR oficiálně vystěhovalo 279.000 občanů. Viz BARTOŠ – TRAPL, *Československo 1918–1938*, s. 9.

⁵²⁷ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 24.

všechny oběti této hrozné války...⁵²⁸ Za slovy předešlého pisatele je možné rozeznat jedno z největších vánočních i silvestrovských přání exulantů vzhledem k budoucnosti: trávit již příští „rodinné“ svátky u svých blízkých. Jelikož se válečný konflikt oproti původním předpokladům stále více protahoval, objevují se tato přání (se špetkou předsevzetí), slýchána z oficiálních projevů, rozhlasu, čtená v tisku a zapisovaná do deníků, periodicky po několik let za sebou: „*Sta tužek a per vpisuje do kalendářků: Příští Silvestr doma!*“⁵²⁹

Kromě svátečních příležitostí poskytoval prostor ke vzpomínání samozřejmě i vojákův „běžný“ den. Mohlo se tak dít v čase k tomu asi nejpříhodnějším, v klidu „po službě“: „*Rozcítlivělí, tiší, nebubnovali jsme hlasitě slávu svého vítězství; rozběhli jsme se za vzpomínkami domů, do chalup svého dětství, k věcem a lidem svých včerejšků a k tomu všemu, od čeho jsme před půldruhým rokem utekli ... Co asi doma ... můj kluk ..., jestlipak ještě pořád má letadla rád ...?*“⁵³⁰ Jelikož služba čs. vojáků za druhé světové války se odehrávala od podmínek mrazů a sněhů polárního kruhu až po tropická vedra rovníku, proto bylo rozjímání umocněno atmosférou „pro našince“ nezvyklého geografického prostředí. Následující poznámka patří jednomu z těch, kteří o vzdálených krajinách přemýšleli uprostřed písku a kamení na pouštích severní Afriky a Středního východu: „*Po hlučných, rušných dnech přicházely ve tmě vzpomínky na domov. Čím větší samota, tma, ticho, tím neomylněji trefily vzpomínky domů. V kroužcích cigaretového kouře se modře odvíjely a tak se zpřítomňovaly, že procitnutí a návrat do studené skutečnosti se zdál být přeludem.*“ „*Kolik vzpomínek letělo dnes domů – ani poušť nemůže vysušit city v lidském srdci.*“⁵³¹

Zvláštním a velmi oblíbeným způsobem evokace pamětních vjemů, jak tomu v těch dobách bývalo zvykem, byl aktivní zpěv písní nebo pasivní poslech hudby či rozhlasu. Opět to s sebou přinášelo ryze individuální důsledky podle založení a momentální situace vzpomínajícího. Takto například reagovala skupinka čs. uprchlíků v Rumunsku v roce 1939, když (nejen) jim místní zpěvačka českého původu zpívala pro pobavení a obveselení: „*Za chvíli jsme ... změkli a slzy nám vstoupily do očí. Dáša totiž spustila: „Ta naše písnička česká, ta je tak hezká, tak hezká...“ Byla to píseň, která se vedle československé hymny stala symbolem vlasteneckých protifašistických postojů lidí u nás doma už v době mnichovské dohody a násilného odtržení pohraničí a poté v době německé okupace naší vlasti. Odcházeli jsme hluboce dojata, každý v zajetí vzpomínek na své blízké doma.*“⁵³² Jeden z pamětníků o zpěvu písní v exilu soudí velmi uvážlivě a realisticky: „*Doma jsme písně zpívali, tady je prožíváme. Každou jinak, ale všechny nás odnášejí domů, mezi naše a budí radost, že za ně bojujeme. A protože bylo po ruce pivo a kamarádi, nepodléhali jsme sentimentalitě, která na nás vehementně dorážela.*“⁵³³

Mnohým vojákům jako hmotné pojivo s blízkými slouží talismany a předměty, které si s sebou přinesli přes všechny nástrahy do exilu domova. Prsteny, řetízky, medailónky, různé oděvní součástky, ale i vojenské hodinky, přirozeně fotografie, ty všechny mají svým nositelům přinášet štěstí a také vzpomínku na blízké doma: „*Fotografie mívají zvláštní citový náboj. Ta moje sice mluví o době*

⁵²⁸ Viz Vladimír PŘIKRYL, *Pokračujte v horách. Svědectví zahraničního vojáka*. Praha, Naše vojsko 1947, s. 164.

⁵²⁹ Viz František GOTTLIEB, *Po druhé Tobruk*. Praha, Naše vojsko 1946, s. 67.

⁵³⁰ Viz HESS, *Byli jsme v Bitvě o Anglii*, s. 39.

⁵³¹ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 81 a 83.

⁵³² Viz KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, s. 54.

⁵³³ Viz FAJTL, *Létal jsem s Třistatřináctkou*, s. 43.

dávno minulé, ale v paměti stále živé.⁵³⁴ Za každou takovouto věcí je cítit touhu po šťastném návratu: „Čtyřicet šest let jsem měl tento medailónek při sobě ve dne, v noci a po dobu, co jsem létal, jsem ho před každým startem políbil se slovy: „Prosím tě, přiveď mě zase šťastně na zem.“⁵³⁵ V životě exulantů však někdy přichází i okamžiky, kdy i účta k těmto připomínkovým předmětům, „symbolům paměti“, „bere za své“ a ustupuje tvrdým potřebám „současné“ reality: „Peníze jsou stále naší slabinou. ... Odhodlávám se s těžkým srdcem prodat prsten od maminky. Ovšem košile je důležitější věc než sentiment. Nebylo vyhnutí.“⁵³⁶

Kromě představ řekněme „melancholicky-snových“ s velkou příchutí nostalgie se u pamětníků setkáváme také jiným s typem obrazů, konturami velmi racionálními, někdy až existenciálního rázu. Ty přicházely exulantům na mysl především ve chvílích, kdy dotyční sledovali dramatické dění v okupované vlasti: např. na podzim 1939 nebo v období heydrichiády.⁵³⁷ Dotyčné tyto události většinou nenechávaly chladnými a vyvolávaly v nich jak pocit úzkého souznění s obyvateli domova a vlasti, tak i závazku vůči nim: „Při čtení zpráv o našem domácím odboji, který platí draze za svůj odpor, zatínáme pěsti a jsme hrdi, že rozkaz mezi jiným uvádí, „že jsou to právě letci, kteří splácejí Němcům ránu za ranou.“ Slova pochvaly těší, ale také zavazují.“⁵³⁸ V rovině osobní se velmi často objevují obavy o rodinné příslušníky, což je v případě, že je pamětník vystaven riziku zajetí v boji, ještě více umocněno: „Na podzim roku 1941 ... můj strach nejspíš vrcholil ... nebál jsem se zranění či násilné smrti v letounu, hodně jsem se ale bál gestapa a také hrozby, že v případě mého zajetí bude utrápena za nelidských podmínek i má matka.“⁵³⁹

Předchozí slova nás přivádí k místu snad nejtýpčtějšímu pro válečnou paměť, ke vzpomínkám na nasazení v bojové akci. Přestože tyto okamžiky mají z hlediska zkoumání mnoho rovin a každý pamětník je prožíval vysoce individuálně, je možné vysledovat společné rysy. A to i v případě míst paměti vlasti a domova. I v takovýchto psychicky náročných chvílích (nebo právě proto) totiž vojákům vytanuly v myslích vzpomínky na místa jim blízká.

⁵³⁴ Viz Vilém SACHER, *Krvavé velikonoce*. Praha, Lidové noviny 1990, s. 127.

⁵³⁵ Viz KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, s. 12.

⁵³⁶ Viz Václav CUKR, *S trikolorou Francie na letounu. Deník československého stíhače z bitvy o Francii 1940*. Praha, Orbis 1946, s. 18. Amulety a talismany byly od nejstarších dob součástí výbavy vojáků jdoucích do války, kde víra a vědomí v jejich vlastnictví měly držitelé přinášet štěstí a ochraňovat je před smrtí či zraněním. Z pohledu religionisticko-antropologického se staly jistým projevem „lidového náboženství“ a to fakticky bez ohledu na dobu, zemi a často i kulturní kontext. Jak podotýká jeden z amerických afrikanistů Robert E. Handloff, víra v účinnost talismanů je projevem víry mezi „věřícími“ a mezi nimi se zpravidla neobjevují žádné důvody ke skepsi vůči účinnosti těchto praktik. Viz Robert E. HANDLOFF, *Prayers, Amulets and Charms: Health and Social Control*. African Studies Review, Vol. 25, No. 2-3 (Jun. – Sep., 1982), s. 192.

⁵³⁷ Na podzim 1939 byly v důsledku nepokojů a demonstrací uzavřeny české vysoké školy, 9 „původců“ z řad studentů a funkcionářů bylo popraveno a cca 1.200 skončilo na delší dobu v koncentračních táborech. O událostech 28. 10. a 17. 11. 1939 v protektorátu blíže viz např. PASÁK, *Pod ochranou říše*, s. 182–195; viz též BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 101–117. Jak uvádí odborná literatura, mezi 28. 5. – 1. 9. 1942 bylo zatčeno 3.188 Čechů, z nich bylo odsouzeno stanným soudem k trestu smrti 1.357, 89 bylo zastřeleno pro „neoprávněné držení zbraně“, 105 kvůli chybějícímu policejnímu přihlášení, 8 za „falešné obvinění“ a 477 za „schvalování atentátu“. O událostech spojených s heydrichiádou viz BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 300–318.

⁵³⁸ Viz FAJTL, *Létal jsem s Třistatřináctkou*, s. 71.

⁵³⁹ Viz JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, s. 6. Rodiny a příbuzní čs. vojáků soužících v zahraničí, které se podařilo nacistickým bezpečnostním složkám identifikovat, byly internovány. O problematice čs. zajatců bude pojednáno podrobněji v dalších kapitolách.

V ožehavém postavení se nacházeli především letci v operačním nasazení, často létající nad nepřátelským územím. Ti byli nuceni každodenně se vyrovnávat s eventualitou zajetí či smrti: „*Co když tam zůstanu příště? Většina z nás byla smířena s tím, že se domů nevrátíme. Někteří z nás zanechávali na velitelství či u kamarádů poslední vůli. Já si byl přímo jist, že se nevrátím, napsal jsem rodičům dopis na rozloučenou a tím to bylo vyřešeno. ... Také po zprávách o tom, co se děje se zajatými kamarády, jsme si říkali, že je lepší zařvat rovnou v mašině, než se dostat do rukou gestapa. S tím vědomím jsme také létali, třebaže jsme nemuseli, nikdo nás nenutil a ani nás nutit nemohl.*“⁵⁴⁰ Na druhou stranu se letcům mezi čs. vojáky v exilu jako jedněm z prvních dostávalo možnosti bojovat „se zbraní v ruce“, čímž se mnohým plnilo „dávne“ předsevzetí: „*Také jsme měli náckům co vracet, my jsme neodhazovali pumy nazdařbůh, naše rodiny byly většinou pozavírány v koncentracích a my jsme o tom dost přesně věděli. Ada měl u nás dluhy, tak jsme si mohli vybrat, kam pumy shodit, bylo z čeho.*“⁵⁴¹ Pokud ještě zůstaneme u průběhu bojového letu, pamětníci vzpomínají na jednu velmi „impresionantní“ chvíli – průlet nepřátelskou protiletadlovou palbou. V té chvíli, kdy se „čas neuvěřitelně vlekl“, mnozí opět vzpomínají: „*Zdá se mi, že není možné, abych se z toho pekla dostal se zdravou kůží. V okamžicích strachu moje myšlenky zalétly až domů k mamince.*“⁵⁴²

Jak jsem již naznačil v případě letců, okamžikem bojového nasazení se drtivě většinu pamětníků částečně vyplnil sen, pro který odcházeli do exilu a vstupovali do čs. zahraniční armády. Ať už sloužili u jakéhokoliv druhu zbraní. Druhou částí tohoto snu, nepříliš často avizovanou „nahlas“, byl šťastný návrat: „*Ilegálním odchodem ze své země ztratili vše. Nejen domov, spásnou kotvu člověka, ale i mnohé iluze. Poztráceli je během dosavadního putování cizinou. A co nejhoršího, vývoj událostí je začíná olupovat i o jejich naději poslední a největší. O sen návratu do rodné země! Ztratili snad všechno, krom právě této zoufalé touhy...*“⁵⁴³ Naplnění svého snu se však nedočkal každý... I proto také dochází k reakcím z řad pamětníků znalých situace „dole“, když se ohrazují proti falešným propagandistickým kliše, jež jsou neustále omílaná tiskem, rozhlasem i v nejrůznějších „vlasteneckých“ projevech: „*V reportážích z fronty se výraz "vlast" skloňuje ve všech pádech. Tak často, že pravý obsah pojmu se zamlžil. Pojem vlast se jeví jinak válečnému zpravodaji a jinak frontovému bojovníkovi. I mezi samotnými vojáky není jednotný náhled ... Ale do omrzení hlásat na stránkách frontových novin, že za vlast by měl voják kdykoliv položit život, je licoměrné.*“⁵⁴⁴

Návraty

Postupem válečných událostí a vlivem situace na frontách začíná představa o návratu zpět domů dostávat reálnější kontury. Vojáci samozřejmě chovají své naděje prakticky od prvního dne odchodu, stejně tak jako mezi sebou debatují o poválečném vývoji. Jak je již naznačeno výše, právě šťastný návrat je oním

---

⁵⁴⁰ Takto vzpomíná anonymní radiotelegrafista čs. 311. peruti RAF. Viz Petr RADOSTA, *Noci nad Německem*. Praha, Nakladatelství dopravy a spojů 1990, s. 129.

⁵⁴¹ Tamtéž, s. 240.

⁵⁴² Viz František LOUCKÝ, *Mnozí nedoletěli*. Praha, Naše vojsko 1989, s. 251. Setkávání se smrtí patří k okamžikům, jež jsou nedílnou součástí služby „na poli cti a slávy“ ve válečných letech. Souhrnně o této problematice viz HOLMES, *Acts of War*, s. 176–203.

⁵⁴³ Viz LIŠKA, *Cesty mužů*, s. 197.

⁵⁴⁴ Viz SACHER, *Krvavé velikonoce*, s. 39.

završeným cílem, který dává smysl jejich rozhodnutí o odchodu z domova. Sen o návratu na sebe bere vysoce individuální povahu podle charakteru a založení svého tvůrce, od představ defilé v čele slavnostní přehlídky v ulicích hlavního města až po vidinu prostého příjezdu. U některých vzpomínajících je znát jistý odpor k „oficialitám“ všeho druhu, a to včetně těch „návrátových“: „... *Já bych se nejraději vracel pěkně v tichosti, někudy zadem přes humna...*“ *poznámenal zamyšleně Bor. „Kdepak – Václavák tě nemine! Hudba bude vyhrávat...“ „To se ví! Lidi chtějí fangličky a růžový řečičky.“ „Právě proto bych se raději nejraději vracel někudy zadem přes humna,“ trval Bor na svém.*“⁵⁴⁵ Jak vidno, někteří si nejsou jisti reakcemi svého okolí, zčásti se jich obávají a někdy se dokonce otevřeně snaží předejít případným „domácím“ pomluvám v blízké i vzdálenější budoucnosti. Proto jeden z pamětníků odpovídá na otázku svého velitele, kde má všechna svá zavazadla takto: „*Prádlo mám na sobě, druhou košili mi někdo štípnul a jinak nic nevlastním. Aspoň mi nebudou doma vyčítat, že jsem se ve válce napakoval.*“⁵⁴⁶ Kromě představ pozitivních se u některých pamětníků objevují i stíny pochybností, obav a někdy dokonce strach před tím, že návrat a skutečná realita nebudou takové, jaké si je přáli a přejí mít: „*Vzpomínky na domov dostávaly konkrétnější podobu. Ale čím byl cíl naší cesty blíž, tím častěji se do duše vkrádaly neurčité obavy, s kým a s čím se doma potkáme, najdeme-li všechno tak, jak jsme si celou dobu idealizovali.*“⁵⁴⁷

Obzvláště živých obrysů představa nabývá v případě, pokud má dotyčný voják možnost přímo se účastnit bojů za osvobození vlasti. Sdělení této zprávy, kterou většina pamětníků přivítala s povděkem, bylo doprovázeno vzrušenými úvahami, neboť většina čs. vojáků považovala osvobozování vlasti za výjimečnou poctu. Když ovšem přišlo vlastní bojové nasazení a dosažení kontaktu s územím republiky, reakce byly různé. Pokud pamětníci měli možnost uvědomit si tento okamžik (např. po přiletu letadlem, po příjezdu ve vozidle či po příchodu pěšky „po svých“), většinou vzpomínají velmi emotivně: „*Den, na který jsme více než pět let čekali, nadešel. Vraceli jsme se domů. Radost, dojetí, vzrušení, naplnění touhy – vůně těch okamžiků mě bude okouzlovat stejně silně při každé vzpomínce.*“ „*Stál jsem na džípu a ohlédl jsem se po našem konvoji. Slunce se klonilo k západu, který se začal barvit, nad konvojem se zrnil zlatý prach a všude radost, a v nás největší. Tenhle nezapomenutelný obrázek našeho vjezdu ... mi zůstane navždy v očích.*“⁵⁴⁸ Při překročení hranic samozřejmě docházelo i k provedení „oficiálních rituálů“ jako např. slavnostnímu nástupu nebo symbolickému vztyčování vlajky, což se vždy dělo na půdě náležející předmnichovské ČSR: „*Velel jsem k počtě zbraň!*“ *a škt. Jirka Pujman hlásil veliteli, že jsme dorazili na hranice vlasti. Nestyděli jsme se za slzy dojetí.*“⁵⁴⁹ Překročení hranice inspiruje některé pamětníky k malému zamyšlení a rekapitulaci jejich válečné anabáze: „*Jsem už tedy doma. Právě si uvědomuji, jak zvláštní pojem to je. Procoural jsem tři díly světa za těch šest roků. Když jsem se vracel z agdského cvičiště (nebo kavárny) do dřevěného baráku, říkal jsem: Jdu domů. Když jsem šel z kinetonské kantýny do Manor Housu, říkal jsem, že jdu domů. Když jsem ležel ve stanu v Port Saidu, říkal jsem, že jsem doma. Byl jsem doma v bunkru u Wietrzna, ba vracel jsem se domů i na Citadelu z koupání v Hungaria fürdő. Ale teď, 3. října 1944 – jsem skutečně doma...*“⁵⁵⁰

⁵⁴⁵ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, s. 408.

⁵⁴⁶ Viz JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, s. 133.

⁵⁴⁷ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadíly*, s. 120.

⁵⁴⁸ Tamtéž, s. 122 a 127.

⁵⁴⁹ Tamtéž, s. 122.

⁵⁵⁰ Viz Ota BRÜCK, *Na průsmyku bílý kříž*. Praha, Naše vojsko 1968, s. 110.

Na radost a pohnutí příliš času nezbyvalo v případě, že k dosažení hranic došlo ve víru bojů. Pamětníci pak vše vnímají poněkud odlišně a s menší mírou intenzity a emocí: „Mnohokrát se mně tázali na pocity, jaké má voják, když stane aspoň jednou nohou na půdě, o níž ví: to je má vlast! Většina z nás by asi odpověděla stejně: v tom okamžiku není kdy na to myslet a stěží si to kdo uvědomuje v rachotu střelby, dunění ran, v napětí nervů, kdy chybný krok znamená možná konec. Snad tu pomyslounou čáru voják dávno překročil, nebo jí ještě nedosáhl – kdožpak to v tom okamžiku má čas počítat, to vědí bezpečně jen ti s mapami v rukou, většina se to doví až potom, až za šera utichne boj. Teprve až se natáhne někde v díře a k smrti unaven upadá do neklidného spánku, mihne se snad vojákovi mozkiem opilý vyčerpáním: *Vždyť já dnes spím vlastně doma!*“⁵⁵¹ Smyslu pro poetická slova se leckdy v takové chvíli příliš nedostává: „Nakonec jsem s hloučkem spojek a vojáků kolem štábu vyrazil k nedaleké státní hranici. Byli jsme nadšeni ani ne tak zmíněnou hranicí, jako tím, že nepřítel ustupuje. Zase kousek šance na přežití. Rozhodně jsme svoji drahou vlast nelíbili, jak se uvádí v čítankách a jak tvrdí „superhrdinové““⁵⁵²

Určitá skupina vojáků, rekrutovaná z řad zahraničních krajanů (mj. i třeba volyňských Čechů), měla spatřit čs. kraje vůbec poprvé. Zde se tak poprvé setkáváme s fenoménem, který lze pracovně nazvat „utváření představ o druhé vlasti“ a o němž bude ještě řeč později. Vysněná země známá dosud pouze z vyprávění předků se dotyčným „zhmotnila“ před očima: „Byl to vskutku jeden z mých nezapomenutelných zážitků. Smutný i radostný. Smutný v tom, že se nám nepodařilo vztyčit naši vlajku na hranici jako jedněm z prvních a ze ztráty našeho bojového druhu tanku „Žižka“, ale radostný, že ještě žijeme a budeme mít možnost uvidět rodnou zem našich předků.“ „Konečně se mi podařilo překročit československé hranice. Předě mnou se otevřela krajina, o které mne léta vyprávěl můj dědeček a o které jsem snil a toužil. Připadla mi velice známá, jako bych zde již byl. Snad jsem si ji vysnil, anebo je to výsledek kreslení náčrtu z map? Byl jsem v rozpacích a oči mi slzely.“⁵⁵³

Od hraničních patníků již poté není daleko mezi lid vlast obývající. Zatímco mnoho čs. vojáků (navrátilivších se především ze Západu) se s domácími obyvateli setkává až po skončení vojenských operací, jiní jsou nuceni i na půdě vlasti bojovat. Právě tito vojáci jsou nuceni řešit zapeklitou otázku, jak vyhovět rozkazům velení a přitom ušetřit „domácí“ civilní obyvatelstvo případných ztrát na majetku nebo dokonce životech: „Přál jsem si pojednou, aby se všichni naši lidé skryli hluboko do sklepů nebo opustili domovy a zůstal v nich jenom nepřítel.“⁵⁵⁴ Na ještě vyhocenější a obtížnější situaci vzpomínají ti, kterým se poštěstilo osvobodovat nepřitelem obsazené rodiště, často domov. V této chvíli předešlý problém nabývá vpravdě „existenciálních“ rozměrů – preferovat vojenskou nutnost a ohrozit tak bližní a místo mnohokrát vzpomínané nebo nesplnit rozkaz a nést poté odpovídající důsledky. Dotyční to opět řeší individuálně: „Stál jsem sice na pozorovatelně

⁵⁵¹ Viz Karel KLAPÁLEK, *Ozvěny bojů*. Praha, Naše vojsko 1968, s. 183.

⁵⁵² Viz LEHAR, *Měl jsem být zastřelen*, s. 75.

⁵⁵³ Viz PALIČKA, *Nezaváté časem*, s. 124 a 179. Blíže o fenoménu reemigrace volyňských Čechů viz např. Helena NOSKOVÁ, *Návrat volyňských Čechů: Naděje a skutečnost let 1945–1954*. Praha, ÚSD AV ČR 1999; viz též Jaroslav VACULÍK, *Dějiny volyňských Čechů*. 3. díl (1945–1948). Brno, MU 2001; kvalitativní rovinou zkoumání tohoto problému se ve své práci zevrubně zabývala perspektivní historička a etnoložka Jana Nosková. Viz Jana NOSKOVÁ, *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno, Ústav evropské etnologie FF MU 2007.

⁵⁵⁴ Viz František FAJTL, *Podruhé doma*. Praha, Naše vojsko 1984, s. 219.

*s dalekohledem v ruce, v duchu jsem se ale již procházel ulicemi rodného města. Jak je krásné zvlášť ve svěží jarní zeleni! ... Vrátil jsem se do přítomnosti: za chvíli zvednu telefon a na město dopadnou granáty. Při této myšlence jsem se zvlášť dobře necítil. Vybavoval jsem si všechny hrůzy války, které jsem viděl cestou z rozrušené sovětské země až sem. Přesto jsem věděl, že nezaváhám a bude-li třeba, dám povely k palbě. Cítil jsem, že nepřestanu válčit, dokud fašisté nebudou zcela poraženi. Ať granáty dopadnou na rodné město, možná že ohrozím i své příbuzné, ale přestanu bojovat teprve tehdy, až nepřítel bezpodmínečně kapituluje...*⁵⁵⁵

V paměti vojáků čs. zahraniční armády se však uchovává ještě jeden důležitý moment spojený s bojovým nasazením a také s jednou „velkou událostí“ z konce války. Jedná se o otázku pražského povstání. Objevuje se zde obava o osud hlavního města jakožto symbolického i faktického centra státu a vlasti, kterému drtivá většina ze vzpomínajících chtěla přijít na pomoc v řadách svých jednotek (z Východu i ze Západu). Leč z různých důvodů zůstalo toto přání většinou nenaplněno. V mnohých reminiscencích je znát menší či větší výčitka vůči „vysoké politice“, která opět rozhodovala bez ohledu na názor „lidu“ a čs. vedení: „Samozřejmě, že jsem nechyběl mezi těmi..., kteří se rezolutně dožadovali, aby čs. brigáda byla použita přímo k bojům osvobození republiky. Tehdy nám však tvrdili, že válečné události dostaly takový spád, že se německá bezpodmínečná kapitulace očekává již v nejbližších dnech ... I když nás tato skutečnost mrzela, nedávali jsme již hlavní vinu velení a prezidentu Benešovi, neboť jsme mezitím zjistili, že o tom, kdo dobude Berlín a osvobodí Prahu, se již rozhodlo dříve na nejvyšších místech a jako již mnohokrát v dějinách – bez účasti čs. vládních představitelů.“⁵⁵⁶

Z předešlé ukázky je možné vytušit závažný fakt související s naší problematikou. Se skončením války se z prostého faktu návratu do vlasti stává čin, z něhož je možné vytěžít významný „politicko-symbolický kapitál.“ Nese to svůj obraz i v paměti dotyčných zainteresovaných, kdy např. „návrat“ se stal významnou konturou vzpomínek čs. západních letců: „Bohužel, nebylo nám dopřáno zakončit naši bojovou činnost v oblacích naší vlasti. V Manstonu jsme marně čekali ... Bylo to velké zklamání, ale ještě větší zklamání spočívalo v tom, že sovětské velení nám zakázalo návrat domů.“⁵⁵⁷ Dojem, že s návratem vítězné armády do vlasti něco není v pořádku, se uchoval i ve vzpomínkách některých „neletců“: „I když radostná pocity při cestě vyzdobenými ulicemi byly hezké, příjemné, zdálo se mi, že tu chybí pocit štěstí a vzrušení prvních chvil po odtroubení. Pražané vítali 9. května Rudou armádu, 17. května naši armádu z východu, dnes nás, zatímco letci čekají ještě v Anglii. A přece právě oni byli v akci nepřetržitě od prvních výstřelů při vypuknutí druhé světové války, až do posledních momentů hrůzného dramatu. Neubráníl jsem se pocitu, že i tady funguje vysoká politická reže, která rozhoduje o pořadích na stupních vítězů.“⁵⁵⁸

Pokud je tomu situace nakloněna, jsou navrátilci vydáni napospas nezapomenutelnému přivítání v „lázni davů“ hlavního města, kde se postupně konají slavnostní přehlídky jednotlivých složek čs. zahraniční armády: „Do Prahy jsem

⁵⁵⁵ Viz Vilém SACHER, *Pod rozstríleným praporem*. Praha, Naše vojsko 1969, s. 293–294.

⁵⁵⁶ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 154. O plánech a reálném vývoji situace na frontách v roce 1945 viz Jaroslav HRBEK, *Politicko-strategické plány Spojenců v roce 1945*. In: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIAN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody. Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 20–22. Přehledově o aspektech pražského povstání viz např. Stanislav KOKOŠKA, *Praha v květnu 1945. Historie jednoho povstání*. Praha, NLN 2005.

⁵⁵⁷ Viz Miroslav A. LIŠKUTÍN, *Letecká služba*. Cheb, Svět křídel 1991, s. 118.

⁵⁵⁸ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 130.

poprvé přiletěl 17. května 1945, několik dnů po osvobození vlasti ... Byli jsme dokonale šťastni a nevázaně jsme jásali. ... Vítězství chutnalo neskonale sladce, pomáhali jsme vybojovat svobodu, už nám ji nikdo a nikdy nesmí vzít. ... Při přeletu naší krásné Prahy jsem prožíval poprvé po šesti letech nádherný pocit ze svobody a skutečnosti, že jsem konečně doma.⁵⁵⁹ Ještě s mnohem větší intenzitou vnímají dotyční setkání a svými blízkými a se svým domovem: „Zachtělo se mi hlasitě vykřičet štěstí do světa, že jsem tu, že jsem do svého města přece jenom přijel. Nikdy předtím a také už nikdy potom jsem to štěstí neokoušel tak živočišně.“⁵⁶⁰ Mnozí, zejména pak ti, pocházející z malých měst a vesnic jsou po vzoru legionářů první světové války přivítáni svými spoluobčany a to se všemi oficiálními poctami. V očích domácí veřejnosti se rodí noví hrdinové: „To hlavní a oficiální přivítání přišlo druhou neděli mé dovolené. Odpoledne za pochodu místní kapely přišla děvčata v krojích, s nimi celý obecní výbor, zástupci různých organizací a snad všichni občané, aby nás tři přivítali. Pak všichni společně jsem přes celou vesnici odešli do hostince, kde místní ochotníci na naši přivítanou sehráli divadlo. Po představení byla beseda, beseda a nové vítání, stisky rukou a i polibky kamarádů, děvčat místních i z ostatních vesnic. Přišel pan řídící se žáky, on mne zapisoval jako prvňáčka, učil, vychovával a vedl mládím. Přijel pan ředitel měšťtanské školy a můj třídní učitel. Byl tam staříčkový pan farář, který nás všechny křtil, staré hříchy odpouštěl a novým žehnal, který také o dva roky později z kazatelny ohlašoval, že ve stav manželský vstoupiti míním. Tak skončilo mé mládí, plné snů, odhodlání a skutečností, začal nový život, život tvořivé práce, starostí, zklamání a budování.“⁵⁶¹

Mnohým se zdá, že slavnostním defilé nebo shledáním s blízkými se válečná kapitola uzavírá a že začíná nový, mírový život. Proto na tyto okamžiky vzpomínají v duchu více než pozitivním: „A tak to všechno skončilo, šťastně skončilo, odešlo to jako zlý sen. Byli jsme zase doma, v míru, hojnosti, spokojenosti, uprostřed přátel a rodiny. Vše zlé se zapomenulo, alespoň si to říkáme. Je to až neskutečné, je to až neuvěřitelné, ale je tomu tak a tak tomu věříme.“⁵⁶²

Na druhé straně, opět z různých příčin, zdaleka ne všichni sdílí nekritické „ponávratové“ nadšení. Mnozí jsou konfrontováni s faktem, že jejich blízcí byli v době okupace pronásledováni, tvrdě postiženi nebo se exulantům zcela prostě „odcizili“ a blízkými tak přestali být. V případě zcela nejhorším se někteří vrací, aby se dozvěděli zdrcující zprávu o tom, že své blízké již nikdy nespatrií. Ztráta bližních (a tím často i domova) znamená těžký střet s dřívějšími válečnými představami, další velký životní zlom, nutnost začínat zcela „znovu“. Kromě pocitů zármutku nad ztrátou blízkých se velkým zdrojem negativních dojmů a frustrací stávají dojmy získané po konfrontaci s panujícími poválečnými poměry v Československu, problémy s obtížným získáváním bydlení, se sháněním vytoouženého zaměstnání, s nabytím odpovídající funkce nebo obecně s neporozuměním. Proto jsou vzpomínky ve svých odsudcích někdy tak radikální: „Byl to pro mne zážitek. Nikde nic nebylo rozbito, jen nějaký větší dům na Václaváku a sem tam ještě někde něco. Krámy a výlohy byly zasklené, hospody fungovaly, tramvaje jezdily a všichni Pražáci tvrdili, že bojovali u rozhlasu nebo na barikádách. Bylo mně trapně, jako bych přestával rozumět lidem – těm, kteří neměli za sebou to, co já. Nějaký šestý smysl mě varoval „drž hubu“. „Byl jsem prostě trochu jiný. Trochu jiní (než jsem si představoval), byli i protektorátníci. Nějak se všechno změnilo a zpodivnělo. ...

⁵⁵⁹ Viz FAJTL, *Velel jsem stíhačům*, s. 158.

⁵⁶⁰ Viz RESSEL, *Mé cesty válkou*, s. 358.

⁵⁶¹ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. Jaroslav DOSTÁL, b. n. Gottwaldov 1966, s. 11–12.

⁵⁶² Viz Zdeněk KAŠIČKA, *Příběh letce Bohumila Netopila*. Olomouc, Danal 2001, s. 33.

Připadal jsem si jako absolvent zvláštní školy pro zaostalé blbečky, protože se kolem mě děly věci, které jsem nechápal.“ „Z ušlápnutých lidiček se stávali zuřiví Němcebíjci, tím zuřivější, čím víc másla měli z kolaborace na hlavě. Ze šmelinářů, zlodějíčků a různých kriminálníčků se rázem stávali zasloužilí odbojáři a bojovníci za svobodu proti fašismu a hrnuli se jako lavina zlatokopů do pohraničí k bezostyšnému rabování. Hrnuli se do všelijakých funkcí, vytvářeli si nové existence. Slušní lidé nebo skuteční antifašisté a odbojáři byli tady spíš výjimkou.“⁵⁶³

„Druhé“ domovy, vlasti a nové návraty

Vlivem dlouhého pobytu čs. vojáků v zahraničí můžeme v paměti sledovat utváření zajímavého fenoménu. Díky dlouhodobému exilovému prožitku citový vztah k určitému teritoriu nabývá takové intenzity, že přerůstá stadiem vnímání „spojenecké“ či „bratrské“ země a zcela oprávněně lze hovořit o utváření obrazu „druhé vlasti“. Jeden z pamětníků takto např. hovoří o Británii: „... země, která se bez nadsázky stala naší druhou vlastí, jejíž obyvatelé se k nám po celé čtyři roky našeho pobytu chovali více než přátelsky.“⁵⁶⁴ Jako v jiných případech pamětních míst se tak samozřejmě děje v úzké souvislosti s reálnými událostmi, neboť na půdě nových vlastí dotyční někdy navazují více úzké přátelské, partnerské, jež v mnoha případech vyúsťují ve svazky manželské, což vede i ke zrození pocitu „nového“ domova. Když válka skončí, jedním z jejích mnoha důsledků se mohla stát i svobodná či spíše vynucená změna občanské příslušnosti a s tím také i domova a vlasti (jako např. v případě poválečných reemigrantů do Británie nebo ze Sovětského svazu). Stará vlast a domov se tak v myslích pamětníků velmi často dostávají až na druhé místo v pořadí, přesto je však k rodným místům váží jakási neviditelná pouta. Jeden z „novopečených“ Američanů v tomto smyslu také hovoří ještě za války: „Doufám, že se do staré vlasti vrátím s touto divizí, ale po válce budu žít v Americe, kterou jsem si zamiloval. Člověk má určité vztahy k rodné zemi a tak v koutku srdce doufám, že jí bude dopřáno vrátit se po osvobození k demokratickému systému.“⁵⁶⁵

Jak již naznačuje předchozí ukázka, paměť vlasti a domova se mírou vrchovatou prolíná s vnímáním poválečného celospolečenského vývoje. Mnoho bývalých čs. zahraničních vojáků, kteří se po válce vrátili do Československa, bylo několik let po skončení války opět postaveno před existenciální rozhodnutí týkající se budoucnosti: „Celý svět se začal kolem Boba hroutit, znovu se dostal dolů, na kolena. Nezbylo mu nic jiného, než prostě konstatovat, že vlast, pro kterou přes pět let riskoval svůj život, se ho zřekla a že bude tedy třeba hledat opět nějakou cestu do ciziny – a začít znova.“⁵⁶⁶ Někteří opět opustí to, co jim je tolik drahé, znovu přechází hranice a prožívají již jednou prožité. Ovšem poněkud jinak, ve změněné době a s poněkud změněnými „kulisami“: „A tak jsme vyrazili – směr Bavorsko. V duchu jsem se nemohl ubránit prazvláštnímu pocitu. Před jedenácti lety jsem

⁵⁶³ Viz Vladimír LEVORA – Zora DVOŘÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Praha, Josef Hříbal 1993, s. 233, 235, 237. Obecně o problematice návratu a etablování vojáků do civilního života viz HOLMES, *Acts of War*, s. 394–403. Přehledově o problematice poválečného Československa viz např. Karel KAPLAN, *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha, Panorama 1990; nejnověji viz např. Jaroslav CUHRA a kol., *České země v evropských dějinách*. Díl IV (Od roku 1918). Praha – Litomyšl, Paseka 2006, s. 155–175.

⁵⁶⁴ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 113.

⁵⁶⁵ Viz Milan Jan HALLA, *Rozervaná dekáda 1938–1948*. Praha, Vyšehrad 1992, s. 187.

⁵⁶⁶ Viz Bohuslav VELVARSKÝ – Čestmír SLÁDEK, *Tobrúcká krysa stíhačem*. Praha, Naše vojsko 1996, s. 146.

opouštěl zrazenou republiku, abych bojoval proti německým nacistům. Teď jsem utíkal z republiky vydané všanc komunistům, se kterými jsem ji pomáhal osvobodit. A utíkal jsem do Německa, abych tam našel demokracii a zachránil si život. Mohl jsem si jen opakovat to, co po letech pivovarský sládek dramatika a prezidenta Václava Havla ve hře *Audience*: „To je ale paradox...“⁵⁶⁷ Opět přichází čas na překračování hraničních kamenů a na tiché přísahy: „Cítil jsem, jak mi vlhnou tváře. V duchu jsem přísahal, že dokud budu živý, budu bojovat proti diktátu komunistů, ať mě život zanese kamkoliv.“⁵⁶⁸

Poté, když se staronovým exulantům podařilo usadit se a vybudovat nové domovy, mnoho se jich pouští do aktivit mj. usilujících o změnu politické situace ve staré vlasti. I přes to, že jejich možnosti zasáhnout nějak výrazněji do mezinárodního dění nejsou veliké, snaží se jednat podle svého přesvědčení. Stopy tohoto snažení nalezneme i ve vzpomínkách, a to jak na dlouhodobou činnost obecného rázu, tak i na konkrétní reakce: „Od roku 1950 jsem – již ve Spojených státech – pracoval pro svobodu naší vlasti i jiných porobených národů. Posílal jsem memoranda, protesty i osobní dopisy. ... V krajanských časopisech jsem publikoval vlastenecké básně a články na obranu porobené vlasti.“⁵⁶⁹ „Nějaké klidné závětrí jsem však nikdy nehledal. Vždycky jsem se snažil pracovat ve prospěch obnovy demokracie ve staré vlasti a doufal jsem, že se toho dne dožiji.“ „Po 21. srpnu 1968 jsme s krajany uspořádali tichou demonstraci v Londýně a připojila se k nám i celá řada Britů. Prošli jsme tehdy celým městem na protest proti barbarské okupaci naší vlasti komunistickými armádami. Na sovětské ambasádě jsem se potom oficiálně zřekl svých sovětských válečných vyznamenání, ty mi totiž pražský soud v roce 1950 neměl právo odebrat...“⁵⁷⁰

Mnozí z bývalých čs. zahraničních vojáků však pod vlivem nejrůznějších okolností učinili rozhodnutí ve vlasti setrvat: „Jeden z důvodů, proč jsem neutekl do exilu, byl slib daný mé mamince týrané před časem v německém koncentráku a nyní nemocné, že ji a tatínka už nikdy neopustím. ... Také víra, vlastně jistota pevného manželství, které neselže, ať se stane cokoli, mě pevně držela doma.“⁵⁷¹ A to i přes to, že k některým se ona „vlast“ začala záhy chovat více než macešsky. Jako k cizincům, nebo dokonce k nepřátelům ve vlastní zemi... Přicházejí o práci a často se ocitají ve vězeních, kde v pohnutých chvílích jejich vzpomínky patří osobám jim blízkým. Mnozí jsou vystěhováni z míst svého bydliště, jsou nuceni hledat si nejen nové domovy, ale i nová (často podřadná) zaměstnání a začít „nový život“, podobně jako někteří jejich bývalí spolubojovníci v zahraničí. Ti, kteří se ocitají v jakémsi

⁵⁶⁷ Viz Josef BURŠÍK, *Nelituj oběti*. Praha, Naše vojsko 1992, s. 110.

⁵⁶⁸ Tamtéž, s. 111. Po únoru 1948 opět z Československa přes hranice směřovala jedna z dalších migračních vln, o jejíž početnosti se vedou mezi odborníky spory. Nejvíce badatelů se shoduje na číslu cca 60.000 uprchlíků. Viz František KOUDELKA – Josef ŽATKULIAK, *Emigrace*. In: Jirí KOCIAN (ed.), *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*. Elektronická verze na http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Prirucka48_89.pdf (citováno 6. 8. 2008), s. 54 a 55.

⁵⁶⁹ Viz Josef Václav TOMAN – TOMÁNEK, *Hlas českého legionáře z Volyně. Třetí čs. odboj v Americe 1950–1989*. New York – Praha, Hlas – Voice 1993, s. 5.

⁵⁷⁰ Viz BURŠÍK, *Nelituj oběti*, s. 114 a 124. Československému pounorovému exilovému hnutí na rozdíl od jeho předchůdců do značné míry nepřály geopolitické poměry panující studené války. V daleko větší míře trpěl také vnitřní nejednotností, roztržitostí a také „odtržeností“ od domácích poměrů. V tomto ohledu měla posléze exilová vlna politické emigrace po roce 1968 značnou výhodu a zcela jiné postavení. O pounorovém exilu viz např. Zdeněk JIRÁSEK – Miloš TRAPL, *Exilová politika v letech 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti pounorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc, Centrum pro čs. exilová studia 1996; Karel KAPLAN, *Pounorový exil 1948–1949*. Liberec, Dialog 2007.

⁵⁷¹ Viz František FAJTL, *Dva údery pod pás*. Praha, Dita 1993, s. 43.

„vnitřním exilu“, se snaží obrnit vírou v budoucí změnu poměrů: „*Proti hanebnosti totalitního režimu jsem se zaštitil čistým svědomím a vírou, že nespravedlnost jednou musí skončit a která také v roce 1989 zmizela.*“⁵⁷² Po mnoha letech se někteří dočkají (alespoň částečného) ospravedlnění, velká spousta však takové štěstí nemá...

Změna poměrů na konci 80. let minulého století se stává dalším záchytným bodem paměti. Pro persekované a odstrčené „domácí“ čs. válečné veterány, stejně tak jako pro exulanty tento okamžik znamená nový návrat. A to jak v rovině faktické, tak i symbolické: „*Přiznávám se, jsem rád a nesmírně mě těší, že jsem se mohl po listopadu 1989 vrátit do vlasti důstojným způsobem; na území, se kterým mě tak těšně spojují osudy mých předků. Zvolil jsem si za své povolání obranu této vlasti ve shodě s tradicí našeho rodu, neboť pocházím ze starobylého kmene Chodů, strážců hranic. Dostalo se mi té cti, že jsem měl možnost za tuto zemi v druhé světové válce bojovat se zbraní v ruce.*“ „*Po šesti letech v čs. vojenských jednotkách na Východě, po třech poválečných letech ve vlasti a po čtyřiceti dvou letech v exilu na Západě jsem šťasten, že jsem opět ve svobodném Československu. Že jsem doma...*“⁵⁷³ Přichází doba návratů a svobodných setkání s příbuznými, se známými a s bývalými spolubojovníky. V okamžiku, kdy jsou s retrospektivou oficiálně oceněny válečné zásluhy z druhoválečných bojů, při té příležitosti se někteří s vlastní opět vnitřně ztotožňují: „*V zaplněném Velkém sále pražského Paláce kultury se ozval mohutný potlesk. To diváci, mezi nimi velký počet mládeže, vzdávali poctu bojovým letcům a vynikajícímu stíhacímu pilotu, čarostřelci, válečnému esu Rinope – Peřinovi, patnáctinásobnému vítězi nad nepřitelem. ... Postál ten okamžik čelem k divákům, napřímil své osmdesátileté tělo do vojenského postoje a byl šťasten, že velké uznání se mu dostává na půdě staré vlasti. Cítil, že s ní drží kořeny svého bytí a že se k ní, v tuto slavnostní chvíli, vrátil i srdcem. Prožíval nádherný pocit a v duchu pokorně poděkoval Bohu za tak bohatý, i když někdy krutý osud.*“⁵⁷⁴ Někteří i ve svém pokročilém věku opět mění svůj domov a opět se stěhují z exilu zpět do země v „srdci Evropy“.⁵⁷⁵

⁵⁷² Viz FAJTL, *Velel jsem stíhačům*, s. 162. Čistky především řadách důstojnického a poddůstojnického sboru probíhaly v několika vlnách a za využití nejrůznějších legálních i nelegálních prostředků. V dlouhodobém horizontu to vedlo nejen k obměně složení důstojnického sboru, ale také k poklesu úrovně velení armády. Viz Jiří BÍLEK – Jaroslav LÁNÍK – Jan ŠACH, *Československá armáda v prvním poválečném desetiletí (květen 1945 – květen 1955)*. Praha, MO ČR 2006, s. 104–111. Klíčovou úlohu v persekuci bývalých zahraničních vojáků hrálo Bedřichem Reicinem po sovětském vzoru budované Obranné zpravodajství (později 5. oddělení Hlavního štábu). Blíže o jeho činnosti viz František HANZLÍK, *Vojenské obranné zpravodajství v zápase o politickou moc 1945–1950*. Praha, Themis 2003. Jedním z cílů často bezdůvodného pronásledování bývalých čs. zahraničních vojáků bylo získání jejich bytů či majetku. Takto bylo např. v rámci akce D získáno vojenskou správou na 2000 bytů v hlavním městě. Viz Věra BŘACHOVÁ, *Akce „D“ a internace čs. důstojníků v TNP Mírov*. In: Ivana KOUTSKÁ – František SVÁTEK (eds.), *Politické elity v Československu 1918–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994, s. 188. Jinak přesuny „státně nespolehlivých osob“ za účelem získání bytů ve velkých městech probíhaly v rámci tzv. akce B, jejíž hlavní část probíhala v letech 1952–1953 a týkala se prakticky všech vrstev obyvatelstva. Podle dobových dokumentů bylo z 2.200 případů schválených k vystěhování nakonec vystěhováno 1016 případů. Viz *Akce B – vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst 1952–1953*. Praha, ÚSD AV ČR 1992, s. 20–21.

⁵⁷³ Viz BURŠÍK, *Nelítuj oběti*, s. 9 a 10.

⁵⁷⁴ Viz František FAJTL, *Generál nebe. Podle vzpomínek Františka Peřiny*. Praha, Naše vojsko 1992, s. 186–187.

⁵⁷⁵ Zde se, viděno pohledem migračních studií, setkávají se spíše rozpačitými a odmítavými reakcemi většinové, tradicionalisticky založené, společnosti (v jejich očích se tito „odrodilci“ vracejí proto, že se jim nepodařilo „uspět“ na Západě...) Jak se domnívá na základě svého výzkumu Zdeněk Nešpor, ve většině případů ovšem v návratu do Československa (či do ČR) hrají roli spíše jiné než hospodářské či mocenské důvody, jako např. vazby sociální a symbolické. Viz Zdeněk R. NEŠPOR,

S pádem komunistických režimů zároveň nastává čas „exploze paměti“, která byla doposud na půdě vlasti potlačovaná, deformovaná a svázána oficiálním dějinným diskurzem interpretace minulosti. Kritika mj. míří i do řad bývalých spolubojovníků: „... *tragédie desetiletí naší historie nespočívala jen v despotii komunismu, ale především ve zbabělosti a servilitě jeho sluhů, kteří z nejrůznějších důvodů dokázali popřít sebe sama i všechno, za co jiní neváhali obětovat i život. Uvědomil jsem si to při četných setkáních s bývalými frontovými spolubojovníky při návštěvách po listopadu 1989. Není totiž radno jim o Ludvíku Svobodovi říkat pravdu. Ale snad je už pryč doba, kdy se svobodně mohlo jen lhát.*“⁵⁷⁶ Je zřejmé, že bezbřehou radost z pádu komunismu a nekritický optimismus ohledně vývoje poměrů ve vlasti (nikoli nepodobný pocitům v let poválečných) nesdílí zdaleka všichni. Příčinou je např. nespokojenost z nepotrestání viníků z doby komunistické nadvlády, částečné znechucení z poměrů panujících v nyní již svobodné vlasti, nebo neúspěch či průtahy při vypořádávání záležitostí týkajících se jejich blízkých a bývalého domova. Naznačuje to i následující úryvek z životopisného rozhovoru:

Arnošt Brichta (dále AB): ... *Ještě jedna věc. Já jsem s vojákama tady po počátečních nesnázích dosáhl porozumění, neboť nejsem že jsem se z podplukovníka stal plukovníkem ve výslužbě. Oni mě taky, Vojenská akademie, dali nostrifikaci, protože mi povídali: „My víme, jak to chodí venku, my vám dáme nostrifikaci...“*

Pavel Mücke (dále PM): *Takže vám všechny tituly uznali?*

AB: *Takže mě všechny tituly uznali. Já jsem doktor – inženýr, což je výjimka. Když jsem se tady potom snažil ještě něco dělat, tak se na mě potom dívali skrz nos... (usmívá se)*

PM: (usmívá se)

AB: ... *Já jsem si chtěl udělat docenturu a pro to jsem nenašel pochopení ...*

PM: *Hmm.*

AB: *Tak jsem od toho upustil. S vojákama jsem vyšel slušně. Ale co se týče těch ostatních věcí, já jsem například dodnes nedosáhl dědictví po otci, dodnes nedosáhl toho, abych mohl dědit po strýci, teda ne že bych byl sám, to by se týkalo rodiny, buď širší a nebo užší. Sedí tam komunisti, mají ty úřady v ruce a ty soudy nejsou dodnes schopné něco udělat. Takže po této stránce to je tak, jak to řekl ten místní předseda legionářů, co nedávno zemřel, a ten říká, že my jsme spíše výstrahou do budoucna, jak se s náma jedná. S výjimkou vojenskou... Tak to je všechno.*⁵⁷⁷

Je dost dobře možné, že pro některé exulanty mohlo setkání se starou vlastí po roce 1989 znamenat takovou negativní zkušenost, jež mohla být původcem i pocitu trvalého vykořenění a jistého druhu traumatu. Iluze o vlasti a domovu, které v sobě chovali téměř po čtyři desetiletí, se mohly (možná definitivně) rozpadnout po konfrontaci s čs. realitami začátku 90. let 20. století, jako se tomu událo v případě následujícího pamětníka hovořícího o svých osudech na veřejné besedě:

Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie. Sociologický časopis 41, 2005, č. 1, s. 33 a 51.

⁵⁷⁶ Viz FAJTL, *Generál nebe*, s. 121. Tento střetný pohled se mj. také odvíjí od rozdílných osudů bývalých zahraničních vojáků po skončení druhé světové války, přičemž v osobní rovině zdaleka hranice neprochází tak zřetelně mezi „západními a „východními“, jak by se mohlo na první pohled zdát.

⁵⁷⁷ Citace závěrečných pasáží rozhovoru autora s plk. v.v. Arnoštem Brichtou, holešovským rodákem a bývalým příslušníkem 1. čs. divize ve Francii a 1. čs. samostatné obrněné brigády ve Velké Británii. Podobně jako u mnohých dalších je exilová zkušenost Arnošta Brichty velmi bohatá, neboť strávil přes 40 let v Austrálii a Velké Británii. V současné době pobývá část roku ve svém australském druhém domově, část pak ve své staré vlasti. Rozhor byl natočen 12. 9. 2004 v Praze a jeho přepis je v archivu autora této práce.

Tomáš Pavlů: *Pokud nikdo nebude mít jiný dotaz, tak já bych si dovolil možná dotaz poslední. V podstatě všichni jste zmiňovali těžké začátky ve Francii a někdy i s velmi kritickými poznámkami na toto prostředí. Jaký je váš vztah k Francii teď? Já si třeba vzpomínám ... že Anina (Stránská pozn. P.M.) o Francii hovoří jako o své druhé vlasti. Takže kdybyste mohli krátce a upřímně říct o svém vztahu ke své třeba nové vlasti.*

Jaroslav Vrzala: *Provokace...*

(úsměvy publika)

Jaroslav Vrzala: *Já osobně, taky asi kvůli této činnosti, kterou jsem vyvíjel, jsem se s touto zemí (Francií – pozn. P.M.) nikdy nesžil. Takže jsem se cítil [být] Moravánem až do posledního coulu a do jisté míry [tomu tak bylo] až do počátku let devadesátých, kdy „uvítání“ exilu doma, zejména politického, bylo tak nepříjemné, že do té doby byl pro mě domov tam (v Československu – pozn. P.M.), zatímco vyhnancem jsu teprve teď (od začátku 90. let 20. století – pozn. P.M.).⁵⁷⁸*

Jaký je domov a jaká je vlast

A jsme u konce jednoho vědeckého vyprávění, složeného z malé mozaiky úryvků a velkého propletence životních příběhů „krátkého“ 20. století. Od časů předválečných jsme se dostali až na práh současnosti. Možná si říkáte, jaký že to z předchozích řádků plyne závěr? Odpovědi na tuto otázku jsou následující.

S jistotou lze konstatovat, že místa paměti, jež tvoří námi sledované pojmy vlast a domov, se do mysli bývalých čs. zahraničních vojáků vepsala velmi výrazně. Svůj obraz to s sebou nese i v analyzovaných pramenech: jak v sepsaných vzpomínkových pracích, tak i v ústně sdělovaných životopisných rozhovorech. I přes individualitu a specifickou každého svědectví zde existuje jistá odlišnost. Zatímco ve vzpomínkách a memoárech se zmiňovanými pojmy operuje poměrně často, tváří v tvář někomu „druhému“ (jednotlivému tazateli či celému publiku) je vyjadřování na tato témata poněkud obtížnější. V souladu se všemi příručkovými poučkami o vedení rozhovorů velmi záleží na prostředí, atmosféře a právě oné „druhé straně“. V případě, že je tazatelem osoba blízká či známá, vzpomínající samozřejmě hovoří otevřeněji. Na druhé straně, pokud je mu tazatel názorově velmi blízkým (např. příbuzným, spolubojovníkem apod.), může narátor právě ona témata s „přecházet“ s tím, že je není třeba dále rozebírat. Pokud je ovšem tazatelem někdo cizí, nebo pokud pamětník stojí před velkým publikem s přídechem neznáma, válečný veterán při svém výstupu velmi dobře váží slova, a to včetně těch o vlasti a domovu. Je tedy možné konstatovat, že o těchto tématech se čs. zahraničním vojákům spíše lépe píše, než hovoří.

Jak nám naznačují kontury paměti, představy o vlasti a domovu jsou velmi různorodé. Faktem zůstává a je to již částečně naznačeno výše, že ani jeden z pamětníků nepřipojil ke svému výkladu definici těchto pojmů (i když si byly často vědomi jejich „pružnosti“ a „ohybnosti“). Odhlédneme-li od obtížnosti takového úkolu, zdá se, jakoby však přesné vymezení tato místa paměti ani nevyžadovala. Existují s jakousi podvědomou samozřejmostí a naopak v jejich nejednoznačnosti je ona magická, přitažlivá síla. I přes veškeré pochybnosti pamětníci v jejich existenci

---

⁵⁷⁸ Citace pochází ze závěrečné části besedy s čs. exulanty a emigranty do Francie z let 1938–1989, jež se konala na půdě jezuitské koleje na Rue de Sevres v Paříži dne 3. 5. 2003.

věří, což je pro historika směrodatné. Přestože domovy a vlasti na sebe berou tisícero podob, je možné i zde vysledovat jisté rysy.

Jak je zřejmé z výše zmiňovaných ukázek, oba pojmy jakožto místa paměti čs. vojáků jsou spojena s určitými pamětními „body“ či konturami, které vycházejí z individuálních prožitků – loučení, odchod, překonávání hranic, vzdálenost, strach o bližní a o návrat, návrat, shledání. Ty se prolínají s recepcí „velkých“ událostí a dějů, které vstupují pamětníkům do jejich „malého“ života a ovlivňují jejich vnímání a také rozhodování: Mnichov, 15.3. 1939, heydrichiáda, pražské povstání, mocenský vzestup KSČ, rok 1968, rozpad komunistického bloku apod. Tento „pamětní amalgám“ se pak podílí na utváření míst.

Zatímco domov je místem více „hmatnější“ a „hmatatelnější“, oscilujícím okolo vzpomínek na místo narození či bydliště, představa vlasti je zřetelná méně a vztahuje se také k širšímu geografickému celku. Pokud bychom to měli vyjádřit matematickou terminologií, domov se velmi často stává podmnožinou vlasti, leč neděje se tomu bezvýhradně. Ve spoustě případů se jeho geografický i symbolický horizont rozrůstá natolik, že ve vlast doslova „přerůstá“ a je s ní v paměti ztotožňován (domov = vlast). Proč se tak pravděpodobně děje, o tom se zmíním záhy. Vlast a do jisté míry i domov oplývají určitými „hmatnými“ atributy (např. hranice, stát, vláda, armáda, státní vlajka, hlavní město, upomínkové osobní předměty,...), které jejich značně „imaginární“ existenci pomáhají částečně vymezit, zhmotnit, symbolizovat.

Podle mého názoru zásadním faktorem i rysem, na jehož základě se místa paměti formují, jsou lidé. Jsou to právě vztahy a citová pouta k lidským společenstvím nejrůznějších velikostí, které tvoří onu pamětní třešť pozdějších vzpomínek.⁵⁷⁹ Mnohým vzpomínajícím se proto při vyřčení slova DOMOV velmi často vybaví tváře lidí jim blízkých, ať už se jedná o rodinné příslušníky, příbuzné, přátele či známé. Jak říká francouzský filozof Paul Ricoeur, blízcí jsou lidé takoví, kteří obklopují a „zajišťují“ naši existenci a kterým na oplátku v procesu „vzájemného uznávání“ (approbation mutuelle) „zajišťujeme“ existenci i my.⁵⁸⁰ Díky nim domov, pojem více „prožívaný“ než „užívaný“, dostává reálnější obsah. Při troše zobecnění tak vedle sebe můžeme postavit poměrně dobře rozeznatelnou a „reálnější“ existující dvojici **domov – lidé blízcí**.

Je třeba ovšem zmínit, že kromě roviny řekněme „psychologicko-sociální“, při vnímání domova mohly velkou roli hrát také faktory z oblasti řekněme „sociálně-právní“. Z příslušnosti člověka k určitému místu totiž vyplývala celá řada předpisů a nařízení, která dotyčnému zajišťovala existenci v dobové právní a sociální realitě. Jednalo se např. o tzv. domovské právo (uzákoněné 3. 12. 1863, zrušené 31. 12. 1948) nebo o tzv. příslušnost soudní.⁵⁸¹ Zde ovšem narážíme na limity pamětních míst, neboť vzpomínky na tento aspekt nejsou ve vzpomínkových pracích většinou zachyceny, neboť byly buď brány za samozřejmé anebo upadly v zapomnění...

Poněkud jiný odstín si s sebou nese VLAST. Ačkoliv často dochází k již zmiňovanému ztotožňování a směřování obou pojmů, včetně „obrazové personalisace“, vlast je přeci jen vnímána jako větší územní celek, který obývá širší lidské společenství: **národ**. I když na toto téma bylo napsáno již mnoho prací a stále se o něm vedou bezpočetné debaty, je nutné se u něj pozastavit. Z pamětního studia totiž prosvítá fakt, že drtivá většina vzpomínajících se cítila být příslušníky určitého

⁵⁷⁹ O Halbwachsově konceptu rámců paměti byla řeč výše.

⁵⁸⁰ Viz Paul RICOEUR, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris, Seuil 2000, s. 162.

⁵⁸¹ Viz *Slovník naučný*. II. díl. Praha, I.L. Kober 1862, s. 251. O domovském právu viz např. *Ottův slovník naučný*. VII. díl. Praha, J. Otto 1893, s. 820.

národa (v mnou sledovaných případech především českého) a to v jeho střeoevropském, „herderovsko-romantickém“ pojetí, mezi jehož klíčové znaky patří především etnicita a společný jazyk.⁵⁸² Jelikož každý národ tohoto typu vyžaduje ke své existenci svůj „životní prostor“, na kterém touží zrealizovat své „dějinné poslání“ – zbudování **státu**, pomyslná trojice **vlast – národ – stát** tak může tvořit symbolický protipól obecnějšího charakteru ke dvojici „domov – blízcí“.

Když v roce 1918 vznikla Československá republika (podle Masarykových představ se mělo jednat spíše o stát „nadanárodního“, švýcarského typu) a naplnily se tak tužby „státuchtivé“ většiny českého národa, vlast se Čechům ztotožnila se státem, což se projevuje i paměti čs. vojáků.⁵⁸³ Po Mnichově došlo ke „zmenšení“ vlasti a oslabení státu, který po 15. březnu 1939 zaniká a situace se v poněkud jiných poměrech vrací do „předstátního“ stadia. Šok z těchto zvrátů zanechává výraznou stopu. Boj za obnovu republiky pak tvoří „vyšší“ smysl a jednu z duchovních opor identity v dalším jednání. Pokud jsou vzpomínající později komunistickým režimem perseklováni, nebo dokonce nuceni opustit republiku, v paměti je to doprovázeno opět svým odrazem, mnohem více diferencovaným oproti tomu druhoválečnému: ve vazbě vlasti a národa vznikají „trhliny“ (část národa prý kolaboruje), zatímco mezi touto dvojicí a státem se otvírá obrovská propast odcizení, neboť stát je velmi často s vládnoucí garniturou ztotožňován. Teprve s pádem železné opony po roce 1989 dochází ve vnímání k posunu, ovšem pouze k částečnému, což podle mého názoru souvisí s jistým pocitem „dějinného nedocení“ činnosti čs. zahraničních vojáků. Tolik jen tedy o státu z pohledu „vlasteneckého“, neboť vnímání vedoucích elit čs. vojáky bude věnována jedna z dalších kapitol.

---

⁵⁸² O typologii národních hnutí viz např. Miroslav HROCH, *V národním zájmu*. Praha, NLN 1999. Shrnutí pohledů na pojmy vlast a národ v dobách utváření novodobého českého národa viz Miroslav HROCH, *Na prahu národní existence*. Praha, Mladá fronta 1999, zejména s. 236–263. Stručný teoretický přehled náhledů na problematiku viz např. Lenka ROVNÁ, *Národ, nacionalismus a emancipační snahy*. Mezinárodní vztahy 1998, č. 4, s. 47–54.

⁵⁸³ Oproti situaci před rokem 1918, kdy tomu tak nebylo. O tom viz např. Vladimír MACURA, *Český sen*. Praha, NLN 1998, s. 48–53.

13. Prostředí každodennosti: přátelé a spolubojovníci

Od kapitoly vnímání velkých událostí přes vztah k teritoriálním celkům se pomalu dostáváme do každodenní reality čs. vojáků, ke vzpomínkám na prostředí běžného válečného života. Zatímco rodinné příslušníky bychom v situaci vojenské služby a pozdějšího exilového pobytu mohli nazvat spíše „blízkými – vzdálenými“, v pomyslném okruhu blízkých stáli spolubojovníci a přátelé „blíže“ a někdy více než „bok po boku.“

Staré přísloví praví, že v nouzi poznáš přítele, a proto za přátele budeme považovat lidi věkově, zájmově, charakterově či jinak blízké, osoby takové, ke kterým si vzpomínající vytvořili jistý vřelý, zkrátka „přátelský“ vztah.

Pod pojem spolubojovník pak budou zahrnuti čs. občané, kteří sloužili v zahraniční armádě, lidé nacházející se zhruba ve srovnatelné životní situaci přičemž onen pocit rovnosti zde bude hrát velmi důležitou roli.⁵⁸⁴ Možná namítnete, že v širším slova smyslu by se mohlo jednat i o vojáky armád „spřátelených“, o těch však bude pojednáno ve zvláštní kapitole. Stejně tak se zde prozatím vyhneme charakteristice vztahu „voják – velitel“ ve směru po vertikále „zdola nahoru“. I oni by mohli být bezesporu považováni za „druhy ve zbrani“, jejich hierarchizované postavení je však řadí poněkud jinam, neboť jim částečně chybí onen „rovnostní“ status, a proto jim bude věnována také zvláštní stať. Součástí toho místa paměti ovšem bude sledování situace v „obráceném gardu“, tj. onoho vztahu „shora dolů“, viděného „velitelskýma očima“ a to pro případ, že pamětník byl sám oním velícím včele různě velikého kolektivu, nebo se jím dříve nebo později v průběhu války stal.

V předválečné republice

Začněme banálním konstatováním, že každý budoucí čs. zahraniční voják vyrůstal v určitém sociálním a geografickém prostředí, kde si již od dětství a mládí utvářel kontakty mezi svými vrstevníky a měl zde své blízké přátele a známé. Ať již se jednalo o chlapce a děvčata ze sousedství, o spolužáky či spolužačky z různých typů a stupňů škol, nebo o kolegy z učení. Jak dotyční rostli, rozšiřoval se okruh jejich geografických a sociálních obzorů a také zájmů a s tím rostl i počet blízkých.⁵⁸⁵ S těmi sdíleli své slasti i strasti, sny i plány do budoucna a také na to náležitě vzpomínají. Např. dotyčný pamětník, zaujatý již od dětství technikou, se spolu se svým přítelem rozhodl, že se přes všechny nesnáze stane „vládcem létajícího stroje“: „*Naším společným přáním bylo stát se letci. Často jsme spolu*

---

⁵⁸⁴ Pocit sounáležitosti s vojenským kolektivem a „vojnové kamarádství“ bývá často v odborné literatuře uváděno jako jeden z důvodů, proč jsou muži ochotni snášet veškerá příkoří a nesnáze vojenské služby, v období válek obzvlášť. Blíže viz např. HOLMES, *Acts of War*, s. 290–315.

⁵⁸⁵ Pozadí doby bylo formováno takovými procesy, jako bylo postupné vyklidňování venkova a stěhování do měst, jedna z dalších fází industrializace nebo všeobecný technický a „civilizační pokrok“ se všemi sociálními důsledky, které to s sebou přinášelo. Blíže o tom viz příslušné kapitoly např. viz Marcela EFFMERTOVÁ, *České země v letech 1848–1918*. Praha, Libri 1998; viz též Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky (1918–1938)*. I., II., III. díl. Praha, Libri 2000, 2002, 2003.

navštěvovali hřbitov a kladli kytičky na hroby dvou vojenských letců, kteří tam byli pohřbeni. Byli to naši hrdinové.“⁵⁸⁶

Období dětství a dospívání, na které se většinou vzpomíná rádo, mají však někteří spojeno s existenčními problémy, s bídou a s nutností vysokého pracovního nasazení. Takto vzpomíná na svá učňovská léta jeden z budoucích čs. letců: „*Tehdy žádná ochrana učňů nebyla, a tak jsem na vlastní kůži poznal to známé „učedník – mučedník“ ... Domů jsem jít nemohl, a i když mi bylo někdy do breku, snažil jsem se vydržet, abych se vyučil.*“⁵⁸⁷

Pro mladé muže se jako jedno z řešení případné existenční nouze nabízela eventualita vojenské služby z povolání. S rozšiřováním početních stavů ve 30. letech 20. století se tato možnost otvírala stále většímu množství zájemců, přičemž mnohým se díky působení v čs. armádě nabízela i možnost vystudovat vysokou školu, což by si z finančních důvodů v „civilním“ životě většinou nemohli dovolit. Vyhlídky na možný (i když jen relativní) sociální vzestup se mnohdy snoubily se splněním dětských a mladických přání, kupříkladu o létání. Hrdí na svou příslušnost k cechu létajícím, pokud to bylo možné, zalétali nad své domovy, aby ve víru akrobatických přemetů a výkrutů pozdravili blízké a také pochlubili se svým pilotním uměním. Leckdy tak činili také v důsledku pochybností domovského okolí o tom, zda dotyčný na vojně skutečně létá: „*Zlobilo mě totiž, že i když mě vídávali na dovolenkách ... v letecké uniformě, smáli se, že kluk, který společně s nimi pásal kozy, létá na vojně tak nanejvýš s koštětem po hangáru.*“⁵⁸⁸

Ústředním bodem existence každého vojáka je prostředí jeho jednotky. Na předválečnou službu v tomto hierarchizovaném, na atmosféru ve specifickém a často až „rodinném“ prostředí mají mnozí velmi dobré vzpomínky. O neviditelném „duchu sboru“ píše např. pamětník sloužící u dělostřeleckého pluku v Lučenci: „*Služba v zapadlé posádce byla snadná, ale sám život už méně. Nikdo se nemohl uzavřít sám do sebe, to by se asi zbláznil. Anebo upil. K vytvoření dobrého až kamarádkého kolektivu různorodých lidí, z jakých se skládal, bylo zapotřebí dobré vůle a sebezapření ze strany podřízených a skutečné velitelské umění u nejvyšších důstojníků – především u velitele pluku. Čím dál tím víc jsem nabýval dojmu, že se obojí u pluku vyskytuje. Věřil jsem, že budu-li odvelen kamkoli, vždy se ke svému pluku budu vracet rád.*“⁵⁸⁹

---

⁵⁸⁶ Viz LOUCKÝ, *Mnozí nedoletěli*, s. 245. Pokud se např. soustředíme jen na oblast dopravy a cestování, kromě již etablované dopravy železniční, je nutné zmínit především rozvoj automobilismu a také letectví související se zdokonalením spalovacích motorů. Od 80. let 19. století se úspěšně rozvíjela v českých zemích také cyklistika. Lidé se s jízdními koly, motocykly, automobily, prostředky městské hromadné dopravy či létajícími stroji setkávali stále častěji a s jejich rozšířením např. v letech Velké války 1914-1918 nabylo jejich využití z pohledu lidí značné „demokratizace“.

⁵⁸⁷ Jedná se o vzpomínku Bohumila Fiřta. Viz DOUBEK, *Z deníku stíhače*, s. 3.

⁵⁸⁸ Takto vzpomíná Josef Balejka. Viz KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, s. 13. Jedním dechem je třeba podotknout, že po vzniku samostatné republiky si čs. armáda musela svůj „vnitřní étos“ a svou prestiž v očích veřejnosti postupně budovat, neboť velké množstvím věcí byt jen vzdáleně spojených s pojem u mnoha obyvatel republiky (z důvodů „rakouské“ minulosti či „československé“ současnosti) setkávalo s opovržením a často i otevřeným odmítáním. Respektu nabyla armáda až fakticky ve druhé polovině 30. let, výrazně ji však opět otrásl události let 1938 a 1939. Viz KOLDINSKÁ – ŠEDIVÝ, *Válka a armáda v českých dějinách*, s. 291–305.

⁵⁸⁹ Viz ZDRÁHALA, *Válčil jsem v poušti*, s. 19–20. Jak připomínají odborníci, principy fungující ve vojenských kolektivech bývají často „nadčasového“ a „nadregionálního“ charakteru, překvapivě často je „pramen bojového ducha“ nezávislým na „vyšších“ normách, jež by jej měly formovat a determinovat (jako např. vyznávané náboženství nebo vládnoucí ideologie). Viz HOLMES, *Acts of War*, s. 291.

Samozřejmě, že ne vždy byly vztahy mezi vojáky ideální, neboť nevraživost a rivalita jsou naprosto běžným jevem i v takovém velkém kolektivu, jakým je armáda. Nejznámější spory se vedou zejména o to, která ze zbraňových složek je tou největší „elitou“, přičemž o vědomí vlastní důležitosti mezi sebou soupeří jak jednotlivé kolektivy mezi sebou navenek (pěchota, jezdecko, dělostřelectvo, letectvo apod.), tak i uvnitř (např. mezi stíhači a bombardéry). Konflikt také může vyplynout ze situace odlišného pohledu na vojenskou službu jako takovou, např. při konfrontaci aktivních vojáků se záložníky. Na jednu epizodu z vojenského cvičení, po které za viny a hříchy jednotlivců trpěl celý kolektiv, vzpomíná opět jeden z pamětníků, ve své době četař – aspirant: *„Koncem srpna odejel celý pluk na manévry do prostoru Jičína a Turnova. Po několika denních pochodech šedesát až sedmdesát kilometrů dlouhých vešly jednotky v dotyk s „nepřítelem“ a z chodu zaútočily na jeho obranu. Rozsáhlému cvičení přihlíželi vysocí vojenští a političtí hodnostáři včetně zástupců malodohodových států. Vojáci při vyrazení na ztec místo předepsaného pokřiku „hurááá“ řvali „za páár“, a to s takovou vervou, že se to rozléhalo po celé krajině. Důstojníci zuřili a začali ostudu vyšetřovat. Viníky nevypátrali, protože každý tvrdil, že volal „huráá“. Za trest se musely jednotky místo odpočinku ihned vrátit usilovným pochodem do svých posádek. A byla vojna! Jenomže záložníci, iniciátoři provokace, to měli do civilu opravdu „za pár“. Všechno jsme odnesli my, vojáci prvního ročníku, jako spoluviníci.“*⁵⁹⁰

Ve vztahu ke sledovanému tématu je třeba ještě dodat, že právě prostřední letiště, kasárenských dvorů a cvičišť republiky, nebo také škamen vojenských škol se stala místem navázání kontaktů „s druhy ve zbrani“, které pamětníci později mnohokrát potkali v čs. zahraničních jednotkách za války. Mnohé zmiňované zvyky a stereotypy z předválečné armády si čs. vojáci samozřejmě „brali“ do exilu s sebou.

Cesty do zahraničí

Jak již vyplývá z některých ukázek citovaných ve druhé kapitole, vnímání politického vývoje 30. let a následně také velkých událostí let 1938 a 1939 probíhalo téměř vždy uvnitř nějakého kolektivu, tvořeného především přáteli, spolupracovníky nebo spolubojovníky. V tomto prostředí často probíhaly bouřlivé výměny názorů, planuly emoce, tříbily se postoje a také sprádaly plány do budoucna. Zejména po 15. březnu a okupaci zbytku českých zemí nabývají tyto debaty ve vzpomínkách konkrétnějších rysů: *„Po okupaci Čech a Moravy ... německým vojskem, přijel jsem z Prostějova na dovolenou do Bernartic. Tam jsem se sešel s mými starými kamarády por. pěch. R. Krzákem a por. děl. J. Doubkem. Ubíjeli jsme volný čas, jak se dalo. Jednoho krásného nedělního odpoledne ... jel fotbalový klub SK – Bernartice na přátelský zápas do Opařan proti místní jedenáctce. Doubek účinkoval jako obávaný čutálista, kdežto Krzák a já jsme byli určeni jako náhradníci. Tehdy to Bernartice šeredně prohrály, ... že se ty banány ani do autobusu nemohly vejít. Nápravy se až ohýbaly a proto se zastavilo na zpáteční cestě ... „na pár kapek“ piva. A tam to začalo. Při dobrém černém pivě a ještě lepších buřtech s cibulí zrodil se v našich důst. makovicích plán – odjet z ČSR a vstoupit do českých legií, které se tvoří v Polsku, dle zpráv a chýr, které kolovaly, zvláště mezi námi, vojáky.“*⁵⁹¹

⁵⁹⁰ Viz ZDRÁHALA, *Válčil jsem v poušti*, s. 12.

⁵⁹¹ Viz BLÜMLOVÁ, *Válečný zápisník Rudolfa Hrubce*, s. 29.

Ve chvíli, kdy dochází ke sprádaní plánů na odchod do zahraničí, hledá většina informace ve svém blízkém či vzdálenějším okolí a zároveň také mezi přáteli a známými shání potenciální partnery pro útěk přes hranice. Přeci jenom staré přísloví praví, že ve dvou (a více lidech) se to „lépe táhne“. Při obstarávání partnerů se však někteří dostávají do potíží a dlouho nemohou nikoho najít, z čehož jsou pochopitelně poněkud rozčarováni a ještě po letech na to vzpomínají: „*Atmosféra se zatím stávala dusivější den ze dne, od hodiny k hodině. Najít partnera pro ilegální útěk za hranice je těžší, než jsem si představoval. Někteří lidé si myslí, že mají dosti silný hrudní koš, aby jeho nadmutím svěrací kazajka praskla, důvěřují své kondici a mají vůli k nadýmání. Jiní se zase domnívají, že jim vždycky zbude dosti prostoru na dýchání, omezí-li pohyb těla a jazyka, případně i mozku na minimum nebo docela. Nějak bylo, nějak bude. Sancta simplicitas!*“⁵⁹²

Předešlé řádky dávají podnět k úvahám o vztazích vojáků zahraniční armády a většinové společnosti v bývalém Československu. Exulanti totiž dříve nebo později mohli dospět k názoru, že se svým jednáním od této společnosti odlišili tím, že preferovali cestu za „vyššími“ cíly, že jim dali přednost před rodinami, ženami a větší částí svého okolí, že opustili „nekonfliktní“ život doma a že se v doprovodu vybraných přátel a spolubojovníků dali na cestu nejisté budoucnosti. Stali se z nich vlastně „rebelové“ a „vzbouřenci“ a to nejen z pohledu okupační moci. I když je toto téma ve vzpomínkách spíše přecházeno mlčením, některé zmínky svědčí o existenci tohoto problému zcela průkazně. Na rozporuplné přijetí svého odchodu do zahraničí vzpomíná jeden z bývalých zahraničních letců:

Pavel Mücke.: *V téhle souvislosti bych se Vás chtěl zeptat, jestli Vám třeba ten odchod do zahraničí později z vašich blízkých, přátel a podobně někdo nevyčítal ...?*
Miroslav Liškutín.: *Ano. Moji přátelé, např. Stáňa Beránek z Jiřkovic, ten potom [po odchodu do Polska – pozn. P. M.] upozornil mé rodiče, že jsem prý nebyl vlastenecky založený a podobně... Ale já sem se nad tím zamyslel... pro něho bylo totiž těžko vědět, co jsem vlastně dělal a co nám bylo řečeno v Olomouci před rozchodem a to pobídnutí a to jasný oznámení plukovníkem Květoněm, že československá zpravodajská služba ví, že ta válka začne do konce srpna onoho roku. To nebyly žádný dohady, to bylo jasné. Tam byl nedostatek pilotů a já jsem už byl pilot pozorovacích nebo lehkých bombardovacích letounů, neboli jsem připraven jít sloužit jako legionáři za první světové války...⁵⁹³*

Rozhodnutí, že někteří přátelé zůstali doma, přijímají někteří pamětníci s pochopením, jindy na to vzpomínají s rozhořčením. Záleží vždy na okolnostech a na situaci. V následujícím případě je jeden z běženců při své cestě do armády na turecké půdě konfrontován s „pragmatickým“ pohledem dávného známého spolupracovníka, jež se rozhodl zůstat v Protektorátu. Ten budoucímu letci RAF osvětluje svůj postoj následovně: „*Co naplat, člověk se musí přizpůsobit, když chce žít ... já přece tohle všechno nespískal, tak co bych si zbytečně páčil prsty?*“ „*Odešli jste, abyste bojovali za vlast, jak říkáte. Za ideály ... Ale vidíte všechno moc růžově, kamaráde. Skutečnost je drobet jiná. Pro většinu lidí je ideál jen ten žvanec, to si pamatuj! ... Málo platný – žít se chce, a když člověk pořádně maká, má to dobrý*

⁵⁹² Viz BRŮČEK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 12.

⁵⁹³ Viz ÚSD, COH, sbírka Rozhovor. Rozhovor s Miroslavem Liškutínem vedl Pavel Mücke, 11. 1. 2007.

všude! I u Němců...⁵⁹⁴ Právě toto by mohl být typ člověka, kterému mnichovský mýtus mohl posloužit více než vydatně. Ať už ve své době či později.

Když se po skončení války pamětníci vrací z exilu zpět, v republice se opět setkávají se starými známými a spolubojovníky, kteří zůstali doma, ale do žádných odbojových aktivit se nezapojili. Část válečných veteránů nalézá pro takovéto lidi ve svých vzpomínkách pochopení, jako pamětník, který byl ve své době členem komise prověřujícím činnost čs. důstojníků za protektorátu a jejich spolehlivost a „vhodnost“ pro službu v nově budované poválečné armádě: „Členové komise mi někdy vyčítali, že jsem příliš shovívavý. „Pane majore, jste prokurátor nebo obhájce?“ Nebyl jsem shovívavý ke zradě, ale neznal jsem zdejší poměry za okupace a netušil jsem, co se za vším skrývalo. „Přece nemohl být každý v odboji,“ říkal jsem.“⁵⁹⁵ Ve vztahu k bývalým kolegům však mezi zahraničními vojáky spíše panovaly pocity rozpačitosti, odcizení a často také otevřené nevole. Podobné pocity mnozí prožívali o pár let později, když začaly přebírat otěže moci levicově orientované síly.⁵⁹⁶ To již mnozí vyjadřovali podiv a nechuť dokonce i nad chováním některých válečných spolubojovníků.

Vraťme se však o pár let zpět, kdy na cestách do nově budované armády procházeli běženci anabází mnoha zemí, různými dobrodružstvími a kdy se událostem jak pozitivním, tak i negativním snažili čelit vzájemným sdružováním. Vznikaly tak neformální kolektivy, které se v horším případě se rozpadaly nepřízní osudu (např. zásahem policejních či vojenských orgánů v nějaké cizí zemi), v lepším případě se rozcházeli při rozdělování mužů a žen do jednotek. Tento čs. letec se před odjezdem do Francie loučil se svým přítelem, se kterým v roce 1939 prošel přes Polsko a Rumunsko: „Po nástupu se Vašek sešel s Josefem a kuli další plány. Věděli, že se budou muset rozloučit. Josef bude jako stíhač a Vašek jako bombardér. Dali si adresy a slíbili si, kdo z nich to přežije, navštíví po válce rodinu kamaráda a předá zprávy, které zná. Doufali, že jakmile přijdou do Francie, začnou ihned bojovat. Jaká to byla bláhová iluze dvou mladíků, poznali až ve Francii.“⁵⁹⁷

Pokud někteří z pamětníků vzpomínají na svůj odchod z vlasti po „vítězném únoru“ roku 1948, mění se zde poněkud role přátel. Zatímco v útěcích druhé světové válce vstříc hráli tito lidé roli spolutvůrců a spolupřůvodců, na sklonku čtyřicátých let se z nich stávají spíše lidé v pozadí, nebo pouze ti, kteří pomáhají dotýcným přechod organizovat a krýt. Jejich místo totiž zaujímají vlastní rodinní příslušníci a oni sami se napodruhé za uplynulé desetiletí stávají běženci. Preference odchodu se ženami (a někdy i dětmi) nám naznačuje nevyhnutelný jev: z bývalých příslušníků generace mladé a nejmladší se stali regulérní „otcové od rodin“ náležející ke

⁵⁹⁴ Viz LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, s. 122 a 124.

⁵⁹⁵ Viz Stanislav REJTHAR, *Dobří vojáci padli... Ze vzpomínek válečného pilota*. Praha, Ostrov 1999, s. 225–226. Formování nové čs. armády po skončení války již do značné míry spočívalo s rukou levicových sil a nově utvořeného Obranného zpravodajství včele s Bedřichem Reicinem. Rozhodně však nebyli zdaleka všichni do armády přijati pouze z důvodu, že by se snad dopustili kolaborace, nebo že by se aktivně nezúčastnili odboje, jak bylo často uváděno v pouónorové historiografii: např. z 279 žádostí o „reaktivaci“ plukovníků bylo nepřijato 141, z nichž 104 bylo zdůvodněno „přestárlostí“, 31 neúčastí v odboji a 6 kolaborací. O procesu prověřování a přijímání čs. důstojníků a rotmistrů do nově budované poválečné armády viz František HANZLÍK, *Soumrak demokracie. Reicinovo obranné zpravodajství na cestě KSČ k moci*. Vizovice, Lípa 2000, s. 55–72.

⁵⁹⁶ Např. podle zprávy MV o emigraci pro prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného z října 1964 z 13 500 příslušníků čs. „západní“ armády, kteří se vrátili po roce 1945 do ČSR, uprchlo po únoru 1948 2700. Z 287 bývalých letců R.A.F. bylo v roce 1948–1949 111 vyšetřováno pro „protistátní činnost“. Viz Karel KAPLAN, *Největší politický proces. M Horáková a spol.* Brno, Doplněk 1996, s. 50–51.

⁵⁹⁷ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 865. KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka*, 1. sv., s. 53–54.

generaci střední. Je vidět, že s přibývajícím věkem a nabytými životními zkušenostmi přichází i změny v „žebříčku hodnot“.

Jednotky a kolektivy velké i malé

Již v průběhu útěků se společnými prožitky postupně utvářely pevnější psychické a sociální vazby a začal také vznikat pocit sounáležitosti s širším odbojovým kolektivem. Z běženců se postupně stávali vojáci a platformou či kolbištěm pro jejich vzájemný styk se stalo prostředí nově organizovaných jednotek, kde docházelo k navazování nových známostí a přátelství. Zároveň se ale mnozí snažili udržovat své staré kontakty, ať už prostřednictvím osobních návštěv, čilé korespondence nebo jen posiláním vzkazů a pozdravů. Jedním z nejpřirozenějších témat k navázání hovoru mezi „neznámými“ čs. vojáky v exilu bylo hledání společných známých a spolubojovníků. Díky mnohdy bohatým válečným osudům a nepříliš velkému počtu zahraničních odbojářů se téměř vždy nějaká společná osoba našla.⁵⁹⁸

Jak ovšem podotýkají někteří pamětníci, přílišná známost uprostřed „odbojové rodiny“ žijící dlouho pospoju (např. v Británii) s sebou přinášela i některá negativa. Když byli např. někteří její členové povoláni do zvláštních služeb, jejich „zmizení“ se těžko dalo utajit. V nejhorším případě pak někteří jedinci, ať už zajatci nebo dokonce zběhové mohli nepříteli vyrazit informace o poměrně velkém okruhu spolubojovníků. Tváří v tvář nebezpečí z vyzrazení přátel a blízkých si někteří raději sáhli na život smrt. Proto se v paměti uchovala slova nesmírného obdivu k ochráncům „skupinového tajemství“, „... kteří raději volili smrt, než aby zradili.“⁵⁹⁹ Na druhé straně se objevuje i pochopení pro ty, jež pod tíhou okolností promluvili: „Zároveň však pocítuji upřímnou lítost a plné pochopení k těm, jež vlivem různých okolností padli živí do rukou gestapa a po nelidském mučení promluvili.“⁶⁰⁰

Kolektivu přátel a spolubojovníků připadla po dobu zahraničního pobytu velmi obtížná role – alespoň částečně vynahradiť exulantům jejich domov a vlast. I když to nebylo beze zbytku v jeho silách, zážitky z tohoto prostředí často patří k těm nejhezčím, které si dotyční s sebou vzali do dalšího poválečného života. Velmi pěkně atmosféru u jedné z jednotek vystihuje následující ukázka, z níž již prosvítá jistá „vzpomínková“ idealizace a pocit nostalgie, na straně druhé i snaha nezakrývat

⁵⁹⁸ Např. k 11. 9. 1939 činil počet příslušníků tzv. polského regionu v táboře v Leszné cca 670 mužů. Koncem května 1940 měla 1. čs. divize ve Francii ve svém stavu cca 11.500 mužů (z toho cca 3.300 dobrovolníků z ČSR a 8.200 mobilizovaných čs. krajanů). V srpnu 1940 se počet příslušníků Čs. samostatné smíšené brigády pohyboval okolo 3.300 mužů. Na počátku února 1943 pak dosáhl počet příslušníků čs. jednotek v SSSR cca 1.900. Viz *Vojenské dějiny Československa*. IV. díl, s. 76, 85–86, 109, 199. Počet příslušníků 11. čs. praporu – Východního na Stř. východě se pohyboval okolo 800 osob, u 200. lehkého protiletadlového pluku – Východního se pak jednalo o cca 200 osob více. Viz BROAD, *Tobrúcké krysy*, s. 224–227. Řadami čs. letectva působícího v rámci R.A.F. prošlo za dobu války cca 2.400 letců. Viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 187.

⁵⁹⁹ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 85. Za všechny je možno namátkou jmenovat např. dva členy paraskupiny BARIUM vysazené na území Protektorátu z Velké Británie, jejího velitele, nadporučíka Josefa Šanderu a radistu, četaře-aspiranta Josefa Žižku. Šandera se v lednu 1945 v obklíčení gestapem smrtelně postřelil, Žižka, ač zajat gestapem, se oběsil ve své cele před výslechem v Praze na Pankráci. Viz Jan BŘEČKA, *Vzpomínka na Barium a Velkého Josefa*. HaV 55, 2006, č. 1, s. 49–50.

⁶⁰⁰ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 85. Přehledově o výcviku a nasazení čs. parašutistů v letech druhé světové války viz např. Jiří ŠOLC, *Bylo málo mužů*. Praha, naše vojsko 1991.

žádné tehdejší problémy a „nešvary“: „Všichni ... tvořili kolektiv přezdívek a spletitých kamarádství, do kterých byl nepovolaným přístup přísně zakázán. Bojovali za ideál svobody vždy větší a větší, jehož uskutečnění patřilo budoucnosti – kolika osobní svobody se vzdali pro dobrou vůli a pro služební řád – žijíce v přítomnosti všední den řadového vojáka, pro kterého rozdělovník stráží, bunkr, denní úkol, rekreace byly skutečností nejskutečnější. Toužili a snili o zítřku a chápali svůj denní život jako meziaktí mezi tím, co doma bylo a tím, co doma bude ... Měli srdce na pravém místě a reagovali nejcitlivěji na každé příkoří a bezpráví, ať už spáchané na komkoliv ... někdy se však i jich zmocnila malátnost z neustálého společenství, z věčně stejné služby, ze vzájemné závislosti, ze začarovaného kruhu, odkud nebylo úniku, z války, která není a nebyla rychlíkem, jakási lítost, o níž by sami nedovedli říci, z čeho a nad čím. Tehdy se pouštěli do divokých hádek pro nic za nic. Nakonec se však vždy znovu smířili u vědomí, že jsou všichni na jedné lodi, šarží a velitele nevyjímaje.“⁶⁰¹

Velmi tíživě atmosféra doléhala na příslušníky jednotek, jež byly nasazeny v odloučených postaveních nebo z pohledu Středoevropanů extrémních klimatických podmínkách. Zde byla psychická zátěž přirozeně větší, a proto se zde mohla mnohem častěji vyskytnout hrozba pro kolektivy všeho druhu, známá ponorková nemoc. Pamětník sloužící v žáru severoafrické pouště, doslova „u děla na Středním východě“, vzpomíná na přílišnou jednotvárnost služebního života v obtížném přírodním klimatu a na své tužby následovně: „Stále týž okruh, stále stejné tváře, dny ve střehu, noci přerušované poplachy, dvouhodinovou službou strážní a pozorovatelskou, týdny bez nedělí. Civilizace? Rozbité válečné stroje.“ „My jsme tu jako na majáku, vystřídání nebýváme nikdy, střídáme jenom stanoviště, ... my jsme vždycky doma, nás vždycky zastihnete ...“ „Svět, jehož osou je hlaveň děla, napjatě čeká. Ó přijďte návštěvy ze shora i zdola! Prosíme vás, přijďte častěji! Necht' si zastrlíme! To ulevuje. Necht' se pobavíme! To utěšuje. Mlčení u děla je však perná zkouška.“⁶⁰² Uprostřed pustiny z písku a kamení se začínalo lépe dýchat a žít až s večerním soumrakem. To se spolubojovníci scházeli, sdělovali si své dojmy ze služby, různé novinky a také si vyprávěli o domově. Z hovorů na toto téma se mohl pramenit i jistý druh silného kolektivního souznění a zároveň i určující prvek: „Podvečer ve volných chvílích jsme sedávali na stanovišti, jeden o druhém jsme všechno věděli, měli jsme k sobě blízko jako bratři. Vzpomínky nás všech se vracely po stejné pěšince do jediné země, nejkrásnější na celém světě, když se nám večer stýskávalo. Kdesi daleko před námi byl společný úběžník naší touhy – domov. Nedovedu si představit dokonalejší definici pojmu „vojenská jednotka“.“⁶⁰³

Samozřejmě, že i zahraniční armáda byla složena z jednotek různých druhů zbraní a to dávalo podnět k obnově rivalnosti mezi nimi. Stejně tak zdravá rivalita a soutěžení panovaly i uvnitř větších jednotek, např. pluků, brigád nebo praporů. Zvláštního respektu požívali letci, kteří jsou velkým množstvím pamětníků považováni za bezesporu nejprestižnější součást exilové armády: „Nelze vyprávět nebo psát o osudech vojáků naší pozemní armády, aniž se alespoň ve zkratce a letmo zmíníme o osudech těch, kdo ačkoli malí počtem, získali zásluhy největší. ... Letci měli z nás všech největší ztráty. Zanechali své mrtvé téměř na všech bojištích. Jejich zásluhou se objevilo jméno Československa v kronice nesmrtelných této války.“⁶⁰⁴

⁶⁰¹ Viz VÁCLAVÍK – SCHRICH, *Z protektorátu do republiky*, s. 80–82. O fungování vojenských kolektivů viz např. HOLMES, *Acts of War*, s. 290–315.

⁶⁰² Viz GOTTLIEB, *Po druhé Tobruk*, s. 82, 102 a 105.

⁶⁰³ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 56.

⁶⁰⁴ Viz VÁCLAVÍK – SCHRICH, *Z protektorátu do republiky*, s. 54.

Díky prestiži a také díky možnosti bojovat s nepřítelem byl mezi příslušníky ostatních zbraní o službu u letectva velký zájem, jak o tom hovoří následující vzpomínka jednoho z vojáků „pozemních“: *„Letci byli tehdy v kursu. Jako vždy předtím i potom. Jako budou v kursu vždycky. Letíš, shazuješ pumy, letíš jako stíhač nebo snad konáš jen službu pozemního personálu – ale jsi letec. Jsi částí něčeho velmi krásného, máš vědomí povinnosti dobře vykonané. O tomto vědomí se mezi uchazeči k letectvu nikdy nemluvalo. Každý je cítil, ale nikdo to nikdy nepřiznal.“*⁶⁰⁵

Tak jako v každém jiném kolektivu i mezi čs. vojáky byli jednotlivci nuceni respektovat jeho nepsané zásady, mezi které patřilo například dbát o čest své jednotky nebo respektovat mušketýrské pravidlo „jeden za všechny, všichni za jednoho“. Kdo nebyl ochoten tyto zásady respektovat, vystavoval se nebezpečí, že bude podle opět nepsaného práva potrestán, a to odpovídajícím způsobem vzhledem k závažnosti provinění. Ke slovu mohly přijít kanadské žertíky, neoblíbená „deka“ nebo dokonce dlouhodobější forma diskriminace a v extrémní případě i úplné „vyloučení“ z řad kolektivu. Na straně druhé zvykové normy dávaly provinilci možnost se i jistým způsobem vykoupit, což se zpravidla dělo prostřednictvím zakoupení většího množství alkoholu nebo sudu piva a dáním jej všem k dispozici.

Podobně jako úcta je kolektivu byl vyžadován také náležitý respekt mladších vůči starším, přičemž častým zdrojem sporů se stávalo tzv. služební stáří, tj. počet let, která dotyčný strávil službou v armádě. Zvláště v různorodém prostředí nově formovaného zahraničního odboje, kde se scházeli příslušníci všech generací a různých povolání, bývalé aktivní vojáky nevyjímaje. Ukázky ze vzpomínek svědčí o tom, že pravidlo seniorátu bývalo většinou dodržováno, čemuž mohl také napomáhat respekt k válečným úspěchům. Nově příchozí k 311. bombardovací peruti na své spolubojovníky vzpomíná následovně: *„Kamarádi piloti, s nimiž se zde setkáváme, jsou vlastně úplnými hrdiny. Vždyť mají každý za sebou plných 200 operačních hodin nad nepřátelským územím a to za nejtěžší doby a za nejhorších podmínek!“*⁶⁰⁶

U reminiscencí na tuto peruč se může setkat i s poněkud odlišným náhledem na služební a mezigenerační vztahy, o poznání méně harmonickým: *„Já jsem byl zařazen k Třístajedenáctce, samozřejmě, že jsem záviděl všem kamarádům, kteří odešli do doškolovacích a přeškolovacích kursů pro stíhače a donekonečna jsem si opakoval, jaký jsem smolař. Koncem srpna jsem byl odvelen společně s několika dalšími mladými piloty do Honingtonu, kde se Třístajedenáctka formovala, ale zpočátku se tam na nás dívali jako na zelenáče, pro nás místo za berany wellingtonů nebylo. Byli zde „páni důstojníci“ a pak zkušení dopraváci, bývalí piloti Čs. aerolinií. Právě dopraváci, vedení Václavem Kordou, nám působili různé potíže a často nás mladé i ponižovali. Někteří se nám snažili poradit, ale Korda a spol. nás přezírali, občas i posílali domů k mamince, ale také nás nikdy nic nenaučili.“*⁶⁰⁷ Ke svému překvapení se „služebně starší“ mohli setkat s chováním typickým pro doby spíše pozdější, tj. k naprostému nedostatku respektu ze strany mladších. Např. jeden z pamětníků, který neprošel presenční službou doma a chuť „vojenského chlebičku“ poznal až v cizinecké legii v roce 1939. Odmítl zde posluhovat jednomu bývalému záložnímu důstojníkovi čs. armády, jež s ním ovšem v Legii sloužil také v hodnosti vojína a ve vysvětlení, proč tak dělá, si vůči služebně staršímu kolegovi nebral žádné servítky: *„Zatím seš pořád takový hovno jako já...“*⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Tamtéž, s. 52.

⁶⁰⁶ Viz NEDOMA, *Bombardovali jsme Německo*, s. 34.

⁶⁰⁷ Jedná o vzpomínku Karla Schoře. Viz RADOSTA, *Noci nad Německem*, s. 25.

⁶⁰⁸ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 19. K respektování zásad kontinuity i rámci nově budované armády bylo možné v plné míře přistoupit až po alespoň dílčím uznání čs. exilové reprezentace (nebo

Jistě jste si povšimli, že v ukázkách se objevuje vzpomínka, jak na rozpory mezi důstojníky a mužstvem, tak i mezi důstojníky samotnými. Tento problém byl v zahraničí citlivým po celou dobu jeho trvání, zejména pak v jeho počátcích. Jeden z důstojníků upomíná na atmosféru v Polsku v červenci 1939 těmito slovy: „*Situace se stává neudržitelnou, protože mužstvo rebeluje, důstojníky vůbec neposlouchá – to je armáda! Poručíci musí do fronty pro jídlo a běda, kdyby někoho z mužstva předběhl!*“⁶⁰⁹ Velmi mnoho hlasů z řad vojáků se přimlouvalo za to, aby nově budovaná armáda byla „zdobrovolněna“ po vzoru legií v první světové války, včetně zrušení bývalých hodností (a „služebních let“) a zavedení nových. K realizaci tohoto „levicového“ řešení ovšem nedošlo mj. proto, že by tak byla popřena oficiálně hlásaná teorie o kontinuitě předmnichovské ČSR, její brannou moc nevyjímaje.⁶¹⁰

Dalším faktorem, který problémy jen umocňoval, byl nevyrovnaný poměr a disproporce mezi počtem mužstva a důstojníků: zatímco např. v Británii byl přebytek důstojníků extrémní, v Sovětském svazu panoval naopak (i vzhledem k bojovým ztrátám) jejich trvalý nedostatek. Pro tuto chvíli se spokojme s konstatováním, že řešení, která se uskutečňovala pro nápravu tohoto stavu, nebyla vždy přijímána s nadšením a předešleme, že čs. velení ne vždy požívalo mezi vojáky velké popularity. Proto např. jeden z bývalých „funkcionářů“ Inspektorátu čs. letectva, prostředníka mezi čs. armádou a britskou R.A.F., přichází k operační peruti, kde se setkává s velmi rezervovaným přijetím: „... *kamarádi ti připravili malé zklamání. Toto jsi nečekal. A proč jsi to nečekal, vždyť jsi byl na inspektorátě. ... Nic jsi tam nedělal, jenom hodnost dostal a teď jako pán přijdeš k operační letce a chceš dělat velitele. Co jiného jsi mohl čekat než opovržení... A toto cítíš na všech místech ... a je ti smutno...*“⁶¹¹ Autor těchto řádek si však na jedné z následujících stran deníku poznamenává, že počáteční chlad a napětí ve vzájemných vztazích začaly pomalu opadat a vše bylo na dobré cestě k tomu, aby ho bojový kolektiv začal brát opravdu za „svého“: „*Zatím se i trochu mění počáteční přijetí a snad konečně nastoupí i srdečnost a pravé kamarádství, kterého je tolik zapotřebí.*“⁶¹²

Spory o hodnosti nepřiváděly ovšem zainteresované pouze k zlostným výlevům vůči blízkému či vzdálenému velení, ale někdy také podněcovaly k racionálním úvahám, mířícím svou kritikou i do „vlastních“ řad. Jeden z bývalých pilotů 312. čs. peruti R.A.F. o tom soudí následovně: „*Myslím, že typicky český základní postoj k vojenským hodnostem je „stále výš, a pokud možno rychle“. Málo lidí se pozastaví nad tím, zde jsou schopni zastávat vyšší postavení, ale o povýšení žádají.*“⁶¹³ Dále je vzpomínán jeden z takových „hodnostních“ konfliktů, kdy do jednotky přišel „zelenáč“ převyšující svou hodností zkušené „mazáky“: „... *Ota Smik dosáhl hodnost nadporučíka ještě ve výcviku – a to bez maturity! Klidný život*

čs. vojenské akce) ze strany úřadů dané hostitelské země (ať už např. Polsko a Francie v září 1939 a Velké Británie v červenci 1940 nebo SSSR v červnu 1941).

⁶⁰⁹ Viz BLÜMLOVÁ, *Válečný zápisník Rudolfa Hrubce*, s. 38.

⁶¹⁰ Za oficiální datum vzniku „polské vojenské skupiny“ hlásící se k formujícímu se probenešovskému proudu je považován 30. 4. 1939. Dne 5. 5. 1939 pak její členové oficiálně složili symbolickou přísahu. Názory na její fungování se postupně formulovaly v průběhu času, stejně tak se utvářel i modus vivendi ve vztahu k polským autoritám a orgánům. Viz např. Eduard ČEJKA, *Československý odboj na Západě (1939–1945)*. Praha, Mladá fronta 1997, s. 82–89; viz též Jiří FRIEDL, *Na jedné frontě. Vztahy československé a polské armády (Polskie sily zbrojne) za druhé světové války*. Praha, ÚSD AV ČR 2005, s.43–70.

⁶¹¹ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 106. K problému disproporce počtů mezi důstojníky a vojáky se ještě vrátíme v následující kapitole. Rozhodně však nešlo pouze o čs. problém, ale potýkali se s ním i další exilové armády jako např. armáda polská. Viz FRIEDL, *Na jedné frontě*, s. 162–163.

⁶¹² Tamtéž, s. 107.

⁶¹³ Viz LIŠKUTÍN, *Letecká služba*, s. 54.

perutí byl narušen. Aby se zamezilo potížím, Ota Smik byl bez dlouhých průtahů přeložen k britské peruti, kde svoji výtečnost potvrdil a opravdu se vyznamenal. U čs. perutí však rozbourání pokračovalo. U 312. perutě dva rotmistři tehdy na jaře 1943 organizovali, nebo se pokoušeli organizovat, „stávku pilotů“ jako protest proti Smikovu rychlému postupu již do začátku jeho operační činnosti. ... Těžko uvěřitelné, ale pravdivé! ... Oni byli proti Smikovi, proti veliteli letky, perutě, proti důstojníkům a proti čs. letectvu celkově. Bylo to nelogické a osobně mi z toho bylo nanic. Zoufale jsem se snažil vyhnout všem těm řečem a nepříjemnostem. Jediné, co mne těšilo, byla zpráva o potvrzení mé dovolené a že jsem z toho blázince venku. Ota Smik byl můj přítel a já mu ten jeho rychlý postup přál. S mými bouřlivými kolegy jsem z duše nesouhlasil.⁶¹⁴

V paměti se uchovaly kontury případů, kdy pro vzpomínajícího v roli velitele bylo z nejrůznějších důvodů „psychologického“ rázu obtížné vykonávat pravomoci nad svěřenými vojáky. Velmi často mladší veleli věkově starším jako tento poručík nově přidělený jedné rotě ve Francii v roce 1939: „Pohnal jsem hned na poprvé ty staré fotry, kteří mysleli, že se u trénu budou válet a ulívat ve stínu plachty a v mihotání loukotí pokuřovat fajfku a místo z pušky práskat bičem. Vylíčil jsem jim, co umí letectvo, ÚV, BCHL, poslal jsem na ně i parašutisty. Strašně jsem je vyjukal, aby si nemysleli, že se nemusí učit bojový výcvik.“⁶¹⁵ Komplikace nastávaly také v okamžiku, pokud byl některý z pamětníků nucen uplatňovat velitelskou autoritu nad svými přáteli nebo ve výjimečné situaci dokonce nad příbuznými a rodinnými příslušníky. To pak dotyčné přivádělo do velkých rozpaků jako např. tohoto mladého čs. důstojníka 1. čs. sboru působícího na východní frontě: „Nedovedl jsem si představit, že budu muset vlastní manželce dávat rozkazy, náročně vyžadovat plnění složitých úkolů, na kterých částečně závisel chod života jednotky. Na druhé straně jsem se těšil, že budu mít Aničku stále jako oporu u sebe. Věřil jsem, že úkoly zvládne. Jak se ale na to budou dívat ostatní důstojníci? Nebudou v tom vidět protekci?“⁶¹⁶ V případě mladých důstojníků znamenalo velení velkou odpovědnost a také tomu odpovídající psychickou zátěž způsobující „předčasné“ utužení charakteru a urychlené „zmužnění“. Proto si také někteří postesknou nad pocitem předčasného „zestárnutí“ v důsledku aktivního válečného prožitku: „... mnoho dalších jeho vrstevníků zvažnělo a pocit veliké odpovědnosti vykřesal z těchto mladíků náročné velitele. K podřízeným i k sobě. Jen když byli mezi sebou, dovedli si postěžovat, svěřit se svými lidskými slabostmi, kterých samozřejmě bylo také dost. Kdyby nebyla válka, mnozí by ještě seděli v různých školách, nebo univerzitách. Válka vše pomíchala.“⁶¹⁷

Obraťme se však opět od velitelů ke vztahům uvnitř jednotek. Vzpomínky zachovaly velké množství kontur na různé skupiny nebo menšinové elementy, jež byly většinou integrálními součástmi jednotek, avšak od svého okolí se nějakým způsobem lišily. Připomeňme proto tedy jen ty „nejviditelnější.“ O nováčcích, kteří to mají v začátcích své vojenské kariéry těžké ve všech armádách světa, již byla částečně řeč. Velké procento početních stavů tvořili vojáci židovského původu, což někdy dávalo podnět k antisemitským náladám mezi jejich spolubojovníky jako např. ve Francii v letech 1939–1940: „40% naší armády nosí „pejzy“ a ohání se

⁶¹⁴ Tamtéž, s. 55. O sporech o hodnosti a postupném řešení ze strany čs. velení viz KUDRNA, *Když nelétali*, s. 93–107.

⁶¹⁵ Viz BLŮMLOVÁ, *Válečný zápisník Rudolfa Hrubce*, s. 75–76.

⁶¹⁶ Viz Karel BORSKÝ, *Zítřka začne obyčejný den*. Třebíč, Tempo 1998, s. 262.

⁶¹⁷ Tamtéž, s. 68.

„ruží jeruzalémskou.“ *Že bychom zakládali nový židovský stát?*⁶¹⁸ I když se tomu čs. velení velmi dlouho bránilo, do čs. armády nakonec k východním bojovým jednotkám pozemní armády narukovaly i ženy, především spojačky a zdravotnice. Příkladem mužského pohledu na „novodobé amazonky“ mohou posloužit slova jednoho z důstojníků: *„Dost často jsem byl na pochybách, zda ženy neztrácejí v boji svou ženskost, ženský cit. ... Určitě lpějí na životě jako všichni. Toužebně si přejí, aby z každého boje vyvázly se zdravou kůží. Bojují však urputně, s ženskou vytrvalostí, která udivuje a zároveň mrazí. Válka ženu podivně přetvořila a rozpoltila. Rozsévají smrt a rozdávají lásku. Vražděně nenávidí a něžně milují. Radují se nad mrtvým nepřítelem a potichu pláčou nad naším raněným vojákem a omdlévají při jeho utrpení. Skoro všechny jsou pěkně stavěné a pohledné. Humpolácké uniformy a pláště nemohou zcela zakrýt půvab těla. A přesto nevzrušují. Alespoň teď, po boji.“*⁶¹⁹ Pro srovnání je třeba poskytnout i jeden z pohledů „zevnitř“ této skupiny, proto uvádím ukázkou ze vzpomínek jedné z „žen ve zbrani“. Specializací zdravotní sestra uvádí, že si po příchodu ze sovětské nemocnice do čs. prostředí mj. přestala psát svůj osobní deník. Proč tak učinila, zdůvodňuje následovně: *„Racionální středoevropský svět českých děvčat se od světa ruských dívek velmi lišil, česká děvčata byla věcná, nesentimentální. Brzy jsem vycítila, že v tom světě je třeba city skrývat a pokud možno o nich nemluvit. Jakýmsi šestým smyslem jsem poznala, že bych se mohla zesměšnit. Češky se s ničím nesvěřovaly, rozhodně neoplývaly bezprostředností, sdílností a soucitem, na který jsem byla mezi ruskými děvčaty zvyklá. Musela jsem se celá předělat, přeorientovat a novému světu se přizpůsobit.“*⁶²⁰ (viz též nový web o čs. ženách)

Mezi vojáky prošlými ohni bojů východní fronty se často objevují v hojném počtu názory na čs. důstojníky, kteří na místní bojiště putovali napříč kontinenty až z Británie. Jejich působení bývá, jak jinak, hodnoceno různě. Někteří „služebně mladší“ vojáci, jež získali důstojnická označení právě na Východě, vzpomínají na občasné přezírání ze strany nově příšlých posil vůči zpravidla mladším a „nestudovaným“ kolegům. Na druhé straně je často s více či méně zakrývaným pohrdáním zdůrazňována odlišnost těchto mužů (např. „nažehlenost“, „materiální vybavenost“, „galantní způsoby“ apod.), která je v příkrém kontrastu se „syrovostí“ sovětské reality. Někdy jsou také tito lidé kritizováni za to, že pohrdali radami a zvyklostmi místního válčičtí, což mohlo způsobit velké ztráty v řadách podřízených jednotek. Proto byl např. odvolán jeden důstojník, který neuposlechl rozkazu velení a místo volů nechal k dělům při tažení do slovenských kopců zapráhnout méně výkonné koně: *„Neuposlechnutí zmíněného rozkazu, který zavinil takové ztráty, nebylo podle mého přesvědčení úmyslné. Vycházelo z nekritického povýšeneckého postoje k odbornictví a z pohrdání východními – někdy sice primitivními, ale vždy osvědčenými – praktikami válčení na sovětské frontě. To ostatně byly vlastnosti, kterými se vyznačovala řada jiných důstojníků příšlých z Anglie.“*⁶²¹ Nástup

⁶¹⁸ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 43. O projevech antisemitismu, „ubliženectví“ a o nelehkém řešení národnostní problematiky rámci čs. armády viz Erich KULKA, *Židé v československém vojsku na Západě*. Praha, Naše vojsko 1992, s. 45–50; viz též KUDRNA, *Když nelétali*, s. 169–176.

⁶¹⁹ Viz Vilém SACHER, *Krvavé velikonoce*. Praha, Lidové noviny 1990, s. 133.

⁶²⁰ Viz Věra TICHÁ, *Cesty k domovu 1939–1945*. Brno, Doplněk 2003, s. 58. Sama autorka této vzpomínky se stala průkopnicí v bádání nad tématem účasti čs. žen na frontách druhé světové války, především pak té východní. Bohužel její dnes už letité dílo stále čeká na své pokračovatele... Viz Věra TICHÁ, *Po boku mužů*. Naše vojsko, Praha, Naše vojsko 1966. S dílčím příspěvkem o účasti čs. žen v britských službách na Středním východě viz Ivan PROCHÁZKA, *Čechoslováci v britské armádě v Africe a na Středním východě za 2. světové války*. HaV 57, 2008, č. 3, s. 8–10.

⁶²¹ Viz RESSEL, *Mé cesty válkou*, s. 325.

„Angličanů“ do pole je však vzpomínán také s pochopením pro ně, neboť nastupovali k jednotkám přímo do bojů bez jakékoliv aklimatizace, v mnohých případech doslova po vysednutí z transportních prostředků, které je na frontu přivezly: „Tito naši důstojníci a poddůstojníci měli těžké postavení. Určili je jako velitele čet a rot, přitom ani neuměli rusky, ani azbuku. Ale oni nereptali, plnili rozkazy za daných podmínek a nastupovali do výchozích pozic. Měl jsem dojem, že se jich zcela záměrně chtěli zbavit. Zdálo se, že jim nevěří, že nevyhovují jejich ideologii, poněvadž přišli ze západu, a proto bylo nemožné, aby se vrátili do vlasti jako osvoboditelé, hrdinové a vítězové.“⁶²²

V problematickém postavení, viděno očima jisté části pamětníků, se nacházely nové „přírůstky“ čs. armády, které do ní přišly z řad armád cizích, leckdy dokonce nepřátelských. Proto někteří s velkou nedůvěrou a studem pohlížejí na bývalé příslušníky vládního vojska jako např. dva „exiloví“ důstojníci v Itálii na jaře 1945: „Podplukovník naléhá, že nám představí svůj důstojnický sbor. V jídelně nás důstojníci vítají potleskem. Z tváří jim čiší stud, servilně kolem nás pobíhají, vzhlížejí s obavami, jako bychom byli nějakí bozi pomsty. Zřejmě mají strach z výsledku. Nemají tušení, že něco podobného nemáme ani v příkazech, ani v úmyslu. Je nám z nich nanic, kdyby aspoň mlčeli a stále se neomlouvali... O jejich osudu bude stejně rozhodnuto až doma a rozhodně ne námi dvěma! ... Žalostný pohled. Stydím se zvláště za důstojníky z povolání, kteří přísahali bránit vlast pod poslední kapky krve.“⁶²³ Další však o vládních vojácích píše naopak velmi pozitivně, s respektem a také s úctou, které si u nich získali svých chováním v poli. Na své podřízené nedá dopustit bývalý důstojník 1. obrněné brigády obléhající v závěrečné etapě války severofrancouzský Dunkerque: „Počátkem listopadu 1944 přišly k čs. jednotce vítané posily, které měly doplnit neúplné stavy polních útvarů. Byli to příslušníci vládního vojska. ... K mé četě přišli tři vládní vojáci: Ples, Pavlík a Motl. Ještě jsme se ani neseznámili a již 5. listopadu šli s námi do útoku u Ghyvelde. Naše četa byla nasazena na pravém křídle útoku. ... Těžce zraněn byl mladičkový Motl střepinou miny. Ples i Pavlík se chovali statečně a získali si tak trvale naše přátelství. Odvaha je vlastnost, které si každý v poli váží. ... Pavlík i Ples byli velmi dobří vojáci a byly jim svěřovány nejtěžší úkoly.“⁶²⁴

Podobný přístup je možné vycítit z chování vůči bývalým vojákům armády slovenské nebo německé. Stigmata minulosti a podezření z „národní nespolehlivosti“ většinou přestávají hrát roli v okamžiku, kdy se přeběhlíci osvědčí v boji a jsou většinou kolektivně přijati „za své“. Vojenský výcvik a zkušenosti z bojů i života na „opačné straně zákopů“ mohou být naopak velkým pozitivem, které jsou náležitě kvitována veliteli. Ocenění průzkumných akcí vedených těmito muži na Slovensku v zimě 1944 je shrnuto v následujících větách: „Na průzkum se chodilo

⁶²² Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 157. I přes veškeré obtíže, které přinášel dlouhý přesun ze Středního východu nebo z Velké Británie a také velmi přísné posuzování žádostí a vyřizování cestovních dokladů ze strany sovětských úřadů, nehledě už na následné těžké ztráty po nasazení do bojů bez patřičné aklimatizace nakonec ze Západu na východní frontu přišlo okolo 300 čs. důstojníků. Viz HANZLÍK, *Soumrak demokracie*, s. 22.

⁶²³ Viz Ladislav POSPÍŠIL, *Ve znamení Halleovy komety*. Praha, Naše vojsko 1996, s. 140–141. Nejnověji souhrnně o tzv. vládním vojsku viz Miroslav KALOUSEK, *Vládní vojsko 1939–1945: vlastenci či zrádci?* Praha, Libri 2002. O nasazení vládních vojáků v Itálii viz např. Jindřich MAREK, *Háchovi Melody Boys: kronika českého Vládního vojska v Itálii 1944–1945*. Cheb, Svět křídel 2003.

⁶²⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 884. Jindřich KÁRNÍK, *Pozdravujte ženu a dítě. Vzpomínka na vládní vojáky u Dunkerque*. Praha 1966, s. 1–2. Do řad čs. zahraniční armády se podle údajů odborné literatury dostalo na podzim 1944 15 důstojníků a 580 mužů, kteří ustoupili ze severní Itálie do Francie a Švýcarska a také 1 důstojník a 16 mužů, kteří přišli do spojeneckých linií v Apeninách. Viz MAREK, *Háchovi Melody Boys*, s. 191.

hlavně v noci, kdy jednotlivé hlídky vyrážely s úkolem získat „jazyka“. Lehce se to řekne, ale provést takový čin už tak snadné nebylo. Válečné filmy sice ukazují, jak jejich hrdinové podobné věci snadno zvládli a také poválečná slavná vyprávění jsou plná polapených zajatců, ale na našem „ostrově Rhodu“ se skákalo špatně. Hic Rhodus, hic salta. Muži, respektive chlapci u roty byli chlapsky výborní, i když pocházeli jen ze Slovenska a ne z Thermopyl. V mé jednotce se nacházeli i čtyři našinci – původně poddůstojníci wehrmachtu zajatí někde na Volze. Nikdo se jim nevyrovnal, protože měli za sebou německý výcvik, ruskou frontu i zajatecké tábory...“⁶²⁵

Pokud byl jednatelce přivyklý na prostředí své jednotky, od svého kolektivu z nejrůznějších důvodů „vzdálen“ (nemoc, zranění, služební povinnosti apod.), snažil se do něj pokud možno v co nejkratším čase opět připojit. Kontura návratů a silných pout ke společenství přátel a spolubojovníků se ve vzpomínkových pracích objevuje velmi často. Nutkání co nejdříve být opět mezi svými se objevovalo především v čase očekávání frontového nasazení, přesunu nebo nějaké jiné významné události. Dokládám to pocity jednoho z čs. vojáků, který v roce 1943 dlel v Moskvě a čekal na své vyznamenání: „Čím více jsem se dověděl o činnosti brigády, tím více ve mně rostla netrpělivost s přáním být co nejdříve opět u našich jednotek. Měl jsem až nepříjemné pocity, že tady sedím v hotelu a lelkuji, zatímco moji kamarádi v mrazu někde na Ukrajině se tísň v tmavých zemjankách nebo právě teď se připravují k útoku.“⁶²⁶ Snahou zůstat s přáteli se prezentoval i jeden z bývalých „afrických“ legionářů v září 1939, jež byl pro tu skutečnost ochoten podstoupit i poměrně velkou fyzickou bolest: „Pro mne byl odchod z legie spojen s jistou komplikací. Na ranní půlhodince jsme často hrávali fotbal a jednou mi v zápalu boje kamarád Pavel Tofel – později v Anglii odešel k letectvu a zahynul – nechtěně skočil na nohu a způsobil těžký výron. Nechtěl jsem se však „ulejvat“, a tak jsem, doslova po jedné noze dokončil zbytek rozcvičky a s jednotkou se dobelhal na cvičišť. Teprve večer jsem se hlásil jako nemocný. Druhý den mě doktor přijal na ošetřovnu a nařídil přísný klid. To bylo zrovna v době, kdy se očekával odjezd k naší armádě do Francie. Pochopitelně jsem se bál, aby mě zde nenechali, tak jsem se snažil dostat oteklou nohu do boty za každou cenu. Ale nakonec vše dobře dopadlo a jel jsem spolu s ostatními.“⁶²⁷

Jak jistě tušíte sami, z důvěrně známého prostředí se vzpomínajícím velmi nerado odcházelo pryč, podobně jako je velmi rmoutily i odchody lidí z blízkého okolí. Pokud se jednotka nacházela v bojovém nasazení, byl tento pocit ještě umocněn. Však také rozporuplné pocity z oslabení nebo z rozpadu kolektivních vazeb dávají zainteresovaní nepokrytě najevo. Tento zápis do deníku si zapsal jeden z čs. letců R.A.F., který se loučil s kamarádem převeleným k jiné peruti do velitelské funkce: „Ztrácíme tě neradi, Fando, byl jsi skvělý „kámoš“, ale na novém místě můžeš dokázat více. ... Na novém a zodpovědném místě – sraz vaz!“⁶²⁸ Dění u

⁶²⁵ Viz LEHAR, *Měl jsem být zastřelen*, s. 83. Jak uvádějí specialisté, podobně jako v jiných případech je velmi obtížné určit na základě dobové evidence přesně počet a také národnost dotyčných. Zajatci však tvořili významný zdroj posil pro nově budované čs. jednotky. Např. ze sovětského zajetí bylo k 1. 3. 1944 propuštěno za tímto účelem 3.281 osob. Viz Mečislav BORÁK a kol, *Persekuce občanů z území dnešní české republiky v SSSR. Sborník studií*. Praha, ÚSD AV ČR 2003, s. 117.

⁶²⁶ Viz BORSKÝ, *Zítřejší začne obyčejný den*, s. 148.

⁶²⁷ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3412. Jiří MIKULKA: *František Živěla: Ve Francii to bylo nejtěžší... Vzpomínky na působení v čs. zahraniční armádě v letech 1939–1940*. Brno 1991, s. 8–9.

⁶²⁸ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 153.

bývalých jednotek však „vzdálení“ většinou nadále pečlivě sledují a stále se s bývalým kolektivem jako místem vzpomínek do jisté míry identifikují.

Tím se pomalu dostáváme k době poválečné, v níž se s postupem let pomalu začínají uskutečňovat periodické srazy veteránů. Setkání byla přijímána bývalými čs. vojáky samozřejmě s povděkem, neboť poskytovala možnost odpoutat se od (většinou neradostné) reality všedního dne, uvidět se opět se starými známými, zavzpomínat na „staré časy“ a alespoň na chvíli oživit společný „duch sboru“. O pocitech vůči bývalým příslušníkům R.A.F. hovoří s velkou nostalgií jeden z bývalých čs. letců: „*Vědomí, že ani nyní není náš člověk nikde sám, Boba nesmírně posilovalo. Kromě ryze citové sounáležitosti v tom sehrály jistou roli i další skutečnosti. Všichni měli radost, že o sobě vědí a že k sobě patří. Bylo to pouto, jaké existuje pouze mezi lidmi, kteří prodělali válku. Tyto vztahy se naprosto lišily od těch, které panovaly na letištích a základnách po válce.*“ „*Kamarádský duch a upřímné přátelství, které se mezi našimi letci v dobách nejtěžších vytvořilo, však přetrvalo i nejedno úskalí poválečných dob.*“⁶²⁹ Politické poměry se střední Evropě se ovšem začaly již na sklonku války radikálně měnit a proto již záhy po návratu do vlasti se ze strany „vyšších“ míst objevovala snaha srazy veteránů organizovat, omezovat nebo dokonce zakazovat, a to zejména v případě všech, kteří za války bojovali na západě. Atmosféře Československa padesátých let patří tento komentář: „*Naše setkání válečných letců byla v 50. letech systematicky znemožňována a sledována. Chtěli jsme třeba mít společnou večeři, ale její svolání nám nebylo dovoleno. Přesto jsme se v menším rozsahu sešli. Kdosi ironicky poznamenal, že by proti našemu setkání neměli komunisté nic namítat, protože všech dvě stě žijících válečných letců jsou dávno dělníky nebo dělníky v důchodu.*“⁶³⁰ Ačkoliv životní osudy zahraničních vojáků se po válce rozběhly všemi směry, přesto si příslušníci bývalých jednotek mezi sebou snažili udržovat (alespoň v rámci svých „setkávacích“ aktivit) určitého ducha a stále dodržovat ona nepsaná pravidla. Kdo je nerespektoval či porušil, stejně jako za války riskoval ostrakizaci a vyloučení z kolektivu. Důvodem pro takovýto akt se mohla stát např. vědomá a otevřená spolupráce s režimem a jeho orgány, byť třeba pod nátlakem.⁶³¹ Případ zmanipulované výpovědi proti bývalému veliteli naprosto spadl do této kategorie, a proto byl dotyčný provinilec 36 let po válce vytěsněn z bývalé 8. roty 2. praporu 1. čs. pluku, který kdysi bojoval ve Francii: „*Nakonec jako jediný příslušník naší čtyř zklamal, takže jsme jej v roce 1971 z naší party odepsali. Během vyšetřování pracovníky StB ze strachu o rodinu uškodil totiž našemu milovanému Josefu Kejdovi...*“⁶³² To jsme však hodně odbočili, a proto se navrátíme zpět do roků válečného dění.

⁶²⁹ Viz VELVARSKÝ – SLÁDEK, *Tobrúcká krysa stíhačem*, s. 156 a 168.

⁶³⁰ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 266. Bývalý příslušník čs. armády, zejména pak působící ze války na Západě, byli jakožto tzv. bývalí lidé a „potenciální nepřátelé režimu“ velmi pečlivě evidováni a sledováni Státní bezpečností, jak o tom svědčí i velké množství materiálu úřední proveniencí (operativní agendy, vyšetřovacích spisů apod.). Viz Xenie PENÍŽKOVÁ – Světlana PTÁČNÍKOVÁ, *Českoslovenští letci působící za druhé světové války v RAF ve fondech Archivu bezpečnostních složek MV ČR*. 1. část. Sborník ABS MV ČR č. 5, 2007, s. 297–322.

⁶³¹ Osud jednoho takového člověka se značně pestrými osudy se nepříliš šťastnou formou pokusil zmapovat v Brně působící historik František Hanzlík. Viz František HANZLÍK, *Případ kpt. Adolf Püchler. Svědectví agenta OBZ o nelegálním získávání financí zpravodajskou službou ministerstva vnitra v letech 1946–1947*. Praha, Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu 2006. Další takový příběh bývalého zahraničního vojáka Karla Svobody, parašutisty vysazeného za války do Protektorátu v rámci skupiny WOLFRAM, který se stal spolupracovníkem StB, zpracoval přehledově Jiří Plachý. Viz Jiří PLACHÝ, *Příběh muže, který nevstoupil do dějin. Rotný Karel Svoboda (1912–1982)*. HaV 57, 2008, č. 2, s. 81–91.

⁶³² Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 111.

V boji a mimo něj

Opět se podíváme na kontury okamžiků, které k životu armádních kolektivů ve válkách bezesporu patří. Prožitky bojů se v paměti zachovaly jako obrazy výjimečných extrémních situací, jako chvíle vysokého psychického napětí, jež je možné překonávat s pomocí druhů ve zbrani. Často se ve vzpomínkách objevuje odkaz na přátelské a kolegiální vztahy zocelené frontovou vřavou, jak potvrzují i slova bývalého důstojníka 1. čs. sboru: „*Naše vzájemné vztahy se zrodily a prověřily v boji. Kde se lépe ukáže kamarád než tam, kde jde o život? Tam, kde jsme stáli tváří v tvář smrti, kde se jeden nemohl obejít bez druhého. Nikdy jsem se již v životě nesetkal s tak kamarádkým prostředím ...*“⁶³³ Úroveň výcviku a stmelnosti bojových týmů byla samozřejmě důležitá na všech úrovních, ovšem nejmarkantněji se projevovala při obsluze složitějších zbraňových systémů a „válečných strojů“, z nichž vynikaly především tanky a vícemístná letadla. Na obětavosti a vzájemné důvěře osádek totiž často záviselo nejen úspěšné splnění úkolů v bitevní vřavě, ale také zachování lidských životů. Poukazy na kolektivní prožitky, boj v kamarádkém a někdy až v „bratrském“ prostředí patří mezi nejvýraznější kontury spojené s tímto tématem. Mezi těmito úzkými kolektivy bývaly mezilidské vztahy a vzájemná pouta ještě mnohem těsnější, než tomu bylo v rámci jednotek větších, „nebojujících“ nebo „nebojových“. Na atmosféru panující během operačních letů a způsob komunikace ve vícemístném bombardéru 311. peruti vzpomíná jeden z členů létajícího personálu: „*Celá osádka byla mezi sebou v rádiovém spojení na způsob telefonu, kdy jeden druhého slyšel jako v přímém styku. Tato vymoženost byla velmi účelná za dlouhých tmavých nocí, kdy se mohli všichni nepřerušeně bavit jako u stolu. Byl-li klid, vyprávěly se anekdoty a příběhy, plánovalo se, kam se půjde příští den na zábavu.*“⁶³⁴

V důsledku úzkých vztahů byly velmi citlivě vnímány všechny újmy, které kolektiv v jeho každodenním životě potkávaly. Jakákoliv ztráta v dobře fungujícím soukolí totiž se mohla citelně dotknout jeho další úspěšné činnosti.⁶³⁵ Proto někteří letci, i za cenu svého osobního sebezapření a zdravotních problémů, odmítají odejít od svých posádek do té doby, než všichni dokončí stanovený počet operačních hodin a půjdou na odpočinek společně.

K bojovému nasazení od pradávna náleží kontakt se zraněními a také se smrtí. Téměř každodennímu setkávání se s úmrtími spolubojovníků a přátel se nevyhnuli samozřejmě ani hrdinové našich vyprávění, pro než takové okamžiky znamenaly nelehké psychické břemeno, se kterým se museli vypořádat každý po svém. Rozřešení na sebe velmi často bere podobu závazku, že nezvěstný bude

⁶³³ Viz BORSKÝ, *Zítřejší začne obyčejný den*, s. 87.

⁶³⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 305. Vincenc KOCMAN, *Boj bez slávy*. 2. část. *Českoslovenští dobrovolníci mezinárodních brigád, letectvo a pozemní jednotky druhého odboje v Anglii*. Brno 1959, s. 66. Viz též HOLMES, *Acts of War*, s. 297.

⁶³⁵ Bojeschopnost a efektivita jednotek je výsledkem pestrého amalgámu nejrůznějších faktorů. Např. obdivuhodná bojová zdatnost nejvytíženější armády druhé světové války, německého wehrmachtu, se po válce stala předmětem mnoha výzkumů a také debat, co za ní vlastně stálo: zdali tradiční dobrý výcvik a soudržnost „malých jednotek“ (tzv. primárních skupin), jak se po válce domnívali např. sociologové Edward Shils a Maurice Janowitz, nebo velká míra ideologické indoktrinace, jak později soudil např. historik Omer Bartov, která se také stala jedním z hlavních zdrojů motivů válečných zločinů. O těchto debatách viz Omer BARTOV, *Hitlerova armáda. Vojáci, nacisté a válka ve Třetí říši*. Praha, Naše vojsko 2005.

žijícími náležitě pomstěn. Tak si to např. slibuje jeden z letců 313. stíhací peruti poté, kdy se z letu nad Francií nevrátí jeden z jeho nejlepších kamarádů: „*Fando, zmizel jsi nám, ale doufám ..., že jenom na chvíli. Ty se vrátíš, ty se musíš vrátit. Nesmíš nás nechat tak o samotě. ... Nemohu napsat, co jsi nám byl, můj smysl pro tyto řádky nestačí, abych napsal, co cítím. ... nebude-li Ti dopřáno vrátit se mezi nás, slibuji Ti, pomstím Tě.*“⁶³⁶ Většina vojáků byla nucena se touto každodenní situací takzvaně „sžít“ a přizpůsobit se jí. Jednou z tradičních cest, jak se vyrovnávat s permanentním pocitem strachu a se stresem z ohrožení života svého i blízkých, byl černý, leckdy se až chce říci „šibeniční“ humor. Ukázkou leteckého rozprávění o přestávkách mezi boji budiž tato slova: „*Při všech podrobnostech přípravy letce neopouštěl humor někdy i šibeniční, když tipovali, která z posádek se nevrátí. ... Našli se mezi letci vtípkové, kteří při večeři chodili konejšit letce, u nichž byla znatelná deprese. Utěšovali je: „Netrap se chudáku, že je na tobě dnes řada, dnes ty, zítra my, všichni půjdem do pytle. Kdybys dnes neletěl, jistě by tě přejelo auto nebo bys uklouzl a bylo by po tobě veta. Netrap se proto a leť. Aspoň zahyneš v letadle jako hrdina a „Eda“ [Edvard Beneš – pozn. P.M.] ti bude za to vděčný. Máš-li nějaký prachy, tak to s námi propij ještě teď, bylo by jich škoda utopit je v Atlantiku.*“⁶³⁷

Dříve nebo později se každý dostal na hamletovské rozcestí úvah o životě a smrti. Zajímavé je, že v těchto úvahách se opět uplatňují stereotypy vnímání spolubojovníků od jiných zbraní. Zatímco většina letců se domnívá, že v okamžiku ohrožení života a případně i smrti je na rozdíl od kolegů u pěchoty odkázána sama na sebe, úvahy některých „pozemních“ se ubírají podobným a zároveň opačným směrem. Jeden z vojáků čs. armády na východní frontě o tom píše: „*Voják před útokem je prosáknut chorobnou atmosférou. Rozežírá ho nejistota a strach. Co bude a jak to bude. Každý je se svými myšlenkami sám, i když je součástí jednotky. ... Voják v boji má jen dvě možnosti – přežít, nebo padnout. Ale pořád je lepší věřit, že zrovna já přežiji.*“ „*Říká se, že když prý umírá mnoho lidí pohromadě, umírá se lehčeji. Nesmysl. Člověk umírá nerad. A když už musí, tak i mezi tisíci spolubojovníky je sám.*“⁶³⁸

Smrt však nemusela nutně přicházet pouze od nepřátelských zbraní, z technických závad nebo kvůli nepřízni přírodních vlivů. Ve vzpomínkových pracích je možné nalézt zmínky o jevu, který je v průběhu válečných operací naprosto běžným: o palbě do vlastních řad. Ačkoliv vlivem různých faktorů protiletadlová děla sestřelují vlastní letouny, stráže pár granáty „počastují“ z předpolí se vracející hlídku, palubní střelci pokropí svůj stíhací doprovod, o to méně však se později chce na takové situace vzpomínat. Zvláště pokud je dotyčný oním střílejícím jako v případě čs. dělostřelců na Slovensku v roce 1945. Tyto střely vedle se mohly stát nejen zdrojem neporozumění mezi spolubojovníky, ale i dalším zdrojem psychických traumat, které mohl člověk na frontě „získat“: „*Vracely se výčitky za pěšáky, které zabila nebo zmrzčila střelba. ... Viník? My dělostřelci ... Je něco horšího, než zbytečně padlí a ranění? A ztráta důvěry pěšáka v dělostřelce. Bude dlouho trvat, než tragickou chybu odčiníme.*“⁶³⁹

⁶³⁶ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 158.

⁶³⁷ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 305. KOCMAN, *Boj bez slávy*, s. 63–64. Literatura uvádí, že největší bojové efektivity dosahují jednotky pobývající v poli v rozmezí 10. až 30. dne od počátku nasazení. Poté pak efektivita příkře klesá. Analýza vztahu doby strávené vojáky v bojích a míry bojové efektivity viz HOLMES, *Acts of War*, s. 204–223.

⁶³⁸ Viz SACHER, *Krvavé velikonoce*, s. 38 a 61.

⁶³⁹ Tamtéž, s. 124. Palba do vlastních řad (nazývaná též přízviskem „přátelská“) patří bohužel k nezbytným součástem každého bojového konfliktu, přičemž druhá světová válka nebyla výjimkou.

Pokud zůstaneme právě u realit východní fronty, zde bývalo mezi velícími důstojníky běžným jevem ovládat své podřízené všemi prostředky, včetně používání osobních zbraní. Obraz do zázemí prchajících vojáků, které zastavuje jejich nadřízený s pistolí v ruce, se vyskytuje hned v několika vzpomínkách. Tato se týká útěku čs. pěchoty od polské Wrocanky na podzim 1944: „*Konečně jsem viděl naše čs. vojáky, ale v jakém stavu! Sovětský důstojník zařval „Vperjod!“, vytáhl svůj nagan a utíkal do kopce proti naší pěchotě, aby ji zastavil. My jsme také vytáhli pistole z pouzder a následovali jsme jeho příkladu. Ku podivu se podařilo naší pěchotu zastavit docela snadno a obrátit ji znovu proti nepříteli.*“⁶⁴⁰ Úroveň aklimatizace některých čs. důstojníků v sovětském prostředí pohrdajícím lidskými životy dosáhla někdy tak vysokého stupně, že po přečtení jejich vzpomínek člověka dnešních poměrů někdy až zamrazí: „*Není to obyčejná surovost, odstřelili se voják, jenž propadl zbabělosti. Takový zákrok je za jistých okolností ve všech armádách nezbytným chirurgickým zákrokem.*“⁶⁴¹

„Mimobojová“ každodennost, kterou hrdinové našich příběhů trávili se společností přátel spolubojovníků, zahrnuje dlouhá časová rozmezí i širokou škálu nejrůznějších aktivit. Dvojice nebo větší skupiny přátel spolu často trávily dovolené, v závislosti na zemi, ve které se nacházely, podnikaly výlety do blízkého i vzdálenějšího (předešle jen, že Francie nebo Velká Británie k tomu skýtal lepší podmínky než např. v SSSR), případně navštěvovaly různé kulturní a společenské akce. Mezi nedílné součásti volnočasových aktivit trávených v kruhu spolubojovníků patřily samozřejmě tělovýchova a sport (oblíbený fotbal, volejbal nebo házená) a také „sporty“ a hry méně fyzicky náročné, hrané však s o to větším zápalem a vytrvalostí: karty, šachy dáma. Každý kolektiv čs. vojáků mezi sebou vždy našel své „přeborníky“ v těchto disciplínách, jednotlivce či celé týmy, kteří v případě měření s cizím kolektivem náležitě reprezentovali. Činorodá soutěživost je vůbec vlastnost patřící ke skupinovému soužití obecně a byla také v dobách války i v míru přiměřených mezích náležitě podporována velením.

PM: *Potom jste se dostali do Británie, tak bych se chtěl zeptat, jak jste vlastně vnímali tu atmosféru v Británii, jestli jste vlastně vůbec věděli něco konkrétního o Británii, než jste na její půdu vstoupili?*

MK: *To záleželo na tom, kdo kde co dělal, jaký měl zájmy...*

PM: *Tak jestli zrovna vy třeba...?*

MK: *... jaké měl školy a jak se zajímal o Velkou Británii. Pokud šlo o mě, já sem se zajímal hlavně o fotbal. Poněvadž já jsem vždycky jako člen AC Sparty, já sem byl vždycky příslušníkem od dorostu jsem hrál za AC Spartu na Letný, takže když potom šlo o rozhodování o Anglii, tak sem znal vlastně Anglii z hlediska fotbalového. Bolton Wanderers a Arsenal London atd., to všecko jsem měl v palici. Tak sem se o to celkem už moc nemusel zajímat. A byl jsem rád, že jsme tam jeli, poněvadž věděli jsme, že Anglie znamenala pro nás fair play. Takže ten fair play pro nás byl rozhodující činitel.*

Např. americkou armádu stály důsledky této (ne) „přátelské“ činnosti až 2% z celkového počtu bojových ztrát. Viz Geoffrey REAGAN, *Guinnessova kniha válečných omylů*. 2. díl. Praha, Velryba 1994, s. 8.

⁶⁴⁰ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3395. Jindřich MACHÁČEK, *Dělostřelecký pluk 3. v boji*. Olomouc 1991, s. 20.

⁶⁴¹ Viz RESSEL, *Mé cesty válkou*, s. 356. Podobně jako jsou dějiny lemovány hrdinskými činy vojáků, pak se jimi „hemží“ i případy selhání, nekázně a vzpour. Analýza nejrůznějších příčin odmítání poslušnosti jednotek viz např. HOLMES, *Acts of War*, s. 316–331.

PM: *A konkrétně třeba u toho fotbalu, chodili jste za války na nějaký zápasy, to bylo asi dost...*

MK: *Za války ještě pokud Francie stála, tak o fotbal nebylo celkem žádná sháňka...*

PM: *Ale potom, když jste se ocitli v té Anglii, po pádu Francie?*

MK: *Když jsme přijeli do Anglie, tak jsme tam přirozeně v první řadě, když jsme se rozhlídli trochu, tak v první řadě jsme se začali dívat, kde bysme jí mohli pomoci z hlediska sportovního. A oni k nám dělali dotazy, my známe Československo jakožto fotbalový národ, čili to znamená, že předpokládáme, že ustavíte nějaký klub tady a budete s námi potom hrát dál. A to se skutečně stalo, my jsme udělali československou jedenáctku... [...] To bylo vlastně jediný mužstvo, který jsme měli, poněvadž každý prapor si udělal svou vlastní jedenáctku, ale hlavní byla brigádní jedenáctka. To byla Czechoslovak Army in England se to jmenovalo.*

PM: *A ta potom hrála jakoby zápasy s jinými jednotkami?*

MK: *Zápasy jsme hráli jednak s kluby, jednak s místními národními mužstvy. A takhle jsme se prostě bavili, jak jsme mohli, abysme hlavně rozšiřovali dobrý jméno Československa.⁶⁴²*

Jak již bylo zmíněno v kapitole o vlasti a domovu, přátelé a spolubojovníci pamětníkům nahrazovali při nejrůznějších příležitostech blízké rodinné příslušníky. Jen krátce se opět zastavme u okamžiku vánočních svátků, kdy „odbojová rodina“ musela nahradit rodiny vlastní. Slavnostní atmosféru u jednotky v Británii a změnu chování jinak velmi tvrdých válečníků přibližuje jejich velitel: „*Chlapce popadla jakási nezvyklá něžnost, smutek a rozcitlivělost a byli k sobě vzájemně najednou takoví pozorní, že to až udivovalo. ... Všichni byli na sebe hodní a jeden druhého zahrnoval péčí až přeháněnou. „Jaroušku, máš dost?“, „Karlíčku, najedl ses?“, „Toníčku, jak ti to chutnalo?“ A tak to šlo celý večer.*“⁶⁴³ Sentimentální nálady vznikající v takových okamžicích však nejsou všem „po chuti“. Proti zbytečné „přecitlivělosti“ a „nemužské“ separaci od kolektivu se staví např. jeden z letců ve Francii v prosinci 1939. Je však třeba podotknout, že takovéto výstupy jsou spíše výjimkou: „*Vánoce jsme absolvovali různě. Někteří byli na návštěvě u krajanů, jiní si vytvořili sami kroužek přátel a někteří zůstali raději o samotě. Tito poslední jsou asi nenapravitelní ctitelé sentimentu. Nelíbí se mi to. Vždyť každý z nás nechal doma někoho, koho má rád, ale jsme přece chlapi, kteří se nesmějí poddat ještě horším okolnostem než jsou vánoce.*“⁶⁴⁴

Není možné si snad představit vojnu, která by se obešla bez návštěv pohostinských zařízení všeho druhu, zvláště když čs. vojáci prošli zeměmi tolika různých kultur a mravů. Právě v těchto místech odpočinku a relaxace se kolektivy často tvořily, díky nápojům zde zkonsumovaným a zážitkům zde prožitým se také utužovaly. Pro ukázkou uvádím záznam jednoho krásného „nočního“ zážitku, který se odehrál na polské půdě v době, kdy se zahraniční odboj teprve formoval: „*Do tábora přišli všichni letci z Krakova a sešel jsem se zase se svou bývalou partou, s kterou jsem se vypravil do hospody to oslavit. Chlastali jsme polskou vodku, která mimochodem je hrozná, teplá a pitomá opice z ní. V povznesené náladě, s košilemi navrch a šněrující silnici, „přetáhli jsme“ večerku a byl jsem nucen se Standou přelízat ostnatý plot. Když jsem druhý den to místo prohlížel, nepřešel bych ho,*

⁶⁴² Viz ÚSD, COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Miloslavem Kašparem vedl Pavel Mücke, 10. 1. 2007.

⁶⁴³ Viz HESS, *Byli jsme v bitvě o Anglii*, s. 95.

⁶⁴⁴ Viz CUKR, *S trikolorou Francie na letounu*, s. 24.

kdyby mi někdo zaplatil 100 Zl. ⁶⁴⁵ Alkohol samozřejmě sloužil také jako ideální lék na odreagování a na dočasnou „lokální anamnézu“ nelehkého válečného života. Zatímco v oblastech pod „britským vlivem“ se nejvíce pila whisky nebo gin, na východě přirozeně kralovala vodka. Občasnou chuť k aplikaci dočasné anestezie potvrzují i slova pamětníka sloužícího u pěchoty 1. čs. sboru: „*I když jsem abstinent, jsem ochotný pořádně se napít. Chci vlastně zapomenout na frontu, na všechny ty kamarády a přátele, kteří se mnou prošli všemi bitvami, až sem do Karpat, a zde na prahu vlasti zemřeli v boji. Chci alespoň na chvíli zapomenout na to, co mne čeká zítra nebo pozítří.*“ ⁶⁴⁶

Pokud hovoříme o trávení volného času s přáteli, není možné se nezastavit u získávání dočasných či stálých partnerek v cizích zemích. Mnohý pamětník konstatují, že lidské „potřeby“ se nedaly potlačit ani za války, prý pouze utlumit. Seznámením nahrával samozřejmě také fakt, že velkému procentu žen odjakživa imponují muži v uniformách, zejména pokud jsou mladí, plní energie a elánu. A navíc když z nich na odbojové pouti cizinou čiší tajemná exotika „neznámé země“ uprostřed Evropy. Čs. vojáci se proto bok po boku s kamarády vrhali vstříc vážným i méně vážným milostným dobrodružstvím téměř při každé vhodné příležitosti, přičemž hrdost na úspěchy své či kamarádů neopomněli ve svých vzpomínkách zdůraznit nebo alespoň jemně naznačit. Spousta pamětníků se díky svým přátelům seznámila i se svými budoucími manželkami. Jeden z nich popisuje příhodu, kdy jel s kamarádem v Británii autobusem, když do autobusu nastoupila velmi sympaticky vypadající žena, která hned upoutala jejich pozornost. Oba se začali navzájem „hecovat“, přičemž jeden zpola v legraci vyzval druhého, aby neznámou oslovil. Když se náš pamětník zdráhal, jeho kolega hned začal zpochybňovat jeho odvahu k seznámení. Na to popuzený voják reagoval slovy: „*Já, letec? Znáš mě. Já se přece ničeho nebojím!*“ a v zápatí ženu skutečně oslovil. ⁶⁴⁷ Téměř do roka a do dne se stala jeho manželkou.

Přítomnost nebo jen prostá existence přátel však sehrávala i roli negativní a to ve smyslu tvrdé konkurence při získávání přízně osob něžného pohlaví. Při tomto přebírání děvčat mezi sebou ani přátelé, natož pak spolubojovníci doslova „neznají bratra“, o čemž svědčí tyto věty plné obav jednoho z letců 311. peruti: „*Většina chlapců jezdila do Norwiche, kde jim tančárna „Samsons“ poskytovala příležitost k setkání s děvčaty. Já jsem jezdil za Betty, takže jsme do Norwiche nikdy nejeli. Bylo to hlavně z toho důvodu, že jsem se obával, aby mně ji některý z kamarádů, kteří mi takovou hezkou dívku záviděli, nepřebíral.*“ ⁶⁴⁸ Je vidět, že v určitých chvílích i přátelské vztahy mají své meze...

Za dráty táborů, za mřížemi věznic

Specifickou životní situací, kterou prošlo na své pouti životem mnoho vojáků, byl pobyt v různých vězeních a táborech „všeho druhu“. Kratší či delší dobu „pod zámekem“ museli strávit dotyční pamětníci v mnoha zemích a také v různých dobách, společným znakem se však stal pocit nesvobody a nutnost čelit (většinou dočasné) nepřízní okolností v řadách stejně postižených. Vypráví o tom vzpomínky

⁶⁴⁵ Viz BLÜMLOVÁ, *Válečný zápisník Rudolfa Hrubce*, s. 38.

⁶⁴⁶ Viz STEINER – DREBOTA, *Za cenu života*, s. 135. Stručný exkurz do problematiky „stýkání a potýkání se“ vojáků s alkoholem viz HOLMES, *Acts of War*, s. 244–254.

⁶⁴⁷ Takto opět vzpomíná Josef Balejka. Viz KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, s. 75.

⁶⁴⁸ Viz DOUBEK, „Joe“. *Navigátor od Trístajedenáctky*, s. 32.

internovaných, vězňů GULAGU, válečných zajatců nebo poučorových „nepřátel režimu“. Nejprve věnujme pozornost těm, kteří věrni svému přesvědčení, odešli bojovat do zahraničí nejdříve.

Zvláštní skupinu, ze které se rekrutovali jednotky čs. zahraniční armády, tvořili lidé levicově smýšlející, kteří se v druhé polovině 30. let vydali bojovat do mimo území republiky s cílem pomoci republikánskému Španělsku.⁶⁴⁹ Po jeho porážce se v roce 1939 velké množství příslušníků mezinárodních brigád dostává na francouzskou půdu, kde jsou internováni. Uvnitř těchto táborů se utváří hierarchizované národnostní skupiny a skupinky, které se mj. snaží zajistit svým členům v nucných podmínkách co nejlepší existenci. Také zde se utužují stará přátelství, navazují nová, stejně tak jako tu vznikají i vzájemné rozpory. Prostředí interbrigadistů čs. původu není výjimkou. Vztahy mezi čs. příslušníky tábora St. Cyprien charakterizuje jeden z pamětníků takto: „*Stala se z nás malá česká vesnička, se svou intimitou, ale také se svými nectnostmi.*“⁶⁵⁰ Jak dále podotýká, začali si mezi sebou „... navzájem vymýšlet a vyčítat nejrůznější podezření z anarchistických sklonů a z nemožných úchylek, o kterých jsme většinou nemohli mít ani zdání. Jak už to bývá, takové výmysly mají život kočičí, a tak s námi poputují po celé Evropě.“⁶⁵¹ Jinak i na půdě tábora si jeho chovanci krátí přemíru volného času, jak jen se dá: hrami všeho druhu, četbou, vzděláváním apod.

Svědkiem velmi zajímavého jevu se stal jihofrancouzský tábor Gurs, kam byla záhy většina interbrigadistů soustředěna.⁶⁵² Ze solidarity a snahy pomoci zraněným a nemocným spolubojovníkům v materiální nouzi vznikl nápad založený na kalkulaci velmi racionálním a pragmatickým. Čechoslováci ze společně vloženého kapitálu a za pomoci jedné francouzské obchodnice byla založena kantýna, z jejíž výdělků byly kupovány potřebné léky a potraviny. Vedoucí a prodavač v jedné osobě (v civilu obchodní příručník) na zdárné fungování tohoto podniku vzpomíná následovně: „*Byl jsem naší skupinou pověřen, abych vykonával funkci proviantního zásobování. Byla to vskutku nevděčná funkce, neboť často jsem utřel při výdeji několik kopanců od policisty. ... Trpěl jsem též nadávky od reptalů u skupiny, že chtějí pořádnou stravu. Měl jsem však hroší kůži a vydržel jsem všechno.*“⁶⁵³ Později se podílíky stali i další národnostní skupiny a obchod začal vzkvétat: „*Kantina se úspěšně rozvíjela a měla dosti zákazníků i jiných národností, jimž policie povolila odběhnout si za nákupem. V obchodním smyslu jsem se řídil zásadou, že kdo je natolik šťastný, že dostává zvenčí pomoc, nechť dá utržit ve prospěch těch, kteří nutně pomoci potřebují. Nikoho jsem neodíral a ceny byly stanoveny komisí*

⁶⁴⁹ Shrnující popis španělského konfliktu nejnověji viz Antony BEEVOR, *Španělská občanská válka*. Pavel Dobrovský – BETA a Karel Ševčík, 2004. O interpretacích nasazení interbrigadistů po skončení války v českém prostředí viz Jiří NEDVĚD, *Dobrovolníci svobody, trockističtí agenti nebo žoldáci Kominterny? Interbrigadisté českýma očima*. In: Sylva SKLENÁŘOVÁ (ed.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století II*. Sborník z mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků. Univerzita Hradec Králové, 7.-8. března 2007. Ústí nad Orlicí, Oftis 2007, s. 160–167.

⁶⁵⁰ Viz Zdeněk PŘIBYL, *Allons enfants... Zápas pokračuje*. Praha, Naše vojsko 1963, s. 26.

⁶⁵¹ Tamtéž, s. 26.

⁶⁵² V polovině října 1939 podle dobového hlášení vyslaného čs. pozorovatele, pplk. Karla Lukase, zaujímala z cca 16.000 internovaných čs. skupina počet 539 mužů. Mezi těmito muži došlo k rozštěpení na dvě skupiny, přičemž menší skupina (16 a 5 mužů) odmítala uznávat komunistické vedení skupiny majoritní (518 mužů) a byla v důsledku toho ze strany vedení většiny nazývána „demokraty“ a „agenty gestapa“. Viz Jiří FRIEDL, „*Španěláci*“ z tábora Gurs. (Ke vstupu čs. interbrigadistů do naší armády ve Francii 1939–40). HaV 49, 2000, č. 4, s. 810–811.

⁶⁵³ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 304. Vincenc KOCMAN, *Život interbrigadisty*. Brno 1957, s. 86.

kantiny.⁶⁵⁴ Z dnešního pohledu se jedná skutečně o pozoruhodnou, částečně paradoxní konturu paměti: uprostřed převážně levicově smýšlejících lidí (často členů nebo čekatelů nejrůznějších komunistických stran) stále zůstává prostor pro podnikatelského ducha. Když se pokusíme vcítit do tehdejší idealistické atmosféry, není to nic překvapujícího, spíše naopak. Předejme ještě jednu slovo prodávajícímu, který byl později tvrdě konfrontován s realitou budování „socialismu“ v poválečném Československu. Nelze se proto divit, když s velkou nostalgií vzpomíná např. na fakt, že ve svém zaměstnání odmítal brát „tuzéry“ a „dýška“: „*Tyto odměny jsem odváděl do příjmů kantiny, i když ně kontrolní komise kantiny přesvědčovala, že si se soukromým darem mám naložit podle své libosti. Odmítal jsem to a byl jsem potěšen, že mohu zvětšovat kapitál socialistického podniku. Uvádím socialistického proto, že byl vsutku socialistickým vlastnictvím velkého mezinárodního kolektivu a sloužil především k užtku celého kolektivu...*“⁶⁵⁵

Velká část těchto bývalých interbrigadistů záhy narukovala do nově formované čs. armády tvořící se v jižní Francii. Krom toho, že tento vstup pro tyto vojáky znamenal zapracování se do nového prostředí, jež jim ne vždy bylo zcela „po chuti“, mnozí se snažili udržet si kontakt s bývalými spoluinternovanými. Těm, kteří stále pobývali za dráty táborů byli adresovány dopisy, balíčky, peníze a také morální podpora, to vše z důvodů existence neviditelných pout popsaných jedním z odesílatelů: „*Cit solidarity, který nás provedl španělskou válkou přes koncentráky až sem, do této nám tak cizí armády, je v nás hluboko zakořeněn.*“⁶⁵⁶

Vedeni svým pevným levicovým přesvědčením, snažili se (i díky pokynům „shora“) agitovat mezi svými spolubojovníky a působit na ně „politicky“, ať už to bylo ve Francii a nebo „za Kanálem“, na území britského království. Později jeden z agitátorů ve svých vzpomínkách charakterizuje své „apolitické“ kolegy od perutě a také svůj postoj k nim: „*Poznal jsem, že mezi letci drtivá většina letců jsou opravdovými upřímnými kamarády. ... Byl jsem mezi nimi šťastný a využíval jsem každé chvíle k tomu, abych jim vyprávěl o bojích ve Španělsku, o co šlo ve Španělsku, o úloze mezinárodních brigád, proletářském internacionalismu, o komunistické straně a o všem možném. Vyprávěl jsem jim o politice bez politických frází. Letci totiž stále tvrdili, že politiku nenávidí, že politika otravuje atd. Ani netušili, kolik politických pouček jsem jim vyprávěl.*“⁶⁵⁷

⁶⁵⁴ Tamtéž, s. 90.

⁶⁵⁵ Tamtéž, s. 92.

⁶⁵⁶ Viz PŘIBYL, *Allons enfants...*, s. 64. Ačkoliv byla po „obratu“ v srpnu 1939 po uzavření německo-sovětského paktu fakticky v mnohých bodech rozporu se základními cíly čs. odboje (např. v otázce obnovy Československa), přesto komunisté upustili od záměru bojkotovat čs. armádu budovanou ve Francii. Díky tomu také došlo k propuštění většiny interbrigadistů z internačních táborů. Viz KUKLÍK – NĚMEČEK, *Proti Benešovi!*, s. 86–97. Jak uvádí odborníci, paradoxně prvními oběťmi „dábelského paktu“ ze srpna 1939 se ve vyhocené atmosféře „špionománie“ na francouzské půdě stali v mnoha případech cizinci levicového smýšlení utíkající před fašismem a nacismem. Viz Regina M. DELACOR, *From Potential Friends to Potential Enemies: The Internment of „Hostile Foreigners“ in France at the Beginning of the Second World War*. *Journal of Contemporary History*, Vol. 35, No. 3. (Jul., 2000), s. 361–368.

⁶⁵⁷ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 304. KOCMAN, *Život interbrigadisty*, s. 103. Aktivita levicově zaměřených čs. vojáků byly velice pečlivě sledovány čs. zpravodajskými orgány. Do řad čs. armády ve Francii vstoupilo cca 500 bývalých interbrigadistů. Viz *Vojenské dějiny Československa*. IV. díl, s. 85. Zhruba stejný počet mužů se později otevřeně postavil proti „reakčnímu čs. velení“ na půdě Velké Británie v červnu 1940, načež byli tito lidé britskými úřady internováni. Tamtéž, s. 104. Pod vlivem událostí, tj. především se vstupem SSSR do války a změnou poměru komunistické reprezentace k válečnému úsilí se do konce roku 1941 přihlásilo do čs. armády cca 430 internovaných. Tamtéž, s. 200. Oficiálním (a fakticky jediným) historiografem se stal bývalý příslušník čs. sboru z východní

V některých případech měla tato osvěta natolik veliký úspěch, že dovedla původně apolitické kolegy na „cestu pravou“ (tedy spíše „levou“). Nejenže některé přesvědčila k opuštění čs. armády a dobrovolnému odchodu do internace, ale napomohla tak rozchodu (byť většinou dočasněmu) těchto lidí s bojovými druhy a bývalými přáteli. Okamžik jednoho takového nelehkého rozhodnutí, kdy dotyčný odmítl odjet k čs. armádě do Francie po boku kamarádů, preferoval raději své politické přesvědčení a raději se dal internovat, je pěkně popsán v úryvku z rozhovoru dvou přátel – letců: „*A to tu chceš tvrdnout a hnit zaživa?*“ *zeptal se mě. „Viš, jak mě svrběj ruce, abych zase držel páku? Ty nechceš lítat?“ „Chci. Ale nejdřív musím vědět, že skutečně lítat budu. A proti komu. ... Já raděj zůstanu tady a počkám. Přihlásit se můžu vždycky,“ řekl jsem. František chvíli mlčel a potom se zeptal: „A nevádí ti, jak se ne tebe budou dívat ostatní? Že tě budou považovat za slabocha a zrádce?“ „Ne,“ zavrtěl jsem hlavou a rychle odešel. Nerad bych přišel o nejlepšího přítele, ale současně jsem nemohl udělat něco, s čím jsem nesouhlasil.“⁶⁵⁸*

Život v internačních táborech běžel v podobných kolejích, ať už se jednalo o zařízení francouzské, sovětské, španělské nebo britské. Všude byli Čechoslováci zadržováni jako osoby uprchlé (tudíž „nespolehlivé“) a čekali na zásah zvenčí, co s nimi bude dál. Ať už se jednalo o jakoukoliv zemi, společným rysem pobytu byl monotónní, rozvleklý život trávený ve více či méně skrytých obavách a strachu z nejasné budoucnosti. Ta mohla skrývat např. nebezpečí odsouzení za ilegální přechod hranic, vrácení zpět do výchozí země nebo vydání do nepřátelských rukou. Zadržovaným zbývalo jediné – opřít se o kolektiv a doufat v lepší časy. Na zvláštní atmosféru panující v bývalém klášteře v Jarmolicích, kde byli mj. „pohoštění“ vojáci bývalého polského legionu internovaného před vypuknutím sovětsko-německé války v Sovětském svazu, vzpomíná jeden z jeho členů. Jedná se o skvělý postřeh zachycující postupný rozpad vojenské hierarchie a utváření vazeb vyhovujících novému prostředí – tedy jev přesně opačný, než když se vojenský kolektiv utváří: „*Zvláštní způsob života v táboře smazal vnější vojenskou organizaci. necítili jsme se být příslušníky čet, družstev, nýbrž malých společenství v jednotlivých oddílech paland, v kotcích, jimž jsme říkali kolchozy. Party se sdružily podle různých zájmů či sympatií.“ „Již několik měsíců jsme nebyli nastoupeni jako jednotka. Byli jsme rozlezlí po barácích a palandách, žili jsme v malých, pevných skupinách, partách. Ztratili jsme představu, kolik nás je.“⁶⁵⁹ Každopádně vítána byla jakákoliv událost vybočující z „normálu“, neboť jednak porušovala zaběhaný stereotyp a mohla být také předzvěstí brzké změny poměrů.*

Když jsme se zastavili již u poměrů v „zemi, kde včera znamená zítra“, je nutné připomenout zážitky čs. občanů prošlých tábory nechvalně proslulého GULAGU. Ti po obvinění z nejrůznějších deliktů (většinou se jednalo o nedovolené překročení hranic) byli ve formálním soudním procesu odsouzeni podle sovětského zákonodárství a museli absolvovat roky pobytu v pracovních táborech. O cestě vlakem „kamsi na Sibir“ si poznamenal jeden z budoucích vojáků čs. východní armády: „*Nálada uvnitř vagónu byla jako o pohřbu. Nikdo se nesmál, nikdo nezažertoval. Co byste taky mohli čekat od lidí sužovaných hladem, kusadly vši,*

fronty Josef Reiner. Viz Josef REINER, *Komunisté v československém pozemním vojsku na západě*. Praha, Naše vojsko 1979.

⁶⁵⁸ Viz Jan SKOPAL, *Trojúhelník naděje*. Praha, Naše vojsko – ČSPB 1990, s. 46–47.

⁶⁵⁹ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 30 a 32.

otlaky od holých neohoblovaných paland, smradem z potu, špíny, výkalů, zvratků, s duší rozjitřenou steskem, nejistotou, nedůvěrou vůči všemu a strachem o život.“⁶⁶⁰

Existenciální situace těžkého pracovního vypětí a psychické nouze mohly být zdolávány jen za pomoci přátel a doléhaly na dotyčné natolik, že později při psaní vzpomínek měli problémy se „sdělitelností“ svých prožitků. Mohlo to samozřejmě také být vlivem nepřízně politických poměrů, které neumožňovaly takové pocity ventilovat. Jeden z bývalých vězňů vzpomíná na důležitost sdílení nepřízně osudu s někým známým: „*Nikdo nepochopí, co znamená kamarád v situaci, v jaké jsme se nacházeli.*“⁶⁶¹ Naopak absence „spřízněné duše“ přežívání v nesnadných poměrech jen znesnadnila, jak o tom píše jeden z těch, který se v táboře nehledal se svými kamarády – exulanty: „*... odedřka už nebudeme na všechno tři. ... zůstávám mezi desítkami muklů sám, bez jediné lidské duše. Je mi z toho těžko na duši.*“⁶⁶² Těžko se vcítuje do nálady toho, kdo z takového „pekla na zemi“ přichází opět mezi „své“. Na okamžik, kdy se vrátil z vorkutského tábora a přijel se na čs. vojenskou misi do Kujbyševa přihlásit do čs. armády, vzpomíná tentýž pamětník původem v Podkarpatské Rusi, kterému před očima vyvstává obraz jistého druhu domova: „*Zalil mě blažený pocit. Má kalvárie končila. Už na chodbě se hemžili chlapi v anglických batldressech, ale mluvili česky, jazykem, který jsem dobře znal a který mi teď zněl jako nejkrásnější hudba. Byl jsem doma, na československé půdě.*“⁶⁶³

Nyní se dostáváme k těm, které dočasně opustilo válečné štěstí, a dostali se v průběhu bojových akcí do válečného zajetí – německého, italského nebo dokonce japonského.⁶⁶⁴ Jejich pocity i život byly ne nepodobné internovaným či vězněným: nejistota, někdy strach a vždy nekonečné čekání. Podobně jako v táborech jiného druhu se mezi sebou zajatí sdružovali podle svých národností a příslušnosti ke zbraním. Zajatecké tábory se však vyznačovaly mnohem větší mírou hierarchizace a organizace, která byla odvislá od faktu, že jejich osazenstvo de iure i de facto nepřestávalo být vojáky. I za ostnatým drátem měli vojáci své reprezentanty v podobě velitelů, své štáby ve formě „rad starších“ či táborových „komitě“, denní režim měl svůj přesný řád se svými budičkami, nástupy, zaměstnáním, večerkami apod. S trochou nadsázky je možné říci, že strážce v táboře se většinou staraly jen o

⁶⁶⁰ Viz DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*, s. 23. Jak uvádí jeden z největších odborníků na problematiku výzkumu čs. občanů zadržovaných v táborech Gulagu, Mečislav Borák, po roce 1939 nejčastěji se jednalo o občany pocházející z území Podkarpatské Rusy a to řádově v počtu tisíců osob. Viz Mečislav BORÁK a kol., *Persekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR. Sborník studií*. Praha, ÚSD AV ČR 2003, s. 83–89.

⁶⁶¹ Viz LEVORA – DVOŘÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*, s. 95. Co netýče pocitů a také jednání zúčastněných pak situace v sovětských pracovních táborech se v mnohém dá srovnávat se situací v nacistických koncentračních táborech. Blíže o vzájemné starostlivosti a péči mezi vězni viz Tzvetan TODOROV, *V mezní situaci*. Praha, Mladá fronta 2000, s. 78–97.

⁶⁶² Viz DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*, s. 29.

⁶⁶³ Tamtéž, s. 48. Lví podíl na propuštění čs. občanů z lůna táborů GULAGu patří zejména náčelníkovi čs. vojenské mise v SSSR plk. Heliodoru Píkovi. O jeho činnosti a podmínkách návratu čs. vojáků Mezi své“ nejnověji viz např. Zdeněk VALIŠ, *Ze sovětských gulagů do čs. armády. Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů*. HaV 57, 2008, č. 1, s. 43–58.

⁶⁶⁴ Fenomémem válečných zajatců (se specializací na oblast Protektorátu) v českém prostředí do největší hloubky a šířky zabýval historik a pracovník Jihočeského muzea v Českých Budějovicích a posléze i Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze Jindřich Pecka. Viz Jindřich PECKA, *Váleční zajatci na území Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, ÚSD AV ČR 1995, zejména s. 15–144. Problematice zajatých čs. letců z řad R.A.F. v nacistickém zajetí se poměrně detailně věnovali v poslední době Jiří Rajlich a především Ladislav Kudrna. Viz Jiří RAJLICH, *Českoslovenští příslušníci Royal Air Force v německém zajetí v letech 1940–1945*. HaV 54, 2005, č. 2, s. 62–75, č. 3, s. 61–71; viz též KUDRNA, *Českoslovenští letci v německém zajetí*.

to, aby dotyční nemohli utéci. Ani tomu však často nedokázaly zabránit, neboť na přípravách, byť třeba jen jednotlivých útěků se mnohdy podílely i desítky lidí z řad zajatců... V různě dlouhém volném čase se náchylností k určitým zájmům samozřejmě utvářely neoficiální kolektivy „karbaníků“, „fotbalistů“ nebo „čtenářů“ jako u každé jiné vojenské jednotky na svobodě. Důležitou roli sehrával ilegální poslech spojeneckého rozhlasového vysílání, zejména pak jeho zpravodajských relací. Díky příznivým zprávám o situaci na frontách bylo možné dodávat oživující impulsy morálce zadržovaných (ve válce nervů s jejich strážci) a zároveň se také naskýtal možnost „válčit“ alespoň „prstem na mapě“.

Nyní trochu předběhneme, ale zde je nutné poznamenat, že čs. zajatci se od svých spojeneckých kolegů ovšem poněkud lišili, a to především pokud se nacházeli v zajetí německém. Z pohledu zákonů Velkoněmecké říše bojem v čs. zahraniční armádě proti své nové „vlasti“ totiž porušili hned několik paragrafů a bylo jim od jejich zadržitelů vyhrožováno soudem za vlastizradu a z toho vyplývající popravou. K zajateckým lapáliím jako byl nedostatek jídla nebo problémy s ukřácením volného času přibývaly obavy o život, stupňující se ke konci války, kdy byli čs. zajatci soustředěni na několika vybraných místech. Černé obavy z likvidace této skupiny pamětníků se naštěstí nevyplnily, a proto si mohli společně vychutnat pocit osvobození. Následující ukázka pochází z příběhu, který se odehrál v Colditz v dubnu 1945: *„Česká skupina netrpělivě postávala přímo u brány a hned za námi dojatí francouzští důstojníci, kteří tu prožili celou válku. Bylo ticho. ... brána se začal zvolna otvírat. A v ní se objevil první americký voják. Zaprášený, unavený, s automatem u boku a s pohaslou cigaretou v koutku úst. Několik vteřin jsem stáli nehybní, neschopni ze sebe vypravit slovo. A náhle do toho absolutního ticha vpadl uragán. Jásot, výkřiky, pozdravy, smích i pláč. A úleva byla tak nesmírná, jak nesmírné bylo předchozí napětí. ... Tohle je možné jen v životě. V knížkách to vypadá vymyšleně, mihlo se mi hlavou a spolu s tím tisíce dalších zbytečností, jako bych se dosud bál uvědomit si to hlavní, to jediné, to po dlouhá léta neuvěřitelné: že jsme svobodni. Ale už jsem vykřikl, až mi přeskakoval hlas: „Kluci, vždyť my jsme svobodný!“ „Svobodný! Svobodný! Svobodný!“ jako bychom si to všichni uvědomili až teď, jako by opravdu nebylo možno uvěřit tomu naráz. Nová vlna uragánu nadšení se rozletěla nádvořím.“*⁶⁶⁵

Spousta bývalých zahraničních vojáků se za vraty táborů a vězení setkává opět, tentokrát již po skončení války v „osvobozeném“ pounorovém Československu. Setkání s přáteli a známými je opět velkou morální vzpruhou a zároveň již osvědčeným prostředkem, jak překonávat nesnáze vězeňského života a nepřízeň režimu. Na pozitivní pocit ze shledání s bývalými spolubojovníky v roce 1950, kdy byl odsouzen k 6 měsícům pobytu v táboře nucených prací, vzpomíná jeden z bývalých čs. pilotů, jenž létal na Západě i na Východě: *„Ocitl jsem se ve velké místnosti, asi učebně, kde porůznu seděli na lavicích chlapi. Jako na povel z jejich hrdel vyrazil hlasitý povzdech následovaný hurónským údivem a smíchem. „Hele, Fajtl. Von taky?“ pocházel z úst mých bojových kamarádů letců i pozemků, čistých západáků, kteří asi těžko chápali, že já, příšlý z vojny domů z východu, jsem dostal totéž co oni. Poprvé v dnešním dnu jsem pocítil velkou úlevu, usmál jsem se také a zamával jim oběma sepnutýma rukama.“*⁶⁶⁶ Paradoxně tak někteří příchodem do vězení mohli pociťovat úlevu a dokonce i radost nad tím, že jsou s bojovými

⁶⁶⁵ Viz Vilém BUFKA, *Bombardér T – 2990 se odmlčel*. Praha, Svoboda 1966, s. 253–254. Podle údajů uváděných L. Kudrnou padlo v průběhu války do německého zajetí celkem 52 čs. příslušníků R.A.F. Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci v německém zajetí*, s. 111–113.

⁶⁶⁶ Viz FAJTL, *Dva úderý pod pás*, s. 47.

kamarády opět na „stejně lodi“. Zásahem „shora“ totiž se tak rázem vyřešilo jejich dilema jak ve vztahu k válečným druhům příšlým ze Západu, tak i vůči režimu samotnému: „*Najednou mě chytla velká radost, že spadla klec i na mne. Jsem přece stejný jako oni, patřím mezi ně, vždycky jsem to cítil. Byl bych nešťasten, kdybych měl sdílet výsady bojovníků z východu, nebo těch, kteří zůstali sloužit dál proradnému režimu, Bůh ví, za jakou cenu. Jaký paradox! Stál jsem uprostřed vězeňské cely s mřížemi v okně, kovanými dveřmi a kýlovým záchodem spokojený, šťastný, dokonce hrdý, že mě zavřeli, a nevadilo mi, že jsem byl příčinou rozdělení šťastné rodiny, která se ocitne na okraji společnosti, že jsem způsobil zármutek příbuzným a dobrým přátelům. Všecko mi vnuklo silné přesvědčení, že mi bude daleko lépe, když budu skřípat zuby za katrem jako vojín úderník, než spolupracovat na devaluaci dobrých čs. vojenských tradic a hanobit naše západní spojence a kamarády, kteří prchli do exilu, za cenu své snadné kariéry na svobodě.*“⁶⁶⁷

Podobně jako boj na frontě i pobyt ve vězeních znamenal pro dotyčné opět velkou zatěžkávací zkoušku fyzickou i psychickou, a proto znovu docházelo k „tříbení charakterů“. Opět se zde setkávali lidé různých osudů (nejen bývalí vojáci, ale také lidé z civilní sféry: např. politikové, duchovní, příslušníci inteligence, odsouzení za hospodářské delikty, „klasičtí“ kriminálníci, váleční zločinci apod.), kteří byli nuceni žít pospolu a „koexistovat“ v často stísněných podmínkách cel. Proto se kromě vzpomínek na vzájemnou solidaritu a obětavost zachovaly i negativní reminiscence hrubost, sobectví, závist, prospěchářství nebo donašečství. Z pocitů deziluze ze svých „spolubydlících“ se vyznává jeden z bývalých vojáků, který si odpykával svůj trest v Leopoldově v první polovině padesátých let: „*Cítil jsem, jak v té lidské bídě duševně chátrám, jak mě ubíjí spoluzití s přecitlivělými a nadmiru nesnášenlivými trestanci, zatímco ostatní, ba i s nejtěžším životním trestem jsou na společných celách, pracují a vzájemně si rozumějí. Žili v naprosto jiných podmínkách ve „společné“ mizérii, v oné džungli nepořádku a bezpráví. Vidět štěrbinou ve dveřích, jak nás při rozdělování stravy chodbaři okrádají, jak jiným donázejí dvojité porce i jak se koupou pod sprchami v teplé vodě, bylo nad síly jednotlivce. Morální zpusťlost pod heslem ušlechtilosti člověka!*“⁶⁶⁸ V ústraní nuceného vězeňského života se vrací vzpomínky na minulé dění prožité na frontě. Mnozí oddávají úvahám o smyslu válečných obětí, které museli podstoupit nejen oni a také jejich přátelé. Leckdy v konfrontaci se současnou situací dochází k paradoxním závěrům, jako tento pamětník nuceně pobývajících za mřížemi ruzyňského vězení: „*Bárek nevěděl nic. Ani to, co se děje doma, za zdmi ruzyňského vězení. Bylo to k zbláznění. Někdy na něj dopadla deprese, že by si nejraději rozbil hlavu o zeď. Stále se vracel myšlenkami do minulosti. Den za dnem ubíhal. Nikdo Bárka nevyšetřoval, nikdo se ho na nic neptal. Chvillemi záviděl kamarádům, kteří padli na Dukle v boji s nepřítelem, nebo je na kusy roztrhala nášlapná mina. Den ve vězení byl nekonečný. Čtyři kroky tam a čtyři kroky nazpět.*“⁶⁶⁹ Opět přicházela chvíle na tiché přísahy slibující pomstu všem, kteří znehodnotili válečné oběti ...

Mnozí z těch, kteří zůstali na svobodě, se snažili pomáhat rodinám zadržovaných, pořádali sbírky, zjišťovali informace nebo dokonce urgovali za propuštění na svobodu. Zachovaly se ovšem i vzpomínky takových, jež měli ve

⁶⁶⁷ Tamtéž, s. 60–61. Jak uvádí odborníci, ve vězeních a táborech nucených prací se bývalí čs. vojáci ze zahraničí setkávali mj. s dalšími skupinami čs. občanů, kteří nosili vojenský stejnokroj: s bývalými legionáři, příslušníky předmnichovské armády, domácími odbojáři, ale i s příslušníky čs. armády poválečné. Viz např. Jiří BÍLEK, *Tábor nucené práce Mírov*. HaV 47, 1998, č. 4, s. 91–116.

⁶⁶⁸ Viz Vladimír PŘIKRYL, *Za vlády tmy*. Praha, Naše vojsko 1993, s. 115.

⁶⁶⁹ Viz Karel BORSKÝ, *Procitání do tmy*. Třebíč, Akcent 2000, s. 256.

vztahu k persekvovaným přátelům výčitky svědomí, že je nepotkal stejný osud. Jeden z pamětníků si např. takto vyčítá pocit „pasivní spoluviny“ za činy režimu vůči přátelům, se kterými stále soucítí: „... na jaře 1951 dostávám dopis s hlavičkou *obvodní vojenské správy v Praze. Otvírám ho s obavou, vždyť většina frontových kamarádů je už za mřížemi, sedí jako sprostí zločinci. Vojenská správa mě však informovala, dodnes si to nedokážu vysvětlit, že jsem byl povýšen do hodnosti kapitána v záloze! Jak k tomu mohlo dojít? Nevím. Za toto povýšení se hluboce stydím, neboť mám nepříjemný pocit, jako by mě udělali komplicem těch, kteří soudili a věznili mé válečné kamarády...*“⁶⁷⁰

Kolektiv a blízcí: znak odboje

Po vyhodnocení poznatků z této kapitoly můžeme konstatovat, že čs. zahraniční vojáci byli před válkou, za války i po ní příslušníky mnoha různých kolektivů. Jejich členy se stávali dobrovolně či spíše z donucení jednak podle svých povah, zájmů, ale také díky svým velmi pestrým osudům. Téměř všichni záhy disponovali značně širokým okruhem přátel a druhů ve zbrani, se kterými se setkávali a nejrůznějším způsobem přicházeli do kontaktu i v letech následujících, v dobrém, ale někdy i v tom horším slova smyslu. Nejinak tomu bylo u vztahu velitel – podřízený, kdy spousta velitelů sledovala kroky svých bývalých svěřenců v dalším životě i nadále. Bez velké nadsázky lze říci, že válečné prožitky a z nich konkrétně pak především ty bojové, byly natolik silnými podněty k utužení vzájemných vztahů, že mnohdy mezi dotyčnými pamětníky vznikla doslova přátelství „na celý život“, což s sebou přináší i svůj odraz v paměti zainteresovaných. V žádném případě však nelze podněcovat „stmelovací“ schopnost a hodnotu prožitků „nebojových“, které jsou druhou stranou mince k oněm frontovým a někdy jsou vzpomínány dokonce častěji.

Se sdělováním životních příběhů, ať už jsou podány v jakékoliv formě, úzce souvisí další zaznamenání hodný moment. Jak jste si jistě povšimli, z velkého množství ukázek prosvítá vysoký stupeň sebeidentifikace vzpomínajícího s širším či užším kolektivem čs. vojáků, což se v rovině mluvnické projevuje psaním a vyjadřováním v první osobě plurálu („**My**“). Tento způsob formulace se v pracích bývalých čs. vojáků objevuje velmi často a je jedním z jejich charakteristických rysů. Exilový prožitek byl v každém případě prožitkem skupinovým, což se projevuje i ve vzpomínkových dílech. I přes různé ideologické nebo osobní rozpory vznikla v době trvání druhé světové války pamětní skupina a kolektivní entita, kterou je možné nazvat „čs. zahraniční vojáci“. Znovu se nabízí příležitost zopakovat myšlenku Jana Galandauera o „menšinových“ tvůrcích paměti „většinového“ národa (nebo spíše národů). Bojové prožitky se staly po válce kapitálem a dědictvím, které si s sebou armáda přivezla domů.⁶⁷¹

Vzpomínky na konkrétní přátele a spolubojovníky, se kterými pamětníci za války i po ní dobře vycházeli, jsou vyjadřovány různými způsoby v závislosti na osobě autora a také na politickém klimatu panujícím v době psaní práce. V raně poválečných dílech určených většinou k obhajobě a propagaci čs. zahraniční akce jsou jejich jména a příjmení většinou citována celá v úplné podobě. Téměř vždy jsou celými jmény zmiňováni mrtví, což je možné nazvat jistým druhem pocty vzdání.

⁶⁷⁰ Viz POSPÍŠIL, *Ve znamení Halleovy komety*, s. 162.

⁶⁷¹ O selektivitě vojenské paměti a jejich metamorfózách viz HOLMES, *Acts of War*, s. 394–403.

Však také uctění památky padlých je jedním z cílů, proč mnohé vzpomínkové práce vůbec vznikají. Proto jeden z bývalých letců v úvodu svého díla uvádí: „*Tímto sborníkem bych rád postavil pomník všem pěti stům čtyřiceti devíti zahraničním letcům, kteří ve druhé světové válce položili na frontách své životy a zasloužili se tak o znovuzískání svobody naší drahé a krásné české a slovenské vlasti! Budiž čest jejich jménu, práci a památce!!*“⁶⁷² Když zesílil ideologický tlak po roce 1948, některá jména začala postupně mizet. Podobně se tomu dělo za války, kdy z bezpečnostních důvodů (mj. ochrany blízkých doma) hrdinové příběhů zde vystupovali buď pouze pod iniciálami anebo pod pseudonymy. Naopak pokud autoři píšou o „rozdělovačích“ kolektivů, nepopulárních spolubojovnících nebo „hříšnicích“, často je opět zmiňují pouze iniciálami nebo za pomoci neosobních forem pojmenování. Pouze vyloženě negativně vnímané osobnosti jsou nazývány pravými jmény. Je možné říci, že mezi vzpomínajícími při psaní o „svých“ převažuje většinová tendence spíše vyzdvihovat jevy pozitivní, idealizovat a případná negativní fakta pouze kulantně nastínit nebo je úplně přecházet. Také to je přirozeným rysem paměti kolektivů.

14. „Ti nahoře“ I: obrazy velitelů a nadřízených

V této části práce se zaměříme na místa paměti vztahů k těm, kteří na pomyslném žebříčku hodnostním nebo politickém stáli alespoň o jeden „stupínek“ výš.⁶⁷³ Velitelé mají velmi blízko ke spolubojovníkům (mnohdy z nich dokonce vzešli) a jsou svým způsobem také součástí onoho okruhu blízkých, se kterými se voják za války setkával nejčastěji. Proto se vzpomínky na ně velmi často mísí se vzpomínkami na prostředí u jednotek samotných, o kterých jsme se zmiňovali v předešlé části. Na druhé straně zde pak vystupuje skupina velitelů vyšších, která je „obyčejným“ vojákům spíše vzdálena, ať hodnotně, tak často i geograficky. Na špičce pomyslného ledovce vojenských autorit pak stojí generální štáb a také styčný bod mezi sférou vojenskou a civilní, ministerstvo obrany.

Vrcholky pyramidy

⁶⁷² Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3059. František LOUCKÝ, *Mnozí nedoletěli*. Praha 1984, s. 22.

⁶⁷³ Tato část práce částečně vychází z referátu s názvem „*Pane generále, Vy jste to byl*“ aneb *Obraz velitelů v paměti vojáků čs. zahraničního odboje*, který autor přednesl na Mezinárodní konferenci mladých vědeckých pracovníků *České, slovenské a československé dějiny 20. století II* pořádané Fakultou humanitních studií Univerzity Hradec Králové ve spolupráci s Katedrou historie Fakulty humanitních věd Univerzity Mateje Béla v Banské Bystrici (Hradec Králové 7.–8. 3. 2007). Viz Pavel MÜCKE, „*Pane generále, Vy jste to byl*“ aneb *Obraz velitelů v paměti vojáků čs. zahraničního odboje*. In: Sylva SKLENÁŘOVÁ (ed.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století II*. Sborník z mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků (Univerzita Hradec Králové, 7.–8. březen 2007). Ústí nad Orlicí, Oftis 2007, s. 143–153.

Žádný kolektiv se neobejde bez osobností, které stojí (formálně či neformálně) v jeho čele a výjimkou v tomto směru není ani armáda, spíše právě naopak. Té je díky „pradávné“ tradici, zejména však od počátků moderní doby, vlastní hierarchizace, snaha o dosažení vysokého stupně vnitřní disciplíny a striktní život podle stanovených pravidel.⁶⁷⁴ Jak před lety napsal americký sociolog Felton Freeman: „*Ve srovnání se sociální stratifikací v civilním životě, vojenská hierarchie disponuje ustáleným systémem stratifikace, který je založen na respektu k moci, autoritě, statutu a privilegiím, jež jsou dovnitř i navenek demonstrována hodnostním označením a také odpovídajícím rozlišením funkčního zařazení ...*“⁶⁷⁵ Zastavme se proto krátce u velitelů, pomyslných vrcholů lidské pyramidy oblečené do uniforem, vybavených tzv. nedělitelnou pravomocí, což řečí vojenských regulí znamená: „... že velitel je oprávněn a povinen v rozsahu své působnosti vydávat rozkazy, přijímat opatření a využívat takových prostředků v mezích zákona a vojenských předpisů, které uzná za nutné, vhodné a dostačující ke splnění úkolu.“⁶⁷⁶ Stejný předpis nadále konstatuje, že odpovědnost velitele vyplývá z povinnosti splnit stanovený úkol, za jehož nesplnění může být pohnán k zodpovědnosti. Odpovědnost, stejně jako pravomoc je nedělitelná a nemůže být na nikoho jiného přenesena. Dále se zde praví: „*Při plnění stanovených úkolů velitel využívá iniciativy a návrhů podřízených a jejich účasti na přípravě rozhodnutí, rozkazů a výkonu vojenských činností. Rozhodnutí, které přijímá, nesmí snižovat lidskou důstojnost a narušovat vztahy mezi vojáky.*“⁶⁷⁷ Tolik tedy poněkud suchá, „šedá“ a dá se i říci značně „nadčasová“ řeč vojenských paragrafů. Přistupme však k „zelenému stromu praxe“ dobového historického kontextu, neboť prostí vojáci vidí své nadřízené ve zcela jiném světle.

Blízcí...

V našem exkurzu po velitelských místech se pustíme cestou v pomyslném směru od blízkých, na něž se vzpomíná rádo, přes ony vzdálenější až po úplně „cizí“ a mezi mužstvem nepopulární osobnosti. Začneme u vzpomínek na konkrétní osoby, jejichž obrazy jsou v paměti uchovány se vši „obřadností“ na těch nejčestnějších místech.

Na pomyslném prahu mezi vojáky a „velícími“ stojí ti, kteří jsou povoláni vykonávat pravomoc nad svými bývalými spolubojovníky, nad okruhem lidí, ze kterého předtím vzešli. Tito lidé jsou zpravidla vnímáni s ohledem na tuto skutečnost, jako by stále ke kolektivu náleželi jako dřív. Bývalými spolubojovníky bývají bráni za vlastní na způsob římského „prvního mezi rovnými“, a to především v okamžicích „mimo službu“.⁶⁷⁸ O volnočasových aktivitách již byla řeč v předešlé

⁶⁷⁴ Např. v dobách raného novověku byla armáda, v návaznosti na antické vzory, díky naplňování ideálu kázně a disciplíny jistými učenci i „veřejnými činiteli“ vnímána jako ideální přebraz, který by měl být realizován i v prostředí celé společnosti. Viz Pavel BĚLINA, *Válka, peníze a disciplína. K počátkům novověku*. Dějiny a současnost 14, 1992, č. 6, s. 2–6.

⁶⁷⁵ Viz Felton D. FREEMAN, *The Army as a Social Structure*. Social Forces, Vol. 27, No. 1. (Oct., 1948 – May, 1949), s. 79.

⁶⁷⁶ Jedná se o výťah ze Základního řádu č. 1, kterým se řídí Armáda České republiky. Viz Petr MAJER, *Vojna do kapsy aneb Průvodce vojenskou službou*. Praha, Avis 2000. K dispozici na http://www.army.cz/acr/vojna/vojna_do_kapsy.htm (staženo 20. 2. 2007).

⁶⁷⁷ Tamtéž.

⁶⁷⁸ Obecně je možné říci, že vzhledem k faktu, že v rámci dodržení zásad continuity a uznávání předválečných dosažených hodností se čs. zahraniční armáda v určitých obdobích (především na začátku války) a v určitých regionech (ve Velké Británii a na Středním východě) byla nucena

kapitole a ani velitelé jednotek se životním stylem od svých vojáků příliš nelišili: holdovali sportu, ženám, karetním hrám nebo pravidelně navštěvovali pohostinská zařízení. Aby však udrželi svou nezbytnou autoritu, museli se mít na pozoru, protože je sledovalo mnoho očí „zdola“ a často velmi bedlivě. Jedním z rizik vojenského života bylo například požívání alkoholu, bez jehož konzumace si lze vojenský život jen těžko představit. Vojáci „umění“ přiměřeného pití svých nadřízených dokázali samozřejmě ocenit, o čemž hovoří jeden z vojáků prošlých „vodkovým tažením“ východní fronty: „*Náš velitel štábní kapitán Sacher prohlásil, že důstojník se pozná podle toho, že také umí pít. Když se sežere jako prase, nemá důstojnost a přestává být důstojníkem. Jak jsem později zjistil, důstojníků jsme moc neměli.*“⁶⁷⁹

Vojáci zkrátka dokázali u velitelů ocenit především lidský přístup k vojenskému životu a potažmo také k podřízeným. Je přirozené, že s ulehčením přijímali snahu některých velitelů příliš „nebazírovat“ na tvrdém režimu a striktním dodržování vojenských předpisů. Za všechny uvádím jednu stručnou ukázkou charakterizující pozitivní vlastnosti jednoho z oblíbených důstojníků: „*Majora Guljaniče jsem měl rád. Nejen pro jeho lásku ke koním a vztah k myslivosti. Byl to výborný a zkušený pilot a spravedlivý velitel, žádný pérák.*“⁶⁸⁰

U velitelů držících si ve svém postavení od vojáků přeci jen větší odstup se mezi velmi důležité vlastnosti počítá mj. smysl pro spravedlnost a jistá míra velkorysosti, kterými je vyvažována nezbytná vojenská přísnost. Na své působení u 11. čs. samostatného pěšího praporu Východního vzpomíná jeden z jeho důstojníků rád užívající pozitivních stránek „nebojového“ života, čímž ovšem leckdy přiděloval starosti svému nadřízenému: „*Nedá se říci, že bychom nějak moc zaháleli. Nový velitel praporu pplk. Karel Klapálek zahálce zásadně nepřál. Byl přísný, spravedlivý a až na menší střety, které přehlížel velkoryse, vycházeli jsme spolu velice dobře. Až do své smrti, vždy když jsme se na nějakém setkání uviděli, říkal: „Á, Krézková, jak se máme, jsi pořád ten hodnej kluk, jak jsi býval? Vy kluci, vy jste mi s tím Pazderkou ale dávali zabrat...! Tu přezdívkou jsem si vysloužil za to, že jsem většinou při příchodu do společenských místností z legrace říkával: „Zdraví vás rodina Krézková.“ A to „Krézková“ mi zůstalo...*“⁶⁸¹

Jelikož prostí vojáci mají sklony hodnotit své velitele spíše podle chování a skutečných činů, než podle „počtu hvězd“ na náramenících, vždy záleželo na tom, jakou si nadřízený v jejich očích vybudoval autoritu. Ta se kuje a utváří na pomyslné kovadlině každodenních služebních i mimoslužebních styků a její největší zkouškou

---

vyrovnávat s „nadbytkem“ důstojníků a naopak chybějícími stavy poddůstojníků a mužstva. Např. ve Francii k 23. 2. 1940 činil z celkového počtu 8.535 prezentovaných příslušníků čs. vojska stav aktivních i záložních důstojníků 448 mužů. O několik měsíců později, ke dni 20. 8. 1940 pak již vzhledem k daným faktorům (např. ztrátám, evakuaci, demobilizaci,...) činil počet příslušníků Čs. samostatné smíšené brigády 3.274 mužů z nich pak 684 důstojníků aktivních a záložních. Viz *Vojenské dějiny Československa*. IV. díl, s. 83 a 109. Naopak především čs. jednotky v SSSR se vzhledem k vyšším bojovým ztrátám a větším možnostem mobilizace „vojáků do pole“ měly opačný problém, tj. potýkali s nedostatkem důstojníků. Pro např. v průběhu karpatsko-dukelské operace jednotkám velikosti pěších praporů a dělostřeleckých pluků veleli důstojníci v hodnosti o jeden a půl až dva stupně nižší oproti zvyklostem (tj. kapitáni, nadporučíci nebo dokonce poručíci). Tamtéž, s. 560.

⁶⁷⁹ Viz LEVORA – DVOŘÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*, s. 161.

⁶⁸⁰ Viz JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, s. 117.

⁶⁸¹ Viz Bohumír KRÉZEK, *Canso. Osudy čs. letce u kanadského letectva*. Cheb, Svět křídel 1993, s. 27. Souhrnně a doposud nejpodrobněji o působení čs. vojáků na Stř. východě viz Toman BROD, *Tobrúcké krysy*. Praha, Naše vojsko 1967. Líčení části tažení 11. čs. praporu na základě využití britských pramenů viz Tomáš JAKL, *Československý 11. pěší prapor – východní v britské armádě – květen až říjen 1941*. HaV 53, 2004, č. 1, s. 44–53.

je již několikrát zmiňované zasazení ve „výhni“ bojů. I v následující ukázce zůstaneme u pouštního tažení 11. čs. praporu u severoafrického Tobrúku: „*V době obležení se neobyčejně zvýšila autorita velitele praporu podplukovníka Karla Klapálka, protože se objevoval na všech úsecích praporu, přicházel v nejobtížnějších situacích, i v době, kdy se všichni ostatní domnívali, že tam pro nepřátelskou palbu nikdo nemůže proniknout. Okamžitě se orientoval v situaci a vydával potřebné rozkazy. Jeho zkušenost ruského legionáře z 1. světové války se uplatnila nejlépe v podmínkách boje pěchoty.*“⁶⁸²

Inspekce v prostorech bojů, které skončili bez újmy na zdraví, mohli vojáci vést dokonce k iracionálním závěrům a pověstem o tom, že jejich „starý“ je chráněn jakýmsi neviditelným kouzlem zaručujícím mu nezranitelnost. O negativních vjemech těchto „výletů vpřed“ bude ještě řeč později.⁶⁸³

Někdy se ovšem jednotky dostávají do bojů, které jsou ve vojenské terminologii nazývány ústupovými. Ty jsou zároveň považovány vojenskou teorií za jednu z nejtěžších zkoušek, jakými se vůbec za války dá projít. Proto se na velitele, kteří dostojí svým povinnostem se ctí, vzpomíná odpovídajícím způsobem. Ukázka se týká polské kampaně roku 1939: „*Neměl jsem během této cesty pojem o čase. Ani nevím kolik dní jsme šli, zda týden nebo čtrnáct dnů. Dodnes obdivuji kpt. Divokého, že v tom válečném chaosu, za bombardování, bez zásobování a jakéhokoliv spojení s nějakým naším orgánem, se dovedl v cizí zemi orientovat a dovedl nás až na místo určení tj. do Lešné u Baranovič.*“⁶⁸⁴

Kromě nezbytné osobní statečnosti prokazované v obtížných situacích by však dobrý velitel měl mít pozitivní vliv i na péči a stmelení svěřeného kolektivu. Právě respekt k nepsaným zásadám vojenského života a víra v týmového ducha činila s nezbytnými znalostmi odbornými a potřebnou dávkou štěstí takové „muže vše“ úspěšnými a také populárními. Stará moudrost o „jakém pánu, takovém krámu“ zde platí více než vrchovatě, což dotvrzují i slova pamětníka: „*... jak pestré bylo složení naší jednotky a jaké úsilí a umění bylo třeba vyvinout, aby se z ní vytvořil bojový celek. Aby každý jeho jednotlivec byl hrdý na svou příslušnost k němu a měl potřebnou bojovou a občanskou morálku. Stalo se tak především zásluhou velitele praporu podplukovníka Karla Klapálka, jeho prozíravosti, výchovného působení, a zejména jeho osobního příkladu. Znal osobně každého vojáka, zajímal se o jeho starosti, uměl s ním o nich promluvit a vžít se do situace podřízeného. Při tom všem ale zůstal velmi náročný na vojenskou kázeň a úroveň výcviku jednotky.*“⁶⁸⁵ O

⁶⁸² Viz SOMMR, *Od Tobrúku do Plzně*, s. 65. O Klapákově působení na Středním východě nejnověji v souhrnném životopisu (v populárně naučném duchu) viz Pavel HRABICA – Zdeněk HRABICA, *Zapomenutý generál Karel Klapálek*. Praha, Mladá fronta 2006, s. 104–166.

⁶⁸³ Tento jev úzce souvisí s širší otázkou, jakou roli má sehrávat velitel se svým „osobním příkladem na bojišti“ v éře moderního vojenství: má jít „vše svých mužů do akce“ anebo „velet ze zázemí“? O debatách na toto téma viz HOLMES, *Acts of War*, s. 341–351.

⁶⁸⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3277. Josef KRÍSTEK, b. n. Vratimov 1988, s. 3. O vylíčení ústupu skupiny kpt. Divokého a vůbec o účasti čs. vojáků v polské kampani a na polské straně nejnověji viz FRIEDL, *Na jedné frontě*, s. 103–126.

⁶⁸⁵ Tamtéž, s. 47. Jen pro dokreslení „pestrosti“ kádrů čs. jednotek na Stř. východě dodejme pár kvantitativních údajů: z celkového počtu 2.489 vojenských osob sem cca 23% přišlo tzv. balkánskou cestou, cca 19% ze SSSR, cca 44% narukovalo přímo z Palestiny a cca 14% přišlo odjinud; cca 64% bylo české národnosti, cca 16% slovenské národnosti, cca 1% rusínské a cca 17% židovské; z pohledu věku pak cca 8% bylo 20 a méně let, cca 51% bylo v rozmezí 21 – 30 let, cca 31% se pohybovalo mezi 31 – 40 lety, cca 7% mezi 41 – 45 lety, cca 3% mezi 46–50 lety a nad 50 let bylo cca 1% vojenských osob. Samotný počet příslušníků 11. čs. praporu – Východního se pohyboval okolo 800 osob, u 200. lehkého protiletadlového pluku – Východního pak o cca 200 více. Viz BROD, *Tobrúcké krysy*, s. 224–227.

poznání více před ostatními byli však ceněni nadřizení, kteří si vážili činnosti svých vojáků, snažili se zabraňovat zbytečným ztrátám a zároveň se ve své skromnosti cítili se být pouze vrcholem pomyslné „jednotkové“ pyramidy. Takové osobnosti dokázali pamětníci ocenit vskutku vrchovatě: „*Generál nepropadal klamu, který se zmocňuje mnoha vyšších velitelů. po úspěšné akci si nemyslel, že se všechno zrodilo v jeho hlavě, že on jediný je strůjcem úspěchu. Opíral se o bojové společenství, v němž každý velitel a voják měl své oprávněné místo. Přitom jeho osobnost prolínala celou brigádou a bezesporu on byl po lidské i vojenské stránce náš nejlepší velitel.*“⁶⁸⁶ Autorita takových lidí spočívala již v rovině lidské, přičemž hodnotní označení pouze dotvrzovalo právo na jejich vůdcovskou roli. V takových případech existovala velká šance, že mezi takovým velitelem a jeho vojáky vznikne hluboký vzájemný vztah překračující rovinu služební a bude připomínat spíše vztah otce a synů. Na takové nadstandardní kontakty vzpomíná již citovaný pamětník: „*V květnu 1942 byl Karel Klapálek povýšen na plukovníka a vyznamenán britským řádem Za vynikající služby (Distinguished Service Order). Vojáci mu přišli k jeho povýšení zazpívat písničku Travička zelená, která se stala naší praporeční hymnou. Velitel tehdy poděkoval slovy: „Vy jste zpěváci a já jsem váš dirigent.“ To přesně vystihovalo situaci. Autorita plukovníka Klapálka byla založena na jeho osobních a vojenských vlastnostech, které každý z nás poznal, a ne pouze na jeho vojenské hodnosti a funkci.*“⁶⁸⁷

V extrémních případech mohl vztah k velitelům někdy přerůst až do stadia „zbožnění“, kdy si vojáci své velitele doslova ztotožnili se svými ideály a chovali se k nim s doslova nábožnou úctou. O prvním setkání s jedním takovým nadřazeným hovoří jeden z vojáků 1. čs. sboru přišlý na východní frontu z Británie: „*Na první pohled osobnost. Žádná hrůza z něj nevycházela. Tak nějak jsem si ho ve svých vidinách v Anglii představoval. Nevěděl jsem hned, čemu se mám více podívat, co na mě psychicky více zapůsobilo, zda jeho střídmá gesta a vlnitá řeč, kterou mi byl hned blízký, nebo jeho bohatýrský vzhled, ta jeho krásná hlava se stříbřitě bílými, mírně zvlněnými vlasy. ... Když mi stiskl ruku s mírným úsměvem na rtech, cítil jsem k tomu člověku s přirozenou noblesou v chování povzbuzující sílu k neutuchající činnorodé práci. Byl jsem odhodlán učinit pro ni nemožné. Tomuto slibu jsem zůstal věren.*“⁶⁸⁸ Vzpomínky na takové osobnosti pak často hraničí s jistým druhem hagiografie, jak v následujícím případě, kdy tentýž pamětník vzpomíná na otevřený rozhovor se zmiňovaným důstojníkem o pár měsíců později v lednu 1945: „*Pane generále. Vy jste to byl, koho jsem si v Anglii zvolil za idol, za vzor vojáckých a lidských ctností. ... Vy jste to byl – neznaje vás dosud osobně – kdo mi byl pojmem spravedlnosti, nepodplatitelné objektivity. S nejvyšší úctou k vám jsem spěchal tisíce kilometrů za vámi, protože tu, u vás, jsem cítil onu velkou pravdu, která mi dosud byla odepřena. Ne, ne zklamal jste mě.*“⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ Viz SACHER, *Krvavé velikonoce*, s. 96.

⁶⁸⁷ Viz SOMMER, *Od Tobruku do Plzně*, s. 75. K tomuto citátu snad jen můžeme doplnit citát jednoho z odborníků (Correlli Barnett), charakterizující vedení v obecné rovině: „*Vedení je proces, při kterém jsou do skupiny lidí vnášeny jednotný cíl a společná akce. Asi nikoliv překvapivě je tato skutečnost nejvíce patná v okamžicích střetů a za nebezpečných okolností. Vedení není pouze vnucovanou autoritou. Je také současně vítáno a vyžadováno od samotných vedených.*“ Viz HOLMES, *Acts of War*, s. 340.

⁶⁸⁸ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2725. Alfréd RESSEL, *První a poslední slova mého velitele*. b.m. 1980, s. 4.

⁶⁸⁹ Tamtéž, s. 8–9. Takového hagiografické přístupy ke vzpomínání se později při spojení s příznivým politických a společenských klimatem stávají zdrojem mnohokrát skloňovaného fenoménu vtěleného do pojmu „kult osobnosti“. Přehledově z teoretického hlediska o kultu osobnosti

Pozitivní role velitelů je také vzpomínána při reminiscencích na chvíle, kdy si vojáci stáli před důležitým rozhodnutím a nebyli jisti ve svém přesvědčení o mezinárodně-politických poměrech stávajících i budoucích. Tehdy právě nadřízení slouží jako zklidňující a přesvědčující prvek, díky kterému se věci dávají do pohybu „správným“ směrem a morálka mužstva se mění k lepšímu. Na rok 1942, situaci z počátků formování čs. jednotky v Sovětském svazu a proslov velícího důstojníka vzpomíná jeden z prostých vojáků: „*Podívejte se, hoši,“ řekl nám velitel. „Němci jsou zatím ještě velmi silní. Věřte mi, že existuje jediná armáda na světě, která je schopna je porazit. To je Rudá armáda. Jestliže se chceme dostat domů, není pro nás jiné cesty, než jít s Rudou armádou a bojovat po jejím boku až do vlasti.“ Takový byl jeho názor. To také bylo moje první setkání s velitelem praporu. Dostali jsme se do zvláštní situace. Ještě nedávno nás zde věznili v lágrech a nyní máme jít společně bojovat? Svoboda nás však přesvědčil. Rudá armáda poráží vetřelce na všech frontách. Nebudeme stát stranou. Je to naše vlastenecká povinnost.*“⁶⁹⁰

Když se společné cesty vojáků a velitelů rozdělí, osudy svých oblíbených nadřízených bývalí svěřenci sledují i nadále. S radostí či zármutkem, se zlostí či s pocitem zadostiučinění, každopádně však se zájmem a účastí jsou komentovány jejich profesní (tj. především vojenské) a „občansko–privátní“ peripetie z období válečného i z let následujících. Neboť životní příběhy bývalých velitelů se od těch jejich příliš nelišily. Za všechny kontury jmenujme např. ty spojené s povyšováním, s úspěchy na politickém či vojenském kolbišti, ty méně pozitivní se týkají ústrků, pronásledování, věznění a také úmrtí.⁶⁹¹ Na okolnost velmi úzce se dotýkající nejen námi sledovaných velitelů, ale všech pamětních míst, upozorňuje ve svých vzpomínkách jeden z bývalých podřízených. Jedná se o nemožnost vyjádřit se pravdivě podle nejlepšího vědomí a svědomí k minulým událostem, konkrétně např. k průběhu karpatsko-dukelské operace roku 1944: „*Je-li tedy co oslavovat, tak snad jen skutečnost, že na konci karpatsko-dukelské operace byl vysoce prestižní a z hlediska vojenského symbolický cíl – dosažení čs. státní hranice, hranice naší vlasti. Dukla je však i souhrnným názvem pro celou řadu rozhořčených a krvavých bojů, úspěšných, ale i neúspěšných, které již od samého začátku nesly nepochybně příznaky neblahých politických i vojenských vlivů. ... A nikdo z našich tehdejších velitelů, mám na mysli generály Jana Kratochvíla, Karla Klapálka, Vladimíra*

---

pojednal např. Jan Randák. Viz Jan RANDÁK, *Kult osobnosti. Úvaha nad jeho vymezením a místem v politických vyprávěních a mýtech*. In: *Kult osobnosti*. Praha, Fakulta stavební ČVUT v Praze 2007, s. 5–18.

⁶⁹⁰ Viz BORSKÝ, *Zítřejší začne obyčejný den*, s. 16. Názory na formování čs. jednotek na půdě SSSR nebyly jednotné ani ze strany čs. politické reprezentace, vojenských představitelů, stejně tak jako sovětských orgánů. Ty nejprve velké množství čs. občanů internovali či dokonce poslali do neblaze proslulých pracovních táborů, po vypuknutí války se pak po určitý čas snažili využít čs. exulantů soustředěných v SSSR jako „lidského rezervoáru“ pro zpravodajské a sabotážní operace v Protektorátu. Viz např. RICHTER, *Přes krvavé řeky*, s. 126–133. Kapitulu samu pro sebe pak představuje činnost pozdějších „uzurpátorů symbolického kapitálu“ čs. východního vojenského odboje, většiny exilových představitelů KSČ, s jejich pověstným „obratem“ po 23. 8. 1939 od nekomunistického čs. odboje (zejména pak jeho probenešovského proudu) a jejich opětovném návratu po 21. 6. 1941. Blíže viz např. Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Proti Benešovi! Česká a slovenská opozice v Londýně 193–1945*. Praha, Karolinum 2004, s. 86–97 a 183–190.

⁶⁹¹ Za příklady tří osobností z řad čs. zahraničních vojáků, jejichž osudy se ve 40., 50. a 60. letech ubíraly značně odlišným směrem, budíž nám poslouží shodou okolností tři nositelé stejného křestního jména, Karel Vaš, Karel Klapálek a Karel Janoušek. Viz František HANZLÍK – Jaroslav POSPÍŠIL – Jan POSPÍŠIL, *Sluha dvou pánů*. Vizovice, Lípa 1999; dále viz HRABICA – HRABICA, *Zapomenutý generál*; viz též Jiří RAJLICH, *Jediný československý maršál: životní osudy Air Marshal a armádního generála (in memoriam) RNDr. Karla Janouška, KCB (1893–1971)*. Brno, Jota 2002.

*Přikryla, Bohumila Bočka i plukovníka Karla Střelku, nemohl za svého života vydat svědectví vpravdě kritické a přitom vojensky přímé bez obav o politické i osobní následky. Jen někteří mohli vydat svědectví, ale to je stejně poplatné době a tehdejšímu režimu v Československu jako kniha Ludvíka Svobody Z Buzuluku do Prahy.*⁶⁹²

Samozřejmě, že velmi vítána jsou vzájemná setkání při nejrůznějších příležitostech po válce, ať už se jedná o srazy válečných veteránů, léčebné pobyty nebo střety čistě náhodné, které přináší sám život v „mírové“ každodennosti. Jedna s úctou chovaných vzpomínek na poslední válečné rozloučení s velitelem a na pravidelná setkání po válce hovoří snad za vše. Velmi dobře zároveň vypovídá o „okolních“ podmínkách, ve kterých se (nejen) zahraniční vojáci scházeli: *„Ke konci tohoto měsíce jsme se sešli ještě jednou na lodi při rozloučení s našim velitelem plk. Karlem Klapálkem. Byl to dobrý velitel – přísný k důstojníkům i vojákům. Své schopnosti dokázal, jak u 11. čs. pěšího praporu, tak u 200. protiletadlového pluku, navíc za velmi ztížených podmínek v poušti, při obléhání Tobrúku neváhal přijít mezi nás do přední linie. Přestože tyto útvary zanikly a plk. Klapálek byl přemístěn v roce 1944 do Sovětského svazu, příslušníci těchto útvarů nikdy nezapomněli. Po válce, každým rokem v květnu na narozeniny armádního generála K. Klapálka, jsme se scházeli v karlínské Besedě, jejíž sál býval vždy plný. Náš velitel přišel mezi nás, zavzpomínali jsme si, zazpívali jeho oblíbenou píseň „Travička zelená“, bez níž se naše společná setkání nemohla ani v budoucnu obejít. Tak, jako v písni se zpívá, slíbili jsme si kamarádství až do smrti.*

*Dvakrát jsem se sešel s arm. gen. K. Klapálkem na léčení ve vojenském lázeňském ústavu v Teplicích. Byl rád, že se setkal s příslušníkem 11. pěšího praporu a 200. protiletadlového pluku z Afriky a společně jsme navštívili pplk. Františka Němce, jeho spolubojovníka ze Sovětského svazu od 1. čs. armádního sboru. ... Armádní generál Karel Klapálek zemřel v roce 1985 ve věku 92 let. My se však stále každoročně na jeho narozeniny scházíme a to nejprva na Olšanech u jeho hrobu a pak v karlínské Besedě, kde si zavzpomínáme a nakonec tradičně zazpíváme jeho oblíbenou píseň – i za ty, kteří už mezi námi nejsou.*⁶⁹³

... a vzdálení

Jak už to tak ovšem bývá, každá mince má nejen hlavu, ale i orla a proto se v paměti uchovaly i reminiscence daleko méně pozitivní, než ty předešlé. Jen povzdechy se objevují na adresu velké náročnosti rozkazů, které jsou jim uloženy, jako např. tento vztahující se k horskému tažení u Liptovského Sv. Mikuláše na sklonku války: *„Sněhu je po kolena, jsem zvědav, jak se dostaneme nahoru. Ale Sacher na tom trvá, trvá vždycky na všem, mimo jiné i na tom, aby se voják holil každý den. ... Čibuk v koutku úst, hůl v ruce, jako by se promenoval po leamingtonské Parade, čapku na levém uchu – a do sedmi hodin ty kanony tam budou! Tento „lesní muž“ má fixní ideu, že pro vojáka, pokud má všechny údy ve svém vlastnictví a nedotčeny, neexistuje problém. Utrmácení do úmoru – a do sedmi hodin ty kanóny byly v palebném postavení.*⁶⁹⁴ Dále vojáci vyjadřují svůj odpor nad přehnaným puntičkářstvím a pedantstvím (prostě po vojensku řečeno „buzerací“)

⁶⁹² Viz BURŠÍK, *Nelituj oběti*, s. 72.

⁶⁹³ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3277. KŘÍSTEK, b. n., s. 20.

⁶⁹⁴ Viz BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 130. Přehledový popis bojů u Liptovského Sv. Mikuláše viz *Vojenské dějiny Československa IV.*, s. 659–671.

svých velitelů a jsou samozřejmě velmi citliví na jakákoliv „nespravedlivá“ rozhodnutí nadřízených, která se dotýkají jednotlivců nebo bojového kolektivu. Proti takovým výrokům se někteří dotčení dokáží rádně ohradit, nebrat si „servítky“ a pouští do slovních potyček s „vyšší instancí“. Sluší se podotknout, že s odstupem času pachut' skutečných i domnělých křivd mnohdy vyprchává a že na stránkách svých vzpomínek vojáci berou svá někdejší „nehezká“ slova na adresu velitelů zpět. Jak totiž podotýkají, důvody dávných sporů totiž spatřují v „mladické nerozváznosti“ a ve svém vlastním sklonu k „průšvihářství“ všeho druhu. Svě četné konflikty s jedním z velitelů 311. bombardovací peruti po letech komentuje jeden bývalý letec, funkčním zařazením zadní střelec: „Z dnešního pohledu vím, že to z mé strany byly ještě doznívající klukoviny. I do té války jsem ještě šel v krátkých kalhotách...“⁶⁹⁵ Taková slova slouží ke cti velitelů i samotných pamětníků.

Jelikož velitelé stáli pod drobnohledem desítek, stovek a někdy i tisíců očí patřících potenciálním kritikům, existovala spousta příležitostí a spolehlivých „metod“, jak se stát velmi mezi vojáky nepopulárním „hlavounem“ nebo „štábní krysou“. Stačilo např. pouze „shora“ rozdávat příkazy, „moralizovat“ a „velet“, ale přitom nejevit pochopení a sebemenší starost o prosté vojáky nacházející se v leckdy tvrdých podmínkách života „v poli“. Skrytá či otevřená ironie se objevuje v komentářích k rozhodnutím, při jejichž vyřčení si nadřízený nedal vysvětlit situaci od podřízeného a naopak ho ještě „sepsul“, což lze lapidárně shrnout slovy, že „velitel má vždycky pravdu“ a proto má voják „držet hubu a krok“. Jeden z případů, který ukazuje rozdílnost pohledů z vyšších a nižších pozic hierarchie, se odehrál na Ondavě 1944: „Krátkce po převzetí roty se dostavil na kontrolu generál Klapálek. Přišel s holí a v doprovodu jedné spojky, jak bývalo jeho zvykem. Návštěvu i následný zákrok popsal ve svých pamětech (*Ozvěny bojů*) podle válečného deníku brigády. Říká tam, že celá obrana byla pod psa, a proto nařídil, aby se každý obranný bod obehnal drátěnými překážkami a jaký to potom mělo výborný výsledek. Ve skutečnosti, kterou si jako obvykle nenechal vysvětlit, neboť generál má vždy pravdu, dopravil na jeho rozkaz kuň–soumar dvě kola jednoduchého ostatého drátu po pětadvaceti metrech. Ne nepodobný tomu, který se dodnes natahuje nad plotem, aby jej kluci nepřelézali, když chtějí sklízet ovoce v cizí zahradě. Co s tím však na frontě? Chlapci u druhého družstva drát rozmotali a natáhli od stromu ke stromu ve výši jednoho metru ... kolem dokola svého ohniště. Jednoduchý drát stačilo jen trochu nadzvednout nebo se přikřčit a překážka byla zdolána. Ostatní družstva nedostala nic, asi u brigády již víc ostnatého drátu nebylo ...“⁶⁹⁶

Podceňování přirozené inteligence a samostatnosti prostých vojáků ze strany nadřízených zkrátka náleží k běžným stereotypům (a také konturám paměti) vojenského života v armádě jakékoliv doby, přičemž ani čs. zahraniční armáda není výjimkou. S notnou dávkou nadsázky a také sarkasmu komentuje vojenské vzdělání a proces formování velitelských kádrů jeden z těch, kteří se v průběhu války vypracovali doslova „od píky“ až k důstojnickým epoletám a velitelským funkcím. Takto mj. charakterizuje svůj názor na vojensko hierarchii u příležitosti vzpomínek na poddůstojnickou školu čs. armády působící na půdě v Sovětského svazu: „Základem školy byl předpoklad, že obyčejný voják je blbec a debil. Škola je k tomu, aby z úplných pablbců vychovala menší blbce, jejichž blbost se s přibýváním frček na ramenou ztrácí ... Teprve nižším důstojníkům je přiznávána jistá dávka vzdělání a

⁶⁹⁵ Viz JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, s. 38–39.

⁶⁹⁶ Viz LEHAR, *Měl jsem být zastřelen*, s. 81–82. Možno srovnat viz KLAPÁLEK, *Ozvěny bojů*, s. 198. Na řece Ondavě se po skončení karpatsko-dukelské operace fronta fakticky zastavila a na těchto pozicích zůstala až do půli ledna 1945. Viz *Vojenské dějiny Československa*. IV. díl, s. 656–657.

inteligence, která opět stoupá s počtem zlatých hvězd až ke genialitě plukovníké a generálské neomylnosti. Ale já jsem měl vždycky pocit, že musím ve většině případů poslouchat většího blbce než jsem sám.⁶⁹⁷

Vděčným zdrojem kritiky nadřízených se stává jejich chování tváří v tvář různým politickým a celospolečenským událostem. Přesně v intencích fungování mnichovského mýtu je vyjadřována nevole nad „kapitulací“ a pasivitě v období Mnichova a později také 15. března. Padají zde slova o nepřipravenosti, neschopnosti, nekompetentnosti, morálním zhroucení, zbabělosti a „zradě“, z čehož všeho vyplývá pocit, že velitelská místa zklamala a ztratila tudíž i svou autoritu a právo dále „vést“. Na březnové události, přijetí německé armády a „vystřízlivění“ ve vztahu k nadřízenému vzpomíná jeden pamětník: „Bylo nám zakázáno vycházet z kasáren. Co se dělo dále, sledovali jsme pouze okny. Velkou ránu nám dala scéna, jak hrdina, náš vzor, plukovník „LEGIONÁŘ“ vítá na nádvoří našich kasáren německého kapitána jako starého známého, kterému se hlásí a podává ruku! Ideál v tyto hrdiny okamžitě vyprchal. S odporem jsme komentovali toto jednání.“⁶⁹⁸ Zlověstné stíny Mnichova či 15. března se s některými veliteli táhnou i v průběhu jejich další kariéry a jejich vojáci jim je dokáží řádně připomenout později při formování čs. armády v exilu. Tento komentář se vztahuje k událostem, jež se odehrály v Agde roku 1940: „Plk. Vrzáček se ujal vel. SPO1, shromáždil si nás a dlouze nám vykládal, že třikrát už přecházel hranice, že další „odborníci“ jsou na cestě a tudíž že někteří budeme musít uvolnit pro ně svá místa. Jednoho takového nám představil v podobě špkt. Berana od ÚV. Protože Vrzáček v den odevzdání svého pluku u nás se opil v jídelně a objímal se s německým fýrou, píšeme všichni až na Křepela a Křičenského žádosti o přeložení k pěchotě. Špkt. Voves nám to rozmlouvá, stává se sám vel. SPO, špkt. Borkovec odchází k divizi a plk. Vrzáček na dovolenou do Paříže. To jsme to zase jednou rozhýbali.“⁶⁹⁹ Spory o „mnichovskou zradu“ velitelů se mohou někdy dokonce stát příčinou sporu, po kterém dotyčný voják opouští řady čs. armády a vstupuje raději do cizích služeb armády spojenecké (např. polské nebo Svobodné francouzské). Je třeba dodat, že v podobně hořkém duchu se nese kritika těch velitelů, kteří se rozhodli zůstat doma a pasivně vyčkávat, jak válka skončí. Na setkání s bývalým nadřízeným těšně před odchodem za hranice ironicky vzpomíná jeden zahraniční letec: „„Promiňte, pane štábní kapitáne, musím jít. Přeji vám, abyste to na tom magistrátě nějak přežil. A hlavně, až bude po válce, nezapomeňte se vrátit. Budeme už na vás všichni netrpělivě čekat, abyste nám mohl zase velet...“ Chtělo se mu zvracet. Téhož dne sedl na vlak, dojel domů a oznámil otci, že jde přes hranice.“⁷⁰⁰

Každý nový element přicházející do jakéhokoliv kolektivu je novým okolím přijímán s jistou dávkou opatrnosti, rozpaků a někdy i nedůvěry. Copak je to asi za

⁶⁹⁷ Viz LEVORA – DVOŘÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*, s. 150. Jak se uvádí v odborné literatuře, vojenský „dril“, kterým vojáci prochází v průběhu svého výcviku, má ve své podstatě splnit dva účely: za prvé si v jeho průběhu mají rekruti osvojit ovládnání svých zbraní a také základy taktiky menších jednotek a v druhé řadě jim má být do mysli „implantován“ vojenský étos a preference hodnot vojenského kolektivu na úkor hodnot „jednotlivce-civilisty“. Viz HOLMES, *Acts of War*, s. 36.

⁶⁹⁸ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 865. KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka*, 1. sv., s. 3.

⁶⁹⁹ Viz BLŮMLOVÁ, *Válečný deník Rudolfa Hrubce*, s. 90.

⁷⁰⁰ Viz BUFKA – DOSTÁL, *...a dole čeká kat*, s. 19. Podle poválečných údajů činil k 15. 3. 1939 počet čs. důstojníků z povolání 12.454 a z tohoto počtu odešlo do zahraničí 485. Po okupaci 495 důstojníků vstoupilo do řad tzv. vládního vojska, 578 důstojníků převzala armáda Slovenské republiky, 142 důstojníků převzal wehrmacht a zbylých 11.239 odešlo buď do výslužby nebo bylo demobilizováno a převedeno do civilních zaměstnání. Viz HANZLÍK, *Soumrak demokracie*, s. 59.

člověka? Jaké to bude s ním vyjít? Pokud taková osoba nastupuje do funkce nadřízeného, je její role ještě o poznání těžší než mezi „sobě rovnými.“ Toto je kupříkladu přesným případem čs. důstojníků přišlých do Sovětského svazu z Velké Británie. V ještě o poznání horší situaci se nachází ti, kteří „změnili barvy“ a přicházejí z řad armády nepřátelské. K takovým velitelům hledají někteří pamětníci cestu jen velmi těžko, jak o tom svědčí ukázka, ve které jeden z čs. důstojníků české národnosti komentuje příchod nového velitele národnosti slovenské v roce 1945 za bojů u Liptovského Mikuláše. Slovák ho totiž službou v „cizí“ armádě na hodnostním žebříčku „předběhl“: „*Ve slovenské armádě přibývaly hvězdy rychleji než v zahraniční. Slovenským důstojníkům byly přiznány hodnosti, které získali ve slovenské armádě ... Bylo to rozhodnutí prezidenta dr. Beneše. Příjemné nám to nebylo. Rozkaz jsme kritizovali, ale museli jsme se s tím smířit. ... Měl jsem touhu se opít, ale potlačil jsem ji.*“⁷⁰¹

Důvodem k nespokojenosti vojáků a velmi pádným argumentem pro vyjadřování nesouhlasu je leckdy údajná neschopnost velitelů projevující se v nejrůznějších situacích. Jedním z nejzávažnějších prohrěšků, kterým se muži všele mohou provinit, se stává „zbabělost“ před nepřítelem a útěk od jednotky v bojové situaci. Takové jednání dokáže vůdčí autoritou natolik otrást, že vojáci mohou odmítat poslušnost a požadovat odvolání nespolehlivých velitelů i pod pohružkou otevřené vzpoury. Na ex post setkání s provinilým důstojníkem po návratu z francouzského ústupového tažení vzpomíná jeden z pozdějších příslušníků pozemního personálu R.A.F.: „*My jsme chtěli bojovat, ale nechtěli jsme sloužit pod důstojníky, kteří nám utekli z fronty. Mne si nechal předvolat major Vastl a povídá, co blázníte, Kašpare, vždyť máte návrh na válečný kříž? Zeptal jsem se, kdo mi ho navrhl. Já, povídá. Jak jste mi ho mohl navrhnout, když ani nevíte, jak jsem se za ústupu choval, povídám. Vždyť vy jste nám vlastně utekl z fronty. Já vás ještě honil po celém Dijonu. Odpovědí mi bylo jen hromové zařvání Ven!*“⁷⁰²

Kritiku si však někdy vysloužili i tací, kteří se chovali přesně opačně, než velitelé zbabělí, tj. dávali na odiv svou osobní odvalu velmi často, záměrně až na hranici zbytečného rizika a na úkor účinného a efektivního velení jednotkám. Nehledě na to, že svou přítomností ohrožovali i zdraví a životy svých vojáků, o čemž svědčí následující vzpomínka bývalého důstojníka dělostřelectva u 1. čs. sboru: „*Naši vojáci a velitelé byli po stránce dodržování maskovací kázně velmi ledabylí. A to i vyšší velitelé, kteří při návštěvě předního okraje se vystavovali hrdinsky před nepřítelem, ale následnou palbu Němců pak schytali ti vojáci, kteří na stanovišti museli zůstat i po odchodu vysokého návštěvníka. Sám generál Svoboda*

⁷⁰¹ Viz SACHER, *Krvavé velikonoce*, s. 50 a 51. V důsledku existence armády Slovenské republiky a silných politických tlaků např. ze strany hrozilo rozštěpení čs. armády na českou a slovenskou část mj. utvářením zvláštních slovenských útvarů, čemuž se čs. místa snažila čelit osvědčenými „rakouskými“ (a prvorepublikovými) metodami existence národnostně smíšených útvarů. Viz KOLDINSKÁ – ŠEDIVÝ, *Válka a armáda*, s. 273–274. Jinak „hříchy minulosti“ v podobě služby ve slovenské armádě či vládním vojsku rozhodně nebyly do čs. armády přijatým v budoucnu „odpuštěny“ a staly se později často podnětem (a záminkou) k jejich propuštění i dlouho po válce. Viz Ivo PEJČOCH, *Propouštění bývalých příslušníků vládního vojska a slovenské armády z ČSLA v roce 1958*. HaV 57, 2008, č. 3, s. 43–48. Podobně jako původem českým, pak ani slovenským důstojníkům se nevyhnuly persekuce po únoru 1948. Viz Miroslav ČAPLOVIČ, *K niektorým osudom vyšších slovenských dôstojníkov po februári 1948*. In: Peter ŠOLTĚZ (ed.), *V tieni červenej hviezdy. Prenikanie sovitzácie do slovenskej (československej) armády v rokoch 1944–1948*. Zborník z konferencie. Bratislava, 27. 10. 2006. Bratislava, Istropolitan 2007, s. 139–151.

⁷⁰² Jedná se o vzpomínku Jaromíra Kašpara. Viz Jiří KOVAŘÍK, *Mechanik 310. peruti*. Praha, Letectví a kosmonautika 1990, s. 16. O širokých souvislostech francouzské kampaně roku 1940 viz např. Julian JACKSON, *Pád Francie. Nacistická invaze 1940*. Praha, BB art 2003.

byl znám tím, že chodil často na přední okraj, nekryl se (až byl za to kárán i svým vysokým představeným), sám měl vždy štěstí a nic se mu nestalo, ale ti druzí kolem něho to odnesli. Ostatně v sovětské armádě to nebylo lepší.“⁷⁰³

Příčinou svárů v horizontálním směru se také mohla stát nesnášenlivost k vojákům určité národnosti či politického přesvědčení, neboť narušovala atmosféru v kolektivu a bortila drolila celistvost jednotky. Hlavními kritiky některých osob důstojnického sboru se stávali především levicově smýšlející vojáci, potažmo komunisté, jimž připadali jejich nadřazení příliš „apolitičtí“, „reakční“, „buržoazní“ a spjatí se „zkompromitovaným“ a „přežilým“ režimem první republiky. V některých případech dosahuje pocit odcizení takového stupně, že je jim pamětníky dokonce dáována nálepka „nepřítel“ přesně v intencích ideologie třídního boje. Jeden z bývalých interbrigadistů píše o svých nadřazených z Francie 1940 a z jeho vzpomínky je cítit despekt k vojákům „bez idejí“: „Všichni ale svorně cítíme jedno. Vedle mlhavé představy společného nepřitele, světového fašismu, stojíme tady tváří v tvář nepříteli bližšímu. Je jím důstojnický sbor tehdejší československé armády v Agde. Od tohoto vznešeného shromáždění nás dělí nepřekročitelná propast ... Je jasné, že naše gážisty sem přivedl prachobyčejný živnostenský zájem. Kdyby vedle běžných kasárenských lapálií ovládali také cizí řeči, sloužili by stejně ochotně v kterékoli jiné armádě.“⁷⁰⁴

Ne nepodobné jsou dojmy „apoliticky“ a demokraticky smýšlejících pamětníků, kteří se nepřilíší lichotivě vyjadřují na adresu těch velitelů, kteří jsou příliš servilní vůči vybraným částem politické reprezentace, velmi aktivní na „nevojenském“ kolbišti nebo se dokonce jedná o nepokryté „straníky“. Velitelé protěžovaní politickými místy „shora“ to mají zkrátka v očích vojáků vždy těžké, neboť takoví lidé musí čelit výtkám a podezřením, že na svá místa jsou jmenováni ne díky svým schopnostem, ale vlivem nepopulární protekce. A ta nepřispívá k pohodě v žádném kolektivu... Podobně jako vojáci sledují pozdější osudy svých oblíbených nadřazených, dostává se pozornosti i těm méně populárním, zejména pokud se dávají na „velkou“ kariéru mimo vojenské prostředí a objevují na čelných místech vedení státu. Bezkonkurenčně nejčastěji hodnoceným je bývalý velitel čs. jednotky v SSSR, pozdější ministr obrany a prezident republiky. Jeden z mnoha různých názorů na působení tohoto muže před válkou, za války i po ní dodává jeho bývalý podřízený: „Generála Ludvíka Svobodu jsem znal z Vojenské akademie v Hranicích na Moravě, kde učil maďarštinu. Neměl vyšší vzdělání, jen obecnou školu a dvouletou zimní hospodářskou školu. ... Nikdy neměl kvality například generála Kratochvíla nebo Klapálka. ... Jednoho dne prý Sověti odvedli Svobodu a důstojníky někam do Moskvy na školení a na prověrku jejich smýšlení. Svoboda se tam zdržel delší dobu. Jak se zdá, právě tehdy se zavázal sovětské vládě ke spolupráci a zradil vlast. Od té doby ho Sověti podporovali. ... Mohu říci, že Svoboda byl osobně velmi udatný, dokonce jako jediný generál stále nosil samopal přes rameno. Nikdy nebyl zraněn. ... Svoboda rád ukvapeně rozhodoval na svůj vrub. Ministr Kopecký mu říkal „kulak“. Svoboda je do jisté míry osobnost politicky záhadná. ... měl vztah k zemědělství, a tak byl upotřebitelný pro funkci v nějaké zemědělské straně. Byl

⁷⁰³ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3395. MACHÁČEK, *Dělostřelecký pluk 3. v boji*, s. 56–57. O tomto již zmiňovaném fenoménu viz HOLMES, *Acts of War*, s. 341–351.

⁷⁰⁴ Viz PŘIBYL, *Allons enfants...*, s. 60. Světonázorové rozdíly mezi příslušníky důstojnického sboru a částí „interbrigadistického“ mužstva pak navíc kromě objektivních potíží provázejících budování každé nové armády v cizí zemi mj. umocňovala tehdejší linie politiky Komunistické internacionály, která od počátku září 1939 prohlašovala válku za „oboustranně imperialistickou“. Viz KUKLÍK – NĚMEČEK, *Proti Benešovi!*, s. 93–94.

nábožensky založený a chodil do kostela. ... Zdá se, že obraz Svobodovy osobnosti byl v mínění prostých vojáků cílevědomě vytvářen.“ „Byl Ludvík Svoboda rozporuplnou osobností? Spíše ne, byl to normální člověk osudově postavený před úkoly, které nemohl či neuměl zvládnout. ... vytýká se mu, že nevystoupil na podporu generála Heliodora Píky v jeho velkém procesu. Později snad se zasadil o jeho posmrtnou rehabilitaci. Vzдорování poúnorovému teroru by si vyžadovalo osobnost antického hrdiny, jakým byl například právě generál Píka. Svoboda tento formát neměl. Nepřekročil svůj stín...“⁷⁰⁵

Nyní se pomalu přesuneme od vzpomínek na konkrétní osoby k více „rozostřenému“, o to však širšímu obrazu velení a velitelů jako celku. V prvé řadě je třeba uvést, že ačkoliv vojáci o svém postavení nehovoří příliš často, z jejich vzpomínek zcela jasně vyplývá, že si uvědomují hranice oddělující je od nadřazených a jsou si také vědomi odlišnosti („malosti“) svých pohledů na válečné dění. Bývalý prostý pěšák od legendárního Sokolova sděluje svůj „mikropohled“ na tento střet následovně: „Byli jsme mladí řadoví vojáci. Nevěděli jsme, co se odehrává, co se odehrává někde daleko od nás, co řeší vyšší štáby a jaké jsou širší souvislosti. Věděli jsme ovšem to nejdůležitější, co nás v této chvíli nejvíce zajímalo. Tady jsme nyní my a tam za říčkou, která se jmenuje Mža, stojí po zuby vyzbrojený nepřítel. Ted' půjde do tuhého.“⁷⁰⁶ V některých případech toto vědomí „řadovosti“ sklouzává do představ o hře v šachy, kde jsou dotyční jako pomyslné figurky posunovány po obrovské válečné šachovnici „těmi nahoře“.

S velkým nesouhlasem se proto vojáci brání rozkazům, které jsou v rozporu s jejich přesvědčením, záměry anebo které se jim dokonce zdají být naprosto nesmyslné a kontraproduktivní. O jednom takovém rozhodnutí hovoří jeden z veteránů východní fronty: „... příštího dne po dobytí Dukelského průsmyku jsme obdrželi rozkaz ze štábu našeho sobu, aby 3. brigáda dosáhla prostoru Šemetkovce – Bagrineč. Tedy aby postoupila o 20 km směrem na jih, Rozkaz byl sice papírově vzletný, ovšem už na první pohled nereálný a naprosto neproveditelný. Vždyť se naše početní stavy zmenšily na minimum. Například 4. prapor měl v té době pouze 31 mužů schopných boje a také dělostřelectvo utrpělo citelné ztráty. Největší ztráty ovšem měl velitelský sbor. Úkol proto také splněn nebyl. Svým nedostatkem smyslu pro realitu podlamoval štáb i autoritu ostatních velitelů na všech stupních. Vydávání podobných rozkazů znamenalo podceňování soudnosti a praktických bojových znalostí dokonce i u prostého vojína.“⁷⁰⁷) V krajním případě pak vojáci mohli sáhnout k něčemu „neslýchanému“, nicméně na poli válečném ničemu

⁷⁰⁵ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 159–161 a s. 269. Armáda se jakožto jeden z klíčových mocenských faktorů samozřejmě už od válečných let stala cílem soustavné pozornosti levicových sil, které začaly nabývat vrchu. K nim podle údajů odborné literatury vyjadřovalo mezi lety 1945–1948 cca 30–35% důstojnického sboru, cca 10–15 % se naopak vymezovalo spíše antikomunisticky a „nelevicově“, cca 60% se snažilo udržovat tradiční „apolitické“ postoje. Viz HANZLÍK, *Soumrak demokracie*, s. 63. V zápětí po únoru 1948 bylo pak z armády např. propuštěno 25 generálů, kteří nebyly považováni nově se etabloující mocí považováni za „spolehlivé“. Viz František HANZLÍK – Václav VONDRÁŠEK, *Armáda v zápase o politickou moc v letech 1945–1948*. Praha, MO ČR – Avis 2006, s. 392.

⁷⁰⁶ Viz BORSKÝ, *Zítřejší začne obyčejný den*, s. 69.

⁷⁰⁷ Viz SACHER, *Pod rozstříleným praporem*, s. 254. Karpatsko-dukelská operace bohužel se v důsledku překotných příprav a selhání původních předpokladů stala pro své (zejména sovětské a československé) aktéry nesmírně náročným, vyčerpávajícím a také značně krvavým podnikem. Podle údajů Petra Hoffmana ztratil jen čs. sbor v období od 8. 9. do 6. 10. 1944 932 mrtvých, 3.826 zraněných a 560 nezvěstných; ztráty velitelského sboru pak dosáhly 90%. Viz Jan NĚMEČEK, *Československá vláda a nasazení čs. jednotek na Dukle*. Moderní dějiny 13, 2005. Praha, HÚ AV ČR 2005, s. 297.

neobvyklému, tj. k odmítnutí splnit rozkaz potažmo vůbec poslušnost svým velitelům. Většinou však vojáci zatínají zuby a za doprovodu nadávek a kleteb se snaží rozkazy plnit s tím, že poslouchat je jejich základní povinnost.⁷⁰⁸ Mnozí si však okamžiky, kdy podle nich nadřízená místa nedostatečně respektovala reálnou situaci, uchovávali v paměti s tím, že pomyslné dluhy budou po válce sečteny a viníci spravedlivě potrestáni. Zejména pokud za bezohledností k vojákům stála touha po hmotných statcích nebo snaha získat za pomoci „potu, krve a slz“ podřízených válečné zásluhy. Bývalý pilot 310. peruti R.A.F. se svěřuje se svými pocity na sklonku roku 1940: „*Poddůstojníci – piloti a ostatní personál s kritickým zájmem často velmi spravedlivě odsuzovali neblahé události ve Francii, které se v ústech našich vojenských představitelů staly pouhou „epizodou“. Epizoda našeho života ve Francii, epizoda našich zoufalých bojů, mrtvých kamarádů a neblahé evakuace byla vpravdě smutná. Na nás na všechny tísnivě doléhaly vzpomínky na trpké zkušenosti, ale jelikož snaha a volání po nápravě vyzněly celkem naprázdno, dostavila se nechuť k práci a ke všemu, co s ní souviselo. Všechna krásná předsevzetí, všechny touhy a snahy po lepším, po ozdravení a nadšení ležely na letišti rozšlapány. Cynismus a snaha po hmotném zisku vystřídaly všechno hezké, co bylo v srdcích našich lidí.*“⁷⁰⁹

Zbrání, jak čelit psychickému vypětí z bojů v kombinaci s tvrdým zacházením ze strany velení, se pro mnohé vojáky stává černý humor, přecházející někdy až do stavů smíření se s osudem a naprostého fatalismu. K takovému smýšlení se dopracoval např. jeden z letců 311. peruti: „*Za tři nálety se dávala medaile Za chrabrost, za dvanáct operačních letů udělil prezident naše tehdejší nejvyšší vyznamenání, Čs. válečný kříž 1939. Někdy se mezi sebou špičujeme, že jsme odsouzení ke slávě.*“⁷¹⁰

Na závěr této podkapitoly se dostáváme k nevyššímu správnímu a řídicímu orgánu armády, k samotnému ministerstvu obrany. Možná se někomu bude zdát překvapivým fakt, že téměř universálním rysem vzpomínek zahraničních vojáků je zdrženlivost, nechuť a někdy také odpor k této instituci a ke všemu s ní spojenému. Předmětem kritiky se stává údajná přebujelá byrokracie, zkostnatělost a také zdroj protekcionářství, které odtud vychází. V podmínkách malých počtů zahraniční armády se proto mnohým vojákům zdá, že takovýto úřad je celkem zbytečný a pouze ubírá finanční prostředky, které by měly být věnovány vojákům jednotek. Aby ukázal nespokojivost panujících poměrů, přichází jeden z nespokojenců, jinak nezařazený důstojník čs. brigády ve Velké Británii, se srovnáním obou válečných odbojů, přičemž výsledek jednoznačně vyznívá pro ten z první světové války: „*Jedu s Vaškem na černo do Londýna. Seznamuji se se starým Kopeckým, bývalým tajemníkem pres. Masaryka za svět. války. Spíme a jíme vepřovou a řízky od české*

⁷⁰⁸ S analýzou nejčastějších příčin odmítnutí poslušnosti (jako např. nedostatečná motivace k boji, únava, panika, izolovanost, neoblíbenost nadřízených...) i jednotlivými historickými případy přichází již zmiňovaný Richard Holmes. Viz HOLMES, *Acts of War*, s. 316–331.

⁷⁰⁹ Viz JANOUCHE, *Světla a stíny*, s. 115–116. Účast čs. letců ve francouzské kampani minuciózně zmapoval jeden ze největších odborníků na tuto problematiku u nás Jiří Rajlich. Viz RAJLICH, *Na nebi sladké Francie I. a II. díl*.

⁷¹⁰ Viz JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, s. 53. V období od jara 1941 do jara 1942, kdy letci čs. 311. peruti prošli nejintenzivnějším nasazením při náletech nad okupovanou Evropou změnili Britové taktiku a přešli od „přesných“ nočních útoku k plošnému bombardování (především městských aglomerací), neboť se ukázalo, že dosažené výsledky zdaleka nesplňují vynaložené úsilí. O příčinách této změny a dobových debatách na toto téma viz Max HASTINGS, *Velitelství bombardovacího letectva*. Praha, Naše vojsko 1994, s. 101–134. O činnosti čs. 311. peruti R.A.F. přehledově viz např. Miloslav PAJER, *Křídla míří nad Německo. 311. československá bombardovací perut' v období svého působení u Velitelství bombardovacího letectva RAF*. Cheb, Svět křídel 1994.

*kuchařky ve starém klubu v Colchester Avenue 26, kde je i místnost, kde pracoval a odkud řídil první president 10 000ovou armádu, zatímco dnes na 3000ovou musí mít 2 baráky po 45 kancelářích.*⁷¹¹

Ani někteří z těch, jež mají na MNO pracovat, nejsou spokojeni a neberou si servítky při hodnocení smyslu své činnosti zde. Nechutí k jednotvárnému administrativnímu povolání oplývají zejména vojáci příšlí z pole, kteří jsou zvyklí na každodenní tvrdý chlebiček služby u jednotek. Pocity frontových vojáků trpících nechutenstvím k ministerské „úředničíně“ dobře vystihují dvě následující ukázky: „*Horší to bylo se službou. Nikoho jsem neznal, nevěděl jsem nic o tom, co se tu vlastně děje a jak to tady vůbec chodí. Musel jsem se jít představit krúzným hodnostárům, jako předsedovi vlády, některým ministrům, předsedovi Státní rady, poslancům... Do čeho jsem to tady vlezl, říkal jsem si v duchu. V kanceláři jsem zdědil několik skříní s papíry, v nichž by zvědavější našel leccos zajímavého, ale žádnou radu, co tu mám vlastně dělat. No dobrá – budu dělat, co ministr nařídí a jak mi to dá rozum. Chtěje se řídit opravdu rozumem, šel jsem od jednoho neúspěchu ke druhému.*“⁷¹² „*Jak nenávidím ten způsob práce, jak zdlouhavé, neekonomické mi připadá všechno to dorozumívání, řešení, „nadávání“ a vyvracení. Kolik malicherností se přeneso na tento papír, kolik nechutných věcí musí projít mezi tvými prsty.*“⁷¹³

Ke sporům o smysl existence ministerstva a k nedostatečnému oceňování jeho práce se často přidává i nesouhlas s některými rozhodnutími institucionální či personální povahy. Jedná se např. o zrušení či reorganizace jednotky, zřízení jednotek nezařazených důstojníků, nepřijetí dotyčné osoby do řad armády ze zdravotních důvodů, nepovyšování a nevyznamenávání některých osob apod., přičemž pamětníci se domnívají, že za těmito rozhodnutími mnohdy stojí animozity osobní povahy.⁷¹⁴ MNO jsou ovšem vytýkány i další údajné nešvary, které se již vymykají běžným kompetencím tohoto úřadu a z trestně-právního hlediska by se již daly zcela otevřeně zažalovat: neplnění služebních povinností, zpronevěra nebo falšování služebních záznamů. O jednom z případů posledně zmiňovaného přečinu a zároveň i o možných úskalích historického bádání o čs. zahraničním odboji hovoří ve svém životopisném rozhovoru bývalý čs. bombardovací letec: „*Samozřejmě, že naši důstojníci si „hráli“ na velitele letounů, ale to na Angličany neplatilo, kapčou musel být nejschopnější a nejlepší pilot. Proto také někde, v určitých pramenech, najdete jméno velitele-důstojníka naší armády, který byl palubním střelcem, ale je uvedený jako velitel letounu. To je velký omyl, který úmyslně vytvářel londýnský Inspektorát čs. letectva. Uváděli pro svou potřebu a pro svůj archív jiné, úmyslně*

⁷¹¹ Viz BLŮMLOVÁ, *Válečný deník Rudolfa Hrubce*, s. 110. Jen pro srovnání těšně na sklonku Velké války 1914–1918 činil počet příslušníků cca 90.000, krátce po jejím skončení pak činil počet legionářů cca 150.000 mužů. Je možné říci, že v letech 1939 – 1945 nedosáhl počet příslušníků ani čtyř desítek tisíc. Viz Pavel MINAŘÍK, *Československý zahraniční vojenský odboj v letech 1914–18*. 1. díl. *Na frontách světové války*. Veda-Armáda-Spoločnosť, 1992, č. 1, s. 99–129 K dispozici na <http://armada.vojenstvi.cz/predvalecna/studie/8.htm>, (citováno 15. 11. 2008).

⁷¹² Viz Klapálek, *Ozvěny bojů*, s. 159.

⁷¹³ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 102. Branné otázky ve vládě zastupoval nejen ministr obrany, ale také státní tajemník. MNO (o celkem 4 odborech) a branné složky vzhledem k válečné situaci nabylo v rámci čs. prozatímního státního zřízení mimořádného postavení a dosti značné autonomie a samozřejmě podléhalo (spíše formální kontrole) Branného výboru Státní rady a úzce spolupracovalo s vrchním velitelem – prezidentem republiky a jeho vojenskou kanceláří. V poněkud autonomním postavení vůči autoritě MNO se nacházelo čs. letectvo v rámci R.A.F. Schéma viz *Vojenské dějiny Československa*. IV. díl, s. 102.

⁷¹⁴ O řešení hodnostních sporů v rámci čs. perutí R.A.F. viz např. KUDRNA, *Když nelétali*, s. 93–107.

jiné informace. Platné je pouze to, co má každý z nás uvedeno v letovém deníku, nebo co je v originálech přehledu operačních letů squadrony v archívu RAF – ne zde ve Vojenském historickém archívu. I v archívu RAF se ovšem můžete setkat s omyly. Posádka každého letounu byla určena, ale střelci a někdy i radisté si s kolegy vyměnili služby – a tak je důležité zjistit, kdo přistál, podle podpisů. Ovšem také zde může být chyba.⁷¹⁵ Otázkou zůstává, do jaké míry v sobě tato obvinění nesou reálný základ. V každém případě však konturou paměti zůstávají...

Do styku s vojenským resortem se ovšem pamětníci dostávají v době klidu zbraní, po skončení časů válečných. Přichází sem řešit různé služební záležitosti nebo se sami dokonce stávají součástí tohoto konglomerátu jakožto zaměstnanci. Pro vojáky prošlé mnohými krajinami světa a věřícím v lepší svět, který pomáhali vybojovat, je velkým zklamáním, když se zde shledávají s tvrdou poválečnou realitou reprezentovanou např. reaktivovanými předválečnými důstojníky (tzv. naftalíny), kteří zde do češtiny překládají nové služební předpisy s ruských originálů pro novou armádu, budovanou výhradně podle sovětského vzoru. V době, kdy se události začaly řídit neuvěřitelnou rychlostí směrem k převzetí moci krajní levicí, jsou mnozí znechuceni právě pasivitou a následnou politickou loajalitou mnohých hodnostářů a zaměstnanců ministerstva. Své dojmy z propuštění z armády a ze setkání s novými mocipány svým pamětem svěřil jeden z bývalých letců prošliých mj. Francií, Británií i SSSR: „*Kvůli mému propuštění mě formálně pozvali před jakýsi generálský tribunál. Za širokým stolem, potaženým rudým sukrem, seděli v nových modrých uniformách tři komunističtí generálové. Tito letečtí hodnostáři nikdy nelétali, nikdy nebyli v zahraničí, ani ve válce nebyli a po roce 1948 se stali generály letectva. Když nás, válečné piloty a skutečné bojovníky, komunistické vedení nezískalo pro porobení republiky, nadělalo si generály z takových nečistých kariéristů. ... Odporně mnou otřáslly hluboce urážlivé a ponižující dotazy – za to vše, co jsem pro osvobození vlasti podstoupil! Nejvíce mě popudili, když se mě provokativně ptali, jak bych se zachoval, kdybych se měl rozhodnout mezi SSSR a Západem. Odpověděl jsem ostře: „Já už jsem se jednou rozhodl, o tom není pochyb, že jsem se rozhodl správně. Ale jak vy jste se rozhodli? Zůstali jste doma, zatímco my jsme proti nacistům za vás nasazovali životy na Západě, na Slovensku a v SSSR!*“⁷¹⁶

Jako dovětek k této podkapitole může posloužit fakt, že pokud se v některých vzpomínkových pracích zachovaly kontury obrazů vojenského ministerstva fungujícího po pádu komunistického režimu, ani jeho obraz není příliš pozitivní. Možná se to někomu bude zdát pozoruhodné, ovšem nic moc překvapivého na tom asi není. Děje se tak především díky „kontinuitě personálního obsazení“ mnoha

⁷¹⁵ Takto vzpomíná Karel Schoř. Viz RADOSTA, *V uniformě RAF.*, s. 127. K této poznámce je snad možné jen připojit obecné konstatování, že v případě evidence letů se jedná o pramen jako každý jiný a badatelé by samozřejmě měli (a také že většinou berou) tento faktor v potaz. Na podobný problém v souvislosti s vedením evidence národnostního složení čs. jednotek např. ve Velké Británii upozorňují i soudobí historikové. Viz Zdenko MARŠÁLEK, *Českoslovenští občané německé národnosti v čs. brigádě ve Velké Británii 1940 – 1944*. HaV 46, 1997, č. 2, s. 131–151.

⁷¹⁶ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 227–228. Různorodý charakter čs. armády a existence antagonistických a soupeřících skupin (s různou minulostí i odbojovými zásluhami) v jejím středu v mnohém usnadnilo atomizaci, čistky, politizaci, ovládnání (a posléze i „paralýzu“ a ovládnutí) čs. armády levicovými silami na přelomu 40. a 50. let. Viz Jiří BÍLEK, *Československo a jeho armáda v roce 1945. Deset tezí k 60. výročí konce druhé světové války*. HaV 54, 2005, č. 2, s. 43–44. Poválečné budování armády i letectva provázely okamžiky, kdy se nadhodnocené plány střetávaly s neúprosnou realitou. Blíže viz BÍLEK – LÁNÍK – ŠACH, *Československá armáda*. Viz také Jiří FIDLER – Jiří RAJLICH, *Soumrak králů vzduchu. Československé vojenské letectvo 1945–1950*. Praha, Ares – Deus 2000.

postů této instituce, „zlatým padákům“ ve formě odstupného a výsluh, které jsou poskytovány politicky zkompromitovaným příslušníkům ČSLA a dále pak díky průtahům s rehabilitacemi bývalých zahraničních vojáků. Ale to jsme se ocitli již téměř na prahu současnosti.⁷¹⁷

Shrnutí: zvláštní vztah směrem „nahoru“

Snad je po tomto obsáhlém líčení možné říci, že podobně jako u ostatních kontur se ony „velitelské“ zachovaly ve velmi rozmanitých podobách. Shrňme je proto do stručného dílčího závěru.

Ačkoliv po ideálním veliteli, který bude všemi uznáván a bude dokonce i populárním, po takovém mohou vojáci vždy jen toužit, neboť i nadřízení byli a jsou (a snad i budou) jen lidé z masa a kostí. Můžeme se ovšem pokusit vypočítat vlastnosti takového „vybájeného“ jedince. Velmi důležitým rysem každého velícího důstojníka je smysl pro spravedlnost a jistá míra shovívavosti a velkorysosti vůči podřízeným. Pozitivními znaky „nad rámeček“ běžného stereotypu samozřejmě oplývají takoví nadřízení, kteří jsou prostým vojákům blízcí svou mentalitou, životním stylem a vůbec přístupem k „bytí“. V případě, že se dotyčný v očích svých vojáků osvědčí v jedné z největších zkoušek „řídících“ autorit, v okamžicích bojového nasazení, je na dobré cestě stát se dobrým a oblíbeným velitelem. Pokud ovšem pečuje o své vojáky natolik dobře nad nepsaný rámeček svých povinností, má šanci se stát „otcem“ celé jednotky, která je mu svěřena. V extrémním případě vlivem vnější „medializace“ se taková osoba může stát dokonce „zbožňovanou“ ne nepodobnou legendárním vojevůdčům z minulých časů. Kromě kvalit vojenských, morálních a lidských je u nadřízených někdy také oceňována také orientace v oblasti většiny vojáků spíše cizí a vzdálené, v rovině politické. Životní cesty oblíbených důstojníků jsou sledovány i po odvelení od jednotky nebo i po skončení války, neboť s nimi podřízení stále soucítí a považují je za své. Na poli „cílené“ a „užitné“ paměti, jak by se snad s trochou nadsázky daly nazvat veškeré „současné“ aktivity vztahující se k minulosti vzniklé za konkrétněji daným účelem, proto vznikají k počtům takových lidí nebo uctění jejich památky jubilejní sborníky, píší se oslavné vzpomínkové práce nebo se pořádají srazy pamětníků – „strážců odkazu“.

Stereotyp neoblíbeného velitele by mohl vzniknout na základě takových vlastností, jako jsou přílišná náročnost a puntičkářství, neoblíbená „buzerace“, plané moralizování a neprojevovaný zájem o vojáky, o jejich starosti a vůbec nepochopení pro jejich „obyčejný“ pohled na válku a vojenskou službu. S velkou ironií a despektem je vnímán fakt, když vyšší místa cíleně podceňují a pochybují o inteligenci svých podřízených. Vděčným tématem pro kritiku je také chování vůdčích elit v dobách důležitého celospolečenského dění jako je např. Mnichov, 15. březen 1939 nebo únorové události roku 1948. V očích pamětníků se jablkem sváru může stát také přílišná nebo naopak nedostatečná politická profilace nadřízených (stranickost nebo naopak apolitičnost). Snad jedním z vůbec největších prohřešků, kterého se může důstojník dopustit, je zbabělost prokázaná tvář v tvář (nebo spíše zády) nepříteli v bojovém nasazení. Takové jednání vede u vojáků ke ztrátě důvěry

---

⁷¹⁷ Jednou ze snah, jak se alespoň částečně vypořádat s křivdami minulosti byly tzv. rehabilitace probíhající jednak v 60. letech v době částečného „oteplení“ atmosféry v ČSR a konečně po nastolení svobodných poměrů po roce 1989. O atmosféře a průběhu „prvního kola“ rehabilitací v 60. letech viz např. Rastislav VÁHALA, *Smrt generála*. Praha, Melantrich 1992, s. 144–184.

v dotyčného provinilce a v extrémních případech může vyústit i v projevy otevřené vzpoury. Ani příliš okázale najevo dávaná statečnost však není vždy náležitě doceněna, neboť nejen že velitelé hazardují s vlastními životy a ohrožují tak akceschopnost jednotky, ale vystavují tak nebezpečí zranění nebo smrti i vojáky v pozicích, které na frontě navštěvují. Pokud přejdeme od konkrétních osobností k velení jako celku, štáby na frontě i v zázemí jsou často kritizovány za neznalost a nepochopení podmínek „dole“ panujících, v důsledku čehož někdy vydávají nesmyslné rozkazy. Na pomyslném žebříčku popularity v rámci vojenské hierarchie na jednom z nejnižších stupňů stojí ministerstvo obrany, vzpomínané jako semenišťe nešvarů, kde se provádí nekalé praktiky. Ani po skončení války nenabývá tato instituce příliš lichotivého obrazu, neboť podle mínění zahraničních vojáků se jen postupně zaplňuje reaktivovanými důstojníky, kteří nikdy nebyli v odboji, a navíc se postupně čím dál tím víc dostává pod vliv sil úzce spolupracujících s krajní levicí.

V rovině mluvnické se odstup, nesouhlas a vymezování se vojenského kolektivu od vyšších míst projevuje vyjadřováním ve 3. osobě čísla množného („Oni“). Podobně jako u spolubojovníků nejsou přesně citována jména nepopulárních osobností, které se dopustily morálně pochybného nebo dokonce právně postižitelného jednání, zůstává pouze u užívání zájmen či opisů (typu „nejmenovaný důstojník“) nebo přichází řada na iniciály. Míra snahy o retrospektivní shovívavost vůči nadřízeným je však podle mého názoru na mnohem nižší úrovni než v případě přátel a spolubojovníků. Vyšší místa připadají vojákům zkrátka vzdálenější, jsou více „na očích“ a proto musí s kritikou počítat. Tedy vlastně nic výjimečného...

15. „Ti nahore“ II: obrazy „nevojenských“ elit

Politické elity čs. zahraničního odboje jsou z různých důvodů (ideové, lidské, geografické apod.) pro většinu pamětníků spíše osobami „vzdálenějšími“. Jejich „právo na reprezentaci“ (potažmo i na vedení) a způsob jeho provozování se však stává předmětem vzpomínání i v pracích těch „nejneapolitičtějších“ pamětníků. Alespoň rámcové postižení tohoto místa je podle mého názoru nutné, neboť je logickým završením našeho putování po pomyslné vertikále společenských vztahů zdola až nahoru. Společné hranice a množství „průníků“ leží tam, kde jsme se paměti čs. vojáků již několikrát dotkli – jedná se především o „stopy velkých událostí“ a částečně také o obraz vlastí a domovů. Z pochopitelných důvodů se tak děje především proto, že politikové mají vedení záležitostí politických a potažmo i státu ve svém popisu práce. Leckdy jsou se státním zřízením jako takovým dokonce ztotožňováni.

Demokraté a ti druzí

Jenom malé procento čs. zahraničních vojáků se mohlo pochlubit tím, že by poznali politické poměry vládnoucí v exilu i později ve vlasti natolik zblízka, aby o nich mohli hovořit skutečně zasvěceně z pohledu „expertů“. Je to samozřejmě dáno úhlem pohledu a prostředím, v jakém se dotyční vzpomínající v průběhu svého života pohybovali. Pokud bychom aplikovali myšlenku francouzské historičky Danièle Voldman, která odlišuje mezi vzpomínajícími „velké“ a „malé“ svědky podle vzdálenosti k „dějinnotvorným“ centrům a událostem, pak většina vojáků by náležela právě k oněm „menším“.⁷¹⁸ V žádném případě to však dotýčným nebrání v tom (a nebere právo), aby vyjadřovaly své názory na jednotlivé vedoucí osobnosti, strany instituce a politickou reprezentaci a zřízení jako celek. Právě naopak.

Podobně jako ve vztahu k velitelům a k vojenskému vedení jsou si vojáci vědomi, že příslušníci politické reprezentace se od nich poněkud liší. Jakoby hlava stále napovídala, že jsou sice „jejich“, ale srdce cítilo, že tito pánové jsou z různých důvodů zkrátka „jiní“. I z těch „nejloajálnějších“ analyzovaných vzpomínek je možné vycítit náznaky zdrženlivosti vůči politickým místům, které v dalších pracích přechází v otevřenou nechuť a v extrémních případech (např. u dogmaticky levicově smýšlejících) k výlevům otevřeného nepřátelství k těmto složkám čs. exilu.⁷¹⁹ Než se podíváme na konkrétní kontury, je třeba říci, že i za množstvím odsudků a invektiv je možné spatřit stopy (často „nevrlého“) respektu k rozkazům a k nařízením. Pamětníci se totiž přese všechno cítí být v první řadě vojáky a mezi jejich ctnosti a povinnosti patří poslušnost a služební disciplína.⁷²⁰

⁷¹⁸ Viz VOLDMAN, *Définitions et usages*, s. 33–41.

⁷¹⁹ Vůbec nejznámějším a nejzmapovanějším incidentem byla vzpoura v čs. pozemních jednotkách evakuovaných z Francie na britské půdě v červnu 1940 v Cholmondeley. Rámcové a dobově podmíněné vyličení vzpoury viz *Vojenské dějiny Československa* IV. díl, s. 103–106. K případům odmítnutí poslušnosti čs. politické a vojenské reprezentaci však došlo také v řadách čs. důstojníků pozemní armády a také letectva a zdaleka se nejednalo jen o levicově smýšlející jedince.

⁷²⁰ Roku 1927 bylo mj. vlivem Gajdovi aféry čs. vojákům v zájmu zachování nadstranickosti armády odebráno aktivní i pasivní volební právo. V důsledku respektu k prvorepublikánským normám a zvyklostem byl tento stav zachován i v jednotkách čs. zahraniční armády. V žádném případě

Nejprve se při našem putování u této části politických míst zastavme u demokratické a probenešovské části čs. exilu ztělesňované představiteli většiny stran předmnichovské republiky, vyjma strany komunistické. Té budeme věnovat zvláštní pozornost odděleně. Možná bude znít překvapivě, že ani demokraticky smýšlející vojáci nejsou činnosti těchto stran příliš nakloněni. Snad za to může více či méně demonstrováná „apolitičnost“ většiny vojáků, možná je na vině i „mnichovský mýtus“ o zradě stran a vlády nebo „nekorektní“ jednání sledovaných činitelů v exilu nebo po válce. Pomyslným červeným hadrem, který neustále dráždí vzpomínající vojáky, je především předimenzované a marnotratné prozatímní státní zřízení v exilu s řadami svých úřadů a ministerstev. Proto jedna z vojenských špiček londýnského exilu mj. podrobuje tvrdé kritice své kolegy z politického vedení: „*Politici považovali za svou povinnost provádět v cizině politickou činnost. Dělalí to zbytečně velkoryse, a ne vždycky ku prospěchu věci. K velkému počtu politiků je nadále nutno připočíst ještě větší počet lidí zaměstnaných ve všech těch početných a zbytečných ministerstvech, která se utvořila po uznání prozatímní čs. vlády v Londýně.*“⁷²¹ Existence těchto institucí totiž podle mínění pamětníků spolu např. s důstojnickými jednotkami podvazuje morálku i důstojný každodenní život „vojenského ramena“ odboje, tj. vojáků u jednotek, kteří jsou nejdůležitější složkou exilové akce. Bývalý nezařazený důstojník čs. jednotky v Británii proto s velkou dávkou nadsázky komentuje svůj pohled na kauzální vztah mezi materiální situací vojáků a množstvím exilových institucí: „*Žádali jsme ..., abychom byli dáni k dispozici britské armádě. Nebylo snad jednoho důstojníka, který by byl nešel rád bojovat. Vždyť proto jsme šli za hranice. Bylo to marné. Museli jsme dělat počty, podle nichž Britové vypláceli výlohy na armádu. Organizováni jsme byli podle anglických tabulek a podle nich nás Angličané platili. To jest, tolik dostávala naše vláda. Platy příslušníků armády však byly neporovnatelně nižší a z takto ušetřených peněz byli vydržováni trubci na různých těch ministerstvech, plánující znárodňování a konec demokracie v osvobozené republice.*“⁷²²

Vojákům se nelíbily intriky provozované uvnitř politických kruhů, které přenášely nedobrou atmosféru i do prostředí vojenské každodennosti. S velkým nesouhlasem pak byla přijímána rozhodnutí, která se podle jejich názoru nepřijemně dotýkala života jednotek nebo dokonce celé armády. Nedostatek porozumění vyšších míst, přílišnou formalitu, chlad a nedůvěru a manipulaci si vojáci často brali velmi osobně. Na epizodu, při níž čs. představitelé nebyli ochotni Čechoslovákům

---

to však nemohlo zabránit vlivu politických stran na dění a život v armádě, stejně tak jako sledování a komentování politického dění ze strany vojáků a představitelů armády.

⁷²¹ Viz F. MORAVEC, *Špion, jemuž nevěřili*, s. 302. Kritiku čs. politické reprezentaci si neodpustili zdaleka jen osoby vojenské, ale i příslušníci exilu „civilního“ jako např. historik Otakar Odložilík na stránkách svého deníku z 8. 10. 1939, kde ze svého amerického pohledu komentuje pokusy o ustavování čs. prozatímní vlády ve Francii: „*Zdá se mi, že všechno se dostalo do slepé uličky pro osobní věci – zprvu měli mítí monopol Beneš a jeho věrní, teď se do toho patrně plete mnoho jiných lidí, kteří by také chtěli býtí vítáni a oslavováni, a výsledek je ovšem spíše negativní nežli cokoli jiného. Věčná škoda, že po 15. březnu byli lidé doma uchváćeni myšlenkou, že musejí zůstatí. Kdyby se bylo vytáhlo několik mladších politiků, mohlo by býtí všechno jiné – těch mrtvol by se už nějak zbavili.*“ Viz Otakar ODLOŽILÍK, *Deníky z let 1924–1948*. II. 1939–1948. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2003, s. 71.

⁷²² Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3490. Bohumil MORAVEC, *Pod třemi prapory*. B. m., b. d., s. 68. Čs. exilové hnutí bylo financováno z mnoha různých zdrojů, z nichž nejvýznamnější část představovaly úvěry poskytnuté britskou vládou na základě vymámených dohod. Tyto úvěry byly částečně kryty čs. zlatem uchovaným z předválečných dob v Bank of England. Viz Vít SMETANA, *Británie a československé zlato: „Case study“ britského appeasementu?* SD 8, 2001, č. 4, s. 621–658.

sloužícím prozatímně v cizinecké legii ochotni otevřeně a pravdivě sdělit, že budou sloužit o minimálním denním žoldu jako prostí legionáři, popisuje jeden z pamětníků: „*Nastalo menší pobouření. ... Každý nás jenom chlácholil, „mazal med okolo úst“, ale nebylo to správné! Nejsme malý kluci, aby se nám nemohla říci pravda přímo do očí. Jsme přece chlapi...*“⁷²³

Jak už to u paměti bývá, na demokratické strany pamětníci ovšem často pohlíží se znalostí poválečného vývoje, vytykají jim netečnost, pasivitu a někdy i aktivní napomáhání komunistům v době exilového pobytu a zejména pak v poválečném období, kdy se krajní levice začala zmocňovat moci. Při té příležitosti komentuje jeden z kritiků volby konané v Československu v roce 1946 a malou politickou prozíravost demokratických stran (nejen) v epoše 1945–1948: „*Malého a Velkého dekretu bylo používáno při bezhlavém znárodňování podniků, které pod znárodňovací zákon nespádaly. Proti nim nebyla okamžitá obrana a jak komunisti, tak soudruh Laušman jich plně využívali k dosažení svých protiprávních cílů. Nejsmutnější ovšem bylo, že všechna ... obvinění mohla být trestána podle existujících zákonů republiky. Autorem byl úzký spolupracovník presidenta Beneše, ministr Stránský. ... Bohužel ještě dnes, po všech těch zkušenostech, někteří z našich politiků se stále snaží léta 1945–1948 líčit v těch nejružovějších barvách a veškerou vinu svádět na komunisty. Zkušenosti před válkou, ani zkušenosti poválečné je nepoučily.*“⁷²⁴ Ve výjimečných případech se zachovaly vzpomínky jednotlivců, kteří byli demokratickými představiteli ve „vyšším“ zájmu obětování právě ve prospěch zachování spolupráce s komunisty a také se Sovětským svazem. Bývalý dvojnásobný vězeň GULAGU sděluje po letech svůj pohled na vývoj u čs. jednotky na východní frontě: „*Komunisace jednotky byl tedy prováděna urychleným tempem za plného souhlasu Londýna. Nebyly mně tehdy ještě známy nezdravé poměry v našem politickém exilu v Londýně. Nevěděl jsem ještě, jaký zhoubný vliv vykonává na čs. vládu Fierlinger, a proto mne naplňovalo podivem, jak mohl být generál Ingr tak krátkozraký a dát takto souhlas k uchvácení moci komunisty nad celou jednotkou. ... Byl jsem připraven na to, že bude na mne podniknut útok, ale nikdy jsem nepomyslel při tom, že by se londýnská vláda mohla propůjčit k tomu, aby dala souhlas k likvidaci čs. důstojníka a legionáře, zbavila ho jeho nedotknutelného práva umřítí v boji za svou vlast a chladnokrevně ho předala do zkrvavělých rukou sovětského kata.*“⁷²⁵

⁷²³ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 22. K podepsání čs. – francouzské dohody o vzniku čs. pozemní armády ve Francii došlo 2. 10. 1939 (na ni navázala dohod a vzniku leteckých jednotek ze 17. 11. téhož roku) a to zejména díky iniciativě a vyjednávání čs. vyslance v Paříži Štefana Osuského. Viz Jan KUKLÍK, *Vznik Československého národního výboru a Prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*. Praha, Karolinum 1996, s. 27–29.

⁷²⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3490. MORAVEC, *Pod třemi prapory*, s. 160. Přehled poválečného vývoje viz např. Karel KAPLAN, *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha, Panorama 1990; o politice a osudech národně-socialistické strany, mezi jejíž hlavní představitele zmiňovaný Jaroslav Stránský patřil viz Jiří KOCIAN, *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948. organizace, program, politika*. Brno Doplněk 2002.

⁷²⁵ Viz František POLÁK, *Cestou ze sovětského koncentráku*. New York 1959, s. 9. Jedná se o značně expresivní tvrzení, nicméně nese v sobě velkou část reálného základu. O podobu a způsob nasazení čs. jednotky se ve vedení čs. exilové vlády i ve vojenských kruzích vedly značné debaty a spory. O vojenských aspektech těchto záležitostí viz např. Zdenko MARŠÁLEK, *Některé vojenské aspekty formování a organizace 1. čs. armádního sboru v SSSR*. Moderní dějiny 13, 2005. Praha, HŮ AV ČR 2005, s. 341–359. Jedněmi z obětí posilujícího vlivu představitelů KSČ (a vůbec budovatelů tzv. lidové demokracie) na čs. politiku a také vliv v armádě se stali také nejvyšší představitelé čs. (západní) armády Sergej Ingr, Ondřej Mězl, Bedřich Neumann a František Moravec, kteří byli v dubnu 1945 i přes odpor Edvarda Beneše vystřídáni ve svých funkcích vystřídání Ludvíkem

Samozřejmě že pohled na čs. exilovou reprezentaci a probenešovský odboj očima levicově smýšlejících vojáků je ovlivňován a formován ideologickými „filtry“, které jsou dány stranickou linií. Do jejich vzpomínkových prací se proto často dostává rétorika velmi propagandistického stříhu, jako např. v případě hodnocení prozatímní vlády v Londýně z roku 1940, o kterém mluví jeden z bývalých interbrigadistů: „*Dr. Edvard Beneš věděl, koho přizvat do vlády. Přijal takové fašisty a agenty Britského impéria jako byl generál Ingr, Juraj Slávik, Feirabend, Stránský, Ripka a jim podobní. Tito samozvaní zástupci ČSR neměli nic společného s vůlí vlastního národa a tím méně s vůlí britského lidu.*“⁷²⁶ Zajímavý vhled do komunistického smýšlení ve vztahu k exilové reprezentaci poskytuje ukázka ze vzpomínek dalšího ze „španěláků“. Ten svému budoucímu „méně uvědomělému“ spolubojovníkovi cestou k jednotce do Buzuluku v roce 1942 vykládá stranickou interpretaci minulých událostí, ze kterých si komunističtí straníci i jejich sympatizanti při budování nové „lidové“ armády musí vzít ponaučení do současnosti i budoucnosti: „*Vysvětlil jsem mu, že čs. vláda v Londýně včele s Benešem se dopustili v r. 1938 znovu zrady na svém lidu a že tedy nemůžeme od nich očekávat více, než zase zradu. Tato vláda se bude všemožně snažit zneužít čs. jednotky v SSSR ke svým nekalým cílům. Proto úkolem nás komunistů a komsomolců bude, abychom nedopustili opakování se tragedie čsl. legií. Tato zrádná vláda bude mít zájem na tom, aby učinila svoji zahraniční armádu poslušným nástrojem pro své nekalé úmysly. Proto také vláda nedovolí, abychom v jednotce utvořili legální organizace naší strany, neboť to budou odůvodňovat tím, že armáda má zůstat nepolitickou armádou dle starého pro buržoazii osvědčeného receptu – voják má držet hubu, krok a zákryt. Politiku za něj dělají ti druzí. Jak takováto politika dopadla, to víme všichni. Tato politika přivedla náš lid do neštěstí. ... Budeme muset napnout všechny síly, abychom vytvořili základ lidové armády, a to se nám může podařit jen za pomoci sovětského lidu. To však neznamená, že Sovětský svaz a jeho lid se nám budou plést do našich vnitřních záležitostí. Jaká to bude armáda a jestli se nám podaří utvořit čsl. lidovou armádu, to bude záviset na nás komunistech.*“⁷²⁷

Kontury exilové reprezentace přirozeně nebyly jen negativní a měly i své pozitivní stránky a vyzdvihované osobnosti. Jmenujme na tomto místě jednu z nich, jejíž kladné reminiscence se na stránkách vzpomínkových prací objevují velmi často. Syn slavného otce a pozdější ministr zahraničí zbožňovaný pro své neformální, přátelské chování, lidský přístup a ochotu pomáhat „těm dole“ byl mezi prostými vojáky a letci velmi populární. Právě tyto vlastnosti z něho spolu s „nadstranickostí“ činily osobnost oblíbenou a váženou nejen za války, ale i po ní. Na setkání s ním zavzpomínal bývalý důstojník prošlý jak štábními funkcemi, tak i ohněm bojů: „*Třeba pro většinu z nás byl nespornou autoritou dr. Beneš ... nejpobulárnější osobností jak v armádě, tak i u britské veřejnosti se stal Jan*

Svobodou, Bohumilem Bočkem a Josefem Bartíkem. Viz HANZLÍK – Václav VONDRÁŠEK, *Armáda v zápase o politickou moc*, s. 120–122.

⁷²⁶ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 305. KOČMAN, *Boj bez slávy*, s. 26.

⁷²⁷ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. Rudolf ŠIMÁČEK, *Solidarita*. Břeclav 1960, s. 49. Díky tajným stranickým buňkám, dále pak díky po sovětském vzoru budovaným strukturám jako byly funkce osvětových důstojníků a také činitelů obraného zpravodajství se podařilo KSČ a jejím sympatizantům do zimy 1944–1945 v zásadních otázkách ovládnout dění u čs. jednotek bojujících na východní frontě a fakticky je tak vymanit z rukou londýnského MNO, což se definitivně ukázalo po utvoření košické vlády a jmenováním promoskevského Ludvíka Svobody do funkce ministra národní obrany. Viz MARŠÁLEK, *Některé vojenské aspekty formování*, s. 354–355. Viz též Alex MASKALÍK, *Sovietizácia při výstavbe veliteľského zboru čs. armády v rokoch 1945–1948*. In: ŠOLTÉZ (ed.), *V tieni červenej hviezdy*, s. 107–115.

Masaryk. Nikoli pro své příjmení, i když pochopitelně také hrálo svou roli, nýbrž pro své osobní vlastnosti. Jan Masaryk měl jedinečný dar humoru, bystrý úsudek a postřeh, ale především dobrý vztah k lidem; choval se k nim srdečně a nenuceně. Třebaže měl naše vojáky rád, dovedl s kousavou ironií vyhmátnout jejich slabiny. Jednou si u něho stěžovali na nechutné a nespořádané poměry mezi našimi politiky v Londýně. Pohotově jim odpověděl: „Úplně s vámi souhlasím. Uvažte ale, že mezi vámi není ani jediný Leonidas a všichni taky nejste bojovníky od Thermopyl!“ Honza, jak jsme mu zde říkali, se neskláněl ani před britskými, ani před našimi autoritami. ... Snažil se vždy o reálný pohled na situaci a netrval na zastaralých názorech.“⁷²⁸

Kromě probenešovského křídla čs. odboje a exilu komunistického působila v zahraničí značná část lidí, která se dříve či později s těmito proudy rozešla a postavila se vůči nim do opozice. Ačkoliv vybrané kontury s těmito jevy a událostmi spojené se ve vzpomínkách neobjevují příliš často, přesto se u některých na chvíli zastavíme. Nejskloňovanějším jménem vztahujícím se k této problematice je osobnost Lva Prchalý. Generál velící na sklonku období druhé republiky na území Podkarpatské Rusi vystupuje z některých pamětí jako člověk, který ustoupil po zániku státu do Polska se svou armádou a stal se zakladatelem nových legií. I když záhy po odchodu příchodu pamětníci zjišťují, že se jednalo pouze o fámu, která se rozšířila po českých, moravských a slezských luzích a hájích, „Lvu z Podkarpatské Rusi“ gloriola prvního bojovníka za novou samostatnost alespoň pro začátek zůstává. Rapidní pokles preferencí generál zaznamenává v okamžiku, kdy se podle vojáků pouští do zbytečného „politikaření“, jež mu nepřísluší a pomyslného bodu mrazu se jeho popularita dotýká ve dnech následujících polské porážce v roce 1939. Je těžké říci, do jaké míry je to způsobeno vlivem protiprchalovské propagandy ostatních částí čs. exilu, v každém případě jméno Prchala se buď již ve vzpomínkách neobjevuje, nebo zní pouze v souvislosti s negativními konotacemi.⁷²⁹

Podobnou křivku opisuje i obraz Štefana Osuského, pařížského vyslance čs. vlády a člena Čs. národního výboru z let 1939–1940. Také on je vnímán až na výjimky většinou pod prizmatem dobové propagandy i pozdějších negativních charakteristik jeho politické působnosti. S uličnickou škodolibostí se na adresu vyslance a jeho ženy např. vyjadřují bývalí interbrigadisté, kteří jsou ještě před svým propuštěním do čs. armády drženi v táboře Gurs ve Francii. Po přečtení dopisu napsaném vyslancovou manželkou, ve kterém internovaným mj. sděluje, že se symbolicky cítí být jejich ochránkyní, nastává mezi Čechoslováky v táboře velké veselí: „Komu pámbu, tomu všichni svatí. A tak jsme dostali také dojemný dopis od paní Osuské. Vznešená dáma nám psala, že se cítí být naší matkou. Neočekávaný příbuzenský poměr vzbudil všeobecné veselí: „Kluci, Osuská se cejtí matkou. To bych rád věděl, kerej lump... Za nás přeci pan vyslanec nemůže...“ „Jen bych si přál vidět, jak rodí Solčíka.“ Představa je vskutku povážlivá. Solčík je nejjezatější ze všech koncentrovaných Španěláků. Ale nebyli to jen špičkoví tanečníci a primadony, kteří se o nás zajímali. Také česká kolonie v Paříži podnikla akci.“⁷³⁰ Jakmile se Osuského politická linie vzdaluje oné probenešovské, jeho osobnost opět mizí z

⁷²⁸ Viz SACHER, *Pod rozstříleným praporem*, s. 137–138. O osobnosti Jana Masaryka v neglorifikujícím duchu viz Pavel KOSATÍK – Michal KOLÁŘ, *Jan Masaryk – pravdivý příběh*. Praha, Mladá fronta 1998.

⁷²⁹ O činnosti Lva Prchalý doposud nejpodrobněji pojednala dvojice historiků Jan Kuklík a Jan Němeček. Viz KUKLÍK – NĚMEČEK, *Proti Benešovi!*, zejména s. 48–77, 169–183, 229–242, 310–318, 323–357, 411–430 a 469–472.

⁷³⁰ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 588. Zdeněk PŘIBYL, *Allons enfants... Zápas pokračuje...* B. m. 1961, s. 30.

horizontu politického vnímání čs. vojáků nebo se jí dostává záporných přívlastků. Souvislost to určitě má i s pádem Francie v roce 1940 a s úpadkem vyslancova vlivu na dění v čs. odboji.⁷³¹

Jelikož o protinacistické emigraci německé národnosti a demokratického zaměření pocházející z území Československa pojednáme z jistých závažných důvodů v kapitole o nepřátelích, zbývá nám již jen dodat kontury týkající se obrazu čs. demokratických struktur po roce 1948 až do doby současné. Mnozí sledují se zaujetím demokratizační hnutí v Československu na sklonku 60. let 20. století a jsou zklamáni jeho neúspěchem. V okamžicích pádu železné opony a postupném návratu demokracie do střední Evropy se velké nadšení mísí s pocity nejistoty tváří v tvář dalšímu vývoji a objevují se také pocity nemilého překvapení a znechucení zformovanými politickými poměry. Svůj dojem ze shromáždění národních socialistů po příjezdu do staré vlasti v březnu 1990 popisuje veterán 1. čs. obrněné brigády z Velké Británie, mj. pozdější aktivní příslušník demokratického exilu ve Spojených státech amerických: „*Po příchodu na shromáždění jsem hned zjistil, že něco není v pořádku. V malém sále seděli členové strany národních socialistů z Kanady, USA, Austrálie i mnoha dalších zemí, ale nikoli zdejší. Pochopil jsem, že domácí stranici nechtějí mít ve svých řadách emigranty. Překvapilo mne to, ale nijak neporazilo jako pravé straníky – já jsem přišel spíše jako pozorovatel, zvědavý na názory. ... Členové strany v exilu se cítili členy strany i mimo vlast, ale domov je odmítli.*“⁷³²

Vnímání komunistů jako strany, jejich představitelům a sympatizantům věnujeme poslední část této podkapitoly. Do pamětních kontur vztahujících se k této problematice se opět částečně promítají poválečné vjemy a prožitky, jinak svou „rodnou stranu“ vidí její členové, jinak přesvědčení apolitičtí „neutrálové“, jinak otevření odpůrci a kritikové politiky KSČ.

Začneme nejprve u těch, pro které bylo stranické dění s trochu nadsázky „osou světa“ a kterým leckdy komunistické přesvědčení nahrazovalo náboženskou víru. Příznivci krajní levice samozřejmě přijímali s nadšením vývoj na válečných frontách, zejména pak na té východní a s tím i přímo související posilování pozic jejich strany v exilovém hnutí. Před válkou v ČSR totiž KSČ zdaleka nepatřila mezi strany, které by svým hlasem dominovaly v politickém životě republiky.⁷³³ Výjimkou jsou takoví členové strany či sympatizanti, kteří se pod vlivem různých okolností dostávají do sovětského „ráje dělníků a rolníků“ a jsou pohlceni gigantickým soukolím GULAGU. U těch zpravidla následuje kruté vystřízlivění a z mnohých se záhy stávají nejzarytější odpůrci bývalé partajní „věrchušky“. Ti, kteří stále věří ve svůj marxisticko-leninsko-stalinský ideál a nepoštěstí se jim poznat pravdu zavčasu, kvitují poválečný vývoj až do počátků padesátých let, kdy režim, který pomáhali nastolit, pomalu začíná „požírat“ své další „děti“ z řad zahraničních vojáků.⁷³⁴ V této době opět dochází k názorové tříšti odvislé od individuálních osudů

⁷³¹ O činnosti Štefana Osuského a jeho vztahu k „probenešovskému“ exilu viz např. KUKLÍK – NĚMEČEK, *Proti Benešovi!*, zejména s. 22–37, 110–129, 200–205, 297–300, 411–430. 466–469.

⁷³² Viz ROZBOŘIL, *Z války do exilu*, s. 169. O formování politického poúnorového exilového hnutí viz např. JIRÁSEK – TRAPL, *Exilová politika*; o přijetí reemigrantů u nás viz např. NEŠPOR, *Reemigrace českých západních emigrantů*.

⁷³³ Na základě oficiálních údajů je možné říci, že získávala KSČ v parlamentních volbách 1925, 1929 a 1935 zhruba 10% voličských hlasů. Viz Karel ŽALOUDEK, *Encyklopedie politiky*. Praha, Libri 1996, s. 179.

⁷³⁴ Poválečný ministr obrany Ludvík Svoboda byl v listopadu 1950 propuštěn z funkce a v listopadu 1952 pak zatčen a obviněn ze sabotáže výstavby čs. armády. Po propuštění pracoval jako účetní v JZD Hroznaťín a na sovětský zásah byl v roce 1954 jmenován náčelníkem Vojenské politické akademie Klementa Gottwaldá v Praze, odkud v roce 1959 odešel do důchodu. Náčelní Hlavního

vzpomínajících. Část pamětníků je propouštěním ze zaměstnání, persekucemi a vězněním šokována a vzpomíná na ně veskrze negativně jako např. jeden ze sympatizantů krajně levicové politiky z řad bývalých příslušníků obrněné brigády z Británie: „*Co se týká kultu osobnosti, to nelze podrobně popsat, byl by to román a proto jenom stručně. Chtěl jsem pracovat především politicky. Na Gottwaldovu výzvu a po druhé v roce 1962 jsem se přihlásil do strany. Jako západák nepřijat a o ostatním nemá cenu psát, protože dvacet let prázdného, zakřiknutého, ukradeného života mě nikdo a žádná rehabilitace nevrátí a ničím neodčiní. Mám 47 roků, to znamená, že už jedu z kopce a proto nezbyvá, než se starat sám o sebe a ostatní plány, předsevzetí nechat plavat. Mám konečně na starosti dost. Mám nemocnou manželku, pět dospívajících dětí, které právě nyní budou potřebovat nasadit správný kurz k plavbě životem.*“⁷³⁵

Mnozí další však věřili dál svým idejím a příkoří, které jim bylo způsobené, považovali jen za hřích určitého počtu lidí, za drobnou „odchylku“ vzniklou při realizaci ideální společnosti. Svou víru v nápravu si např. zachovává bývalý interbrigadista a bývalý příslušník 311. peruti R.A.F.: „*Mě nastal v civilním životě těžký život. Nemohl jsem najít slušné zaměstnání ... Marně jsem se dovolával rehabilitace a do dnešního dne ji nemám. Minulého roku jsem byl označen funkcionáři strany za západáckého oficíra a byl jsem zbaven funkce ve Svazarmu. Do dnešního dne jsem bez zaměstnání. Vyhliídka na radostnou budoucnost nemám, jak mi bylo tlumočeno orgány kontrolní komise ÚV KSČ v červnu tohoto roku, protože mám za sebou osm roků odboje, které se nedají vůbec prověřit a žádný kádrový pracovník by si mě nevzal na zodpovědnost. Musím prý se smířit s tím, že se nezbavím v životě hořkostí a trpkostí, protože jsem si vzal Angličanku za ženu. Takové jsem dostal utěšení u nejvyšších stranických orgánů, mimo mnoho jiných nesmyslů, odporujících všem stranickým zásadám. Děkuji jen své ženě, že nezatrpkla po všech těchto příkořích a že zůstává pevnou a ukázněnou členkou strany a věrnou mou družkou, že si natolik zamilovala naši zem a náš lid, že ji žádné ponižování a křivdění, žádné znevažování mé bohaté činnosti neodradí od činorodé práce pro naše zřízení. Děkuji jí za její statečnost, že po jeden rok nese převážnou tíži péče o výživu rodiny. Jsem hrdý na svůj pestrý a krásný život, v němž budu vždy pokračovat a žádná moc není sto mě z této cesty svést. Věřím, že ti, kdož mě dosud křivdili, také vyspějí a sami odhalí, jakých nespravedlností se dopouštěli. Polovinu svého života jsem ve straně a to mě zavazuje k tomu, abych straně zůstal navždy věrný.*“⁷³⁶

S postupným vývojem situace na vnitropolitické i mezinárodní scéně začalo pravověrných „věřících“ stále více ubývat. Své postupné prozření a pocit deziluze s jedinečnou otevřeností popisuje jedna z bývalých příslušnic 1. čs. armádního sboru: „*Patřila jsem k typu lidí, kteří nějakou víru potřebují. Kdyby mně byla nabídnuta víra v Boha, stal bych se asi vzornou křesťankou. Byla mi však nabídnuta jiná víra. Vychovali mne v pravém opaku ... Má potřeba v něco věřit, mé věčné hledání smyslu života se upjalo k té víře, která mi byla naočkována rodiči a prostředím ... Musela jsem prožít válku proti fašismu a poválečné zvraty – rok 1948,*

štábu Bohumil Boček byl v červenci 1948 odvolán z funkce a jmenován do čela Vojenského ústavu vědeckého. Na počátku roku 1950 byl přeložen do výslužby, v únoru 1952 zatčen a odsouzen taktéž za sabotáž výstavby na doživotí. 1952 zemřel ve Valdicích. Bedřich Reicin, obávaný šéf Obranného zpravodajství (pozdějšího 5. oddělení Hlavního štábu) a jeden z náměstků ministra obrany byl v lednu 1951 propuštěn z armády, v únoru zatčen, odsouzen v procesu s tzv. protistátním spikleneckým centrem k trestu smrti a v prosinci 1952 popraven. Viz BÍLEK – LÁNÍK – ŠACH, *Československá armáda v prvním poválečném desetiletí*, s. 22, 23, 105.

⁷³⁵ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. DOSTÁL, b. n., s. 9.

⁷³⁶ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 304. KOČMAN, *Život interbrigadisty*, s. 125.

*léta padesátá a XX. sjezd roku 1956, kdy můj pevný svět zakolísal, a rok 1968, kdy se zhroutil. Od vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu můj pramen víry vyschl a zůstal ve mně jen strach, který mě nutil stáhnout se do ústraní. Zůstala jsem ve vzduchoprázdnu. Neměla jsem ani Boha, ani socialismus.*⁷³⁷

Nyní se přesuňme ke konturám komunistických elit a idejí, jaké se zachovaly v paměti apolitických nestraníků a otevřených „odpůrců Pokroku“. Někteří z nich v pravé řadě zpochybňují ochotu komunistů bojovat za čs. republiku a vlast, ať už se jedná o období Mnichova, tak především pak v období 1939–1941. Zejména v Polsku prý komunističtí „polopředáci“ jevíli o vojáky jen pramalý zájem. Teprve na rozkaz „velkého Stalina“ vstoupili do řad čs. odboje. Na bývalé spolubojovníky – interbrigadisty, kteří v Británii odmítli sloužit v čs. armádě, jistá část pamětníků pohlíží jako na zrádce národní věci.⁷³⁸

Rozpačitými pocity oplývají ti, kterým se představitelé KSČ snaží osvětlit jejich pobyt v internaci nebo v horším případě dokonce v táborech GULAGU. Na návštěvu poslance Klementa Gottwalda a jeho suity v Buzuluku vzpomíná jeden bývalý mukl z parsovského „trestně-nápravného“ zařízení: „*Gottwald se snažil nějak omluvit stále živou otázku pobytu mnoha přítomných vojáků v pracovních táborech NKVD, nebo ve vězeních. Nazval to jen „šlápnutí na kuří oko“. Jestliže byl jeho projev příznivě přijat, to pouhé šlápnutí na kuří oko se těm, kteří prožili rok i více v táborech nucených prací, nemohlo líbit. Viděli jsme příliš mnoho čs. občanů i našich přátel v lágrech umírat.*“⁷³⁹

I když někteří se s komunistickými praktikami setkávají již za války a někdy také už v té době vedou s komunisty spory, většina zahraničních vojáků se do přímé konfrontace s touto ideologií dostává až po návratu do Československa. Především se však setkávají s lidmi, kteří se v jejím jménu, ovšem „po svém“, snaží nastolovat nový „lidově-demokratický řád“.⁷⁴⁰ Studijní typy se chtějí seznámit s učením stále více posilující komunistické strany hlouběji, a proto se ponořují do četby klasiků marxisticko-leninsko-stalinské literatury. Bývalý voják československé a později americké armády o vyčtených „moudrostech“ poznamenává následující: „*Shromáždil si z knihoven díla Marxe, Lenina, Stalina a jiných ... To mu podstatně otevřelo oči a jeho první laický dojem byl, že tento systém ... čiší zlobou a nenávisť. Poznal, že tato doktrína hlásá věčný boj proti svobodnému myšlení, mluví výhradně o materiálních hodnotách a odsuzuje jakoukoliv víru v Boha. ... Nejvíce se však zhroutil toho, že toto učení rozdělovalo lidi už od narození na dobré a špatné, podle toho, kde a z koho vzešli ..., považovalo člověka za pouhý nástroj ... a nepokrytě vyzývalo k nesmiřitelnému boji proti všem, kteří tento tzv. vědecky a historicky*

⁷³⁷ Viz TICHÁ, *Cesty k domovu*, s. 111. O analýze pádu komunismu a jeho ideologie ve zkratce viz Eric HOBSBAWM, *Věk extrémů. Krátké dvacáté století 1914–1991*. Praha, Argo 1998, s. 508–511.

⁷³⁸ Čs. komunisté nebyli ovšem jedinými, kteří, alespoň do určité doby, odmítali uznat probenešovský exilový proud za oficiální čs. reprezentaci. Od toho se také odvíjela reakce hostitelů, jako byli např. Britové, kteří velké množství těchto „nepřátelských cizinců“ internovali. Viz KUKLÍK – NĚMEČEK, *Proti Benešovi!* s. 391. O metamorfózách politiky KSČ vůči otázce boje za obnovení ČSR a odboje obecně viz Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia 2002, s. 151–189.

⁷³⁹ Viz BORSKÝ, *Zítřejší začne obyčejný den*, s. 18. Odhady počtu čs. občanů, kteří skončili za branami GULAGU (pocházejících zejména z Podkarpatské Rusi) se značně liší a oscilují mezi 5.000–30.000 osobami. Viz BORÁK a kol., *Persekuce občanů*, s. 83–84. Za jejich propuštění pak čs. orgány vyvíjeli po značnou část trvání války nemalé diplomatické úsilí.

⁷⁴⁰ O charakteristikách nově budované lidové demokracie viz např. příspěvky Evy Broklové, Norberta Kmetě, Michala Pehra či Milana Znoje ve sborníku KOKOŠKOVÁ – KOCIAN – KOKOŠKA (eds.), *Československo na rozhraní dvou epoch nsvobody*.

*doložený systém nadšeně neuznávají ...*⁷⁴¹ Mnoho jiných v nastolení nového socialistického systému věří, i když později otevřeně přiznávají, že se krutě zmýlili.

Nad postupnou transformací poměrů vyjadřují mnozí svůj nesouhlas, neboť dobová realita se neslučuje se jejich představami o tom, jaká by republika a vlast měly být. Vina za změny podle nich padá na hlavu představitelů komunistické strany, jejich sympatizantů a pomahačů. S tím se však někteří nehodlají smířit a snaží se bojovat v rámci existujících struktur za zachování demokracie. Jeden z válečných veteránů východní fronty tak např. ve volbách kandiduje v jiné straně, než je po něm od některých lidí požadováno a agitatory odbývá po svém: „*Chodili za mnou tehdy různí agitátoři, abych vstoupil do komunistické partaje, ale já vždy odpovídal, že jsem nenasazoval svůj život ani životy kamarádů kvůli nějaké straně, ale kvůli svobodné republice. Jednoho z nich jsem musel ze svého bytu doslova vyhodit třikrát...*“⁷⁴² Množství apolitických vojáků dochází ke zdrcujícímu závěru, že komunisté se po celou dobu existence odboje pod patronací sovětských míst pouze připravovali na poválečné převzetí moci do svých rukou.

Situace v armádě a také v celé zemi se zhoršuje na přelomu let 1947–1948 a zejména pak po „vítězném“ únoru 1948. Komunistické elity začínají být pamětníky vnímány jako elity v zemi vládnoucí. Za všechny zaznamenané dojmy z převratných událostí uveďme vzpomínku bývalého letce z řad 311. peruti: „*Po našem návratu do Hradce Králové jsem začal cítit rozčarování nad vývojem v naší zemi, který měl daleko k mému ideálu svobody a demokracie. Do všeho dění byly infiltrovány komunistické ideje. Nicméně jsem si myslel, že my, kteří jsme bojovali na Západě, to vše změním, ale když jsem uslyšel, že jeden z našich důstojníků byl jmenován politickým komisařem, viděl jsem, že je konec. ... Tušil jsem, že bych mohl být velmi brzo zatčen.*“ „*Komunisté nemohli dost rychle ustavit svou vládu a tak za pomoci odborů provedli 25. února 1948 státní převrat. Kriminálníci, pokud sympatizovali s komunisty, byli propuštěni z vězení a stali se vedoucími různých institucí a antikomunisté byli zavíráni.*“⁷⁴³

Přichází doba persekucí, vyhazovů z armády, ze zaměstnání nebo i místa bydliště. Zatímco jedni berou své pohnuté osudy s nadhledem, ti méně politicky „zorientovaní“ si kladou otázku, kdo může za tím vším nekalým děním vlastně stát. Bývalý poválečný vojenský atašé v Budapešti přemýšlí o svém propuštění z armády v roce 1951: „*V noci Antonín nemohl usnout. Dlouho hovořil s manželkou. „Pořád nemohu přijít na kloub tomu, proč tak s námi zatočili? Na frontě jsme říkali, že republika bude lepší, spravedlivější? Měli jsme veliké sny. A kam jsme se dostali,*

⁷⁴¹ Viz HALLA, *Rozervaná dekáda*, s. 220–221.

⁷⁴² Viz BURŠÍK, *Nelituj oběti*, s. 92. Politická činnost v armádě řídicí se duchem košického vládního programu zůstávala i nadále zakázána, vojáci však již mohli být členy politických stran a své aktivity mohli provozovat mimo vojenské objekty a v mimoslužební době. Ačkoliv po roce 1945 až do únorového převratu nezískala žádná z politických stran v armádě absolutní převahu, velmi významný vliv díky organizovanosti a informovanosti svých členů a také díky existenci prokomunistických expozitur jako např. Hlavní správa výchovy a osvěty (včele s gen. Jaroslavem Procházkou) nebo 5. oddělení Hlavního štábu (včele s plk. Bedřichem Reicinem). Viz Jirí BÍLEK, „*Armáda jde s lidem*“. *K úloze čs. armády ve dnech února 1948*. HaV 57, č. 1, s. 60–61.

⁷⁴³ Viz DOUBEK, „*Joe*“. *Navigátor od Tristajedenáctky*, s. 68 a 71. Ačkoliv byla zejména ze strany nekomunistických představitelů a sympatizantů později diskutována role armády v okamžicích únorových dní 1948 a její případný zásah ve prospěch nekomunistických sil, uskutečnitelnost takového kroku současní badatelé spíše vyvracejí. Viz BÍLEK, „*Armáda jde s lidem*“, s. 59–74. Všeobecně o únorových událostech 1948 a jejich pozadí viz např. Karel KAPLAN, *Pět kapitol o únoru*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1997; viz též Václav VEBER, *Osudové únorové dny*. Praha, NLN 2008.

*kdo tady vlastně vládne? Kdo o tom všem rozhoduje? ...*⁷⁴⁴ Paměť uchovává vzpomínky na okamžiky, kdy si dotyčný pamětník nenechal při slovní konfrontaci s reprezentanty nových pořádků nic líbit. Takto líčí svůj rozhovor s neblaze proslulým armádním funkcionářem v únorových dnech roku 1948 jeden z pozdějších exulantů: „Přišel jsem do 5. oddělení, vyplnil několik formulářů a stál jsem před Reicinem. Naše diskuze byla nemilosrdná. „Horo, víš, proč jsi zde?“ ptal se mne Reicin. „Protože jsi mne nechal předvolat.“ Tykal jsem mu jako on mně. Moje opovržlivost jej překvapila. „Dobře, tykejme si. Řekněme si snáze nepřijemné věci otevřeně. Ty jsi nepřítel lidu!“ „Nepřítel lidu? Konal jsem vždycky svoji povinnost. Od 15. března 1939 jsem bojoval proti Němcům, dělal jsem všechno, co bylo v mé moci, aby Československo bylo znovu svobodné. Byl jsem zraněn. A ty? V kolika bojích jsi byl ty? Tys dělal politická tažení, tam jsi jistě raněn nebyl. Řekněme si tedy otevřeně? Kdo je větší nepřítel lidu, ty nebo já?“⁷⁴⁵

Je zde doba existenciálních rozhodnutí, útěků za hranice i přísah o novém exilovém boji, tentokrát proti režimu komunistickému. Velké množství bývalých vojáků je režimem uvrženo do vězení a mezi táborové ploty. I přes těžké fyzické a psychické i psychické strádání se většina nedává zlomit a věří v lepší budoucnost jako např. pamětník zadržovaný ve zdech mírovské pevnosti: „Byli jsme přivedeni na válečné pole jako bezbranní, předem odsouzení k porážce. Proti pistolím a samopalům budeme bojovat slovy a s prázdnýma rukama, které se snadno dají ještě sputat řetězy... dobrá, i když nám tím budete působit utrpení, vězte, že boj nevyhraje. Neponížíte nás a nepřinutíte k servilnosti, neboť máme proti vám něco, co nemáte vy. Čisté svědomí a Boží mlýny. Vyrukujeme s nimi proti vám hrdě a bez obav. Jsou silnější než pušky. Proti jejich nepřemožitelnosti nejsou nic platné ani kanóny nejhrubšího kalibru.“⁷⁴⁶ Ti o poznání šťastnější uvažují nad okolnostmi, které vedly k tomu, že i přes persekuce jiného druhu nebyli režimem uvězněni. Bývalý letec příšlý do Sovětského svazu z Británie kromě důvodů zdravotních nalézá příčiny následující: „Z hlediska vyšší politiky jsem nebyl nebezpečný pro kariéristické zájmy naftalínů (a já jsem se nad nimi nikdy nevytáhal). Nebyl jsem ve straně, nebyl jsem ani fúzovaný sociální demokrat, nemohl jsem ničím být, nemohl jsem nikomu překážet. Stačilo mě prozatím použít pro letectvo a pak vyhodit do dolů nebo na stavby, což se také brzy poté stalo. Lidé mi říkali, že mě chrání nějaký šestý smysl. Vždycky jsem potkal, koho jsem si přál potkat, prý jsem uměl říci, co působilo. A dovedl jsem se také pomodlit...“⁷⁴⁷ Po odplynutí vln největších persekucí ožívá mezi některými bývalými vězni naděje, že vše byl jen velký omyl, že věci se konečně ubírají „správným“ směrem a že minulá příkoří a nespravedlnosti

⁷⁴⁴ Viz BORSKÝ, *Procitání do tmy*, s. 221. Čistky v armádě probíhaly po únoru 1948 v několika vlnách a to fakticky napříč celým zbytkem 40. a většinou 50. let., což vedlo jednak k totální destrukci důstojnického sboru a od toho odvislého poklesu úrovně velení. Např. podle oficiálních údajů kádrové správy MNO sloužilo v roce 1952 v armádě již 65% důstojníků, kteří přišli do armády až po „vítězném únoru“. Naopak z 13.000 důstojníků, kteří působili v armádě, k 15. 2. 1948 již v roce 1952 zbyla pouhá třetina. Z cca 2.000 důstojníků a rotmistřů, kteří sloužili v době druhé světové války v západních armádách a byli do čs. armády kooptováni po válce, jich v témže roce zbylo již pouhých 15. O čistkách a přeměnách v důstojnickém sboru čs. armády přehledově viz BÍLEK – LANÍK – ŠACH, *Čs. armáda v prvním poválečném desetiletí*, s. 104–111.

⁷⁴⁵ Viz HORA, *Moje matka cizinecká legie*, s. 198. Encyklopedický životopis Bedřicha Reicina viz Ladislav KUDRNA, *Vojenské zpravodajství 1945–1950. Vývoj, organizační struktury, personální obsazení*. Paměť a dějiny 2008, č. 1, s. 89.

⁷⁴⁶ Viz FAJTL, *Dva úder pod pás*, s. 52. Přehledově o problematice táborů nucených prací viz Mečislav BORÁK – Dušan JANÁK, *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*. Šenov u Ostravy, Tilia 1996.

⁷⁴⁷ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 256.

budou odčiněny. Jeden z veteránů od Sokolova rozjímá v kruhu spolubojovníků na výročí jejich prvního frontového nasazení: „Byl březen 1963. Dvacet let po bojích u Sokolova. Uzavřela se jedna z naší historie, našeho života. Ubývá pamětníků, zůstává legenda ... náhle si Antonín Bárek vzpomněl na to, co mu řekl před lety kamarád Ludvík Novák: „Já se jen bojím, aby se to nevrátilo. Aby to, čeho jsme se dočkali, nebylo jenom takové procitání do tmy.“⁷⁴⁸

Zachovaly se ovšem i vzpomínky jiného druhu, na okamžiky kapitulace před tlakem nových elit tváří v tvář, vzpomínky plné zklamání a lítosti nad rozhodnutím, kterým pamětníci zklamali v první řadě sami sebe. Na vynucený vstup do komunistické strany zapříčiněný ohledy na rodinu vzpomíná bývalý pěšák 11. praporu od Tobrúku:

„Stále se nemohu rozhodnout. Uvědomuji si, že pokud podepíšu, ponesu břemeno partaje s sebou celý život, v němž jsem si až dosud nemusel nic vážného vyčítat. ... Před podobným dilematem jsou jistě desetitisíce lidí, kteří se tak jako já nechťejí přeměnit v bezejmennou jednotku obrovského stáda, ženoucího se kamsi do neznáma. I přes vnitřní nesouhlas a hluboký odpor si nakonec říkám, že životem se musí kráčet dál a každá cesta, byť ta nejabsurdnější, musí jednou skončit!

Po bezesné noci usedám opět za svůj psací stůl v kanceláři. Chvilí tupě zírám na přihlášku, ještě je prázdná. Ještě mám čisté svědomí. Ještě jsem člověkem... Nakonec zbaběle podepisuji!

Budoucnost ukázala, že mě upsání se komunistickému Mefistofelovi, byť obyčejným inkoustem, pravděpodobně zachránilo od vazby v některé, „nápravné“ zařízení komunistického režimu. ... Rozhodně mi umožnilo zůstat v zaměstnání a přežít v podstatě bez úhony tvrdá padesátá léta. Cítím se hrozně, vím, že každá omluva by byla jen výmluvou. Poprvé v životě dělám něco skutečně vážného, co je v rozporu s mým přesvědčením.

Tentokrát už nejde o legraci, jako když jsem přijal funkci tajemníka Sparty, přestože jsem fandil Slavii...

Ze dne na den se ze mne stává soudruh, příslušník milionového seskupení lidí, z nichž nepochybná většina je stejného názoru jako já.“⁷⁴⁹

V mnohých případech autoři vzpomínkových prací mění úhel svého pohledu, vystupují nad chronologickou linii svého vyprávění a snaží pod dojmem časového odstupu zhodnotit působení nového režimu ve vztahu k osobě vlastní, k osobám jiným nebo potažmo k celým lidským kolektivům. Velmi často se objevují slova hořkosti na adresu příslušníků vládnoucích elit, které z ideových důvodů nedostatečně doceňují roli zahraničního odboje, zejména pak jeho západní části. Proto se na tento fakt snaží upozornit, což se může dít např. v následujícím duchu: „Po tom všem, co jsme prožili u 11. pěšího praporu a 200. protiletadlového pluku v Africe i 12. tankové brigády v Anglii a Francii, musím říct, a je mi to velmi líto, že tyto válečné útrapy a oběti, které zahraniční vojáci po dobu šesti let přinášeli pro jediný cíl – konečně potlačení fašismu na celém světě, nebyly přiměřeně tomu

⁷⁴⁸ Viz BORSKÝ, *Procitání do tmy*, s. 315. Střetu u Sokolova se již ve své době snažily propagandisticky využít odpovědné orgány na obou válčících stranách – jak čs. zahraniční akce a Spojenci (nejvíce pak SSSR), ale také nacisté a protektorátní místa. Podrobněji viz studie o čs. zajatcích od Sokolova. K dispozici na <http://www.fronta.cz/dotaz/sokolovo-1943-ceskoslovensti-zajatci> (citováno 2. 1. 2009). Heslovitě o sokolovských reáliích viz Jiří FIDLER, *Sokolovo 1943 – malý encyklopedický slovník*. Praha, Naše vojsko 2003. Po válce a zejména pak po únoru 1948 se Sokolovo stalo jedním z pilířů nových tradic budované Čs. lidové armády.

⁷⁴⁹ Viz POSPÍŠIL, *Ve znamení Halleyovy komety*, s. 159.

doceněny. Jak osobně u příslušníků, tak i ve filmové tvorbě. Ti, kteří přišli ze západní zahraniční armády, byli vyliční jako špatní, kritizováni i neprávem a ne vždy objektivně.

Sám jsem se o tom přesvědčil na léčení ve Františkových Lázních, kde jsem pobýval v lázeňském domě Bojovník. Jeden člen ČSPB a funkcionář, pocházející někde od Olomouce, který snad ke konci války, jak mě to naznačil, byl u partyzánů, mně řekl, že jsme byli jen dobrodruzi. Jak mohl tento člověk jednoznačně posuzovat to, co neviděl a nezažil, a takto hrubě se dotknout mé cti. Nemluvě o tom, jakým právem si dovolil srovnávat bojové akce vedené pplk. Klapálkem s nějakým dobrodružstvím? Jistě, výjimky byly a vždy budou, ale při posuzování by se neměly stát rozhodujícím kritériem.

Přesto jsem ale přesvědčen, že většina z nás usilovala především o tom, aby mohl být náš stát znovu utvářen po 2. světové válce a zároveň zničen fašismus, a že jsme proto udělali hodně i s nasazením vlastního života, aby válka skončila vítězně pro všechny národy, které o to usilovaly.⁷⁵⁰

Bývalí frontoví veteráni na stránkách svých vzpomínek často přecházejí do protiútku, obviňují komunisty ze zrady, ze zneuctění celého odbojového úsilí a přirovnávají KSČ k rituální sektě, jež měrou vrchovatou napomohla faktickému ovládnutí země Sovětským svazem.⁷⁵¹ Od takových úvah se posouvají do obecnější roviny a zamýšlí se nad cíly a povahou komunistického režimu. Odtud vede již jen krůček k etologické reflexi nad charakterem českého národa, mezi jehož slabiny patří údajná absence účinných obranných prostředků potřebných pro střety s vyšší mocí: „Často jsem po svých zkušenostech pokoušel definovat, co znamená být komunistou. Pochopil jsem, že ideálem komunismu je dosáhnout třeba i nečestnými cestami (krádež, lež, intriky) standardu petit bourgeois, maloměšťáka. Většina komunistů, jak jsem poznal, jsou lidé, kteří chtějí žít na úkor druhých. ... Kde vězí charakterová slabost našeho národa? Chybí nám příkladná vrstva národa, z níž by se rekrutoval hlavní zdroj vůdčích osobností schopných vytvářet hodnoty. ... V naší zemi se udomácnil nalomený charakter ve velkém rozsahu. Začalo to Bílou horou – emigrantství vzdělanců, české zdravé protestantské šlechty a solidního měšťanstva. Po Žižkovi a husitech už následovala jen slabá vojenská tradice. Za 1. světové války se zaskvěly legie, které nám na ruských, francouzských a italských bojištích vybojovaly svobodu. ... Jaroslav Hašek, také ruský legionář, mistrně ztvárnil v Švejkovi typ občana, který se brání proti úřadům. Bohužel náš člověk spíše hledá ve Švejkovi vzor. ... To je to celé velké neštěstí! Měli bychom se chovat jako dědici Komenského, nikoli Švejka! Komunisté – říkalo se, že to byla lůza, ale byla to také neinformovaná nebo prostě proradná inteligence, často velmi zámožná. Bojovali proti tehdejšímu šosáctví, ale sami se stávali ještě většími šosáky. Sám Zdeněk Nejedlý se oženil s nejbohatší dědičkou z Prahy.“⁷⁵²

Zhroucení komunistických režimů na sklonku 80. let 20. století je přivítáno s nadšením srovnatelným s pocity zažívanými po skončení druhé světové války. Po opadnutí prvotního jásotu vystupuje požadavek na spravedlivé vypořádání se s

⁷⁵⁰ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3277. KRÍSTEK, b. n., s. 27–28. Podle teze Zdeňka Nešpora bývají často lidé, kteří odcházejí ze země (a posléze se případně vrátí) vnímáni českým majoritním prostředím za „odrodilce“. Viz NEŠPOR, *Reemigrace českých západních emigrantů*, s. 33. Podobnou vzpomínku na nepochopení odchodu do zahraničí vyjádřil i Miroslav Liškutín. Viz ÚSD, COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Miroslavem Liškutínem vedl Pavel Mücke, 11. 1. 2007.

⁷⁵¹ O čs.-sovětských vztazích viz např. Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVÍČEK – Miroslav TEJCHMAN (eds.), *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty*. 2 svazky. Praha, Státní ústřední archiv 1998 a 1999.

⁷⁵² Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 261–262.

bývalými vládnoucími elitami, které se podílely na čtyřicetileté existenci „rudého temna“, a to podle práva „věřitelů k dlužníkům.“ Mezi řádky popisujících požadavky na potrestání konkrétních i abstraktních viníků prosvítá zklamání nad faktem, že k opravdovému učinění „čáry za minulostí“ není mezi (staro)novými elitami a majoritní společností politická vůle srovnatelná s tou, která se v dobách jejich mládí či zralého věku snažila zúčtovat s dědictvím nacismu. Proto před neochotou učinit takové rozhodnutí bývalí vojáci varují, neboť se to může jevit nebezpečným vzhledem k budoucnosti: „*V druhé světové válce prorazili Spojenci nepřítel a po ní odsoudili k nejvyššímu trestu nacistickou stranu Německa jako nositelku násilí, kruté diktatury a nespravedlnosti. Za to, že týrala, mučila a popravovala nevinné lidi jenom proto, že toužili po svobodě a demokracii, ji nejvyšší soud vítězné koalice zakázal a její vůdce odsoudil k nejvyšším trestům.*

Je známo, že Komunistická strana Československa včele s ÚV prováděla v menším měřítku totéž. Zasluhovala by proto podobný trest. Místo toho byla odsouzena k odpočinku na sametovém křesle. Až po libé dřímotě a snění procitne, bude si zase dělat, co bude chtít, včetně, možná recidivy. Zaslouží si takové milosti? Sotva – ostatně, to už se někde začalo ukazovat.

Dělejme všechno pro to, aby se ze sametové revoluce nestala záležitost s rysem frašky, nebo dokonce komedie. Nechtějme nízkou pomstu, ale snažme se o důstojnou, i důslednou obranu výdobytků revoluce ve smyslu: „Co je odpustitelné, ať je odpuštěno, co se odpustit nedá, ať je pranýřováno, co je trestné, ať rozhodne soud.“⁷⁵³

Edvard Beneš

Osobnosti druhého čs. prezidenta je při zkoumání pamětních kontur třeba věnovat mimořádnou pozornost z toho důvodu, že patří k nejzmiňovanějším a nejvíce hodnoceným postavám vzpomínkových prací vůbec. Jak už je u paměti obvyklé, „dobové“ představy a předválečné a válečné názory se mísí s pozdějšími soudy a reminiscencemi, což pro kontury Edvarda Beneše vzhledem k funkci, kterou zastával, platí dvojnásob.⁷⁵⁴

Začneme opět u projevů stop paměti Mnichova a u pozitivních reminiscencí. Ať už hodnotící člověk sympatizuje s jakýmkoliv ideovým táborem, z téměř každé vzpomínkové práce je cítit alespoň špetka respektu před „hlavou státu“. Pro své obdivovatele se již v době mnichovské stává vzorem, který jim pomáhá orientovat se v nastalých poměrech a který jim v jednání dodává naději a směr jako v případě tohoto pamětníka: „*V krutých mnichovských dnech na podzim 1938 se ve mně*

---

⁷⁵³ Viz FAJTL, *Dva údery pod pás*, s. 130–131. Jedním z prostředků „vyrovnávání se minulostí“ se měly stát již zmiňované rehabilitace probíhající v několika vlnách, zejména ve druhé polovině 50. let a také v letech 60. letech a prosazované jak „shora“, tak i „zdola“. Na jejich dědictví posléze navázaly rehabilitace po roce 1989. O pokusu o etablování institucionální platformy reprezentující některé postížené v období tzv. Pražského jara nejnověji viz Jiří HOPPE, *Pokusy o obnovu české občanské společnosti v roce 1968. Sociální demokracie, Klub angažovaných nestraníků a K 231 – Sdružení bývalých politických vězňů*. Rukopis disertační práce. Praha, Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK 2008, s. 247–333. Náhled do mašinérie procesů řečí archivních dokumentů viz např. Karel KAPLAN, *K politickým procesům v Československu 1948 – 1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny 1994.

⁷⁵⁴ K Benešovým nejvýznamnějším životopiscům patří mj. jeho bývalý tajemník Eduard Táborský. Viz TÁBORSKÝ, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. K dalším pak patří český historik působící po dlouhá léta v britském exilu, Zbyněk Zeman. Viz Zbyněk A. ZEMAN, *Edvard Beneš – politický životopis*. Praha, Mladá fronta 2000.

všechno vzbouřilo proti strašnému bezpráví a proti lhostejnosti světa. Bylo mi jasné, že nestačí jen nesouhlasit – bude nutno něco dělat. Ale co? První naději mi dal odlet pana presidenta Beneše do emigrace 22. října 1938. Před oči mi vstoupily boje našich legií v I. světové válce, jak jsem je jako kluk prožíval při četbě knih Medkových, Koptových a Langrových. A věřil jsem, že Beneš bude v boji pokračovat. Tehdy poprvé se mě zmocnila touha být také při tom. Bylo to spíše jen silné přání. Neměl jsem vůbec představu, jak by se to dalo uskutečnit. Dne 15. března 1939 se přání změnilo v pevné rozhodnutí. Uteču za hranice, přidám se k tomu, kdo bude proti Hitlerovi bojovat.“⁷⁵⁵

Pamětníci Beneše shledávají mužem číslo jedna, politikem mezinárodního formátu, přirozenou autoritou stmelující, která svým politickým programem a působností zaštituje celý zahraniční odboj. Odtud pramení úcta, důvěra a sympatie, které vojáci „svému“ prezidentovi a vrchnímu veliteli projevují a je to jeden z důvodů, proč jsou ochotni nasazovat životy za obnovení republiky. Mezi vzpomínkami je možné vysledovat zajímavé rysy představ souvisejících s vnímáním exilové reprezentace a politických elit obecně. Pamětníci, kteří jsou spíše názorovými odpůrci většiny politiků, činí v Benešově případě výjimku a jeho osoba je vnímána od ostatních jakoby odděleně. S velkou dávkou nadsázky se zde nabízí srovnání s královským dvorem plným zášti, intrik a nepravostí, kterému vládne „osvícený vladař“. Ten je na rozdíl od svého okolí moudrý, prozíravý a chápající problémy svých „poddaných“ a proto je mu v jistých chvílích projevována až nábožná úcta. Takové okamžiky nastávají např. při návštěvách u bojových jednotek v poli, kdy prostí vojáci měli možnost nejen spatřit svého „vůdce“, ale někdy také vejít se svým idolem v osobní kontakt a pohovořit s ním. Setkání s prezidentem v Británii 1940 pro následujícího pamětníka stalo nezapomenutelným zážitkem: „Prezident v půlhodinovém projevu vytyčil program čs. zahraničního odboje. Mluvil jako vždy důrazně, velmi jasně a srozumitelně. ... Po slavnostním defilé se prezident prošel táborem, prohlédl si ubytování mužstva a pohovořil s několika důstojníky a vojáky o poměrech v našem zahraničním odboji. Informoval se o našich těžkostech a přáních, slíbil, že pokud to bude v jeho moci, jistě pomůže. Setkání s ním ve mně zanechalo hluboký dojem. Jako zkušený státník dovedl osvětlit mnohé, co se nám mohlo zdát nepochopitelné. Šířil kolem sebe ovzduší důvěry a jakési vnitřní síly, která prýštila z jeho hlubokého poznání života. Přesvědčil nás, že bojujeme za spravedlivou věc, a ta nakonec zvítězí.“⁷⁵⁶ Vojáci oceňují nejen způsob vedení velké politiky, ale také Benešovu praktickou pomoc v těžkých chvílích, jako např. v době francouzské porážky roku 1940. Vojáci mu na takové jednání nikdy nezapomněli: „Ten náš prezident je opravdu zlatý člověk. Tehdy ve Francii, kdy jsme se měli tak špatně dík „dobrému“ vedení v Paříži, všichni letci jsme si řekli, že přes všechny nepříjemnosti, podceňování a opovrhování chladné ciziny vydržíme, protože věříme jedinému – našemu velikému prezidentovi. Co on říkal před deseti lety, na to jinde přišli teprve dnes.“⁷⁵⁷ V některých vzpomínkách se prezidentovi dostává mnohem lidštější charakteristiky, rysů otcovských a dokonce také přátelských: „Díváme se za

⁷⁵⁵ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 10. Přehledově o politických a diplomatických aspektech formování čs. zahraničního odboje v počátečním období v letech 1939 a 1940 viz KUKLÍK, *Vznik Československého národního výboru*.

⁷⁵⁶ Viz PŘIKRYL, *Za vlády tmy*, s. 22–23.

⁷⁵⁷ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 52.

ním a je nám dobře pomyšlením, že k nám přijel jako přítel a kamarád mezi svoje. Jako dobrý táta nás všech, kteří ho máme rádi, a jsme mu cele oddáni.“⁷⁵⁸

Poválečné vzpomínky na působení čs. prezidenta jsou spojeny s únorem 1948. Pozitivních reminiscencí se sice k těmto událostem mezi většinou pamětníků mnoho neobjevuje, když už přeci, pak je oceňován Benešův zásah, kterým zabránil pravděpodobné občanské válce v Československu: „*Při rozjímání nad únorovou situací jsem si nutně připomenul, že Sovětská armáda stála na našich hranicích připravená k intervenci podobně, jako tomu bylo při volbách v roce 1946. Z vojenskopolitického hlediska to byl určitě významný činitel. Možná, že tento fakt sám o sobě stačil přinutit čs. vládu k rezignaci a k předání všeho do rukou rudého náčelníka Klementa Gottwalda. Také nemocný stařec prezident Beneš bezpochyby považoval to znásilnění za přijatelnější než zřejmou alternativu – občanskou válku, v níž by hrál Sovětský svaz významnou roli.*“⁷⁵⁹

Fakt, že nikdo není dokonalý a nemůže se zavděčit všem, lze konstatovat i na adresu Edvarda Beneše. Pro vlastnosti, které někteří vyzdvihují, je druhými kritizován. Je mu vyčítán cynismus a bezohlednost vůči snažení prostých vojákům, kteří mu údajně slouží pouze jako prostředky k prosazování jeho politických koncepcí. Zajímavé je, že v očích svých kritiků je prezident často považován za téměř všemocného vládce čs. exilu tahajícího za nitky, a někdy je také ztotožňován s celou vládní reprezentací a s čs. státní mocí obecně. Takovou „monolitickou“ optikou disponují především vzpomínající levicového smýšlení nebo z různých důvodů „levicově pišící“. Následující věty se vztahují k organizaci čs. jednotky v Sovětském svazu: „*Měli jsme s Benešovou klikou v Londýně smutné zkušenosti. Kde jen mohli, házeli nám klacky pod nohy. Hlavně za to, že jsme se s bataliónem sami, bez jejich svolení a proti jejich vůli přihlásili na frontu. ... Nenechali jsme se však těmito provokacemi odradit. ... Jinak jsme jednat nemohli a ani nejednali – vyžadovala to totiž potřeba a zákon boje.*“⁷⁶⁰ Mezi těmito pamětníky se často také objevují poukazy na Benešovo údajné přísluhovačství západním mocnostem a kolaboraci s protektorátní vládou. Bývalý interbrigadista, člen komunistické strany a zároveň také veterán východní fronty vzpomíná na závěry z tajné schůze u jednotky ze září 1941: „*Čsl. vláda v Anglii v čele s Dr. Benešem se bratříčkovali s Háchou, místo aby vyzvali ji k boji proti okupantům. Místo výzvy k boji vyzývali lid k pokoře před Hitlerem. Mohl národ, který žil na kolenou, kterého čekalo postupné vyhlazení, očekávat od takové, s dovolením vlády, něco jiného? Né, nemohli. Beneš se se svojí vládou darmo neuchýlil do Londýna. Byl to věrný lokaj svého pána.*“⁷⁶¹

⁷⁵⁸ Viz HESS, *Byli jsme v bitvě o Anglii*, s. 92. Edvarda Beneše přirovnává k otci také jeden z dalších „nevojáků“, kteří s ním byli v intenzivním osobním styku, diplomat a historik Jan Opočenský. Jedná se však o specifické přirovnání v charakteristice vztahu Beneš – Osuský, kdy druhý jmenovaný je přirovnáván k „nezbednému dítěti“. Viz ČECHUROVÁ – KUKLÍK – ČECHURA – NĚMEČEK (eds.), *Válečné deníky Jana Opočenského*, s. 210–211.

⁷⁵⁹ Viz LIŠKUTÍN, *Bouřlivá oblaka*, s. 140. Shrnující analýza postojů Edvarda Beneše v roce 1948 viz např. Karel KAPLAN, *Pět kapitol o Únoru*. Brno, Doplněk 1997, s. 532–538.

⁷⁶⁰ Viz SVOBODA, *Z Buzuluku do Prahy*, s. 275–276. Zejména o nejednoznačném vztahu Ludvíka Svobody k čs. komunistům a také k londýnskému exilovému vedení, zejména pak v otázkách formování a nasazení čs. jednotek se vedly a vedou rozsáhlé debaty. Viz MARŠÁLEK, *Některé vojenské aspekty*, s. 341–350. O vztahu komunistické reprezentace k benešovskému křídlu odboje přehledově viz KUKLÍK – NĚMEČEK, *Proti Benešovi!* s. 86–97, 183–191 a 257–277.

⁷⁶¹ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. ŠIMÁČEK, *Solidarita*, s. 33. Je možné říci, že Edvard Beneš se po celou dobu svého zahraničního působení snažil udržovat s domovem neustálý kontakt a také v rámci možností zachovávat co nejširší odbojovou platformu. O vztazích zahraničního a domácího odboje a také přehledově viz příslušné pasáže BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*. Vztahy mezi protektorátní reprezentací a exilem mezi lety 1939–1941 mapuje ve své práci např.

Největší porce kritiky se na Benešovu hlavu snáší v souvislosti s mnichovskými událostmi, jichž je údajně spoluvíníkem. Edvard Beneš se stává obětí rozvinutého mýtu, který (spolu)vytvořil. V mnoha vzpomínkách je proto označován za kapitulanta a v extrémních případech dokonce za zrádce národa a spolupůvodce všeho válečného zla: „*Keby sme boli bývali republiku bránili, tak by sme ju boli s pomocou Sovietskeho sväzu aj ubránili, nebyť však tej strašnej vlastizrady vtedajšieho prezidenta republiky dr. Eduarda Beneša a celej jeho vlády.*“ „... *hanebne kapitulovali pred Hitlerom a protizákonne, protiústavne, pretože bez súhlasu parlamentu zradili ľud ... Bola to zrada pánov, zrada našej buržoázie na čele s dr. Benešom.*“⁷⁶²

Pouze vybraní pamětníci poznali prezidentovu osobnost opravdu zblízka a o to je jeho charakteristika prokreslenější a kritika rozvinutější a mnohem více konkrétní. Vzpomínku na svého nadřízeného zachoval ve svých pamětech vysoký důstojník čs. armády, „velký svědek“, zaměřením zpravodajec: „*Jeho pracovitost byl neúporná, skoro nadlidská. Byl zvyklý pracovat každý den od brzkého rána do pozdního večera. Dopřál si jedinou přestávku – každodenní hodinovou procházku, a i k té ho paní Benešová musela často přinutit. Vedl velmi skromný život. Nikdy se nedotkl alkoholu, nekouřil a neměl rád zábavy a hlučné recepce.*

Beneš byl, jak známo, malé postavy. Jeho chování bylo suché a pedantické, zřídka ovlivněné citem. Vskutku jeho malá postava byla jednou z mála věcí, v nichž kdy projevil citovost. Neměl rád ve svém okolí lidi vysoké postavy. Vždy prohlédl všechny fotografie, vzaté při oficiálních příležitostech, a nedovolil uveřejnit žádné, které jeho malou postavu příliš zdůrazňovaly. Fotografové měli nařídáno, aby brali obrázky z takových úhlů, jež by presidenta neukazovaly o mnoho menšího než osoby v jeho okolí.“⁷⁶³

Dotyčnému vojákovi se nelíbila především prezidentova přezíravost vůči názorům vojáků v politických otázkách a také neochota říci nepřijemnou věc člověku přímo do očí: „*Beneš řekl, že se mnou „v zásadě“ souhlasí – jak jsem později poznal, byl to jeho výraz pro diplomatický nesouhlas. Tak jako mnohdy v pozdějších letech, Beneš naslouchal s blahosklonnou shovívavostí, jakmile se mé hlášení dotklo politického pole, což, jak jsem se od té doby mnohokrát přesvědčil, je postoj, obvykle projevovaný profesionálními politiky k profesionálním vojákům. Benešův názor byl, že politika je jeho pole, kterému já jako voják nemohu rozumět.*“⁷⁶⁴ Vytýkána je mu také přílišná „vědeckost“, sebejistota a zaslepení svým úspěchem, na které podle soudu písíčího pamětníka velice tvrdě doplatil: „*Beneš ... měl k politice vědecký postoj. Jeho zkušenost v jednání s nejrůznějšími aspekty zahraničních věcí byla ohromná, pravděpodobně jedinečná; pod Masarykovým vedením řešil čs. zahraniční problémy, když mu bylo sotva třicet, v pětatřiceti se stal*

Tomáš Pasák. Viz PASÁK, *Pod ochranou Říše*, s. 350–394. Viz též Vojtěch MASTNÝ, *Protektorát a osud českého odboje*. Praha, Eurolex Bohemia 2003.

⁷⁶² Viz SVOBODA, *Bojovali jsme*, s. 11 a 12. O rozhodování Edvarda Beneše se z různých úhlů pohledu zamýšlí jeden ze specialistů na diplomatické dějiny tohoto období, Jindřich Dejmek. Viz Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš, Československo a Mnichov: realita a mýty okolo osudového rozhodování z konce září 1938*. In: Jan NĚMEČEK (ed.), *Mnichovská dohoda. Cesta k destrukci demokracie v Evropě – Munich Agreement. The Way to Destruction of Democracy in Europe*. Praha, Karolinum 2004, s. 14–40.

⁷⁶³ Viz F. MORAVEC, *Špion, jemuž nevěřili*, s. 164–165.

⁷⁶⁴ Tamtéž, s. 166–167. Jední dechem je třeba dodat, že podobné, ne příliš lichotivě vyznívající vzpomínky, se váží i na osobnost vzpomínajícího, tj. Františka Moravce co se týče otázek vojenských. Viz např. Oldřich TICHÝ, *Z paměti zpravodajce. Poznámky k činnosti 2: oddělení a ke knize gen. Frant. Moravce*. HaV 39, 1990, č. 4, s. 122–123.

*zahraničním ministrem. Byl v zajetí svého vlastního časného úspěchu. Tento úspěch způsobil, že dával přednost metodám, kterých tak úspěšně použil v minulosti. ... Tyto lekce z minulosti, jeho pragmatický, spíše než principiální postoj k problémům a jeho nechuť uvěřit, že není možno přesvědčit některé odpůrce logickým argumentem, nebyly dobrou přípravou pro jeho konfrontaci s Hitlerem a později se Stalinem. ... Kládl v politice příliš velký důraz na vědecký faktor a příliš malý na lidský; a tak se stalo, že ho dostal do slepé uličky člověk, který byl mistrem ve využívání lidských slabostí.*⁷⁶⁵

Nezůstává se pouze u výčtu těchto Benešových slabin, neboť je mu dále vyčítána např. nezáživnost a chlad jeho projevů, nemístný optimismus a neschopnost v určitých případech realisticky uvažovat, neporozumění domácí politice, necitlivost k lidem, neochota přiznat si vlastní neúspěch, snaha hledat „obětní beránky“ a případně ochota doslova obětovat konkrétní osoby ve „vyšším“ zájmu. V lamentaci nad slabinami druhého prezidenta, dochází ve vzpomínkách ke srovnání s jeho předchůdcem v čele čs. státu a idolem mladé prvorepublikánské generace. Na pozadí znalosti událostí „budoucích“ je srovnáváno jejich působení, přičemž je možné pozorovat opět ne nezajímavý rys: Beneše v dvojroli „osvíceného monarchy“ a „lidumila“ střídá Masaryk, zatímco Beneš přejímá postavení „malého“ a nevýrazného pracanta a diplomata „vzadu“. Podle mého názoru to velmi trefně vystihuje následující ukázka, kterou tuto podkapitolu uzavřeme: „*T. G. Masaryk nebyl jen osvoboditelem a tvůrcem nového státu, byl to veleduch, který měl v prvních třech desetiletích dvacátého století integrální vliv na vývoj čs. národa. Tento velký demokrat a humanista byl nesmiřitelným protivníkem, když šlo o vítězství pravdy. Bojoval rozhořčeně proti stupidnímu nacionalismu, povýšenému antisemitismu, proti prázdnému a křiklavému panslavismu i proti nekritickému zbožňování Ruska ... Byl přesvědčený pacifista a přesto se neváhal postavit v 65 letech do čela ozbrojeného odporu čs. lidu za první světové války ... Byl to krásný člověk, duševně i fyzicky, který svou ušlechtilostí a velikostí ducha byl zrozen a předurčen stát se nepopíratelným a samozřejmým vůdcem národa ... vídal jsem ho jako presidenta, otce svého lidu, který s oblibou unikal svým strážcům, aby pobesedoval s prostými lidmi na laciných místech v kině a na pražských ulicích, kde vyhledával zvláště společnost mladých lidí, aby poznal jejich myšlenkové pochody. ... Beneš žil a pracoval vedle něho, ve stínu jeho velikosti. Byl Masarykovi zcela nepodobný svým fyzickým vzhledem, povahovým založením, nedostatkem temperamentu a vášnivostí, svojí dialektičností a snahou ke kompromisu, vždy a za všech okolností, i se zlem a zlými lidmi. ... Bylo mu souzeno vést národ v nejčernějším údobí jeho dějin a za jeho vedení prošel čs. lid dvakrát svou Kalvárií. Tragedie národa a Benešova tragédie osobní jsou jasné obdoby. Jestliže Masaryk znamená vzkříšení národa a jeho vzmach, Beneš znamená krizi, porážku, úpadek a zánik samostatnosti. Spekulace, jak by se asi byl vyvinul osud čs. národa, kdyby měl v době své krise v čele Masaryka v plné síle tělesné a duševní, je ovšem theoretická. Já jsem přesvědčen, že Masaryk by byl šel do boje; nebyl člověk, který by se dal unést událostmi, nýbrž je vždy sám tvořil.*“⁷⁶⁶

⁷⁶⁵ Tamtéž, s. 167–168.

⁷⁶⁶ Tamtéž, s. 162–163. Vztah TGM a Edvarda Beneše, který je možné přirovnat ke vztahu učitele a žáka a zároveň otce a syna, patří mezi jeden z naprosto klíčových axiomů prvního zahraničního odboje a posléze také existence první republiky. O tomto fenoménu viz např. Alan SOUBIGOU, *Tomáš Garrigue Masaryk*. Praha, Paseka 2004, s. 270–274. Velmi podnětným pro studium vztahu obou mužů je edice vzájemné korespondence z let Velké války, kterou před časem vydali pracovníci Masarykova ústavu AV ČR. Viz Dagmar HÁJKOVÁ – Ivan ŠEDIVÝ (eds.), *Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš / 1914–1918*. Praha, MU AV ČR 2003.

Shrnutí: rozporuplně vnímaná reprezentace

Vztah k politické reprezentaci je vyjadřován v poměrně širokém rozmezí, celkově však zhruba od „nevrlého“ respektu až po otevřené slovní útoky. Důvody kritiky jsou často podobné jako u elit vojenských: přílišný chlad, formalita, „zápečnictví“ a schovávání se před vojenskou službou, nedostatek porozumění pro „nižší vrstvy“, život „na vysoké noze“, manipulace s podřízenými a přivlastňování si jejich úspěchů. Opět se objevují výtky vztahující se k neodpovídajícímu jednání v průběhu důležitých celospolečenských událostí. Demokratickým elitám je někdy také vyčítána pasivita nebo dokonce nápomoc při přesouvání mocenských otěží do rukou komunistů. Za velkou výjimku mezi politiky je považován Jan Masaryk, který mohl těžit ze svého nekonformního „přátelsko-otcovského“ vystupování, což bylo očím vojáků velmi sympatické. Příslušníci protibenešovské opozice (vyjma komunistů) to mají velmi těžké, neboť ve vzpomínkách se na ně zachovali většinou negativní reminiscence, přičemž je pravděpodobné, že tento fakt je zapříčiněn velmi účinnou válečnou a také poválečnou propagandou z benešovské a později i z komunistické strany. Vnímání krajní levice a jejích spojenců a sympatizantů je snad nejvíce poznamenáno znalostí pozdějších událostí a liší se samozřejmě od politického přesvědčení dotyčného pamětníka. Zastánci politiky KSČ ji většinou obhajují, zatímco demokraté vidí její politiku v negativním světle. Zajímavé je, že z úst demokratů pochází až z poválečného období a v souvislosti s vnitropolitickým i mezinárodním vývojem jsou komunistické elity stále více ztotožňovány s vládnoucím režimem a státem obecně. V souvislosti se zahraničním odbojem jsou vzpomínány především persekuce bývalých vojáků a celkové nedocenění jejich zásluh v boji za obnovení státní svrchovanosti. Zajímavým motivem z oblasti dějin idejí je vzpomínka na „prozření“ některých komunistů vlivem událostí a alespoň částečný odvrát od „víry pravé“. K reminiscencím na přelom 80. a 90. let dvacátého století patří snaha postihnout komunistické zločiny, které by neměly být podle mínění postižených pamětníků zapomenuty, a mělo by se jim dostat zaslouženého potrestání.

Zvláštní a částečně ojedinělou postavou mezi „těmi nahoře“ je Edvard Beneš, osobnost zbožňovaná i zatracovaná. Masarykův pokračovatel byl vojáky vesměs uznáván jako prezident, „první státník“ a diplomat odboje a také jako vrchní velitel, což uznávají i levicově orientovaní pamětníci. Paradoxně většina výtek, které se snáší na jeho hlavu, se váže k problematice „mnichovského mýtu“, jehož byl údajně prvotním tvůrcem. V mnohých vzpomínkách se tyto projevy animozity zároveň úzce snoubí s poválečnými metamorfózami paměti v souvislosti s nástupem levicových, hlavně pak s událostmi v ČSR a ve světě po únoru 1948. „Malého velkého muže“ většina vojáků znala pouze z „pohledu vzdáleného“: z ojedinělých slavnostních přehlídek a z návštěv u jednotek a dále pak z rozkazů, z novinových stránek a také z rozhlasového vysílání. Do každodenního osobního s prezidentem se dostalo jen pár jedinců, „velkých svědků“, kteří jsou proto ve svých chválách i kritikách přesnější a adresnější.

Podobně jako v případě kontur velitelů si vojenský kolektiv udržuje odstup za pomoci polarizace „my – oni“ a vyjadřováním ve 3. osobě čísla množného. „Život na očích“ je brán jako součást „povolání“ politických elit a proto i případná kritika je vnímána jako nedílná součást jejich existence.

16. Proměnlivé obrazy I: Spojenci a „spojenci“

Jen velmi těžko bychom psali o místech paměti čs. zahraničních vojáků, kdybychom pominuli kontury spojenců a také nepřátel. Minimálně ty druhé v pořadí jsou snad spojeny s každým konfliktem a s každou válkou, kterou si lidstvo prošlo. V dobách, kterých se týkají námi sledované vzpomínkové práce, se spojenci i nepřátel objevuje veliké množství a jejich obrazy jsou spolu úzce propojeny a někdy dokonce splývají: jak už to za válek a na kolbišti mezinárodní politiky bývá, ze zemí sprátených se stávali protivníci a z protivníků naopak přátelé a spojenci. Zatímco oněm spojeneckým bude věnována tato kapitola, její protipól bude popsán v kapitole následující, ačkoliv je jasné, že je od sebe lze jen těžko oddělit. Pro větší přehlednost bude jako základní hledisko odlišení spojenců a nepřátel by pro tuto chvíli mělo být bráno tradiční či „oficiální“ rozlišování obou táborů z pohledu poválečných vítězů a poražených, ať už je individuální smýšlení našich vzpomínajících. Jelikož většina pamětníků patřila k „malým kolečkům v obrovském soukolí válečné mašinerie“, „malým“ svědkům, v drtivé většině neměla možnost nahlédnout do prostředí „kuchyně“ vyšších a nejvyšších kruhů, kde se rozhodovaly a připravovaly „velké“ události a kde také vznikaly závazné „návody“ a stanoviska, jak se k té či oné zemi a skupině obyvatel stavět. Na jejich vzpomínkách se však krásně odráží „přefiltrované“ a „zlidověné“ představy oficiální a také bezprostřední reflexe, získaná díky kontaktu s cizími zeměmi a s jejich obyvateli. V první části kapitoly budou proto načrtnuty rysy všeobecných a rámcových představ spojenců, v dalších dvou podkapitolách se zastavíme u vzpomínek na vlastní válečnou činnost po boku spojenců a nasazení na frontě a konečně část poslední bude věnována vnímání civilních obyvatel v zemích cizích i ve vlasti.

Obecné kontury sympatií a antipatií

Jak je ze vzpomínkových prací patrné, budoucí čs. vojáci si představy o cizích zemích přinášeli do exilu již ze své vlasti a tyto se mnohdy zakládaly na velmi neurčitých, zprostředkovaných vědomostech vyčtených z knih, průvodců, novin, informací vyslechnutých ve školních lavicích nebo z úst blízkých doma. Proto tyto údaje často působily velmi zavádějícím dojmem a obsahovaly spousty populárních dobových stereotypů. Jelikož pro velký počet exulantů byl jejich útěk do zahraničí vůbec premiérovou cestou mimo prostor čs. republiky a první návštěvou cizích zemí v životě, z konfrontace představ s realitou vyplynulo korigování dosavadních obrazů a názorové posuny ve směru negativním i pozitivním. V následujících odstavcích se budeme věnovat obecnému rámci představ, rysů týkajících se zahraničně-politických partií obrazu „nevlastních“ zemí, které si díky vlastním úvahám i pod vlivem oficiálních interpretací a propagandy pamětníci utvářeli do okamžiku dotvoření svých vzpomínkových děl.

Začneme poněkud banálním konstatováním, že obrazy spojeneckých zemí zachycené ve vzpomínkách různého druhu jsou velmi proměnlivé a vztahy ke spojeneckým zemím (především k Polsku, k Francii, k Velké Británii, k Sovětskému svazu a ke Spojeným státům americkým) jsou poznamenány vysokou mírou ambivalence: kolísají od naprosté adorace a zbožnění, přes vědomí rovnoprávného spojeneckého vztahu až ke hranici totálně odmítavého a nepřátelského postoje.

Podobně jako předešlé kontury jsou i tyto ovlivněny a formovány na základě individuálních zkušeností každého pamětníka z doby předválečné a válečné, stejně tak jako velkou roli zde hraje ideové přesvědčení a také poválečné osudy.

Mnohokrát zmiňovaný mnichovský problém i v této oblasti vykonal svou práci a poznamenává vnímání mnohých pamětníků. Ve středu pozornosti tohoto neuralgického místa totiž stojí otázka pomoci či nepomoci ohroženému Československu ze strany jeho spojenců. Paměť interpretuje vojenskou neangažovanost spřátelených demokratických mocností, především Francie a částečně i Velké Británie, jako obětování a zradu, což poznamenává vzpomínky čs. vojáků i do průběhu dalších měsíců, let a někdy i desetiletí.⁷⁶⁷ Myšlenka o neadekvátním postoji těchto zemí, které nejednají vzhledem k dalšímu mezinárodně politickému vývoji správně, se objevuje ve vzpomínkách vážících se k přelomovým dnům září a října 1938, jak o tom hovoří jeden z tehdy mladých prvorepublikových vojáků – letců: „V Praze mě ... zastihly tragické události spojené s Mnichovem. Nikdo z nás si nedovedl rozumně vysvětlit kapitulantské jednání západních spojenců a naší vlády. ... Zvláště silně na mě v pohnutých hodinách po podepsání mnichovského diktátu zapůsobila slova jednoho staršího letce, ... který v letectvu bojoval už v I. světové válce. „Synci,“ řekl nám se slzami v očích, „za tuto zradu naší republiky Západ draze zaplatí!““⁷⁶⁸ Následně však někteří pamětníci podotýkají, že bylo nutné myslet ne na minulá příkoří, ale na dění současné a také budoucí, a proto i přes rozporuplné osobní dojmy odchází do zemí poznamenaných „mnichovanstvím“ bojovat za osvobození vlasti. Vzpomínky jednoho z letců se váží k okamžiku, kdy přijíždí do Francie, aby zde vstoupil do nově budované čs. armády: „Francie, sladká Francie, po dvacet let země našich spojenců. Země, o níž se národ učil po celou dobu trvání první republiky jako o vzoru pořádku, spojenectví, naší záruky samostatnosti. Vzor vojenství, vzor vítěze z první světové války, přemožitel vilémovského Německa. Ale také země naší nejhanebnější potupy celého národa. Země, která přes noc přetrhala svoje závazky vůči nám. Země, která jako účastník Mnichovské dohody vydala Hitlerovi naši zemi a naši armádu s její výtečnou technikou. V nás se mísily tyto dva záporné pocity. Situace však diktovala, nevzpomínat na minulost, i když to bolelo, a přidržet se současnosti.“⁷⁶⁹ Ne nepodobné dojmy sdílí vojáci i při plavbě za novou nadějí do Británie v roce 1940. Ta totiž i přes svou „mnichovskou“ minulost skýtala možnost pokračovat v odbojovém snažení: „Po kapitulaci Francie, čs. vojáci z Francie využili všech možností, aby se dostali do Anglie, jediné to zemi v Evropě, kde mohli v boji pokračovat. ... Každý Čechoslovák se učil o Anglii. Avšak mnichovská dohoda přiblížila nám tuto zemi jako iniciátorku naší největší hanby a potupy. ... Do této

⁷⁶⁷ V odborné literatuře se často hovoří o fenoménu tzv. mnichovského syndromu. Přehledově o čs.-britských a čs.-francouzských zahraničně-politických vztazích mezi lety 1939–1990 viz Jindřich DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992). Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky*. Praha, CEP 2002, s. 242–260 a 276–295. Viz o vlivu Mnichova na čs.-francouzské vztahy viz též Antoine MARÈS, *Munich dans les relations franco-tchécoslovaques 1938–1968*. In: Fritz TAUBERT (ed.), *Mythos München. Le Mythe de Munich. The Myth of Munich*. München, R. Oldenburg 2002, s. 203–217.

⁷⁶⁸ Takto vzpomíná Josef Balejka. Viz KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, s. 13.

⁷⁶⁹ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 865. KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka*, 1. sv., s. 59. Velkou roli sehrávalo v těchto postojích proslulé „české frankofilství“, velmi hluboko zakořeněné zejména ve středostavovských vrstvách. Blíže viz Milena LENDEROVÁ, *České frankofilství jako sociokulturní fenomén*. ČČH 94, 1996, č. 1, s. 66–81. Jak se domnívají i soudobí badatelé, Francie však obecně zdaleka nedosahovala politické, vojenské či ekonomické síly a velmocenského potenciálu, který jí nově přichází přisuzovali. Blíže o dějinách této země mezi Mnichovem a červnem 1940 viz AZÉMA, *Nouvelle histoire de la France* 14, s. 9–77.

*země utíkali naši lidé jako ke svému zachránci. Země za kanálem LA MANCHE, HRDÝ Albion, měl se jim stát nástupištěm pro pokračování boje proti nenáviděnému nepříteli – fašismu. Země, která měla jiné zvyky, jiné mravy, která byla jediná velmoc, jež mohla zasáhnout do boje a přinést porobeným evropským národům osvobození.*⁷⁷⁰

S velmi nelichotivým hodnocením z mnichovských událostí vychází současní severní sousedé České republiky, z předválečného pohledu spíše severovýchodní sousedé, tj. Polská republika.⁷⁷¹ Ti jsou odsuzováni za to, že ač sami slovanského původu, spojili se s Hitlerem, v době pro ČSR nejtěžší se připojili na stranu agresorů, ultimativně předložili své územní požadavky a doslova tak čs. republice „vpadli do zad“. Velmi nepříjemným okamžikem, kdy čs. vojáci musí vyjavit své politické smýšlení v konfrontaci s představiteli polské oficiální moci, jsou výslechy po přechodu polsko-protektorátních hranic. Z obav před opětovným vydáním do protektorátu na otázky týkající se roku 1938 mnozí volí odpovědi velmi diplomaticky a často v rozporu s vlastním přesvědčením. Na jeden z takových rozhovorů vzpomíná pozdější letec – radiotelegrafista 311. peruti R.A.F.: „*Padli jsme do sítě polských zpravodajců. Vyslychali nás postupně. Přišel jsem na řadu poslední. Hrome, to bylo otázek! O Němcích jsem jim vysypal všechno, co jsem věděl ... Poláci se mezi sebou dorozumívali úsměvy a úšklebky, pokyvovali na souhlas, některé otázky opakovali. „A v těšínském odboji pán nebyl?“ Odpověděl jsem jim, že nevím, že nějaký takový byl. „V Ostravě jsem byl včera poprvé ve svém životě a ráno jsem byl ještě v Praze.“ „Dla czego sie państwo nie bronilo?“ pálili dál. Chtěl jsem jim říci, že jsme ani pořádně nevěděli, proti komu bychom se bývali měli postavit dříve. Zda proti Němcům, proti Maďarům či proti Polákům. Vždyť v těch pohnutých dobách rvaly sousední státy z našeho území, co se dalo. Rozmyslel jsem si to však a řekl: „Nás duže málo, ně tolko jako vás. Germánců mnoho,“ a díval jsem se do země. Nastalo trapné ticho.*“⁷⁷²

Na problém těžké „sdělitelnosti“ a „vysvětlitelnosti“ mnichovského traumatu a událostí následujících (např. německé okupace a vzniku protektorátu) naráželi pamětníci i v jiných zemích, kterými na své cestě do zahraniční armády procházeli. O debatě s příslušníky rumunské finanční stráže na hranicích s Jugoslávií hovoří následující ukázka. Také z jejího obsahu je patrné, že Čechoslováci zaujíмали pod palbou nepříjemných dotazů a projevů nepochopení spíše zdrženlivé stanovisko a v duchu si takzvaně „mysleli své“: „*Hoši neměli o našich věcech ani ponětí. Také oni nemohli pochopit, proč jsem opustil svou zem, když jsme nebojovali a sami žádali Hitlera, aby nás vzal pod svoji ochranu. Příliš jsem s nimi nepolemizoval, i když by to teď už klidně šlo. Jenom jsem se v duchu tázal sám sebe, co asi jednou budou říkat, až Hitler zabere Rumunsko. Ty vaše tváře bych chtěl vidět! Tank za tankem pojede vaší ulicí, na vozech s automaty v rukou nacističtí vojáci, okna musí*

⁷⁷⁰ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 865. KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka*, 1. sv., s. 73. Podobě jako česko-francouzské vztahy byly Mnichovem do značné míry poznamenány i vztahy s Velkou Británií. „Odůznání“ Mnichova ze strany britské vlády věnovala čs. politická reprezentace nemalé úsilí. Blíže o tomto procesu viz KUKLÍK, *Londýnský exil a obnova čs. státu*, s. 109–135; viz též Vít SMETANA, *In the Shadow of Munich. British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Praha, Karolinum 2008.

⁷⁷¹ Kořeny samozřejmě spočívají i v odlišném pojetí zahraniční politiky i vnitropolitických poměrech meziválečné ČSR a Polské republiky. Přehledně o dějinách Polska mezi válkami a jeho tzv. sanačního režimu v éře Josefa Piłsudského viz např. Jerzy KOCHANOWSKI, *Polsko v době autoritativního režimu Piłsudského*. HO 10, 1999, č. 1-2, s. 22–35. Viz též FRIEDL, *Na jedné frontě*, s. 24–38.

⁷⁷² Viz Miroslav VILD, *Osud byl mým přítelem*. Praha, Naše vojsko 1985, s. 12.

být zavřena, jinak se střelí, okupanti za kusy papíru vykoupí obchody, udělají večírek pro vaše ženy, sem tam někoho seberou, poněvadž měl doma flobertku, vyhlášky vám v mizerné rumunštině oznámí, za jaká provinění můžete být zastřeleni i s příslušníky své rodiny. Od zítřka bude chleba na lístky a poslouchání zahraničního rozhlasu se trestá smrtí. A nejhorší ze všeho je, že vy sami to přijmete, že si na to zvyknete, že se stanete nepřáteli těch, kteří tohoto pořádku nedbají. ... Kdo se s tím nesmíří, půjde pod drn anebo někam do odboje.“⁷⁷³

Reminiscence na mnichovské události, na „nečinnost“ a „zradu“, se objevují i v dalších měsících a letech exilového pobytu a to v okamžicích, které si pamětníci dávají do přímé kauzální souvislosti s domnělými chybami, které spojenci v minulosti učinili. Takto např. vzpomíná jeden z exulantů na chvíle, kdy dne 3. září 1939 ve Francii naslouchal projevu britského ministerského předsedy vyhlášujícího válku nacistickému Německu: „... Chamberlainův skoro plačtivý projev k britskému lidu ... Robert britského premiéra moc nelitoval a v duchu se ptal, proč se to nemohlo stát o rok dřív, když Československo bylo připravené a odhodlané? Kdyby byly Paříž a Londýn podporovaly Prahu, možná, že by si to byl Hitler rozmyslel. Teď Škodovka pod gestapáckou hrozbou pracuje pro Hitlera, kdežto Poláci na koni s šavlí v ruce se podle novin hrdinně, ale beznadějně brání tankům.“⁷⁷⁴

Z mnichovského traumatu naopak může ve své době těžit Sovětský svaz, přičemž sympatie pamětníků umocňuje tradiční česká slabost pro slavjanofilství a především rusofilství.⁷⁷⁵ Ve slovníku obdivovatelů subkontinentální mocnosti se často objevují pojmy jako „bratři“ nebo „bratři Slované“, což kontrastuje s oslovenými Britů, Francouzů či Američanů, kteří nikdy takto „rodinně“ nazýváni nejsou. Přivádí mě to k domněnce, že k pocitu bratrství jakožto vyššího stadia sblížení mezi nějakými spojeneckými národy je třeba etnická a jazyková blízkost. Ještě o poznání blíže mají k „ráji dělníků a rolníků“ levicově smýšlející vojáci a také členové komunistické strany, kteří se sami považují (a jsou prý také v této zemi považováni) za „sovětské lidi“. Hodně pak záleží na individuálních osudech, jak dlouho si pozitivní obraz země, „kde zítra znamená již včera“, v paměti udržují. Slovy díky nešetří např. vybraní interbrigadisté, které zásah sovětské diplomacie vysvobozuje z internačních táborů ve Francii a jako „první bojovníci proti fašismu“ jsou se všemi počtami odvezeni na palubách lodí do Svazu. Na pohnuté okamžiky nalodění ve Francii 1939 vzpomíná jeden z nich: „Nikdo si neumí představit tu radost, jak se nám srdce radostí rozbušilo, když jsme v přístavu uviděli kotvící sovětskou loď „Marja Uljanovna“. Teprve ta nepopsatelná radost, když jsme vstoupili na palubu. Každému z nás vyhrkly slzy radosti a vděčnosti. Za naše slzy jsme se jako bojovníci nemuseli stydět. Tomu se už říká solidarita. Ano, jedině Sovětský svaz dovede projevit solidaritu všem bojovníkům proti fašismu, né jen slovy, ale činy.“⁷⁷⁶

⁷⁷³ Jedná se o vzpomínku Jiřího Kadečky. Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2444. Dobromila KADEČKOVÁ, *Klikatou cestou*. Praha 1977, s. 32–33.

⁷⁷⁴ Viz HALLA, *Rozervaná dekáda*, s. 61.

⁷⁷⁵ O čs.-sovětských vztazích v průběhu 20. století viz opět DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století*, s. 89–134. O kořenech českého slavjanofilství a rusofilství viz např. Radomír VLČEK, *Mýtus Ruska a ruského slovanství v českém prostředí 19. století*. In: Mirjam MORAVCOVÁ – David SVOBODA – František ŠÍSTEK (eds.), *Pravda, láska a ti na východě. Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*. Praha, FHS UK 2006, s. 28–56.

⁷⁷⁶ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. ŠIMÁČEK, *Solidarita*, s. 3. Interpretace úsilí španělských dobrovolníků se již od dob jejich nasazení stával předmětem sporů jak oficiálních politických míst, tak i samotných aktérů. O této problematice v českém prostředí nejnověji viz Jiří NEDVĚD,

Ani konturám SSSR se však nevyhýbají rozporuplné a také ryze negativní konotace, které mají svůj původ ve vnitřní i v zahraniční politice „bašty světového proletariátu“. Ve vzpomínkách pamětníků se uchoval především pocit rozčarování z „dábelského“ paktu Molotov – Ribbentrop roku 1939 (a z následného průběhu polského tažení) nebo z rusko-finské války let 1939–1940.⁷⁷⁷ Na pocity z recepcce první zmíněné události vzpomíná příslušník čs. legionu: „*V těchto hodinách naplněných třaskavinou války rozvířila celý svět jako tornádo zpráva, že 23. srpna podepsal von Ribbentrop a Molotov v Moskvě pakt o neútočení mezi Třetí říší a Sovětským svazem. Znělo to neuvěřitelně. V ostrých, vzrušených debatách se všechen hněv obrátil proti Sovětskému svazu. Černé zklamání v nás rázem rozbořilo všechny sympatie k velkému slovanskému bratru. Takové to tedy je! Sověti se klidně dívali, když Hitler přibíjel naši zem na kříž. Teď ukázali pravou barvu. Paktují se s nacistickou bestii. Od chvíle, kdy jsme překročili hranice, potkávala nás jedno zklamání za druhým. To nejstrašnější byla zrada Sovětů. Byli jsme plni hněvu. Jak blízko bylo tehdy k zoufalství! Snad to naše mládí, nadšení a víra, že pravda musí zvítězit, že to všechno spíše posílilo naše odhodlání vytrvat.*“⁷⁷⁸ Na ještě větší zklamání a „vystřízlivění“ z rusofilských sympatií vzpomínají ti, kteří se ocitli v Sovětském svazu, zde byli internováni anebo dokonce odsouzeni za různé přestupky (většinou nedovolené překročení hranic) a uvěznění v táborech GULAGU: „*Duše nám rozhrzávala lítost. Co nás to jenom napadlo utíkat do Ruska! V maďarském kriminále nám rozhodně nemohlo být hůř. Maďaři by přitom aspoň měli důvod nás zavřít a týrat, neboť jsme jejich odpůrci, nenáviděli jsme je jako okupanty a utlačovatele. Ale tihle Rusáci, čert je vem! Co jsme udělali, že s námi zacházejí jako s dobyt看kem? I s dobyt看kem snad zacházejí líp. Jediné provinění je, že jsme milovali bratrskou slovanskou láskou. Byl to osudový omyl. Poznenáhlu, jak mījely naplano dny, pocit křivdy a bezmocný vztek se měnily v otupělou lhostejnost. ... Byla jakousi uniformou vězňů v Stanislavi. Vlastně všude v tom falešném ráji pracujících.*“⁷⁷⁹ Z takových prožitků vzniká podobně rozporuplný pocit jako v případě vztahu k západním mocnostem „zatížených“ Mnichovem. Po vypuknutí sovětsko-německé války v červnu 1941 se sympatie opět převažují na stranu východní velmoci, neboť pamětníci se domnívají, že s její pomocí bude válka vyhrána a oni se budou moci vrátit dříve domů. V této víře se i přes počáteční

Dobrovolníci svobody, trockističtí agenti nebo žoldáci Kominterny? Interbrigadisté českýma očima. České, slovenské a československé dějiny 20. století II. Sborník z mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků. Univerzita Hradec Králové, 7.-8. března 2007. Ústí nad Orlicí, Ofitis 2007, s. 160–167.

⁷⁷⁷ O paktu Molotov – Ribbentrop přehledově viz např. Vít SMETANA, *Vítězství geopolitiky nad ideologií: sovětsko-německý pakt 1939*. DaS 21, 1939, č. 4, s. 22–27; o začátku druhé světové války viz např. Jaroslav HRBEK, *Polské tažení 1939*. DaS 21, 1999, č. 4, s. 34–39. Přehledově o sovětsko-finské válce viz např. Eloise ENGLE – Lauri PAANANEN, *Zimní válka. Útok SSS proti Finsku (1939–1940)*. Brno, Jota 1996; o vztahu čs. exilu k této události viz Jan NĚMEČEK, *Československý zahraniční odboj a sovětsko-finská válka 1939–1940*. In: Jan NĚMEČEK – Josef HARNA (eds.), *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Č. 3. Praha, HÚ AV ČR 1995, s. 139–158.

⁷⁷⁸ Viz KRAUS, *Za svobodu třemi světadily*, s. 16. Dojmy vojáků bojujících „na druhé straně“, tj. vojáků slovenské armády působících na východní frontě velmi pěkně analyzoval a interpretoval slovenský historik vojenství Martin Lacko. Mj. se domnívá, že poznání pravého stavu života v „sovětském ráji“ mělo svůj velký podíl na poválečné prohře komunistů na Slovensku ve volbách v roce 1946. Viz Martin LACKO, *Pomery v Sovietskom zväze očami slovenských vojakov (1941–1943)*. In: ŠOLTÉZ (ed.), *V tieni červenej hviezdy*, s. 39–69.

⁷⁷⁹ Viz DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*, s. 13–14. Velmi komplexně se persekucí čs. občanů pocházejících z území ČSR zabýval tým vedený Mečislavem Borákem, který došel k rámcovým odhadům k číslům 37.600 persekovaných a z toho 16.250 obětí. Viz BORÁK a kol., *Persekuce občanů*, s. 126.

sovětské porážky v letech 1941–1942 na základě historických analogií navzájem utvrzují, jak o tom svědčí i zamyšlení jednoho z bývalých interbrigadistů: „*Nedám se opít rohlíkem německých vítězství. Vzpomínám nespočetných armád minulosti. Tatarů, křížových rytířů, Švédů, či Francouzů. Všechny pohltila nesmírná, široká ruská země. Ani Němci neobstojí. Jako by ze země vyrostly, postaví se jim každý den nové zástupy odhodlaných, houževnatých až k smrti obětavých lidí, bezejmenných lidí s jediným úkolem: bít uchvatitele.*“⁷⁸⁰

Sovětský svaz se díky poválečnému mezinárodně-politickému vývoji a postavení stává předmětem retrospektivních úvah a hodnocení.⁷⁸¹ Na „přetřes“ znovu přichází postoj SSSR v dobách Mnichova, přičemž se někteří domnívají, že jeho pomoc by buď byla neúčinná, nebo by se spíše realizovala v „polském stylu“ a připomínala by okupaci: „*Podle mínění některých lidí, zejména komunistů, Beneš neměl připustit Mnichov. Měl se bránit. Sovětský svaz by nám pomohl. Nedošlo jim, že stačila jen polovina wehrmachtu na to, aby celá Rudá armáda prchala až za Volhu a k Černému moři. Případně by nám pomohla asi tak, jako pomohla Polákům. Nedošlo jim, že tak zvaný protektorát se z toho vylízal s nejmenšími ztrátami oproti válčícím sousedům.*“⁷⁸² Naopak řady obdivovatelů po dlouhou dobu (někdy až do dnešních časů) žárlivě střeží obraz Moskvy jako osvoboditelky a patronky čs. národní existence. Budování sovětské mocenské nadvlády ve střední Evropě, likvidování demokracie a nerespektování lidských práv se stávají předmětem kritiky, stejně tak jako údajná pasivita a přílišná tolerance západních spojenců k těmto procesům. Na tento fakt upozorňuje na konci 50. let 20. století bývalý čs. voják a vězeň GULAGU, který si předsevzal informovat svět o zločinech sovětského systému: „*Mám za to, že svobodný svět neměl by dnes ve smrtelném souboji s komunistickou ideologií a diktaturou sledovat pouze praktické politické cíle, vedoucí jen ku shnilé koexistenci dvou mravně různorodých systémů, nýbrž ve svém životní zájmu měl by v tomto boji položit důraz na uplatnění mravních principů, na nichž svobodný svět stojí a s nimiž padá.*“⁷⁸³ Zatímco některými je Stalin nazýván otrokářem, kavkazským banditou a krvavým vrahem, jiní ho se vši pokorou uctívají jako „vůdce světového proletariátu“ a „generalissima“. Jedinečnou a poněkud humornou vzpomínku si uchoval bývalý voják čs. zahraniční armády, který se jako jeden z mála cizinců v roce 1945 účastnil kremelských oslav na počest vítězství „Velké vlastenecké války“. Při nich se totiž osobně setkal s „nesmrtelným“ Josifem Vissarionovičem: „*Když jsem to všechno viděl a slyšel, řekl jsem si v předtuše, co bude následovat: Hochu, to bude těžká šichta... A také byla! Vždyť každý z těch nekonečných přípitků se zapíjel vodkou do dna. Zvláštní toasty platily významným a politickým osobnostem, zástupcům zde přítomných cizích a sprátených vlád a představitelům cizích armád. ... V předtuše zlého očekávání jsem si ostře uvědomoval, že představuji zástupce čs. armády, že nesním připustit vybočení z etikety. ... Ale právě v této kritické chvíli volají Svobodu a mě před vládní stůl – před Stalina. Tu jsem si začal s hrůzou uvědomovat, že nejsem strážlivý. Georgijevský sál se se mnou houpal jako na lodi. S pohárem vína v ruce, v smrtelné*

⁷⁸⁰ Viz PŘIBYL, *Allons enfants...*, s. 153.

⁷⁸¹ Mezi jedny z obhajob zahraniční politiky prezidenta Edvarda Beneše (ovšem ve střizlivém a kritickém duchu) patří např. práce bývalého prezidentova tajemníka Eduarda Táborského. Viz Eduard TÁBORSKÝ, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha, Mladá fronta 1993; naopak jako příklad velmi kritického zhodnocení Benešovi politiky je možné jmenovat práci českého historika Tomana Broda. Viz Toman BROD, *Osudný omyl Edvarda Beneše 1939–1948. Československá cesta do sovětského područí*. Praha, Academia 2002.

⁷⁸² Viz LEVORA – DVORÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*, s. 238.

⁷⁸³ Viz František POLÁK, *Jak žili a umírali sovětské otroci*. New York 1960, s. 4.

úzkosti, aby se mi nestala neodpušitelná nepřítelost, jsem došel před Stalina. Když pohár jemně zacinkal, vrchní velitel mi řekl: „Nazdar.“ Zpocen jsem upaloval na své místo. V duchu jsem posílal své sousedy do horoucích pekel, oni mi však nadšeně provolávali slávu [ti, kteří mu předtím nalévali vodku – pozn. P. M.]. Těch několik „smrtných“ vteřin úzkosti, než se naše poháry v jemném doteku spojily, mi vzalo dech. Ale dopadlo to dobře.⁷⁸⁴

Ambivalence vzpomínek na Sovětský svaz jenom dokumentuje vliv, který na paměť čs. vojáků měly válečné, ale hlavně poválečné prožitky a vnímání nově nastalých poměrů. Ty způsobily ztrátu iluzí u spousty obdivovatelů a také vzestup nepopularity „velkého bratra“, který je vzhledem k charakteru svého režimu některými pamětníky srovnáván s nacistickým Německem a je také označován za nového nepřítele, proti kterému je nutné vést nový odboj, tentokrát již třetí v pořadí.⁷⁸⁵ Apel na srovnání obou režimů jenom posiluje po intervenci „spřátelených“ zemí do ČSSR v roce 1968. Následující verše byly zvěčněny na dvojjazýčně psaném transparentu, se kterým se jeho autor u příležitosti 70. výročí bolševické revoluce snažil oslovit americké občany a alespoň malým dílem tak přispět k dalšímu osvobození vlasti:

KDYŽ SE NÁŠ LID ZBAVIL NACISTICKÝCH VRAHŮ,
TÉŽ SE ZBAVÍ BOLŠEVICKÝCH TYRANŮ,
AŽ JSOU NAVŽDY VŠEM NÁRODŮM PRO VÝSTRAHU
LIDOVRAŽDY MARXISTICKÝCH POHANŮ.

1917–1977

THE CZECHS SURVIVED THE NAZIS HELL
THEY'LL BE RID OF SOVIET TYRANS AS WELL,
LET THE MURDEROUS MARXIST PAGANS,
SERVE AS WARNING TO ALL NATIONS.⁷⁸⁶

Vraťme se však ještě ke vzpomínkám na epochu válečnou. Vojáci různých národností mezi sebou přirozeně debatovali i o politických tématech a přirozeně se dostávalo i na otázku vztahu k různým dalším spojeneckým zemím. A právě přílišné sympatie či antipatie k někomu „třetímu“, o kterém byla vedena řeč, se mohly stát zdrojem rozmíšek a sporů mezi diskutujícími. Jako ukázkové příklady mohou posloužit vzpomínky na dialogy mezi „slovanskými bratry ve zbrani“, Čechoslováky a Poláky, kteří se přeli a obhajovali svůj názor na Rusy a Sovětský svaz.⁷⁸⁷ Při těchto debatách opět přichází řeč i na události Mnichova. V nepříjemné debatě dochází

⁷⁸⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2725. RESSEL, *První a poslední slova mého velitele*, s. 23–24.

⁷⁸⁵ O třetí odboji přehledově viz např. Lukáš BABKA – Václav VEBER (eds.), *Za svobodu a demokracii*. III. díl. *Třetí (protikomunistický) odboj*. Praha, Univerzita Hradec Králové a Evropské hnutí v ČR 2002; viz též Zora DVOŘÁKOVÁ, *Z letopisů třetího odboje*. Praha, Josef Hříbal 1992; o formování a činnosti nejvyšší politické reprezentaci „třetího odboje“ v zahraničí viz JIRÁSEK – TRAPL, *Exilová politika v letech 1948–1956*.

⁷⁸⁶ Viz TOMAN – TOMÁNEK, *Hlas českého legionáře z Volyně*, s. 22.

⁷⁸⁷ Čs.-polské vztahy prošly v průběhu války nejruznějšími peripetiemi, od opatrného sblížení, deklarovanou spolupráci až po prudké ochlazení vzájemných vztahů s souvislostí se ztroskotáním konfederálních jednání a definitivní přerušování oficiálních diplomatických styků s polskou exilovou vládou. Postoj k Sovětskému svazu „prebenešovského“ proudu, který převládl v čs. zahraničním odboji, sehrával v tomto ohledu klíčovou roli. Nejpodrobněji o čs.-polských vztazích na armádní úrovni viz již zmiňovaná práce J. Friedla *Na jedné frontě*.

často k situaci, kdy naši vojáci konstatují, že dnes panuje jiná atmosféra než před válkou, stará nepřátelství jsou zapomenuta a že oba národy stojí bok po boku na stejné straně fronty. Někteří pamětníci ve skrytu duše obdivují hluboce zakořeněné polské vlastenectví, které i přes své negativní stránky (např. přílišná sebedůvěra dovedená ad absurdum jízdou se šavlemi proti tankům apod.) dokáže „střízlivěji“ uvažující Čechoslováky zaujmout a fascinovat. Když přichází řeč na téma ruské otázky, čs. vojáci většinou hrají roli „diplomatů“, těch „rozumnějších“ a „chápavějších“, kteří nechávají projevovat radikální názory druhé strany, ale přitom sami stejně ze svého pohledu „vědí své“. Často se snaží apelovat na racionální uvažování a respektování faktu, že bez SSSR se válka vyhrát nedá. Retrospektivně pak někteří pamětníci dávají Polákům v jejich postojích k Rusům částečně za pravdu, jako tento bývalý čs. letec, který v roce 1944 při své plavbě z Británie na východní frontu rozprávěl o těchto věcech s polským důstojníkem: „*„Wie pan, vy máte proti sobě jednoho zkurwysyna, ale my Poláci máme dva. Hitlera a Stalina. My Poláci bojujeme proti Němcům, ale až je porazíme, musíme vypudit z Polska Moskaly. A pan bude na straně Moskaliů, my budeme nepřátelé!“* Odvětil jsem, že to není možné, abychom se stali nepřáteli, že k tomu ani nedojde ani dojít nesmí. Ale kapitán ve svých sympatiích ke mně ochladl. Náš společenský styk se omezil jen na pozdravení a prohození několika konvenčních vět. Po válce se nejenže Poláci svého druhého vetřelce nezabavili, ale „Moskali“ roztáhli svá chapadla i na území naší republiky, Mnohokrát jsem si na Poláky později vzpomněl.“⁷⁸⁸

Podobně jako u obrazu nadřízených a vlastní politické reprezentace také ve vztahu se spojeneckým zemím nešetří mnozí pamětníci kritikou na adresu vedoucích kruhů a někdy také „vládnoucího řádu“ obecně. Jak si ukážeme později v poslední podkapitole této části, politické elity zde v očích vojáků opět často stojí v protikladu s „prostým lidem“, takový názor však většinou převládá u pamětníků spíše politicky vyhraněných a „světaznalých“. Pro příklad uveďme názor jednoho pisatele, který strávil v meziválečném období mnoho času ve Francii jako dělník a po německé okupaci zbytku českých zemí tam znovu odchází s vírou, že po boku francouzské armády přispěje k osvobození ČSR: „*Znám Francii, znám její lidi i jazyk. Neodcházím však k ní. Jdu za svou vírou, že to její lid nedovolí, že on sám, jediný neposkrvněný ústupky a spekulací vezme osud své země do svých rukou. Jako jsem věděl, kde stojí náš lid v době Mnichova, byl jsem si jist i tím, kde dnes stojí řadoví Francouzi.*“⁷⁸⁹

Kromě zdrženlivých až negativních postojů vůči elitám si pamětníci v cizích zemích všímají i dalších obecně negativních rysů, které jsou jim ze zemí českých, moravských, slezských, slovenských a podkarpatoruských údajně neznámé. Spousta vojáků vzpomíná na svůj odpor ke koloniálnímu panství, „ujařmování“ domorodých národů a vůbec se staví proti pocitu nadřazenosti bílých Evropanů před lidmi z „třetího světa“. Na svůj pobyt v Singapuru a vnímání života místních etnik vzpomíná bývalý „baťovák“, pozdější voják britské armády čs. původu: „*Angličané dávali vždy najevo svoji nadřazenost vůči domorodému obyvatelstvu. Jeden takový typický příklad: Na evropské koupaliště neměla přístup jiná rasa jenom bílá. Jelikož v Singapuru byla většina obyvatel Číňané, vybudovali si tito také pro sebe na revanš Angličanům svoje nádherné koupaliště. Malajci se ve většině případů koupávali*

⁷⁸⁸ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 116–117.

⁷⁸⁹ Opět jde o vzpomínku Jiřího Kadečky. Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2444. KADEČKOVÁ, *Klikatou cestou*, s. 16.

v otevřeném moři.⁷⁹⁰ S neskrývaným překvapením byla vnímána rasová segregace Afroameričanů v americké armádě a také neskrývaný rasismus projevovaný jak bílými Američany, tak i vojáky z Jihoafrické republiky. Na určité projevy rasismu jsou Čechoslováci citliví, avšak pouze malé procento z nich se dokáže ve svých vzpomínkách oprostít od svého „českého“ a středoevropského pohledu. V takových případech mohou velmi zajímavě postihnout např. negativní stránky spojeneckého a potažmo i československého válečného úsilí na poli propagandistickém: „V Hyde Parku, kde se tak často slyší hlas pravdy jinde zatajované, byla lidická tragédie líčena převážně jako doklad německé, spíše než nacistické zvrhlosti. Veřejné mínění bylo zcela ovládnuto dvěma brožurkami lorda Vansittarta, který sám měl svůj díl odpovědnosti za Mnichov jako jeden z těch čelných představitelů britské zahraniční politiky ... Vansittartova teorie o přirozené zvrhlosti Němců, jejich nelidskosti a nenapravitelnosti opanovala masy. Jeho Heslo Never again! ... zaplňovalo vývěsní tabule, stěny ve veřejných místnostech, promítalo se v biografech, bylo pevně zabudováno na prvních stránkách novin. ... Novodobé dějiny dostaly nový smysl. Během jedné generace, během jednoho života vyvolali tito barbari tři velké války. ... Byl to v podstatě rasism v jiném pojetí. To, co Hitler považoval za přednostní německví, lord Vansittart, který měl německé školy a v Berlíně dlouho pracoval jako čelný britský diplomat, náhle i on označil za dědičný rys každého Němce. Tato celkem primitivní teorie pronikla pochopitelně i do našich řad. Starý pracovník reformistických odborů Josef Bělina začal vydávat časopis, který se stal českou čítankou vansittartismu. Ale i české katolické a jiné publikace se rychle chytly tohoto směru. Nedotčena zůstala jen Nová svoboda a list řízený Vilémem Novým nazvaný Mladé Československo.“⁷⁹¹

Za pobytu v cizině je s podobnou nevolí vnímána absence svobodného projevu smyšlení a jednání, na které byli pamětníci doposud zvyklí. Ať už se jedná o čs. vojáky přišedše z Británie do Sovětského svazu, nebo naopak levicově smýšlející čs. občany, kteří se dostávají před válkou a za války do zemí západních. Proto se mnozí podle vlastních slov snaží v novém prostředí „držet se na pozoru“ v obavě před možným postihem a persekucí. Nemožnost projevit názor často úzce souvisí s okolností, že některé informace nebylo možné svobodně získat. V tom se však

---

⁷⁹⁰ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 936. Josef VYHNÁLEK, *Zpráva pro historicko-dokumentační komisi OV SPB*. Gottwaldov 1966, s. 4. jak říká francouzský historik Marc Ferro, každá z kolonálních mocností si svou expanzi ospravedlňovala nějakými důvody, specifickým posláním či ideologií: pro Janovany, Benátčany a později Holanďany bylo hlavním rozvíjení zámořského obchodu, Portugalci a Španělé šířili slávu svých panovníků, zemí, obraceli místní obyvatele na „víru Kristovu“ a přitom toužili po zlatě, Angličané toužili mít „říši – vládkyni moří“, pro Rusy byla „expanze ztělesněním jejich dějin“, Francouzi pak dekarovali přání v rámci „civilizační mise“ dát všem lidem právo stát se občany apod. Blíže viz Marc FERRO, *Le colonialisme, envers de la colonisation*. In: Marc FERRO, *Le livre noire du colonialisme. XVIe-XXIe siècle: de l'extermination à la repétance*. Paris, Robert Laffont 2003, s. 9–38. Jinak již s obdobím Velké války se zrodily a posléze se v meziválečných letech postupně rozvíjely procesy (např. zánik některých tradičních „ujarňujících říší“, vznik Společnosti národů a otázka jejich mandátních území) a ideologie (jako např. marxismus-leninismus a socialismus, asiatismus, islamismus apod.), vedoucí k postupnému rozkladu koloniálních impérií a držav. Přehledně o těchto procesech mezi lety 1914–1945 viz Henri GRIMAL, *La decolonisation de 1919 à nos jours*. Bruxelles, Complexe 1985, s. 13–119.

⁷⁹¹ Takto vzpomíná Jiří Kadečka. Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2444. KADEČKOVÁ, *Klikatou cestou*, s. 66. Jinak Robert Gilbert Vansittart (1881–1957) byl jedním v nejvýznamnějších britských diplomatů 30. let, mezi lety 1930–1938 působil se funkcí státního podsekretáře na ministerstvu zahraničí. Vedle Winstona Churchilla se stal jednou z vůdčích osobností politiky „anti-appeasementu“, ačkoliv byl po válce obviňován spíše z opaku. Viz Peter NEVILLE, *Lord Vansittart, Sir Walford Selby and the Debate about Treasury Interference in the Conduct of British Foreign Policy in the 1930s*. *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 4 (Oct., 2001), s. 623–633.

podle mínění pamětníků západní a „nedemokratické“ země dost lišily. Jak připomíná jeden z pamětníků, velká míra neinformovanosti a kontrola informačních toků se projevovala např. nejen v Sovětském svazu, ale i v protektorátu a i záhy po válce i v osvobozené ČSR: „Často jsme se pozastavovali nad tím, že obyvatelstvo bylo překvapeno nacistickými praktikami, že je neznalo a že bylo proto pasivní. Ani nevěděli, jak krátce předtím zacházeli nacisté s Poláky a s Židy na polském území od září 1939. Proč nebyli Židé evakuováni nebo proč neutekli dále do vnitrozemí Sovětského svazu? ... Stalin zřejmě nacistům naprosto věřil, proto nechtěl obyvatelstvo informovat, a tak lidé vůbec nevěděli, co nacisté dovedou. Všechny zkušenosti se přece projeví už při pádu Polska. Obyčejný, nic netušící sovětský lid se nemohl bránit, nebyl ani na jakoukoliv obranu a odpor připraven. Teprve 22. června 1941 propaganda mluvila o věrolomném přepadení. To byl důkaz, jak sovětští komunisté nacistům bezhlavě věřili. ... Lidé prakticky nevěděli, co to je komunismus, nesvoboda, porušování občanských práv, zaostalost, pracovní tábory a vyvražďování. U nás navíc bujela propaganda slovanské vzájemnosti. Když potom Sovětský svaz porobil východní Evropu, náraz s ní přestal. ... Svě vykonala také německá protisovětská propaganda u nás. Naši občané, zvyklí na nacistické lži, všechna jejich tvrzení ignorovali.“⁷⁹²

Zcela zvláštním druhem provinění v očích Středoevropanů je neinformovanost zahraničí o jejich vlastní zemi. Tento nesporný fakt je mnohými tolerován, zlehčován a proměňován v žert (jeden z čs. vojáků skotským spolubojovníků např. namluvil, že ČSR má stejně silné válečné loďstvo jako Velká Británie...), jinými ironizován, většina z pamětníků se však v souladu s oficiální exilovou politikou snaží Československou republiku reprezentovat a sdělit „nevědoucím“ ve svém okolí, jak se věci ve skutečnosti mají. Následující vzpomínka se však vrací do dob válečných a váže se ke způsobu, jak seznámit Brity se základními čs. reáliemi pomocí tradičního českého prostředku – humoru: „Angličané věděli o politice velmi málo ... V Anglii jsme ale třeba namalovali na vrata anglický nápis „Jsem Čechoslovák, mým domovem je centrální Afrika“ a k tomu pyskatého černocha s náušnicemi. Angličané se pak tomu smáli, když pochopili, co jim tím chceme říct.“⁷⁹³ Podle ojedinělého svědectví pamětníka, který se zúčastnil jak prvního, tak i druhého čs. odboje, se za první světové války konfrontace mezi čs. vojáky a lidmi z cizích zemí odbyvala v podobném duchu. Na jedné straně vysvětlování, na straně druhé neznalost. Vzpomínka se vztahuje k pochodu čs. legionářského pluku směrem na frontu v roce 1918: „Z Cognacu jsme pochodovali v plné polní výzbroji přes francouzské vesnice a městečka, francouzské obyvatelstvo vybíhalo z obydlí, když slyšelo naše pochodové písně. Běželi za námi a ptali se, jestli jsme Američané, když jsme jim řekli, že jsme Čechoslováci, tak se podívovali a kroutili hlavami, jestli nejsme indiáni z kmene Čejenů, byli jsme zaprášeni, takže barva pleti nebyla poznat. Nepochopili, že jsme Evropané jako oni, jen se radovali, že bude brzo po válce, když tak veselé posily dostali z Ameriky.“⁷⁹⁴ Naopak pouze ojediněle se mezi čs. vojáky objevuje otevřené doznání vlastní nevědomosti o cizích krajinách.

⁷⁹² Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 147.

⁷⁹³ Viz KOVAŘÍK, *Mechanik 310. peruti*, s. 29.

⁷⁹⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 1372. Jan OSIČKA, *Účast v prvním a druhém odboji*. Lednice 1969, s. 4. Jinak Francouze je s jejich smýšlením a mentalitou obecně možné počítat spíše mezi národy „kontinentální“ (na rozdíl třeba od „imperiálně smýšlejících Britů), což možné dokumentovat např. na poněkud vlažném přístupu k obraně zámořských držav ve třicátých letech. Blíže o této problematice viz Martin THOMAS, *At the Heart of Things? French Imperial Defense Planning in the Late 1930s*. French Historical Studies, Vol. 21, No. 2, (Spring, 1998), s. 325–361.

Je třeba připomenout, že jako jeden z možných způsobů, jak sdělit „neodbojovému“ a „nevojenskému“ okolí své poznatky z exilu, je sepsání nebo zformulování životního příběhu do vzpomínkové práce. Právě potřeba říci, „jaké to tam tenkrát bylo“, je mnohdy cílem a smyslem jejich vzniku. Za všechny citujme slova jednoho vojáka – navrátilce, který o svých vzpomínkách z války věnovaných čtenářům „domácím“ na předsádce knihy říká: „*Po dobu šesti let strávených v zahraničí jsme se snažili informovat všechny cizince, zejména Angličany, o Československu. S hrůzou jsme zjistili, jak málo ví svět o naší zemi a o našem životě. Pobuřovala nás skutečnost, že se v cizině našli jednotlivci, kteří se na Československo dívali jako na zapadlý kout Evropy, kde se lidé živí lovem divoké zvěře a bydlí pod koženými stany. Byly to nepatrné výjimky, ale žert stranou, i takoví se našli. ... snažili jsme se ze všech sil informovat správně a hlavně úplně. Byla to těžká práce, ale podařilo se nám to. Poznali nás, zahraniční vojáky československé, a z našeho vyprávění si utvořili jakž takž ucelený obraz. Dnes už, doufám, Československo nebude pro nikoho na světě zemí, „o níž nic nevíme“.*“⁷⁹⁵ Poslední slova nás opět zavádí k mnichovskému traumatu a snaze čs. odbojářů odčihnout ho všemi možnými způsoby. Především s puškou v ruce, ale také mluveným a psaným slovem...

Z kontrastních pocitů, které čs. exulanti zažívají po překročení různých hranic, vzniká těžko uchopitelný amalgám obecných kontur obrazu spojeneckých zemí. Vzpomínající, kteří mají sklony k hlubšímu zamýšlení, se na základě nabytých vědomostí i vlastních zkušeností pokouší jednotlivé národy charakterizovat (jako např. „vlastenečtí Poláci“, „zdegenerovaní Francouzi“, „hrdí Britové“, „nezdolní Rusové“, „bohatí Američané“ apod.) anebo se dokonce dostávají do roviny úvah o kulturách a civilizacích. Proto např. bývalý vězeň GULAGU a voják 1. čs. sboru píše: „*Podle mě nekončí Evropa na Urale, ale na Visle. Až sem se Tataři dostali.*“⁷⁹⁶ Od obecných rysů „spojeneckých“ se nyní přesuneme ke konkrétním konturám spojenců – „spolubojovníků ve zbrani“.

Spojencům po boku

V této části se podrobněji podíváme na cestu čs. vojáků do řad bojových jednotek a jejich život a koexistenci uprostřed „moře“ armád spojenců.⁷⁹⁷ Jelikož

---

⁷⁹⁵ Viz VÁCLAVÍK, *Jediná hvězda domov*, slova na obálce.

⁷⁹⁶ Viz LEVORA – DVORÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*, s. 96.

⁷⁹⁷ Je velmi obtížné vyčíslit vždy alespoň relativně přibližný počet čs. vojáků vzhledem k počtu jiných spojeneckých jednotek a armád, navíc když tato čísla mají jen velmi omezenou vypovídací hodnotu. Kupříkladu v průběhu polské kampaně činila síla polských ozbrojených sil cca 950.000 mužů, příslušníci čs. regionu se počítali na sílu cca 700 mužů. Francie zmobilizovala do května 1940 cca 6.000.000 mužů, z nichž se k čs. silám počítalo cca 14.000 mužů. Na půdě Velké Británie bylo v červnu 1940 připraveno čelit německé invazi cca 250.000 mužů regulérní pozemní armády a 1,5 miliónu mužů mobilizovaných do Home Guard, ve srovnání se 4.000 čs. vojáky evakuovanými z Francie. V obleženém Tobruku na podzim a v zimě 1941 byl poměr Čechoslováků 11. pěšího praporu – Východního k celkovému počtu spojeneckých obránců zhruba 700 mužů praporu ku 26.000 dalším „tobrúckým krysám“. Na východní frontě pak na počátku nasazení do průběhu tzv. třetí bitvy u Charkova v únoru 1943 činil počet příslušníků 1. čs. samostatného polního praporu cca 1000 mužů, stojících vedle dalších 345.000 mužů sovětské armády. V době tzv. karpatsko-dukelské operace (září-říjen 1944) pak cca 17.000 Čechoslováků bojovalo po boku cca 150.000 příslušníků spojeneckých vojsk sovětských. Na podzim 1944 pak v západní Evropě bylo cca 4.300 příslušníků Čs. samostatné obrněné brigády součástí 1. kanadské armády, jejíž počet se v tomto období odhaduje na cca 300.000. (Primárním zdrojem těchto údajů jsou příslušné pasáže vztahující se k daným

víra, že v cizí zemi budou konečně moci bojovat se zbraní v ruce za své cíle a podle svého přesvědčení, byla jednou ze základních konstant našich pamětníků, na cizí zemi a na jejich brannou moc je pohlíženo především pod prizmatem tohoto pohledu. A protože v poměrech moderních válek je již velmi těžké odlišit sféru civilní od sféry „bojové“ či válečné, obrazy těchto integrálně propojených částí cizích zemí a společností v dílech splývají. V této podkapitole však bude kladen důraz na kontury, které mají blíže k armádě a k vojenskému prostředí. Jakým směrem soustředili čs. vojáci svůj pozorovací talent a jakým způsobem se dané dojmy uchovaly ve vzpomínkových pracích, o tom si povíme něco v následujících řádcích. A že dojmů zachovalo více než dost...

Bylo by asi nošením dříví do lesa připomínat, že cesty čs. vojáků za jejich cílem byly velmi spletité a klikaté, neboť, nehledě na množství dalších překážek, vybudovat exilovou armádu není snad v žádné době záležitostí jednoduchou. Již na těchto cestách si pomáhali a spolupracovali s příslušníky tehdejších či budoucích spojeneckých národů, se kterými se v určitých případech cítili být natolik spřízněni, že se za ně v jistých cizích zemích z „konspiračních“ důvodů dokonce vydávali (např. za Poláky v Maďarsku, v SSSR nebo za Angličany ve Španělsku).

První nutný předpoklad pro vznik zahraničních jednotek, tj. vypuknutí války, se vyplnil poměrně záhy po odchodu do zahraničí, a proto na tento okamžik vzpomínají Čechoslováci paradoxně s radostí: *„Ten den vyhlásila Anglie Německu válku! Kostky byly vrženy! Každý Angličan si byl vědom, co tento den znamená pro celý jeho národ, neboť nevytizely ještě vzpomínky na bědy, utrpení a rodinné ztráty v první světové válce. ... Věřili jsme nyní, že se dočkáme! Nastoupíme tak, jako jsme nastupovali v září 1938. Tentokrát však půjdeme bojovat! Budeme bojovat neúprosně proti těm, kteří nás tak zbaběle přepadli a oloupili o vše. Utíkali jsme přece za hranice jen proto, abychom se dočkali tohoto dne! Prožívali jsme historické, vzrušené chvíle velikých příprav k druhé světové válce, která přicházela a přijít musela, aby byla zachována svoboda národů i důstojnost člověka.“*⁷⁹⁸

Ještě před tímto datem se již mnozí čs. exulanti v mezích možností rozhodovali, v řadách jaké armády by chtěli začít svůj boj. Výzbroj, výstroj, materiální zabezpečení, organizace, vnější dojem, geopolitická poloha, mezinárodní situace nebo osobní sympatie či antipatie, to všechno byla drobná závaží hrající roli na vahách rozhodnutí. Jedni odmítají nabídky cizích „verbířů“ a upisují se čs. armádě, další raději dávají přednost armádě spojenecké.⁷⁹⁹ V každém případě odmítnutí nabízených služeb ze strany úředních míst znamená pro čs. rekruty nemilé překvapení, pocity zneuznání a možný zdroj dlouhodobé averze ke konkrétní armádě jako celku a potenciální pohrdnutí dalšími nabídkami. Na takovou situaci vzpomíná čs. důstojník sloužící u armády Svobodných Francouzů: *„Během dovolené jsem navštívil generála Kalinu, který mě představil generálu Ingrovi. Dva dny nato jsem byl pozván na čs. ministerstvo války a představen prezidentu dr. Benešovi. Náš hlavní štáb mi předložil lákavou nabídku: měl jsem seskočit na Slovensko v hodnosti*

---

událostem na www.wikipedia.com – citováno 4. 6: 2009 – a dále pak viz *Vojenské dějiny Československa*. IV. díl.)

⁷⁹⁸ Viz NEDOMA, *Bombardovali jsme Německo*, s. 21. Zdá, jakoby by v myslích čs. vojáků ožil proslulý „duch roku 1914“, tj. nadšení obyvatel napříč Evropou z vypuknutí války. Právě v tomto zásadním bodu se kontury čs. kolektivní paměti září 1939 do značné míry liší od paměti jiných národů, které naopak válku přijali spíše s rozpaky a obavami. O náladách obyvatel i vrcholných představitelů např. v Německu viz KERSHAW, *Hitler. 1936–1945*, s. 218–226.

⁷⁹⁹ V létě 1939 se např. (částečně pod tlakem čs. i polského vedení) přihlásilo několik desítek čs. důstojníků a vojáků, především pak letců, kteří posléze přímo v řadách polských jednotek bojovali v záříjové kampani. Viz FRIEDL, *Na jedné frontě*, s. 91–93, 119–126.

podplukovníka a tam cvičit slovenské partyzány. Odmítl jsem. Byl jsem sice jen poručík francouzské armády a kapitán FFI, ale nezapomněl jsem na morální facku, kterou jsem před rokem dostal, když čs. vojenská autorita prohlásila. „Jste invalida neschopný boje!“ francouzská armáda mi pomohla, jak bych ji mohl opustit? V legii jsem se naučil, co to je čest a věrnost.“⁸⁰⁰ Problémy z oblasti vlastenecké cti a morálky se mohly projevit v okamžiku formálního vstupu do nové armády, kdy dotyčný přísahá věrnost novému „zaměstnavateli“ jako např. britskému králi v případě čs. příslušníků RAF. Pokud se nad tímto aktem vzpomínající pozastavuje, vysvětluje si jej zpravidla „po svém“ („Já vím, za co skutečně bojuji a komu sloužím...“), výjimečně je to pro cítění potenciálních letců natolik velkou překážkou, že se možnosti sloužit v této bojové složce raději vzdávají.

Vstup do armády mohl být komplikován také faktem, že konkrétní jedinec byl shledán natolik nezbytným odborníkem v civilním sektoru, že se proti jeho odchodu v cizí zemi stavěly civilní i vojenské orgány. Pak přichází řada buď na hojně urgence u vlivných osob a na úřadech vyšší instance a také na velmi dobře promyšlenou a důrazně pronesenou obhajobu odvodní žádosti. Velmi zajímavé důvody udává ve svých vzpomínkách bývalý čs. interbrigadista přelomu let 1941–1942 žádající na šéfovi místní vojenské správy ve Stalingradu, aby byl převelen z traktorového závodu k nově formované čs. jednotce v Buzuluku: „Nemohl jsem s těmito vývody, i když byly politicky správné, souhlasit, a proto jsem vytáhl poslední trumf, který jsem si nechával až naposled. Docela klidně, což u mě nebývalo zvykem, jsem začal hovořit: „Soudruhu náčelníku. Jistě je vám známo, že v r. 1918 čsl. legie bojovaly proti mladé sovětské republice. I když většina to myslela poctivě, přesto se staly nástrojem kontrarevoluce. Došlo k tomu proto, že v čsl. legiích bylo málo komunistů a ještě méně politicky vyspělých soudruhů. ... nyní se organizuje znovu na sovětském území čs. jednotka v SSSR. Co myslíte, že londýnská vláda v čele s Benešem bude mít zájem, aby tato jednotka bojovala po boku slavné bratrské sovětské armády? Nikdy ne. Nesmíme dopustit, aby se tragedie opakovala. V zájmu Komunistické strany Československa a v zájmu čsl. lidu, vy jste povinni uvolnit pro tuto jednotku naše komunisty... Budeme-li mít v čsl. vojenské jednotce v SSSR kádry komunistů, pak věřím, že tato jednotka bude čestně bojovat po boku Sovětské armády.“⁸⁰¹ Dodejme jen, že povolení se mu nakonec dostalo...

V prostředí cizích zemí se čs. vojáci projevovali jako velmi čínorodé a rychle se přizpůsobující elementy, které velmi bedlivě pozorovaly své nové okolí a dokázaly z jeho výhod již velmi záhy těžit. Jen pro ukázkou jmenujme např. „zvykovou“ přizpůsobivost oděvní, které se téměř okamžitě podřídili čs. stíhači po příchodu k RAF: „Jako stíhači jsme mohli nosit rozepnutý první knoflík u blůzy, a to podle vzoru anglického krále, který se takto jako stíhač objevil na veřejnosti. Každý nás podle toho hned poznal. Byli jsme frajeři. A nikdy jsme si ten knoflík nezapnuli.“⁸⁰²

Asi nepřekvapí konstatování, že kontakty čs. a spojeneckých vojáků se na frontě i zázemí odehrávaly téměř každodenně a byly mnohdy velmi intenzivní. Mezi velmi populární akce, na něž se zachovalo množství vzpomínek, patřily okamžiky nejruznějších oficiálních či méně oficiálních oslav. V jejich průběhu se zpravidla za konzumace různých poživatin a nápojů společně debatovalo, zpívalo, hrálo na hudební nástroje a obvykle také probíhala „internacionální“ výměna zvyků, obyčejů, různých upomínkových předmětů (odznaky, medaile, psací potřeby,...) oděvních

⁸⁰⁰ Viz HORA, *Moje matka cizinecká legie*, s. 168.

⁸⁰¹ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. ŠIMÁČEK, *Solidarita*, s. 42–43.

⁸⁰² Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 78.

součástek (pokrývky hlavy, blůzy uniforem,...) nebo adres. Pro našince pocházející ze střední Evropy nejkontrastněji působily kolektivní anglosaské oslavy vánočních svátků, které se v čs. domovině slaví spíše v rodinném kruhu. Dva letci, kteří zůstali přes tyto prosincové dny u britské peruti, pak vypráví kamarádům své zážitky následovně: „*Byl to mumraj!*“ vyprávěl Šeda. „*Pivo v kýblech, hlava jelena nad krbem, v hubě hořící doutník, hráli rugby s velkou vekou chleba. Přijel taky na návštěvu autobus děvčat z Norwiche...*“ smál se Hradský. „*Zpívali jsme jim Hercegovinu. Měla nesmírný úspěch, zvláště když přišlo na slova o císaři pánu a jeho rodině s pozorem a salutováním. Angličtí kluci mysleli, že je to náš národní zvyk a mohli se strhat... A pak nám předvedli kousek – Tuscottovi strčili nohy do krbu a potom ho drželi hlavou dolů a on chodil po stropě. Uvidíte v důstojnické jídelně, jaké jsou tam nahoře černé šlápoty,*“ doplňoval Karel Šeda.⁸⁰³ Na oslavy vánoc na palubě lodi vzpomíná jeden z čs. vojáků plavící se přes Gibraltar do Británie. Ten také zaznamenává jednak popis velmi zajímavé společenské hry v mužském podání a zároveň pěkně vystihuje „gentlemanský“ vztah britských mužů k ženám v okamžicích, kdy vrcholí pánská zábava: „*Štědrý den byl pro nás Středoevropany zase překvapením. Angličané se oblékli do různých masek a řádili jako o posvícení. Většinu z nás samozřejmě strhli do víru oslav a mě to stálo mírně přeražený nos. Hráli jsme hru „Long horses“. To se udělá řada za sebou, první se ohne do předklonu a další přes něj přeskočí, ihned se ohne, samozřejmě ten první a ostatní za ním zůstanou. Takže je to pořádný výkon celou řadu přeskočit, a přičtou-li se k tomu určité okolnosti, není divu, že se jeden nevyhne tomu, co se přihodilo i mně. ... Dámy se samozřejmě této hry nezúčastnily, Angličané totiž mají zvláštní zvyk, že jakmile situace při party dosáhne stupně, kdy pánové cítí, že k menšímu řádění si postačí sami, začnou zpívat „Good night ladies, is time to go to bed“ a během tohoto popěvku dámy zmizí a začne pánská jízda. Zajímavé také je, že po skončení zápasu všichni zúčastnění bez rozdílu hodností musí dát místnost včetně příslušenství do původního, použitelného stavu. Nepamatuji se, ani jsem neslyšel, že by někdy někdo proti tomuto krásnému zvyku protestoval.*“⁸⁰⁴

Mezi velmi oblíbené příležitosti k setkávání, které zároveň sloužily jako prostředek reprezentace a měření sil, patřila klání v nejrůznějších sportovních odvětvích, od kopané a volejbalu počínaje, řeckořímským zápasem a boxem konče. V mnoha případech měla tato utkání velmi vysokou sportovní úroveň a byla jak svými vlastními aktéry, tak i publikem tvořeným vojáky „družicích se“ jednotek, vnímána velmi prestižně, mnohdy však řada přicházela i na „mače“ ryze společenské a přátelské povahy. Jednomu takovému svátečnímu fotbalovému zápasu sehranému o velikonočních 1943, jehož se účastnili i velící důstojníci obou stran, patří následující řádky: „*Ve volném čase se prováděla různá udržovací cvičení, hrál se i fotbal. Já jsem navíc vyfasoval funkci tělovýchovného důstojníka, a tak jsem u všeho byl. Na Velký pátek jsme hráli zápas se Skoty. ... Všichni byli moc prima, jako všichni Skoti, které jsem kdy potkal, kamarádští a na rozdíl od pověsti velmi pohostinní. Utkání soudcoval padre, kněz, který působil v Jižní Africe údajně jako dominikán. Člověk, který naprosto neodpovídal kněžím našeho, evropského ražení. ... Ale abych se vrátil k fotbalu, byla to legrace, hrál se pro zábavu a ne na skóre, papá Štrelka chytal v bráně, já hrál spojku. Sem tam jsme přerušili hru, připili si na „veselé velikonoce“, zkrátka bylo to moc prima.*“⁸⁰⁵

⁸⁰³ Jde o vyprávění Karla Šedy a Drahoše Hradského. Viz František KAUCKÝ, *Stíhači ohnivých nocí*. Praha, Magnet-Press 1990, s. 84.

⁸⁰⁴ Viz KRÉZEK, *Canso*, s. 62.

⁸⁰⁵ Tamtéž, s. 49.

V předešlých ukázkách zcela jasně vyplývá na povrch známý fakt, že čs. vojáci se po dobu exilového působení vnímají jako reprezentanti své země a svého národa. V každé oblasti své činnosti, kterou vykonávají, se zpravidla snaží získat si úctu, respekt a uznání spojenců, neboť se ve valné většině domnívají, že tak činí nejen pro dobro své osobní nebo pro dobro vojenského kolektivu, ale že jejich skutky prospívají také vlasti a celému odbojovému úsilí. Věc národní cti nesnese žádných pochybností a proto někdy Čechoslováci „spojenec – nespojenec“ sahají i k „pěstní výměně názorů“. O zkušenostech z mezispojeneckého „zápolení“ s Angličany hovoří bývalý letec 311. peruti: „*Toleroval jsem výrazy zatracený Čech, nebo parchant, ale kdo použil tuto formu (fucking Czech – pozn.P. M.), koupil ji hned na místě. ... My z Čech a Moravy jsme byli zvyklí spíš na facky, Angličané raději boxovali a uměli ji na solar nebo na bradu vypálit jako v profiringu.*“⁸⁰⁶

Ze snahy za každých okolností se spojencům vyrovnat v bojové i nebojové činnosti pramení fakt, že mnohdy nejsou naši s vlastními dosaženými výsledky spokojeni. V případě, že snad čs. neúspěchy způsobily spojencům nesnáze nebo dokonce ztráty lidských životů, pak se ve vzpomínkách objevují stopy pocitů provinění, studu a následné snahy co nejrychleji si v očích spojenců i před svým vlastním svědomím „napravit reputaci“.

Naopak prakticky každá známka uznání ze strany spojenců je kladně kvitována a čs. vojáci na ní i po letech s hrdostí vzpomínají. V mnoha případech totiž čs. veteráni narážejí na fakt, že po svém návratu do vlasti dopadli podle starého českého přísloví „Doma je těžké býti prorokem...“. Na jednu zajímavou příhodu ze sovětského nemocničního vlaku si vzpomněl jeden z vojáků zraněných u Sokolova. Spolu s druhým čs. kolegou – raněným natolik zmátli ruského milicionáře rozhovorem, že v mezidobí se jim do vlaku podařilo „propašovat“ ruskou ženu s dítětem, která se o ně měla po dobu cesty starat náhradou za neexistující ošetřovatelskou službu. V jeho svědectví se však vyskytuje osten pochybností, když uvažuje o „vnitrokolektivním“ uznání od spolubojovníků ostře kontrastujícím s reprezentací Čechoslováků „navenek“ před oficiálním orgánem sovětské moci: „*Dostalo se nám od celého vagónu značného uznání, že jsme milicionáře podfoukli docela podle jejich pravidel, prostě jsme byli uznáni za správné kluky, a to těší. Když mě však Franta líčil, o čem všem se s milicionářem bavil, nemohl jsem se zbavit trapného pocitu, že ten milicionář musel bezpodmínečně dojít k názoru, že když ne všichni, tak tedy určitě tyhle dva Čechoslováci jsou přinejmenším vadní na hlavu.*“⁸⁰⁷

Vraťme se však ještě k obrazům spojeneckých vojáků tak, jak se jevíly jejich čs. kolegům. Konkrétní národní a národnostní charakteristiky jsou popsány různým způsobem, ať už je to výčtem konkrétních vlastností, „vztahovým“ popisem vůči Čechoslovákům, srovnávací metodou „spojenec vs. spojenec“ nebo vůbec nejčastěji za použití příkladů, po kterých si čtenář či posluchač konečný úsudek utvoří sám. Z těchto hodnocení vychází kupříkladu Francouzi jako zdvořilí, vřelí a přátelští, avšak také lehkomyšní a lajdáctí. Britové jsou obdivováni mj. pro svou shovívavost, důkladnost, smysl pro „fair play“, ovšem je jim naopak vytýkána přílišná metodičnost a lpění na pravidlech, nedostatek smyslu pro improvizaci a značný osobní chlad. Proto jsou mnohem populárnější obyvatelé jiných částí Britského impéria, kteří mají údajně více temperamentu a jsou tak Čechoslovákům mnohem bližší jako např. Australané, Kanadané nebo Jihoafričané. Pro svou otevřenost, bezstarostnost a přátelskost jsou v pozitivním smyslu hodnoceni Američané, za

⁸⁰⁶ Viz JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, s. 36.

⁸⁰⁷ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 388. Vladimír LEVORA, *Cýpečka*. Klatovy 1964, s. 8.

jejichž negativní vlastnosti je považováno přílišné sebevědomí přecházející někdy až v přezíravost a také sklon okázale dávat najevo lepší finanční ohodnocení a materiální zabezpečení. O praktických důsledcích takového vnímání hovoří jeden z bývalých vojáků 1. čs. brigády z Velké Británie: „*Několikrát jsem se s nimi utkal i proto, že mně některý Američan poručil u pultu panáka. Udělal to však takovým urážlivým způsobem, jako bych byl nějaký žebrák. ... Mimo vzpomnutí nadutého chování ... vadila také skutečnost, že díky vyššímu žoldu měli Američané i větší úspěch u místních děvčat.*“⁸⁰⁸ Podobnou konturu skrývá i práce vojáka prošlého východní frontou, který píše o svých dojmech z americké armády v poválečném Československu. A také on se dostává k tématu spojenečtí vojáci a něžné pohlaví: „*Americká armáda žila v přepychu, byla nažehlená, bez invalidů, vypadala spíš jako výprava olympioniků. ... Do Plzně za nimi přijížděly celé vlaky prostitutek, které utíkaly ze strachu před Rusy ... To byli civilisté v uniformách, dobře vychovaní a oholení skautiči, pro něž služba v armádě byla snad nějaká dobrovolná činnost. ... Samozřejmě jsem těm klukům záviděl. ... co tropily naše holky vůči Američanům, to byl otevřený útok nenažraných kobylek. Přesto se ti kluci američtí chovali slušně.*“⁸⁰⁹

Sovětští vojáci jsou svým čs. protějškům sympatičtí díky své prostotě, vřelosti a schopnosti sebeobětování. V přílišné koncentraci a pod jiným zorným úhlem se z těchto kladných vlastností stávají negativa v podobě neurvalosti, primitivismu a necitlivosti k plýtvání lidskými životy. Nad touto skutečností se pozastavují zejména ti čs. vojáci, kteří disponují zkušeností z „obou stran“ válčiště proti Německu: „*Měl jsem dost příležitostí nejen pozorovat, ale i přemýšlet. Tady na východní frontě jsem nikde neviděl přilbu pro ochranu hlavy, plynové masky, nebo zásobu koncentrovaného jídla, lisovaný chléb, pilulky, jak to měli ve svém vybavení vojáci na západních frontách. Když jsem o tom mluvil s naším sovětským styčným důstojníkem, říkal, že u nich má mít voják osmdesát nábojů a že nic víc nepotřebuje. V bojích dostávali vojáci jídlo jednou za den nebo jednou za dva dny. Dle sovětské normy má člověk bez jídla vydržet devět dnů. To se týkalo i transportů civilního obyvatelstva. ... U „rudých“ měli důstojníci mnoho výhod, více než v západních armádách. Mužstvo bylo spotřebním materiálem. Tehdy jsem začal chápat, proč Sověti mají tolik padlých frontových bojovníků. Kterýsi americký politik prohlásil, že úměrně k množství mrtvých zvyšují politické požadavky a usilují o ústupky.*“⁸¹⁰

Z amalgámu koexistence, vzájemného poznávání, spolupráce, ale i soupeření a soutěžení vzniká pocit solidarity a sounáležitosti s „druhy ve zbrani“, kteří, ač jiných národností, jsou bráni mnohdy za vlastní. Na základě sdělených prožitků můžeme usoudit, že vojáci k sobě chovali vzájemnou úctu, respekt a také sympatie a to i přes rozdílnost jazyků, kterými hovořili, mentalit, kterými oplývali, a politických cílů, za které bojovali. Proto se pamětníci vyznávají z dojetí, když se za války loučili s nějakým spojeneckým bojovým kolektivem, proto vzpomínají a rekapitulují při odjezdech, vzpomínají na vyznamenání a vyjadřují úctu k padlým. Na otrépané frázi o „spojenectví zpečetěném krví“ je z pohledu bývalých vojáků mnoho pravdivého a to i přes vliv poválečných „kotrmelců“ v mezinárodních vztazích v průběhu „krátkého“ 20. století a leckdy několikanásobné změny oficiálních i individuálních pohledů na tábory spojenců a nepřátel. Na pocity souznění druhoválečných veteránů poukazuje jeden z pamětníků, který již v podmínkách změněné mezinárodní konstelace po únoru 1948 hovoří jako čs. vojenský atašé při svém jmenování se

⁸⁰⁸ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 106.

⁸⁰⁹ Viz LEVORA – DVOŘÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*, s. 235.

⁸¹⁰ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 158–159.

svým americkým protějškem, taktéž válečným veteránem, a tehdy již představitelem „nespojenecké“, ne-li rovnou nepřátelské, země: „*Veteráni války si zavzpomínali. Když Bárek odcházel, americký plukovník mu řekl: „My vojáci bychom si snad dobře rozuměli, kdyby se nám do toho nepletla politika.“ Bárek věděl, že to myslí upřímně. Skutečnost ale byla daleko složitější. Oba to dobře věděli...*“⁸¹¹

Civilní prostředí a jeho obyvatelé

Osou poslední části práce se stane nástin cesty vojáků cizími zeměmi od jejich příchodu, přes první dojmy a hodnocení poměrů, sledování válečných událostí a zaujímání postojů k nim až následný odchod a retrospektivní vzpomínky na tyto životní etapy. Na úplný závěr se podíváme na obraz „cizích“ obyvatel a jejich země, jak se jej pokusili načrtnout čs. vojáci podle vlastní zkušenosti. Ve vzpomínkových pracích se kromě popisu vlastních životních příběhů objevuje také jakási „cestopisná“ složka, ve které se pamětníci snaží vylíčit své postřehy týkající se fyzicko-geografické a socio-ekonomické sféry. Právě na posledně jmenovanou je kladen hlavní důraz, to vše samozřejmě pod optikou, která bojechtivé vojáky i vzhledem k panujícím mezinárodně-politickým poměrům očekávané nebo již zuřící války nejvíce zajímala, tj. sledování válečného úsilí „navštívených“ zemí. Zmiňovaná optika je často „vylepšena“ filtrem politických názorů a ideologie levicového či pravicového zaměření. Míra bojové připravenosti státu, ze kterého přicházejí pamětníci do krajiny další, se stává měřítkem pro srovnání. Postupně se tak dostává do konfrontace např. úroveň obranyschopnosti Československa, Polska, Francie, Velké Británie či Sovětského svazu.

K zemím, které se na pomyslném žebříčku drží vysoko, je samozřejmě vyjadřován obdiv a pamětníci na ně pějí svou chválu. Ocenění se dostává zejména Britům, kteří se podle mínění Čechoslováků se stoickým klidem chovají, jako kdyby válka vůbec nebyla.⁸¹² Dodržují své každodenní mírové zvyky a rituály, jejich média stále pravdivě a objektivně informují o válečném dění a obyvatelé ostrovního království se stále dokáží bavit. Atmosféru německých náletů na Británii v letech 1940–1941 se snaží s trochou nadsázky načrtnout tato vzpomínka: „*Odešel jsem na stanici podzemní dráhy, jejíž chodby a schodiště jsou plny nocležníků všech věků, kteří nemají nic na starosti než se smát a žertovat. Rita mi přinesla čaj. Má na sobě modrý župan. Byla kdesi na kabaretě. Nemá naprosto nic proti tomu, abych jí dělal partnera zítra do Divadla prince Waleského. Těší se na to. Skutečně, Josef Goebbels má pravdu, ten národ už to dlouho nevydrží. On se utancuje, uzpívá a uchechtá.*“⁸¹³

⁸¹¹ Viz BORSKÝ, *Procitání do tmy*, s. 192. Hodnoty sdílené vojenskými společenstvími jako např. příslušnost k jednotce, bojové kamarádství apod. měli často univerzální hodnotu a to bez ohledu na momentální stav vojensko-politické situace. Blíže viz HOLMES, *Acts of War*, s. 290–315.

⁸¹² O britských poměrech však čs. vojáci (a obecně čs. veřejnost) měli před svým příchodem povědomí ještě menší než v případě Francie. Na skutečnost, že dobová realita se mohla velmi lišit od středoevropských představ a stereotypů, upozorňovaly svého času i některé významné osobnosti vzájemných vztahů, jako např. profesor Robert William Seton-Watson, jež na adresu nejrozšířenějšího informačního díla o Británii kolujícího v čs. prostředí, Čapkových *Anglických listech*, pronesl, že se jedná o dílo od anglické skutečnosti tak vzdálené jako detektivky Agaty Christie. Viz Josef POLIŠENSKÝ, *Dlouhá tradice česko-britských styků*. In: Kenneth O. MORGAN a kolektiv, *Dějiny Británie*. Praha, NLN 1999, s. 529.

⁸¹³ Viz BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 69. Prožitky z německého válečného bombardování Británie ve vzpomínkách vybraných civilních příslušníků čs. exilu před časem analyzovali Jana Čechurová a Jan Kuklík. Viz Jana ČECHUROVÁ – Jan KUKLÍK, *Českoslovenští politici v Bitvě o*

Na straně druhé symbolem zemí, které byly na válku nepřipravené a jejichž obyvatelstvo si válečné úsilí nevzalo za své, se stala Francie. Právě příjezd sem a pobyt zde znamená pro množství pamětníků velké zklamání, které se mnohonásobuje ve chvílích odjezdu a vyústuje v těžký otřes, šok a v pocity deziluze. Francouzské zhroucení na přelomu jara a léta 1940 uzavřené červnovým příměřím, vzpomínajícími téměř výhradně zmiňovaného pod pojmem „kapitulace“, přivádí Čechoslováky k hledání příčin drtivé porážky, jejímiž přímými účastníky se mnozí v řadách bojujících jednotek stali. Důvodů a vysvětlení hledaných na půdě minulosti i současnosti, které by zmírnily hořkou „pachut“, se nalézají celá řada: bláhové vědomí neporazitelných vítězů první světové války, podcenění nepřítele, neschopnost smelit národ za cílem obrany, špatná výzbroj a výstroj, organizační těžkopádnost a zmatek, všeobecná „nemodernost“ francouzské armády, zrada politické reprezentace, působení „páté kolony“ apod.⁸¹⁴ Podobně jako v případě pamětních míst vlastí a domovů se v některých dílech objevují zástupné symboly ztělesňující v očích dotyčného pamětníka celou zemi i s jejími klady i zápory. Na straně jedné stojí symboly abstraktního rázu (např. legendární postava Marianne), na straně druhé se jedná o zcela konkrétní lidi z masa a kostí, jež si pro jejich vzhled či vlastnosti pamětníci „půjčují“ za účelem charakteristiky (např. starý děd s loveckou puškou jako obraz „staré dobré“ Francie, prchající vojáci beze zbraní s bidonem na víno jako symbol Francie „kapitulantské“). O jednom ztělesnění kladných vlastností píše jeden z bývalých letců. Esencí „sladké“ Francie podle čs. představ je pro něj dívka, se kterou se v této zemi blíže seznámil: „*Myslím, že ona je jedním z prvků, pro které člověk musí Francii milovat. Její bezprostřednost ... úsměv ... laskavost ... radost z dobra, to jsou vlastnosti, které má jistě všechen francouzský lid, ale jsou u něho příliš často kaženy egoismem vládnoucích rentierů a zbabělostí politických machinací, zahrávajících si s fašistickým prospěchářstvím. Francette mi představuje dobré jádro francouzského lidu.*“⁸¹⁵

Při celkovém zhodnocení francouzské porážky docházíme k zajímavému zjištění. Ačkoliv čs. vojáci vždy vyjadřují své politování a smutek nad okamžiky, kdy nějaká spojenecká či neutrální země padla pod nepřátelskou nadvládu, část z nich bere pád Hexagonu a jeho částečnou okupaci jako jisté „nespojenecké“ zadostiučinění a spravedlivý trest pro velmoc, která dvakrát zradila ČSR – poprvé v Mnichově, podruhé zmíněnou porážkou a ohrožením čs. nadějí na návrat domů. K dokreslení postačí jen malá ukázka z deníku jednoho čs. letce, ze které přímo číší pocity zklamání vůči „sladké“ Francii: „*A v duchu to přeješ pánům Francouzům, přeješ jim z duše tuto porážku, přestože víš, jak oddálena je chvíle osvobození, jak těžko bude nyní Anglie držet v šachu tu soldatesku Germána ... Nemohlo by to ani jinak dopadnout s tím národem prohnilým a degenerovaným ... Odplivneš si*

Británii. Vzpomínky na bombardování v pamětech příslušníků čs. exilu ve Velké Británii za druhé světové války. Kuděj 2, 2000, č. 2, s. 66–77.

⁸¹⁴ Dva z hlavních protagonistů červnového dění na francouzské straně ve svých známých projevech z 16. a 20. června 1940 vidí příčiny porážky z odlišné perspektivy: Charles de Gaulle na vlnách stanice BBC obviňuje z porážky na bitevním poli čelní francouzské politické a vojenské představitele; Philippe Pétain v provolání k národu vidí důvody v širší perspektivě, vyjma politických a vojenských elit (k nimž sám náležel), takřka všude, od nedostatku bojového ducha až po „příliš málo dětí a zbraní“. Jak k tomu dodává odborná literatura, síly spojeneckých armád a armády německé byly početně více než vyrovnané) ať už po početní či kvalitativní stránce), rozdíl byl spíše ve způsobu jejich taktického a strategického využití. Po porážce si nová francouzská vláda vzala pouze dvě základní předsevzetí: zachování existence francouzského státu a udržení si kontroly nad zámořskou flotilou. Tomu také podřídila následná jednání s vítězi. Viz AZÉMA, *Nouvelle histoire de la France* 14, s. 69–77.

⁸¹⁵ Viz BRŮČEK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 25.

hnusem. A těm jsme šli pomáhat, s těmi jsme byli spolčeni ... Ó, jak ubozí a krátkozrací jsme byli, jak slepě jsme věřili.“⁸¹⁶ Proto také o pár let později, když se čs. vojáci znovu dostávají do kontaktu s francouzským prostředím, jsou mile překvapeni a mají radost z proměny obyvatel, kteří prý konečně na vlastní kůži poznali, kdo jsou Němci a „co je to vlastně ta okupace“. Jejich válečná zkušenost jim dokonce umožnila vcítit se i do pocitů obyvatel komunistického Československa doby „posrpnové“, jak se na stránkách svých pamětí domnívá jeden čs. veterán: „Po dlouhém čase, koncem šedesátých let jsem na pár dní Francii opět navštívil. Byl jsem překvapen nejen tím, že Francouzi šli velmi nahoru, ale také jejich srdečností a pohostinností. Dávali všude najevo svoje sympatie k nám a navíc měli pochopení pro naše poměry. Snad také proto, že poznali na své kůži, co byla okupace.“⁸¹⁷ I když francouzská etapa odboje je v mnohé paměti zastíněna dalšími prožitky (kupříkladu následným vyložením a působením na britské půdě), ti, kteří ji prožili, na ni vzpomínají spíše neradi. Je to přirozené, neboť na vítězství a úspěchy se vzpomíná mnohem lépe. Ale tak to chodí nejen u válečných reminiscencí...

Protože čs. vojáci byli lidmi velmi čínorodými, flexibilními a poznání chtivými, velká část vzpomínkových děl je věnována bezprostředním kontaktům s místními obyvateli a prostředím obecně. V době své služby nebo ve chvílích volna čs. vojáci poznávali místní obyvatele v oblastech, kde se právě nacházeli, mnohdy byli i zváni do rodin (nejvíce ve Francii a ve Velké Británii) a z těchto zpočátku opatrných seznamovacích návštěv mnohdy vzklíčily velmi úzké, přátelské až rodinné, vztahy udržované v rámci možností (prostřednictvím návštěv, korespondence či vzkazů zasílaných prostřednictvím třetí osoby) po dlouhá léta následující. Proto tedy nepřekvapí, když se čs. vojáci ve svých vzpomínkách nezřídka svěřují, že našli v cizím prostředí „nový domov“. Pokud se ovšem čs. vojákům na sklonku války naskýtá výhodná příležitost k novému domovu (rodinné zázemí, nabídka zaměstnání) přidat i vlast (nabídka získání občanství) a vyměnit ji za onu starou, spíše tuto možnost s díky zavrhnou a chtějí se vrátit „do srdce Evropy“. Touha odebrat se „zpět ke kořenům“ je příliš silná, o čemž hovoří i jeden z bývalých čs. letců: „Nezmínil jsem se dosud, že jsem v Anglii našel skutečně druhý domov a že jsem se tu také oženil, neboť nechci své popisování prodlužovat popisováním zážitků ryze osobních – i když byly spjaty s celým prostředím, které umožnilo čs. vojákům provést to, co vykonali v zájmu svobody Československa. Ano, druhý domov jsme našli v Anglii a nikdy toho nezapomeneme. Touha po vlasti však byla tak silná a mocná, že nás od ní nemohlo nic odvrátit.“⁸¹⁸

Podobně jako při odchodech z vlasti také při loučení se s cizími zeměmi, kde vojáci strávili dlouhou dobu a k jejichž obyvatelům je váží pouta příjemných vzpomínek, pamětníci rekapitulují své uplynulé působení. Někdy se přijíždějí jen prostě rozloučit, jindy svým známým zdůrazňují, z jakého důvodu vlastně přišli a proč opět odchází, stručně řečeno „zač bojovali“. Spřízněnou francouzskou rodinu v roce 1944 navštívil i voják 1. čs. brigády, který si za tím účelem „odskočil“ od obléhaného Dunkerque. Poselství známým, které znal již z dob svého předválečného působení ve Francii, dotyčný pamětník sděluje ve své vzpomínce: „Všichni se kolem mne shlukli, začali mě objímat a líbat. Pan Crimo si vzpomněl. Že když jsem šel v roce 1926 k odvodu, musel jsem mu slíbit, že se u nich jednou jako voják zastavím a že nikdy nezvednu zbraň proti Francii. Bylo mi to tenkrát směšné, ale slíbil jsem všechno. A teď tu stojím, abych se zodpovídal. Byl jsem v této válce ve

⁸¹⁶ Viz FEJFAR, *Deník stíhače*, s. 76.

⁸¹⁷ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 26.

⁸¹⁸ Viz NEDOMA, *Bombardovali jsme Německo*, s. 48.

*Francii dvakrát a vždycky v řadách jejich spojenců. A teď tu jako voják, který hájí tuto zem, stojím znovu. Byl jsem odveden v Lille před osmnácti lety a teď se vracím. Svůj slib jsem dodržel. Chtěl jsem se jen trochu pochlubit, využít své náhle vzniklé převahy, protože o mně asi trochu pochybovali, ale zbolelo mě, když jim všem tekly slzy. Nepřišel jsem je přece rozplakat ani ze sebe dělat hrdinu. Chtěl jsem jim jen sdělit, že jsem zůstal Čechem a přitom jsem je nezradil, poněvadž my nezrazujeme.*⁸¹⁹

Vřelé projevy důvěry a sympatií se čs. vojáci snaží oplácet stejnou mincí, brát tyto lid „za své“, ale kupříkladu někdy i odmítat poskytované výhody vyplývající z „cizineckého statutu“. V tomto duchu a s trochou nostalgie vzpomíná na cestu do Buzuluku v přeplněném sovětském vlaku bývalý interbrigadista: „Věděli jsme, že by stačilo říci jenom jedno slovo, a sice, že jsme Čechoslováci a že jdeme ke svému vojenskému útvaru a hned by nám uvolnili místo. Toto jsme však nechtěli použít. Nechceme přece žádné privilegie, chceme stejně jako sověští lidé překonávat těžkosti a překážky.“⁸²⁰

Jak vyplývá ze vzpomínkových prací, žádné mezilidské vztahy se neobjedou bez zklamání, konfliktů a nepochopení vyplývajících z konkrétní situace a také z panujících dobových reálií. Právě na takový tvrdý střet s poměry, ve kterých žili prostí lidé, vzpomíná čs. letec, který tajně a bez povolení oficiálních orgánů se svými kolegy navštívil jednu sovětskou vesnici ležící nedaleko jejich letiště: „Přišli jsme do vesnice, která byla celá dřevěná a došková. Vesničané, strašlivě zubožení lidé, samé ženy, starci a děti, na nás zírali jako na zjevení. ... Viděli jsme řadu žen s vyplakanýma očima. Zapřaženy do jakési radlice, vláčely černou půdu. Pracovaly jako by nebyly lidé, ale dobytek. ... Svěřily se nám, že nejhorší tresty, deportace, jsou za společné modlitby. ... První a jedinou naši výpravou jsme byli na několik dní tak zdrceni, že jsme si řekli, že vícekrát do žádné okolní vesnice už nev kročíme.“⁸²¹

S mnohem horším přijetím se setkali Čechoslováci při setkáních s obyvateli, kterým nebyla po chuti jejich národnost, politická orientace, ale především jejich nedůvěru vzbuzující „cizost“. Ta se ve zjitřené válečné atmosféře (např. Polsko 1939, Francie nebo Británie 1940) mohla stát důvodem k otevřenému střetu se „spojeneckým lidem“, jednotlivci považovaní za „špiony“ či nepřátele mohli být lynčováni a zachovaly se dokonce i neradostné vzpomínky na úmrtí spolubojovníků způsobená zbraněmi teoreticky „sprátelených“, leč velmi nedůvěřivých, vesničanů...

Zdrojem nepochopení se v drtivé většině případů stávala jazyková bariéra oddělující čs. exulanty od místního prostředí. Ačkoliv Čechoslováci patřili mezi národy poměrně přizpůsobivé a vzpomínky na učení se cizím jazykům patří mezi velmi časté kontury pamětních děl, je třeba si uvědomit, že tolik zemí a jazykových oblastí, kterými odbojáři za své druhoválečné exilové působení prošli, nenavštívila většina z nich nikdy předtím a ani poté. Nehledě na individuální jazykové dispozice a talent, někdy trvalo časové údobí strávené v dané zemi natolik krátce, že nebylo reálně možné naučit se v místním jazyce obstojně komunikovat. Problémy v dorozumění a jazyková „faux pas“ proto běžně patřila ke každodenní existenci v cizím prostředí a to především v počátcích pobytu v dané zemi. Pokud ovšem někdo natolik komunikačně zocelil a pronikl dostatečně do tajů a nuancí řeči jiného národa, mohl se zamyslet nad srovnáním s mateřštinou jako tento „lingvista – laik“. Ten se na základě přezdívký, kterou se spolubojovníky dali ruské dívence, pouští do úvah nad češtinou a ruštinou: „Nevím proč, ale začali jsme jí, té malé, říkat cýpečka,

⁸¹⁹ Viz CUKR, *S trikolorou Francie na letounu*, s. 93–94.

⁸²⁰ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. ŠIMÁČEK, *Solidarita*, s. 43.

⁸²¹ Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 137.

to je kuřátko, a to jí již zůstalo, i když se jmenovala docela prostě Mášenka. Rusové vůbec rádi užívají takových příměrů. Holoubek, kuřátko, poďobaný, zrzek a mnoho jiných pro náš jazyk nepřeložitelných výrazů. Zrovna tak jsou básnicky kouzelné jejich nadávky. To není naše obyčejná sprostárna, to je básnicky zpracovaná záležitost. To není jen stupidní a bezduché klení, ale to je přímo žonglérství slov a brus jazyka. Vyšperkováno a opentleno tak, aby se to libě poslouchalo. Musí to mít vtip a říz a nesmí se to opakovat. Je to prostě umělecký výtvar a jsou umělci, kteří umí čtvrt hodiny nadávat bez přestání, aniž by se opakovali. To my, s našimi nadávkami jsme nedůvtipní a proti východu zaostali a sprostí. My se při tom nebavíme. ...⁸²²

Přes problematiku jazyků se dostáváme k tématu, které nenechávalo chladnou většinu čs. vojáků. I když měli Čechoslováci možnost využívat ke své jazykové přípravě jazykové kurzy a školené učitele, preferovaným způsobem výuky se spíše stávalo „učení“ se praxí za pomoci „domácích učitelů“ a především „učitelek“. Jak přiznávají na stránkách vzpomínek čs. vojáci, právě ženy spojeneckých zemí se lví měrou podílely na faktu, že záhy se „učení chtívá“ a učenlivá většina čs. exilové akce v cizích zemích alespoň elementárně dohovořila. O Skotech a také o vzdělávání se v cizích jazycích hovoří autor této práce s bývalým vojákem 1. čs. samostatné tankové brigády zformované ve Velké Británii:

Pavel Mücke (dále jen PM): *Udržovaly jste v Británii kontakty s místními obyvateli?*
Arnošt Brichta (dále jen AB): *My jsme byli ... jedno léto posádkou ve Skotsku. Byla tam zajímavá příroda, kopce byly holé, ale v údolí byly lesy... [usmívá se]*

PM: *A lišili se nějak ti lidé?*

AB: *Skoti byli velice příjemní, a pořád tvrdili, že nejsou lakomí a nabízeli nám, abychom se napili, ale já jsem stejně takové věci moc nedělal. To byla [jen] jedna sezóna, pak jsme šli zase dolů... To bylo až ku konci války, když jsme se zapojili do toho řetězce postupně přesouvaných k nalodění. ...*

PM: *Učili jste se anglicky?*

AB: *My jsme už tenkrát uměli...*

PM: *Vy už jste anglicky uměli?*

AB: *Ano, ano.*

PM: *A měli jste na učení nějakou metodu?*

AB: *Každý měl nějakou dívku. Tak se naučil...*

PM: *Á, dívku? Tak to se učí rychle, že? [usmívá se]*

AB: *...S tím nebyly problémy. [usmívá se]⁸²³*

Kam jen čs. vojáky v průběhu jejich exilového putování „nohy zanesly“, jedny z jejich prvních pohledů (a často i slov) v cizích zemích patřily ženám a dívkám. Možná díky mužnému vzhledu, mladistvému věku, závanu „středoevropské exotiky“ a také díky přitažlivosti vojenské uniformy nezůstávaly tyto pokusy o seznámení bez odezvy. Získání ženských srdcí byl jeden z nezanedbatelných prostředků reprezentace vlasti a národa, nehledě k tomu, že případná vítězství u žen byla spolubojovníky ceněna podobně jako úspěchy „na poli cti a slávy“. Však o sobě někteří čs. vojáci mají velmi vysoké mínění, když se srovnávají se svými anglickými kolegy: „*Nedá se zkrátka nic dělat, ale proti našemu způsobu milování byli „čajáři“, jak jsme Angličanům ... přezdívali, úplní břídilové.*“⁸²⁴

⁸²² Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 388. LEVORA, *Cýpečka*, s. 8.

⁸²³ Viz soukromá sbírka autora. Rozhovor s Arnoštem Brichtou vedl Pavel Mücke, 16. 9. 2004.

⁸²⁴ Viz ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 51.

Ženská přízeň se často stává předmětem soupeření mezi osobami mužského pohlaví a časy válečné tomu svou abnormalitou sociálních i mezilidských vztahů jen nahrávají – zanikají staré stereotypy, manželé a partneři povolávání do armád, do země přichází z pohledu domácího atraktivní cizinci a cizinky apod. Jedno ze soupeření mezi vojáky „spřátelených“ armád popisuje následující ukázka, jež pěkně vystihuje poměry na Britských ostrovech záhy po příchodu čs. armády z Francie v roce 1940: „Czechoslovak Army se může ureprezentovat. „Czechoslovakia“ na rameni je jako magnet. Začalo to podpisem památníků, popřípadě s nějakým říkáním klukům a děvčatům od sedmi nahoru; člověk si v tom obležení připadá a nafoukne se jako filmový nebo sportovní fenomén. Pak to odnáší hvězdička, odznak na čepici i „Czechoslovakia“ na rameni. Množí se přátelé, a hlavně přítelkyně, množí se suvenýry a leckterý reprezentant v nich nechá celý svůj žold. Odznak má nesmírný význam informační. Potkáte-li děvče bez odznaku na klopě, pak máte šanci získat učitelku angličtiny; má-li lorrainský kříž, pak se nenamáhejte, učí „svobodného Francouze“. Jste-li dosti agilní, což se u příslušníků Czechoslovak Forces předpokládá, může se stát, že nastane střídání stráží na klopě. Nebo jsou tam obě.“⁸²⁵ Ženy jsou zkrátka vděčným tématem, na než mnozí vojáci velmi rádi vzpomínají. Ovšem spíše výjimky mezi čs. veterány jsou ochotni jít při popisu vzájemných vztahů s něžnějším pohlavím do větší detailů.

Vlivem dlouhodobějšího pobytu čs. jednotek v jednom místě nebo alespoň na půdě jedné země jsou navázány i vztahy trvalejšího charakteru často končících sňatkem, zakládáním rodin a zplozením potomků, což se děje i v inverzním pořadí. Na své seznámení s budoucí manželkou vzpomíná v rozhovoru jeden z bývalých čs. letců působících ve Velké Británii:

Pavel Mücke: *Chtěl bych se zeptat na seznamování s děvčaty, vy ve svých vzpomínkách uvádíte, že ste se za války seznámil s vaší první ženou, tak bych se zeptal, kdy a jak ste se seznámili?*

Miroslav Liškutín: *Já sem měl týden dovolené od perutě, to sme museli jít jako na dovolenou, aby se zabránilo tomu, že někteří lidé jsou unavení bojovým litáním. A taky tím, že my sme byli třeba čtyři dny od svítání do setmění, půl hodiny před svítáním do půl hodiny po setměním a tři nebo čtyři dny být takhle stále v službě, na některé lidi to moc působilo. Tak bylo zkrátka rozděleno, kdy musí jít na dovolenou. Sedm dní dovolené, šel sem do Torbay v Devonu [...] a tam majitel toho malýho hotýlku, kde sem se ubytoval, mi říkal: „Tady v tom hotelu je večer plno děvčat...“ Tak sem samozřejmě večer šel a sem se rozhlídl, co tam je... [usmívá se a obrací se na kameramanku přítomnou rozhovoru] ... prosím vás, neposlouchejte ... a hned poměrně rychle sem se rozhodl, kde je můj cíl a tak sme se seznámili a ona se divila tomu, proč mluvím tak divně. Já sem jí ukázal Czechoslovakia na rameni. A hned rozhovor, já sem byl v uniformě seržanta. Když sem po týdnu odcházel, už jsme byli dobře domluveni a pak jsme si dopisovali. Bylo to 24. ledna 1942, když sem vylítal benzin ve špatným počasí, Liška přistál na břicho na pobřeží a já sem vyskočil nad kopcama. A tehdy moje snoubenka, ona ještě nebyla tehdy snoubenka, ale když sem jí řekl, že sem měl malér, tak jí to moc zděsilo a možná, že si říkala, že stejně toho už moc nedožiji, že sem jaksi ve velmi nebezpečným povolání a nějak se to přerušilo. A pak sem asi za dva měsíce zase zajel do Torbay, a to už byl osud, my jsme se sešli na ulici. No a od toho to už šlo hladce a o mých narozeninách v roce 1942 sme se zasnoubili, vláda v Londýně mně dala povolení, abych se oženil, a tak jsme se v říjnu*

⁸²⁵ Viz BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 66.

1942 vzali. Ovšem s dětmi jsme nepočítali, až později, a Miloš se taky narodil až v roce 1944.⁸²⁶

Sňatky internacionálního charakteru se po skončení války mohou stát velkým problémem jak v rovině lidské (např. manželky nechtějí opustit svou starou vlast a následovat své muže do nové) nebo i v rovině „politické (např. oficiální nechválení sňatků ze strany hostitelské země, persekuce mužů, které mají za manželky „imperialistické agenty“ apod.). Častěji však válečné lásky a vztahy končí spíše rozchodem ve stylu, v jakém o něm píše jeden z bývalých letců u příležitosti popisu svého odjezdu z Francie roku 1940: „„*To víš, milá Francette, že ti budu psát. Ano. Každý den. Určitě!*“ Při tom jsem se ani nezačervenal, ačkoli jsem věděl, že nenapiši ani řádky. Nezasloužila si to, Francette, vím, že jsem hrubý nevděčník, ale „*c'est la guerre.*““⁸²⁷

Dalším okruhem, který zanechává výrazné stopy ve vzpomínkových pracích, je obraz úrovně a kvality stravování a dále pak společenských návyků s tím spojených. Zpod slovních obrátů vzpomínek prosvítá fakt, že Čechoslováci pobývajíc zpravidla poprvé (a někdy i naposled) po delší dobu mimo domov, nevynechali jedinou příležitost, aby cizokrajná jídla, nápoje a také „kuřivo“ nevyzkoušeli. Zážitky z Polska jsou spojeny jednak s materiální nouzí, ve které se vzhledem k stále rostoucímu počtu čerství běženci většinou nacházeli, a také s nostalgickými vzpomínkami na poměrně dobrý životní standart a pohodlí, kterého se odchodem z vlasti vzdali. Někteří méně životem protřelí exulanti, naplnění mladickým idealismem, na polském území poprvé ochutnávají národní nápoj „slovanských bratrů“: „*Zkusili jsme ... vodku, ... ale div jsme se po prvním loku nepozvraceli. Vůbec jsme nemohli pochopit, jak to lidé mohou pít, ale Mirek pravil, že když to pijí v Sovětském svazu, tak to musí být dobré a basta. Prostě tomu nerozumíme.*“⁸²⁸

Záhy po příjezdu do země galského kohouta vojáci testují kvalitu místních produktů a soudě mj. i podle následující ukázky jsou poněkud zklamáni: „... *zkoušíme jemnost a lahodu francouzských cigaret ... „Gauloise bleu“, 20 kusů za 3 a půl franku. Ale již první tah byl rozčarováním. Sotva zapálené cigarety létají z okna vagonu. Hned nato se celý vlak otřásá kašlem, vyvolaným těmito tabákovými výrobky. ... Prolévám svoje hrdlo prvními doušky „pinardu“ ... to stéká do hrdla bez obtíží. Ale žízeň to neuhasí. Marně se na francouzských nádražích rozhlížím a napínám sluch po známé melodii „Píívóó!“ Kdežpak pivo, není, bude zle, hochu...“⁸²⁹ Po přijetí do lůna nově formované čs. armády ve Francii, která je vybavována podle francouzských zvyklostí, konstatují velmi dobrou kvalitu jídla, někdy dokonce i jeho přebytek a se samozřejmostí se přizpůsobují místnímu obyčeji popíjení vína, které je také předmětem každodenního „fasování“. Jako velké „minus“ je vnímána nedostatečná úroveň hygieny v některých francouzských jídelnách a také fakt, že díky (ne)výši žoldu si většina čs. vojáků nemůže dovolit pochutiny potřebné (např. cigarety), nemůže odpovídajícím způsobem „reprezentovat“ (např. chodit do restaurací a bister) a je nucena žít skromně.*

Po vylodění na „Ostrově“ jsou naši „suchozemci“ opět konfrontováni s odlišnou stravovací kulturou, ve které jsou ovšem mnozí nuceni žít po dlouhou dobu. Nejprve přichází řada na hodnocení britské kuchyně, ke které příliš velké procento pamětníků sympatie nechová. Vytýkána je jí „nepestrost“, jednotvárnost a

⁸²⁶ Viz ÚSD, COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Miroslavem Liškutínem vedl Pavel Mücke, 11. 1. 2007.

⁸²⁷ Viz CUKR, *S trikolorou Francie na letoumu*, s. 28.

⁸²⁸ Viz LEVORA – DVOŘÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*, s. 20.

⁸²⁹ Viz CUKR, *S trikolorou Francie na letoumu*, s. 14.

nedostatek smyslu pro detail. Ryby, marmeláda a ovesná kaše si mnoho vyložených příznivců nezískaly, stejně tak jako čaj s mlékem. Proto si vynalézaví Čechoslováci zpestřovali jídelniček přípravou vlastních pokrmů, na které byli zvyklí z domova (např. na švestkové knedlíky, svičkovou, guláš, nebo smažené houby), a pokud se naskytla příležitost, snažili se zásobit své spížirny za pomoci „černého“ lovu „divočiny“ (např. králíků, bažantů, koroptví nebo vysoké zvěře). Nebyli by to čs. vojáci, aby hned v prvních dnech pobytu v nových posádkách „nerekognoskovali“ okolní restaurace a puby, ze kterých si posléze vybrali své oblíbené pro pravidelné návštěvy. Zde se setkávali kromě nových druhů piva a tvrdého alkoholu s novinkou, na kterou si jako cizinci museli přivyknout. Jednalo se o místní nařízení regulující prodej alkoholu, tzv. úřední hodinu, po které již nebylo dovolené nápoje podávat. Jak poznamenávají pamětníci, v zemích se silnější puritánskou tradicí, než jaká byla v samotné Anglii, se to s posezením v pohostinských zařízeních mělo z jejich pohledu ještě mnohem hůře: „*Jestliže anglická neděle byla pro někoho nudná, byla skotská tuplovaně nudnější. Hospody se otvíraly pozdě a každý dostal nalít jen jednou, napřed se však musel podepsat do knihy vystavené ve výčepu, že není místní, přišel zdaleka a potřebuje tudíž nápoj pro své občerstvení.*“⁸³⁰ Na závěr k britskému prostředí jen dodejme, že mnozí kuřáci si z místních poměrů do své vlasti přivezli zvyk kouřit „gentlemansky“ vpadající dýmku.

O prostředí sovětském se toho v tomto směru v porovnání s jinými zeměmi příliš nedozvídáme snad proto, že se nerado píše o bídě a nedostatku v zemi, která v očích mnohých pamětníků prakticky sama vybojovala vítězství nad fašismem. Vzpomínky na tradiční ruské pohoštění ostře kontrastují s reminiscencemi nad nutností „samozásobitelství“, bez kterého by leckterý čs. voják asi zemřel hlady a žízní. A protože „nouze naučila Dalibora housti“ a Čechoslováci byli národem velmi přizpůsobivým, uvykli místním stravovacím návykům, kouření „machorky“ i přechodu na pití vodky velice rychle: „*Patřilo k ruskému bontónu vypít stakan do dna. V tom jsme byli dobrými žáky.*“⁸³¹

---

⁸³⁰ Viz JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, s. 35.

⁸³¹ Viz SACHER, *Krvavé velikonoce*, s. 85.

17. Proměnlivé obrazy II: nepřátelé

V této kapitole se dostáváme k problematice kontur pamětních obrazů protivníků, či abychom se přidrželi jazykového úzu analyzovaných prací, spíše nepřátel. Také ony jsou podobně jako obrysy „spojenecké“ velmi proměnlivé a proto bude pro zachování přehlednosti i na tomto místě respektováno vžitě pojímání nepřátel především jako států Osy a dílem také jejich spojenců. V první části bude opět pojednáno o obecných rámcích pojímání nepřátel, v druhé části se pak zaměříme na konkrétní obrazy vzniklé na základě prožitků z prvních linií a konečně v části třetí se zastavíme u obrazu zázemí a civilistů, tak jak na něj bývalí váleční veteráni z retrospektivy vzpomínají.

Obecné rámce vzpomínek

Pravděpodobně na úvod příliš nepřekvapím tvrzením, že ústřední roli mezi protivníky sehrává nacistické Německo a že příslušníci německého národa jsou příslušníky čs. zahraničního odboje považováni za úhlavní nepřátele.⁸³² Při stručném představení si pomozme výrazy, které jsou na jejich adresu pronášeny ve vzpomínkových pracích. Začneme „tradičními“ označeními vojáků německého etnika z válek předešlých, z nichž mnohé pochází přejatím z jazyků spojeneckých: *Fridolíní, frickové, fricánkové, Germáni, Germánci, bošové* (od francouzského Bosch), *džeríci* (od anglického Jerry), *Hunové, Prušáci*. Jak vidno, nejedná se o výrazy příliš lichotivé, spíše naopak. A to jsme teprve na začátku. Množství podstatných jmen často doplněných zpřesňujícími adjektivy se vztahuje jednak přímo k ideologii, ale také k touze dominovat okolí: *nacisté, náckové, fašisté, cizácké panstvo, drzý herrenvolk, nadlidé, němečtí „kulturträgeri“, doryfoři* (tj. mandelinky bramborové), *vládci světa*. Rejstřík však zdaleka není vyčerpán, neboť nyní přichází řada na slova vypovídající o vlastnostech a chování nepřátel v očích čs. vojáků: *barbaři, fanatici, žoldáci, vrazi, satanáši, stvůry, netvoři, kreatury, fašistické svině, bestie, kurvy, hrdlořezové, balíci, arogantní panáci, vyparádění frajeři, provokatéři*.⁸³³ Němci velmi často také na nohou nosí *černé, špinavé, okované boty*, kterými „pochodují po mapě Evropy a světa“, od jedné země k druhé, a zůstává za nimi spoušť, zkáza a nákaza v podobě *hnědého* nebo někdy i *černého moru* (tj. nacistické ideologie). Dále jsou také *velkohubí, krátkozrací a zblblí ideologií*. Z dnešního pohledu pozitivní vlastnosti jako např. smysl pro organizaci, pořádek a perfekcionismus si s sebou v dobovém kontextu také nesou spíše negativní nádechy.

---

⁸³² Neslo se to v přímé návaznosti na tradiční česko-německé soupeření se svými kořeny již v 19. století, definitivně vyvrcholilo právě v letech druhé světové války a vyústilo i v poválečné rozuzlení v podobě odsunu. O různorodém obrazu Němců v české protektorátní společnosti a v kruzích čs. domácího odboje viz Jan RATAJ, *Obraz Němce a Německa v protektorátní společnosti v československém odboji*. In: Jan KŘEN – Eva BROKLOVÁ (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha, Karolinum 1998, s. 207–235.

⁸³³ Specifický způsob označování protivníků, v tomto případě v hodně emotivním a vyhocročeném duchu, patří mezi jeden ze základních rysů života vojáků v poli. Viz HOLMES, *Acts of War*, s. 360–365.,0

Snad proto, že jimi protivníci podle mínění Čechoslováků disponují až přespříliš a dávají je svému okolí okázale najevo.⁸³⁴

Pamětníci v drtivé většině nemají pochyb o tom, že Němci jsou hlavními strůjci světové války, v horším případě dokonce obou. K tomuto závěru dospívá mj. šéf čs. zpravodajské služby: „*Řekl bych, že u většiny případů jsme lest rozeznali včas. Co nám v té době nejvíce pomáhalo, byl komplex vševědoucnosti německého lidu, hlásaný filozofy Bismarckovy éry a hlavně ovšem nacistickými teoretiky, podle něhož Němci byli nadlidi a ostatní národnosti buď degenerované nebo druhořadé. Podceňování druhých národů, které nakonec vedlo ke dvěma světovým válkám a dvěma německým porážkám, bylo Němcům vžitě a projevílo se i ve zpravodajské činnosti.*“⁸³⁵

Již několikrát demonstovaná nepopularita politických elit v očích zahraničních vojáků je jenom umocněna u míst paměti nepřátel. V centru vnímání těchto kontur se nachází veskrze nenáviděná a proklínaná postava, *Vůdce německého národa Adolf Hitler*.⁸³⁶ Také jemu se dostává požehnaně přezdívek, pseudonymů a charakteristik oscilujících v několika okruzích: je zdůrazňováno Hitlerovo vojenské „nevzdělání“ (*kaprál, německý frajtr, pruský korporál*); otazník je kladen za jeho lidským projevem a potažmo i duševním zdravím (*hysterik, šílenec, člověk zdegenerovaný*); vykřičník je kladen za jeho politickou činnost (*demagog, největší vrah, násilník*). Přímo románovou charakteristiku *fýrera* a jeho *Říše* v okamžiku březnové okupace českých zemí podal ve svém díle jeden z pamětníků, jinak voják ze západní i z východní fronty. Ukázka oplývá krásnými metaforami a umnými literárními obraty: „*Kaprál s klaunskou fyziognomií posunul ručičky dějin o několik století dozadu. Tma prosycená hřbitovním pachem se rozestřela nad zemí, o níž kdesi nevědí skoro nic. Hnědé monstrum, Antikristem splozené, uvedlo do pohybu figury s umrlčími lebkami, jimž hon na lidi se stal chlebem vezdejší. Továrny na velkovýrobu mrzáků a smrti se rozjely nekontrolovatelnou počáteční rychlostí, kladouce základy k stavbě tisícileté říše Nibelungů, sahající od pólu k pólu. Chiméry zahalené do svastiky obrozovaly středověk ad maiorem Ducis gloriam. Svět stál na hlavě dál, udržován v rovnováze bičem klauna.*“⁸³⁷ Je ovšem třeba přiznat, že ne všem pamětníkům vyvstává při vyslovení slova Němci před očima jen „hnědá“ (či „černá“) „masa“ jdoucí se svým Vyvoleným včele za světlými zítřky. Někteří totiž stále ještě dokáží diferencovat a citlivě odlišit vedoucí elity od „prostého lidu“, což si ještě ukážeme později.

Obecné kontury nepřátel se podobně jako kontury jiné také dotýkají Mnichova a událostí následujících přičemž vyjmenujme ve zkratce jen ty nejzákladnější: německé obyvatelstvo v Československu nebylo utlačováno, naopak bylo zfanatizováno Henleinem a jeho stranou, přičemž se z drtivé většiny jeho příslušníků stali příznivci rozbití republiky, „pátá kolona“, která zradila svůj stát.⁸³⁸ Na tomto

⁸³⁴ Jak poukazují někteří odborníci, i přes autokratické sklony k centralizovanému řízení a většímu stupni militarizace společnosti se v obou světových válkách ukázal být německý „válečný stroj“ méně efektivní, než „arzenály“ a „mašinerie“ jeho protivníků, tj. především Britů a Američanů. Viz HOBSBAWM, *Věk extrémů*, s. 57.

⁸³⁵ Viz F. MORAVEC, *Špion, jemuž nevěřili*, s. 63.

⁸³⁶ O vývoji Hitlerovi „image“ a jejich vzestupech a pádech podrobněji viz KERSHAW, *Hitlerův mýtus*.

⁸³⁷ Viz BRŮČEK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 9–10. O image nacistické avantgardy, „reakčně-moderního“ „Řádu umrlčí lebky“ viz Peter REICHEL, *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*. Praha, Argo 2004, s. 189–197.

⁸³⁸ Pokud shrneme závěry odborné literatury, pak ta se shoduje nad tím, že většina německého obyvatelstva „návrat do Říše“ přivítala s ulehčením a s radostí. Přehledově o Němcích v ČSR a jejich

místě je třeba zmínit, že s fenoménem zrádců, agentů a páte kolony operují někteří pamětníci i v souvislosti s dalšími událostmi a zeměmi a domnívají se, že díky nim si Němci pomáhali v dalších výbojích (např. na Slovensku, ve Francii, na Balkáně, na Středním východě apod.). Takové jednání pamětníci opět považují za „nečestné“...

15. březen znamenal pro mnohé čs. občany často první bezprostřední kontakt s říšskými Němci a hlavně s německou armádou, jejímž konturám se budeme podrobněji věnovat v podkapitole následující. V obecně-politické rovině pamětníci soudí, že okupací a ustanovením protektorátu se uzavírá epocha samostatnosti a možnost další svobodné existence českého národa.⁸³⁹ V mínění některých dokonce zaznívá tvrzení, že tento den udělal z Čechů otroky těch, kteří jsou jim od pradávna nepřáteli. Za pomoci ironie a černého humoru si někteří vybavují okupaci z pohledu ekonomicko-materiálního: „*Okupační živel se u nás rozpínal, kam jen jeho bota šlápla. Stále ještě byly plné obchody, někde dokonce i s česko-německými nápisy, a vyhublé „nadlidi“ v uniformách wehrmachtu lákaly víc než zdrávo. Konečně podvodný kurz nehorázně nadhodnocené říšské marky ... jim velkoryse umožňoval všechno skoupit.*“⁸⁴⁰

Jak již bylo zmíněno v kapitole o velkých událostech, sychravé březnové sny znamenaly velká psychická a morální traumata zejména pro vojáky z povolání, kteří museli bez ohledu na prožívané pocity ponížení odevzdat zbraně a materiál do rukou „nových pánů“, německých okupačních jednotek. Navíc byla také postupně likvidována čs. armáda, na což opět vzpomíná jeden z tehdejších propuštěnců.⁸⁴¹ V jeho slovech opět velmi pěkně ožívá stereotyp vnímání Němců ve všech podobách: „*Naházel jsem věci do černého dřevěného kufru předepsaných rozměrů, který jsem s sebou tahal po osmnáct zbytečných měsíců, otočil klíčkem, uchopil kufr za železné držadlo a zamířil ke dveřím. ... Sestoupil jsem se schodů. Přešel nádvoří, vyhýbaje se obludám na pásech a v černých baretech, a prošel branou, u níž také stál jeden z „dobyvatelů“ kasáren a světa s automatem na řemeni a v póze dokonalého idiota. Opravdu, je to idiot, a k tomu ještě barbar, gangster, handlíř a robot, což všechno dohromady dává pojem nacista.*“⁸⁴² Březnové datum je zkrátka pro mnohé čs. vojáky osudovým. Z bývalých protivníků a někdy dokonce z bývalých kolegů (např. letců mezinárodních leteckých společností, spolupracovníků v podnicích, důstojníků u jednotek apod.) se stávají již jen Němci a tudíž naprosto „obyčejní“ nepřátelé. Řady pamětníků jim ve svých slibech a přísahách vyhlašují boj na život a na smrt v podobném stylu jako se nesou následující věty v duchu pronesené v šeru přerovského hangáru, který byl odevzdáván okupační posádce: „*Prohlašuji, že z této země prchnu, protože odmítám sloužit nepříteli. Přisahám, že budu vyhledávat příležitost, abych mu spíše škodil.*“⁸⁴³

---

postoji k sudetské krizi a následně k mnichovským událostem viz např. ZIMMERMANN, *Sudetští Němci v nacistickém státě*, s. 35–61 a 65–73.

⁸³⁹ O událostech 15. března 1939 a jejich vnitropolitickém i zahraničně politickém pozadí viz např. BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 21–31. Viz též Tomáš PASÁK, *Pod ochranou Říše*. Praha, Práh 1998, s. 16–35

⁸⁴⁰ Viz VELVARSKÝ – SLÁDEK, *Tobrúcká krysa stíhačem*, s. 16.

⁸⁴¹ K 31. červenci 1939 byla a na výjimky ukončena likvidace čs. armády a k 1. srpnu bylo zakázáno nošení čs. stejnokroje. V prosinci 1939 pak byla ukončena likvidace Ministerstva národní obrany. Viz SLUKA, *Československá armáda v letech III (1935–1939)*, s. 121–123.

⁸⁴² Viz BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 9.

⁸⁴³ Viz FAJTL, *Dva údery pod pás*, s. 12.

Ve vzpomínkách na německou politiku vůči Čechům se nenalézají příliš prostoru pro zachování iluzí, spíše naopak. Čs. vojáci utíkající za hranice se záhy dozvídají o vězňích, o popravách a persekucích nejen „anonymních“ příslušníků vlastního národa, ale také osob jim blízkých.⁸⁴⁴ Proto se také někteří domnívají, že je i třeba lepší žít v táboře či vězení v cizí zemi než padnout Němcům do rukou. Jeden z odsouzených na nucené práce uvažuje po vyslechnutí zprávy o vypuknutí německo-sovětské války: „... *my, muklové, jsme byli z té zprávy celí pryč. Co by mohla válka přinést nám? Jaké změny by mohly nastat v našem bídném životě? K horšímu, nebo k lepšímu? ... Já jako Čechoslovák jsem stejně jako Židé žádné naděje s Němci nespojoval. S Židy by udělali krátký proces a s občany bývalé Československé republiky by se taky rozhodně nemazlili. Pro ně jsme nepřátelé a oni jsou nepřátelé pro nás, to je jasné.*“ „*Hlava mi praskala starostmi, jak tohle všechno dopadne. Nepřál jsem si, aby Němci vyhráli tuhle válku. Spíš jsem doufal, jestli Rusku poteče do bot, že vyhlásí amnestii pro ty, kdo se dobrovolně přihlásí do armády. Asi bych šel.*“⁸⁴⁵ Proto jsou také ve vzpomínkových dílech vítány novinové titulky a rozhlasové zprávy ohlašující německé porážky, proto se pamětníci neustále snaží dostat na frontu, aby si mohli „zchladit záhu bojem“ a vyrovnat si své účty s nepřítelem „osobně“. Takové stavy se periodicky opakují i v době „klidu“, avšak s obzvláštní intenzitou vystupují v okamžicích, kdy se dozvídají, že se doma ve vlasti zdvihá vlna teroru jako např. v období heydrichiády v roce 1942.⁸⁴⁶ V tu chvíli se nevole vzdouvá všemi směry: „*Byly to strašné zprávy, když zhynul Tyrán a vrah našeho lidu. Doma, ve vlasti, stanné právo. Popravy. Vyhlazování. Stovky obětí. Nemohli jsme spát a únava nás mátořila. Zahltilo nás všechny šílenou nenávistí, takovou, kterou může jenom okamžitá odplata částečně pohasit, avšak žádný čas ji nikdy nezahladí. Láli jsme i sobě za výstřely námi na frontě vypálené, které nezasáhly. Proklínali jsme, že je nás jenom hrstka a bez hranic spílali všem, kteří, když nás bylo ve zbrani statisíce, dali přednost kapitulaci před vůlí naprosté většiny národa. Nevyslovitelným pohrdáním jsme je a jejich jména zatracovali a řadili mezi zrádce lidu.*“⁸⁴⁷

Německá válečná porážka je vnímána jako spravedlivá odplata za všechna způsobená příkoří, ať již osobní či kolektivní, a je přijímána s neskrývanou radostí. Jsou vyjadřovány projevy souhlasu a zadostiučinění, když pamětníci vidí německé zajatce odklízet „stopy své kulturní činnosti“ (trosky) na půdě osvobozených zemí. Šokovým zážitkem je poznání existence a charakteru německých koncentračních táborů, který přivádí pamětníky k civilizačním úvahám nad úpadkem německého národa a potažmo celé západní civilizace: „*To, co jsme viděli v Bergen Belzenu, se vymyká lidské představitosti. Hromady mrtvých v tak zbídačeném stavu, že to byly jenom kostry, potažené kůží. A tomu všemu vévodila žena – Ilse Koch. Viděli jsme*

---

⁸⁴⁴ Podle údajů odborné literatury bylo např. po 15. březnu 1939 preventivně zatčeno 1600 osob – zejména pak levicového smýšlení – a do třetí květnové dekády se jejich počet zvýšil na 4639. Velká část z nich však byla záhy propuštěna na svobodu. Viz PASÁK, *Pod ochranou říše*, s. 51. Zásahy okupační správy proti nejrozličnějším projevům odporu či odbojovým organizacím začaly zesilovat až od léta 1939 v souvislosti s vypuknutím polsko-německé války. K největším projevům odporu a následným represím pak došlo v souvislosti s výročím vzniku Čs. republiky. Snad nejznámější represivní akcí tohoto období se stalo uzavření většiny vysokých škol a persekuce studentů. Tamtéž, s. 182–195. Viz též BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, zejména s. 65–113.

⁸⁴⁵ Viz DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*, s. 31 a 32.

⁸⁴⁶ Od 28. května do 1. září 1942 bylo zatčeno 3188 Čechů a z nich 1357 bylo odsouzeno stannými soudy k trestu smrti. Viz BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 300–318.

⁸⁴⁷ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2312. Antonín VINŠ, *O hvězdářích, misionářích a hejtmanech*. Kraslice 1976, s. 56–57.

její sbírku stínítek na lampy, vyrobených z lidských kůží. Jak jsme slyšeli, měla svoje informátory po celé Evropě a ti hledali lidi s hezkým, zvláštním tetováním. Ti pak byli zatčeni Gestapem, odvezeni do Bergen Belzenu, usmrceni a z jejich kůží si Frau Koch nechala udělat stínítko.

V Africe jsme se pozastavovali nad krutostí některých kmenů, ale to všechno byli lidé, jenom půl korku vzdálení od absolutního primitivismu, kdežto tohle byl národ Goetheho, Schillera a mnoha dalších pilířů civilizace. Bylo to otřesné.⁸⁴⁸

Kvitován je poválečný odsun obyvatel německé národnosti z ČSR a je také avizován „staronový“ požadavek, aby Německo jako válečný viník bylo pokořeno na dlouhá léta.⁸⁴⁹ Německé „zmrtvýchvstání“ v roce 1949 komentuje jeden z válečných veteránů, který (zatím) slouží v řadách poválečné čs. armády: „Byla doba míru. Bude trvalý? ptal se Antonín sám sebe. Stále více bylo slyšet o revanšismu. Mnozí němečtí velitelé bývalé fašistické armády opět oblékli vojenské stejnokroje. Vinu za vojenskou porážku Německa svalují na osobu Hitlera. Tvrdí, že kdyby rozhodoval generální štáb, válka by dopadla zcela jinak. Takových úvah přibývalo. Zdálo se to neuvěřitelné. Řada bývalých spojenců z protifašistické aliance se v dubnu tohoto roku sdružila v Severoatlantický pakt, NATO. Domácí propaganda se z toho paktu snažila vytvořit největšího strašáka. Bude tomu opravdu tak?“⁸⁵⁰ Zdá se, že rámcový obraz Němců jako nepřátel druhou světovou válku přežívá...

Mezi čs. vojáky to nemají jednoduché tzv. „spřátelení“ příslušníci německé národnosti a mohou pocházet takřikajíc odkudkoliv a být občany jakéhokoliv státu: Československa, Velkoněmecké Říše, Francie či Spojených států. Možná sice stojí nebo dokonce bojují na straně spojenecké, leč v paměti čs. vojáků mají tu smůlu, že se stále jedná hlavně o NĚMCE.⁸⁵¹ Vzhledem k poměrům, ze kterých Čechoslováci vzešli, ve kterých byli většinou vychováni a také s přihlédnutím k válečné atmosféře, v drtivé většině pohledů zkrátka vítězí optika nacionalismu. Proto si k přechodu hranic někteří poznamenávají, že od té chvíle jsou pro ně všichni Němci nepřáteli,

⁸⁴⁸ Viz B. MORAVEC, *Pod třemi prapory*, s. 124–125. Tento názor jakoby přesně zapadá do diskurzu jednoho proudu poválečných debat o německých soudobých dějinách (reprezentovaného např. historikem Friedrichem Meineckem), v rámci něhož by se období let 1914–1945 dalo shrnout pod sousloví „německá katastrofa“. Přehledově o soudobých dějinách z německého pohledu viz Martin H. GEYER, *Ve stínu nacistické epochy. Soudobé dějiny jako paradigma západoněmecké historiografie*. SD 13, 2006, č. 1–2, s. 100–126.

⁸⁴⁹ V české a československé poválečné společnosti a takřka napříč všemi politickými proudy se postupně ustálila představa, že je třeba vyřešit německou otázku jednou provždy, „aby se již minulost nemohla nikdy opakovat“. Viz Dieter SCHALLNER, *Obraz Němců a Německa v letech 1945 až 1947. Vznik soudobého českého stereotypu Němce a Německa*. In: KŘEN – BROKLOVÁ (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa*, s. 236–252.

⁸⁵⁰ Viz BORSKÝ, *Zítřejí začne obyčejný den*, s. 184.

⁸⁵¹ Např. v čs. armádě ve Francii činil na začátku roku 1940 početní stav 6534 mužů, z toho pak 265 sudetských Němců a dále pak 184 německy hovořících Židů. Dodnes se v pamětnických a historických kruzích vedou spory o to, zdali byli čs. vojáci německé národnosti diskriminováni či nikoliv. Mnoho čs. Němců pak dalo přednost službě v britské armádě. I přes to sloužilo v čs. jednotkách ve Velké Británii cca 10% sudetských Němců. K 31. prosinci 1942 pak celková síla čs. zahraniční armády činila 8046 mužů, z nichž bylo 450 Židů a 364 Němců. Viz Francis D. RAŠKA, *Otázka služby sudetských Němců v československé armádě ve Velké Británii za druhé světové války*. HaV 53, 2004, č. 1, s. 23–33. Na problémy s přesnou identifikací čs. vojáků německé národnosti v dobových pramenech upozorňuje Zdenko Maršálek. Viz MARŠÁLEK, *Českoslovenští občané německé národnosti*, s. 139–155. O odpůrcích nacistického režimu z řad německé národnosti nejnověji viz Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (eds.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi. Sborník německých odborných studií*. Praha, ÚSD AV ČR 2008 nebo Barbora ČERMÁKOVÁ – David WEBER (eds.), *Československu věrni zůstali. Životopisné rozhovory s německými antifašisty*. Praha, ÚSD AV ČR 2008.

státotvorní či „protistátní“, do „jednoho pytle“ jsou dávání německy mluvící Židé z Československa s dlouholetými seržanty cizinecké Legie německého původu a podobně. Následující řádky snad dobře budou charakterizovat pocity, které někteří čs. vojáci zažívali při kontaktu s některými německými exilovými kruhy na půdě Velké Británie v době války: „V Oxfordu jsme si jednou s letci zašli na zábavu do českého klubu a při vstupu do sálu jsme užasli. Nejenže se tam mluvilo německy, ale ženy byl oblečené v dirndlech, v nacionalistických německých krojích. Muži měli bílé punčochy a zelené kabáty, jaké nosili u nás henleinovští Němci. Připadalo mi, že jsme na nějakém jejich festu v Sudetech. Nevěděli jsme tehdy, že to byla sešlost sudetských komunistů, kteří uprchli včas před Hitlerem. Jarda Slepica se ke mně otočil a pronesl: „Odkud to mám začít bít?“ Hned jsme raději odešli.“⁸⁵²

Spíše ojediněle zaznívají hlasy (často vycházející z „internacionálního“ politického smýšlení – zejména levicového), že je třeba rozlišovat mezi „dobrymi“ a „špatnými“, že mnozí němečtí spolubojovníci bojují za svobodu svého národa, očišťují jméno své země a „odčiňují hříchy“ svých soukmenovců: „... my, kteří jsme bojovali ve francouzských nebo anglických formacích, jsem na všech bojištích at' evropských, afrických nebo na Blízkém či Dálném východě bojovali proti témuž nepříteli a za svůj národ – Čechoslováci za Československo, Poláci za Polsko, Španělé za Španělsko bez diktátora a jeho tehdejších spojenců a Němci, kterých bylo ve franc. Legii značný počet, bojovali proti svým soukmenovcům taktéž ... na všech bojištích za Německo, kterého by se jeho sousedé nemuseli bát a přestali ho nenávidět.“⁸⁵³

Proti nepřátelům

Jistě se mnou budete souhlasit, že konfrontace s živými lidmi a reálnými zeměmi člověka obohacuje o množství dojmů, které korigují jeho dosavadní obzory a na zcela novém kvalitativním základě formují jeho představy. Je to asi jedna z příčin, proč mnozí lidé v dobách mírových tak rádi cestují. Zahraniční vojáci si své cesty mnohdy příliš nevybírali, ovšem ona prožitá zkušenost u nich sehrávala naprosto stejnou úlohu jako u „obyčejných“ cestovatelů. V případě „zhmotnění“ představ nepřátel se zdá, že přímé setkání dává šanci na vznik mnohem většímu respektu vůči protivníkům „z druhé strany zákopů“, ale také se otvírá prostor pro ještě větší zintenzivnění pocitu nepopularity a nenávisti k těmto lidem.⁸⁵⁴

Již v předešlé podkapitole bylo stručně nastíněno, jakou roli sehrával v paměti 15. března 1939 ve vztahu k nepřátelům z hlediska obecného. Nyní se zastavíme u některých jeho dalších, spíše vojenských kontur. Vojáci se spojitosti s tímto datem mj. dochází k závěru, že německá armáda, jejich úhlavní protivník, kterému se doma ve vlasti nepostavili na odpor v otevřeném boji, není žádným „plechovým cirkusem“, za který byla někdy vydávána propagandou. Tanky, obrněná vozba a letectvo jsou shledávány velmi moderními a dobře uzpůsobenými pro bojové

⁸⁵² Viz REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 105.

⁸⁵³ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3003. Jaroslav JARY, b. n. Praha 1982, s. 6.

⁸⁵⁴ Je velice těžké obecně definovat, jakým směrem se vztah k protivníkům v poli ubíral, neboť hodně záleželo na konkrétní situaci. Odborná literatura uvádí, že mnohem více se sblížili vojáci napříč frontou, pokud vedle sebe v pozicích stáli delší období a postupně mezi sebou našli jistý „modus vivendi“ vzájemné koexistence (např. nestřílení v době obědů či večerů, respekt vůči zdravotnickým hlídkám, sdílení zdrojů vody apod.). I to však mělo své meze a nelze to zdaleka generalizovat. Viz HOLMES, *Acts of War*, s. 365–393.

nasazení, stejně tak je také oceňován pokročilý stupeň motorizace německé armády.⁸⁵⁵ Respekt a někdy dokonce skrytý obdiv k vysoké úrovni a kvalitě německé válečné techniky se táhne mnoha vzpomínkovými pracemi jako červená nit. Z pohledu mnichovského poskytuje toto konstatování jednu z opor před výčitkami, že se čs. armáda neutkala s nepřítelem v přímém boji („nepřítel byl moc silný a měl lepší zbraně“). V perspektivě globálního vidění války tato kontura naopak umocňuje fakt, že čs. vojáci nakonec stanuli mezi vítězi i přes to, že čelili kvalitnějším zbraním nepřítele.

Kromě více méně zmiňovaného respektu před německými okupačními jednotkami se v paměti objevují odkazy na již zmiňované pocity hanby a ponížení, jejichž původcem je „kapitulace“ čs. armády, odevzdávání jejího movitého i nemovitého majetku do rukou těch, kteří měli být v „prozatím nekonaném“ střetu nepřáteli: „*Nikdy ... nezapomenu na strašný pocit hanby, který jsem prožil, když jsem stoje s jednotkou v pozoru na prostějovském letišti musel přihlížet vztyčování německé vlajky s hákových křížem.*“⁸⁵⁶ Takovéto zážitky se pro bývalé vojáky mohly stát opravdovým traumatem, jehož projevy čas od času vystupovaly na povrch. Proto pamětníci tolik kvitují, když mohou aktivně zasáhnout do boje a připojit svůj díl k porážce nepřátel. Jako spíše výjimečná možnost léčby nepříjemných vjemů se nabízí „prožitek v obráceném gardu“, tj. okamžik, kdy čs. vojáci stáli na straně diktující podmínky poraženým. To se pak myslím rozjitřeným dávnými ranami dostává léku v podobě zadostiučinění. Na tyto chvíle vzpomíná jeden z oblehatelů francouzského přístavu Dunkerque: „*Dne 9. května 1945 velitel pevnosti Dunkerque, viceadmirál Frisius přijel na velitelství čs. obrněné brigády, aby tam podepsal bezpodmínečnou kapitulaci. Po ní pak odevzdal veškerý materiál, včetně tří ponorek. Dostal jsem rozkaz, abych byl přítomen na jednom úseku při odevzdávání zbraní, což bylo pro mne zadostiučiněním vidět, jak Němci po šesti létech nám, Čechoslovákům, odevzdávají k nohám na hromadu jejich vražedné zbraně.*“⁸⁵⁷

Bojové střety „na poli cti a slávy“ přivádí čs. pamětníky k pro nás možná překvapivým závěrům. Jejich němečtí protivníci jsou respektováni jako zkušení bojovníci, velmi odvážní a šikovní vojáci, vynalézaví a rafinovaní „lišáci“, které není radno v žádném případě podceňovat. Oceňována je pověstná německá disciplína, taktická vyspělost a v určitých operacích zejména z počáteční fáze války, pověstného blitzkriegu, také dobré strategické vedení.⁸⁵⁸ Se směsí údivu a uznání jsou Němci vzpomínáni jako vojáci „boje znalí“, zachovávající si vysokou úroveň morálky se i za velmi nepříznivých okolností místních i „globálních“ (např. na sklonku války v roce 1945) a také jako protivníci, kteří se jen zřídka vzdávají,

⁸⁵⁵ Ve výzbroji německé armády se v tu dobu již nacházely takové „kusy“ jako např. tanky PzKpfw III Ausf. E nebo PzKpfw. IV Ausf. B, stíhačky Messerschmitt Bf 109 B-2 nebo Bf 110 B-1, bombardéry Junkers Ju 87 B-1, Dornier Do 17 E-1 nebo Heinkel 111 P-1. Viz Christopher CHANT, *Encyklopedie tanků*. Plzeň, Mustang 1997, s. 116–119; viz Václav NĚMEČEK, *Vojenská letadla. 2. díl. Mezi světovými válkami*. Praha, Naše vojsko 1990, s. 140–141, 146–147, 150–151, 160–161.

⁸⁵⁶ Jedná se o vzpomínku Josefa Balejky. Viz KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, s. 14.

⁸⁵⁷ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3277. KRÍSTEK, b. n., s. 27.

⁸⁵⁸ Obecně bývají německé branné síly z let druhé světové války považovány za jedny z bojově efektivnějších a nejúčinnějších mezi válčícími stranami vůbec. Ve srovnání s např. s americkou armádou, která je pro léta 1944–1945 považována za jednu z nejsilnějších armád světa, disponovali na vrcholu svých sil v roce 1941 Němci lepším nižším velením, profesionálním elánem a soudržností malých jednotek. Naopak Američané tyto přednosti vyvažovali palebnou silou a logistikou. Viz John DESCH, *Německá armáda v roce 1941 a americká v letech 1944–1945. Srovnávací analýza dvou ozbrojených sil v době jejich vrcholu*. In: *Hitlerova armáda. Vývoj a struktura německých ozbrojených sil v letech 1933–1945*. Brno, Bonus A 1997, s. 79–93.

zejména pokud se jedná o prostředí východní fronty: „*Němci se drželi odvážně. Jejich děla byly zničeny přímými zásahy. Báječně bojovali. Každé dělo, každá píď země musilo se jim vyrvat. Italové či Francouzi by bývali šli dávno k čertům, tak říkal generál – on je zná. ... Němci se bránili – padli jako hrdinové – do poslední chvíle*“⁸⁵⁹ Některé pamětníky vede poznání urputnosti a houževnatosti protivníků i za nepříznivých okolností sklonku války k úvahám nad mentalitou německého vojáka a snaží se vcítit do jeho mysli. Autorem jedné takové „psychosondy“ je bývalý čs. důstojník přišedší na východní frontu z Británie, který v roce 1944 na Ondavě vedl pomyslný dialog s Němcem, kterého další dobu pravidelně pozoroval dalekohledem ze své pozorovatelny: „*Stůj dál u toho zatraceného kulometu a čekej, až fýrerova intuice z tebe udělá mrtvolu. Pak z tebe stáhnou boty, však to znáš. Víš ty vůbec, proč tu stojíš? Nevíš, toť se ví. Kdysi ti řekli, že jsi předurčen budovat a šířit slávu vaterlandu, že sem musíš jít, hrdinně jako Siegfried, že z tebe bude carevič ověnčený metály, že budeš mít tucet otroků a tvoje žena tucet kožichů, že si nacpeš torbu a všechny kapsy uralským zlatem, a pak dál, dál nach Osten, a zítra bude celý svět tvůj... Ale to všechno se ti už vykourilo z hlavy, protože ti je zima a žerou tě vši. I Siegfried cítí zimu a vši.*“⁸⁶⁰

Objevují se názory ostře kontrastující s rysy „německého“ stereotypu šířeného vlastní propagandou, který se týká údajné „tuposti“, „hlouposti“ a „zbabělosti“ českých „dědičných nepřátel“. Tento pamětník se poněkud zdráhá „muže z druhé strany“ naplno ocenit proto, aby nebyl „vlastními“ obviněn ze sympatií k nepříteli: „*Nerad o tom mluvím. Z opatrnosti, někdo by mi mohl přisoudit fůru nesprávných věcí, ale já od začátku karpatsko-dukelských operace jsem protivníka studoval a poznal jsem, že Němci jsou dobří vojáci. Cenil jsem jejich taktické rozhodování, kázeň, houževnatost, odvahu v boji a zvláště jsem oceňoval jejich dělostřelectvo. Nic na tom nemění, že jsou našimi úhlavními nepřáteli, které nutno porazit. Styděl jsem se za některé články ve frontových novinách, kde Němce snižovali a málem z nich dělali zbabělce.*“⁸⁶¹ Někteří pamětníci Němcům přisuzují smysl pro „fair-play“ bojové zápolení, což jim jak obecný stereotyp, tak i spousta dalších čs. veteránů spíše upírá a tvrdí opak. K tomu se však ještě dostaneme.

I přes uznání vyjadřované před nepřátelskými kvalitami se čs. vojáci v určitých chvílích cítili být v převaze a to ani ne tak materiální nebo početní jako spíše morální. Věřili tomu, že na rozdíl od nepřítele bojují za správnou a spravedlivou věc, za své ideály, což jim dodávalo sebevědomí mezi kulkami a šrapnelu frontových bojů. Tento pocit jistoty a zdravé sebedůvěry může být leckdy jazýčkem na vahách rozhodujících o životě a smrti. Na zvláštní motivaci v dobách Slovenského národního povstání vzpomíná jeden z bývalých letců: „*Technika souboje byla diktována zásadou „až na tělo“, a museli jsme vždy zachovat útočnou iniciativu. I když jsme již byli bez nábojů, nesměli jsme nikdy ztratit respekt, který byl předpokladem udržení převahy ve vzduchu. ... Většina z nás byl v bojích po řadu let,*

⁸⁵⁹ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 1340. Rudolf BERGMAN, *Bitva o Sokolovo*. Olomouc 1968, s. 16–17.

⁸⁶⁰ Viz BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 123.

⁸⁶¹ Viz SACHER, *Krvavé velikonoce*, s. 117. V boji s údajnými „zbabělci“ např. v průběhu karpatsko-dukelské operace podle nejnovějších údajů ruských historiků mj. jednotky sovětského 4. ukrajinského frontu utrpěly ztráty 66.837 osob, z toho 10.060 padlých, 41.387 raněných, 1.806 nezvěstných a 13.584 nemocných. 1. čs. armádní sbor bojující v rámci tohoto frontu pak v rozmezí 8. září až 6. října 1944 utrpěl ztráty 5.318 osob, z toho 932 padlých a zemřelých, 3.826 raněných a 560 nezvěstných. Viz Josef BYSTRICKÝ, *Několko poznámok k najnovšej historiografii Karpatsko-duklianskej operácie*. In: *Moderní dějiny 13*, Praha, HÚ AV ČR 2005, s. 316–317.

znali jsme svého nepřítele, a hlavně jsme měli velkou morální převahu. Bránili jsme domov před ničemným agresorem. ⁸⁶²

Ze vzpomínkových prací zcela jasně vyplývá, že velmi nepopulárními nepřátele činí nerespektování mezinárodních konvencí, nehumánní způsoby vedení války a válečné zločiny. Používání „nadstandardního“ a nepřiměřeného násilí, bombardování civilních objektů, persekuce obyvatelstva okupovaných zemí, mučení nebo zabíjení zajatců, to jsou velmi často se objevující kontury, které dávají vzniknout nebo zesílit pocitům nenávisti, nesmiřitelného nepřátelství a od nich se odvíjející snahy o odplatu. Zároveň se také znalost „skutečné“ tváře protivníka stává zdrojem obav a strachu a to zejména u těch, jimž hrozilo nebezpečí, že by mohli padnout nepříteli do rukou. Z evropských válčičtí bylo nejsmutněji proslulé chování Němců na východní frontě, již se týká i následující ukázka. Pamětníci ve své době zcela reálně uvažovali o tom, že než padnout do zajetí, tak si raději sami vezmou život: *„Největší obavu jsme měli, abychom se nedostali nepříteli do rukou. Na to byl poslední granát či náboj „pro sebe“. Od naší roty se nikdo nedostal do zajetí. Při pozorování terénu jsem viděl dalekohledem před Sokolovo. Tam se na stromě houpali dva naši vojáci. Sdělil jsem to veliteli čety. Takovou smrt si nikdo nepřál. Raději padnout v boji.* ⁸⁶³ Co se týče evropského válčičtí, u dna pomyslného žebříčku nepopularity a „na rozhraní světa pozemského a pekla“ se nachází příslušníci jednotek SS, z válčičtí mimoevropských potom jsou neblaze proslulí vojáci japonští. Bezcitná krutost a záliba v mučení připadá čs. vojákům natolik iracionální a nepochopitelná, že je v tomto směru někdy dokonce přivádí k „nevojenskému“ přiznání vlastní slabosti a neschopnosti vyrovnat se na tomto poli nepříteli. Snaha stále dodržovat jistá „pravidla“ vedení války je patrná i z následující vzpomínky čs. letce. Takové úvahy mohly zároveň sloužit jako ospravedlnění a morální posila v dalším jednání (ve stylu „Nejsme a nebyli jsme jako oni.“): *„Zabíjet bezbranné dole na zemi – i když to byli nepřátelé a oni sami by se v opačném případě jistě nerozmysleli ani okamžik – mi vždy připadalo nedůstojné. Pokaždé jsem měl odporný pocit, že rozšlapávám a prsty rozmačkávám chrousty nebo jinou podobnou havěť. Nezabíjeli jsme pro vraždění, ale proto, aby už zabíjení konečně přestalo, aby mu byl konec. Možná v tom byl kus idealismu ... A třeba to byla i naše slabost a chyba, že jsme nedokázali odpovídat fašistům stejnou mincí. Na hrubý pytel by přece měla patřit hrubá záplata...* ⁸⁶⁴ K ožívování vzpomínek na prožité hrůzy dochází v pozdějších letech, kdy jsou s činy bývalých nepřátel srovnávána zvěrstva páchaná jinými armádami v dalších válečných konfliktech 20. století. Za podobnými aktualizacemi však často prosvítá ideologický podtext jako v následující ukázce: *„Mluvit dnes o zvěrstvech, kterých se tehdy němečtí fašisté dopouštěli, není třeba, stačí se podívat na nová zvěrstva, kterých se dopouští*

⁸⁶² Takto vzpomíná Stanislav Hlučka. Viz RADOSTA, *V uniformě RAF*, s. 113.

⁸⁶³ Viz BORSKÝ, *Zítří začne obyčejný den*, s. 78. Jinak německá armáda dlouhou dobu stála v „ochranném stínu“ tzv. legendy o čistém Wehrmachtu, přičemž válečné zločiny páchané vůči vojákům i civilnímu obyvatelstvu na frontách (zejména pak na té východní) byli přičítány jiným ozbrojených a bezpečnostním složkám (jako byli např. SS). Teprve na základě intenzivních výzkumů a na základě vývoje společenských poměrů v Německu i v zahraničí (např. konec studené války) bylo toto tabu prolomeno a začalo se ukazovat, že německá armáda hrála v této „svaté válce“ velice významnou úlohu, od nejvýše postavených generálů až po prosté vojáky. Přehledně viz Wolfram WETTE, *Wehrmacht. Obrazy nepřítele, vyhlazovací válka a legendy*. Praha, Argo 2006, s. 177–251.

⁸⁶⁴ Viz SKOPAL, *Trojúhelník naděje*, s. 149.

americká soldateska ve Vietnamu, fašistická vláda v Chile, a každý pochopí, že rozdíl není žádný.“⁸⁶⁵

Specifický druh konfrontace se odehrával v již zmiňovaném prostředí věznic a táborů, ve kterém se vojáci zneprátelených stran sice vůči protivníkům stáli opět „na jiné lodi“, ovšem úroveň kontaktů byla mnohem bezprostřednější a intenzivnější, než tomu bylo na frontě. Podobně jako okamžik kapitulace a skládání zbraní ze strany nepřátel může také pohled na zástupy zajatců probudit pocit uspokojení z vlastní převahy, stejně tak jako mohou těšit eventuální obavy nebo dokonce strach cizích vojáků před nejistou budoucností: „*Prstenec obklíčení svírající Tobruk konečně praskl. Kolem nás pochodovali zajatí Němci z Afrikakorpsu. Šli ve vyrovnaných řadách, zarputilí a nabuřelí. Pak si jeden z nich povšiml červenomodrobílých vlaječek na našich přílbách a stříbrných orlic na přílbách Poláků. Své pozorování svěřil v řadě sousedovi, ten je poslal dál, a jak předávaná zpráva postupovala, řady se zvlňily, řízný krok Rommelových strakáčů ochaboval, až se změnil v ploužení.*“⁸⁶⁶ Někdy dokonce mezi čs. vojáky vyvstávají pochybnosti, zdali se zajatými nepřáteli nejedná „příliš ohleduplně“ a jestli by podle biblické zásady „oko za oko“ neměli pocítit tvrdší režim odvetou za to, jak se chovají jejich soukmenovci k příslušníkům čs. národa ve vězeních a táborech okupované Evropy.⁸⁶⁷ Jiným naopak nabytá životní zkušenost velí, aby se na bývalé protivníky pochodující do zázemí v doprovodu stráží dívali s pochopením a snad i jistou dávkou lítosti, neboť často sami velmi dobře vědí, jak to např. v táborech na půdě Sovětského svazu chodí. Vojáci, kteří po delší čas osobně vykonávají ostrahu nad zajatými (převážně na půdě severní Afriky), přichází ve vzpomínkových dílech se svými postřehy o chování a mentalitě zadržovaných protivníků. Zatímco vojáci němečtí se prý chovají stále sebevědomě, sveřepě, udržují si smysl pro organizaci i vysokou morálku, Italové jsou jejich pravým protikladem svoji „nevojenskostí“ a projevovanou „radostí ze zachování života“ jsou proto čs. vojáky vnímáni částečně s despektem, částečně s pochopením. Pro vysoký stupeň radosti projevované nad momentální situací se jim dostává různých humorných přezdívek, což dokládají slova bývalého vojáka čs. 11. praporu, jež se podílel na hlídání zajateckých táborů v Egyptě v roce 1941: „*Italští vojáci byli, jak se říkalo „rození zajatci“. Zajetím pro ně válka skončila, a jak to vypadalo, Mussolini pro ně nikdy moc neznamenal. Rádi upravovali tábor, konali různé práce, zpívali a rozhodně nevypadali tak, že by trpěli tím, že nemohou dál válčit. ... Němci byli úplně opak. Zajetí považovali za přechodnou událost, byli vyzývaví, stále prouští vojáci, jen s nimi vždy trhlo, když uviděli na rukávech našich vojáků označení CZECHOSLOVAKIA. A příležitost k poznání této překvapivé skutečnosti jsme jim kupodivu poskytovali všichni velmi rádi a ochotně.*“⁸⁶⁸ Hodnocení zajatců poměrně dobře koresponduje s obecnými názory na úroveň jednotlivých nepřátelských armád: zatímco německé armádní složky jsou vnímány jako velmi kvalitní a tvrdí protivníci, vůči armádám německých spojenců (např. k italské, k maďarské nebo také ke slovenské) je znát poměrně značný despekt.

⁸⁶⁵ Jedná se o vzpomínku Rudolfa Šimáčka. Viz Miroslav BROŽ (ed.), *Od Buzuluku na Duklu. Vzpomínky příslušníků čs. vojenských jednotek v SSSR*. Praha, ČSPB – Naše vojsko 1975, s. 11.

⁸⁶⁶ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2312. VINŠ, *O hvězdářích, misionářích a hejtmanech*, s. 39–40.

⁸⁶⁷ Pro rodinné příslušníky příslušníků čs. zahr. odboje byl zřízen v září 1942 zvláštní koncentrační tábor ve Svatobořicích u Hodonína. Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci v německém zajetí*, s. 114–115.

⁸⁶⁸ Viz KRÉZEK, *Canso*, s. 34–35.

Čechoslováci se vlivem různých okolností ovšem ocitali i mezi hlídanými, a to na půdě nejrozličnějších zemí.⁸⁶⁹ Je možné říci, že vnímání táborů je spíše negativní pro svůj fakt, že čs. vojákům znemožňuje uskutečňovat jeden z jejich základních cílů – bojovat v poli proti nepřítelům se zbraní v ruce. Proto se mnozí snaží uvažovat vlastním o útěku, který je brán jako povinnost zajatce a jako regulární pokračování válečného soupeření. V případě, že dotyčný nemůže realizovat svůj individuální útekový plán a není také k vybrán neoficiálním zajateckým „komité“ do útěku hromadného, snaží se alespoň aktivně (šití převleků, výroba falešných dokumentů, kopání tunelů, získávání informací atd.) nebo pasivně (motlitby, morální podpora apod.) podílet na přípravách. Stejně jako táborový režim, tak i kontury dozorců a vyslychajících orgánů si nesou spíše negativní příděch, a to zejména pro jejich nepříteliš ohleduplné a často až nelidské chování k zajatcům. Neradostné vzpomínky si odnesl např. jeden z mála Čechoslováků, který v dobách druhé světové války prošel japonskými tábory. O prvních dnech následujících po jeho zajetí před Singapurem 12. února 1942 píše následovně: „*Co následovalo? Kompletní odzbrojení. Jeden za druhým jsme byli přivazováni ke gumovníkovým stromům. Byli jsme mučeni bez jídla a bez vody až do 15. 2. 1942, když přišla kapitulace Singapuru. Několik japončků se samopaly mělo u nás službu. Kapitulace byla snad pro nás, kteří jsme byli již v japonských rukách – štěstím. Později jsme zjistili, jak tvrdý osud potkal zajatce, kteří byli zajati dříve. Mučení hladem a žízní a na konec byli ještě bajonetem probodáni, aby japonská stráž mohla postoupit s armádou dopředu.*“⁸⁷⁰ Právě tento z pamětníků se dotýká ve svém díle také reminiscencí na takové z řad nepřátel, kteří se k hlídaným svěřencům ve srovnání se svými kolegy chovali mnohem lépe a byli dokonce ochotni se zajatci do jisté míry spolupracovat: „*Mezi dozorci byli ovšem i dobří lidé, většinou to byli lidé z řad dělnických. Vzpomínám si na jednoho jménem Fuji. V Japonsku pracoval v rýžovém mlýně. Často přicházel za mnou v noci, aby ho nikdo neviděl a přinesl mi konzervy mléka nebo ryby. Takových však byla menšina. Nejhorší byli dozorci vysokoškoláci, kteří také měli nějakou nižší důstojnickou hodnost.*“⁸⁷¹ Spolupráce mohla za určité konstelace dosáhnout takového stadia, že ze zajatců a jejich strážců se stal integrovaný celek dvou koexistujících skupin založený na nepsané dohodě o tom, že obě její složky se budou podílet na zachování života všech členů. Na exemplární případ spolupráce zadržovaných a zadržovatelů, které nastala v prostředí Německa posledních válečných týdnů, vzpomíná bývalý čs. letec: „*Vydali jsme se na cestu dne 13. března 1945. Tentokrát již ne vlakem, ale pochodem mimo hlavní silnice, jen po polních cestách. Hlavní silnice byly přecpány uprchlíky a ustupující armádou. ... Přespávali jsme ve stodolách nebo v kůlnách. Zpočátku byl pochod ukázněný. Později nastával hlad, polevila morálka, stravu jsme žádnou nedostávali a byli jsme nuceni shánět s i ji na vlastní pěst. Strážní byli na tom stejně špatně jako my. I oni se stali pro zásobování přítěží a byli skoro všude odmítáni. Hlad je hrozná věc pro každého. Měli jsme dojem, že hlad donutil i strážné, aby s námi sympatizovali. Když viděli, že někde ve statku nebo na poli krademe brambory, dělali jako by nic neviděli. Na jednom statku dokonce dva strážní dávali pozor před kůlnou, ve které*

⁸⁶⁹ Např. o zajatých čs. letcích R.A.F. sestřelených nad Evropou zevrubně a z různých úhlů pojednává Ladislav Kudrna. Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci v německém zajetí*, zejména s. 29–231.

⁸⁷⁰ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 936. VYHNÁLEK, *Zpráva pro historicko-dokumentační komisi OV SPB*, s. 8.

⁸⁷¹ Tamtéž, s. 11. O účasti čs. krajanů v boji na frontách proti Japonsku viz např. Ivan PROCHÁZKA, *Krajané na Dálném východě*. HaV 45, 1996, č. 6, s. 119–133.

zajatci kradli brambory. Museli se ovšem podělit se strážnými. Z našeho strážného pochodu se stala tlupa. Nebylo skoro poznat, kdo je zajatec a kdo strážný. Jen pušky na rameni rozlišovaly strážné od zajatců. Pokřikování, vyhrožování zajatcům úplně ustalo. Jejich válečná morálka byla na nejnižším bodě.“ „Mohli jsme dělat, co jsme chtěli, neměli žádných námitek a my jsme byli rádi, že jsou s námi pohromadě, neboť pohybovat se tam bez strážných bylo velmi nebezpečné, zvláště při setkání s esesmany, kteří by při sebemenším podezření na nás hned stříleli.“⁸⁷²

Od okamžiku utichnutí válečných bojů se začínají setkávat nejenom bývalí spolubojovníci, ale někdy dokonce v náhodný kontakt vchází také bývalí frontovní protivníci, kteří proti sobě před pár měsíci či lety stáli na opačných stranách fronty. Ti si mezi sebou sdělují válečné osudy, hledají společná témata a paradoxně mezi nimi většinou dochází k osobnímu usmíření. Tak např. bývalý zahraniční letec je na začátku 50. let při práci na statku v jižních Čechách konfrontován s německým veteránem, který ho pravděpodobně za války sestřelil: „Když své líčení dokončil, nevěděl jsem zpočátku, zda mu mám dát přes hubu či zda se mám smát, potom jsem se ale oba hodně nasmáli. Já jsem přece odešel z domova do zahraničí dobrovolně a nikdo mě létat nenutil, on však proti své vůli navlečen do německé uniformy a jako nespolehlivý musel sloužit právě na pobřeží, odkud nebylo možné utéct, a posléze jsme se setkali na kousku české půdy. Osud je osud.“⁸⁷³

...a opět civilní prostředí s jeho obyvateli

Na úplný závěr se podívejme na obraz obyvatelstva příslušející podle obecných kontur k národům nepřátelským. Zároveň dodejme, že téměř bezvýhradně se jedná o obyvatelstvo německého původu a německy hovořící, což dává jasný signál o tom, koho čs. vojáci považovali na svého úhlavního nepřítele. Ačkoliv se vzpomínky na osobní spory s občany německé národnosti z dob první republiky (mají často také sociální rozměr – zaměstnavatel německého původu vs. český zaměstnanec) v námi sledovaných dílech objevují, děje se tak spíše zřídka. Mnohem znatelnější posun ve vnímání Němců nastává na sklonku 30. let 20. století v souvislosti se vzestupem nacionálních tendencí, což je vnímáno zejména lidmi žijícími ve smíšených oblastech, kde se podle svědectví změnily poměry prakticky „ze dne na den“: „Bohužel, tento náš pokojný život byl narušen v roce 1938 okupací pohraničí, což se dotklo i naší rodiny. Oblast, kde jsme bydleli, byla okupována Poláky. My jsme se museli přestěhovat do Radvanic do nouzového bydlení, jenž nám byl přidělen byt na Trnkovci v Radvanicích. Tehdy, přestože jsem měl již 19 let, jsem jaksi nemohl pochopit tu náhlou změnu mezi lidmi – sousedy i národnostmi. Žili jsme společně vedle sebe Češi, Poláci Němci, nikdo proti druhému nic neměl a najednou se vyhrotily národnostní otázky, sousedé byli vyháněni ze svých domovů, které byly mnohdy vypalovány a lidé vražděni.“⁸⁷⁴ V okamžiku odchodu z vlasti čs. exulanti

⁸⁷² Viz KAŠIČKA, *Příběh letce Bohumila Netopila*, s. 30 a 31.

⁸⁷³ Takto vzpomíná Jiří Maňák. Viz RADOSTA, *V uniformě RAF*, s. 52.

⁸⁷⁴ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3507. Josef KRÍSTEK, *Vzpomínky z let 1939–1945*. Frýdek-Místek 1993, s. 1. Na základě analýzy pojmání německého živilu v politických kruzích první čs. republiky se ukazuje, že obraz Němců byl velmi mnohovrstevnatý a rozhodně se nedá hovořit, že by v českém prostředí existovalo v tomto období něco jako „fascinace sudetským problémem“. Ta se do značné míry projevuje až později, po Mnichově a zejména vlivem událostí druhé světové války. Viz Eva BROKLOVÁ, *Historický obraz Němce, Rakouska a Německa v politických kruzích české společnosti*

ztrácí Němce z dohledu a do bezprostředního kontaktu s nimi se většina pamětníků dostává opět až na sklonku války nebo po jejím skončení. Výjimečně vzpomínky v tomto mezidobí se týkají jednak příjemného setkání s rakouskými vesničany, kteří dotyčnému pamětníkovi pomohli při přechodu do Jugoslávie a naopak zachycení velmi negativních dojmů čs. letce R.A.F. z okamžiků těšně následujících po sestřelení nad Německem, kdy ho místní obyvatelé pod dojmem důsledků „teroristické“ plošné bombardovací ofenzívy chtěli lynčovat a před rozrušeným davem ho museli dokonce chránit německé strážce.⁸⁷⁵

Při návratech z exilových pobytů mnozí projíždějí Německem a později píší o překvapení, šoku a někdy i hypnotizujících pocitech nad ruinami a zkázou německých měst.⁸⁷⁶ V každém případě se, slovy pamětníků, nejednalo o nějaký povznášející pocit a mnohdy je takové neradostné vjemy přivedly k úvahám nad smyslem válečného běsnění a nad utrpením civilistů: „*Přestože viděl obrázky této zkázy v novinách a filmových žurnálech, byl Robert zaražen. Musel si připomínat, že to byl Hitler, který válku vyprovokoval a uvalil na Evropu nesmírné utrpení. Nemohl se však ubránit depresi, když při zastávkách pozoroval ošumělé německé civilisty, kterým strach a starosti o budoucnost přímo čišely z očí. ... I když se vracel v uniformě vítězů, necítil v srdci pražádnou radost z pomsty, pohled na tuto pohromu byl příliš skličující.*“⁸⁷⁷ Jiné při té příležitosti napadá známé pořekadlo o Božích mlýnech a dochází k závěru, že spravedlnosti bylo i přes množství bolesti učiněno za dost.

I přes poznání, jak se někteří Němci za války chovali, čs. vojáci navrátilí se z války vzpomínají na fakt, že se přese všechno odmítli mstít konkrétním lidem, kteří způsobili příkoří jejich blízkým. Na tento případ vzpomíná voják čs. armádního sboru, který si za války předsevzal zúčtovat s Němcem, který násilně vystěhoval z bytu jeho židovskou matku: „*Na frontě jsem si celou dobu sliboval, že až se vrátím, postřelím všechny zrádce. Ale teď se mi protivilo prolévat další krev. Postaral jsem se jen o jeho odsun do Německa.*“⁸⁷⁸ Ačkoliv to není prakticky v žádné vzpomínkové práci řečeno otevřeně, čs. vojáci téměř bez výjimky vyjadřují alespoň mlčenlivý souhlas s odsunem „nepřátelského“ německého obyvatelstva z území Československa jako logický důsledek války a odbojového snažení.⁸⁷⁹ Když se proto o několik let později někteří z řady zahraničních vojáků opět vydávají do exilu jako běženci, obávají se reakce bývalých spoluobčanů, se kterými sdílí uprchlické tábory. S uznáním konstatují, že až na výjimky se setkali s přátelským, krajským, přijetím.

---

první československé republiky. In: KŘEN – BROKLOVÁ (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa*, s. 101–155.

⁸⁷⁵ Viz KUDRNA, *Českoslovenští letci*, s. 109–110. Zůstává ovšem skutečností, že by plošné bombardování spojenců v průběhu války natolik vyděsilo německé představitele, aby věnovali prioritu stíhací obraně Říše na úkor např. nasazení leteckých sil na východní frontě. O politice německé obrany Říše viz HASTINGS, *Velitelství bombardovacího letectva*, s. 219–238.

⁸⁷⁶ Podle oficiálních údajů činily celkové německé ztráty 7.293.000 lidí z celkového počtu obyvatel 69.623.000 předválečných počtů (1939), přičemž 5.533.000 tvořili ztráty bojové, 1.600.000 tvořili civilisté a 160.000 tvořili oběti holocaustu. Celkem to představovalo 10,67% z počtu obyvatel v roce 1939.

⁸⁷⁷ Viz HALLA, *Rozervaná dekáda*, s. 199.

⁸⁷⁸ Viz STEINER – DREBOTA, *Za cenu života*, s. 179.

⁸⁷⁹ Jak ukazují nejnovější výzkumy, velkou roli v poválečné odsunu sehrávala právě na domácí půdě znovu obnovovaná čs. armáda v čele s bývalými válečnými veterány, jako byl např. Ludvík Svoboda nebo Karel Klapálek. Blíže viz Tomáš STANĚK – Adrian von ARBURG, *Organizované divoké odsuny? Úloha ústřední státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)*. SD 12, 2005, č. 3–4, s. 465–533; 13, 2006, č. 1–2, s. 13–49 a č. 3–4, s. 321–376.

„Dobří spojenci“ a „špatní nepřátelé“...?!

Poněkud provokativně zvolený název shrnující části poslední kapitoly má přivést čtenáře k zamyšlení nad otázkou, zdali je možné striktně oddělovat místa paměti spojenců od oněch nepřátelských. Otazník na konci je totiž podle mého názoru zcela na místě a domnívám se, že předešlé stránky jsou toho dostatečným důkazem. Stejně tak jako je hranice mezi spojenectvím a nepřátelstvím velmi úzká a těžko viditelná, pak i definice spojence a nepřítele je jen velmi těžko zformulovatelná a uchopitelná. Přesto se o určité shrnutí pokusíme.

Jak je ze vzpomínkových prací zřejmé, obrazy spojeneckých i nepřátelských zemí a všeho, co je s nimi spojeno, jsou velmi proměnlivé a vztahy k nim jsou poznamenány velkou mírou ambivalence. Pamětníci dokáží své spojence vyzdvihovat „do nebes“ a zároveň je i kritizovat. Stejně tak jako vyjadřují respekt a uznání svým nepřátelům, pro něž na jiných místech vzpomínek nemají nic, než nehezká slova opovržení. Z tohoto důvodu je „v nadčasovém horizontu“ velmi těžké generalizovat a „objektivně“ odlišit spojence od nepřátel. Jak již bylo několikrát řečeno, pamětní kontury jsou na výsost ovlivněny a formovány na základě individuálních zkušeností a „světonázoru“ každého pamětníka z doby předválečné a válečné a v případě, že své životní příběhy vtělili do vzpomínkových děl po roce 1945, pak zde velkou roli hrají také osudy poválečné. Na základě studia těchto děl si dovoluji tvrdit, že osobní kontakt a bezprostřední vnímání „jiných“ a „jiného“ skýtal čs. vojákům jedinečnou možnost kvalitativního poznání a obohacení, kterých mnozí zdatně využili a do jejich vzpomínek se to velmi výrazně promítá. Obrazy tvořené doposud na základě zprostředkovaných vědomostí, znalostí a stereotypů doznaly značných korekcí, úprav a někdy zcela změnily svou podobu nebo se také utvořily naprosto poprvé. „Škola života“ ovšem může sehrát i negativní roli a u pamětníků jenom prohloubit zaběhnuté (zpravidla negativní) stereotypy a představy.

Mnichovský komplex zatížil příslušníky čs. národa vůči svému okolí mnoha předsudky a traumaty, se kterými se záhy byli nuceni potýkat v exilu v konfrontaci s národy „zradivšími“ (Poláci, Francouzi, Britové) stejně tak jako s těmi, kteří by „za nás“ údajně bojovali (Rusové). Právě v poznání, že schémata a předsudky mohou být velmi zkreslující, spočívá hlavní přínos zahraniční a také poválečné zkušenosti, což mnozí pamětníci otevřeně přiznávají, jiní to jen nepřímou naznačují. Častým předmětem úvah je především díky válečnému a poválečnému mezinárodně-politickému vývoji Sovětský svaz, jehož obraz na stránkách spousty vzpomínkových děl osciluje mezi spojeneckým a nepřátelským táborem. Je podivuhodným faktem, že také ke spojeneckým politickým elitám chovají čs. vojáci podobnou rezervovanost, jako je tomu v případě vnímání elit vlastních...

V zápětí po příchodu či příjezdu do ciziny Čechoslováci velmi pozorně a s velkým zaujetím sledují poměry a zvyklosti panující v místech, kterými prochází. Rozhodující optikou jejich pohledu se dříve či později stává úroveň bojeschopnosti daného státu, zejména pokud se jedná o zemi, s jejíž pomocí a na jejíž půdě by se čs. exulanti chtěli podílet na vybojování vítězství. Za účelem otevřeně bojovat v řadách regulérních jednotek pamětníci podle svých vlastních slov odcházeli ze svých domovů a ti, kdo nejsou ochotni se angažovat v očekávané či nastalé válce podle představ vzpomínajících, jsou podrobena zdrcující kritice (např. Francouzi). Naopak svědomitě se připravujícím nebo připraveným je vyjadřováno absolutorium (např. Britové).

V novém prostředí se čs. vojáci etablojí s velkou rychlostí a vervou, poznávají své (zpravidla vojenské) okolí a jejich kroky záhy míří i „za humna“, za brány táborů a ubikací. I přes množství postupně zdolávaných komunikačních bariér se snaží utvářet kolegiální vztahy se svými spolubojovníky a zároveň se chovají podle neoficiálního hesla čs. odboje v zahraničí „Reprezentovat vždy a všude.“ Z této premisy se odvíjí úsilí o zjednání respektu a úcty při nejrůznějších příležitostech: v boji, při výcviku, skrze sport, ve volném čase, před ženami apod. Z reálné nutnosti záhy vyplyne potřeba zdůraznit a vysvětlit světu, kde to vlastně „ta neznámá malá země uprostřed Evropy“ leží. A běda těm, kteří nevědí, kde je Československo. Takové případy jsou ve vzpomínkách zvětšeny pro výstrahu a snad i pro pobavení dalším generacím... K dalším frekventovaným negativům vnímaných očima Středoevropanů patří místní zaostalost a nízká životní úroveň, rasismus a xenofobie, nedostatek svobody a mocenské aspirace velmocí nad „ujafmenými“ národy.

Mezi mnohými čs. vojáky a jejich spojeneckými spolubojovníky jsou navázána přátelská pouta přetrvávající i do poválečných dob, která stojí u základů pocitu sounáležitosti nikoli nepodobnému vztahu k mužům z řad vlastních. Veskrze pozitivní vzpomínky patří také prostým obyvatelům cizích zemí, kteří se v mnohých případech sblížili s Čechoslováky natolik, že jim kontakt s mini dal pocit druhého domova. Většina našich odbojářů však odmítla vyměnit svou vlast a navrací se zpět. Až teprve po konfrontaci s děním doma mohou svůj názor změnit... Dodejme jen nenápadný fakt, že aniž si to někteří čs. vojáci uvědomují, znalost jazyků, kultur cizích zemí a vůbec exilový prožitek se staly jedním z největších dílů „jmění“ (kromě prestiže, hodností a materiálních statků), které si s sebou přivezli zpět domů. V jistých případech si ho za pár let znovu odnášejí pryč anebo jsou nuceni jej před veřejností spíše skrývat...

Ačkoliv otevřených či skrytých nepřátel se ve vzpomínkových pracích objevuje celá řada (např. exilová reprezentace, buržoazie, důstojnický sbor, „zrádné mocnosti“, komunisté apod.), na pozici těch nejúhlavnějších se nachází bezkonkurenčně Němci a Německo. To není většinou vnímáno ani tak z pohledu ideologického jako „nacistické“, ale spíše z tradičního hlediska etnicko-nacionálního ve smyslu „dědičného nepřítele“. Zářným příkladem budiž postoj k členům demokratického exilu německého původu, kteří i přes to, na jaké straně fronty stojí, jsou považováni především za Němce. Na vzpomínkách je velmi znát, že obraz nepřítele se ocitá pod velkým vlivem zakořeněných stereotypů a také dobové oficiální propagandy. Nikomu jinému se totiž z úst a per pamětníků nedostává tolika pojmenování a přezdívky jako právě těmto protivníkům. Osobní zkušenost s vojáky – nepřáteli a také s „nepřátelským“ civilním obyvatelstvem totiž není natolik silná a intenzivní, aby jimi dokázala otřást a změnit je, jako se tomu děje v případě spojenců. Naopak některé prožitky jen vžitá schémata umocňují a utvrzují (např. pocit hanby a ponížení při okupaci českých zemí, válečné zločiny na frontě, zacházení při výsleších v zajetí, pohled na koncentrační tábory). Proto je každá německá porážka přijímána s nadšením, pamětníci pocítují pocit zadostiučinění při pohledu na její průvodní znaky – válečné zajatce nebo hromady odevzdávaných zbraní – a proto je konečné vítězství spojenců se všemi jeho důsledky pro německý stát, národ a jeho přísluhovače a sympatizanty (např. sudetské Němce) vnímáno jako spravedlivý „Boží“ trest. Pocit nedůvěry k Němcům jako celku žije mezi některými čs. vojáky ještě dlouho po válce...

Přímá setkání v „rovných“ podmínkách (např. ve frontových zákopech a postaveních nebo v kabinách soupeřících letadel) dávají šanci na větší poznání protivníků a odhalení jejich „pravých“ tváří a z těchto konfrontací opět vyvstává

obraz mnohem plastičtější, než jaký poskytují „domácí“ rozhlasové relace nebo stránky vlastního armádního tisku. V ohni bojů a v jeho mezidobích se rodí respekt a uznání nad projeveným bojovým uměním nepřátel a ozývají se i (spíše nesmělé) hlasy proti podceňování nebo dokonce zesměšňování mužů z „druhé strany“. Pocit respektu a snad i „rovnosti“ vystupuje na povrch ve vzpomínkách na ojedinělá setkání a usmíření s bývalými vojáky, kteří proti sobě osobně stáli v dobách války. Naopak v okamžicích „nerovného“ setkání (např. hlídání zajatců, pohled na jejich řady) nebo při představě takové eventuality (např. padnutí do zajetí) mají velkou šanci projevit se zmiňované stereotypy. Pohled na stopy válečného ničení přivádí pamětníky k úvahám nad smyslem válečného utrpení, které je díky frontové zkušenosti alespoň částečně sbližuje s obyvatelstvem. Jak někteří přiznávají, po válce nedokáží dostát svým slibům a pomstít se konkrétním nepřítelům doma za utrpení blízkých, neboť, jak říkají, „dost již bylo krve a násilí“. Na základě osobní zkušenosti podpořené vírou, že bojují za dobrou věc, pocítují morální převahu nad (nyní poraženými) nepřáteli ve smyslu „nejsme jako oni“ a proto se snaží jednat „spravedlivě“. Válečná setkání „tváří v tvář“ tak sehrávají svou pozitivní roli při oslabení stereotypů.

ZÁVĚR

Zůstává nezpochybnitelným faktem, že lidský život a s ním i formování lidské identity se děje na pozadí času, vnímání času však není obecně danou veličinou a naopak existují jeho různá pojetí. V této souvislosti klíčovou úlohu sehrává pojetí historické, neboť v jeho rozmezích se lidské konání odehrává v neustálé interakci mezi minulostí, přítomností a budoucností. Díky zrodu křesťanství (pod vlivem judaismu) a jeho postupnému šíření do všech sfér v horizontu staletí a tisíciletí se prohlubovalo lineární pojetí času, s nímž je toto universální náboženství bytostně spjato. V prostředí moderní a do značné míry dechristianizované civilizace došlo posléze k jevu, jehož jsme svědky i dnes – k nebyvalému „časovému zrychlení“, pozbývání přesného „časového vědomí“ a v extrému pak i ke ztrátě kontinuity s minulostí (a dílem i budoucností).

Jednou ze základních lidských vlastností, která se v něm utváří již od dětského věku, je potřeba „vystoupit“ z časového proudu, „rekapitulovat“ a potřeba „zhodnotit“ svou pozici ve vztahu k výše zmiňovaným časovým úsekům. Tímto zhodnocením či rekapitulací si totiž člověk utváří v onen okamžik „smysl“ ve vztahu k minulému (a budoucímu), který hledá a také mu napomáhá v potvrzení jeho vlastní identity. Jak uvádí odborná literatura, jedním z velmi rozšířených prostředků rekapitulace metské tzv. životní příběh (francouzsky *histoire de vie* či *récit de vie*, anglicky *life story*), jež může být ztvárněn v mnoha podobách.

Od antických dob docházelo mj. i v prostředí evropského civilizačního okruhu k předávání životních příběhů v ústní i písemné podobě, ovšem pouze zde docházelo k prolínání těchto forem s fenoménem dějin, které byly řeckým výtvorem (z jednou z mocných kulturních zbraní proti útočícím „bezdějinným barbarům“...) Staletí vývoje ústních i písemných forem dala postupně vzniknout na přelomu středověku a raného novověku i vzpomínkovým pracím, jako formě vyjádření příběhu jako byly deníky, vzpomínky a memoárům (a dílem také biografie a autobiografie) v dnešním slova smyslu. Se vzestupem kultury každodenního psaní se tyto formy stávaly soudobých společnostech stále frekventovanějšími. Již od nejstarších dob byly životní příběhy a jejich podání jedním z důležitých pramenů pro psaní dějin, ovšem situace se postupem času začala měnit s formování institucionalizovaného historického oboru od třicátých let 19. století. Historie věrná svým nově nabytým a kodifikovaným kritickým zásadám (a sama nezbytně fixována na písemný text a práci s ním), pro niž dějiny již zdaleka neznamenal jakékoliv psaní na témata o minulosti, se nejprve začala vymezovat vůči ústně sdělovaným svědectvím a posléze i svědectvím psaným. Ty v jejich očích bylo z důvodu jejich subjektivity nutné podrobit kritice, která v této logice nebyla možná (tvrzení nebylo často možné ověřit z jiných zdrojů) a proto byly tyto subjektivní prameny (i období s nimi nutně pracující – např. soudobé dějiny) fakticky vytěsňovány „mimo“ obor.⁸⁸⁰ Dodejme v této souvislosti, že se staly základem pro práci nově se formujících oborů jako antropologie, etnografie, jazykověda nebo muzikologie (a potažmo i žurnalistika), v očích tehdejších historiků obecně oborů spíše „méněcenných“.

Jak ukázalo studium dobových encyklopedií, na přelomu století 19. a 20. století obecně panovala představa, že psaní deníků patřilo k naprosto běžným záležitostem,

---

⁸⁸⁰ Zůstává otázkou, zdali by bez tohoto kroku historie jako obor v tomto moderním pojetí vůbec vznikla.

shledávaným jako velmi prospěšná činnost za účelem zaznamenávání „paměťihodnosti“ pro praktický každodenní život i pro dny budoucí (jednalo se o jakousi „autobiografii každodennosti“). Doboví encyklopedisté konstatují, že u osobností významných se tyto deníky mohou stát i významným pramenem. V případě vzpomínek, pamětí a memoárů se naopak jednalo o zcela jiný žánr a jaksi automaticky bylo v rámci tehdejšího diskurzu „kultury každodenního psaní“ předpokládáno, že by je měl psát člověk těšící se společenskému významu (např. státníci, politici, vysoce postavení vojáci, umělci, spisovatelé). Za pomyslný vrchol tohoto druhu psaní pak byla brána autobiografie. Jak v zápětí příručka dodává, tato skupina „úzkoprofilových“ pamětních děl se „podobá dějinám, vyniká nad ně drobností, nemůže být ovšem výhradním pramenem vědecky psaných dějin.“ Takovýto stav soudě podle dobových encyklopedických příruček trval i v době, kdy se formovaly názory a vnímání většiny autorů našich vzpomínkových prací, budoucích čs. vojáků ve druhé světové válce.

Na konci třicátých let minulého století se pod vlivem různých okolností rozpadl nově budovaný čs. stát. Jeho bývalí občané se ocitli na pomyslném rozcestí, co dělat dál. Někteří z nich se rozhodli postavit se nastalým poměrům na odpor, ať již činností doma či odchodem do exilu. Část z nich se již v zahraničí nacházela, další se tam měli teprve dostat. V září 1939 vypukla druhá světová válka a začala se formovat čs. zahraniční armáda a její jednotky, které se staly pojítkem a spojovacím článkem osudů několika tisíců žen a mužů. Složitost jejich osudů se alespoň dílem pokusily vystihnout uvedené archetypy. Po skončení války se jejich osudy opět rozešly, téměř všem však zůstaly v hlavách vzpomínky na klíčové údobí jejich životů, které vtělili do nejrůznějších forem vzpomínkových prací.

Pokud se podíváme na analyzované osobní deníky čs. vojáků, jejich charakter se takřka bezvýhradně shoduje s vyřčenou definicí. Počátky jejich záznamů se datují k odchodu z vlasti, konce se různí v závislosti na osudech autorů (někdy končí např. úmrtím jindy odjezdem na frontu, ukončením války nebo jinými významnými okamžiky). Zápisy jsou vedeny buď denně nebo z určité retrospektivy (např. v době intenzivního nasazení do bojů či naopak v době dlouhé, všední a „nezaznamenání hodné“ činnosti) a opět se liší od naturelu a osudů autora. Společným jmenovatelem často bývá fakt, že deníky plní funkci pomyslného „druhého Já“, kdy se jim dotýčný doslova svěřuje a symbolicky s jejich stránkami rozmlouvá. Příznačným rysem je také časté vystupování v 1. osobě množného čísla („My“), z něhož prosvítá velice silná sounáležitost s širším odbojovým (spíše vojenským) kolektivem. Ve výjimečných a pro autory obtížných chvílích se na stránkách objevují i promluvy ve 2. osobě čísla jednotného a ve způsobu rozkazovacím (např. „Bud' statečný a věř!“). Patrná je také obava z potenciální ztráty deníku (např. na frontě) a eventuální indiskrece (v případě zajetí), proto jsou velmi často údaje zapisovány v podobě šifer či zkratek.

Po válce byly některé osobní deníky vydány, což ovšem tuto specifickou formu vyjádření stavělo do zcela nového světla a dávalo jí zcela nový smysl. Účel zveřejnění se mohl lišit, většinou za ním však stála snaha vykreslit život čs. vojáků nezasvěceným čtenářům prostřednictvím „osobního, bezohledného a subjektivního“ pohledu („deník lovcem okamžiků“) a touto cestou propagovat konání a smysl čs. zahraničního odboje. Vydaná díla se většinou ubírala v určité obecně přijímané ideové linii (např. kritizující poraženou a poraženeckou Francii, stavící se proti všemu německému, upozorňující na nedostatky v počátečním období formování čs. zahraničního odboje apod.) nebo se naopak stavící vůči ní (např. Wagnerovy deníky vůči londýnskému probenešovskému odboji), což záleží na době, zemi a kontextu

vydání. Někdy jsou vydávány „typické“ deníky řadových „vojáků – hrdinů“ (V. Cukr), jindy již „vojáků – významných osobností“ (L. Svoboda).

Osobní deníky se v době poválečné staly jedněmi z největších opor a zdrojů inspirace při psaní vzpomínek a pamětí. Někteří z autorů se rozhodli zakomponovat do vzpomínkového díla deník celý, jiní pouze část, většina pak z něj pouze cituje. Podobně jako u deníků i za psaním vzpomínek stála snaha o retrospektivní rekapitulaci, tentokrát již ovšem cíleně určenou pro druhé. Ačkoliv (podle mnohých soudobých výzkumů) bývá „paměť milosrdnou“ se sklonem negativní spíše vytěšňovat, zdaleka ne všechny vzpomínky jsou sepsány v optimistickém a vyrovnaném duchu. Leckdy se jedná o svědectví velmi neradostná a bolestná, plná hledání, bloudění a ztracených iluzí. Dostatek materiálu a také velké míra literárního talentu v kombinaci s příznivými společenskými poměry a dlouhověkostí umožnil některým vzpomínajícím shrnout životní příběh do celého cyklu vzpomínkových děl (jako např. F. Fajtl). Řádově okolo dvou set titulů vyšlo knižně, stovky dalších prací zůstaly nevydány ve skrytu zásuvek a v zátiší archivů a podobně jako osobní deníky, i u nich mezi řádky doslova vyvěrá kolektivní duch.

Při typologizaci jednotlivých druhů vzpomínkových prací se objevil jeden velmi podstatný rys vzájemně odlišující dvě skupiny autorů: tzv. malé a velké svědky (termín D. Voldman). Zatímco „malí svědkové“ z řad čs. vojáků by dle vžitých zvyklostí vlastně vůbec neměli vzpomínky psát, válečné (a poválečné) osudy jim v podstatě přidaly na „důležitosti“ a vlastně z nich chtě nechtě učinily „svědky psaní hodné“. I přesto je ze strany těchto pisatelů (a obecně vzpomínajících) cítit nejistota v otázce „důležitosti jejich svědectví“ (např. B. Moravec). O tom naopak nepochybují „velcí svědkové“ (např. F. Moravec), jejichž vzpomínky a paměti posléze disponují mnohem jednoznačnějším a uzavřenějším diskurzem a stylem se velmi blíží dějepisným dílům. Ve svých neskrývaných hodnoceních pak nešetří jednoznačnými soudy a často i otevřenou kritikou (např. vůči čs. exilové reprezentaci, vůči některým čs. spojencům – např. Francii, SSSR,...). V jistých případech píší doslova „ve veřejném zájmu“ (či spíše „ve státních službách“ a jeho ideologie) a k dispozici dostávají štáb odborných spolupracovníků a posléze je jejich dílo vydáno v obrovském nákladu (např. L. *Z Buzuluku do Prahy* L. Svobody). Memoáry pak jistým způsobem suplují chybějící dějinná zpracování a mnohdy se stávají i populárnějšími než jejich historické protějšky (jako např. již zmiňovaná Svobodova memoárová freska), daní za to ovšem často bývá, že jejich díla jsou pod silným vlivem oficiálního diskurzu a navíc to jejich vlastní životní příběh často zatlačuje do pozadí. Ani velcí svědkové však nezůstávají ušetřeni nepřízně osudu, mohou být kritizováni, upozaděni či dokonce zcela umlčeni (např. interní zákaz *Cestami života II*) a s jejich dílem i pamětním odkazem může být manipulováno bez jejich vědomí nebo dokonce proti jejich vůli (opět příklad L. Svobody).

Svědkové díky své výjimečnosti k sobě přitahují pozornost okolí. Přicházejí za nimi „ti druzí“ – bývalí spolubojovníci, rodinní příslušníci, badatelé, novináři, lidé „shora“ a chtějí po nich, aby se podělili o své prožitky a zkušenosti, aby (spolu)utvářeli své životní příběhy. Někdy je role těchto lidí natolik významná, že se sami stávají korektory, spoluautory, editory či vydavateli vzpomínkových děl. Někdy se i pak i tito „druzí“ mohou stát sami svědky.

Kromě již zmiňovaných forem vzpomínkových prací byla autory vytvořena také díla biografická, sborníková či vzdávající hold padlým, díla psaná o druhých a pro druhé, ve kterých současníci cíleně vzpomínali na mrtvé spolubojovníky (*Vzpomínky na padlé kamarády*, *Mnozí nedoletěli*). Vzpomínkové práce se přirozeně staly prostorem pro otevřené vyjádření politických názorů, životních postojů či

náboženského přesvědčení, proto mají některé velmi blízko k legendárnímu vyprávění (*Pod ochranou Panny Marie Svatohostýnské*), jiné zase k formě vyznání (*Cesty k domovu*).

Řada válečných veteránů disponující vysokou mírou literárního talentu našla prostor seberealizace ve formách krásné literatury: románech a povídkách. Do těch pak autoři za pomoci literární imaginace vtělili své vlastní prožitky s větší či menší mírou dobových biografických a autobiografických prvků. Přesto je možné některé z postav při srovnání s dalšími, „ryze pamětními“ díly, velice dobře identifikovat. Nepříliš frekventovanou, přesto však využitou formou pak představuje (*Zrcadlo sovětského žaláře*). Ani dílům krásné literatury se nevyhýbají potíže s vydání ať už vzhledem k pojednávání tématice či k osobě svých tvůrců a často si na své vydání musí počkat na svobodnější dobu či prostředí. V některých případech se pak tyto práce stávají námětem pro další umělecké ztvárnění (*Nebeští jezdci*).

Životní příběhy čs. vojáků se již od dob válečných stávaly předmětem zájmu médií masové komunikace (periodického tisku a rozhlasového vysílání, později i filmu a televizního vysílání a příbuzných produktů zábavního průmyslu a v době nejnovější i jejich ekvivalentů v oblasti internetu), které sehrávaly a sehrávají velmi důležitou roli v životě moderních a postmoderních společností. Toto zacházení se samozřejmě lišilo od doby, místa i situace, tak jako v případě třeba vydávání vzpomínkových prací. Již za války připadla velice důležitá odbojová propagandě, která se stala jednou z nejvýznamnějších zbraní čs. exilového hnutí (vedle samotných bojujících jednotek či mezinárodních jednání) a i zde samozřejmě nebylo možné opominout životní příběhy čs. vojáků a jejich prezentaci uzpůsobovanou válečným potřebám (včetně nutných zásahů cenzury). V době poválečné se pouze změnil cíl, s nimiž byly příběhy prezentovány – nejdříve ve smyslu obhajoby fakticky celého čs. zahraničního odboje, posléze pak pouze jednotlivých částí.

Exemplárním případem, kterak bylo využíváno těchto svědectví a zkušeností čs. vojáků může být poválečná filmografie. Zpracování tématu války a zahraničního odboje fakticky kopíruje společenskou atmosféru, možnosti svobody vyjadřování i její limity. V této oblasti se také zrodila některá doslova legendární díla, která díky své (uznávané či naopak diskutabilní) kvalitě a možnosti masově oslovit publikum vešla do obecného povědomí a stala se součástí kolektivní paměti války obecně (jako např. filmy *Nebeští jezdci*, *Práce*, „odbojová“ trilogie Otakara Vávry nebo snad v poslední době díla *Tmavomodrý svět* či *Tobruk*). Někteří filmoví tvůrci se leckdy snažili namísto popisování „velkých událostí“ a bojových scén (témat obecně příznačných pro válečné filmy) postihnout také mentalitu vojáků, jejich rozmanité osudy a jejich každodenní život, což filmy nejenže přibližovalo divákům, ale činilo je to mnohem hodnotnějšími, nadčasovějšími a také komerčně úspěšnějšími. Dělo se tak i na základě námětů z řady vzpomínkových prací a také díky radám z řad svědků ve funkcích odborných poradců u filmových štábů (vedle např. vojenských historiků). Obecně je možné v práci se vzpomínkovými pracemi ze strany médií pozorovat rozdíly, pokud ji srovnáme např. s vědeckým (historickým) bádáním, což je odvislé od odlišných pracovních postupů (např. nutnost zkratky, větší míra přičylnosti médií k ideologizaci apod.) a především odlišného poslání obou „světů“, které spolu vzájemně sousedí, nemohou se bez sebe obejít, rozhodně však nejsou totožné.

Mezi další formy vzpomínkových prací patří „živé vzpomínání“, které je samozřejmě jedním z nejstarších a nejprůročnějších způsobů sdělování životních příběhů (např. formou veřejných přednášek či besed, ale i prostřednictvím neformálních rozhovorů v běžných životních situacích). V jedné části této disertace

jsme se zaměřili na sledování „živých vzpomínek“ v souvislosti s bádáním o dějinách a závěry je možné shrnout zhruba následovně.

Po druhé světové válce se napříč světadílí soudobé společnosti záhy stávají svědky oživeného zájmu o svědectví přeživších tento konflikt a to i v rámci společenských a humanitních věd, přičemž limity spočinuly opět v dobovém klimatu panujícím v jednotlivých zemích. Zatímco ve Spojených státech amerických, posléze v západní Evropě a v následujících desetiletích i v dalších zemích světa (v Latinské Americe, Asii, Austrálii, Africe) se dlouhodobým vývojem utváří specifický soubor metod a postupů, z něhož se rodí orální historie, v zemích východního bloku (limitovaných mj. nesvobodou slova a vyjadřování) se odlesk těchto snah odráží s jistým zpožděním (a to především v 60. letech) a dostává se mu vžitého názvu „práce s pamětníky“. Ta dosahuje ve své době velmi zajímavých výsledků (především v rámci tzv. Výboru pro dějiny národněosvobozenického boje při ÚV KSČ) a je z dnešního pohledu viděno navázána na objektivistickou tradici historického bádání (zejména ve vztahu ke konceptům paměti, subjektivitě apod.) V personálním propojení na historiky tzv. pražského jara je však násilně přerušena na sklonku šedesátých let s nastupující normalizací. Po roce 1989, kdy u nás začala etablovat i orální historie v souladu se zahraničními trendy, je možné říci, že tyto dva zprvu vyhraněné trendy splynou v jednu z běžně využívaných metod historického bádání. Jak dokazují i orálně-historické výzkumy mezi čs. vojáky (jinak velice „ohroženou skupinou“ z pohledu vysokého věku) zmiňované v této práci, poznatky v nich získané mohou velmi podstatným způsobem obohatit o nový, kvalitativní rozměr dějin.

Jak ukázal další segment práce, skupinové prožitky patří mezi pouta mezi válečnými veterány doslova napříč dějinami a jejich následné sdružování formálního či neformálního rázu je toho přirozeným důsledkem. Jedním z hlavních cílů těchto aktivit (kromě např. politických aspirací či distribuce sociálních potřeb) je také snaha udržovat kolektivní (skupinovou) paměť, odkaz a „smysl“ minulého konání i do dob přítomných a budoucích. Aspiraci na ovlivňování kolektivní paměti si samozřejmě od pradávna nárokovala také státní moc a vládnoucí elity (v rámci tzv. politiky paměti) a je nutné podotknout, že tato snaha patří mezi legitimní součásti každého společnosti a státního organismu. A nejinak tomu bylo i s dědictvím druhoválečným u nás.

Již v dobách první čs. republiky existovaly na naší půdě silné organizace sdružující válečné veterány, kteří se se zbraní v ruce „zasloužili o stát“. I když mezi těmito legionářskými organizacemi, z nichž nejsilnější byla Čs. obec legionářská, docházelo k třenicím i štěpení, přesto si udržely svůj význam napříč meziválečným obdobím a byly (mj. z těchto důvodů) v době okupace také zrušeny. Po válce byla Obec nejen obnovena, ale snažila se do svých řad přijmout i nové „bratry“ – „legionáře druhého odboje“. Po mocenském vzestupu levice po únoru 1948 byla činnost této „pravicové“ organizace pozastavena a její štafetu převzal sloučením několika dalších organizací nově vytvořený Svaz bojovníků za svobodu (jako součást Národní fronty také „státotvorný“). I v jeho řadách došlo k pnutí a štěpení v bouřlivých 60. letech, čemuž učinilo konec „obnovení ideové jednoty“ (spolu s federalizací organizace) po nástupu normalizace. Legitimní „souboj pamětí“ na poli péče o odkaz odboje bylo možné obnovit až po roce 1989, restituci Obce legionářské a transformaci SPB na Svaz bojovníků za svobodu. V souvislosti s naším tématem pak jako velmi důležité vystupuje „shora“ iniciované (méně už „řízené“) vzpomínání v podobě organizace každoročně vyhlašovaných soutěží vzpomínkových prací, kam měli mj. účastníci zahraničního odboje přispívat. Tyto

práce, vyhodnocené zvláštní odbornou komisí a odměněné dle pořadí byly posléze uchovávány v „úložišti paměti“ v podobě archivu Svazu, který je dnes částečně deponován v Národním archivu (a jeho „živý fond“ čítající stále již před 10.000 položek stále narůstá), pro bádání historiků a „na paměť generací současných i budoucích.“

Již několikrát bylo zmíněno, že životní příběhy a vzpomínkové práce bývají také předmětem zájmu a hodnocení historiků a historiček. Příklad výše uvedené soutěže Svazu bojovníků dokládá, že v komisích se nacházelo hodnotitelů z tohoto oboru vždy vysoké procento, neboť vzhledem k charakteru soutěže a poslání prací bylo práci třeba posoudit i z hlediska Dějin (a v praxi určit pořadí). Posudky, které se dochovaly, se různí podobně jako jejich protějšky: např. délkou (od pár vět do několika hustě popsaných stran), formální úpravou (některé nejsou datovány, jiné se nachází na útržcích papíru, jiné by mohly posloužit za vzor) nebo zvolenými kritérii. Především třetí kategorie klade důraz na posouzení fakticity a spolehlivosti, posuzuje úhel pohledu pisatele, zvolenou koncepci díla, literární i formální úpravu, obecný přínos k dosavadnímu poznání a význam pro veřejnost či budoucí badatele. Leckdy se nachází mezi hodnocením také doporučení k eventuální publikaci. V každém případě jsou posudky velmi zajímavým dokladem o své době a významným doplňkem vzpomínkových prací jakožto potenciálního pramene.

Z pohledu historiografického hlavní roli vzpomínkové sehrávají právě jako pramen pro psaní dějin. Situace na poli psaní dějin (a utváření kolektivní paměti) se vždy do značné míry prolíná a výjimkou není ani poválečné období, kde panovala analogická avizovaná kinematografie. Úzká návaznost mezi historiografií a celospolečenským děním je patrné již za druhé světové války, kdy mezi skutečnou „historií“ čs. zahraničního odboje (pokud se tak vůbec dá nazvat) a propagandou existuje velmi tenká hranice, což je patrné i na dotyčných dílech (např. O. Španiela nebo V. Vuka). Je možné říci, že cílem prací bylo propagovat čs. věc, stmelit odbojový kolektiv směrem dovnitř a zároveň osvětlit jeho postoje navenek. Od toho je také odvislé „omlouvání“ či zamlčování některých negativ (např. rozporů v čs. odboji, neúspěchů na bojišti, případů lidské slabosti, selhání, zbabělosti apod.) a naopak vysoké míry idealizace poměrů (včetně např. vztahů ke spojencům). Tento trend je v historizujících a historických dílech patrný ještě bezprostředně po válce, i když se setkáváme s mnohem větší mírou otevřenosti vůči některým otázkám (např. života v britském exilu), ne však bez výhrad. Hojně jsou využívána též svědectví čs. vojáků a to ve snaze co nejsrozumitelněji vysvětlit čs. veřejnosti, jak to v zahraničním odboji skutečně vypadalo a jaké byly jeho peripetie. Setkáváme se také ve své době s obecně schvalovanou tendencí dávání do souvislosti s prvním odbojem (od toho „druhý odboj“). Již za války, ale zejména po ní se vzpomínkové práce a životní příběhy dostávají do rukou politických sil zprvu skrytě a posléze již víceméně otevřeně zápasících o další směřování nově budované republiky. Ty s nimi zacházejí leckdy více než účelově a pod záminkou např. boje o odbojové zásluhy (podobně jako po skončení Velké války 1914–1918) se posléze skrývají boje o světonázorovou, vnitropolitickou i mezinárodní orientaci. Vrchu díky geopolitickému rozložení sil i v předstihu v získávání domácích pozic nabývají vrchu levicové síly.

Únor 1948 znamená definitivní konec otevřené soutěže i na poli historiografickém a dochází k již otevřenému (zne)užívání pamětních svědectví všeho druhu ve „vyšším zájmu“, tj. pro budování lidové demokracie v čele s komunistickou stranou. Boj proti reakčním živlům“ znamená mj. umlčení mnoha svědků a také nápadný (dočasný) odvrát od mapování nejnovějších dějin. Kontra-

paměť i dějiny jsou vytlačeny buď do prostředí exilu anebo hluboko „do podzemí“ nově budovaného režimu, jak o tom svědčí i název potajmu sepsovaných vzpomínek jedním z pamětníků: *Za vlády tmy*.

Změna přichází zhruba od druhé poloviny padesátých let, kdy počíná sílit zájem mladé generace historiků o odbojová témata. Opět začínají být – tentokrát již v marxistickém duchu – sledována donedávna tabuizovaná témata stojící „ve stínu“ (preferované problematiky např. odboje domácího či persekuce politických vězňů) a to zahraniční odboj jako celek a posléze i např. i tzv. odboj západní. Prostřednictvím těchto fakticky prvních standardních historických zkoumání se postupně utváří nejen nová historická generace, ale posléze i otevřený „revizionistický“ (tj. stále více svobodně bádající) proud v české historiografii (reprezentovaný např. J. Křenem, V. Kurallem, J. Tesařem nebo T. Brodem a E. Čejkou), jehož úsilí badatelské úsilí je (až na výjimky) přerušeno srpnovou invazí.

Je nesporné, že historikové této generace mají vůbec poprvé možnost pracovat se širokou škálou pramenů (včetně archivních, ale i rozhovorů s pamětníky) a že toho využívají podle druhu a zaměření svého díla. „Shora“ psané Křenovy „velké dějiny“ (probenešovského) západního odboje se svědectvími vojáků příliš neoperují, naopak Eduard Čejka s Tomanem Brodem dávají svědkům velký prostor, neboť předmětem jejich dějin vojenského západního odboje především i dění „dole“, mezi vojáky. Autoři se – v souladu s (postupně ochabujícím) ideovým přesvědčením – nezdráhají upozornit na negativa ve vojenském prostředí a kladou také důraz na sledování a potažmo i vyzdvížení role „pokrokových sil“ (komunistů především). Jejich práce i po desetiletích mají čtenáři co říci (možná právě proto) a zůstávají svým přístupem i využitými prameny významnými příspěvky k bádání dodnes.

Od konce šedesátých let je v české historiografii patrná opětovná ideologizace. Příkladem může být obměněné personální složení i badatelské zaměření „normalizovaného“ Vojenského historického ústavu, který se, jak podotýká z retrospektivy jeden z tehdy propuštěných historiků, ze specializovaného historického pracoviště stává „armádním ústavem marxismu-leninismu“. Jak vyplývá se soudobé produkce, pokud historikové pracují se vzpomínkovými svědectvími, pak pouze s vybranými a to tak, že jejich prostřednictvím pouze potvrzují a dokreslují („ideově správnou“) výkladovou linii dané studie.

S problémem „správné ideové“ orientace nemají při práci s životními příběhy jenom badatelé ve východním bloku, jak o tom svědčí monografie izraelského historika českého původu Ericha Kulky. Ten naopak má při interpretaci obdivuhodné sbírky rozhovorů s bývalými čs. vojáky usedlými převážně v Izraeli problém s jejich (dobovou) levicovou a často dokonce komunistickou orientací. I přesto je jeho práce o čs. vojácích židovského původu v jednotkách v SSSR založená především na rozhovorech (uložených ve sbírkách památníku Yad Vašem) naprosto průkopnickou, stejně jako jeho podobně zpracované dílo o jejich spolubojovnících na Západě.

Opětovně změnu domácí historiografie přináší konec osmdesátých let, přičemž na příkladu některých studií (a tématických návratů např. problematiky západního odboje) je možné změny vidět již od poloviny osmdesátých let. S rokem 1989 přichází nejen opětovná svoboda, ale také obrovský boom v historickém bádání o soudobých dějinách, čs. odboj nevyjímaje. Vedle návratu postižené generace se někteří doposud prorežimní historikové „dávají na pokání“ (K. Richter) a snaží se psát za pomoci vzpomínek „bez legend“. Na prahu současnosti vznikají mnohé zásadní práce a to i na základě vzpomínkových svědectví a opět v závislosti na

zaměření a druhu práce. Zatímco monumentální „letecké kroniky“ Jiřího Rajlichy (psané spíše „shora“ na základě archiválií) se svědectvími pracují pouze druhoplánově (nikoliv však doplňkově!), příslušník nejmladší generace historického cechu Ladislav Kudrna se programově drží mapování života čs. letců „jaký byl“, včetně zájmu o každodennost a promýšlení dosud nezpracovaných otázek. Této díla se vyznačují neotřelými nápady, využitím velmi zajímavých koncepcí (např. průvodcem kolektivními dějinami je jednotlivý osud letce), zároveň se potýkají s velmi slabou podložeností metodologickou. V každém případě se jedná o práce úctyhodné a hodné následování.

Pokud se zeptáte, jakým způsobem je možné dále bádát na výše zmiňovanou problematikou, možné východisko se nám nabídlo sklobením studia dějin paměti a každodennosti (jak je prakticky rozpracoval ve svém díle Richard Holmes), uzpůsobeným konceptem tzv. míst paměti Pierra Nory a tzv. rámců paměti Maurice Halbwachse. V transformované podobě se tak místa paměti primárně netýkají konkrétních témat z oblasti tzv. politiky paměti, jak to kdysi realizoval Nora se svým kolektivem, ale naopak se spíše zaměřil na místa, struktury a dějů typické pro životní příběhy našich hlavních hrdinů, tj. zahraničních vojáků. V teoreticko-metodologické části práce byla věnována pozornost poměrně detailní pozornost pomyslným „obrazovým rámcům“ (tj. limitům a mechanismům utváření obrazu paměti v podobě charakteristik našich primárních pramenů) a proto byla za účelem symbolického „posunutí bádání o krůček dále“ pozornost zaměřena na nejzřetelnější kontury a detaily zkoumaného obrazu, tj. na určitá místa paměti čs. vojáků, respektive sedm z nich. Jednalo se o místa klíčových událostí z čs. pohledu (Mnichova a 15. 3. 1939), dále pak o místa teritoriálně-symbolická (domov a vlast), dále pak „pamětních prostor“ blízkého armádního okolí (přátel a spolubojovníků), míst „těch nahoře“ (velitelů a politické reprezentace) a konečně míst „jiných“ (spojenců a nepřátel). Jako další přirozená opora pro konstrukce „rámců“ i „kontur míst“ (a vůbec znalosti o době „jaká byla“) nám po celou dobu výzkumu sloužila široká paleta dalších pramenů a odborné literatury. Tyto transformované koncepty si v žádném případě nekladly za cíl být dogmatickými, ba právě naopak byly spíše zkušebně uzpůsobeny co nejlepšímu uchopení daných problémů. Jaké výsledky přinesly, si můžeme shrnout v následujících řádcích...

Jak se svého času snažil dokázat Jan Tesař v díle *Mnichovský komplex*, jedna z interpretací událostí, které se odehrály na konci 30. let 20. století, se převtěljuje do tzv. mnichovského mýtu. Ten je poté, bez ohledu na fakt, „jak se vše ve své době ve skutečnosti odehrálo“ z pohledu historiků, něčím více, než jen diskursivní oporou české (a svého času i dílem i československé) moderní paměti. V rovině tvorby identit se mýtus mnohým stává doslova paradigmatickým, integrativním prvkem prvního řádu a snad dokonce i identifikačním prvkem češtví: kdo se cítí být příslušníkem národa obývajícího naši malou kotlinu, cítí za potřebu a povinnost se na toto téma vyjádřit.

Vojáci zahraniční armády nebyli výjimkou a sami se stali nositeli a velmi horlivými propagátory zmiňovaného „mýtu“ doma i v zahraničí, i když obsah mohl být odlišný. Jeho účinnost a vliv byly natolik silné, že dokázaly do značné míry překrýt generační a regionální rozdíly ve vnímání války, vyplývající z válečné (ne)zkušenosti předešlé (obavy nejstarší a střední generace oproti nadšení generace mladé a nejmladší), které se objevovaly jak v Československu, tak po celé Evropě. Stopy tohoto skrytého rozporu je možné vysledovat ve vzpomínkových pracích i přes to, že čs. vojáci patří spíše k oné „válkychtivé“ části společnosti. Okamžiky

německé okupace zbytku českých zemí naopak patří mezi chvíle, které ve své době pamětníky „reálně“ ovlivnily v jejich rozhodování o dalším životním putování. Mnichovský mýtus opět prokazuje svou výjimečnou schopnost přizpůsobivosti a integruje do svého obsahu i 15. březen a věci s ním spojené. Osobní traumata neradostných prožitků však zůstávají a jedním z léků, jak jim čelit, je cesta do zahraničního odboje.

Zatímco ve své době se bývalý čs. voják, páter a sociolog František Rochla snažil dobrat „kořenů vlastenectví“ svých spolubojovníků za pomoci sledování „tvrdých“ dat (pracoval s údaji z kmenových listů příslušníků čs. zahraniční armády uložených v kartotékách na MNO), výzkum v této práci vycházel veskrze z pramenů „kvalitativních“, především ze vzpomínkových prací. Z analýzy vztahu našich pamětníků k místům teritoriálně-symbolickým vyplývá na povrch fakt, že pojmy domov a vlast spolu ve vědomí čs. vojáků žijí v úzké symbióze a že dotyčné pamětníky k těmto místům váže silné citové pouto. Díky výchově a silné indoktrinaci čs. nacionalismem a republikanismem pocítovali silnou sounáležitost s vlastí a s „vlastními“ obyvateli zde žijícími (národem), stejně tak jako byli silně vázáni na domov a své blízké (rodina, příbuzní, přátelé). Zatímco domov je místem více „hmotnějším“ a „hmatatelnějším“ (např. místo narození či bydliště), představa vlasti je zřetelná méně a vztahuje se k širšímu geografickému celku (např. kontinentu, státu, zemi). Vlast a do jisté míry i domov oplývají určitými „hmotnými“ atributy (např. hranice, stát, vláda, armáda, státní vlajka, hlavní město, upomínkové osobní předměty,...), které jejich značně „imaginární“ existenci pomáhají částečně vymežit, zhmotnit a symbolizovat. Jelikož paměť se formuje na základě vztahů a pout k lidským společenstvím různé velikosti (slovy Maurice Halbwachse na základě tzv. sociálních rámců), je proto možné při zkoumání pamětních „teritorií“ vymežit jednak dvojici „domov – blízcí“ a jednak trojici „vlast – národ – stát“. Z pamětního studia totiž prosvítá fakt, že drtivá většina vzpomínajících se cítila být příslušníky určitého národa – v námi sledovaných případech především českého – a to v jeho střeoevropském, „herderovsko-romantickém“ pojetí, mezi jehož klíčové znaky patří především etnicita a společný jazyk. Právě tato hlediska se také stávají určujícími ve vztahu k těm „nepřátelům“, kteří stojí ve skutečnosti na spojenecké straně... Jelikož každý národ tohoto typu vyžaduje ke své existenci svůj „životní prostor“ (vlast), na kterém realizuje své „dějinné poslání“ – svrchovanou samostatnost – příslušníci čs. národa se identifikují i se státem. Když v roce 1918 vznikla Československá republika a naplnily se tak tužby „státuchtivé“ většiny českého národa, vlast se Čechům ztotožnila se státem, což se projevuje i paměti čs. vojáků. Po Mnichově došlo ke „zmenšení“ vlasti a oslabení státu, který po 15. březnu 1939 zaniká a situace se v poněkud jiných poměrech vrací do „předstátního“ stadia. Šok z těchto zvrátů po sobě zanechává výraznou stopu.

V souvislosti s odchodem do exilu většina pamětníků upřednostní „obecné“ zájmy širšího teritoria a kolektivu (vlasti, národa a státu), před zájmy osobními (rodina, domov) a jsou tak nuceni vypořádat se se všemi negativními i pozitivními vlivy, které z toho vyplývají. Reminiscence na tyto dva odlišné póly „příslušnosti“ k místu se ve vzpomínkových dílech při různých příležitostech neustále opakují a často také dochází k jejich záměně a splývání. Boj za obnovu republiky tvoří „vyšší“ smysl a jednu z duchovních opor identity v dalším jednání. Pokud jsou vzpomínající později komunistickým režimem persekvováni nebo dokonce nuceni opustit republiku, v paměti je to doprovázeno opět svým odrazem, mnohem více diferencovaným oproti tomu druhoválečnému: ve vazbě vlasti a národa vznikají „trhliny“ (část národa prý kolaboruje), zatímco mezi touto dvojicí a státem se otvírá

obrovská propast odcizení, neboť stát je velmi často s vládnoucí garniturou ztotožňován. Teprve s pádem železné opony po roce 1989 dochází ve vnímání k posunu, ovšem pouze k částečnému, což souvisí s jistým pocitem „dějinného nedocení“ činnosti čs. zahraničních vojáků.

S trochou nadsázky je možné říci, že i přes hrdost, kterou pociťují váleční vítězové nad svým konáním (po návratu do vlasti více či méně doceněným majoritní společností a „dějinami“...) zaznívá na pozadí líčených životních příběhů i tón poněkud odlišný od pomyslých slavnostních fanfár: obavy, strach a také výčitky nad rozhodnutím dát se na „velkou cestu hrdinů“ na úkor citového i fyzického strádání rodiny a blízkých. Tento pocit se může stát zdrojem depresí a traumat a proto se také např. po zhoršení politických poměrů na sklonku čtyřicátých let 20. století někteří „nevstupují dvakrát do téže řeky“, nevolí jako východisko znovu variantu exilu a na podruhé raději zůstávají ve vlasti. V každém případě líčení odchodů a návratů domů patří mezi nejemotivnější a nejchoulostivější partie vzpomínkových prací.

Prostředí přátel a spolubojovníků ze zahraniční armády tvořilo (a stále tvoří) přirozený sociální rámec paměti a také identity čs. vojáků. Ačkoliv vojenské kolektivy měly velmi různorodý charakter a uvnitř fungovaly leckdy velmi odlišné vztahy (např. posádka letounu se lišila od pěší roty), přesto se směrem dovnitř utvářel silný pocit sounáležitosti. Právě prožitky v řadách jednotek jsou velmi příznačným rysem každodennosti v poli i v zázemí. Chce se až říci, že vědomí specifické kolektivní pospolitosti zformované na pozadí válečných událostí, které prochází napříč věkovými kategoriemi, hodnostním žebříčkem a částečně také ideovou orientací, je tím zásadním rysem, pomocí něhož by se dali vojáci čs. zahraniční armády „definovat“. V rovině mluvnické se tento rys projevuje vyjadřováním v 1. osobě množného čísla („My“). Vztahy navázané v době druhé světové války často přetrvávají i po jejím skončení a jsou intenzivně rozvíjeny i v časech poválečných (návštěvy, korespondence, srazy apod.). V neposlední řadě je třeba zmínit, že z pocitů úcty a přátelství vznikají také spousty vzpomínkových prací.

Jak připomíná Jan Galandauer, po válce se většina účastníků čs. odboje, ať už domácího či zahraničního, stala „dějintvornou“ skupinou. Podobně, jako tomu bylo po skončení Velké války 1914–1918, byli totiž i účastníci druhého odboje v poměru k celkovému počtu obyvatel státu ve velké menšině. To bylo navíc umocněno faktem, že na rozdíl od Velké války neměla většina obyvatel státu přímou „frontovou“ zkušenost v tom smyslu, že by se některý z členů rodiny jako voják účastnil bojů na frontě. Prostřednictvím svých prací vojáci druhého odboje vyprávěli, vysvětlovali a sdělovali světu a především domovu své osudy, což se vše dělo na pozadí změny politických a společenských poměrů v poválečném období.

Vzhledem k tomu, že se naše analýza zakládá na vzpomínkách z vojenského prostředí, které je již od pradávna horizontálně i vertikálně hierarchizováno, nemůže být pochyb o tom, že by se obraz „těch nahoře“ neprojevil ve vzpomínkách. Právě naopak. Jelikož většina vojáků nepatřila mezi armádní ani politické špičky, názorů a komentářů na adresu těchto míst nalezneme více než dost. Jejich společným rysem je velká míra obezřetnosti, chladu nebo dokonce kritičnosti, zejména vůči vedoucím politickým elitám a reprezentantům politických institucí a stran, a to zejména pro jejich „nečinnost“, „přebytečnost“, „zahálčivost“ a také „přílišnou vzdálenost“ od prostých vojáků. Palbě kritiky jsou ušetřeni (pomineme-li nižší důstojníky jednotek) pouze oblíbení frontovní velitelé a ve většině případů „vrchní velitel“, „první státník a prezident“ Edvard Beneš a také „přítel loajálních bojujících vojáků“ Jan Masaryk.

Pokud vzpomínkové práce zachycují životní příběhy v dlouhém časovém horizontu, z velkého množství reminiscencí na dobu poválečnou je možné vycítit zklamání a nespokojenost s poválečným politickým vývojem ve vlasti a ve světě obecně, z toho odvozené pocity hořkosti a nedocenění nad zneuznaným odbojovým úsilím a také traumata způsobená persekucemi. Deziluzí trpí nejen vojáci „nelevicoví“ a „apolitičtí“, ale také bývalí sympatizanti nového režimu, kteří byli v průběhu budování „lidově-demokratického“ a později socialistického zřízení „pozření revolucí jako její děti“. Pád komunistických systémů na přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století byl většinou veteránů přivítán kladně, leč s velkou nevolí se setkává údajně laxní a pasivní postoj nových elit k zločinům oněch předešlých a je na nich žádána spravedlivá náprava.

V rovině mluvnické se odstup a vymezování vůči vyšším místům projevuje vyjadřováním ve 3. osobě čísla množného („Oni“). Jako elementárním důvodem pro zvýšenou míru kritičnosti vůči nadřazeným je fakt, že vyšší místa připadají vojákům z hlediska hierarchického i lidského zkrátka „vzdálenější“ a protože jsou více „na očích“, jakoby s negativními komentáři „zezdola“ měly se samozřejmostí počítat. I přes to je možné vycítit, že vojáci si svůj život bez vedení dovedli reálně jen těžko představit. Nemohli by totiž být vojáky...

Poslední místa paměti jsou věnována spojencům („blízkým cizím“) a nepřátelům („vzdáleným cizím“), jakožto logické uzavření symbolického „prostoru“ válečné paměti a také jakožto rámcové kompletace obrazů každodennosti. Původně tato dvě místa měla stát ve zvlášť oddělených kapitolách, rozhodl jsem se je však v průběhu zpracování práce spojit z důvodu různorodosti a nejednoznačnosti vnímání sledovaných předmětů. Ambivalence vyniká zejména pod úhlem vidění z delší časové perspektivy než jen trvání druhé světové války (slovy Fernanda Braudela z hlediska střednědobých, „pomalých dějinných rytmů“). Na pozadí nejrůznějších událostí válečných a poválečných let vystupují „věčné“ motivy Mnichova (trauma vůči spojencům – údajných zrádců, horších než nepřátelé) stejně jako reminiscence na symbolická individuální usmíření čs. veteránů s bývalými nepřáteli po válce. V postojích k obou proměnlivým skupinám velkou roli hrají stereotypy, jimž jsou prostřednictvím osobních zkušeností „obrušovány hrany“ a jsou transformovány do podoby mnohem méně kontrastních obrazů. Mezi mnohými čs. vojáky a jejich spojeneckými spolubojovníky jsou navázána přátelská pouta přetrvávající i do poválečných dob, která stojí u základů pocitu sounáležitosti nikoli nepodobnému vztahu k mužům z řad vlastních. Veskrze pozitivní vzpomínky patří také prostým obyvatelům cizích zemí, kteří se v mnohých případech sblížili s Čechoslováky natolik, že jim v očích pamětníků poskytli vědomí druhého domova. Většina našich odbojářů však odmítla „vyměnit“ svou vlast a navrací se zpět. Až teprve po konfrontaci s děním doma mohou svůj názor změnit... Vojákům „z druhé strany zákopů“ jsou mnohdy přiznávány i lidské rysy a podobně je tomu i v případě spousty obyvatel nepřátelských států.

Z části, která má asi nejbližší k „etnickým studiím“, vyplývá, že poznání cizích zemí bylo jednou z největších deviz, kterou si s sebou čs. vojáci přivezli z ciziny domů. Právě exilová zkušenost je spolu s vědomím příslušnosti k odbojovému kolektivu nejcharakterističtější rysem identity čs. zahraničních vojáků. Není také možné opomenout osobní zkušenost ze střetu s nepřáteli „na poli cti a slávy“. Vždyť právě zde vojáci získali další nezanedbatelnou část svého „symbolického kapitálu“, přirozeného zdroje autority v exilu, ze kterého chtěli těžit i po návratu na půdu vlasti jako „Legionáři druhého odboje“. Jak jsme si již ukázali v předešlých částech práce, ne vždy se jim to ovšem vyplnilo podle jejich původních

představ. Zároveň jim osobní konfrontace s nepřáteli a nepřátelskými zeměmi za války a po ní dávala možnost čelit stereotypům a proklamacím šířených oficiální propagandou nejrůznějších zemí (ČSR, SSSR, USA apod.). Jelikož „zkušenost je nepřenosná“, mohla se dokonce stát bariérou v porozumění mezi dotyčným pamětníkem a blízkým či vzdálenějším okolím doma (např. při osvětlování skutečných poměrů panujících v SSSR). Vlivem politických a celospolečenských poměrů byli pamětníci často nuceni své prožitky zamlčovat a skrývat a teprve po revoluci zvané sametová je možné obnovit „pluralitu pamětí“. Teprve poté se životní příběhy, vzpomínkové práce a obecně paměť čs. vojáků ucházejí o místo na širokém kolbišti paměti druhé světové války v českých zemích a také tak činí...

Možná se zeptáte, jaké jsou slabiny a další východiska při rozšiřování této práce? Zcela určitě je to rozšíření teoretických i praktických obzorů autora, kde má při zpracování velmi sofistikovaných témat (jakými jsou např. zkoumání typologie vzpomínkových pramenů, problematika paměti, mentalita a každodennosti) stále velké mezery. Vzhledem k poměrně širokému zaměření práce si sebou tato disertace nese velké množství limitů. V první části je to především v hloubce analýz jednotlivých typů vzpomínkových prací (např. krásné literatury, dobového tisku nebo rozhlasových pořadů), což by si žádalo ještě další studium. Podobné mezery lze nalézt např. u analýzy historiografické produkce, kde jsou postiženy spíše základní tendence, než všechna vyšlá díla. U míst paměti by bylo samozřejmě možné využít širší palety pramenů (širší spektrum archivních materiálů úřední provenience, politické projevy, statistiky apod.) Výhledově se nabízí také možnost širší komparace se vzpomínkovými pracemi jiných pamětních skupin účastných recepci dění druhé světové války (např. politických elit, vězňů koncentračních táborů, vojáků spojeneckých či nepřátelských armád apod.) nebo by určitě bylo zajímavé srovnání s pracemi téhož charakteru, leč z jiného období, v širším časovém horizontu (např. srovnání paměti obou světových válek, válek 20. století nebo obecně válečného prožitku a paměť vojáků v moderní době). Toto jsou možná témata do spíše vzdálenější budoucnosti, pokud by se autor bádání věnoval i nadále.

Na úplný závěr připojme poznámku v poněkud osobním duchu. Ač tomu možná bude paradoxním, životní příběhy a vzpomínky zrozené z války autorovi přinesly velmi krásné téma a prostřednictvím vzpomínkových prací mu dala spoustu příležitostí k „intelektuálním dobrodružstvím“ a možností vcítovat se do doby i jejích aktérů. Tvůrcům vzpomínkových prací (žijícím i zemřelým) patří tedy jeho dík stejně tak jako všem, kteří se radou, pomocí a podporou podíleli na procesu nelehkého vzniku tohoto spisu. Snad nezůstane posledním...

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

Prameny

Vzpomínkové práce deponované v archivu

Národní archiv v Praze – fond Svaz protifašistických bojovníků (resp. Svaz bojovníků za svobodu) – Ústřední výbor (*vzpomínkové práce*)

- BENEŠ Josef: *Cesty, které zavál čas*. Jablonec nad Nisou 1981. Inv. č. 2837
- BENEŠ Josef: *Dlouhé cesty posvěcené láskou k rodné zemi*. Praha 1995. Inv. č. 3577
- BERGMAN Rudolf: *Bitva u Sokolova*. Olomouc 1968. Inv. č. 1340
- CRHÁK František: *To bylo na Volyni*. Olomouc 1980. Inv. č. 2688
- DOSTÁL Jaroslav: *Vzpomínky vojáka ze západní fronty*. Gottwaldov 1966. Inv. č. 940
- DOUBEK Eduard: *Vzpomínky letce*. Ledec nad Sázavou 1976. Inv. č. 2339 (*vzpomínky Bohumíra Fírta*)
- HOLEČEK Vojtěch: *Deník letce Bohuslava Příhody*. 3 díly. Praha 1967. Inv. č. 1133.
- JANČA Vladimír: *... přes Francii do Anglie a zpátky přes Dunkerque. Hrst vzpomínek*. Karlovy Vary 1989. Inv. č. 3324.
- JARY Jaroslav: b. n. Praha 1982. Inv. č. 3003
- KADEČKOVÁ Dobromila: *Klikatou cestou*. Praha 1977. Inv. č. 2444 (*vzpomínky Jiřího Kadečky*)
- KÁRNÍK Jindřich: *Pozdravujte ženu a dítě. Vzpomínka na vládní vojáky u Dunkerque*. Praha 1966. Inv. č. 884
- KILIÁN Václav: *Vzpomínky příslušníka 311. bombardovací perutě*. Brno 1966. Inv. č. 865
- KILIÁN Václav: b. n. Brno 1966. Inv. č. 902
- KOCMAN Vincenc: *Boj bez slávy*. II. část. Brno 1959. Inv. č. 305
- KOCMAN Vincenc: *Život intebbrigadisty*. Brno 1957. Inv. č. 304
- KRÉZEK Bohumír: *Cesty za svobodou*. Praha 1991. Inv. č. 3430
- KŘÍSTEK Josef: b. n. Vratimov 1988. Inv. č. 3277
- KŘÍSTEK Josef: *Vzpomínky z let 1939–1945*. Frýdek-Místek 1993. Inv. č. 3507
- LEVORA Vladimír: *Cýpečka*. Klatovy 1964. Inv. č. 388
- LOUCKÝ František: *Památce mrtvých prvního pluku. 1944–1979*. Praha 1979. Inv. č. 2681
- LOUCKÝ František: *Mnozí nedoletěli*. B. m. 1984. Inv. č. 3059
- MACHÁČEK Jindřich: *Dělostřelecký pluk 3 v boji*. Olomouc 1991. Inv. č. 3395
- MICHÁLEK Miroslav: *Moje zážitky během zahraničního odboje v letech 1939–1945*. Praha 1983. Inv. č. 3004
- MIKULKA Jiří: *František Živěla: Ve Francii to bylo nejtěžší. Vzpomínky na působení v čs. zahr. armádě 1939–1940*. Brno 1991. Inv. č. 3412
- MORAVEC Bob: *Pod třemi prapory*. B. m. b. d. Inv. č. 3490
- Odboj na Českobudějovicku*. České Budějovice 1966. Inv. č. 864

OSIČKA Jan: b. n. Lednice 1969. Inv. č. 1372
 OŠIČKA Jan: *Z paměti desátníka 1. obrněné brigády čs. vojska v Anglii*. Lednice 1962. Inv. č. 507
 PALIČKA Vladimír: *Nezaváté časem*. B. m. 1994. Inv. č. 3495
 PŘIBYL Zdeněk: *Allons enfants... Zápás pokračuje...* B. m. 1961. Inv. č. 588
 RESSEL Alfréd: *První a poslední slova mého velitele*. B. m. 1980. Inv. č. 2725
 ŠIMÁČEK Rudolf: *Solidarita*. Břeclav 1960. Inv. č. 675
 TERNUŠČAK Dmitrij: b. n. Hertvíkovice u Trutnova 1973. Inv. č. 1780.
 TICHÁ Věra: *Cesty k domovu*. Praha 1991. Inv. č. 436
 VINŠ Antonín: *O hvězdářích, misionářích a hejtmanech*. Kraslice 1976. Inv. č. 2312
 VYHNÁLEK Josef: *Zpráva pro historicko-dokumentační komisi OV SPB*. Gottwaldov 1966 Inv. č. 939

Vydané vzpomínkové práce

BALEJKA Josef: *Pod ochranou Panny Marie Svatohostýnské. Čtyři příběhy čisté víry*. Vizovice, Lípa 1995
 BENEŠ Josef: *Život v odboji. Autentické svědectví o osudech čs. vojáků za druhé světové války*. Olomouc, Votobia 1999
 BLÜMLOVÁ Dagmar (ed.): *Válečný zápisník Rudolfa Hrubce 15. III. 1939 – 21. III. 1941*. Bernartice, Obec Bernartice 2001
 BORSKÝ Karel: *Procitání do tmy*. Třebíč, Akcent 2000
 BORSKÝ Karel: *Zítřka začne obyčejný den*. Třebíč, Tempo 1998
 BOZDĚCH Václav Robert: *Bombardéry útočí*. Praha, Magnet–Press 1993 (2. vyd.)
 BROŽ Miroslav (ed.): *Od Buzuluku na Duklu. Vzpomínky příslušníků čs. vojenských jednotek v SSSR*. Praha, ČSPB – Naše vojsko 1975
 BRŮCK Ota: *Na průsmyku bílý kříž*. Praha, Naše vojsko 1968
 BUFKA Vilém: *...a dole čeká kat*. Praha, Svoboda 1967
 BUFKA Vilém: *Bombardér T-2990 se odmlčel...* Praha, Svoboda 1966
 BURŠÍK Josef: *Nelituj oběti!* Praha, Naše vojsko 1992
 CUKR Václav: *S trikolorou Francie na letounu. Deník československého stíhače z bitvy o Francii 1940*. Praha, Orbis 1946
 ČECHUROVÁ Jana – KUKLÍK Jan – ČECHURA Jaroslav – NĚMEČEK Jan (eds.): *Válečné deníky Jana Opočenského*. Praha, Karolinum 2001
 DEMČÍK Jan: *Můj útěk do gulagu*. Praha, Česká expedice 1995
 DOUBEK Eduard: *Z deníku stíhače*. Cheb, Svět křídel 1991
 DOUBEK Josef: „Joe“. *Navigátor od Třístajedenáctky. Autentické svědectví o osudech čs. letců za druhé světové války*. Votobia, Olomouc 1998
 DUBEN Vojtěch N. (ed.): *Na všech frontách. Čechoslováci ve II. světové válce*. Praha, Melantrich 1992
 DUFEK Vladimír (ed.): *Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací*. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997
 FAJTL František: *Dva údery pod pás*. Praha, Dita 1993
 FAJTL František: *Generál nebe*. Praha, Naše vojsko 1992 (vzpomínky Františka Peřiny)
 FAJTL František: *Létal jsem s Třístatřináctkou*. Praha, Naše vojsko 1991
 FAJTL František: *Podruhé doma*. Praha, Naše vojsko 1984
 FAJTL František: *Pouta nebes (Boje a návraty)*. Praha, Ostrov 2000

- FAJTL František: *První doma*. Praha, Naše vojsko 1974
- FAJTL František: *Sestřelen*. Praha, Svoboda 1991
- FAJTL František: *Vešel jsem stíhačem. Podle paměti generála Karla Mrázka*. Cheb, Svět křídel 1997
- FAJTL František: *Vzpomínky na padlé kamarády*. Praha, Horizont 1991
- FAJTL František: *Z Donína do oblak*. Louny, Obecní úřad v Lounech 2002
- FEJFAR Stanislav: *Deník stíhače*. Hradec Králové, Kruh 1970
- GOTTLIEB František: *Po druhé Tobruk*. Praha, Naše vojsko 1946 (2. vyd.)
- HALLA Milan Jan: *Rozervaná dekáda 1938–1948*. Praha, Vyšehrad 1992
- HESS Alexander: *Byli jsme v Bitvě o Anglii. Českoslovenští stíhači v RAF*. Praha, Naše vojsko 1993 (3. vyd.)
- HIEKE – STOJ František: *Mé vzpomínky z druhé světové války*. HaV 1968, č. 4, s. 581–619; HIEKE – STOJ František: *Za války na Středním východě*. HaV 1968, č. 6–7, s. 1107–1133 a 1969, č. 3, s. 560–581
- HORA Karel: *Moje matka Cizinecká legie*. Praha, Egem 1993
- HRABICA Pavel – HRABICA Zdeněk: *Muž, který velel mužům. Životní příběh armádního generála Karla Klapálka*. Praha, Mladá fronta 1988
- IVÁNEK Boleslav: *Vzpomínky příslušníků čs. zahraniční armády – západ z okresu Frýdek-Místek na léta 1939–1945*. Frýdek-Místek, OV ČSPB 1988
- JANOUCHEK Svatopluk: *Světla a stíny*. Praha, Naše vojsko 1994
- JÁNSKÝ Filip: *Vzpomínky nebeského jezdce*. Praha, Sdružení MAC 1999
- KAŠIČKA Zdeněk: *Příběh letce Bohumila Netopila*. Olomouc, Danal 2001
- KAUCKÝ František: *Gentlemaní nebezpečných nocí*. Praha, ÁKA Čejkovo nakladatelství 1992
- KAUCKÝ František: *Stíhači ohnivých nocí*. Praha, Magnet-Press 1990
- KLAPÁLEK Karel: *Ozvěny bojů*. Praha, Naše vojsko 1968 (3. vyd.)
- KNAPP Zdeněk Hanuš: *Mezi nebem a mořem. Zápisky radiotelegrafisty, který létal s 311. čs. bombardovací perutí RAF u Velitelství pobřežního letectva*. Praha, Naše vojsko 1994 (2. vyd.)
- KOCMAN Vincenc: *Boj bez slávy. Vzpomínky interbrigadisty a příslušníka zahraničního odboje*. Brno, Krajské nakladatelství 1962
- KORDA Václav: *Pilotem R.A.F.* Praha, Mladá fronta 1992 (2. vyd.)
- KOVAŘÍK Jiří: *Mechanik 310. perutě*. Kladno, L+K 1990 (*vzpomínky Jaromíra Kašpara*)
- KRAUS Standa: *Za svobodu třemi světadíly. Vzpomínky z let 1939–1945*. Litomyšl, Augusta 1996
- KRÉZEK Bohumír: *Canso. Osudy čs. letce u kanadského letectva*. Cheb, Svět křídel 1993
- KUBÁNEK Petr: *Stíhači od 303*. Vyškov, Hanácké nakladatelství 1993 (*vzpomínky Josefa Balejky*)
- KUBEC Václav: *Hrdinové válečného nebe*. Ostrava, Profil 1970
- KVAPIL Oldřich: *Bouře v Karpatech*. Praha, Naše vojsko 1984
- LACKO Martin (ed.): *Denníky a spomienky vojakov z východného frontu 1941–1944. Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky 1939–1945. II. diel*. Trnava, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2006
- LEHAR Vojtěch: *Měl jsem být zastřelen. Na frontách druhé světové války*. Cheb, Svět křídel 1994
- LEVORA Vladimír – DVOŘÁKOVÁ Zora: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Praha, Josef Hříbal 1993
- LIŠKA Antonín: *Cesty mužů*. Plzeň, Sorgend 1992

LIŠKA Antonín: *Jak se plaší smrt*. Praha, Naše vojsko 1987

LIŠKUTÍN Miroslav A.: *Bouřlivá oblaka*. Praha, Naše vojsko 1992

LIŠKUTÍN Miroslav A.: *Letecká služba*. Cheb, Svět křídel 1991

LOUCKÝ František: *Mnozí nedoletěli*. Praha, Naše vojsko 1989

MORAVEC Bohumil: *Pod třemi prapory*. Plzeň, Mustang 1996

MORAVEC František: *Špión, jemuž nevěřili*. Praha, Rozmluvy 1990 (3. vyd.)

Národ se ubránil 1939-1945. Zvláštní příloha Národního osvobození. Praha, ČSPB 1995

Náš velitel. (Ludvík Svoboda.) Praha, Naše vojsko 1971

NEDOMA Rudolf: *Bombardovali jsme Německo. Zážitky čs. letce – legionáře v anglických bombardovacích svazcích*. Vavřinec Kullil, národní správa 1946

OSOLSOBĚ Jiří: *Zbylo nás devět*. Praha, Naše vojsko 1989

ODLOŽILÍK Otakar: *Deníky z let 1924–1948. II. 1939–1948*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2003

PALÍČKA Vladimír: *Nezaváté časem. Volyňští Češi v tankových bojích*. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel–Magistrát hl. m. Prahy 1995

POLÁK František: *Cestou ze sovětského koncentráku*. New York 1959

POLÁK František: *Jak žili a umírali sovětsí otroci*. New York 1960

POLÁK František: *Zrcadlo sovětského žaláře*. New York, Zeidler Press 1955

POSPÍŠIL Ladislav: *Ve znamení Halleyovy komety*. Praha, Naše vojsko 1996

PŘIBYL Zdeněk: *Allons enfants... Zápas pokračuje...* Praha, Naše vojsko 1963

PŘIKRYL Vladimír: *Pokračujte v horách. Svědectví zahraničního vojáka*. Praha, Naše vojsko 1947

PŘIKRYL Vladimír: *Za vlády tmy*. Praha, Naše vojsko 1993

RADOSTA Petr: *V uniformě RAF*. Praha, Naše vojsko 1991

REJTHAR Stanislav: *Dobří vojáci padli... Ze vzpomínek válečného pilota*. Praha, Ostrov 1999

RESSEL Alfréd: *Mé cesty válkou*. Praha, Mladá fronta 1975

ROZBOŘIL Leopold: *Z války do exilu*. Praha, Road 1994

RULF Eduard: *Volá Káhira (1939–1945). Vzpomínky na čs. Vojenské vysílání z Káhiry*. Olomouc, Votobia 2000 (2. vyd.)

SACHER Vilém: *Krvavé velikonoce*, Praha, Lidové noviny 1990 (2. vyd.)

SACHER Vilém: *Pod rozstříleným praporem*. Praha, Naše vojsko 1969

SEKYRKOVÁ Milada (ed.): *Otakar Odložilík. Deníky z let 1924–1948. II. díl (1939–1948)*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2003

SITENSKÝ Ladislav: *Z válečného deníku*. Praha, Naše vojsko 1991

SKOPAL Jan: *Trojúhelník naděje*. Praha, Naše vojsko – ČSPB 1990

SOMMR Josef: *Od Tobrúku do Plzně*. Naše vojsko, Praha 1992

STEINER Arnošt – DREBOTA Jindřich: *Za cenu života*. Praha, Naše vojsko – ČSPB 1981

SVOBODA Ludvík: *Bojovali jsme po boku velké armády*. Bratislava, Osveta 1959

SVOBODA Ludvík: *Cestami života. 1. díl*. Praha, Orego 1996 (2. vyd.)

SVOBODA Ludvík: *Cestami života. 2. díl*. Praha, Prospektrum 1992

SVOBODA Ludvík: *Deník z doby válečné (červen 1939 – leden 1943)*. Praha, Mladá fronta 2008

SVOBODA Ludvík: *Oranky*. HaV 39, 1990, č. 3, s. 108–131

SVOBODA Ludvík: *Z Buzuluku do Prahy*. Praha, Naše vojsko 1961 (2. vyd.); 1970 (6. vyd.); Mladá fronta 1974 (7. vyd.); Naše vojsko 1981 (8. vyd.); Mladá fronta 1985 (9. vyd.)

ŠIKL Václav: *Nebe nad Seinou*. Praha, Rozmluvy 1991

ŠIKL Václav: *Předčasná vzpoura*. Praha, Naše vojsko 1992
ŠIŠKA Alois: *KX–B neodpovídá...* Praha, Vydavatelství časopisu MNO 1966
TICHÁ Věra: *Cesty k domovu 1939–1945*. Brno, Doplněk 2003
TICHÝ Oldřich: *Z paměti zpravodajce. Poznámky k činnosti 2: oddělení a ke knize gen. Frant. Moravce*. HaV 39, 1990, č. 4, s. 121–131
TOMAN – TOMÁNEK Josef Václav: *Hlas českého legionáře z Volyně. Třetí čs. odboj v Americe 1950–1989*. New York-Praha, Hlas-Voice 1993
TONDER Ivo – SITENSKÝ Ladislav: *Na nebi i v pekle*. Plzeň, Mustang 1997
VÁCLAVÍK Zdeněk – SCHRICH Josef: *Z protektorátu do republiky. Příběhy příslušníků čs. zahraniční armády ze západu*. Praha, Naše vojsko 1946
VÁCLAVÍK Zdeněk: *Jediná hvězda – domov. Cesty a osudy našich vojáků ze západu*. Praha, Naše vojsko 1946
VELVARSKÝ Bohuslav – SLÁDEK Čestmír: *Tobrúcká krysa stíhačem*. Praha, Naše vojsko 1996
VILD Miroslav: *Osud byl mým přítelem*. Praha, Naše vojsko 1985
WAGNER Otto: *S Cizineckou legií proti Rommelovi. Válečný deník českého důstojníka Cizinecké legie*. Praha, Egem 1995 (2. vyd.)
ZAVADIL Blahoslav (Cyril): *Nebyli jsme svatí... Vzpomínky příslušníka československé zahraniční armády na válečná léta 1939–1945*. Brno, Jota 1996
ZDRÁHALA Richard: *Válčil jsem v poušti*. Praha, Naše vojsko 1990

Životopisné rozhovory

Ústav pro soudobé dějiny, Centrum orální historie, sbírka Rozhovory.

Rozhovor s Miloslavem Kašparem vedla Lucie Wenigerová a Pavel Mücke, 6. 7. 2006 a 10. 1. 2007. (Warlingham, Velká Británie)

Rozhovor s Miroslavem Liškutínem vedla Lucie Wenigerová a Pavel Mücke, 5. 7. 2006 a 11. 1. 2007. (Fareham, Velká Británie)

Rozhovor s Ivanem Schwarzem vedla Lucie Wenigerová a Pavel Mücke, 28. 6. 2006 a 12. 1. 2007. (Londýn, Velká Británie)

Archiv autora

Rozhovor s Arnoštem Brychtou vedl Pavel Mücke, 12. 9. 2004. (Praha)

Záznamy z besed

Beseda s čs. exulanty a emigranty do Francie z let 1938–1989, 3. 5. 2003 (Paříž, Francie)

Žurnalistická interview a chatové rozhovory

BALDÍNSKÝ Tomáš: 1968. *Nebeští jezdci*. (Redigovaný rozhovor Jindřichem Polákem.) (K dispozici na <http://www.reflex.cz/Clanek13594.html>, citováno 2. 6. 2009.)

BEDNÁŘOVÁ Veronika: *Bajonet, hadr a lžíce*. Reflex 2003, č. 48, s. 20–22 (rozhovor s Barbarou Lee Podoski)

Nejen o appeasementu – Alastair Parker. (Rozhovor vedl Vít Smetana). DaS 21, 1999, č. 1, s. 44–47

Přepis chatového rozhovoru s Janem Svěrákem. (K dispozici na http://www.worldonline.cz/interview/arch_index.phtml?Channel=&Inter_id=33&R=1&H=1, citováno 20. 2. 2004.)

VACULÍKOVÁ Marta: *Život na volné noze*. (Rozhovor s Pavlem Šrutem). (K dispozici na <http://www.horovice.cz/noviny9-2002/srut.htm>, citováno 20. 1. 2004.)

Edice dokumentů a soupisy pramenů

NIGRÍN Karel: *Soupis publikací vydaných péčí čs. odboje na Západě za druhé světové války*. HaV 17, 1968, č. 2, s. 270–303

Paměti bojovníků. Tématický soupis archivních materiálů ze vzpomínkových soutěží Svazu protifašistických bojovníků. Praha, SPB 1967, 1973, 1977, 1981 a 1989

PECKA Jindřich – BELDA Josef – HOPPE Jiří (eds.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970*. Díl 2, svazek 1. *Občanská společnost (1967 – 1970). Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*. Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1995

ŠTOVÍČEK Ivan: *Československé letectvo ve Velké Británii*. HaV 1965, č. 4, s.

629–674 ŠTOVÍČEK Ivan: *Ke vzniku čs. jednotek na Středním východě*. HaV 1965, č. 6, s. 951–970

Akce B – vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst 1952–1953. Praha, ÚSD AV ČR 1992

KAPLAN Karel, *K politickým procesům v Československu 1948 – 1954*.

Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968. Praha, Ústav pro soudobé dějiny 1994

Tištěné dokumenty a prohlášení

Dějiny Československé lidové armády. HaV 1975, č. 5, s. 3–26

K předmětu a současným úkolům vojensko-historické vědy. HaV 1962, č. 3, s. 321–330

Na novou cestu. HaV 39, 1990, č. 2, s. 3–5

Prohlášení pracovníků Vojenského historického ústavu k volbám. HaV 1971, č. 5, s. 710

These referátu ke konferenci Vojenského historického ústavu k 15. výročí osvobození Československa. HaV 1960, s. 40–50

Výtah ze zprávy náčelníka VHÚ o činnosti ústavu za rok 1968. HaV 1969, č. 2, s. 390–409

Internetové zdroje

<http://csol-hk.wz.cz/> (*Stanovy Československé obce legionářské*, citováno 28. 1. 2005)

<http://jezdci.valka.cz/tvurci-index.htm> (*internetové stránky věnované filmu Nebeští jezdci*, citováno 2. 6. 2009)

<http://math.fce.vutbr.cz/safarik/ACES/.html> (*internetové stránky věnované leteckým esům vojenských konfliktů 20. století*, citováno 30. 6. 2004)

http://www.army.cz/images/id_6001_7000/6675/09.htm (*zákon č. 255 z 19. prosince 1946 o příslušnících čs. armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národního boje za osvobození*, citováno 15. 11. 2008)

<http://www.ceskatelevize.cz/specialy/tobruk/zamer.php> (*oficiální internetové stránky filmu Tobruk*, citováno 15. 7. 2009)

<http://www.csfd.cz/> (*Česko–slovenská filmová databáze, údaje o filmech Tanková brigáda, Atentát*, citováno 1. a 2. 6. 2009)

<http://www.czechcentres.cz/scc/ceska.centra.asp?menu=5370> (*internetové stránky Správy českých center v zahraničí*, citováno 6. 5. 2009)

<http://www.fronta.cz/dotaz/sokolovo-1943-ceskoslovensti-zajatci> (*pojednání o čs. zajatcích u Sokolova*, citováno 15. 5. 2009)

http://www.geocities.com/czechandslovakthings/WW2_CzSkB_1st_chol1.htm (*seznam čs. vojáků prezentovaných k 1. srpnu 1940 v Cholmondeley ve Velké Británii*, citováno 31. 12. 2008)

<http://www.iwmcollections.org.uk/qrySound.asp> (*Katalog zvukových nahrávek ve sbírkách Imperial War Museum v Londýně*, citováno 20. 3. 2008)

<http://www.modelmag.info/view.php?cislocianku=2004072301> (*internetové stránky věnované filmu Nebeští jezdci*, citováno 2. 6. 2009)

<http://www.pametnaroda.cz/page/index/title/what-is-memory-of-nation> (*internetový portál zaměřený na zprostředkování vzpomínkových svědectví*, citováno 20. 5. 2009)

http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t2596_01.htm a následující (*Zpráva branného výboru z 16. března 1920 o vládním návrhu zákona, jímž se zavádí branný zákon republiky Československé*, citováno 30. 6. 2007)

http://www.rajllich.net/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=1 (*životopis Jiřího Rajlichy*, citováno 20. 7. 2009)

<http://www.sopvp.cz/?chapter=3>, (*Analýza a perspektiva organizace osvobozených vězňů z doby nacismu. 1945–2007*, citováno 22. 7. 2009)

<http://www.tmavomodrysvet.cz> (*oficiální internetové stránky věnované filmu Tmavomodrý svět*, citováno 20. 2. 2004)

<http://www.ustrcr.cz/cs/odbor-zkoumani-totalitnich-rezimu#kudrna> (*strukturovaný odborný životopis Ladislava Kudrny*, citováno 27. 7. 2009)

<http://www.wikipedia.com> (*statistické údaje týkající se účasti jednotlivých států v druhé světové válce*, citováno 4. 6. 2009)

Filmografie

Dny zrady (1973)
Nebeští jezdci (1968)
Osvobození Prahy (1976)
Sokolovo (1974)
Tmavomodrý svět (2001)
Tobruk (2008)

Literatura

- ANDREJS Jaroslav – ŠIF Julius: *Směr Praha! Bojová cesta čs. jednotky ze sovětského svazu do vlasti*. Praha, Naše vojsko 1946
- Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti*, Cahiers du CeFReS n° 13 (1998)
- ASSMANN Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha, BB art 2001 (část *Teoretické základy*)
- AZÉMA Jean-Pierre: *De Munich a la Libération 1938–1944. Nouvelle histoire de la France contemporaine*. Tome 14. Paris, Seuil 1979
- BABKA Lukáš – VEBER Václav (eds.): *Za svobodu a demokracii*. III. díl. *Třetí (protikomunistický) odboj*. Praha, Univerzita Hradec Králové a Evropské hnutí v ČR 2002
- BARTOŠ Josef – TRAPL Miloš: *Československo 1918–1938. Fakta, materiály, realie*. Olomouc, FF UP 1994
- BARTOŠ Josef: *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938–1945*. Praha, ČSPB 1986
- BARTOŠ Josef: *Úvod do nauky o historických pramenech*, Olomouc, Nakladatelství UP 1992
- BARTOŠEK Karel: *Les témoins de la souffrance*, In: Danièle Voldman (dir.), *la Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales*, Les Cahiers de l'IHTP, n° 21 (Novembre 1992), s. 55–63
- BARTOV Omer: *Hitlerova armáda. Vojáci, nacisté a válka ve Třetí říši*. Praha, Naše vojsko 2005
- BEDARIDA François: *L'histoire du temps présent*, Sciences humaines, hors série n°18, septembre–octobre 1997, s. 30–33
- BEEVOR Antony: *Španělská občanská válka*. Pavel Dobrovský – BETA a Karel Ševčík, 2004
- BEJČEK Eduard – HANZLÍK František: *Voják se srdcem bohéma. Genmjr. Richard Tesařík*. Vizovice, Lípa 2002
- BĚLINA Pavel: *Válka, peníze a disciplína. K počátkům novověku*. Dějiny a současnost 14, 1992, č. 6, s. 2–6
- BĚLOHRADSKÝ Václav: *Nečitelná země*. (K dispozici na <http://www.ceskamedia.cz/article.html?id=291952>, citováno 25. 5. 2009.)
- BENEŠ Edvard: *Paměti 1938–1945*. 3. díly. Praha. Academia 2008
- BENEŠ Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, Orbis 1947
- BENEŠ Zdeněk: *Obráz druhé světové války v čs. a českých učebnicích dějepisu*. HO 8, 1997, č. 1–2, s. 41–45
- BERTAUX Daniel: *Les récits de vie. Perspective ethnosociologique*. Paris, Nathan 1997
- BÍLEK Jiří –LÁNÍK Jaroslav –ŠACH Jan: *Československá armáda v prvním poválečném desetiletí (květen 1945 – květen 1955)*. Praha, MO ČR 2006
- BÍLEK Jiří: „*Armáda jde s lidem*“. *K úloze čs. armády ve dnech února 1948*. HaV 57, č. 1, s. 59–74
- BÍLEK Jiří: *Tábor nucené práce Mírov*. HaV 47, 1998, č. 4, s. 91–116
- BLAIVE Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001
- BLECHA Ivan: *Filosofie*. Olomouc, Nakladatelství Olomouc 1998

- BORÁK Mečislav – JANÁK Dušan, *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*. Šenov u Ostravy, Tilia 1996
- BORÁK Mečislav a kol.: *Persekuce občanů z území dnešní české republiky v SSSR.. Sborník studií*. Praha, ÚSD AV ČR 2003
- BOURDÉ Guy –MARTIN Hervé: *Les écoles historiques*. Paris, Seuil 1997
- BOURDIEU Pierre: *L'illusion biographique*. Actes de la recherche en sciences sociales n° 62/63 (juin 1986), s. 69–72
- BRABEC Václav: *Československý svaz protifašistických bojovníků*. In: Jiří KOCIAN (ed.), *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*. Elektronická verze. (K dispozici na http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Prirucka48_89.pdf, citováno 6. 8. 2008.)
- BRANDES Detlef: *Češi pod německých protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 1999
- BROD Toman – ČEJKA Eduard: *Na západní frontě. Historie československých vojenských jednotek na Západě v letech druhé světové války*. Praha, Naše vojsko 1965
- BROD Toman: *Osudný omyl Edvarda Beneše 1939–1948. Československá cesta do sovětského područí*. Praha, Academia 2002
- BROD Toman: *Tobrúcké krysy*. Praha: Naše vojsko 1967
- BURKE Peter: *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales 1929–1989*. Praha, NLN 2004
- BYSTRICKÝ Josef: *Několko poznámok k najnovšej historiografii Karpatsko-duklianskej operácie*. In: Moderní dějiny 13, Praha, HÚ AV ČR 2005, s. 309–332
- COFFMAN Edward M.: *Talking about War: Reflections on Doing Oral History an Military History*. Journal of American History. Vol. 87, No. 2 (September 2000), s. 582–592
- CONFINO Alon: *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method*. American Historical Review, Vol. 102, No 5. (Dec 1997), s.1386–1403
- CRANE Susan A.: *Writing the Individual Back into Collective Memory*. American Historical Review, Vol. 102, No 5. (Dec. 1997), s. 1372–1385
- CUHRA Jaroslav a kol.: *České země v evropských dějinách*. Díl IV (Od roku 1918). Praha – Litomyšl, Paseka 2006
- ČAPLOVIČ Miroslav: *K niektorým osudom vyšších slovenských dôstojníkov po februári 1948*. In: Peter ŠOLTĚZ (ed.), *V tieni červenej hviezdy. Prenikanie sovitizácie do slovenskej (československej) armády v rokoch 1944–1948*. Zborník z konferencie. Bratislava, 27. 10. 2006. Bratislava, Istropolitan 2007, s. 139–151
- ČECHUROVÁ Jana – KUKLÍK Jan ml.: *Českoslovenští politici v Bitvě o Británii. Vzpomínky na bombardování v pamětech příslušníků československého exilu ve Velké Británii za druhé světové války*. Kuděj 2, 2000, č. 2, s. 66–77
- ČEJKA Eduard – RICHTER Karel: *Historické události – druhá světová válka. Datová příručka*. Praha, Mladá fronta 1979
- ČEJKA Eduard: *Československý odboj na Západě 1939–1945*. Praha, Mladá fronta 1997
- ČEJKA Eduard: *Čs. zahraniční odboj na Západě (březen–červenec 1939)*. HaV 39, 1990, č. 1, s. 17–33
- ČEJKA Eduard: *Otázka otevření druhé fronty v Evropě ve vztazích mezi spojenci v protihitlerovské koalici 1942*. HaV 1985, č. 3, s. 72–98
- ČEJKA Eduard: *Strategické plány válčících stran na rok 1942*. HaV 1985, č. 4, s. 3–26
- ČEJKA Eduard: *Před velkým přelomem*. HaV 36, 1987, č. 4, s. 31–53.

- ČELOVSKÝ Bořivoj: *Mnichovská dohoda 1938*. Šenov u Ostravy, Tilia 1999
- ČERMÁKOVÁ Barbora – WEBER David (eds.), *Československu věrni zůstali. Životopisné rozhovory s německými antifašisty*. Praha, ÚSD AV ČR 2008
- Člověk na Moravě v první polovině 20. století. Brno, CDK 2006
- DEIGHTON Len: *Blitzkrieg. Od Hitlerova nástupu po pád Dunkerque*. Praha, Argo 1994
- Dějiny a paměť – odboj a kolaborace za druhé světové války*. Cahiers du CEFRES n° 6 (1995)
- Dějiny české literatury 1945–1989*. I. díl (1945–1948). Praha, Academia 2008
- Dějiny českých médií v datech*. Praha, Karolinum 2003
- Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha, Mladá fronta 1998
- DEJMEK Jindřich – HANZAL Josef (eds.): *České země a Československo v Evropě XIX. a XX. století. Sborník prací k 65. narozeninám prof. dr. Roberta Kvačka*. Praha, HÚ AV ČR 1997
- DEJMEK Jindřich, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992). Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky*. Praha, CEP 2002
- DELACOR Regina M.: *From Potential Friends to Potential Enemies: The Internment of „Hostile Foreigners“ in France at the Beginning of the Second World War*. Journal of Contemporary History, Vol. 35, No. 3. (Jul., 2000), s. 361–368
- DESCH John: *Německá armáda v roce 1941 a americká v letech 1944–1945. Srovnávací analýza dvou ozbrojených sil v době jejich vrcholu*. In: *Hitlerova armáda. Vývoj a struktura německých ozbrojených sil v letech 1933–1945*. Brno, Bonus A 1997, s. 79–93
- DOMAŇSKA Ewa: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. b.m., University Press of Virginia 1998, s. 13–38 (rozhovor s Haydenem Whitem)
- DOMAŇSKA Ewa: *Self-Interview*. In: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. b.m., University Press of Virginia 1998, s. 257–267
- DOSSE François: *L'histoire*. Paris, Armand Colin 2000
- DOUZOU Laurent: *Éléments de bibliographie. La recherche historique et les sources orales*. In: Danièle Voldman (dir.), *la Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales*, Les Cahiers de l'IHTP, n° 21 (Novembre 1992), s. 123–161
- DRDA Adam – KROUPA Mikuláš: *Kruté století. Kapitoly z rozhlasového pořadu Příběhy 20. století*. Radioservis – Český rozhlas 2008
- DUNAWAY David K.: *Radio and the Public Use of Oral History*. In: David K. DUNAWAY – Willa K. BAUM (eds.), *Oral History. An Interdisciplinary Anthology*. Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford, Altamira Press 1996, s. 306–320
- DVOŘÁKOVÁ Zora: *Z letopisů třetího odboje*. Praha, Josef Hříbal 1992
- Écrire l'histoire du temps présent*. En hommage à François Bédarida. Actes de la journée d'études de l'IHTP Paris, CNRS: 14 mai 1992. Paris, CNRS Éditions, 1993
- Edvard Beneš, československý a evropský politik*, Praha, JP 1994
- EFFMERTOVÁ Marcela: *České země v letech 1848–1918*. Praha, Libri 1998
- EISENSTEIN Elizabeth L.: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, CUP 1993
- ENGLE Eloise – PAANANEN Lauri: *Zimní válka. Útok SSS proti Finsku (1939–1940)*. Brno, Jota 1996
- EVANS-PRITCHARD Edward E.: *Social Anthropology and Other Essays*. New York, Free Press 1966, s. 172–191
- FAJTL František: *Bitva o Británii*. Cheb, Svět křídel 1991

- FAJTL František: *Hrdina století. Příběh beznohého válečného stíhače RAF Douglase Badera*. Praha, Naše vojsko 1994
- FASORA Lukáš – HANUŠ Jiří – MALÍŘ Jiří (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*. Brno, CDK 2004
- FERRO Marc : *Le colonialisme, envers de la colonisation*. In: Marc FERRO, *Le livre noire du colonialisme. XVIe-XXIe siècle: de l'extermination à la repentance*. Paris, Robert Laffont 2003, s. 9–38
- FERRO Marc: *Regards croisés sur les guerres mondiales*. Sciences humaines, hors série n°18, septembre – octobre 1997, s. 52–54
- FIALOVÁ Zuzana: *Orálna história – história s tvárou a menom*. In: *Malé dějiny česko-slovenských vztahov VI*. Bratislava, Nadace Milana Šimečku 1996, s. 31–46
- FIDLER Jiří – FRANCEV Vladimír – STEHLÍK Eduard: *Mobilizovaná čs. armáda – iluze a realita*. HaV 45, 1996, č. 2, s. 167–172
- FIDLER Jiří – RAJLICH Jiří, *Soumrak králů vzduchu. Československé vojenské letectvo 1945–1950*. Praha, Ares – Deus 2000
- FIDLER Jiří: *Sokolovo 1943 – malý encyklopedický slovník*. Praha, Naše vojsko 2003
- FRANK Robert: *La mémoire et l'histoire*. In: Voldman Danièle (dir.), *la Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales*, Les Cahiers de l'IHTP, n° 21 (Novembre 1992), s. 65–72
- FREEMAN Felton D.: *The Army as a Social Structure*. Social Forces, Vol. 27, No. 1. (Oct., 1948 – May, 1949), s. 78–83
- FRIEDL Jiří: „Španěláci“ z tábora Gurs. (Ke vstupu čs. interbrigadistů do naší armády ve Francii 1939–40). HaV 49, 2000, č. 4, s. 806–827
- FRIEDL Jiří: *Na jedné frontě. Vztahy čs. a polské armády (Polskie siły zbrojne) za druhé světové války*. Praha, ÚSD AV ČR 2005
- GALANDAUER Jan: *Hrob Neznámého vojína v proměnách času*. HaV 47, 1998, č. 5, s. 61–82
- GALANDAUER Jan: *O struktuře české historické paměti. Zamyšlení nad vzpomínkou českého vojáka a zajatce*. HaV 46, 1996, č. 1, s. 132–136
- GEBHART Jan – KUKLÍK Jan: *Druhá republika (1938–1939). Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004
- GEBHART Jan – ŠEDIVÝ Ivan (eds.): *Česká společnost za velkých válek 20. století. (Pokus o komparaci)*. Praha, Karolinum 2003
- GEYER Martin H.: *Ve stínu nacistické epochy. Soudobé dějiny jako paradigma západoněmecké historiografie*. SD 13, 2006, č. 1–2, s. 100–126
- GRIMAL Henri: *La décolonisation de 1919 à nos jours*. Bruxelles, Complexe 1985
- HÁJKOVÁ Dagmar – ŠEDIVÝ Ivan (eds.), *Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš / 1914–1918*. Praha, MU AV ČR 2003
- HÁJKOVÁ Dagmara: *Role propagandy ve válečných aktivitách T.G. Masaryka do ledna 1917*. HaV 49, 2000, č. 1, s. 14–37
- HALBWACHS Maurice: *La mémoire collective*. Paris, Albin Michel 1997 (2.vyd.) (vybrané kapitoly)
- HALBWACHS Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Albin Michel 1994 (2. vyd.) (vybrané kapitoly)
- HANDLOFF Robert E.: *Prayers, Amulets and Charms: Health and Social Control*. African Studies Review, Vol. 25, No. 2-3 (Jun. – Sep., 1982), s. 185–194
- HANZAL Josef: *Cesty české historiografie 1945–1989*. Praha, Karolinum 1999

- HANZLÍK František – POSPÍŠIL Jaroslav: *Soumrak demokracie. Reicinovo obranné zpravodajství na cestě KSČ k moci*. Vizovice, Lípa 2000
- HANZLÍK František – POSPÍŠIL Jaroslav – POSPÍŠIL Jan: *Sluha dvou pánů*. Vizovice, Lípa 1999
- HANZLÍK František – VONDRÁŠEK Václav: *Armáda v zápase o politickou moc v letech 1945–1948*. Praha, MO ČR – Avis 2006
- HANZLÍK František: *Případ kpt. Adolf Püchler. Svědectví agenta OBZ o nelegálním získávání financí zpravodajskou službou ministerstva vnitra v letech 1946–1947*. Praha, Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu 2006
- HANZLÍK František: *Vojenské obranné zpravodajství v zápase o politickou moc 1945–1950*. Praha, Themis 2003
- HASTINGS Max: *Velitelství bombardovacího letectva*. Praha, Naše vojsko 1994
- HAŠEK Jaroslav: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Díl I-II. Praha, Odeon 1968
- HAVELKA Miloš: *Paměť a dějiny, soužití a vyhnání*. Dějiny, teorie, kritika 1, 2004, č. 1, s. 85–93
- HEXTER J. H.: *Fernand Braudel and the World Braudélien*. Journal of Modern History 44, No. 4. (Dec., 1972), s. 480–539
- Histoire et mémoire. Résistance et collaboration pendant la Seconde Guerre mondiale*. Cahiers du CeFReS n°6f (1997)
- HLÔŠKOVÁ Hana, *Individuálna a kolektívna historická pamäť (vybrané folkloristické aspekty)*. Bratislava, Univerzita Komenského 2008
- HO TAI Hue-Tam: *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory*. American Historical Review 106, 2001, č. 3. s. 906–922
- HOBSBAWM, *Věk extrémů. Krátké dvacáté století 1914–1991*. Praha, Argo 1998
- HOCHSTEIGER Tibor: *S vědomím historické kontinuity. Minulost a současnost v přestavbě Historického ústavu ČSA*. HaV 39, 1990, č. 5, s. 3–15
- HOJDA Zdeněk – POKORNÝ Jiří: *Pomníky a zapomínky*. Praha – Litomyšl, Paseka 1996
- HOJDA Zdeněk: *Za vlast a víru. Náboženský exil po Bílé hoře v tradici 19. století*. (K dispozici na http://www.unhcr.cz/vystava/6_text.htm, citováno 15. 2. 2005.)
- HOLMES Richard: *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle*. London, Cassel 2004
- HOMAN Aleš: *Moravská Ostrava jako útočiště uprchlíků z německého a polského záboru na podzim roku 1938*. In: *Sborník Ostrava 21. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*. Šenov u Ostravy 2003, s. 221–239
- HOPPE Jiří: *Pokusy o obnovu české občanské společnosti v roce 1968. Sociální demokracie, Klub angažovaných nestraníků a K 231 – Sdružení bývalých politických vězňů*. Rukopis disertační práce. Praha, Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK 2008
- HOROWITZ Roger: *Oral History and the Story of America and World War II*. Journal of American History. Vol. 82, No. 2 (September 1995), s. 617–624
- HORSKÁ Pavla: *Sladká Francie*. Praha, NLN 1996
- HOWARD Michael: *Válka v evropské historii*. Brno, Barrister and Principal 1997
- HRABICA Pavel – HRABICA Zdeněk: *Zapomenutý generál Karel Klapálek*. Praha, Mladá fronta 2006
- HRBATA František: *Berlín a Burgos v době španělské války*. HO 7, 1996, č. 9-10, s. 209-215
- HRBEK Jaroslav: *Polské tažení 1939*. DaS 21, 1999, č. 4, s. 34–39
- HROCH Miroslav a kol.: *Úvod do studia dějepisu*, Praha, SNP 1985

- HROCH Miroslav: *Na prahu národní existence*. Praha, Mladá fronta 1999
- HROCH Miroslav: *V národním zájmu*. Praha, NLN 1999
- HUTEČKA Jiří: [Jeremy BLACK, *Rethinking Military History*. London, Routledge 2004] *Dějiny – teorie – kritika* 3, 2006, č. 1, s. 168–172
- HUTTON Patrick H.: *History as an Art of Memory*. Hannover – London, University Press of New England 1993 (*vybrané kapitoly*)
- CHANT Christopher: *Encyklopedie tanků*. Plzeň, Mustang 1997
- IGGERS Georg I.: *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha, NLN 2002
- JACKSON Julian: *Pád Francie. Nacistická invaze 1940*. Praha, BB art 2003
- JAKL Tomáš: *Československý 11. pěší prapor – východní v britské armádě – květen až říjen 1941*. HaV 53, 2004, č. 1, s. 44–53
- JIRÁK Jan – KÖPPLOVÁ Barbara: *Média a společnost. Stručný úvod do studia médií a mediální komunikace*. Praha, Portál 2003
- JIRÁK Jan: *Úvod do problematiky studia médií*. (K dispozici na <http://www.rvp.cz/clanek/282/543>, citováno 13. 5. 2009.)
- JIRÁSEK Zdeněk – TRAPL Miloš: *Exilová politika v letech 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti pouňorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc, Centrum pro čs. exilová studia 1996
- KALOUSEK Miroslav: *Vládní vojsko 1939–1945: vlastenci či zrádci?* Praha, Libri 2002
- KANSTEINER Wulf: *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. *History and Theory* 41, 2002 (May), s. 179–197
- KAPLAN Karel: *Největší politický proces. M Horáková a spol.* Brno, Doplněk 1996
- KAPLAN Karel: *Pět kapitol o Únoru*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1997
- KAPLAN Karel: *Pouňorový exil 1948–1949*. Liberec, Dialog 2007
- KAPLAN Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha, Panorama 1990
- KÁRNÍK Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938)*. I., II., III. díl. Praha, Libri 2000, 2002, 2003
- KELLNER Ludvík: *Účast Československa při zrodu Izraele*. DaS 14, 1992, č. 6, s. 37–41
- KERSHAW Ian: *Hitler. 1936–1945: Nemesis*. Praha, Argo 2004
- KERSHAW Ian: *Hitlerův mýtus. Imaginace a skutečnost v Třetí říši*. Praha, Iris 1992
- KLEIN Kerwin Lee: *On Emergence of Memory in Historical Discourse*. *Representations* No. 69 (2000), Special Issue: Grounds for Remembering, s. 127–150
- KLÍPA Bohumír: *K výsledkům soutěže Svazu protifašistických bojovníků*. HaV 1962, č. 6, s. 933–935
- KOCIAN Jiří: *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948. organizace, program, politika*. Brno Doplněk 2002
- KOCHANOWSKI Jerzy: *Polsko v době autoritativního režimu Piłsudského*. HO 10, 1999, č. 1-2, s. 22–35
- KOKALJ KOČEVAR Monika: *A Dialogue with veterans from WW2 and veterans form the war for independence of Slovenia in 1991*. Příspěvek prezentovaný na 15. IOHA konferenci v Guadalajaře 2008; text příspěvku publikovala IOHA na CD, uloženo v Centru orální historie ÚSD AV ČR.
- KOKOŠKA Stanislav – OELLERMANN Thomas (eds.): *Sudetští Němci proti Hitlerovi. Sborník německých odborných studií*. Praha, ÚSD AV ČR 2008

- KOKOŠKA Stanislav: *Několik poznámek k čs. částečné mobilizaci v květnu 1938*. In: *Poceta Janu Kuklíkovi*. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 1/1998. Studia Historica 48 (2000), s. 99–114
- KOKOŠKA Stanislav: *Praha v květnu 1945. Historie jednoho povstání*. Praha, NLN 2005
- KOKOŠKOVÁ Zdeňka – KOCIAN Jiří – KOKOŠKA Stanislav (eds.), *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody. Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005
- KOLDINSKÁ Marie – ŠEDIVÝ Ivan: *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*. Praha, NLN 2008
- KÖPPLOVÁ Barbara: *Média a jejich role v totalitním systému*. In: Jiří KOCIAN (ed.), *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*. Elektronická verze. (K dispozici na http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Prirucka48_89.pdf, citováno 6. 8. 2008.)
- KOSATÍK Pavel – KOLÁŘ Michal: *Jan Masaryk – pravdivý příběh*. Praha, Mladá fronta 1998
- KOUDELKA František – ŽATKULIAK Josef: *Emigrace*. In: Jiří KOCIAN (ed.), *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*. Elektronická verze. (K dispozici na http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Prirucka48_89.pdf, citováno 6. 8. 2008.)
- KOURA Petr: *Obráz nacistické okupace v hraném českém filmu 1945–1989*. In: Petr KOPAL, *Film a dějiny*. Praha, NLN 2004, s. 219–242
- KOUTSKÁ Ivana – SVÁTEK František (eds.): *Politické elity v Československu 1918–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994
- KŘEN Jan – BROKLOVÁ Eva (eds.), *Obráz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha, Karolinum 1998
- KŘEN Jan: *Česká a německá historická paměť – včerejšek a dnešek*. ČČH 97, 1999, č. 2, s. 321–331
- KŘEN Jan: *Do emigrace. Buržoazní zahraniční odboj 1938–1939*. Praha, Naše vojsko 1963; KŘEN Jan: *V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939–1940*. Praha, Naše vojsko 1969
- KŘÍZEK Leonid : *Francouzská cizinecká legie*. Praha, Egem 1995
- KUDRNA Ladislav: *Českoslovenští letci v německém zajetí 1940–1945*. Praha, Naše vojsko 2005
- KUDRNA Ladislav: *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény. Prostředí společenských struktur, válečného času, morálky, věkové hranice a zabíjení*. Praha, Naše vojsko 2006
- KUDRNA Ladislav: *Když nelétali. Život našich letců v Polsku, Francii a Británii za 2. světové války*. Praha, Libri 2003
- KUDRNA Ladislav: *Vojenské zpravodajství 1945–1950. Vývoj, organizační struktury, personální obsazení*. Paměť a dějiny 2008, č. 1, s. 76–89
- KUKLÍK Jan – NĚMEČEK Jan: *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Praha, Karolinum 2004
- KUKLÍK Jan: *Londýnský exil a obnova čs. státu 1938–1945. Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha, Karolinum 1998
- KUKLÍK Jan: *Vznik Československého národního výboru a Prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*. Praha, Karolinum 1996

- KULKA Erich : *Židé v československé Svobodově armádě*, Praha, Naše vojsko 1990
- KULKA Erich: *Židé v československém vojsku na Západě*. Praha, Naše vojsko 1992
- KURAL Václav – RADVANOVSKÝ Zdeněk a kol.: *Sudety pod hákovým křížem*. Ústí nad Labem, Alois International 2002 (vybrané kapitoly)
- KURAL Václav: *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v čs.státě (1918–1938)*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1993
- KURAL Václav: *Poznámky na okraj paměti gen. Františka Moravce*. HaV 39, 1990, č. 2, s. 128–150
- KURKOWSKA–BUDZAN Marta: „*Cursed Soldiers*“: *Anticommunist Armád Resistance Veterans' Life Stories and Policy of Memory in Poland*. Příspěvek prezentovaný na 15. IOHA konferenci v Guadalajaře 2008; text příspěvku publikovala IOHA na CD, uloženo v Centru orální historie ÚSD AV ČR.
- KUTNAR František – MAREK Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až ke sklonku třicátých let*. Praha, NLN 1997
- KVAČEK Robert – CHALUPA Aleš – HEYDUK Miloš: *Československý rok 1938*. Praha, Panorama 1988
- KVAČEK Robert: *Podoba a vývoj prvního československého státu 1918–1938*. HO 4, 1993, č. 9, s. 204–209
- LACKO Martin: *Pomery v Sovietskom zväze očami slovenských vojakov (1941–1943)*. In: Peter ŠOLTÉZ (ed.), *V tieni červenej hviezdy. Prenikanie sovitzácie do slovenskej (československej) armády v rokoch 1944–1948*. Zborník z konferencie. Bratislava, 27. 10. 2006. Bratislava, Istropolitan 2007, s. 39–69
- LAGROU Pieter: *De l'actualité de l'histoire du temps present*. Bulletin de l'Institut d'Histoire du Temps Présent, Vol. 75 (juin 2000), s. 10–22
- LAINOVÁ Radka: *Mezi „národní revolucí“ a kolaborací. Režim ve Vichy (1940–1944)*. HO 11, 2000, č. 7–8, s. 169–176, č. 9–10, s. 211–217
- Le BON Gustave: *Psychologie davu*. Praha, Kra 1997
- Le GOFF Jacques: *Histoire et mémoire*. Paris, Gallimard 1988
- LE GOYET Pierre: *Munich, „un traquenard“?* Paris, France–Empire 1988 (vybrané kapitoly)
- LEJEUNE Philippe: *Le pacte autobiographique*. Paris, Seuil 1975 (kapitola Le pacte autobiographique)
- LENEROVÁ Milena: *A ptáš se knížko má... Ženské deníky 19. století*. Praha, Triton 2008
- LENEROVÁ Milena – KUBEŠ Jiří (eds.): *Osobní deník – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto) literární vyjádření?* Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 9 (2004)
- LENEROVÁ Milena: *České frankofilství jako sociokulturní fenomén*. ČČH 94, 1996, č. 1, s. 66–81
- LÉVI–STRAUSS Claude: *Mýtus a význam*. Bratislava, Archa 1993 (vybrané kapitoly)
- LIPTÁK Ján – MICHŇÁK Alois: *Podněty XIV: sjezdu KSC pro práci vojenských historiků*. HaV 1971, č. 5, s. 711–720
- LOEWENSTEIN Bedřich: *Vypovězené kompromisy: Ke krizi německé meziválečné identity*. DaS 16, 1994, č. 2, s. 24–28
- LOEWENSTEIN, Bedřich: *Německá katastrofa*. DaS 19, 1997, č. 5, s. 2–7
- LUCAS James: *Hitlerovi žoldnéři. Mistrři německé válečné mašinérie z let 1939–1945*. Praha, Naše vojsko 1997

- LUKEŠ Igor: *Mimořádná vojenská opatření v květnu 1938: nová interpretace*. HaV 44, 1995, č. 5, s. 79–97
- LUKEŠ Igor: *Přál si Stalin válku v roce 1938? Nový pohled na sovětské chování během květnové a zářijové krize*. HaV 43, 1994, č. 2, s. 45–69
- MACURA Vladimír: *Český sen*. Praha, NLN 1998
- MACURA Vladimír: *Šťastný věk a jiné studie o socialistické kultuře*. Praha, Academia 2008
- MAJER Petr: *Vojna do kapsy aneb Průvodce vojenskou službou*. Praha, Avis 2000. (K dispozici na http://www.army.cz/acr/vojna/vojna_do_kapsy.htm, staženo 20. 2. 2007.)
- MAREK Jaroslav: *Historie a postmoderna*. ČČH, 92, 1994, s. 477–495
- MAREK Jaroslav: *Historie mezi literaturou a vědou*. Revue Proglas 12, 2001, č. 1, s. 32–35
- MAREK Jaroslav: *Historie mezi teorií a praxí*. ČČH 96, 1998, č. 4, s. 779–802
- MAREK Jindřich: *Háchovi Melody Boys: kronika českého Vládního vojska v Itálii 1944–1945*. Cheb, Svět křidel 2003
- MARÉS Antoine (dir.): *Munich 1938: mythes et réalités*, Paris, Institut national d'études slaves 1979 (vybrané kapitoly)
- MAREŠ Petr: *Moskevské počty: pokus o vymezení sfér vlivu na Balkáně v roce 1944*. DaS 15, 1993, č.3, s.34–37
- MAREŠ Petr: *Sověti v Postupimi*. DaS 18, 1996, č.1, s.21–25
- MAREŠ Petr: *Teherán 1943*. DaS 18, 1996, č.6, s.48–52
- MARJINA Valentina: *Nejen o Podkarpatské Rusi. Jednání Beneš-Molotov v Moskvě v březnu 1945*. DaS 18, 1996, č. 4, s.48–51
- MARŠÁLEK Zdenko: *Českoslovenští občané německé národnosti v čs. brigádě ve Velké Británii 1940 – 1944*. HaV 46, 1997, č. 2, s. 131–151
- MARŠÁLEK Zdenko: *Některé vojenské aspekty formování a organizace 1. čs. armádního sboru v SSSR*. Moderní dějiny 13, 2005. Praha, HÚ AV ČR 2005, s. 341–359
- Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. Díl I., II. a IV. Praha, Čs. kompas 1925, 1926 a 1929 (hesla Autobiografie, Deník a Memoáry)
- MASKALÍK Alex: *Sovietizácia pri výstavbe veliteľského zboru čs. armády v rokoch 1945–1948*. In: Peter ŠOLTÉZ (ed.), *V tieni červenej hviezdy. Prenikanie sovitizácie do slovenskej (československej) armády v rokoch 1944–1948*. Zborník z konferencie. Bratislava, 27. 10. 2006. Bratislava, Istropolitan 2007, s. 107–115
- MASTNÝ Vojtěch: *Protektorát a osud českého odboje*. Praha, Eurolex Bohemia 2003
- MAYER Françoise: *Vězení jako minulost, odboj jako paměť. Konfederace politických vězňů*. Soudobé dějiny 9, 2002, č.1, s. 42–64
- MAYEROVÁ Françoise – VAŠÍČEK Zdeněk: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. SD 11, 2004, č. 4, s. 9–32
- MĚCHÝŘ Jan: *Z(a)tracená vteřina našich dějin. Poznámky o pražském povstání v květnu 1945 a jak to bylo dál*. DaS 17, 1995, č. 3, s. 10–15
- MICHL Jan: *Legionářské organizace v Československu (1920–1938)*. HaV 57, 2007, č. 4, s. 4–23
- MINAŘÍK Pavel – ŠRÁMEK Pavel: *Několik poznámek k mobilizované čs. armádě v září 1938*. HaV 45, 1996, č. 3, s. 139–146
- MINAŘÍK Pavel – ŠRÁMEK Pavel: *Skutečně za všechno může nepochopení?* HaV 45, 1996, č. 4, s. 185–187

- MINAŘÍK Pavel: *90. výročí vzniku čs. vojenského archivnictví*. (K dispozici na <http://armada.vojenstvi.cz/povalecna/studie/20.htm>, citováno 20. 6. 2009.)
- MINAŘÍK Pavel: *Československý zahraniční vojenský odboj v letech 1914–18*. 1. díl. *Na frontách světové války*. Veda-Armáda-Spoločnosť, 1992, č. 1, s. 99–129 (K dispozici na <http://armada.vojenstvi.cz/predvalecna/studie/8.htm>, citováno 15. 11. 2008.)
- MOLČANOV N. N. : *De Gaulle*, Praha, Svoboda 1975
- MORGAN Kenneth O. a kol: *Dějiny Británie*. Praha, NLN 1999
- MŮCKE Pavel: „... vyjde najevo část mnoha nitěk tvořících celé tkanivo...“ *aneb Malá úvaha o vzpomínkách a historii. (Netradiční zpráva o pracovní setkání paměti a vzpomínky jako historický pramen.)* Časopis Národního muzea – řada historická 174, 2005, č. 1–2, s. 99–104
- MŮCKE Pavel: „...deník je lovcem okamžiků...“ *aneb Malá imprese nad deníky druhého zahraničního odboje*. In: Milena Lenderová – Jiří Kubeš (ed.), *Osobní deník – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?* Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 9 (2004), s. 63–73
- MŮCKE Pavel: „Musel jsem podat výpověď o těch krutých dnech.“ *Vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje jako pramen*. Diplomová práce. Olomouc, Katedra historie FF UP 2004
- MŮCKE Pavel: „Pane generále, Vy jste to byl“ *aneb Obraz velitelů v paměti vojáků čs. zahraničního odboje*. In: Sylva SKLENÁŘOVÁ (ed.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století II*. Sborník z mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků (Univerzita Hradec Králové, 7.–8. březen 2007). Ústí nad Orlicí, Oftis 2007, s. 143–153
- MŮCKE Pavel: *Vlast a domov ve vzpomínkách vojáků druhého čs. zahraničního odboje*. HaV 54, 2005, č. 4, s. 36–49
- MŮLLER Ivan: *Úvodní poznámka*. Kritická příloha Revolver revue 22, 2002, s. 119–129 (*nepublikovaný úvod k dílu Jan Tesaře Mnichovský komplex*)
- MYŠKA Milan – ZÁMEČNÍK Stanislav – HOLÁ Věra: *Práce s pamětníky a vzpomínkami: Metodická příručka*. Ostrava, Socialistická akademie 1967
- NAGL–DOCEKAL Herta: *Lze založit filozofii dějin tropologicky?* Reflexe 16, 1996, s. 7 (1–12)
- NEDVĚD Jiří: *Dobrovolníci svobody, trockističtí agenti nebo žoldáci Kominterny? Interbrigadisté českýma očima*. In: Sylva SKLENÁŘOVÁ (ed.), *Sborník z mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků*. Univerzita Hradec Králové, 7.–8. března 2007. Ústí nad Orlicí, Oftis 2007, s. 160–167
- NEJEDLÝ Miroslav: *Tradice karpatsko-dukelské operace v ideové politické výchově vojáků*. HaV 1985, č. 5, s. 3–14
- NĚMEC Igor: *Česká slova odboje*. Slovo a slovesnost 61, 2000, č. 4, s. 257–275
- NĚMEC Jaroslav: *Krise v čs. zahraniční armádě v Anglii r. 1940*. In: Vojtěch N. DUBEN, *Na všech frontách. Čechoslováci ve 2. světové válce*. Praha, Melantrich 1992, s. 82–111
- NĚMEČEK Jan (ed.): *Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě. Munich Agreement. The Way to Destruction of Democracy in Europe*. Praha, Karolinum 2004
- NĚMEČEK Jan: *Armádní generál Lev Prchala a čs. odboj v Polsku*. HaV 43, 1994, č. 3. s. 107–132

- NĚMEČEK Jan: *Československá vláda a nasazení čs. jednotek na Dukle*. Moderní dějiny 13, 2005. Praha, HÚ AV ČR 2005, s. 295–302
- NĚMEČEK Jan: *Československý zahraniční odboj a sovětsko-finská válka 1939–1940*. In: Jan NĚMEČEK – Josef HARNA (eds.), *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Č. 3. Praha, HÚ AV ČR 1995, s. 139–158
- NĚMEČEK Jan – NOVÁČKOVÁ Helena – ŠTOVÍČEK Ivan – TEJCHMAN Miroslav (eds.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty*. 2 svazky. Praha, Státní ústřední archiv 1998 a 1999
- NĚMEČEK Václav: *Vojenská letadla*. 2. díl. *Mezi světovými válkami*. Praha, Naše vojsko 1990
- NESVADBA František: *Osvobozené poslání Sovětského svazu a Československo*. HaV 1987, č. 2, s. 22–63
- NEŠPOR Zdeněk R.: *Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie*. Sociologický časopis 41, 2005, č. 1, s. 31–55
- NEVILLE Peter: *Lord Vansittart, Sir Walford Selby and the Debate about Treasury Interference in the Conduct of British Foreign Policy in the 1930s*. Journal of Contemporary History, Vol. 36, No. 4 (Oct., 2001), s. 623–633
- NOIRIEL Gérard: *L'historien et l'objectivité*. Sciences humaines, hors série n°18, septembre–octobre 1997, s. 18–20
- NORA Pierre: *Between History and Memory: Les Lieux de Mémoire*. Representations 1989, č. 26, s. 7–25
- NORA Pierre: *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: Pierre Nora (dir.): *Les Lieux de mémoire*. Vol.1 (La République). Paris, Gallimard 1981, s. 23–43
- NORA Pierre: *L'ère de la commémoration*. In: Pierre Nora (dir.): *Les Lieux de mémoire*. Vol. 3 (La France). Paris, Gallimard 1992, s. 23–43
- NORA Pierre: *La nation-mémoire*. In: Pierre Nora (dir.): *Les Lieux de mémoire*. Vol. 2 (La Nation). Paris, Gallimard 1986, s. 2207–2216
- NORA Pierre: *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. In: *Antologie francouzských společenských věd. Politika paměti*. Cahiers du CeFREs n°13 (1998), s. 7–31
- NOSKOVÁ Helena: *Návrat volyňských Čechů: Naděje a skutečnost let 1945–1954*. Praha, ÚSD AV ČR 1999 (vybrané kapitoly)
- NOSKOVÁ Jana: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno, Ústav evropské etnologie FF MU 2007
- OLICK Jeffrey K. – ROBBINS Joyce: *Social Memory Studies: From „Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*. Annual Review of Sociology Vol. 24 (1998), s. 105–140
- OLIVOVÁ Věra: *Dějiny první republiky*. Praha, Karolinum 2000
- OLŠÁKOVÁ Doubravka: *K diskuzi o paměti v českém kontextu „druhého života“*. Dějiny, teorie, kritika 1, 2004, č. 2, s. 269–280
- OTÁHAL Milan – VANĚK Miroslav: *Sto studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu – životopisná interview*. Praha, NLN 1999 (úvodní kapitola)
- Ottův slovník naučný*. 4., 7. a 14. díl. Praha, Josef Otto 1891, 1893 a 1901 (hesla Biografie, Denník, Domovské právo a Memoáry)
- PAJER Miloslav: *Křídla míří nad Německo. 311. československá bombardovací perť v období svého působení u Velitelství bombardovacího letectva RAF*. Cheb, Svět křídel 1994

- PARKER R. A. C.: *Chamberlain and Appeasement. British Policy and the Coming of the Second World War*. London, Palgrave–Macmillan 1993 (vybrané kapitoly)
- PASÁK Tomáš: *Pod ochranou říše*. Praha, Práh 1998
- PATTON George S. Jr.: *Válka mýma očima*. Praha, Naše vojsko 1992
- Pavel MINAŘÍK, *Československý zahraniční vojenský odboj v letech 1914–18*. 1. díl. *Na frontách světové války*. Veda-Armáda-Spoločnosť, 1992, č. 1, s. 99–129 (K dispozici na <http://armada.vojenstvi.cz/predvalecna/studie/8.htm>, citováno 15. 11. 2008.)
- PAZDERA David: *Mobilizace v roce 1914 jako první krok na cestě ke zformování vojáka Velké války. Pokus o vymezení válečného prožitku českých příslušníků rakousko-uherské armády*. HaV 47, 1998, č. 3, s. 38–63
- PECKA Jindřich: *Váleční zajatci na území Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, ÚSD AV ČR 1995
- PECHAR Jiří: *Prostor imaginace*. Praha, Psychoanalytické nakladatelství 1992 (kapitoly o Claudiu Levi–Straussovi a Michelu Foucaultovi)
- PEJČOCH Ivo: *Propouštění bývalých příslušníků vládního vojska a slovenské armády z ČSLA v roce 1958*. HaV 57, 2008, č. 3, s. 43–48
- PENÍŽKOVÁ Xenie – PTÁČNÍKOVÁ Světlana: *Českoslovenští letci působící za druhé světové války v RAF ve fondech Archivu bezpečnostních složek MV ČR*. 1. část. Sborník ABS MV ČR č. 5, 2007, s. 297–322
- PESCHANSKI Denis: *Effets pervers*. In: Danièle Voldman (dir.), *la Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales*, Les Cahiers de l'IHTP, n° 21 (Novembre 1992), s. 45–53
- PINEAU Gaston – LE GRAND Jean-Louis: *Les histoires de vie*. Paris, PUF 2002
- PLACHÝ Jiří: *Příběh muže, který nevstoupil do dějin. Rotný Karel Svoboda (1912–1982)*. HaV 57, 2008, č. 2, s. 81–91
- PODBORSKÝ Vladimír: *Dějiny pravěku*. Praha, SPN 1989
- POPKIN Jeremy D.: *Historians on the Autobiographical Frontier*. The American Historical Review, Vol. 104, No. 3 (Jun., 1999), s. 725–748
- PROCHÁZKA Ivan: *Čechoslováci v britské armádě v Africe a na Středním východě za 2. světové války*. HaV 57, 2008, č. 3, s. 4–23
- PROCHÁZKA Ivan: *Krajané na Dálném východě*. HaV 45, 1996, č. 6, s. 119–133
- PROST Antoine: *Douze leçons sur l'histoire*. Paris, Seuil 1996
- PROST Antoine: *Les anciens combattants. 1914–1940*. Paris, Gallimard 1977
- PROST Antoine: *Les pratiques et les méthodes*. Sciences humaines, hors série n°18, septembre – octobre 1997, s. 8–13
- PTÁČKOVÁ Brigita: *Tmavomodrý svět: Oslava hrdinství, nebo banality?* In: Petr KOPAL, *Film a dějiny*. Praha, NLN 2004, s. 243–252
- RADOSTA Petr: *Noci nad Německem*. Praha, Nakladatelství dopravy a spojů 1990
- RADVANSKÝ Zdeněk: *K otázce uprchlíků z pohraničí českých zemí po Mnichovu 1938*. In: Zdeněk RADVANSKÝ (ed.), *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. 2. díl. Ústí nad Labem, UJEP 1998, s. 5–52
- RAJLICH Jiří – SEHNAL Jiří: *Stíhači nad Kanálem. Československý stíhací wing RAF 1942–1945*. Praha, Naše vojsko 1993
- RAJLICH Jiří: *Českoslovenští příslušníci Royal Air Force v německém zajetí v letech 1940–1945*. HaV 54, 2005, č. 2, s. 62–75, č. 3, s. 61–71
- RAJLICH Jiří: *Jediný československý maršál: životní osudy Air Marshala a armádního generála (in memoriam) RNDr. Karla Janouška, KCB (1893–1971)*. Brno, Jota 2002

- RAJLICH Jiří: *Na nebi hrdého Albionu. Válečný deník československých letců ve službách britského letectva 1940–1945*. 1. část. Praha, Ares 1999; 2. část (1941). Cheb, Svět křídel 2000; 3. část (1942) Cheb, Svět křídel 2001; 4. část (1943). Cheb, Svět křídel 2002; 5. část (1944). Cheb, Svět křídel 2003; 6. část (1945–1946). Cheb, Svět křídel 2004; 7. část. *Černá kronika čs. letectva v RAF 1940–1945*. Cheb, Svět křídel 2004.
- RAJLICH Jiří: *Na nebi sladké Francie. Válečný deník československých letců ve službách francouzského letectva 1939–1945*. 1. a 2. díl. Praha, Ares 1998
- RAK Jiří: *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*. Jinočany, H & H 1994
- RANDÁK Jan: *Kult osobnosti. Úvaha nad jeho vymezením a místem v politických vyprávěních a mýtech*. In: *Kult osobnosti*. Praha, Fakulta stavební ČVUT v Praze 2007, s. 5–18
- RAŠKA Francis D.: *Uprchlícké tábory v Čechách a na Moravě po mnichovském diktátu*. SD 8, 2001, č. 4, s. 732–745
- REAGAN Geoffrey: *Guinnessova kniha válečných omylů*. 2. díl. Praha, Velryba 1994
- REICHEL Peter: *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*. Praha, Argo 2004
- REINER Josef: *Komunisté v československém pozemním vojsku na západě*. Praha, Naše vojsko 1979
- RÉMOND René: *Une mémoire française*. Paris, Desclée de Brouwer 2002
- REVEL Jacques: *Un vent d'Italie. L'émergence de la micro-histoire*. Sciences humaines, hors série n°18, septembre – octobre 1997, s.23–27
- RICOEUR Paul: *Čas a vyprávění*. 1. díl. *Zápletka a historické vyprávění*. Praha, Oikoymenth 2000
- RICOEUR Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris, Seuil 2000
- RICHTER Karel: *Počátky čs. odboje v Polsku*. 1. část. HaV 1978, č. 6, s. 25–40
- RICHTER Karel: *Přes krvavé řeky. Československý východní odboj bez cenzury a legend*. Praha, Ostrov 2003
- RICHTER Karel: *Tradice čs. jednotek v SSSR – základ tradice bojových tradic ČSLA*. HaV 1985, č. 2, s. 38–54
- RITCHIE Donald A.: *Doing Oral History*. New York, Twaine Publishers 1995
- ROCHLA František: *Kořeny vlastenectví : studie o podmínkách a sociálních údajích, o příslušnících československé zahraniční armády v letech 1939–1945 a o jejich vlasteneckých předpokladech*. Brno, Doplněk 1998
- ROUSSO Henry: *L'histoire du temps présent, vingt ans après*. (K dispozici na <http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php?3Farticle471.html>, citováno 20. 7. 2009.)
- ROUSSO Henry: *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*. Paris, Seuil 1990
- ROVNÁ Lenka: *Národ, nacionalismus a emancipační snahy*. Mezinárodní vztahy 1998, č. 4, s. 47–54
- RUANO–BORBALAN Jean-Claude: *Enjeux et débats*. Sciences humaines, hors série n°18, septembre–octobre 1997, s. 4–6
- RUPNIK Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia 2002
- ŘEZNÍČKOVÁ Kateřina: *Študáci a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867–1918*. Praha, Libri 2007
- SANDER Rudolf: *Slovo autorovo ke kritice článku o čs. válečné čs. armádě v roce 1938*. HaV 45, 1996, č. 3, s. 147–153
- SANDER Rudolf: *Válečná čs. armáda v září 1938*. HaV 44, 1995, č. 6, s. 23–80 a 45, 1996, č. 1, s. 38–64

- SARDAR Ziauddin: *Thomas Kuhn a vědecké války*. Praha, Triton 2001
- SEKYRKOVÁ Milada (ed.): *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*. Sborník příspěvků z konference Paměti a vzpomínky jako historický pramen (Praha, 20. 10. – 21. 10. 2004). Praha, Národní technické muzeum 2006
- SHILS Edward A. – JANOWITZ Morris: *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II*. Public Opinion Quaterly, Vol. 12, No 2 (Summer 1948), s. 280–315
- SCHWIPPEL Jindřich: *Orální historie a archivy*. Archivní časopis 56 (2006), č. 3, s. 177–183
- SIM Stuart: *Derrida a konec historie*. Praha, Triton 2001
- SIRINELLI Jean- François: *L'histoire politique et culturelle*. Sciences humaines, hors série n°18, septembre-octobre 1997, s. 36–39
- SKŘIVÁNEK Milan: *Několik poznámek k postmoderní úvaze o historiografii*. ČČH 95, 1997, č. 2, s. 572–577
- Slovník naučný*. II. díl. Praha, I.L. Kober 1862 (heslo Domovské právo)
- SLUKA Václav: *Československá armáda v letech III (1935–1939)*. HaV 45, 1996, č. 1, s. 85–123
- SMETANA Vít: *Británie a československé zlato: „Case study“ britského appeasementu?* SD 8, 2001, č. 4, s. 621–658
- SMETANA Vít: *Francie v podivné válce*. DaS 17, 1995, č. 2, s. 24–29
- SMETANA Vít: *In the Shadow of Munich. British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Praha, Karolinum 2008
- SMETANA Vít: *Vítězství geopolitiky nad ideologií: sovětsko-německý pakt 1939*. DaS 21, 1939, č. 4, s. 22–27
- SOMMER Vít: *Tři fáze stranického dějepisectví v padesátých a šedesátých letech*. In: Bohumil JIROUŠEK a kol., *Proměny diskurzu české marxistické historiografie. Kapitoly z historiografie 20. století*. České Budějovice, FF JČU 2008, s. 271–286
- SOUBIGOU Alan: *Tomáš Garrigue Masaryk*. Praha, Paseka 2004
- STANĚK Tomáš – von ARBURG Adrian: *Organizované divoké odsuny? Úloha ústřední státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)*. SD 12, 2005, č. 3–4, s. 465–533; 13, 2006, č. 1–2, s. 13–49 a č. 3–4, s. 321–376
- STEDMAN JONES Gareth: *From Historical Sociology to Theoretical History*. The British Journal of Sociology, Vol. 27, No. 3 (1976). Special Issue. History and Sociology, s. 295–305
- SUVOROV Viktor: *Všechno bylo jinak aneb Kdo začal druhou světovou válku*. Praha, Naše vojsko 1995
- SVÁŠEK Maruška: *Narratives of „Home“ and „Homeland“: the Symbolic Construction and Appropriation of the Sudeten German Heimat*. Identities: Global Studies in Culture and Power No. 9 (2002), s. 495–518
- ŠEDIVÝ Ivan: *„Branou válečné historie na kolbiště ostatních věd vojenských?“*. HaV 47, 1998, č. 5, s. 124–136
- ŠEDIVÝ Ivan: *Velká válka 1914–1918. Pokus o rekapitulaci*. ČČH 96, 1998, č. 1, s. 1–25
- ŠITLER Jiří: *Cenzura v předlistopadovém Československu*. DaS 20, 1999, č. 6, s. 33–38
- ŠOLC Jiří: *A zpívali jsme Tipperary. Výcvik čs. parašutistů ve Velké Británii*. Praha, Merkur 1993

- ŠOLC Jiří: *Po boku prezidenta. Generál František Moravec a jeho zpravodajská služba ve světle archivních dokumentů*. Praha, Naše vojsko 2007
- ŠPANIEL Oldřich: *Československá armáda druhého odboje*. Chicago, Československá Národní Rada v Americe 1941
- ŠRÁMEK Pavel: *Boje o československé hranice v roce 1938*. Armády, technika, militaria 1, 2003, č. 11. s. 36–37
- ŠRÁMEK Pavel: *Úvahy o vojenském převratu v období Mnichova 1938*. HO 6, 1995, č. 7–8, s. 183–186
- ŠRÁMEK Pavel: *Ve stínu Mnichova. Z historie čs. armády 1932–1939*. Praha, Mladá fronta 2008, s. 80–88
- ŠTAIF Jiří: *Smrt a druhý život Františka Palackého: Sondy do marginálních skutečností let 1876–1926*. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*. Plzeň, 9.–11. března 2000. Praha, Koniasch Latin Press 2001, s. 267–288
- ŠUSTA Josef: *Dějepisectví. Jeho vývoj v oblasti vzdělanosti západní ve středověku a době nové*. Praha, Melantrich 1946
- ŠVANKMAJER Milan – VEBER Václav – SLÁDEK Zdeněk – MOULIS Vladislav: *Dějiny Ruska*. Praha, NLN 1995
- ŠVEJCAR Josef: *Péče o dítě*. Praha, Avicenum 1985 (vybrané kapitoly)
- TÁBORSKÝ Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha, Mladá fronta 1993
- TAUBERT Fritz (ed.): *Mythos München. Le Mythe de Munich. The Myth of Munich*. München, R. Oldenburg 2002
- TESAŘ Jan: *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000
- TESAŘ Jan: *Protiněmecká opoziční jednota na počátku okupace*. In: *Z počátků odboje. 1938–1941*. Praha, Naše vojsko 1969, s. 449–517
- TESAŘ Jan: *Především bych měl napsat... Kritická příloha Revolver revue 22, 2002, s. 129–137 (odpověď na nepublikovaný úvod Ivana Müllera k Mnichovskému komplexu)*
- THOMAS Martin: *At the Heart of Things? French Imperial Defense Planning in the Late 1930s*. French Historical Studies, Vol. 21, No. 2, (Spring, 1998), s. 325–361
- THOMSON Alistair: *Fifty Years On: An International Perspective on Oral History*. Journal of American History, Vol 85, No. 2 (1998), s. 581–595
- TICHÁ Věra: *Po boku mužů*. Naše vojsko, Praha, Naše vojsko 1966
- TICHÁ Věra: *Vojenské kroniky*. HaV 1971, č. 4, s. 569–597
- TODOROV Tzvetan: *V mezní situaci*. Praha, Mladá fronta 2000
- TREBITSCH Michel: *Du myth à l'historiographie*. In: Danièle Voldman (dir.), *la Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales*, Les Cahiers de l'IHTP, n° 21 (Novembre 1992), s. 13–32
- TŘEŠTÍK Dušan: *Češi. Jejich národ, stát, dějiny a pravdy v transformaci. Texty z let 1991–1998*. Brno, Doplněk 1999
- TŘEŠTÍK Dušan: *Dějiny jako katedrála nebo jako prostor k rozlišení? Melancholická impresie nad prvními ročníky Českého časopisu historického*. ČČH 94, 1996, č. 3, s. 581–589
- TŘEŠTÍK Dušan: *Konec paradigmatu? Poznámky k postmoderní situaci nejenom v dějepisectví*. In: *K počtě Jaroslava Marka*. Sborník prací k 70. narozeninám prof. dr. Jaroslava Marka. Historický ústav, Praha 1996, s. 247–255
- TŘEŠTÍK Dušan: *Myslití dějiny*. Praha – Litomyšl, Paseka 1999

- TŘEŠTÍK Dušan: *Nová aliance“ pro 21. století aneb: Od faktopisu k dějepisu.* Přednáška pronesená v říjnu 2001 na Katolické teologické fakultě UK v Praze. (K dispozici na <http://www.sendme.cz/trestik/faktopisci.htm>, citováno 10. 5. 2006.)
- TŘEŠTÍK Dušan: *O dějinách a paměti.* Dějiny, teorie, kritika 1, 2004, č. 1, s. 107–113
- TŮMA Jiří: *Úloha Bohuslava Vrbenského při formování čs. vojenské jednotky v SSSR.* HaV 1978, č. 2, s. 136–157
- UHLÍŘ Jan B.: *Compiègne 1940.* Historický obzor 11, 2000, č. 5–6, s.130–133
- UHLÍŘ Jan B.: *O co jsme přišli po Mnichovu.* HO 10, 1999, č. 9–10, s. 221–225
- VACULÍK Jaroslav: *Dějiny volyňských Čechů.* 3. díl (1945–1948). Brno, MU 2001
- VÁHALA Rastislav: *Smrt generála.* Praha, Melantrich 1992
- VALIŠ Zdeněk: *Jan Kratochvíl, první velitel 1. čs. armádního sboru v SSSR.* HaV 39, 1990, č. 2, s. 90–102
- VALIŠ Zdeněk: *Ludvík Svoboda. Druhá světová válka.* HaV 39, 1990, č. 6, s. 134–151
- VALIŠ Zdeněk: *Ze sovětských gulagů do čs. armády. Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů.* HaV 57, 2008, č. 1, s. 43–58
- VANĚK Miroslav a kolektiv: *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy.* Olomouc, Nakladatelství UP 2004
- VANĚK Miroslav – MÜCKE Pavel – PELIKÁNOVÁ Hana: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007
- VANĚK Miroslav – URBÁŠEK Pavel (eds.): *Mocní? a bezmocní? Politické elity a disident v období tzv. normalizace. Interpretální studie životopisných interview.* Praha, Prostor 2006
- VANĚK Miroslav: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin.* Praha, ÚSD AV ČR 2004
- VANÍČEK Vratislav: *Gesta „dei“ per Bohemos. Příspěvek k typologickému zařazení a politické roli iracionální koncepce výkladu českých dějin v kontextu sociálních a duchovních proměn roku oku 1953.* In: Blanka ZILINSKÁ – Petr SVOBODNÝ (eds.), *Věda v Československu 1945–1953.* Sborník z konference 18.–19. 11. 1998, Praha Karolinum 1998, s. 377–400
- VAŠÍČEK Zdeněk: *Historik, který odmítl svědčit. Příběh Jana Tesaře.* In: Zdeněk VAŠÍČEK – Françoise MAYER, *Minulost a současnost, paměť a dějiny.* Brno – Praha, CDK – Triáda 2008, s. 35–64
- VAŠÍČEK Zdeněk: *Obrazy minulosti. O bytí, poznání a podání minulého času.* Praha, Prostor 1996
- VEBER Václav: *Osudové únorové dny.* Praha, NLN 2008
- VELECKÁ Hana: *Československé vysílání v BBC.* In: *Encyklopedický slovník českých dějin 1938–1945.* (K dispozici na http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Slovník38_45.pdf, citováno 13. 5. 2009.)
- VLČEK Radomír: *Mýtus Ruska a ruského slovanství v českém prostředí 19. století.* In: Mirjam MORAŤOVÁ – David SVOBODA – František ŠÍSTEK (eds.): *Pravda, láska a ti na východě. Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti.* Praha, FHS UK 2006, s. 28–56
- Vojenské dějiny Československa.* IV. díl (1939–1945). Praha, Naše vojsko 1988
- VOLDMAN Danièle: *Définitions et usages.* In: Danièle Voldman (dir.), *la Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales,* Les Cahiers de l'IHTP,

- n° 31 (1992), s. 33–41 (K dispozici též na <http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php%3Farticle230&lang=fr.html>, citováno 20. 4. 2009.)
- VOLDMAN Danièle: *Le témoignage dans l'histoire française du temps présent*. (K dispozici na <http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php%3Farticle472&lang=fr.html>, citováno 21. 5. 2004.)
- VUK Václav: *Proti přesile. Kapitoly z československých vojenských osudů od Mnichova po La Manche*. Londýn, Československo 1942
- WAHL Alfred: *L'incorporé de force d'Alsace–Moselle. Analyse de récits de guerre*. In: Alfred Wahl (dir.): *Mémoire de la Seconde Guerre Mondiale. Actes du Colloque de Metz 6–8 octobre 1983*. Metz, DIHP 1984
- WANNER Jan: *Pravicový aktivismus ve Francii 1940–1945*. HO 5, 1994, č. 11, s. 246–250
- WANNER Jan: *Rooseveltův pohled na svět a spojenecká koalice*. HO 6, 1995, č. 5–6, s. 98–103
- WETTE Wolfram: *Wehrmacht. Obrazy nepřítelů, vyhlazovací válka a legendy*. Praha, Argo 2006
- WHITE Hayden: *Historicismus, historie a figurativní obraznost*. Reflexe 16, 1996, s. 2 (1–23)
- WHITE Hayden: *Beletristické ztvárnění faktu. (The Fictions of Factual Representation.)* In: Angus Fletcher (ed.): *The Literature of Fact*. New York, Columbia University Press 1976
- WHITE Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press 1973 (předmluva)
- ZABLOUDILOVÁ Jitka: *Příspěvek k tematice propagandy v čs. vojsku v Rusku v letech 1914–1920*. HaV 49, 2000, č. 1, s. 56–66
- ZAHRADNÍČEK Tomáš: *Poradit si s dějinami. Pamětník z 20. století Witold Gombrowicz a jeho memoáry*. Soudobé dějiny 10, 2003, č. 3, s. 385–393
- ZEMAN Zbyněk A.: *Edvard Beneš – politický životopis*. Praha, Mladá fronta 2000
- ZIMMERMANN Volker: *Sudetští Němci v nacionálně socialistickém státě*. DaS 22, 2000, č. 3, s. 25–26
- ZIMMERMANN Volker: *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Argo – Prostor 2001
- ŽÁČEK Rudolf: *Dějiny Slezska v datech*. Praha, Libri 2004 (vybrané kapitoly)
- ŽALOUDEK Karel: *Encyklopedie politiky*. Praha, Libri 1996

RESUMÉ

Paměť a paměti druhé světové války v českých zemích. Vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje.

Předmětem disertační práce je velmi mnohovrstevnaté téma, jeden ze segmentů paměti druhé světové války v českých zemích, potažmo v někdejší Československu. Toto téma bylo dosavadní českou historiografií, ale i společenskými a humanitními obory obecně, prozatím zpracováváno spíše výjimečně, ačkoliv již existuje mnoho zahraničních ekvivalentů. Téma paměti druhé světové války a pohled na tuto problematiku z historického pohledu přináší mnohá úskalí, ale i velké výzvy a příležitosti. Autor se tomuto tématu věnuje již dlouhodobě od práce seminární (bakalářské), diplomové až po práci disertační.

V průběhu doktorského studia se autor poměrně systematicky věnoval mapování jednotlivých témat formou konferenčních výstupů, dílčích studií a také rozsáhlejších prací – a to i po přestupu do externí podoby studia, při zaměstnání a poněkud odlišném badatelském zaměření v Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR. Veškeré dosazené výsledky se posléze podařilo zúročit a myšlenkově i koncepčně propojit v předkládaný, ideově komplementární celek.

Co se týče vymezení tématu, to úzce souvisí a do značné míry i ovlivnilo charakter pramenné základny. Autor se při svém bádání záměrně opíral o poměrně široké definice klíčových pojmů „životní příběh“ (elementárně pojatý jako způsob podání minulých prožitků jednotlivcem) a „vzpomínkové práce“ (jedna z forem podání tohoto příběhu). Pod pojem vzpomínkové práce zahrnutý např. deníky, psané vzpomínky a memoáry ve vydané či rukopisné podobě, ale také díla krásné literatury (poezie i prózy), výstupy v médiích, vzpomínání pamětníků a také orálně historické rozhovory. Jejich společným jmenovatelem je fakt, že (spolu)autory těchto prací byly v drtivé většině osoby, které v období druhé světové války alespoň na nějaký čas (jako dobrovolníci či odvedenci) sloužili v čs. armádě v exilu: ať již na území Polska, Francie, Velké Británie či Sovětského svazu.

Předkládaná práce si v podstatě klade dva základní cíle. Jednak se snaží postihnout fenomén vzpomínkových prací jako ztvárnění životního příběhu a pokouší v základních rysech vykreslit jejich autory, typologii, okolnosti vzniku a obecně je zasadit do kontextu doby. K tomu patří také poukaz na využití vzpomínkových prací jako pamětního produktu a jako potenciálního pramene (a to zdaleka nejen pramen historický, ale také např. zdroj informací pro média). Druhým cílem pak bylo poukázat, jakým způsobem se s těmito pamětními produkty dá pracovat při psaní dějin – ať už se jedná o dějiny čs. zahraničního odboje, o dějiny čs. vojenství nebo o čs. novodobé a soudobé dějiny obecně.

Zvoleným cílům je uzpůsobena také vlastní koncepce. První část je spíše charakteru teoreticko–metodologického, v druhé části disertace – spíše historického zaměření – je využito vzpomínkových prací spolu s dalšími prameny a literaturou jako základu pro kvalitativní interpretaci některých dosud málo zpracovaných témat z pomezí dějin paměti a každodennosti, V této části je využito transformovaného konceptu tzv. míst paměti z dílny francouzského historika Pierra Nory.

Hlavní část využitých pramenů představují v první řadě o vzpomínkové práce čs. vojáků vydané v knižní podobě (v počtu cca 110 titulů), kterých od druhé světové války vyšlo u nás i v zahraničí velké množství. Dále se jedná o rukopisná vzpomínková díla uchovaná v Národní archiv ČR v Praze na Chodovci, ve fondu

Ústředního výboru Svazu bojovníků za svobodu (v počtu cca 40 titulů), o čtyři poměrně rozsáhlé životopisné rozhovory uskutečněné metodou orální historie (uložená částečně ve sbírce Rozhovory na půdě Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a dílem v archivu autora), žurnalistické interview, záznamy z chatových rozhovorů a také besed. Dále bylo dílem využito některých dalších vzpomínkových prací z pera „nevojáků“, edic a soupisu pramenů, tištěných dokumentů a prohlášení na stránkách periodik. Mezi důležité prameny patřily také elektronické zdroje dostupné na síti Internet a také vybrané filmografické tituly. V neposlední řadě se důležitým pramenem staly i vybrané tituly odborné literatury jako předmět analýzy, jakým způsobem je se vzpomínkami zacházeno např. ze strany médií nebo jak jsou využívány ke psaní dějin na poli historiografickém. Pro splnění předsevzatých cílů práce by měl být tento pramenný korpus více než dostačujícím.

Odborná literatura domácí i zahraniční provenience byla využita při výzkumu ve velkém množství i šíři. Kromě pramenné analýzy posloužila k získání orientace v tématu, k jeho hlubšímu zakotvení a kontextualizaci. Jednalo se jednak o literaturu teoreticko-metodologickou (především anglofonní a frankofonní), jejímž prostřednictvím byl zmapován a uchopen koncept paměti. Bylo též využito široké škály článků, studií i monografické a přehledové produkce pro získání znalosti o době „jaká byla“ a tím i nezbytného kontextu, do něhož byly posléze začleněny vzpomínkové práce samotné. Zároveň byl jejich prostřednictvím utvořen interpretační rámec, v němž bylo za pomoci určitých dílčích okruhů z pomezí dějin paměti a každodennosti pracováno s pramennými poznatky, načerpaných zejména ze vzpomínkových prací. V jistém směru by odborná literatura také měla alespoň dílem nahradit další pramenný výzkum. I přes objem i šíři doposud vyšlé odborné produkce bylo ambicí této práce využít co největšího počtu relevantních titulů, především pak domácí provenience.

Vlastní struktura disertační práce se skládá ze dvou plynule navazujících částí a celkem sedmnácti kapitol. Prvních devět je spíše teoreticko-metodologického charakteru a je v nich postupně přiblížena geneze životního příběhu v obecné rovině, stejně tak i forem jeho podání a také zpracování. Na příkladu vzpomínkových prací čs. vojáků je posléze přiblížena typologie vzpomínkových prací v podobě deníků, vzpomínek, memoárů, jejich vztahu a role, jakou v jejich vzniku hraje blízké či vzdálenější („ti druzí“). Dále je ve zkratce pojednáno o dílech krásné literatury, životních příbězích čs. vojáků v rukou médií masové komunikace, „živému vzpomínání“ čs. vojáků (jakožto pamětníků a také čs. vojáků – narátorů v pojetí orální historie) a předposlední kapitola této části se zabývá kolektivní pamětí veteránských organizací v Československu a pozdější České republice. Na závěr této části jsou v rámcových rysech charakterizovány způsoby využití dotyčných vzpomínkových pramenů historiografií.

Druhá část disertace navazuje na předešlé pojednání a je již spíše historického zaměření (ve smyslu dějin „o době a lidech“). S využitím konceptu tzv. míst paměti se pohybuje na hranici psaní o dějinách paměti a každodennosti, což je také osvětleno a hlouběji rozvedeno v kapitole desáté. Pro následnou interpretaci byla vybráno sedm klíčových „míst“ či okruhů, které „z pod povrchu“ vzpomínkových prací vystupují nejzřetelněji a vzájemně se spolu doplňují a prolínají. V první řadě se jedná o stopy „velkých“ předválečných událostí (Mnichova 1938 a 15. března 1939), které se výrazně vepsaly do paměti vzpomínajících. Další okruh se zabývá dvěma klíčovými pojmy „teritoriálně-symbolického“ rázu, jež vystupovaly do mysli exulantů velmi často: vlast a domov. Exilovému okolí, přátelům a spolubojovníkům,

je věnováno třetí zastavení. Okruh následující se pozastavuje nad vztahem k velitelům a k vlastnímu vedení čs. exilu. Dvě závěrečná místa paměti se pak věnují obrazu vztahů k válečným Spojencům (a spojencům) a konečně také obrazu tehdejších nepřátel.

Co se týče dosažených výsledků práce, jak ukazuje studium odborné literatury, již od antických dob docházelo mj. i v prostředí evropského civilizačního okruhu k předávání životních příběhů v ústní i písemné podobě, ovšem pouze zde docházelo k prolínání těchto forem s fenoménem dějin. Staletí vývoje ústních i písemných forem dala postupně vzniknout na přelomu středověku a raného novověku i vzpomínkovým pracím, jako formě vyjádření příběhu jako byly deníky, vzpomínky a memoárům (a dílem také biografie a autobiografie) v dnešním slova smyslu, které byly posléze využívány i ke ztvárnění životních příběhů čs. vojáky. (Jako problematické se ovšem jeví tyto potenciální prameny z pohledu nově institucionalizovaného historického oboru, zejména ve vztahu k jejich subjektivitě a těžko verifikovatelné spolehlivosti.) Zatímco psaní deníků bylo uvnitř dobových společností považováno za naprosto přirozené V případě vzpomínek, pamětí a memoárů se naopak jednalo o zcela jiný žánr, určený veskrze osobám významným. Tato situace se však měla změnit s druhou světovou válkou.

Na konci třicátých let minulého století se pod vlivem různých okolností rozpadl nově budovaný čs. stát. Jeho bývalí občané se ocitli na pomyslném rozcestí, co dělat dál. Někteří z nich se rozhodli postavit se nastalým poměrům na odpor, ať již činností doma či odchodem do exilu. Část z nich se již v zahraničí nacházela, další se tam měli teprve dostat. V září 1939 vypukla druhá světová válka a začala se formovat čs. zahraniční armáda a její jednotky, které se staly pojítkem a spojovacím článkem osudů několika tisíců žen a mužů. Po skončení války se jejich osudy opět rozešly, téměř všem však zůstaly v hlavách vzpomínky na klíčové údobí jejich životů. Mnozí již před vypuknutím války cítili potřebu zaznamenávat své zkušenosti a prožitky. Proto si např. psali své deníky, které je provázely dalším životem. V emocionálně těžkých chvílích, na které byla vláčená doba více než bohatá se pro své autory a autorky staly místem bezpečí, zpovědi a útěchy na nejisté cestě do budoucnosti. Zvláště u bývalých vojáků nebyl tento způsob vyjadřování nijak neobvyklý, neboť ti byli na podávání hlášení a každodenní rekapitulace zvyklí ze své služby. Způsob vyjádření byl odvislý od osoby autora. Z deníků a i z dalších vzpomínkových děl je cítit silný kolektivní duch, který je zpravidla vázal k jejich přátelům, spolubojovníkům, jednotce apod. Nese to svůj odraz ve vyjádření první osobou čísla množného „My“.

Po válce byly některé deníky vydány za účelem propagace, což ovšem tuto specifickou formu stavělo do zcela nového světla a dávalo jí zcela nový smysl. Deníky se v době poválečné staly jedněmi z největších opor a zdrojů inspirace při psaní vzpomínek. Někteří z autorů se rozhodli zakomponovat do vzpomínkového díla deník celý, jiní pouze část, většina pak z něj pouze cituje. Nemnozí své prožitky zvětšili ve vzpomínkových pracích různých forem (vzpomínek, povídek, vzpomínkové kroniky apod.) ještě předtím, než utichla válečná vřava. Autoři a často i popisované postavy z důvodů bezpečnostních v dílech vystupovali pod zkratkami či pod pseudonymy.

Po válce se většina účastníků čs. odboje, ať už domácího či zahraničního, stala „dějintvornou“ skupinou. Podobně jako tomu bylo po skončení Velké války 1914–1918, byli totiž i účastníci druhého odboje v poměru k celkovému počtu obyvatel státu ve velké menšině. To bylo navíc umocněno faktem, že na rozdíl od Velké války neměla většina obyvatel státu přímou „frontovou“ zkušenost v tom

smyslu, že by se některý z členů rodiny jako voják účastnil bojů na frontě. Prostřednictvím svých prací vojáci druhého odboje vyprávěli, vysvětlovali a sdělovali světu a především domovu své osudy. To vše se dělo na pozadí změny politických a společenských poměrů v poválečném období. Jejich životní příběhy a vzpomínkové práce se v průběhu šedesáti let staly specifickým fenoménem. Řádově okolo dvou set titulů vyšlo knižně, stovky dalších prací zůstaly nevydány ve skrytu zásuvek a v zátiší archivů či jen v lidské paměti. Některé z vydaných prací se staly doslova čtenářskými „legendami“, ať už v dobrém či špatném smyslu slova (např. *Nebeští jezdci*, *Sestřelen* či *Z Buzuluku do Prahy*). Vzpomínková díla dávala autorům i čtenářům možnost prostřednictvím svých příběhů zapomenout na mnohdy nehrdinskou realitu všedních dní válečných i poválečných, ať už žili v poměrech československých, exilových či emigračních. Kromě klasických vzpomínek byla autory psána také díla vzdávající hold padlým, ve kterých autoři cíleně vzpomínali na mrtvé spolubojovníky (*Vzpomínky na padlé kamarády*, *Mnozí nedoletěli*). Vzpomínkové práce se přirozeně staly prostorem pro otevřené vyjádření politických názorů, životních postojů či náboženského přesvědčení. Proto mají některé velmi blízko k legendárnímu vyprávění (*Pod ochranou Panny Marie Svatohostýnské*), jiné zase k formě vyznání (*Cesty k domovu*). Řada autorů našla prostor seberealizace ve formách krásné literatury: románech a povídkách či poezii. Do těch pak autoři vtělili své vlastní prožitky s větší či menší mírou dobových biografických a autobiografických prvků.

Autory vzpomínkových prací je možné diferencovat podle důležitosti a významu, jaký oni přikládají sami sobě, nebo podle toho jak je hodnotí jejich okolí. Jsou tedy buď „velkými“ či „malými svědky“. Tyto rozdíly se projevují i v jejich dílech, neboť zatímco „velcí“ svědkové píší svá díla (memoáry) jakoby samozřejmě a vyhraněným diskurzem, často politicky podbarveným, „malí“ svědkové se zdráhají dělat velké soudy a zpravidla žehrají na svoji „malost“. Díla „velkých“ se proto podobají oněm „*dějinám, vynikají však nad ně drobností*“, jak říká dobová encyklopedická příručka. Některí z nich píší své práce doslova ve státním zájmu, což se ovšem projevuje tím, že jsou pod silným vlivem oficiálního diskurzu a navíc to jejich životní příběh zatlačuje do pozadí (*Z Buzuluku do Prahy*). Zvláštní formu kolektivní paměti pak představuje „paměť iniciovaná“ ze strany „veteránských“ sdružení (jako např. Svazu protifašistických bojovníků, dnešního Svazu bojovníků za svobodu), jejíž „udržování“ patří k jednomu z základních znaků a smyslů, pro něž tato sdružení existují.

Životní příběhy čs. vojáků se již od dob válečných stávaly předmětem zájmu médií masové komunikace (periodického tisku a rozhlasového vysílání, později i filmu a televizního vysílání a příbuzných produktů zábavního průmyslu a v době nejnovější i jejich ekvivalentů v oblasti internetu), které s nimi pracovaly (a pracují) v závislosti na své obecném poslání a také pod vlivem dobového celospolečenského kontextu. Podobně je tomu i se zájmem historiků, pro něž životní příběhy a vzpomínkové práce – v písemné i ústně sdělované podobě (práce s pamětníky, nebo orální histore) – představovaly (a představují) neopominutelný pramen pro psaní dějin. Také zde hraje velký vliv jednak převládající historické paradigma a samozřejmě již avizované klima celospolečenské, jež v našich končinách prošlo od druhé světové války do současnosti velice složitým vývojem.

Jak ukazují výsledky analýzy a interpretace jednotlivých pamětních míst, velkou roli při jejich utváření hrál tzv. mnichovský mýtus (na nějž upozornil ve své době Jan Tesař), který se stal jednou z ideových opor nejen čs. odboje, ale také líčení životních příběhů čs. vojáků.

Z analýzy vztahu sledovaných pamětníků k místům teritoriálně-symbolickým vyplývá na povrch fakt, že pojmy domov a vlast spolu ve vědomí čs. vojáků žijí v úzké symbióze a že dotyčné pamětníky k těmto místům váže silné citové pouto. V souvislosti s odchodem do exilu většina pamětníků upřednostní „obecné“ zájmy širšího teritoria a kolektivu (vlasti, národa a státu), před zájmy osobními (rodina, domov) a jsou tak nuceni vypořádat se se všemi negativními i pozitivními vlivy, které z toho vyplývají. Prostředí přátel a spolubojovníků ze zahraniční armády tvořilo (a stále tvoří) přirozený sociální rámec paměti a také identity čs. vojáků. Ačkoliv vojenské kolektivy měly velmi různorodý charakter a uvnitř fungovaly leckdy velmi odlišné vztahy (např. posádka letounu se lišila od pěší roty), přesto se směrem dovnitř utvářel silný pocit sounáležitosti. Nestor české vojenské historiografie Jan Galandauer svého času připomněl, po válce se většina účastníků čs. odboje, ať už domácího či zahraničního, stala „dějnotvornou“ skupinou. Podobně, jako tomu bylo po skončení Velké války 1914–1918, byli totiž i účastníci druhého odboje v poměru k celkovému počtu obyvatel státu ve velké menšině. To bylo navíc umocněno faktem, že na rozdíl od Velké války neměla většina obyvatel státu přímou „frontovou“ zkušenost v tom smyslu, že by se některý z členů rodiny jako voják účastnil bojů na frontě. Prostřednictvím svých prací vojáci druhého odboje vyprávěli, vysvětlovali a sdělovali světu a především domovu své osudy, což se vše dělo na pozadí změny politických a společenských poměrů v poválečném období.

Pokud bychom měli shrnout obraz „vyšších míst“ ve světle našich pramenů, ten je charakteristický velkou mírou obezřetnosti, chladu nebo dokonce kritičnosti, zejména vůči vedoucím politickým elitám a reprezentantům politických institucí a stran. Palbě kritiky jsou ušetřeni (pomineme-li nižší důstojníky jednotek) pouze oblíbení frontoví velitelé a ve většině případů „vrchní velitel“, „první státník a prezident“ Edvard Beneš a také „přítel loajálních bojujících vojáků“ Jan Masaryk. Pokud vzpomínkové práce zachycují životní příběhy v dlouhém časovém horizontu, z velkého množství reminiscencí na dobu poválečnou je možné vycítit zklamání a nespokojenost s poválečným politickým vývojem ve vlasti a ve světě obecně, z toho odvozené pocity hořkosti a nedocnění nad zneuznaným odbojovým úsilím a také traumata způsobená persekucemi. Pád komunistických systémů na přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století byl většinou veteránů přivítán kladně, leč s velkou nevolí se setkává údajně laxní a pasivní postoj nových elit k zločinům oněch předešlých a je na nich žádána spravedlivá náprava. V rovině mluvnické se odstup a vymezování vůči vyšším místům projevuje vyjadřováním ve 3. osobě čísla množného („Oni“).

Poslední místa paměti byla věnována spojencům („blízkým cizím“) a nepřátelům („vzdáleným cizím“), jakožto logické uzavření symbolického „prostoru“ válečné paměti a také rámcové komplety obrazů každodennosti. Jejich ambivalence vyniká zejména pod úhlem vidění z delší časové perspektivy než jen trvání druhé světové války. Na pozadí nejrůznějších událostí válečných a poválečných let vystupují „věčné“ motivy Mnichova (trauma vůči spojencům – údajných zrádců, horších než nepřátelé) stejně jako reminiscence na symbolická individuální usmíření čs. veteránů s bývalými nepřáteli po válce. V postojích k obou proměnlivým skupinám velkou roli hrají stereotypy, jimž jsou prostřednictvím osobních zkušeností „obrušovány hrany“ a jsou transformovány do podoby mnohem méně kontrastních obrazů. Mezi mnohými čs. vojáky a jejich spojeneckými spolubojovníky jsou navázána přátelská pouta přetrvávající i do poválečných dob, která stojí u základů pocitu sounáležitosti nikoli nepodobnému vztahu k mužům

z řad vlastních. Veskrze pozitivní vzpomínky patří také prostým obyvatelům cizích zemí, kteří se v mnohých případech sblížili s Čechoslováky natolik, že jim v očích pamětníků poskytli vědomí druhého domova. Většina našich odbojářů však odmítla „vyměnit“ svou vlast a navrací se zpět. Až teprve po konfrontaci s děním doma mohou svůj názor změnit... Vojákům „z druhé strany zákopů“ jsou mnohdy přiznávány i lidské rysy a podobně je tomu i v případě spousty obyvatel nepřátelských států.

Na základě těchto poznatků je možné usuzovat, že fakt poznání cizích zemí bylo jednou z největších deviz, kterou si s sebou čs. vojáci přivezli z ciziny domů. Právě exilová zkušenost je spolu s vědomím příslušnosti k odbojovému kolektivu nejcharakterističtějším rysem identity čs. zahraničních vojáků. Není také možné opomenout osobní zkušenost z bojů, kde vojáci získali další nezanedbatelnou část svého „symbolického kapitálu“, přirozeného zdroje autority v exilu, ze kterého chtěli těžit i po návratu domů. Jak jsme si již ukázali v předešlých částech práce, ne vždy se jim to ovšem vyplnilo podle jejich původních představ. Zároveň jim osobní konfrontace s nepřáteli a nepřátelskými zeměmi za války a po ní dávala možnost čelit stereotypům a proklamacím šířeným oficiální propagandou nejrozličnějších zemí (ČSR, SSSR, USA apod.). Jelikož „zkušenost je nepřenositelná“, mohla se dokonce stát bariérou v porozumění mezi dotyčným pamětníkem a blízkým či vzdálenějším okolím doma (např. při osvětlování skutečných poměrů panujících v SSSR). Vlivem politických a celospolečenských poměrů byli pamětníci často nuceni své prožitky zamlčovat a skrývat a teprve po revoluci zvané sametová je možné obnovit „pluralitu pamětí“. Teprve poté se životní příběhy, vzpomínkové práce a obecně paměť čs. vojáků ucházejí o místo na širokém kolbišti paměti druhé světové války v českých zemích a také tak činí. Vedle nezanedbatelných dobových zásluh svých původců je jedním z hlavních přínosů těchto prací do obecné tvorby naší kolektivní paměti...

SUMMARY

Memory and Memories of World War II in Czech Lands. The War Memoirs of the Czechoslovak Soldiers from Second External Resistance.

The author of this master thesis tries to capture several moments of life stories of Czechoslovak soldiers and their so called war memoirs (e.g. private war diaries and written memoirs, novels, poetry, interviews) born during and after the Second World War. In the first part of dissertation is concerning e.g. these key questions: Why did the soldiers give testimony? How they did it? In what kind of written form they made it? Why those days seemed so cruel to them? How these testimonies were used by media and historians and how did they play a role in the process of forming collective memory in Czech Lands. Examining these sources, author tried to answer for these questions. Important goal of dissertation is to demonstrate, how memoirs was perceived throughout centuries, since the ancient ages to the present and what forms were continuously developed.

In the second part, using transformed concept of “realms of memory” (P. Nora) and “memory frames” (M. Halbwachs), author tries to demonstrate how these sources could be used in research of memory and every day life of Czechoslovak soldiers in qualitative way.

To get an inspiration, the attention was turned to methodological literature from social and human sciences in wide range especially from abroad because Czech historiography does not reflect this topic enough. (Exception to this is a few sentences in introductions, judging ego-documents “dangerous” for their subjectivity.) For author great opportunity to widening horizons was an internship in Paris – Sorbonne University (Paris IV) and also attending oral history lectures in Palacky University in Olomouc. As for the source base, it was used circa 100 published memoirs, 40 archived memoirs, 4 interviews and additional sources. High number of relevant Czech and abroad titles from secondary sources was also used.

For conclusion could be stated that the creation of a human identity works on the background of time, in permanent interaction between the past, the present and the future. One of the most important parts of this shaping process is the necessity of “retrospect” or “evaluation”, to evaluate position in relation to the time. Through this process of “retrospect evaluation”, people get what they are longing for – “a meaning of things”. As an instrument of “looking for a meaning” people use the construction of life story, in what can man tell its experiences and at the same time to construct a part of its identity. A life story can be told in various forms – I reflected the written one in this thesis. The development throughout the centuries brings diversity of expressive forms: diaries, memoirs, biographies and autobiographies, interviews. In relation with the rise of “everyday writing culture” these forms were more and more used. Generally, from the beginning of the nineteenth century the precise usage of differentiation had been formed in relation with the process of forming history into “a science”. Attending memoirs as a historical source, historians began to accuse and criticise personal writings for subjectivity, partiality and consequently for “subjectivity”. Creators of history turned to printed sources, produced “officially” and “bureaucratically” produced. However, personal genres were not to die out generally, and they were undoubtedly used. While diary had been perceived as an ordinary instrument for personal expression

and its writing was recommended, the memoirs were supposed to be created only by “very important persons”. It meant, by reputable statesmen, prominent politicians, worthy generals, famous artists or famed writers. For all of them to access the “literary Olympus” was, in the end, to write an autobiography. This declared perception prevailed sufficiently well into the era between the world wars, when the majority of future Czechoslovak WW II soldiers grew up.

In the end of 1930s, when the Czechoslovak state is broken up and occupied by the Nazi Germany, the ex-Czechoslovak citizens have to decide what is coming next. Some of them, thousands of men and women, decide to resist the Nazi regime. They go to exile and when the war begins, they join the Czechoslovak army, which is formed in the exile. Units of this army, created in Poland, France, Britain and the Soviet Union, become a framework of their memory. When the war comes to its end, their destinies break up, but the experiences from the cruel years stay. During the war, many of them confided their experiences to personal diaries, where they recapitulate small parts of their own destinies. In emotionally stressing moments, the diaries served them as a place of safety, solace and confession. The intensive collective spirit and the spirit of belonging with friends, with other unit members, with compatriots etc., can be felt from the majority of diaries. This reflects itself in grammar, when the authors use plural and write about themselves as “WE”. After the end of war some diaries were published for the purpose of propagating this specific form of expression and its new sense. The diaries also became the most important source, source of memory, if their author had decided to write memoirs.

Since 1945, the majority of former Czechoslovak soldiers who served in exile army is perceived as a “group that made history” by the “home” resistance. Similarly to the Czechoslovak legionaries in the Great War 1914–1918, the WWII soldiers were minority in comparison to the total number of “Czechoslovaks”. They fought on the “right” side of the front while the rest of nation was passively “sitting at home” (Czechs) or directly collaborated with Hitler and fought side by side with the Wehrmacht (Slovaks). Through the creating and writing of their life stories these soldiers could tell and explain to home public and to the “world”, why they have left their homes and for what, how and where they fought. All their writings came into being on the background of political and social changes of the post-war era. The texts gave both authors and readers a chance to forget the problems of everyday life in the war and post-war period. The writings became a place to honour the memory of the dead, to reflect political or religious opinion or to simple self-confession. Some authors found place to fulfill themselves in writing of novels where biographical and autobiographical elements are used. One author speaks very efficiently to “the auditorium” through his poems.

The authors can be distinguished according to the importance they attribute to themselves and someone else attributes to them. French historian Danièle Voldman calls these authors “big” and “small witness” and the difference mirrors in their writings. While the big witness writes “seriously” with “closed discourse”, often politically tinged, the small witness do not want to make any pointed judgments and complains for the “unimportance”. Some of the “big ones” write their memoirs “in the state interest” and their writings take consequently signs of official discourse, thus pushing their life stories into background.

The witnesses, thanks to their exceptionality, attract interest of the public. “The others” contact them (former comrades, family members, researchers, journalists, “people from above” etc.) and they want them to tell their experiences, to create their life stories. Occasionally is the role of these people so important, that

they become co-authors and editors of soldiers' writings. In some cases, for example with use of the oral history method, their words become part of a text. So the witnesses very often remember "pointedly", for some purpose and under one "integrating" sense inspired by individuals or organisations. The writing is born in the end and now it is up to everybody what he wants to take from such a source. It depends on the idea and purpose of the reader. Some historians use these writings as "diversified addition", some others extend their work by using them, the others built up their books on these sources and for someone the reading of memoirs is the source for rethinking history. It seems that to process some special topics these resources are indispensable (describing aerial combat, researching of everyday life, mentalities etc.). The journalists or artists can be also inspired by memoir writings or interview when they are creating for example some radio broadcasting or a movie and give them their own meanings.

Based on research results with interpretation of several "realms of memory" it could be stated that life experience with living in exile was one of the most important benefits that Czechoslovak soldiers brought back home after the end of war. Actually experience from abroad is also (with "esprit de corps" in broader Resistance collective) one of most typical symbol of their identity. It should be also pointed out that direct war experience under army flags take part of "symbolical capital", the natural source of prestige among Czechoslovak post-war society. The confrontation with style of living in countries abroad was exceptional opportunity and source to "re-thinking" and "re-creating" common stereotypes (also very used officially disseminated state propaganda) toward much more "human" point of view without these stereotypes. In consequence of political and social transformations the some groups of witness (e.g. soldiers from West) have to hold their memory "in the shadow" of official representation of past and memory (even to save silent) until the Velvet revolution. After the 1989 with restitution of democracy and liberty of free speech the "plurality of memories" was re-established again. War memoirs of Czechoslovak soldiers are pretending their positions in general process creation of "war memory" and after more than 40 years they do it in conditions of free, democratic competition of memories...

Translated by Pavel Mücke